

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

**RAHIM VOHIDOV
HUSNIDDIN ESHONQULOV**

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI

(Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha)

**Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi tomonidan
respublika universitet hamda pedagogika institutlari o`zbek filologiyasi
fakultetlari bakalavriati ixtisosligining I-II bosqich talabalari uchun
o`quv qo`llanma sifatida tavsiya etilgan**

**O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti
Toshkent — 2006**

Rahim Vohidov, Husniddin Eshonqulov. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. - T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. 528 b.

Qo'llanma Respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlari bakalavriat ixtisosligining I-II bosqich talabalariga o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi fanidan o'quv-qo'llanma sifatida mo'ljallangan. Unda bakalavriat ixtisosligi o'quv rejasida o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi fanidan o'tilishi ko'zda tutilgan 166 soatlik ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarga doir mavzular haqida fikr yuritiladi.

Qo'lingizdagi kitobda eng qadimgi adabiy yodgorliklardan XVI asr oxiriga qadar bo'lgan mumtoz adabiyot vakillari haqidagi ma'lumotlar qamrab olingan. Mualliflar mustaqillikning ma'naviy merosni tadqiq qilish uchun yaratgan imkoniyatlarini inobatga olgan holda mavzularni milliy istiqloq mafkurasi tamoyillari ruhida yoritishga urg'u berishadi.

Mas'ul muharrir:

B.N.Valixojayev

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi haqiqiy a'zosi, jumhuriyatda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor.

Taqrizchilar:

H.G'.Ne'matov

Filologiya fanlari doktori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi, professor;

I.Ch.Haqqulov

filologiya fanlari doktori;

D.I.Salohiy

filologiya fanlari doktori.

MUQADDIMA O'RNIDA

Istiqlol yuksak ilohiy ne'mat sifatida nafaqat turmush tarzimizga, balki madaniy-ma'naviy hayotimizga ham teran kirib bormoqda. Yurtdoshlarimizni barkamol shaxs qilib tarbiyalash yo'lidagi sa'y-u harakatlar boshida Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimovning turganligi va axloqiy-ma'naviy tarbiyaning Davlat dasturi maqomiga ko'tarilishi ham mustaqillik sharofati hisoblanadi. O'n besh yildirki, qatag'onga uchragan an'analarimiz, islom dini va tasavvuf, uning badiiy adabiyotga ta'siri masalalarida ochiq-oydin mushohada yuritish imkoniyati tug'ildi. Shuning uchun bu jabhadagi ishlarimizda yurt sarvarining quyidagi dono ko'rsatmalari g'oyaviy asos vazifasini o'tayotir: **"Xalqimiz asrlar osha yashab kelgan an'analari, urf-odatlari, tili va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg'unlashgan holda kelajakka ishonch tuyg'usini odamlar qalbi va ongiga yetkazishi, ularni Vatanga muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashi, halollikni, mardlik va sabr-bardoshlilikni, adolat tuyg'usini, bilim va ma'rifatga intilishni tarbiyalash yo'lida xizmat qilmog'i lozim"** (Karimov I. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Asarlar. 3-jild, Toshkent: "O'zbekiston", 1996, 283-bet).

Ozodlik tufayli badiiy asarni sun'iy tarzda soxtalashtirib tahlil hamda targ'ib qilish tamoyillariga xotima berildi. Bir davrda, birday tarixiy sharoitda ijod qilgan qalamkashlarni, yaxlit adabiyotni "diniy-mistik", "feodal-saroy (klerikal)", "xalqchil adabiyot" kabi bo'lakchalarga ajratishning noo'rinligi tobora oydinlashib qoldi. Yurtboshimiz o'rinli e'tirof etganidek: **"...Tafakkur ozod bo'lmasa, ong va shuur tazyiqdan, qullikdan qutilmasa inson to'la ozod bo'lolmaydi"** (O'sha kitob, 34-bet).

Shukronalar bo'lsinki, jannatmakon O'zbekiston bo'ylab bugun hur fikrlilik shabadasi esmoqda. Uning hayotbaxsh epkini mumtoz adabiyot olamiga, insonparvar dinimiz va tasavvufga ham sezilarli ta'sir o'tkazdi. Asrlar bag'rida bo'y cho'zgan mumtoz badiiy yaratmalarni o'z qonuniyatlari asosida tahlil va tadqiq qilish tobora teranlashib bormoqda. Tariqat pirlari asarlarini forsiydan turkiyga tarjima qilish, ilmiy tahlildan o'tkazish va nashr etish borasida jiddiy yutuqlarga erishildi.

"Inson va uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarni o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan

islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir”, -deyiladi Kadrlar tayyorlashning milliy dasturida.

Ta’lim to’g’risidagi Qonun va Kadrlar tayyoriashning milliy dasturini, ayniqsa, uning ikkinchi bosqichi-sifat pog’onasi talab-tamoyillarini hayotga tadbiq etish yo’lidagi harakatlar respublikamizda kun sayin qanot yoymoqda. Ayni paytda o’rta umumiy ta’lim maktablari Davlat standartlarining ishlab chiqilishi, fanlar bo’yicha takomillashgan Dasturlarning amaliyotga joriy qilinayotganligi quvonchli holdir. Qayd etilgan yangi dasturlarning afzalligi shundaki, unda bilimdon o’quvchini tarbiyalash bosh muddao bo’lmay, balki barkamol avlodni (shaxsni) shakllantirish diqqat markazida tutiladi. Tabiiyki, bunday jarayonda badiiy adabiyotning, jumladan, umrboqiy qadriyatlarimiz, islomiy-tasavvufiy sarchashmalar va mumtoz asarlarning o’rni beqiyos kattadir. Ayrimlari aytilgan jihatlarni nazarda tutib, biz ilk tajriba sifatida mazkur qo’llanmani yaratishga jazm etdik.

Taniqli adabiyotshunos olim, professor N. M. Mallayevning “O’zbek adabiyoti tarixi” (XVII asrgacha , 1-kitob) darsligining oxirgi nashridan ham chorak asrdan ziyodroq davr o’tdi. Shunday gapni akademik V.A.Abdullayev va professor G’. K. Karimovlarning “O’zbek adabiyoti tarixi” (2-3-kitoblar) darsliklari haqida ham aytish mumkin. Mazkur darsliklarda, birinchidan, sho’ro mafkurasining “quyuq changi” o’z asoratini qoldirgan bo’lsa, ikkinchidan, ularning nusxalari kamayib, kamyob bo’lib qoldi. Bular oliy maktabda mumtoz adabiyotni o’qitish borasida bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqarayotir. Bugun yozilayotgan ma’ruza matnlari ham zikri o’tgan bu boradagi talabalarimizning chanqoqligini yetarli darajada qondira olmaydi, albatta. Shularga ko’ra biz bu qo’llanmani yozishga kirishdik. Buning uchun bakalavrlar tayyorlashga mo’ljallangan o’quv rejasidagi ma’ruza va amaliy mashg’ulot soatlari asos sifatida qabul qilindi. Shuningdek, o’rta umumiy ta’lim maktablarining yangi Dasturlariga tayanildi yoxud o’sha Dasturlardagi mavzularga alohida ahamiyat berildi. Shuni nazarda tutib, oliy va o’rta umumiy ta’lim maktablari Dasturlarida kuzatiladigan nomuvofiqliklarni hisobga olishga ham harakat qilindi. Qo’llanmani yaratishda mualliflar uchun istiqlool davri adabiyotshunosligi yutuqlari yo’lchi yulduz vazifasini o’tadi. Bizning dastlabki tajribamiz mahsuli bo’lgan qo’llanmaning kamchiliklardan xoli emasligi tabiiydir. Sizning xolisona fikr-mulohazalaringiz, beg’araz tanqid-ingizdan umidvormiz, muhtaram o’quvchi! Ular, shubhasiz, qo’llanmaning takomillashgan nusxalarini yaratishda bizga qo’l keladi.

I-BOB

“O‘ZBEK MYMTOZ ADABIYOTI TARIXI” FANIGA KIRISH

1.1. O‘zbek mumtoz adabiyoti fan sifatida

Badiiy adabiyot tabiat gultoji sanalmish hazrati inson bilan egizak dunyo yuzini ko‘rgan san‘at turlaridan biridir. Inson yaratilibdiki, o‘zi yashayotgan borliq sir-u sinoatlari bilan oshno bo‘lgisi, ulardan yuksak shavq-zavq olgisi, ichki kechinmalari, orzu-intilishlari, ruhiy holatlarini o‘zigagina hadya etilgan oliy ne‘mat—so‘zda badiiy, bo‘yoqli tarzda ifodalagisi keladi. Adabiyot tarixi esa mana shu o‘ziga xos murakkab hodisaning eng qadimgi davrlardan zamonamizgacha bo‘lgan tarixiy taraqqiyot jarayonini o‘rganuvchi fandir.

Badiiy ijod uning nodir namunalarini yaratuvchi ma‘lum bir xalqning e‘tiqodiy qarashlari majmuasidan bahramand bo‘ladi. Shu ma‘noda u o‘sha xalq dunyoqarashi, ma‘rifiy olami va ma‘naviyatini badiiy aks ettiradi. Shunga ko‘ra, alohida xalqlar nomlari bilan ataluvchi adabiyotlar vujudga keladi. Xalqimiz ma‘naviy madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi esa o‘zbek adabiyotidir.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng o‘tmishni, fanlar tarixi, adabiy merosni o‘rganishga jiddiy e‘tibor qaratildi. Milliy o‘zlikni anglash, milliy mafkura, ma‘naviyat, ma‘rifat kabilar Davlat dasturidagi dolzarb masalalar sirasidan ustuvor yo‘nalish sifatida joy oldi. Shu jihatdan mamlakat Prezidenti I.A.Karimovning hozirjavoblik va donolik bilan aytgan quyidagi fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi: **“Biz ma‘naviy qadriyatlarni tiklashni milliy o‘zlikni anglashning o‘sishidan, xalqning ma‘naviy sarchashmalariga, ularning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy tabiiy jarayon hisoblaymiz”** (Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: “O‘zbekiston”, 1997, 137-bet).

Xalqimiz ma‘naviy qadriyatlarini o‘zida ifoda etgan o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixini o‘rganish barkamol avlod qalbida milliy iftixor tuyg‘ularini shakllantirilishiga ulkan hissa qo‘shishi bilan ahamiyatlidir.

1.2. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari

Uzoq yillar davomida o‘zbek adabiyoti fan sifatida dastlab ikki qismga- “O‘zbek adabiyoti tarixi” va “O‘zbek sovet adabiyoti” nomlari

ostida bo'linib o'qitilar edi. 1917 yil 25 oktyabr bu ikki qism orasidagi chegara sifatida qabul qilingandi. Istiqloldan so'ng oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlarida "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" kursi o'qitila boshlandi. U o'z ichiga xalqimiz tarixining nihoyatda ziddiyatli va murakkab, mafkuralar kurashi davri 1865-1929 yillar oralig'i adabiyotini qamrab oladi. Mustaqillik sharofati tufayli XIX asrning oxirlarida shakllanib, XX asr boshlarida bo'y ko'rsatgan, 20-yillarda esa o'sha davrning g'oyatda shiddatli tazyiqlariga bardosh berib chinakam adabiyotga aylangan jadid adabiyotini izchil va mukammal o'rganish imkoniyati vujudga keldi. Jadid adabiyotining mazmun-mohiyatini milliy uyg'onishning hayotbahsh g'oyalari tashkil qilardi. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti xalqimizning ko'p asrluk adabiy an'alaridan bahramand bo'lgan badiiy tafakkurimizning porloq sahifalaridan biri, ayni choqda bugungi yangi o'zbek adabiyotining tayanch sarchashmasi sanaladi. Shunday qilib, o'zbek adabiyotini dastlab quyidagi uch qismga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. **O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi** (Eng qadimgi davrlardan XIX asr o'rtalarigacha).

2. **Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti** (XIX asr II yarmidan XX asrning 20-yillarigacha).

3. **Yangi o'zbek adabiyoti** (1930 yildan hozirgacha).

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi xalqimizning qadim zamonlardan XIX asrning o'rtalarigacha vujudga kelgan noyob badiiy durdonalari haqida bahs yuritadi. Tabiiyki, bu ming yilliklarga cho'ziladigan jarayonda dunyo yuzini ko'rgan badiiy asarlarda xalqimizning dastlabki e'tiqodiy qarashlaridan tortib XIX asrning o'rtalarigacha yashab ijod qilgan qalamkashlarimizning irfoniy-falsafiy, adabiy-badiiy, ilohiy-ma'naviy qarashlari o'z ifodasini topgan. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi mana shu uzoqqa cho'zilgan murakkab jarayonda vujudga kelgan turli xil va janrlardagi badiiy asarlarni o'z ichiga oladi. Nazm va epos asrlar davomida o'zbek mumtoz adabiyotining asosiy xillaridan bo'lib, taraqqiy topib keldi. G'azal, ruboiy, qasida, masnaviy, muxammas, musaddas, qit'a, tarje'band, tarkibband (v.h.) masal, hikoya va shu kabilar esa keng tarqalgan adabiy janrlar sanaladi.

Kishilik tarixida yozuv paydo bo'lmasdan avval badiiy ijod og'zaki shaklda taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. Yozuv-insoniyatning eng muhim kashfiyotlaridan biridir. Xat kashf etilgandan so'ng badiiy ijod

ogʻzaki va yozma shaklda yonma-yon taraqqiy qila boshladi. Garchi ogʻzaki adabiyot yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun maʼnaviy zamin boʻlgan boʻlsa-da, badiiy ijodning bu har ikkala shakli vaqti-vaqti bilan bir-birini toʻldirib, sayqallashtirib, boyitishda davom etdi. Natijada, «Tohir va Zuhro», «Boʻz oʻgʻlon», «Yusuf Ahmad», «Kitobi podsho Jamshid», «Qissasi Farhod-u Shirin» «Kitobi dada Koʻrqut», «Qissasi Abo Muslim» singari maʼnaviy durdonalar vujudga keldiki, bular xalq ogʻzaki ijodida yaratilib, kitobiy adabiyotga yaqinlashtirilgan yoki yozma adabiyotda vujudga kelib, keyinchalik xalq ijodi uslubida qayta «tahrir» dan oʻtgan asarlardir. Shunday qilib, xalq kitoblari ham oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi va ham xalq ogʻzaki ijodining tarkibiy qismi sanaladi.

Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi yodnomalar (memuar), tarixiy asarlar hamda tazkiralarni ham oʻz ichiga oladi. Maʼlumki, oʻtmishda tarixnavislik badiiy ijod bilan qorishiq holda olib borilgan. Muarrixlar biror tarixiy voqea tafsilotlarini bayon qilishda badiiy uslubga murojaat etishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam», «Tarixi hukamo va anbiyo», Abulgʻoziy Bahodirxonning «Shajarai turk», «Shajarai tarokima», Shermuhammad Munis va Muhammadrizo Ogahiyning «Firdavsul-iqbol» kabi tarixiy asarlari, shuningdek, Zahiriddin Boburning «Boburnoma» singari qomusiy kitobidagi badiiy lavhalar va sheʼrlar yuqorida aytilgan fikrlarimizga yanada quvvat beradi.

Oʻzbek xalqi uzoq yillar davomida Sharq musulmon olami, shuningdek, Hindiston, Yunoniston, Gurjiston, Rusiya kabi mamlakatlar bilan siyosiy-iqtisodiy, tarixiy-madaniy aloqada boʻlib kelgan. Mana shu aloqalarning samarasi oʻlaroq tarjima adabiyoti ham vujudga keldi. Oʻzbek tiliga tojik, eron, ozarbayjon, hind, arab va boshqa xalqlarning badiiy, ilmiy hamda tarixiy asarlari tarjima qilindi. Nizomiyning «Maxzanul-asror», «Xusrav va Shirin», «Haft paykar», Shayx Saʼdiyning «Guliston», «Boʻston», Nuriddin Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Yusuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Silsilat uz-zahab» («Oltin zanjir»), «Iskandar xiradnomasi», «Salomon va Absol», Badriddin Hiloliyning «Shoh va gado», hind donishmandlik xazinasining nodir namunasi «Kalila va Dimna», mashhur arab ertaklari majmuasi «Ming bir kecha», Mirxondning «Ravzat us-safo», Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoyeʼ ul-vaqoeʼ» kabi asarlari shular jumlasidandir. Tarjima adabiyoti xalqlar oʻrtasidagi oʻzaro madaniy–adabiy aloqa va doʻstlik rishtalarini mustahkamlashga, shuningdek, oʻzbek xalqining jahon xalqlari adabiyoti

bilan yaqindan tanishishiga xizmat qilib keldi. O'zbek tiliga tarjima qilingan asarlar muayyan tarixiy sharoitning ma'naviy ehtiyoji, talabi bo'lib, ular o'zbek yozma adabiyoti va xalq og'zaki ijodi tajribalarining yanada boyishi, teran ma'no va quyuq ranglar bilan to'lishishiga ijobiy turtki bo'ldi. O'tmish adabiyotida qo'llangan tarjima istilohiga mazkur atamaning bugungi talqinlari nuqtai nazaridan munosabatda bo'lmoq pand berishi, bir yoqlama xulosalarga olib kelishi mumkin. Chunki mumtoz mutarjimlar asliyatga hozirgi tarjimonlarga nisbatan ancha erkin va o'ta ijodiy munosabatda bo'lishgan. Oqibatda ular qalamidan chiqqan asarlarga nisbatan tarjimani qo'llash kamlik qilgandek bo'lib tuyula beradi. Qutb Xorazmiy XIV asrda fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan "Xusrav va Shirin" (Shayx Nizomiy), Sayfi Saroyi (XIV asr) o'zbek tiliga o'g'irgan "Guliston" (Shayx Sa'diy), Mavlono Xiromiy (XIX asr) o'zbekchalashtirgan "Chor darvesh", «Ra'no va Zebo» "To'tinoma" kabi asarlar bilan kechgan ijodiy mehnat haqida ham ana shunday fikrni aytish joizdir. Ayrimlari eslatilgan fazilatlariga ko'ra, tarjima adabiyoti ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismi sanaladi.

O'tmishda yaratilgan adabiyotshunoslikka oid asarlarni ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi o'z ichiga oladi. Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a», Davlatshoh ibn Baxtishohi Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Mezonul-avzon", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Nasoyim ul-muhabbat", Bobur Mirzoning "Muxtasar" yoki "Aruz risolasi", Fazliy Namangoniyning "Majmuat ush-shuaro" kabi asarlari shular jumlasidandir.

1.3. O'zbek mumtoz adabiyotining boshqa turdosh fanlar bilan aloqasi

Adabiyot boshqa fanlar singari borliqning sir-u sinoatlari, insonning ruhiy-ma'naviy olami kashfiyotlari haqida tasavvur beruvchi ilm tarmoqlaridan biridir. Bu jihatdan u boshqa fanlarga juda yaqin turadi. Adabiyotning fan va boshqa san'at turlaridan jiddiy farqi esa uning ifoda uslubida ko'rinadi. Fanning tarmoqlari hayot, borliq, inson taqdiri bilan bog'liq jarayonlarni ma'lum kuzatish, izlanish, tajribalar hosilasi bo'lgan umumlashmalarga tayanib, ularni ilmiy uslubda umumlashtirsa, adabiyot o'sha murakkab jarayonlarni obrazli badiiy aks ettirish bilan shug'ullanadi. Obrazlilik badiiy uslub vositasida vujudga kelib, kishining ruhiy-manaviy olamiga ta'sir etadi. Shuning uchun adabiyot jamiyatdagi muayyan tabaqa, toifa, soha vakillariga mo'ljallanmay, ommaviylik kasb etadi.

Badiiy adabiyotning obraz yaratuvchi muhim quroli soʻz boʻlganligi bois oʻzbek mumtoz adabiyoti bevosita til tarixi bilan uzviy aloqadorlikda ish koʻradi. Muayyan davrda yaratilgan badiiy asar oʻsha davr til xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtirishi bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy voqelik, xalqning irfoniy-ilohiy kuzatishlari, falsafiy mushohadasi, dunyoqarashi, urf-odatlarini ham oʻzida badiiy ifoda etadi. Bu jihatdan oʻzbek mumtoz adabiyoti ilohiyot, tasavvuf, tarix, falsafa, jugʻrofiya, etnografiya (elshunoslik) singari fanlar bilan yaqin aloqada ish koʻrib, rivojlana boradi.

Badiiy adabiyot ilm-fan yutuqlaridan uzluksiz ravishda ijodiy istifoda etadi. Malikul-kalom Mavlono Lutfiy Shoshiy qalamiga mansub quyidagi bayt fikrimizning yorqin dalilidir:

**Quyosh oydek yuzingning xijlatindin,
Qochib, toʻrtinchi koʻk uzra chiqibtur.**

Baytda shoir maʼshuqa yuzini oyga tashbeh qilib, tashxis sanʼati vositasida quyoshga insonga xos xususiyatlarni koʻchirgan. Mazkur satrlarda quyidagi mazmun oʻz badiiy ifodasini topgan: Quyosh yorning oydek jamolidan xijolat chekadi va qochib toʻrtinchi koʻkka chiqadi. Baytning yanada toʻliq mazmunini tugal anglash uchun Mavlono Lutfiy davri nujum (yulduzshunoslik) ilmiga oid baʼzi maʼlumotlarga ega boʻlish ham talab etiladi. Sharq-u Gʻarbda keng tarqalgan geosentrik nazariyaga asosan Yer atrofidan boshqa sayyoralar aylanib turadi. Ularning har biri Yerga nisbatan maʼlum uzoqlikda boʻlib, y yetti qat osmon tushunchasini izohlashga asos boʻlgan. Chunonchi, Oy Yerga eng yaqin samoviy jism boʻlib, mazkur sayyora - birinchi, Utorid (Merkuriy)-ikkinchi, Zuhra (Venera, Nohid)-uchinchi, Quyosh-toʻrtinchi, Mirrix (Mars)-beshinchi, Mushtariy (Yupiter)-oltinchi, Zuhul (Saturn)-yettinchi falakda deb tushunilgan. Yer atrofidan y yetti sayyoraning yuqorida keltirilgan tartib asosida aylanishi mumtoz ijodkorlar, jumladan, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy va Alisher Navoiy asarlarida, shuningdek, y yetti qat osmon tushunchasi Qurʼoni karimda ham uchraydi. Mavlono Lutfiy yuqoridagi misralarida ana oʻsha har ikkala jihatni ham nazarda tutgan. Shoir baytda Quyosh toʻrtinchi falak sayyorasi deb unga aniqlik kiritmasa-da, shunga ishora qiladi. Zero, sheʼriyatning vazifasi sayyoralarning fazodagi oʻmini anglatish boʻlmay, balki ilmiy kashfiyotlarga tayangan holda goʻzal manzaralar yaratish, hayotiy-falsafiy qarashlarni ifodalash va badiiy

rangni quyuqlashtirishdan iboratdir. Shunga ko'ra, quyosh yorning jamolidan xijolat chekib, to'rtinchi ko'k uzra chiqqan, - deya baytda husni ta'lil san'atining go'zal namunasi hosil qilingan.

Ko'rinadiki, badiiy adabiyot uchun faqatgina sohaning tor qonuniyatlari emas, balki barcha fanlarning yutuqlariga tayanib ish ko'rish badiiyatning zaruriy taqozosidir.

1.4. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li, davrlashtirish tamoyillari va u haqdagi bahs-u munozaralar

Ilm-fan, san'at va madaniyat rivoji bevosita davrning ijtimoiy-siyosiy voqeligi bilan chambarchas bog'liq. Adabiyot ham jamiyat taraqqiyoti qonunlariga vobasta harakatlanadi, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy voqelik, fikrlar kurashini o'zida badiiy aks ettiradi. Masalaga shu nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, o'zbek mumtoz adabiyotini muayyan tarixiy jarayonlar asosida davrlashtirib o'rganish u haqda ma'lum umumlashma-xulosalar chiqarishga imkon yaratadi. Biroq adabiyot taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari inobatga olinmas ekan, bu xulosalar bir yoqlama mohiyat kasb etadi. Badiiy adabiyotning ijtimoiy-estetik mohiyat kasb etishi, unga turli adabiy oqimlarning ta'siri, ular o'rtasidagi fikrlar kurashi, rang-barang va xilma-xil janrlar taraqqiyoti, muayyan davrda yaratilgan badiiy asarlarning til xususiyatlari hamda so'z san'atining boshqa tamoyillarini nazarda tutib o'zbek adabiyoti taraqqiyot jarayonlarini tarixiylik nuqtai nazaridan davrlashtirish maqsadga muvofiq sanaladi.

O'zbek adabiyoti tarixini davrlashtirishda uni ba'zi podsholiklar, sulolalar nomlari bilan atash lozimligi haqida ham fikrlar bildirilgan. Biroq adabiyotning o'ziga xos taraqqiyot qonuniyatlari bunday qarashlarni to'la oqlamaydi. Adabiyotshunos N. M. Mallayev o'zining "O'zbek adabiyoti tarixi" kitobida o'zbek adabiyoti tarixini yuqorida qayd etilgan qamrovli tamoyillarga ko'ra 6 davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi. Olim undagi ayrim bosqichlarni ichki bosqich - etaplariga bo'lib o'rganish mumkinligini ham e'tirof etgan. O'zbek mumtoz adabiyotini davrlashtirishda N. Mallayevning fikrlariga tayanish mumkin. Chunki mazkur masalaga doir bahs-u munozaralar o'zining yetarli yechimini topmagan ekan, fanda qabul qilingan hukmron fikrga tayanish, uni o'quvchilarga taqdim etish pand bermaydi. Shu o'rinda

kichik bir tahririmi e'tiboringizga havola qilishni lozim topdik. O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingach, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari adabiyotini "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" tarzida atash tamoyilga kirdi. Biz ham bu o'rinda uni qabul qilishni ma'qul ko'rdik. Shunday qilib, o'zbek mumtoz adabiyotini quyidagi asosiy taraqqiyot bosqichlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar.
2. X-XII asrlar adabiyoti.
3. XIII asr va XIV asr boshlaridagi adabiyot.
4. XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan adabiyot.
5. XVII asrdan XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan adabiyot.

Eng qadimgi adabiy yodgorliklar qadim zamonlardan Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning mushtarak adabiy yodgorligi sanaladi. Shuningdek, X-XII asrlarda vujudga kelgan turkiy tildagi adabiyot ham faqat o'zbek xalqiga taalluqli bo'lmay, balki Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistonda yashovchi turkiy xalqlarning ham mushtarak ma'naviy boyligidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirib bering.
2. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
3. O'zbek mumtoz adabiyoti qaysi fanlar bilan bevosita hamkorlikda ish ko'radi?
4. O'zbek mumtoz adabiyotining san'atning boshqa turlari va fanlar bilan uyg'un hamda tafovutli jihatlar haqida so'zlang.
5. O'zbek adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li va davrlashtirish tamoyillari haqida nimalarni bilasiz?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Badiiy adabiyot. O'zbek adabiyoti. O'zbek mumtoz adabiyoti. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Yangi o'zbek adabiyoti. Nazm va epos. Xalq og'zaki ijodi. Memuar va tarixiy asarlar. Tarixnavislik va badiiy adabiyot. Tarjima adabiyoti. Erkin tarjima. Obrazlilik. O'zbek mumtoz adabiyoti va til tarixi. Mumtoz adabiyot va elshunoslik. Fan yutuqlaridan ijodiy foydalanish yo'llari. Adabiyot tarixini davrlashtirish. Tarixiylik tamoyili. Adabiyot taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent: «O'zbekiston», 1994.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: «O'zbekiston», 1997.
3. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. Toshkent: «O'zbekiston»-1993, 191 bet.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 5-9-betlar.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik, I tom. Toshkent: «Fan», 1977, 7-18-betlar.
6. Mirzayev T. Ma'naviy-madaniy merosni o'rganishning ilmiy-metodologik masalalari. «O'zbek tili va adabiyoti», 1997, 4-son, 3-6-betlar.
7. Haqqul I. Mafkura-tafakkur va taraqqiyot tamali. «O'zbek tili va adabiyoti». 1998, 3-son, 3-6-betlar.

II-BOB

ENG QADIMGI ADABIY YODGORLIKLAR

2.1. Qadimgi madaniyat. Turon - qadimiy adabiy-madaniy markazlardan biri

Turon insoniyat madaniyati tarixining qadimiy go'shalaridan biridir. Arxeologik kuzatishlar bu zaminda uzoq o'tmishda ham kishilar yashashi uchun tabiiy sharoit mavjudligini tasdiqlaydi. Boysun tog'larining Teshiktosh dasida 8-9 yoshli bolaning bosh suyaklari topilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Insoniyat tarixining ilk davrlari haqida ma'lumot beruvchi ushbu ashyoviy dalil neondertal odam zoti avlodidan bo'lib, yovvoyilik davrining quyi pog'onasida yashab o'tganligi aniqlandi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent - 1977, 19-bet). Umuman, Markaziy Osiyo hududida eramizdan ko'p ming yillar ilgari odamlar yashagan degan fikrlar mavjud. Kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan o'lkamizda ilm-fan, madaniyat va san'at rivojlanib bordi. Xalqimiz madaniyati tarixi haqida yunon, xitoy, hind va arman tarixchilari kitoblarida, "Avesto", Bexustun, Bundaxishn, O'rxun-Enasoy yodgorliklari kabi bir qancha manbalar va Abu Rayhon Beruniy, Muhammad Narshaxiy singari ulug' olimlarimizning asarlarida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Qadimgi Turon hududi eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalarida Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyona, Xorazm, Parfiya, Amudaryoning quyi oqimi, Zarafshon vohalari, Parkana (Farg'ona) va boshqa joylardan tarkib topgan edi. Bu yerlarda til va turmush tarzi jihatidan bir-biridan uncha farqlanmagan massagetlar, xorazmiylar, so'g'dlar, parfiyanlar kabi qabila va elatlar istiqomat qilishib, ba'zan ko'chmanchilik, ba'zan esa o'troq holda kun kechirishgan. Bular ibtidoiy jamoa tuzumi davrida ovchilik va baliqchilik, keyinchalik esa chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishgan. Dehqonchilik asosan toshqin suvlardan foydalanish asosida tog' yon bag'irlarida va soylik joylarda rivojlangan. Jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy, siyosiy-tarixiy, axloqiy-madaniy taraqqiyoti natijasida dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan keng foydalanila boshlangan. Bunday jarayonning tadrijiy takomili ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Natijada katta qabilalar ittifoqi, quldorlik davlatiga asos solinadi. Kishilarning bu shakldagi uyushmalari ularning ijtimoiy — iqtisodiy va madaniy hayotiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatdi.

Kanal qazish, to'g'onlar qurish, sug'orish shahobchalarini tozalash, mudofaa inshootlarini qurish kabi ishlar amalga oshirilgan.

Qadim Turonda quldorlik davrida Maroqand (Samarqand), Kiropol (hozirgi Tojikiston davlatiga qarashli O'ratepa shahri) singari shaharlar barpo etiladi, konchilik va hunarmandchilik taraqqiy qiladi. Arxeologik kuzatishlar va ba'zi manbalarning ma'lumot berishicha, o'lka aholisi konlarda mehnat qilishgan, mis va temir eritish asosida turli harbiy va mehnat qurollari yasash, kemasozlik, to'quvchilik, binokorlik, zargarlik kabi hunarlar rivoj topib, bu odamlarning savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanishlari va hatto neftdan foydalanishlari uchun imkon hozirlab beradi. Feodalizmning ilk davrlaridan boshlab sug'orishga asoslangan dehqonchilik, shaharlar hayoti ham zaiflashgan. Yirik quldorlik shaharlari o'rnini kichik feodal shaharlari egallagan. Kishilar ko'proq hunarmandchilik, savdo-sotiq va boshqa ishlar bilan mashg'ul bo'lgan.

Ajdodlarimizning tabiat mo'jizalari oldidagi oqizligi olamda ezgulik va yovuzlik kuchlarining muntazam to'qnashuvi mavjudligi to'g'risidagi tushunchalarini shakllantiradi. Bular orasida kosmogonik tushunchalar alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimgi kishilikning Quyosh kulti (Mitra)ga sig'inishi tabiatda ulug' va foydali kuchlar - quyosh va suv (Anaxita suv ma'budasi) abadiy bo'lgan o'lka hamda ofat keltiruvchi kuchlar - zulmat va kulfat abadiy mavjud bo'lgan o'lkaning borligiga ishonish bilan bog'liq holat - hodisalar shakllangan. Bu singari ajdodlarimiz topingan kultlar eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan zardushtiylik diniga qo'shilib ketadi. Qadimgi Turonda kishilar budda dini (buddizm), moniy dini (maneizm), nasora (nestarian) xristianligi, yahudiy dini, Ellin xudolari (Zevs, Afina, Poseydon, Appolon va boshqalar)ga ham e'tiqod qilganliklari ma'lum. Ammo arab xalifaligi istilochilik harakatlaridan so'ng juda katta hududlardagi aholi uchun islom dini asosiy e'tiqod bo'lib qoladi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 30-bet).

Markaziy Osiyo xalqlarining katta qismi eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda eron tillari guruhiga mansub lahja va shevalarda so'zlashishgan. Bunday ahvol tilning Grek-Baqtriya davlati hukmronligi yillarida va Markaziy Osiyo ahmoniylar tomonidan istilo qilingan davrda ham rivojlanib borganligidan dalolat beradi. Ammo Baqtriya shohlari saroyida grek tilining nufuzi sezilarli darajada baland bo'lgan. Turon hududida turkiy tilning shakllanish va rivojlanish jarayoni xunnlarning bu yerga ko'chib kelishi hamda o'troqlashishi bilan bog'liq. Olimlarning fikricha,

ularning aksariyati Oltoy tili shajarasining turkiy guruhiga mansub tillarda gaplashishgan. Xunnlarning dastlab eramizdan avvalgi II asrda Turon zaminida paydo bo'la boshlagani ko'pchilik qadimshunos va elshunos olimlar tarafidan e'tirof qilinadi. Ularning Yettisuv va Sirdaryo bo'yidagi cho'llarga ko'chib kelib mahalliy xalq - skif-massagetlar bilan chatishib ketishi eramizdan avvalgi II - I asrlarga to'g'ri keladi. Bu jarayonning davom etishi o'lkamizda turkiy tillar guruhining keng tarqalishiga imkon yaratadi. Shunday qilib, asosan, turk xoqonligi davlati davrida Shimoliy Enasoydan Mo'g'ulistongacha bo'lgan hududda turkiy til keng iste'molda bo'lgan. Markaziy Osiyodagi Eron tillari guruhiga mansub lahja va shevalarda so'zlashuvchi yerli xalq sekin-asta turkiy tillarda so'zlashuvchi aholi bilan chatishib ketib, turkiy tillarda so'zlay boshlaydi.

Markaziy Osiyo xalqlari juda qadim zamonlardan yozuvdan ham foydalanib kelishgan. Turon, Eron va ularga tutash o'lkalarda dastlab oromiy yozuvi qo'llanilganligi juda ko'p manbalarda qayd etiladi. Greklar tomonidan Markaziy Osiyoning zabt etilishi bilan grek yozuvi ham e'tibor paydo qila boshlaydi. Olimlarning fikricha, oromiy, grek, forsiy mixxat yozuvlari ma'lum davrlar mobaynida ma'muriy hujjatlarda qo'llangan. "Avesto", Xorazm, so'g'd, kushon, run (O'rxun-Enasoy), uyg'ur yozuvi va boshqa shunga o'xshash yozuvlar esa eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida asta-sekin oromiy yozuvi negizida paydo bo'lgan mahalliy yozuvlardir.

"Avesto", Xorazm, so'g'd yozuvlarining eng qadimgi xat turlaridan ekanligini arxeologik kuzatishlar asosida bizgacha yetib kelgan yodgorlik va ayrim manbalar tasdiqlaydi. Fanda "O'rxun-Enasoy" yoki "turkiy run yozuvi" deb nomlangan yozuv I asrda vujudga kelgan bo'lib, Shimoliy Enasoydan Mo'g'ulistonga qadar cho'zilgan hududda istiqomat qiluvchi xalqlar va qabilalar tomonidan keng qo'llanilgan. O'rxun va Enasoy daryolari bo'ylaridan topilgan V-VII asrga mansub yodgorliklarda ham mazkur yozuvdan foydalanilganligi ma'lum bo'ldi.

So'g'd xati negizida O'rxun-Enasoy yozuvi bilan oldinma-keyin vujudga kelgan xat uyg'ur yozuvi nomi bilan shuhrat topdi. Sharqiy Turkiston, Movarounnahr va Xurosonda uyg'ur yozuvi juda uzoq yillar tatbiq etildi. Arablar istilosidan so'ng yurtimizda arab yozuvi joriy etilgan bo'lsa-da, temuriylar davriga qadar uyg'ur yozuvidan foydalanildi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonining Venadagi kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi, Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari,

Xorazmiyning “Muhabbatnoma”si, Mavlono Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she’rlari uyg’ur yozuvida ko’chirilgan. Ilm-fan, madaniyatimiz tarixida arab yozuvi muhim ahamiyat kasb etadi. VIII asrdan keng tarqala boshlagan arab yozuvidan o’zbek xalqi taxminan 1200 yil davomida istifoda etdi. Yusuf Xos Hojib “Qutadg’u bilig” dostonining Namangan va Qohira shaharlarida saqlangan nusxalari arab yozuvida bitilgan eng qadimiy turkiy yodgorlik sanaladi. Ko’rinadiki, Markaziy Osiyo xalqlari yozuvdan juda qadim zamonlardan, eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o’rtalaridanoq foydalana boshlashgan va u madaniyat, ilm-fan, jumladan, adabiyotning rivojiga sezilarli ijobiy ta’sir ko’rsatgan.

Qadimgi Turonda ilm-fan taraqqiyoti jarayoni va darajasi haqida ma’lumot beruvchi yodgorliklar bugunga qadar juda kam miqdorda yetib kelgan. Bizgacha saqlanib kelgan so’g’d taqvimi, Beruniy asarlari va boshqa yozma manbalardagi ma’lumotlar Turon zaminining donishmand farzandlari fanning astronomiya, geometriya, geodeziya, fizika, kimyo va boshqa tarmoqlari bilan shug’ullanganliklari hamda ayni sohalarda sezilarli ijobiy muvaffaqiyatlarni qo’lga kiritganliklaridan darak beradi. Ayniqsa, falakiyot ilmining ikki - jabhasi ilmi hay’at (astronomiya) va ilmi nujum (astrologiya) shu sarzaminda o’zining ma’lum taraqqiyot bosqichlarini o’tagan. Jumladan, otashparastlik dini vakillariga o’n sakkizta sayyora ma’lum bo’lgan. Bulardan ettitasi Quyosh (sayyora sifatida tushunilgan), Oy, Utorid, Zuhra, Mirrix, Mushtariy va Zuhali bo’lib, yetti sonining ilohiylashuviga sabab hisoblanadi. So’g’d, Xorazm va boshqa yerlardagi olimlar asosiy sayyoralar, yulduzlarni o’rganib, ularni nomlaganlar hamda Burj (Zodiak) sistemasini aniqlab olganlar. Shohlar saroyida munajjimlar faoliyat ko’rsatishgan. Ular goroskoplarni tuzib, yulduzlar olamini kuzatishgan. Ayni choqda munajjimlar matematika, fizika, falsafa, tibbiyot kabi fan tarmoqlari bilan shug’ullanishgan. Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asaridan keltiriladigan quyidagi to’rtlik turkiy xalqlar fanning bu sohasi bilan qadimdan mashg’ul bo’lganliklarini tasdiqlaydi:

**Qara to’nug kechursadim,
Ag’ir uni uchurcadim.
Jeti kanin qachirsadim,
Saqlash ichra kunum tug’di.**

Ushbu satrlarni prof. S. M. Mutalibov quyidagicha zamonaviy o'zbek tiliga tabdil qilgan: «Qorong'u kechaning o'tishini istadim, og'ir uyquni qochirishni istadim, bir necha marta y yetti qaroqchi yulduzining aylanishini sanadim. Sanamoqda edim, kunduz quyoshi porlab chiqdi». (Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. II tom. Toshkent: «Fan» 1963, 265-266-betlar).

O'lkamizda qadimgi zamonlardan binokorlik, hunarmandchilik, kemasozlik singari sohalarining keng taraqqiy qilganligi ajdodlarimizning fanning zikri o'tgan sohalarida erishilgan yutuqlari natijasidir.

Arxeologik kuzatishlar natijasida Markaziy Osiyoning qator joylaridan turli davrlarga mansub juda ko'p shaharlar, qo'rg'onlar, maqbaralar, xilma-xil istehkomlarning xarobalari aniqlandi. Xorazm vohasidagi Tuproqqal'a, Ko'zali qiz, Qo'yqirilgan qal'a, Yonbosh qal'a, Farg'ona vodiysidagi Chust, Dalvarzin, Buxoro yaqinidagi Qizil qir, Varaxsha, Vardonze, Toshkent yaqinidagi Oqtepa va boshqa shahar hamda qo'rg'onlarning qoldiqlaridan topilgan madaniy qatlarga doir ashyoviy dalillar qadimgi Turonning o'ziga xos arxitekturasi, tasviriy san'ati, ma'naviy olami haqida muhim ma'lumotlar beradi. Yurtimizda rassomchilik, naqqoshlik, haykaltaroshlik, musiqa va boshqa san'at turlari qadimdan rivojlangan. Yozma manbalar va keyingi yillarda qadimshunos olimlar izlab topgan yodgorliklar shunday xulosaga kelish asosini beradi.

1932 yilda Termiz yaqinidagi Ayritomdan toshga ishlangan uch cholg'uchi ayol surati topiladi. Ularning qo'llaridagi musiqa asboblari rubob, arfa va do'mbiraga juda o'xshab ketadi. 1945-1947 yillarda ochilgan Tuproqqal'a saroyidagi III asrga mansub devor naqshlari va haykallar, shuningdek, shu yerdan topilgan arfa chaluvchi qiz surati mo'ysafid Turonda tasviriy san'at, naqqoshlik va musiqa qadimiy taraqqiyot bosqichini o'taganligidan yorqin dalolatdir. 1938 yilda Buxorodan uncha uzoqlikda bo'lmagan Varahsha saroyidagi II-VI asrlarga tegishli naqshlar va manzarali o'yma bezaklar ham shunday tasavvur hosil qilishga imkon beradi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 35-37 - betlar).

2.2. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari

Dastlab og'zaki shaklda paydo bo'lgan badiiy ijod yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun keng imkoniyat yaratdi. Xalq og'zaki ijodiyotining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u ilk yaratilgan shaklini to'la saqlab

qolmay og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga, davrdan-davrga o'tib, sayqallashib boradi. Shu yo'sinda badiiy ijod asarlarining turli variantlari vujudga keladi. Uzoq o'tmishda ajdodlarimiz tomonidan ijod etilgan badiiy so'z namunalarining ko'pchiligi tabiiyki unutilib yuborilgan. Shunday bo'lishiga qaramay, ba'zi tarix kitoblari, ilmiy asarlar, yozma yodgorliklar va boshqalar ilk og'zaki badiiy ijod haqida ma'lum taassurotlarni hosil qilishimizga asos beradi. Bular Gerodot, Kteziy, Polien, Xores Mitilenskiy kabilarning tarixiy asarlari, shuningdek, o'rta asr tarixchilari Hamza Isfahoniy, Tabariy, Ma'sudiy, Beruniy, Saolibiy, Bal'amiylarning ilmiy, tarixiy kitoblari va tazkiralaridir. Mazkur tarixiy-ilmiy asarlarda xalq og'zaki ijodi ayrim namunalarining mazmuni hikoya qilingan bo'lsa, ba'zilaridan ayrim parchalar keltirilgan. Bulardan tashqari, «Avesto», «Bexustun», «Bundaxshin», «Denkard» singari yozma yodgorliklardan ham qadimgi folklor namunalari o'rin olgan. Mashhur tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining qo'shiq, lirik she'r, maqol kabi janrlaridan namunalar keltiriladi. Qadimgi mif va afsonalar Firdavsiyning «Shohnoma»sida qayta ishlandi. Arab tilida yirik tazkira yaratgan Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat-ad dahr» asarida (961-1038) o'sha qadimiy madaniy obidalarining namunalari keltirilgan. To'la nomi «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» («Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonasi») bo'lgan bu tazkiraning Qohira nashri 1801 sahifani tashkil etadi. Tazkira to'rt qismdan tarkib topadi. Uning oxirgi fasli O'rta Osiyoda nash'u namo topgan ijod ahliga bag'ishlangan bo'lib, ular 124 adibdir. Shulardan 48 nafari Buxoro farzandlari hisoblanadi. Buxorolik qalamkashlar zamona zayli bilan o'z asarlarini yo arab tilida yozishgan yoxud mavjud adabiy yaratmalarni arabchaga o'girish bilan shug'ullanishgan. Tabiiyki, tarjima uchun tanlangan asarlar qatorida xalq donishmandlik xazinasining noyob namunalari ham bor edi. Og'zaki ijod obidalarini yozma badiiy adabiyotga olib kirish jarayoni mumtoz adabiyotimizning aksariyat yirik hajmli asarlarida o'z ifodasini topib, takomillashgan. Ayniqsa, ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Xamsa»si tarkibidan joy olgan dostonlarda bunday noyob adabiy hodisa namunalari ko'plab uchratishimiz mumkin...

Bizgacha yetib kelgan qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalari miflar, afsonalar, qo'shiqlar, lirik she'rlar, qahramonlik eposlari va boshqa shakldagi adabiy asarlardan iboratdir.

2.2.1. Mif va afsonalar

Tabiatning mo'jizaviy siru sinoatlari oldida juda ojiz qolgan ibtidoiy odamlar tabiiy hodisalar: chaqmoq chaqishi, dovul, suv toshqini, zilzila kabilardan dahshatga tushishgan, ularning kelib chiqishi, mohiyatini yetarli darajada anglashmagan. Ular osmon, yer, oy, quyosh kabilarni jonli narsalar sifatida tasavvur qilishgan. Shu bois kishilarga ofat keltiruvchi kuchlar (dushman)dan xalos bo'lish uchun ezgulik kuchlari – (do'st)dan madad so'rashgan, ularga topingan, ayrim hayvonlarni muqaddas deb bilishgan. Qadimgi kishilar ezgulik kuchlarini xudolar, ruhlar; yomonlik kuchlarini esa devlar, jinlar tarzida tasavvurlarida gavdalantirishgan. Shu tariqa olamning tuzilishi, uning mohiyati, tabiiy hodisalarning vujudga kelish sabablari xususidagi ibtidoiy odamlarning xayoliy tasavvurlari mahsuli- miflar paydo bo'lgan.

Mif grekcha atama hisoblanib, so'z, rivoyatdan olingan bo'lib, dunyoning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va pahlavonlar haqidagi to'qima afsonalardir. Mazkur miflar ibtidoiy odamlarning ezgulik bobidagi shirin niyatlarini o'zida badiiy ifoda etgan, ularga ruhan dalda bergan, doimo g'alabalar sari undagan. Baxt va baxtsizlik o'lkasi qahramonlari o'rtasidagi keskin kurash miflarning asosiy ziddiyati (konflikti) va mavzui sanaladi. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» va boshqa ilohiy kitoblarda mohiyat e'tibori bilan shunday mavzularga uyg'un ohanglar nazarga tashlanadi.

«Avesto», shuningdek, «Bundaxshin»da aytilishicha, ikki olam: yaxshilik va yomonlik olami bor. Yaxshilik olamiga Ahura Mazda (Hurmuz), yomonlik olamiga Angra Manyu (Axriman) boshchilik qiladi. Go'yo 3000 yil mobaynida bu ikki olam bir-biri bilan to'qnashmagan, olishmagan. Yaxshilik va nur olamidan xabar topgan Axriman unga qarshi kurash ochmoqchi bo'ladi. Hurmuz bu kurashning oldini olib, ikkinchi uch ming yillikda osmon, suv, yer, o'simlik, hayvonlar kabi mavjudotlarni hamda birinchi insonni yaratadi. O'sha davrda zulm ham, kasallik va o'lim ham bo'lmagan ekan. Shundan so'ng uchinchi davr (6000-8999) - kurash davri boshlanadi. Yer yuzi turli kuchlarning to'qnashuv maydoniga aylanadi. Axriman birinchi insonni o'ldirsa ham, kishilik urug'ini butunlay yo'qotib yuborolmaydi. To'rtinchi davr (9000-11999) da yaxshilik va nur kuchlari yomonlik va zulmat ustidan g'alaba qozonadi. Yaxshilik va yomonlik kuchlari o'rtasida shafqatsiz kurash

manzaralari Mitra, Anaxita, Kayumars, Yima (Jamshid), Gershasp, Elikbek va boshqalar obrazida mujassamlashtirilgan (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1976, 43-bet).

Mitra - quyosh xudosi. «Avesto»da u bitmas-tuganmas kuchga ega bo'lgan pahlavon sifatida gavdalantiriladi. Qadimgi Turon va Eron xalqlarining mushtarak ma'naviy merosi bo'lgan «Avesto» Mirsodiq Mirsulton o'g'li Ishoqov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinmoqda. Mutarjim ushbu muqaddas manbani o'zbekchaga o'girishda I. Steblin-Kamenskiyning ruscha tarjimasi, shu bilan bir qatorda, «Avesto» asl matni nashrlari va G'arbiy Ovrupa tillariga qilingan tarjimalariga tayanadi. «Avesto»ning M. Ishoqov tarjimasida quyosh xudosi Mitra quyidagicha tasvirlanadi:

**Mitrage topinurmiz,
Otlari serg'ayratga,
Keng tuyoqdor otliga,
Qonxo'r yov tomon yelgan
Zich saflarni yorguvchi,
Yog'iy yurt yovlarining.**

**Mitra yelib borgan chog',
Qonxo'r yov sari tomon,
So'qishgan mamlakatlar
Lashkarlari oralab
So'zga xoin odamlar
Qo'lin ortidan tutar,
Ko'zlarin ko'rmas qilar,
Quloqlarin etar kar.
Oyoqlarin shol etar,
Kuchin qirqib zarbasin
So'zni buzgan yovlarning
Va el-yurt mamlakatning
Jazosin shunday berar
Yaylovi cheksiz Mitra,
Baxt uchundir namozim,
Baxt uchun ibodatim.**

(«O'zbek tili va adabiyoti», 2000, 1-son, 63-bet)

Ardvi Sura Anaxita - yer, suv va unum ma'budasi. Professor M.Ishoqovning izoh berishicha, Anaxita - Ardvi Suraning «pokiza,

toza» ma'nosini anglatuvchi doimiy sifatidir. Bu sifatda Ardvi Suraning o'simliklar, nabotot homiysi, hosildorlik, farovonlikni ta'minlash ma'budasi ekanligi kabi vazifalari ham qo'shilib ketadi. Ardvi Suraning sopoldan ishlangan haykalchalari qo'lida anor, bir tutam ko'k novda tasvirlanishi ham o'sha fazilati tufaylidir. Anohid tabiatning o'lmaslik ramzi hisoblanadi. «Avesto»da Vistarushning Ardvi Suradan Vivanxuxati daryosi oqimini to'xtatishni iltimos qilganidan so'nggi manzara asarda quyidagicha ifoda etiladi:

**Ardvi Sura namoyon
Bo'ldi go'zal qiz misol.
Qurb-qudratli ulug'vor
Sarvqad bo'ychan nihol.
Go'yo ko'rkam zodagon,
Siymosidir nurafshon.
Oqizib jo'natdi-yu,
Bir zumda ikki bo'lib
Vivanxuxat suvini-
Bir qismini irg'atdi,
Bir qismini to'xtatdi.**

(M. Ishoqov tarjimai)

(«O'zbek tili va adabiyoti», 1999, 3-son, 66-bet)

«Avesto» iste'dodli mutarjim va shoir Asqar Mahkam tomonidan ham o'zbek tiliga o'girildi. Ushbu nusxa muqaddas kitobning 2700 yillik to'yi munosabati bilan yuqori sifatda bosilib chiqdi. Ancha batafsil sharh-u izohlar bilan ta'min etilgan (umumiy hajmi 53 b.t. ziyodroq). «Avesto»ga professor T.Mahmudov kattagina so'ng so'z yozgan.

Kayumars afsonasi. Qadimgi Turon va Eron xalqlari orasida keng tarqalgan Kayumars afsonasining mufassal bayoni va uning turli nusxalari haqida Abu Ja'far Muhammad bin Jariy Tabariyning «Ta'rixi Tabariy» asarida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, Firdavsiyning «Shohnoma», Beruniyning «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam» asarlarida ushbu afsonaning tafsilotlarini uchratish mumkin. Professor S.P.Tolstovning «Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab», adabiyotshunos N.M.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi», hamda mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan besh tomlik «O'zbek adabiyoti tarixi» kitobining (akademik nashr) I tomida (Toshkent, 1977) ushbu qadimiy afsona haqidagi ilmiy mulohazalar o'z ifodasini topgan.

Olimlarning fikricha, Kayumars afsonasining asosiy manbai «Avesto»dir.

N. Mallayev Kayumarsni Gaya Martan yoki Gavomard (ho'kiz kishi) deya atalganligini e'tirof etib, mifalogiyaga ko'ra, u Ahura Mazda tomonidan yer yuzida yaratilgan ilk odam ekanligini qayd qiladi. Tadqiqotchi Kayumarsning ikki vujud: ho'kiz va odamdan tarkib topganligini aytib o'tib, uni insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman tomonidan o'ldirilishi, Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'lgani, odam qismidan esa insonning erkak va ayol jinsi hamda metall vujudga kelganligini bayon etadi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1976, 45-bet).

Beruniy ham «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» asarida Kayumars afsonasining turfa talqinlari xususida to'xtaladi. Olimning fikricha, Kayumarsning «Girshoh» («Tog' podshohi») va Gilshoh («Loyshoh») degan laqablari bo'lgan. Kayumars afsonasining Beruniy asaridagi tafsilotlari N. Mallayevning mulohazalari uchun ham asos vazifasini o'tagan ko'rinadi. Afsonada hikoya qilinishicha, Axrimanning (iblis) yomon qilmishlaridan xudo ham hayratda qoladi va Qodiri qudratning peshonasidan ter chiqadi. Shoda-shoda ter tomchilari artib tashlanganda, ulardan Kayumars tug'iladi. Xudo Kayumarsni Axriman yoniga jo'natadi. Kayumars Axriman yoniga yetib kelib, uning elkasiga minib oladi va shu holda dunyoni aylana boshlaydi. Nihoyat, Axriman bir hiyla bilan Kayumarsni elkasidan uloqtirib tashlaydi va uning ustiga minib olib, (Kayumarsni) eyajagini aytadi. Seni qaysi tomoningdan boshlab eyayin, - deya so'raydi Axriman. Oyoq tomonimdan, deb javob beradi Kayumars va ilova qiladi: tokim bosh qismimga yetguningcha dunyo go'zalligidan uzoqroq bahra olib turayin. Ammo Kayumars Axrimanning o'zi aytgan gapning teskarisini qilishini bilar edi. Axriman Kayumarsni bosh tomonidan eya boshlaydi. Uning beliga yetganda, Kayumarsning urug'donidan ikki dona urug' yerga tushadi va ulardan o'simlik unib chiqadi. O'sha o'simliklardan esa bir o'g'il va bir qiz (Meshi va Meshona) paydo bo'ladi. Forslar ularni Odam va Momohavo deb biladilar. O'sha mo'jizaviy odamlar yana Malhi va Malhiana deb ham atalganlar. Xorazmliklar esa ularni Mard va Mardona deb ataydilar (O'zbek adabiyoti tarixi. 5-tomlik. 1-tom. Toshkent: "Fan", 1977, 26-bet).

Jamshid afsonasi. Jamshid haqida Firdavsiy, Tabariy, Beruniy, Navoiy kabi shoir va olimlarning asarlarida qiziqarli ma'lumotlar beriladi.

N.M.Mallayev «Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti» nomli kitobida Jamshid haqidagi mulohazalarini bayon etarkan, uning «Avesto»da Yima nomi bilan atalganligini qayd etadi. Olimning fikricha, yetti yuz yil hukmronlik qilgan Jamshid zamonasida kishilar Axrimanning zulmidan qutiladilar, muhtojlik, kasallik va o'lim yo'qolib ketadi. Yana shu kitobda qayd etilishicha, Yima adolatli hukmdor bo'lib, uning davrida qahraton sovuq va jazirama issiq, jonli mavjudotlarning qarish va o'lishi ham bo'lmagan ekan. Jamshid yer yuzini uch baravar kengaytiradi, chorva mollari va turli xil qushlarni ko'paytiradi. Biroq uning saltanati zamonida qahraton qish boshlanib, kishilarga ofat keltiradi. Qish o'tib qor va muzlar erib, yaylovlarni suv bosadi. Shunda Jamshid yana najotkorlik ko'rsatadi. U katta g'ovlar qurdirib, kishilarni va ularning mol-mulkini suv toshqinidan saqlab qoladi, uy-joylar barpo etadi, ariqlar ochadi (Mallayev N. Navoiy va xalq ijodiyoti. Toshkent-1974. 99-100-betlar).

Xalqimizning qadimiy bayramlaridan Navro'zning tantana qilinishi ham Jamshid nomi bilan bog'liqligi afsonalarda o'z ifodasini topgan. Hikoya qilinishicha, Navro'z Jamshidning Ozarbayjonga safar qilgan kuni emish. Jamshid u yerga kelgach, o'ziga bir shohona taxt yasattirib, turli qimmatbaho toshlar, durri-javohirlar bilan bezatilgan tojini boshiga kiyib, taxtiga o'tiribdi. Bu orada quyosh chiqib, oftobning nuri Jamshidning toji bilan taxtiga tushibdi. Birdan butun tevarak-atrof munavvar bo'lib ketibdi. Bu mo'jizani ko'rib, hayratlangan el-ulus Jamshid taxtiga o'tirgan o'sha kunni Navro'z, ya'ni yangi kun deb bayram qilgan ekan («Navro'z». Tuzuvchilar: T. Mirzayev, M. Jo'rayev. Toshkent: «Fan», 1992, 19-bet).

Gershasp afsonasi. Afsonalarda Gershasp obrazi xalqni ofatlardan qutqaruvchi qahramon sifatida tasvirlanadi. Shulardan bizgacha yetib kelgan Gershasp haqidagi bir afsonaning mazmuni quyidagichadir:

Bir ajdar kishilarga ko'p baxtsizlik keltiradi, qabilaning hayoti xavf ostida qoladi. Qahramon Gershasp ajdarga qarshi jangga o'tlanadi va ajdarning maskaniga qarab yo'l oladi. Gershasp tush chog'iga qadar ajdarni qidiradi, biroq uni topolmaydi. U o't yoqib, ovqat pishirmoqchi bo'ladi. Ajdar shunchalik katta ekanki, Gershasp ancha vaqt uxlab yotgan ajdarning ustida aylanib yursa ham, uni payqamabdi va o'chog'ini uning ustiga qurgan ekan. O't ajdarning badanini qizdiribdi va u vazmin qimirlay boshlabdi. Shundan so'nggina Gershasp ajdarning ustida kezib yurganini payqab qolibdi.

Lekin Gershasp vahima va sarosimaga tushmabdi. U bu ulkan va dahshatli maxluqqa qarshi jang boshlabdi, qurollarini mohirlik bilan ishlatibdi, ajdarni yengib, kishilarni uning halokatidan qutqaribdi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi Toshkent: "O'qituvchi", 1976, 46-bet).

Elikbek afsonasi. Elikbek obrazi ham xalq afsonalarida Gershasp singari qahramon sifatida gavdalantiriladi. Bu afsona 1902 yilda Qoshg'arda qadimgi og'zaki adabiyotning «Chistoni Elikbek» degan muhim bir yodgorlik matni kashf qilinishi bilan og'izga tushadi. Olimlarning fikricha, bu afsona matni taxminan VIII-IX asrlarga mansubdir. «Chistoni Elikbek» A.Fitratning «O'zbek adabiyoti namunalari» kitobidan ham o'rin olgan. «Chistoni Elikbek»ning to'la matni saqlanmagan, uning bizgacha yetib kelgan matnida quyidagilar bayon etilgan:

Jinlar Elikbekning qabiladoshlaridan ko'p kishini qirib tashlaydi. Rakshosh nomli dahshatli dushman (ehtimol dev bo'lsa kerak) el orasida yuqumli kasallik tarqatadi. Fidokor Elikbek el-yurtini bu ofatdan qutqarib qolmoq uchun dushmanlarga qarshi jangga o'tlanadi. U bir chorrahada son-sanoqsiz jinlarga duch keladi. Ular kishilarni burdalab, qonlarini ichib, ichak-chavoqlarini badanlariga o'rab olgan ekanlar. Elikbekni ko'rgan jinlar vahimali shovqin-suron ko'tarib, unga yopirilib kela boshlaydilar. Biroq Elikbek bunday vahimadan qo'rqmaydi. Yo'lbarsdek jangga tashlanib, jinlarga qarata bunday deydi: «Ey jinlar, menga rost so'zlangiz, mening shahrimdagi elni nega o'ldirasiz?! Mening bu o'tkir qilichimni ko'ring. Tanalaringizni burdalab, boshqa-boshqa tomonlarga tashlayin». Jinlar yana vahima solib, qurol ishlatib, Elikbekni mavh qilmoqchi bo'libdilar. Biroq Elikbekka bas kela olmaydilar. Elikbek kuch-quvvati va shijoati bilan ularga dahshat soladi. Jinlar endi yolverishga, Elikbekdan shafqat so'rashga majbur bo'ladilar. Jinlarni yenggan Elikbek ulardan shaharning janub tomonida bir azim tolning kavagida yashovchi uch ko'zli, olov tusli Rakshoshning el-yurtga yuqumli kasal tarqatayotganligini bilib olib unga qarshi jangga jo'naydi (O'sha kitob. 46-47-betlar).

Afsona matnida Elikbekning Rakshoshga qarshi kurashi tafsilotlari keltirilmagan bo'lsa-da, undagi ko'tarinki ruh, ifodalangan hissiyotning yuksakligidan Elikbekning mardonavor kurashi natijasida g'alaba qozonganligini bilib olish qiyin emas.

Xubbi afsonasi. Turon xalqlari og'zaki ijodida kishilarning orzu-intilishlarini o'zida ifodalagan, ularga ruhan tetiklik bag'ishlab,

qahramonlik ko'rsatishga undagan ko'plab afsonaviy qahramonlar obrazi yaratilgan. Shunday obrazlardan biri Xorazm mifologiyasiga ko'ra suv xudosi sifatida talqin qilingan Xubbidir. Farg'ona vodiysida ham shu obrazga o'xshash Erxubbi haqida afsonalar mavjud. Quyida Xorazmda keng tarqalgan Xubbi afsonasining qisqacha mazmuni keltiriladi:

Juda qadim zamonlarda, Faridun va hatto Jamshid zamonasidan burun, Amudaryoda Xubbi degan bir yigit bo'lgan ekan. U bir qo'li bilan baliq tutar, ikkinchi qo'li bilan uni quyoshga tutar, baliq bir zumda pishar ekan. Xubbi shu xilda baliq yeb, Amudaryoda 700 yil yashabdi. Daryoni qo'riqlabdi, biror yomon ruh, hattoki, chivin ham daryoga yaqin yo'lashga botinolmabdi. Xalq suvga ma'mur bo'lib, shod-xurram yashar ekan. Biroq Jamshid zamonasiga kelib, Xubbi g'oyib bo'libdi. Kishilar uni osmon suvlari hukmroni bo'lgan qiz o'g'rilab olgan, deb faraz qilibdilar. Xubbi g'oyib bo'lgandan keyin Amudaryoga uning onasi kelibdi. U birinchi bo'lib qayiq yasabdi, kishilarni qayiqda suzish va dushmanlarga qarshi suvda jang qilishni o'rgatibdi. Biroq kunlardan bir kun Xubbining onasi ham g'oyib bo'libdi. Lekin kishilar o'z homiylarini, Xubbi va uning onasini unutmadilar. Ular qayiqlarda Xubbining onasi qiyofasini tasvirlabdilar... (O'sha kitob. 63-bet).

Turon xalqlari folklorida qadim zamonlarda yuqorida ko'rib o'tganimiz singari juda ko'p mifologik afsonalar yaratildi. Ular ma'lum ma'noda qahramonlik eposlarining vujudga kelishiga zamin hozirladi. Mifologik afsonalar yozma adabiyotda qayta ishlanib, yangicha mohiyat va mazmun kasb etib, insoniyat avlodiga yuksak zavq, Vatanga, Ona-zaminga muhabbat va qahramonlik tuyg'ularini shakllantirib yashashda davom qildi.

2.2.2. Qo'shiqlar va lirik she'rlar

Turon xalqlarining qadimgi qo'shiq va lirik she'rlaridan namunalar "Avesto", "Devonu lug'otit turk" singari yozma manbalar bag'rida bizgacha yetib kelgan. Ayniqsa, «Devonu lug'otit turk»da qadimgi turkiy xalq va qabilalarga oid badiiyat namunalari o'z ifodasini topganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Asar muallifi mashhur tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariy ko'plab turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nolarini izohlash uchun xalq og'zaki ijodi va qisman yozma adabiyot namunalaridan foydalangan.

«Devonu lug'otit turk»da keltirilgan she'riy parchalarning aksariyati uzoq o'tmishda zakovatli ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak badiiy zavq va tafakkurning nodir mahsulidir. Ularning matni va ifoda

uslubida juda ko'p qadimiy so'zlarning uchrashi, arabcha kalima va islom diniga oid e'tiqodiy qarashlarning aks etganligi mazkur parchalarning qadimiyligidan dalolat beradi. Xuddi shunday fikrni Alp Er To'nga (Afrosiyob)ga bag'ishlangan parchalar xususida ham aytish joizdir. (Bu haqda yana mufassal ma'lumot olish uchun murojaat qilinsin: Abdurahmonov A. Alp Er To'nga. Toshkent, «Fan» - 1995, 4,1 bosma taboq; yana Alp Er To'nga yoki Afrosiyob jangnomasi. Toshkent, Cho'lpon - 1995, 2,0 bosma taboq). Devondagi she'riy parchalar g'oyaviy yo'nalishi va mavzui jihatidan g'oyat rang-barangdir. Adabiyotshunos N.Mallayev Mahmud Qoshg'ariy asarida tez-tez ko'zga tashlanadigan «Qish bilan Yoz munozarasi», «Ov» kabi badiiyat namunalarini kattaroq hajmdagi epik asarlarning parchasi bo'lishi mumkin, degan xulosaga keladi. Olimning shunday taxmini haqiqatga yaqin bo'lib, «Devonu lug'otit turk» tarkibida o'shanday xususiyatga molik parchalarning yana ko'plab uchrashi yuqoridagi fikrni quvvatlantirishga xizmat qiladi. Olim o'rinli ta'kidlaganidek: «Lirik turda esa mehnat qo'shiqlari, qahramonlik qo'shiqlari, mavsum qo'shiqlari va marosim qo'shiqlari, ishqiy-intim she'rlar va boshqa janrlardagi asarlar yaratilgan hamda didaktik poeziyaning dastlabki namunalari-axloqiy-ta'limiy she'rlar, maqol va hikmatli so'zlar vujudga kelgan» (O'sha kitob 63-bet). «Devon» muallifi «shoir so'zi budur», «donolar bunday deydi» kabi ta'kidlarni keltirish bilan ko'chirilgan iqtibosning yozma adabiyotga tegishli ekanligini ko'rsatishni nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Ko'pchilik olimlar devondagi she'riy parchalar barmoq vaznida yozilganligini e'tirof etadi. Qo'shiq va lirik she'rlar asosan to'rt, ba'zan esa ikki misradan tarkib topgan bo'lib, to'rtliklar «a-a-a-b», «v-v-v-b» ... shaklida qofiyalangan. «Devon»da keltirilgan she'riy parchalar orasida ilmiy va axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etadiganlari salmoqli o'rin tutadi. Ular ko'proq ikkilik shaklida uchraydi:

Undab ulug' tabaru tavraq kelib jugurgil,

Qurg'aq jilin buzun ko'r qanda tushar qudi il.

Mazmuni:

Seni katta yoshli odam chaqirsa, unga chopib bor,

Ochlik yillarida xalqing qayerga borishini kuzat,

U qaerga borsa, sen ham o'sha yerga bor. Xalqingga kelgan har qanday musibatlarda ularga mos bo'l (Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk. II tom. Toshkent, 1963, 76-bet).

Ushbu she'riy parchada kishilar birlik, totuvlikka da'vat etiladi. Hayot sinovlaridan har kimning o'z xalqi bilan birgalikda muvaffaqiyat qozonishga chaqiriladi. Undagi g'oya bugungi kunimiz uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, umrboqiylik kasb etmoqda. "Devon"da ilmiy va axloqiy-ta'limiy xususiyatga ega bo'lgan to'rt misrali she'riy parchalar ham mavjud:

**Yaj ko'rkina inanma
Suvlar uza tajanma
Esizligig anunma
Tilda(n) chiqar ezgu so'z.**

Mazmuni:

Bahor ko'rkiga, uning rang-barang gullariga, chiroyliligiga ishonma, undan yaxshilik umid qilma. Suvga tayanma, chunki dunyo ne'matlarining shirinligiga, bahor go'zalligiga suyanan kishilar suvga suyananlar kabidir. Yomonlikka o'tlanma. Tilingdan xalq sendan doim minnatdor bo'ladigan yaxshi so'zlar chiqar (O'sha kitob, 176-bet).

«Devonu lug'otit turk»dagi mehnat qo'shiqlari ovchilik, chorvachilik, bog'dorchilik va dehqonchilik bilan bog'liq jarayonlarni badiiy ifoda etadi. Shuningdek, undagi ayrim adabiy parchalar qabilalar o'rtasidagi jang tafsilotlari va qabila bahodirlarining mardonavor kurashi tasviriga bag'ishlangan. Bunday qo'shiqlar rajaz deb ataladi. Rajaz- aruz bahrlaridan birini anglatadi. Dastlabki qo'shiqlarda barmoq bilan birga aruz namunalari ham nazarga tashlangan. Ikkinchidan, jang paytida aytiladigan, jangovarlikka, mardonavorlikka undovchi qo'shiqlar ham shu istiloh (rajaz) bilan yuritilgan. Quyidagi parchada dushmandan qasos olishga da'vat ohangi yaqqol nazarga tashlanadi:

**Tong atarla jortalim
Buzruj kanin irtalim
Jasmil begin ortalim
Emdi jugut juvulsun.**

Mazmuni:

Tong otishi bilan yo'lga tushaylik.

Buzrujning qonini (xunini) talab qilaylik (uning uchun o'ch olaylik), u yaqubalardan edi, o'ldirildi.

Basmillar begini yondiraylik.

Endi yigitlar to'planishi zarur (O'sha kitob, 367-bet).

Bunday she'rlar ba'zan urjuzalar deb ham yuritilgan. Urjuzalar ham rajaz bahrída yaratilgan va o'ziga xos talablarga ega bo'lgan. Buyuk

hakim Abu Ali ibn Sino bu sohada ancha ibratli ijod qilgan. Undan bizgacha o'nlab tibbiy urjuzalar (dostonlar) yetib kelgan (Qarang: Abu Ali ibn Sino. Urjuza yoki 1326 bayt tibbiy o'git. Toshkent. Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti – 1999, 160 bet).

«Devonu lug'otit turk»dagi og'zaki adabiyot namunalarining ko'pi mavsum qo'shiqlari va tabiat manzarasiga bag'ishlangan she'rlardir. Bular orasida «Qish bilan yoz munozarasi» alohida ahamiyat kasb etadi. «Devon»dagi «Qish bilan Yoz munozarasi»da qishda qadimgi kishilarning qiynalganligi, issiq kunlar kelishini orziqib kutganligi o'zining badiiy ifodasini topgan. Nazarimizda, kishilar qadimda ezgulik va yomonlik kuchlari mavjud deb tasavvur qilganliklari singari yil fasllarining ham qish va yozdan iborat deb tushunishgan. Ayni choqda qish - yovuzlik, yoz esa - ezgulik ramzi sifatida talqin etilgan. Quyosh zarrin nurlarining yer bag'rini qizdirishi yovuz kuchlarning yengilishini anglatgan. Shu bois yoz tasviriga bag'ishlangan parchalarda, xususan, qishning savollariga berilgan javoblaridagi his-tuyg'u, ehtirosning yuksakligi uning g'alaba qozonishiga qat'iy ishonchidan dalolat beradi. M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida turkiy so'zlar ma'nosini arabchada izohlash mayli ham seziladi. Muallifning bunday urinishi «Qish va yoz munozarasi»ga doir to'rtliklarda ravshanroq kuzatiladi. Olimlarimiz ushbu to'rtliklarni ma'lum tartibga keltirib, qadimgi munozara namunalarini tiklashga harakat qilganlar. Jumladan, N.Mallayevning Respublikamiz oliy maktab talabalariga mo'ljallangan darsligida xuddi shunday holat kuzatiladi:

Qish yoy bila to'qushti
Qingir ko'zunug' baqishti
Tutishqali yaqishti
Utg'olimat o'g'rashur.

Mazmuni:

Qish yoz bilan to'qnashdi
Qing'ir (yomon) ko'z bilan bir-biriga qarashishdi.
(Bir-birini) tutib olishga intilishdi,
(Bir-birini) yutishga tirishar edilar.

Yana:

Yoy qish bila qarishti
Ardam yosin qurishti
Charik tutib ko'rushti
O'qtag'ali o'trushur.

Mazmuni:

Yoz bilan qish qarama-qarshi bo'lishdi,
(Ularining har biri) maqtanish yoyini qurishdi.
Qo'shin tuzib, (bir-birini) ta'qib qilishdi,
(Yoy) otish uchun bir-biriga yaqinlashishdi.

Yana:

Qish yoyg'iri suvlanur,
Er at manin yavruyur,
Iqlar ema savruyur,
At yin taqi tagrishur...
Sanda qo'par chazanlar,
Quzg'u singak, yilonlar
Duk ming quyu tumanlar
Quzruq tikrib yugrashur.

Mazmuni:

Qish yozga qarshi baqirib-chaqirib so'z boshladi:
Odamlar va qora mollarning eti menda pishadi,
mustahkamlanadi.

Menda kasal kamayadi,
Odamlarning go'shtlari qotadi, o'zlari quvvatli bo'ladi...
Sanda ko'payar chayonlar
Chivinlar, ilonlar, pashshalar.
Minglab, tumanlab
Dumlarini qayirib izg'ishadi.

Muhimi shundaki, she'riy parchalarda qish va yozga xos manzaralar ancha rangin, ifodali va ta'sirchan ifodasini topadi. Bunday parchalarning e'tiborga molik yana bir jihati tabiat chizgilarining insonlar taqdiri bilan uzviy vobastalikda berilishida ravshan namoyon bo'ladi. Yoz tasviri badiiy ifodalangan misralarda zavq-u shavq ohangi baland bo'lsa, qish tasvirida uning ziddi ko'zga tashlanadi. Buni quyida keltiriladigan misollarda ham oydin his qilishimiz mumkin.

Balchiq baliq yugurulur,
Jig'oy yovuz yigrulur,
Aringaklari ug'rulur,
O'zguch bila avrishur.

Sanda qachar sundilach,
Manda tinar qarlig'ach,

**Tatmag' o'tar sunduvach,
Erkak tishi uchrashur...**

Mazmuni:

Loy-balchiq hamma yoqni qoplaydi,
Kambag'al, yupun kishilar qiynalib, mashaqqat chekadilar.
Barmoqlari sovqotib,
Og'iz eli bilan (puflab) isitadilar.
Sa'va sendan qochadi,
Menda qaldirg'och rohatlanadi.
Bulbul nag'masi sevintiradi,
Menda (yozda) erkak va urg'ochi juftlashadi.

Yana:

**Turli chechak yarildi,
Barchin yazim qarildi,
Uchmoq yari ko'ruildi,
Tumlug' yana kalgusuz
Qush qurt qamug' tirildi...
Yinqa yana kirgusuz.**

Mazmuni:

Turli chechaklar ochildi,
(Yerga xuddi) chiroyli gilamlar to'shalganday.
Jannat yeri ko'rindi,
Sovuq qaytmas bo'lib ketdi.
Hamma qush va qurtlar tirildi...

Endi ular qorong'u inlariga qaytib kirmaydi.

«Devonu lug'otit turk»dan o'rin olgan bunday qo'shiq va she'rlar Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi turkiy xalqlarning mushtarak yodgorliklaridir.

2.2.3. Qahramonlik eposi

Turon zaminida yashagan xalqlar og'zaki ijodida vujudga kelgan qahramonlik yo'nalishidagi mif va afsonalar shu sarzaminda bahodirlik g'oyalari yo'g'rilgan ertak va dostonlarning shakllanishida zamin hozirladi. Turkiy xalqlar folklorida qahramonlik eposi moziyning juda qadim qatlamlarida paydo bo'lgan. Eramizdan oldingi davrlarda yashagan yunon tarixchilari turkiy xalqlar og'zaki ijodining ertak, rivoyat, afsona singari janrlari mavjudligini o'z asarlarida e'tirof etishgan va ulardan ayrimlarining qisqacha mazmunini yozib qoldirishgan. Qahramonlik

eposining ko'pgina namunalari muayyan tarixiy voqealar, aksariyat hollarda Turon xalqlarining chet el bosqinchilariga qarshi mardonavor, qahramonona va fidokorona kurashi zaminida maydonga keladi. Shu bois ularda mifologik asarlarda bo'lgani singari tabiat yovuzliklariga emas, balki ijtimoiy illatlar, zulm va zo'ravonlikka qarshi kurashgan Shiroq, To'maris, Zarina, Rustam, Siyovush va shunga o'xshash vatanparvar, fidoiy, mard va bahodirlar obrazi yaratiladi.

To'maris rivoyati. "To'maris"— mustahkam irodali, jasur va jangovar hukmdor ayol haqidagi qadimgi rivoyatlardan biridir. Yunon tarixchisi Geradotning (484-425) «Tarix» kitobida qisqacha mazmuni keltirilgan bu rivoyatda Eron shohi Kir bilan Turon zaminida istiqomat qilgan massagetlar qabilasi o'rtasida yuz bergan jang tafsilotlari o'z ifodasini topgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

(Hazar) Kaspiy dengizidan sharq tomonga qarab davomsiz tekislik cho'zilgan bo'lib, uning katta qismini massagetlar egallashgan ekan. Ahmoniy podshosi Kir ana shu massagetlarga qarshi urush boshlashni xohlab qoladi. O'sha yillarda massagetlarni ayol kishi - To'maris boshqarar edi. Kir To'marisni o'ziga xotinlikka olmoqchi ekanini aytib, massagetlar qabilasiga elchi yuboradi. To'maris uning shum niyatini bilib, elchilarga javobini beradi. Shundan keyin Kir Araks daryosiga qarab yuradi va daryo ustiga ko'priq qura boshlaydi. Buni ko'rgan To'maris Kirga quyidagi xabarni yuboradi: «Biz bilamizki sen tinchlikni xohlamaysan, basharti aytgan maslahatimizga kirmasang, massagetlar bilan to'qnashishni istasang, ko'priq yasayman deb ovora bo'lib o'tirma. Bizga aniq maqsadningni aysang, biz senga xalaqit bermay, daryodan uch kunlik yo'lga ko'chib ketamiz. Sen bermalol daryodan o'tasan. So'ng yuzma-yuz jangga kiramiz. Bordini sen daryoning o'zing turgan qirg'og'ida urushmoqchi bo'lsang, uni ham ochiq ayt, bunga ham biz rozi, faqat nomardlik qilma!»

To'maris tanti kurashga shaylanadi. Kir esa hiyla-nayrang yo'lga o'tadi. U To'marisning o'g'li Sparganis boshliq bir guruh massagetlarni mast qilib, asir oladi. To'maris g'azab bilan: «Ey, qonho'r Kir! Qilgan ishing bilan maqtanmay qo'yaqol! Sen mening o'g'limni yuzma-yuz jangda engganing yo'q, uni makkorlik bilan sharob ichdirib qo'lga tushirding... Endi mening nasihatimga quloq sol, o'g'limni menga topshirib ziyon-zahmatsiz kelgan yeringga jo'nab ket... Agar so'zimga kirmasang, massagetlar tangrisi Quyosh nomi bilan qasamyod qilamanki, men senday ochko'z yuhoni qon bilan sug'oraman», - deydi.

Kir bu soʻzlarga ahamiyat bermaydi. Toʻmaris oʻgʻlining mastligi tarqab, oʻziga kelib, voqeani anglaydi va Kirdan qoʻlini kishandan ozod qilishini soʻraydi. Qoʻli boʻshatilgach, u oʻzini-oʻzi halok etadi.

Toʻmaris Kirga qarshi jangga otlanadi. Qoʻshinlar oʻrtasida ogʻir va shiddatli urush boshlanadi. Raqiblar oldin bir-biriga yoy otishadi, keyin nayzabozlik va qilichbozlik qilishadi. Uzoq davom etgan qon toʻla jangda massagetlar gʻalaba qozonadilar. Ahmoniylar qoʻshinining koʻp qismi qiriladi. Kirning oʻzi ham halok boʻladi. Toʻmaris bir meshni inson qoni bilan toʻldiradi va Kirning kallasini qon toʻla meshga tiqib, shunday deydi: «Sen makkorlik bilan meni oʻgʻlimdan judo qilib, qaygʻuga solding. Men oʻz ontimga amal qilib, seni qonga toʻydirdim».

«Toʻmaris» fojeaviy voqealari markazida farzandi oʻlimidan gʻazablangan ona siymosi tursa-da, rivoyatda ijtimoiy ruh ham balanddir. Unda qabiladoshlarini bosqinchilar zulmidan ozod qilish, erkin va farovon hayot uchun kurash, muqaddas Ona- zamin osoyishtaligini muhofaza qilish gʻoyasi yetakchilik qiladi. Shuningdek, rivoyatda asosiy qahramon Toʻmarisning mustahkam irodasi, jangdagi tadbirkorligi va matonati ham oʻzining yorqin ifodasini topgan. Toʻmaris jasur va matonatli ayol shijoatining, Ona-Vatanga cheksiz sadoqatning ramzi sifatida asrlar osha insonlar qalbiga ezgulik urugʻini parvarishlab keldi va bu jonsoʻz rivoyat yozma adabiyotda qayta ishlandi. Jumladan, yozuvchi Mirkarim Osimning «Toʻmaris» hikoyasi fikrimizning yorqin dalilidir. Mazkur asar yozuvchining «Karvon yoʻllarida» saylanma toʻplamidan (Toshkent, 1987, 13-28-betlar. Hikoyadan keltirilgan iqtiboslarning sahifasini qavs ichida koʻrsatish bilan cheklanamiz-R.Vohidov., H.Eshonqulov) oʻrin olgan.

Mirkarim Osim rivoyatni qayta ishlarkan, dastlab choʻlga tashrif buyurgan bahor fasliga oʻquvchi eʼtiborini jalb etadi. Koʻklamdan masrur toʻrgʻaylarning osmonda parvoz etishi, rango-rang kapalaklarning parvozi, chechaklarning hushboʻy hididan sarmast boʻlish bilan bogʻliq tafsilotlar beriladi. Sahroyi azimga bahorning tashrifi mazkur hududlarda istiqomat qilayotgan insonlarga behad shodlik va tarovat hadya etadi. Biroq hayot faqat xursandchilik va koʻngil hushligidan iborat emasligini yozuvchi qizgʻish qoʻngʻir bir ilonning oʻt orasidan oʻrmaalab kelib, atrofni tomosha qilgandek qaqqayib turgan yumronqozizqqa tashlanishi orqali ifoda etishga erishadi. Bu bilan adib odamlarni ogohlikka daʼvat etgandek boʻladi. Yozuvchi majoziy ishoralar orqali oʻquvchi diqqatini

To'maris momo voqealariga tortadi. Qaqqayib turgan yumronqoziq hikoyada Siparangiz (afsonada Sparganis tarzida berilgan. To'marisning o'g'li Siparangiz -R.V., H.E) bo'lib, unga tashlangan ilon yozuvchi talqinida Kayxusrav, ya'ni Ahmoniy hukmdor Kir timsolidir.

Yozuvchi kitobxonni massagetlar turmush tarzi bilan tanishtirish, uzoq o'tmishda yashagan qabilaning e'tiqodiy qarashlari haqida ma'lumot berish maqsadida to'y, kurash, elchilarni qabul qilish, tabiat injiqliklari, jumladan, qum bo'roni, jang tafsilotlari singari lavhalarning badiiy tasvirini mahorat bilan chizgan. To'maris momo davri ayollariga xos noyob fazilatlar esa shak qabilasiga mansub Zarina obrazi vositasida tasvirlanadi. Yozuvchi bu obrazni tanlashda, nazarimizda, Zarina va Striangiya eposiga tayangan ko'rinadi. Mazkur rivoyat haqida quyida alohida to'xtalamiz.

To'maris Siparangizni shak qabilasidan bo'lgan suluv Zarinaga uylantirish taraddudi bilan mashg'ul bo'lib, kelinni boshlab keluvchi quda-qo'noqlarni kutardi. Nihoyat, chopar mehmonlarning kelayotganidan xabar beradi. Shaklar massagetlar tomonidan iliq kutib olinadi, atrofi soyabon bilan o'ralgan aravalarga sayhon joylardagi guldor namatlar ustidan joy beriladi. Taomilga ko'ra, qo'y terisidan qilingan supralarda pishirilgan go'sht, meshlarda qimiz tortiladi. Kun botardan keyin kelin va uning dugonalari ham yetib kelishadi. Kuyov bilan kelinni ular uchun belgilangan soyabonli aravaga chiqarish oldidan udumga ko'ra, kurashga kelin-kuyov da'vat etiladi. Ayni lavhalar hikoyadagi eng qiziq sahifalardan biridir. Bunda Zarinaning jismonan baquvvatligi ko'zga tashlanadi. U ikki marta Siparangizni uloqtirib yuboradi hamda chalib yiqitishga harakat qiladi. Ammo Siparangiz ham nimjon yigitlardan emasdi va bo'sh kelmaydi. U kurashda kelinni engadi. Yangalar suluv kelinchakni ovutish maqsadida: «Yarash-yarash», - deya baqiradilar. Bunday sahifalar orqali yozuvchi bu o'lka ayollari tabiatida jasorat, bahodirlik kabi fazilatlar tasodifiy bo'lmay, qonida borligi va mashqlar orqali shakllantirib borilganini urg'u bilan ko'rsatishga erishadi. Shuningdek, hikoyadagi Eron shohi Kayxusravning To'marisga uylanish haqidagi taklifini massagetlar malikasiga yetkazish uchun kelgan elchining: «Tavba, ayol kishi ham qurol taqadimi?» (16-bet)-deya hayratlanishi ham yuqoridagi fikmi yanada quvvatlantiradi. Bulardan tashqari To'marisning qat'iyatli ayol ekanligini adib uning elchiga qarata aytgan quyidagi so'zlarida mahorat bilan tasvirlagan: «Hukmdoringga borib: «To'maris senga xotin, ulusi senga qul bo'lishni istamas emish»,-

deb ayt. Agar shahanshoh bizga mehmon bo'lib kelsa, yaxshilab ziyofat qilamiz, oyog'iga qirq qo'chqor so'yamiz. Ammo qilich bilan kelsa, bari askarlarini qirib tashlab, ularning qonini o'ziga ichiramiz». (17-18-betlar) Bu massagetlar hukmdorining ulusi oldidagi qasamyodi edi.

Kayxusrav kutilganidek, massagetlar o'lkasiga mehmondorchilik uchun emas, yurtni talash, boylik orttirish maqsadida kelishga harakatlar qila boshlaydi. To'marisning ayg'oqchilari Kayxusravning katta qo'shini O'kuz (Amudaryo)dan o'tish uchun ko'priq yasashga kirishganliklari haqida xabarni keltiradi. Hikoyada To'marisning jang ko'rgan dono chollar, ayollarni da'vat etib kengash chaqirganligi o'z ifodasini topgan. Unda Siparangiz chollardan birining ko'priq qurayotgan eroniylarning o'sha yerda o'q-yoy bilan qurollangan merganlar bilan qirib tashlash haqidagi taklifini rad etadi. U: «Bunday qilsak, xorazmiylar, Yaksartning naryog'idagi shaklar nima deydilar, bilasizmi? Massagetlar eroniylar bilan to'qnashishdan qo'rqib, ularni daryodan o'tkazmadilar, uzoqdan ularni o'qqa tutib ko'priklarini, sollarini buzib tashladilar, deb ayyuhannos uradilar», (20-bet)-deydi. Ayni lavhalar rivoyatda ham bor. Mirkarim Osim ham unga murojaat etadi. Muddao esa yagona: mard xalq va uning jasur yo'lbo'shchisi hiyla va notantilikka qarshidir. G'alaba halollik va shijoat bilan qo'lga kiritilmog'i zarur!

Mirkarim Osim asaridagi Siparangizning Kayxusrav tomonidan hiyla bilan asir olinishi va ular o'rtasidagi o'ta ziddiyatli munozara tasviri To'marisning o'g'liga bo'lgan yuksak muhabbatidan darak beradi. Siparangizning o'limi oldidan Kayxusravga qarata: «Kuling-a, kuling... ko'p o'tmay yig'laysiz, qon yig'laysiz. Hiyla va makrlaringiz endi ish bermaydi, arslon terisini yopingan tulkilar...» (24-bet)-deya qat'iyat ko'rsatgani va ko'ksiga yaltiroq pichoqni sanchishi uning mardligidan so'zlaydi. Yozuvchi Siparangiz qahramonligini uning dushmani tilidan quyidagicha tasvirleydi: «Mard yigit ekan,- dedi Kayxusrav bir ozdan keyin,- o'limni nomusdan afzal ko'rdi. O'lmaganda, ehtimol, ulug' sarkarda bo'lar edi» (24-bet).

Siparangizning o'limi To'marisni qayg'u-alamlar iskanjasida qoldiradi. Zarina sochlarini yulib yig'lasa, To'maris qayg'usining zo'rligidan yig'lay olmasdi. O'g'lidan ajralgan To'maris Mihra (Mitra)ga iltijo qilib, quyidagilarni so'zlaydi:

— Ey, butun mavjudotni, yer-u ko'kni, suv va o'tni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen ko'zingni ochsang-olam nurga to'ladi; ko'zingni

yumsang yer yuzini qorong'ilik lashkari bosadi. Odamlarga o't bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlarga suv bergan ham sen! Ey, ulug' Quyosh tangrisi, bizni eroniy'larga xor qilma, dilimizga g'ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! Qilichimizni o'tkir qil, toki, yurtimizni oyoq osti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab qullik balosidan xalos bo'laylik (26-bet)!»

To'marisning tilaklari ijobatga aylanadi. Yozuvchi: «Oftob nuri To'marisning yuziga tushib turar, go'yo Mihra nurli qo'llari bilan uni siylab, olqishlayotgandek bo'lardi»(26-bet),- degan rangin ifodalarni keltirib, o'quvchini massagetlar g'alabasidan voqif etadi. Asar jangda halok bo'lgan Kayxusravning kallasini Zarina tomonidan keltirilishi va To'maris uni qon to'la meshga solib, mesh og'zini chilvir bilan mahkam bog'lashi tafsilotlari bilan yakunlanadi. Mirkarim Osimning «To'maris» rivoyati asosida yaratilgan mazkur asari o'quvchini o'sha davr voqealari bilan yaqindan tanishtirishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi taxayyulida jonlanib, uning qalami vositasida badiiylashtirilgan To'maris, Sparangis, Zarina singari obrazlarda mardlik, shijoat, yuksak iroda, dushmanga nafrat kabi olijanob insoniy tuyg'ular mujassamlashgan. Asarda Kayxusravning yovuzligi hamda hiyla-nayranglari mufassal badiiy ifodasiga ega. Hikoyada yoshlarni ogohlikka da'vat etilishi uning muhim xususiyatidir.

Shiroq rivoyati. «Shiroq» eposida ham bosqinchilarga qarshi jang tafsilotlari asos qilib olingan. Unda Eron shohi Doro I (521-485) qo'shinlariga qarshi Turondagi shak qabilalarining yurt tinchligi uchun olib borgan kurashlari o'z ifodasini topgan. Rivoyatda oddiy xalq vakili, cho'ponlik bilan shug'ullanuvchi Shiroqning vatanparvarlik, xalqparvarlik, tinchlik va hurlikni himoya qilish yo'lidagi jasorat va fidoyiligi ulug'lanadi. «Shiroq» eposining qisqacha mazmuni yunon tarixchisi Polien (eramizdan oldingi II asr)ning «Harbiy hiylalar» kitobida hikoya qilinadi.

Doro shak qabilasiga qarshi yurish qiladi. Shak hukmdorlari Saksfar, Omarg, To'maris harbiy holatni o'zaro muhokama qilishayotgan paytda ularning oldida Shiroq nomli cho'pon paydo bo'ladi. U agar bolalari va nabiralarning tinchligi ta'minlansa, Doro qo'shinlariga qarshi borib, uni yengishini aytadi. Shak hukmdorlari unga va'da berishadi. Shiroq shu zahoti yonidan pichoq olib quloq-burnini kesib, tanasini jarohatlaydi va shak qabilasi hukmdorlari mayib qilgan kishiday, shikoyat

qilib Doro oldiga boradi. Doroni ishontirish maqsadida mangu olov va muqaddas suvni shafe' keltirib ont ichadi. Doro Shiroqning holatini ko'rib, uning so'ziga ishonadi. Shiroq Doro qo'shinini «qo'chib ketgan» shakllarning oldiga olib chiqadigan yaqin yo'lga «boshlaydi». Bu yo'l yetti kunlik masofa edi. Shuning uchun yetti kunga yetarli suv va ovqat olishni aytadi. Shiroq qo'shin bilan yetti kun yo'l yuradi va ularni suvsiz sahro o'rtasiga olib kiradi. Dushmanlarning suvsizlik va ochlikdan halok bo'lishi muqarrar bo'lib qoladi. Yettinchi kuni ham shaklardan darak topmagan qo'shin boshlig'i Ranosbat aldanganini sezadi va yo'l boshlovchidan shu haqda so'raganda, u: «Men yengdim, yolg'iz o'zim butun boshli qo'shinni yengdim! Jonajon qabilam shaklar, ona tuprog'im boshiga kelgan baloni daf' qilib, bosqinchi Doro lashkarlarini halokatga olib keldim. To'rt tomoning har qaysisi yetti kunlik yo'l, istagan ta'rafingizga ketavering. Baribir, barchangizni ochlik va tashnalik yemirib, nobud qiladi. Mening qonim esa shu yerda to'kiladi!» - deb chapak chalib, qahqaha urib kuladi. Ranosbat Shiroqni chopib tashlaydi. Ko'rinadiki, «Shiroq» rivoyatida uzoqni ko'ra oladigan, fahm-farosatli, dushmani yengish uchun o'ziga xos usulga ega bo'lgan xalq qahramoni obrazi yaratilgan.

«Shiroq» rivoyati ham yozuvchi Mirkarim Osim tomonidan qayta ishlangan. Bu hikoya ham yozuvchining «Karvon yo'llarida» saylanma to'lamidan (Toshkent, 1987, 29-34-betlar Hikoyadan keltirilgan iqtiboslarning sahifasini qavs ichida ko'rsatish bilan cheklanamiz-R.V., H.E) o'rin olgan. Yozuvchi hikoyani Yaksart bo'yidagi cho'llarda o'tlarning qovjirashi tafsiloti tasviri bilan boshlaydi. Odatda, bu davrda shak qabilalari sero't yaylovlarga ko'chish taraddudi bilan mashg'ul bo'lishgan va bu jarayon o'ziga xos bayram tantanalari tusini olgan bo'lardi. Hikoyada tasvirlanishicha, bu yilgi ko'chish oldingilaridan keskin farq qiladi. Qabila ahli ko'ngliga shodiyona sig'maydi. Ular tahlikali bir vaziyat oldida turishibdi. Yozuvchi ana shu holatni oq o'tovning qurollangan, jangovar soqchilar tomonidan qo'riqlanishi, qabila sardori Rustakning qavmning dunyo ko'rgan oqsoqollariga maslahat solishi kabi lavhalarda ko'rsatishga harakat qilgan. Bezovtalikning sababi nimada? Yurt taqdiri katta havf ostida turibdi.

Rustak oqsoqollarga Eron shohi Doro O'kuzdan o'tib, Sug'diyani bosib olgani, darakchilarning xabariga ko'ra, Ranosbat boshchiligidagi Darayavushning katta qo'shini shaklarga qarshi hujum qilishi haqidagi ma'lumotni yetkazadi. Yozuvchi oqsoqollar kengashini asarda atroflicha

yoritadi. O'tov eshigi oldida turgan qurolli yigit Shiroq degan bir cho'ponning kirishga ijozat so'rayotganligini bildiradi. Rustak uning kimligini so'raganida, savolga shunday javob beriladi:

«Shiroq bizning urug'dan. Butun umri cho'ponlik bilan o'tgan,- dedi Saksfar.- O'zi juda farosatli, dono, dostonchi chol. Eski chordevorlardan chayon ushlab, o'zini chaqtiradi. Og'riq sezmaydi. Aytishlaricha, yoshligida ilon uni chaqib olganda allaqanday giyohlarni surtib tuzalib ketgan emish. O'shandan beri ilon-chayondan qo'rqmaydi» (30-bet). Shundan keyin o'tovga Shiroqning kirishiga ruxsat beriladi. Uning: «Eron shohining askarlari Sirdaryo ostidagi qum donalaridan ham ko'p, ularni jangga chorlab yengish mahol. Shunday bir hiyla topmoq kerakki, dushmanning oyog'i toyib, jarga qulab tushsin» (30-32-betlar)-degan taklifi barchaga ma'qul tushadi. Biroq hikoyada u rivoyatda tasvirlangan rejasini bir oz sir saqlaydi. Shiroq yolg'iz Rustakning huzurida quloq-burnini kestirib chiqib ketadi. O'tovdan chiqqan Shiroqning holiga qarindoshlari juda achinadilar. Yozuvchi Shiroqning Darayavush huzuriga borishi va u bilan suhbatlashishi tafsilotlarini asarda mufassal bayon etadi. Hikoya so'ngida Ranosbat qo'shinini aldab bepoyon sahroning o'rtasiga olib borgan Shiroqning: « Men yengdim, Doro qo'shinini bir o'zim yengdim!» (34-bet) - deya qichqirishi va murodiga yetgani uchun muqaddas otash va suv xudosiga shukr qilib, allaqanday duolar o'qishi o'quvchini befarq qoldirmaydi. Yozuvchi Shiroqning «quloq burnini kestirish»i sababini asar so'ngida quyidagicha izohlaydi:

U Rustakning huzuriga kirganida shunday degan edi:

«Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmasang, o'z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim. Dushmanni daf qilmoq uchun bir hiyla o'ylab topdim. Umrin oxirlab qoldi, axir, bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o'limning shirin sharobini ichmoqqa qaror qildim... Gapimga quloq sol...»(34-bet)

Hukmdor uning gapini oxirigacha tinglab, fikrini ma'qullagan edi. Shunda u yonidan o'tkir pichog'ini olib, o'z quloq-burnini kesgan va go'yo o'z eliga xiyonat qilgan bo'lib, dushmanlar orasiga kirgan edi...

Mirkarim Osim hikoyada tasvirlagan Ranosbat obrazi Shiroq jasoratining yangi qirralarini ochishga xizmat qilgan. Aldanganini bilgan Eron sarkardalari Shiroqni kaltaklay boshlaydilar. Biroq Ranosbat ayyorlikka ayyorlik bilan javob berib, qo'shinni halokatdan saqlab

qolmoqchi bo'ladi. U: «Agar sen bizga sahro quduqlari va chashmalarini ko'rsatsang, gunohingdan kechib, So'g'diyada istagan qishloqlardan birini senga in'om qilardik», - deya va'dalar bera boshlaydi. Yozuvchi tasviridagi Shiroq juda farosatli, dono kishi edi. U Ranosbat hiylasini juda yaxshi idrok etadi. Unga javoban Shiroq: «O'z elimning dushmanlariga yordam uchun uzatiladigan qo'limni kesib tashlaganim ma'qul» (34-bet)-deydi. G'azablangan dushman sarkardalari cho'ponni chopib, qiyma-qiyma qilib tashlaydilar.

Mirkarim Osim qalamiga mansub mazkur hikoyada xalq qahramoni Shiroqning xalqona-tarixiy qiyofasi o'z badiiy ifodasini topgan. Unda yozuvchi taxayyuloti asosida bosh qahramon jasoratining yangi-yangi qirralari kashf etiladi. Turon zaminida yashagan qadimgi qabilalarning bosqinchilarga qarshi o'ylab topgan tadbirlari va uning amalga oshishi, istilochilarga nisbatan Shiroqning o'tli qahr-g'azabi, nafrati mahorat bilan badiiylashtirilgan.

Zarina va Striangiya eposi. Bu eposning mazmuni sitsiliyalik tarixchi Diodor (eramizdan avvalgi I asrda) ning «Kutubxona» asarida tarixchi Kteziy (430-354) kitobidagi bayon asosida hikoya qilib qoldirilgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Shaklar shohi o'lib, uning o'rni xotini malika Zarina qabilaga bosh bo'ladi. Tadbirli va shijoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun jonbozlik ko'rsatadi. Shaklar bilan Midiya o'rtasida qattiq janglar bo'lib o'tadi. Bu jangda malika Zarina katta shijoat ko'rsatadi. Biroq Midiya shahzodasi Striangiya Zarinani yarador qiladi. Zarinaning botirligi va go'zal husniga maftun bo'lgan Striangiya uni asir olmaydi, atayin qochiradi. Oradan birmuncha vaqt o'tadi. Parfiya shohi Zarinaga uylanib, shaklarni o'ziga tobe qilmoqchi bo'ladi. Zarina uning taklifini rad etadi. Biroq shoh unga zo'rlik bilan uylanib, shaklarni qaram qiladi. Zarina qanday qilib bo'lsa ham, najot topib, qabilasining mustaqilligini tiklashga intiladi. Shu orada Parfiya bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'lib, Midiyaning ko'p askarlari asir olinadi. Zarina asirlar yordami bilan Parfiya shohiga qarshi kurashib, najot topish rejasini o'ylaydi. Asirlar orasida Striangiya ham bor edi. Zarina u bilan birga asirlarga bosh bo'lib, Parfiya shohiga qarshi qo'qqisdan hujum boshlaydi. Parfiya shohi yengiladi, asirlar ozod bo'ladi. Zarina najot topadi, uning qabilasi o'z mustaqilligini tiklaydi. Shu voqealar davomida Striangiya Zarinani sevib qoladi. Zarina Striangiyani mohir va

botir jangchi sifatida hurmat qilsa ham, uning xotini borligi uchun uylanish haqidagi taklifni rad etadi. Striangiya bunga chidayolmay o'zini halok qiladi.

«Zarina va Striangiya»ni sevgi va qahramonlik qissasi, deb aytish mumkin. Olimlarning fikricha, Zarina tarixiy shaxs bo'lib, u shakl hukmronlaridan biri edi. Qissada dushmanga qarshi birgalikda, ittifoq bo'lib kurashish, sevgi-muhabbat, vafo va sadoqat, mardlik va jasorat, tadbirkorlik ulug'lanadi. Rivoyatdan o'rta chiqadigan yana bir haqiqat yurt mustaqilligi masalasidir. Insoniyat avlodi hamisha o'z istiqloli uchun shiddatli kurash olib borgan, bu yo'lda aziz jonini ham ayamagan. Ajdodlar ibrati biz uchun ham yo'lchi yulduzday xizmat qilmog'i zarur. Ona-O'zbekiston mustaqillikning o'n beshinchi ulug' dovoniga ko'tarildi. Bu ilohiy ne'mat samaralari hayotimizning barcha jabhalarida yorqin ko'zga tashlanayotir. Prezident I. A. Karimovni sharafllovchi quyidagi satrlar hayotiy zarurat sifatida maydonga keldi:

Yo'lboshchisi dono yurtning kelajagi buyukdir,

Azaldan-da fozil rahbar el-yurtiga suyukdir.

Shu ma'noda, rivoyatlar mag'zidagi mohiyat bugun uchun, biz uchun zamondosh bo'lib, vatan taqdiri taqozo etganda, To'maris, Shiroq, Zarina timsolida «barchamizniki bo'lgan shu aziz Vatan»ni muhofaza qilishga chorlaydi.

Zariadr va Odatida qissasi. Sevgi va sadoqat g'oyalari o'zining go'zal ifodasini topgan «Zariadr va Odatida» qissasi tarixchi Xores Mitilenskiyning (eramizdan avvalgi IV asr) asari orqali bizgacha yetib kelgan.

Midiya shohi Gishtaspning kichik ukasi Zariadr Hazar (Kaspiy) dengizidan Tanais (Sirdaryo)gacha bo'lgan hududlarni boshqarsa, uning narigi qirg'og'ida esa Omorg ismli shoh hukmronlik qilar edi. Bu shohning Odatida ismli go'zal bir qizi bor edi. Odatida bir kun tushida Zariadrni ko'rib, sevib qoladi va doim shu sevgi hijroni iztirobida qiynaladi. Zariadr Omargga qizini so'rattirib, sovchilar yuboradi. Lekin Omarg boshqa farzandi bo'lmagani uchun qizi Odatidani begona yurtga uzatishni xohlamaydi va uni o'z yaqinlaridan birining o'g'liga bermoqchi bo'ladi. Shunday qilib, Omarg qizini kimga berishini sir tutgan holda, to'y bazmini uyushtiradi. Bazm avjiga chiqqanda qizini chaqirib, unga: «Qizim biz sening to'yingni qilayapmiz, shu yerga o'tirganlardan qaysi birini yoqtirsang, o'shanga oltin qadahda may tutgin. Seni o'shanga beramiz», - deydi. Odatida atrofga qarab yig'ilganlar orasidan sevgani Zariadrni

axtaradi, uni ko'rmagach, yig'laydi. Chunki qiz yigitga to'y bazmi haqida xabar yuborib, uni ogohlantirib qo'ygan edi. Zariadr o'sha daqiqalarda bir kemachini yollab, uning yordamida daryodan o'tadi va skif kiyimida bazm bo'layotgan yerga boradi. U ko'zlari yoshga to'la, qo'lida qadah tutib turgan Odatidani ko'radi-da, unga yaqinlashib: Odatida, men Zariadrman, mana men sen istaganingdek yoningdaman, - deydi. Qiz qo'lidagi qadahni yigitga tutadi. Zariadr Odatidani yetaklab, yashirincha kemachi turgan yerga olib keladi va ular birgalashib Zariadr yurtiga qochib ketadilar. Omarg qizining g'oyib bo'lganidan ogoh bo'lgach, xizmatchilarini bir-bir so'roq qiladi. Qiz sevgisidan xabardor xizmatchilar, «biz hech narsa bilmaymiz», - deb javob qiladilar.

Ushbu qissada muhabbat va shaxs erki masalasi diqqat markazida turadi. Ota istagi hamda qiz sevgisining bir-biriga uyg'un kelmasligi, qissaning asosiy tugunidir. Omarg qizi Odatidani Zariadrqa turmushga chiqishidan norozi bo'lsa-da, u Odatidaga xohlagan yigitga oltin jomda qadah tutib, turmushga chiqish imkoniyatini saqlab qoladi. Bunday mayli bilan u qizining erki o'z qo'lida ekanligini namoyish qilmoqchi bo'ladi. Biroq Zariadr o'rmiida tanlangan va istalgan o'zga kuyov qiz sevgisining toptalishi bilan barobar edi. Qissada oila quradigan har ikkala tomon: yigit va qizning nikohga o'zaro rozilik bildirishi muhim ekanligi yorqin ifodasini topgan. Shuningdek, qissada tush lavhasining mavjudligi uning badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan. Umuman olganda, «Zariadr va Odatida» qissasi eramizdan avvalgi xalq og'zaki ijodining noyob namunasidir.

Rustam haqidagi qahramonlik eposi. Rustam bilan bog'liq qahramonlik eposlari qadimdan Markaziy Osiyo, Eron, Afg'oniston va boshqa o'lka xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. Rustam haqidagi dastlabki asarlar so'g'dlarda paydo bo'lgan. Taxminan VI - VII asrlarda so'g'dlar tomonidan ijod qilingan «Rustam» qissasining ayrim parchalari bizgacha saqlanib kelgan. Manbalarda qayd etilishicha, Rustam (Rotastaxm) «Bahman Yashta» dostonida arab bosqinchilariga qarshi kurashgan pahlavon sifatida, qadimgi fors-tojik (parfiyon) dostonlari «Yodgor Zareran», «Daraxt asurik» va VI - VII asrlarda yaratilgan «Shahrixon Eronda» kabi epik asarlarda xalq uchun shaharlar bunyod etgan inson, ajoyib qahramon, sifatida tasvirlanadi. So'g'dlar tomonidan yaratilgan «Rustam» qissasi parchalarida esa asar bosh qahramoni Rustam devlarga qarshi kurashadi. Bu o'z navbatida Rustam obrazining takomillashib

borganligini dalillaydi. Devlarga qarshi kurashgan Rustam sarguzashtlarining qisqacha tafsiloti quyidagilardan iborat:

... Rustam devlarni ularning o'z shaharlari darvozalariga qadar quvib boradi. Ko'p devlar halok bo'ladi. Tirik qolganlari shahar darvozasini berkitib oladi. Rustam g'alaba bilan qaytadi. Rustamdan mag'lub bo'lgan devlar g'azablanib, unga qarshi jangni davom ettirishga kelishib, unga qo'qqisdan hujum qilish rejasini tuzishadi. Son-sanoqsiz devlar ot-aravalarga, fil, cho'chqa, tulki, it va ilonlarga minib yo'lga tushadilar. Ularning bir qanchasi piyoda borar, bir qanchasi kalxatday parvoz qilar edi... Rustamning Raxsh nomli oti yaylovda o'tlamoqda, uning o'zi esa katta g'alabadan so'ng shirin uyquda edi. Uzoqdan devlarning paydo bo'lganini ko'rgan Raxsh Rustamni uyg'otadi. Rustam sarosimaga tushmaydi. U devlarni yaqin keltirish va qo'qqisdan hujum qilish uchun qasddan orqasiga qarab ot surib ketadi. Uni quvib borayotgan devlar endi g'alaba qozonishlariga ishonishadi va har qanday bo'lsa ham Rustamni tiriklayin ushlab, qattiq jabrlashga ahd qilishadi. Lekin Rustam birdan otini dushman tomonga burib, devlarga hamla qiladi, ularga burgutday chang soladi. Devlar tumtaraqay qocha boshlaydi, ularning ko'plari o'ladi, anchagina yaralanadi...

Rustam qissasi yozma adabiyotda qayta-qayta ishlandi. Bu yengilmas pahlavon haqida talaygina yangi asarlar vujudga keldi. Xalq og'zaki ijodidan samarali foydalangan ulug' shoir Abulqosim Firdavsiy o'zining mashhur «Shohnomasi»da Rustamni bosh qahramon darajasiga ko'taradi va unga bag'ishlangan go'zal doston yaratadi.

Siyovush haqidagi qahramonlik qissasi. Siyovush ham Rustam singari sevimli xalq qahramoni timsolidir. Ma'lumotlarga ko'ra, Siyovush «Avesto»da Siyovarman deb atalgan bo'lib, mifologik xudo obrazi sifatida tasvirlangan. Shunday tasvir qadimgi fors-tojik tilidagi asarlarda, jumladan, «Shohnoma» va Beruniy asarlarida ham saqlanib qolgan. Xalq ijodiyotida Siyovush afsonaviy qahramon timsolidan xalqning najotkori bo'lgan jasur inson qiyofasi tomon takomillashib borgan.

X asr tarixchisi Muhammad Narshaxiy «Buxoro tarixi» asarida Siyovush haqida xalq og'zaki ijodi namunalarini keltiradi. Ularning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat:

Siyovush Eronning Kayoniy shohlaridan Kaykovusning o'g'li ekan. Siyovush dilkash husnu jamoli bilan zamondoshlarini o'ziga maftun qiladi. U o'gay onasining ishqiy ehtirosini rad etib, malomat va tuhmatga

qoladi. U o'z pokligini isbot qilish uchun katta alanga ustidan ot surib o'tadi. Siyovush Turonga qarshi yurishda qatnashib, qahramonlik namunalarini ko'rsatadi. Tuhmatchi va hasadgo'y o'gay ona dargohiga qaytishni istamagan Siyovush qahramon Afrosiyobning poytaxtiga qarab yo'l oladi. Afrosiyob uni yaxshi kutib oladi. Siyovush Afrosiyobning qiziga uylanadi. Janglarda botirlik ko'rsatadi. Biroq fitnachi amaldorlar Siyovush va Afrosiyob o'rtasiga adovat urug'ini sochadilar. Fitnalarga ishongan Afrosiyob Siyovushni o'ldiradi. Siyovushning o'g'li Kayxusrav bobosi Afrosiyobdan ota o'chini olib, uni o'ldiradi. Rivoyatlarga ko'ra, Kayxusrav Xorazmiy shohlar sulolasiga asos solgan emish...

Tarixchi Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Siyovush Buxoroda juda katta shuhrat qozongan. Uning jasadi shu yerda dafn etilgan. X asrda ham Buxoro aholisi Navro'zda Siyovushning qabriga chiqib, qurbonlikka xo'rozlar so'yib, uning sharafiga qo'shiqlar aytishar ekan. Bu qo'shiqlar xalq o'rtasida «mug'lar yig'isi» yoki «Siyovush qasosi» deb yuritilgan.

Turli manbalar asosida bizgacha yetib kelgan og'zaki badiiy yodgorliklar Turon xalqlarining juda boy folklori haqida ma'lumot beradi va ular turonzaminda og'zaki badiiy ijodning xilma-xil janrlari takomillashib borganini tasdiqlaydi. Sharq xalqlari bilan Turon zaminda istiqomat qiluvchilar o'rtasida amal qilgan iqtisodiy-madaniy, siyosiy-ijtimoiy aloqalar badiiy adabiyotning rivojiga ham sezilarli ta'sirini o'tkazadi. Qadimgi mif va afsonalar, qahramonlik qo'shiq hamda qissalari har ikkala tarafning yozma badiiy adabiyoti ravnaqiga hissa qo'shadi, ulardan aksariyati esa qayta ishlandi, sayqallashtirildi...

2.3. Yozma yodgorliklar

2.3.1. «Avesto» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi

Qadimgi Turon-u Eron xalqlarining mushtarak yodgorligi hisoblangan «Avesto» eramizdan oldingi VI asrlarda vujudga kelgan. Eng qadimgi dinlardan bo'lgan zardushtiylik islomga qadar o'rta Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Manbalarda e'tirof qilinishicha, «Avesto»ga Zardusht asos solgan. Yana bir qarashda ta'kidlanishicha, «Avesto» xudodan vahiy sifatida payg'ambar Zardushtga noil bo'lgan. Fanda Zardusht shaxsi haqida munozarali fikr-mulohazalar mavjud. Tarixchi olim Tabariy uni «Zardusht bin Yunon» deb qayd etsa, Beruniy Zardushtni ozarbayjonlik Safid Tuman degan kishinirg farzandi

ekanligini e'tirof etadi. Aksariyat manbalarda zardushtiylik dini Zaratushtra (Zardusht) ta'limoti deb ham ataladi. Shunday bo'lishiga qaramay, «Avesto»day qomusiy manbaning shakllanishi va takomilini bir shaxsning nomi bilan bog'lab bo'lmazligi ta'kidlanib kelinadiki, bunga qo'shilish mumkin.

«Avesto» 21 nask, ya'ni kitobdan iborat bo'lgan. Beruniyning ma'lumot berishicha, «Avesto» qo'lyozmasi o'n ikki ming molning (ho'kizning) terisiga oltin harflar bilan yozilgan. Yunonlar istilosi davrida ushbu kitobning uch nusxasi mavjud bo'lgan. Iskandar ulardan birini kuydirib tashlashdan oldin undagi tib, astronomiyaga oid qismlarini yunon tiliga tarjima qildirgan. Shunday qilib, Aleksandr Makedonskiy «Avesto»ning bir nusxasini yo'q qilib tashlagan, bir nusxasini Yunonistonga yuborgan. Kitobning bir nusxasi esa zardushtiylikka e'tiqod qo'ygan kishilar tomonidan asrab qolingan.

Eramizning III asrida sosoniylar hukmronligi davrida zardushtiylik rasmiy e'tiqod sifatida tarqalganligi manbalarda qayd etiladi. Bu davrda sosoniylar «Avesto»ni qayta tiklashni amalga oshiradilar. Uning mazmuni qo'shimchalar bilan to'ldirilgan holda tiklangan va pahlaviy tilida yozib chiqilgan. Shunday ijodiy urinishlar natijasida «Avesto»ning bizgacha saqlanib qolgan nusxalari bunyod etilgan.

«Avesto» yodgorliklarining bizga ma'lum (hozircha) eng qadimgi nusxasi 1324 yilda ko'chirilgan bo'lib, bu mo'tabar qo'lyozma Kopengagenda saqlanadi. Mazkur kitob qayta tiklangandan so'ng unga qiziqishlar kuchaygan va sharhli tarjimalar ham bunyodga kelgan. Sharhlar «Zand» deb nomlangan bo'lib, ularning namunalari bizgacha yetib kelgan. «Avesto»ning ayrim nusxalarida o'sha zandlarning pahlaviy tilida yozilganligi kuzatiladi. Shuning uchun «Avesto» matni uning sharhlari bilan birgalikda «Avesto va Zand» yoki «Zand Avesto» atamalari bilan yuritiladi.

«Avesto» ayrim sharhlar bilan sanskrit (qadimgi hind tili)ga va Ovropaning bir qator tillariga tarjima qilingan. «Avesto» mutarjimi tarix fanlari doktori, prof. Mirsodiq Mirsulton o'g'li Ishoqov o'rinli e'tirof etganidek, ushbu noyob ma'naviy manbani o'zbek tiliga o'girish adabiy-ma'rifiy merosimizni o'rganish yo'lidagi muhim qadam sanaladi.

«Avesto»ning ko'p qismlari bizgacha yetib kelmagan. Shunday bo'lsa-da, mazkur kitob haqida mumtoz va bugungi tadqiqotchilar tomonidan yaratilgan ishlar asosida ma'lum tasavvur hosil qilish mumkin. «Avesto»ning «Yasna», «Videvdot» («Ventidot»), «Yasht», «Vispret»

(«Visparad») kabi qismlari fanga ma'lum. Bu nask (kitob)larning muayyan vazifalari bo'lgan. Jumladan, «Yasna» 72 bobdan iborat bo'lib, u namoz uchun zarur duolar sifatida talqin qilinadi. Yana «Yasna» qurbonlik qilish marosimida aytiladigan qo'shiqlar, xudolar madhiyasi va shu kabi diniy marosimlarga xos rasm-rusumlarni o'z ichiga oladi. Ahura Mazda haqidagi xabar payg'ambar Zardushtga doir ayrim ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan o'n yetti Goh (Got) ham «Avesto»ning «Yasna» bo'limi tarkibida yetib kelgan. Bu she'riy parchalar «Avesto»ning eng qadimiy, izohlanishi murakkab qismlari hisoblanadi. Chunki ayni ana shu satrlarda Zardusht yashagan qadimiy qatlam voqealariga ko'proq ishoralar qilinadi.

«Videvdot» 22 bobdan iborat bo'lib, mazkur sahifalar Ahura Mazda va Zaradushtraning savol-javobi shaklida yozilgan. «Videvdot»ni Ahura Mazdaning dushmanlari hisoblangan devlarni mahv etishga qaratilgan duolar to'plami ham deyish mumkin. «Vispret» esa 24 bobdan tarkib topgan bo'lib, namoz va zikr-u sano matnlarini o'z ichiga oladi. «Avesto»ning «Yasht» qismida 22 qo'shiq mavjud. Bulap Ahura Mazdadan boshlab u yaratgan turli ma'budlar sha'niga aytilgan, o'qilishi ko'p savobli hisoblangan alqov-olqish (gimn)lar to'plamidir.

«Avesto» haqida qimmatli ilmiy mulohazalarni bayon etgan ko'p sonli tadqiqotchilarning fikricha, zardushtiylik ta'limotida Ahura Mazda azaliy va abadiy iloh sifatida alohida mavqega ega. Uning nomi **«Yuksak daholi hukmdor»** ma'nosini anglatishi ham ushbu fikrni quvvatlantiradi. Bundan tashqari, har narsaga qodir iloh Ahura Mazda dunyoning 12 ming yil davom etishini belgilab qo'ygan. O'sha ta'limotga binoan, dastlabki uch ming yillikda ruhiy dunyo yetakchilik qiladi. So'ngra Angra Manyu yuzaga keladi. Ahura Mazda barcha ezguliklar ijodkori bo'lib, borliqdagi hamma yaxshiliklarning boiskori u hisoblanadi. Yovuzlik esa Angra Manyu tarafidan ezgulikka zid o'laroq vujudga keltirilgan. Bu ikki kuch o'rtasidagi kurash ham uzoq tarixga ega. U to'qqiz yuz yil davom etadi. Shundan so'ng, Ahura Mazda g'olib kelishi kerak. Angra Manyu esa qorong'ulikda haydaladi. Ikkinchi uch ming yillikda Ahura Mazda moddiy borliqni barpo etadi. Osmon, yer, suv, o'simliklar, hayvonot dunyosi yuzaga keladi. Nihoyat odam yaratiladi. Ana shu jarayonda Angra Manyu yovuz devlarni — o'z yordamchilarini tayyorlaydi.

Uchinchi ming yillikda Angra Manyu o'z devlari bilan Ahura Mazda yaratgan dunyoga huruj qilib kirib keladi. U Aji (ilon) bilan birinchi inson - Gayumart (Kayumars)ni va uning doimiy hamrohi buqani o'ldiradi.

Ammo ularning urug'lari yerga to'kilgani uchun yo'q bo'lib ketmaydi. O'sha urug'lardan odamlar va ezguliklar, hayvonot unib chiqib, ko'payadi. Ikki kuch o'rtasidagi keskin kurash esa davom etadi. Nihoyat ezgulik kuchlari g'olib chiqadi va yovuz kuchlarni yer ostiga haydaydi.

To'rtinchi uch ming yillik Zaratushtraning tug'ilishidan boshlanadi. U yer yuziga o'z e'tiqodini targ'ib qiladi. Zaratushtra uch o'g'il ko'radi va ulardan harbiylar, ruhoniylar hamda dehqonlar paydo bo'lib ko'payadilar.

O'n ming yildan so'ng ezgulik va yovuzlik kuchlari orasida oxirgi kurash boshlanadi. Qattiq yong'in sodir bo'lib yer usti va osti yonib ketadi. Zaratushtraning avlodidan bo'lgan Saosyant halok bo'lgan dunyoni qaytadan tiklaydi. O'liklar tiriladilar, yerda abadiy hayot tantana qiladi.

«Avesto» zardushtiyluk dinining muqaddas kitobi bo'lishi bilan bir qatorda Turon-u Eron va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlarining tarixi, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, tili, urf-odatlarini, xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot beruvchi noyob qomusiy manbadir. Undan o'rin olgan afsonalar, qo'shiqlar ma'lum darajada xalq og'zaki ijodining qadimiy janrlari namunalarini o'zida mujassam etganligi bilan muhim adabiy ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha, «Avesto»ni tashkil etuvchi afsonalar, gimnlar va boshqa ijod namunalarini uzoq yillar davomida Turon-u Eron xalqlari tomonidan yaratilgan va ular orasida keng tarqalgan, to'lishib, sayqallashib borgan. Keyinchalik ular birlashib «Avesto»ni vujudga keltirgan. «Avesto»ning qayd etilgan xususiyatlari uning madaniyatimiz tarixida muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

Avestoshunoslar o'rtasida uzoq davom qilgan munozara uning paydo bo'lish vatani atrofida bo'ldi. Bahs va tortishuvlar natijasida G'arbiy hamda Sharqiy nazariyalar shakllandi. «Avesto» tarkibidagi she'riy parchalarning pishiq o'rganilishi esa Sharqiy nazariya foydasiga xizmat qildi. 2001 yilning 23 fevralida Urganch Davlat universitetida **«O'zbekiston - «Avesto» vatani: o'tmish, bugun, kelajak»** mavzuida ilmiy-amaliy anjumanning o'tkazilishi, prof. M.M.Ishoqov tomonidan uning katta qismining o'zbekchalashtirilishi ham bu yuksak ma'naviy- ma'rifiy sarchashma vujudga kelgan muqaddas makonga aniqlik kiritish yo'lidagi jiddiy qadam vazifasini o'taydi. («Avesto» mundarijasi haqida yana mukammalroq ma'lumot olish uchun murojaat qilinsin: Mels Mahmudov. Komil inson — ajdodlar orzusi. Adabiy — falsafiy o'ylar. Toshkent, «Yozuvchi» - 2002, 9-35-betlar).

2.3.2. O'rxun-Enasoy yodgorliklari

Toshga o'yib yozilgan adabiy-tarixiy lavhalardan tarkib topgan qadimiy obidalar O'rxun va Enasoy daryolari havzalaridan topilganligi bois fanda shu nom bilan yuritiladi. Bu madaniy yodgorliklar ilk bor Enasoy daryosi bo'ylarida mavjudligi aniqlanib, rus xizmatchisi Remezov, keyinchalik shved olimi Iogann Stralenberg va olim Missershmidtlar tomonidan ilm ahliga ma'lum qilindi. Enasoy obidasining "siri"ni o'rganishga XVIII asrning boshlaridayoq kirishilgan bo'lsa-da, dastlabki urinishlar natija bermadi. XIX asrning birinchi choragida Grigoriy Spasskiyning "Sibirskiy vesnik" ("Sibir axboroti") jurnalida mazkur yodgorlik haqida maqolasining e'lon qilinishi va bu maqolaning lotin tiliga tarjima bo'lganligi dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etadi. Biroq bu yodgorlikni tekshirish va yozuvni o'rganish yo'lidagi harakatlar samarasiz yakunlandi.

Enasoy yodgorliklarini o'rganishda rus sayyohi va yozuvchisi N.M.Yadrinsevning Mo'g'ulistonning Kosho-Saydam vodiysidagi O'rxun daryosi havzalaridan shunga o'xshash madaniy yodgorliklarni aniqlashi muhim ahamiyat kasb etdi. Ulardagi matnlar noma'lum yozuvda bo'lishi bilan bir qatorda ayrimlari xitoy yozuvida va xitoy tilida bitilgan edi. Shunday qilib, fin-ugor ilmiy jamiyati hamda akademik V.V.Radlov boshchiligidagi rus olimlarining O'rxun daryosi bo'ylarida o'tkazgan ilmiy ekspedisiyalari shu madaniy yodgorliklarni o'rganishga bag'ishlandi.

Daniyalik olim Vilgelm Tomsenning «bu madaniy yodgorliklar turkiy xalqlarga taalluqli bo'lishi kerak».- degan taxmini to'g'ri bo'lib chiqdi. U dastlab "tangri", "turk" so'zlarini, keyinchalik 1893 yilning 25 noyabrida barcha harflarni aniqlab, yodgorlikdagi matnlarni to'la o'qishga muvaffaq bo'ladi. Akademik V.V.Radlov esa V.Tomsen va o'zining tajribalariga tayanib yodgorlik matnini birinchi bo'lib rus tiliga tarjima qiladi.

Toshdagi bitiklar «sir»ining aniqlanishi turkiy xalqlarning dunyodagi o'z xoqonligiga ega bo'lgan qavmlardan ekanligini dalillashga xizmat qildi. VI asrning o'rtalarida shakllana boshlagan turk xoqonlarining davlati Turondan Dunay daryosigacha bo'lgan bepoyon hududni o'z ichiga olgan. Bu mamlakat O'rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o'lkalarida yashovchi turli xalq va qabilalarni o'zida birlashtirgan edi. Ayni xoqonlik unga yaqin va yondosh bo'lgan mayda-mayda hukmronliklarning uyushmasidan iborat bo'lgan. M.N.Yadrinsevning topgan yodgorliklari

ana shu hukmdorlardan Bilga xoqon - Mog'iyon (734 yilda vafot etgan) va uning ukasi Kultegin (732 yilda vafot etgan) qabr toshlariga o'yib yozilgan yodgorliklardir. Shu vaqtlardan boshlab mazkur bitiklar fanda "O'rxun-Enasoy" yodgorliklari, undagi yozuvlar esa turkiy run (run-sirli, yashirin demakdir) yoki O'rxun-Enasoy yozuvi deb atala boshlandi.

Keyinchalik turkiy run yozuvining yangi-yangi topilmalari fanga ma'lum bo'la boshladi. Jumladan, N.M.Yadrinsev Ongin daryosi qirg'oqlaridan yangi yodgorliklarni topishga muvaffaq bo'ldi. Er-u xotin Dmitriy va Elizaveta Klemenslar Selenga daryosi bo'ylaridan ikkita ustunga yozilgan turk xoqonlarining maslahatchisi To'nyuquqqa atab yozilgan katta yodgorlikni kashf etdilar. Bulardan tashqari, 1896-1897 yillarda Avliyo ota (hozirgi Jambul) shahri yaqinida, Talas daryosi bo'yida V-VI asrga doir beshta tosh yodgorliklari va qog'oz, charm, yog'och, turli idish-tovoqlarga yozilgan ma'naviy obidalar topildi.

Ushbu qadimiy yodgorliklarni dunyo turkiyshunoslari tomonidan sinchiklab ilmiy o'rganilishi hamon davom etmoqda.

Mazkur bitiklarni V.Tomsen va V.Radlovlardan keyin S.E.Malov, S.G.Klyashtorniy, I.V.Stebleva, H.O'rxun, T.Tekin, Najib Osim, G.Aydarov, o'zbek olimlaridan A.Rustamov, A.Qayumov, G'Abdurahmonov, N.Rahmonovlar o'rganishgan. A.P.Qayumovning "Qadimiyat obidalari", G'Abdurahmonov, A.Rustamovlarning "Qadimgi turkiy til" nomli kitoblari tarkibida ushbu yodgorliklardan namunalar o'zbek tiliga o'girilib, nashr etilgan.

O'rxun-Enasoy obidalarining aksariyat qismini qabr toshlaridagi bitiklar tashkil etadi. Bulardan Bilga xoqon va uning ukasi Kulteginning qabr toshlaridagi she'riy parchalar muhim adabiy ahamiyat kasb etadi. Kultegin bitiktoshi Eltarish xoqonning o'g'li sharafiga o'matilgan bo'lib, uning muallifi yo'llug'tegindir. Unda Kulteginning qahramonliklari, uning vatan, ona-yurt oldidagi buyuk xizmatlari sharaflanadi. Kultegin bitiktoshining akasi Bilga xoqon tilidan yozilganligi kuzatiladi.

Mog'ilyon so'nggi turk xoqonlaridan biri bo'lib, u «Bilga-qoon» - «ulug' xoqon» unvonini olishga musharraf bo'lgan. Qabr toshlaridagi bitiklardan ma'lum bo'lishicha, u juda ko'p harbiy yurishlar olib borib, mamlakati sarhadlarini ancha kengaytirgan. Mustahkam, qudratli va markazlashgan davlat barpo etgan. Shunday janglarning birida, 732 yilda Kultegin qahramonliklar ko'rsatib, mardlarcha vafot etadi. Kultegin bitiktoshida uning jang paytidagi xatti-harakatlari quyidagicha tasvirlanadi.

**Qul-Tegin yadag'in o'playu tagdi,
O'ng Tutuq yorjun yaruqlug' aligin tutdi.
Yaruqlug'da qoronqa anjuladi.
Ul sog' onda yo'qqusdimiz.**

Mazmuni:

Kultegin piyoda holda dushmanga tashlandi,
Zirhli o'ng Tutuqni odamlari bilan (birga) tutib oldi.
Zirhdaligicha uni xoqon qoshiga keltirdi.
O'sha qo'shinni tor-mor qildik.

(O'zbek adabiyoti tarixi. I tom, Toshkent: «Fan», 1977, 74-bet).

Bitiktoshda Kulteginning ko'rsatgan qahramonliklari o'z ifodasini topgan. Satrlardagi tasvirdan uning hayotidan ibratli lavhalar o'quvchi ko'z o'ngida birma-bir gavdalanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Kultegin otasidan yetti yoshda yetim qolgan. U amakisi va akasi xoqonligi davrida harbiy xizmatda bo'ladi, vatan uchun olib borilgan janglarda ishtirok etadi. Bitiklardagi qaydlarga ko'ra, Kultegin 47 yoshida vafot qilgan. Bitiktoshda ukasi vafoti tufayli qattiq alam va qayg'u iskanjasida qolgan Bilga xoqon izzatlarini quyidagicha tasvirlanadi:

**Ko'rur ko'zum kurmazak,
Bilur biligim bilmazak bo'ldi,
O'zim saqintim,
Od tangri yasar,
Kishi o'g'li ko'p o'lgali to'rumas.**

Mazmuni:

Ko'rar ko'zim ko'rmas bo'ldi.
Bilar aqlim bilmas bo'ldi.
O'zim qayg'urdim,
Faqat tangri yashaydi,
Kishi o'g'li o'lmoq uchun tug'ilgan

(O'sha kitob, 75-bet)

«Bilga xoqon» bitiktoshida ham uning hayoti, olib borgan kurashlari tafsiloti, inson shaxsi va ayniqsa, uning erki bilan bog'liq masalalar teran badiiy tahlil qilingan. Bitikdagi tafsilotlar Bilga xoqonning Tang'ut tarafga lashkar tortishi voqealari tasviri bilan boshlanadi. Undagi jang lavhalari faqat Bilga xoqon umri chizgilari bo'lmay, balki turkiy xalqlarning shonli tarixi sahifalari hamdir.

Yana shunday bitiktoshlardan biri harbiy sarkarda To'nyuquq nomiga

bitilgan. Bitiktoshda o'yib yozilgan voqealar To'nyuquqning o'z tilidan hikoya qilinadi. O'sha tafsilotlar quyidagi so'zlar bilan boshlanadi:

Bilga To'nyuquq ban o'zum.

Tabg'ach elinga qilindim.

Turuk bo'dun Tabg'achqa ko'rur erti.

Mazmuni:

Men - Dono To'nyuquq erurman.

Tabg'ach davlatida tarbiyalandim.

Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...

To'nyuquq - ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchisi va sarkardasi bo'lgan. Turkiy xalqlar Tabg'ach eliga qaram va uning hukmronligi ostida bo'lgan paytda To'nyuquq hamda Eltarish xoqon birgalikda yurt ozodligi uchun kurash olib boradilar. Shunday ozodlik harakatlari natijasida turkiy qavmlar qaramlikdan kutiladi va o'zining mustaqil davlatini barpo etadi. Bitiktoshda To'nyuquq rahbarligi ostida o'tkazilgan harbiy tadbirlar nisbatan mufassal badiiy talqinini topadi.

O'rxun-Enasoy bitiklari xotiralar, qabr toshlariga o'yib yozilgan tarix va marsiyalardan, turli xil hujjat, tamg'a, pul namunalaridan iborat bo'lib, V-VIII asrlarning juda qimmatli yodgorligi sanaladi. Oltoydan Mo'g'ulistonga qadar cho'zilgan bepoyon hududda yashagan mazkur xalqlar va qabilalar tomonidan yaratilgan «To'nyuquq», «Uyuq-arxon», «Borliq», «Tuva» va boshqalar ham Kultegin va Bilga xoqon yodgorliklari singari katta ilmiy va badiiy ahamiyatga egadir. Ularning matnlarida turkiy xalq va qavmlaridan qirg'iz, uyg'ur, o'g'uz kabilarning nomlari tilga olinadi. Olimlarning fikricha, mazkur yodgorliklarning tili bir-biridan birmuncha farq qiladi. O'sha tafovutli belgilarga tayanib, ba'zi yodgorliklarning hozirgi qaysi turkiy tilning qadimgi ko'rinishi ekanligi xususida taxminiy fikrlar aytish mumkin. V.V.Radlov, V.Tomsen, S.E.Malov kabi olimlar Enasoy bo'yidagi ko'pchilik yodgorliklarni qirg'iz tiliga mansub deb hisoblaydilar. Biroq barcha yodgorliklar haqida birday fikr yuritib bo'lmaydi. Jumladan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida qirg'iz, uyg'ur, tuva, turkman, o'zbek va boshqa turkiy tillarga xos leksik boylik hamda grammatik shakllar ham ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra, bu yodgorliklarni turkiy xalqlarning mushtarak madaniy merosi sifatida o'rganish va talqin-u targ'ib qilish maqsadga muvofiqdir.

O'rxun-Enasoy bitiktoshlari til va yozuv yodgorligi bo'lishi bilan bir qatorda tarixiy va adabiy manba maqomida muayyan badiiy-ilmiy

qimmatga ham molikdir. Chunki ularda V-VIII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot, turkiy xalqlar va qabilalarning urf-odatları, e'tiqodiy qarashları, badiiy ijodi namunaları o'z ifodasini topgan. Bitiktoshlarda she'riy misralarning uchrashi, turli tarixiy voqealar ifodasida badiiy uslubdan foydalanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, qabr toshlaridagi marsiyalarning badiiylik darajasining birmuncha yuksak ekanligi qiziqish uyg'otadi. Ular orqali vafot etgan kishining qiyofasi manzaralarini ko'z o'ngimizda gavdalantirishimiz va motam tutuvchining murakkab ruhiy holati bilan tanishishimiz mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha, bitiktoshlardagi marsiyalar mazmun-mohiyati, badiiyati jihatidan «Devonu lug'otit turk»dagi marsiyalarga ancha yaqin turadi. (Bu haqda yana murojaat qilinsin: И.В. Стеблева. Развитие тюркских поэтических формы в XI веке. «Наука», Москва – 1971, 298 стр.).

Shunday qilib, O'rxun-Enasoy yodgorliklari V-VIII asrlarda yashagan turkiy xalqlarning noyob mushtarak madaniy merosi sifatida ajdodlarimizning ma'naviy-badiiy, ilmiy-tarixiy salohiyatining balandligi, qadimiy va boyligidan yorqin nishonadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qadimgi Turondagi ilm-fan, madaniyat va san'at taraqqiyoti haqida qaysi manbalarda ma'lumotlar beriladi?

2. Ajdodlarimizning e'tiqodiy qarashlari haqida nimalar bilasiz?

3. Turon hududida turkiy tilning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni haqida gapirib bering.

4. Markaziy Osiyo xalqlari qanday yozuvlardan foydalangan?

5. Qadimgi Turon xalqlari ilm-fani, qadimgi arxitektura yodgorliklari, tasviriy va naqqoshlik san'ati xususida so'zlang.

6. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari qaysi manbalar orqali bizgacha yetib kelgan?

7. Qadimgi mif va afsonalar haqida nimalarni bilasiz?

8. Qadimgi qo'shiqlar va lirik she'rlar haqida gapirib bering.

9. Qahramonlik eposi nima? Namunalar keltiring.

10. »To'maris«, «Shiroq» rivoyatlari va Mirkarim Osimning shu mavzuga doir hikoyalari haqida so'zlang.

11. Zarina va Striangiya eposining qisqacha mazmunini hikoya qilib bering.

12. Zariadr va Odatida qissasi, Rustam va Siyovush haqidagi qahramonlik

eposlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

13.»Avesto» qanday kitob, u haqda nimalarni bilasiz?

14.O'rxun-Enasoy yodgorliklari, ularning o'rganilishi tarixi va badiiy ahamiyati haqida so'zlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida qadimgi Turon hududi. Dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan foydalanish. Xunn qabilalari. Grek, oromiy, forsiy mixxat yozuvi. «Avesto», Xorazm, so'g'd, kushon, run, uyg'ur, arab yozuvlari. Uch cholg'uchi ayol surati. Mif. Ahura Mazda. Angra Manyu. Anaxita. Kayumars. Mitra. Yima. Gershasp. Elikbek. Alp Er To'nga. «Qish va Yoz munozarasi». «Ov». To'maris. Sparganis. Shiroq. Ranosbat. Zarina. Striangiya. Zariadr. Odatida. Rustam. Siyovush. Kayxusrav. Afrosiyob. «Avesto». Nask. «Yasna». «Videvdot» («Vendidot»). «Yasht». «Vispred» («Visparad»). Bilga xoqon. Kultegin. To'nyuquq. Eltarish xoqon.

Adabiyotlar

1. Karimov I. A. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent: «O'zbekiston», 1994.
2. Prezident Islom Karimovning «Avesto» kitobining 2700 yilligiga bag'ishlab barpo etilgan yodgorlik majmuining ochilishi marosimidagi nutqi. «O'zbek tili va adabiyoti», 2001, 6-son, 3-7-betlar.
3. Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr. Toshkent: «Fan», 1976, 652 bet.
4. Mallayev N. M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 27-78-betlar.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. I-tom, Toshkent: «Fan», 1977, 19-79-betlar.
6. «O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari». 1-jild (Eng qadimgi davrdan XIV asrgacha). Toshkent: «Fan», 2003, 331 bet.
7. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. Toshkent: «Fan» 1960-1963.
8. Tolstov S.P.. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent: «Fan», 1964, 440 bet.
9. Qayumov A. P. Qadimiyat obidalari. Toshkent, 1973.
10. Qadimiy hikmatlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1987.

III-BOB

X-XII ASRLAR O'ZBEK ADABIYOTI

3.1. X-XII asrlardagi madaniy hayot

Xalqimiz madaniyati taraqqiyotida X-XII asrlar alohida o'rin tutadi. Arablar istilosidan so'ng Movarounnahr deya nomlangan qadimgi Turonda yashovchi xalqlar Eron, Kavkaz, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan o'rnatilgan madaniy aloqalarini yanada rivojlantirdilar. Bu o'lkada istiqomat qilgan alloma, olimlarning buyuk kashfiyotlari, yirik ilmiy asarlari yaratildiki, ular jahon ilm-fanining kamol topishida muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Turon zaminida arxitektura, tasviriy san'at, naqqoshlik, o'ymakorlik kabi madaniy hayotning bir qancha sohalarida jiddiy ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Adabiyot rivojida ma'lum jonlanish yuzaga kelganligi ko'zga tashlana boshladi.

VII asrning oxiri VIII asr boshlarida Markaziy Osiyo hududiga arablarning bostirib kirishi natijasida sharqiy va g'arbiy qismga bo'lingan Turk xoqonligi zaiflasha boshladi hamda tarix sahnasini istilochilarga bo'shatib berdi. Bu davrni ulug' tarixiy burilish, mafkuralar, e'tiqodlar kurashi davri deb atash mumkin. Arablar istilosi qadimgi Turon xalqlari madaniyati taraqqiyotida o'zining jiddiy ijobiy va salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Manbalarda qayd etilishicha, 705 yildan Qutayba ibn Muslim xalifaning noibi bo'lib Turonga kelgach, bosqinchilik harakatlari avj oladi. Shuningdek, mahalliy xalqning ko'p asrlik madaniy yodgorliklari yo'q etila boshlandi. Beruniyning ma'lumot berishicha, Qutayba Xorazm yozuvini bilgan va shu voqea xalqlari og'zaki badiiy ijod namunalari ijrosi bilan shug'ullangan kishilarni, olimlarni turli yo'llar bilan ta'qib ostiga oladi va yo'q qilib yuboradi. Shunday qilib, arablar davlat ishlarida o'z tillari hamda yozuvlarini joriy qila boshlaydilar. Mahalliy yozuvlarning qo'llanish doirasi qisqaradi. Zardushtiylik diniga e'tiqod qo'ygan yerli aholi islom dinini tezda qabul qilmaydi. O'z e'tiqodiga sodiq qoladi. Movarounnahrda istilochilarga qarshi birin-ketin yirik xalq qo'zg'olonlari boshlanadi. 720-722 yillarda Divashtich rahbarligida Samarqand va Panjakentda shunday xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tadi. Shuningdek, 750-751 yillarda Sharik boshchiligida Buxoroda xalqning norozilik kurashi sodir bo'ladi. Bular orasida 776-784 yillarda Buxoro, Samarqand, Nasaf va Keshda Muqanna boshchiligidagi xalq harakati hududiy ko'lami va

o'zining uzoq davom etganligi, arablarga jiddiy qarshilik ko'rsatilganligi bilan ajralib turadi. Manbalar ma'lumotiga ko'ra, Muqanna arablar qo'liga tushmaslik uchun o'zini olovga tashlab halok qiladi.

IX asrda ham arablarga qarshi xalq norozilik harakati va qo'zg'olonlari jiddiy tus ola boshladi. Istilochilar qurol kuchi bilan buning oldini olish imkoniyati yo'qligiga amin bo'lishgach, mahalliy aristokratiya-zodagonlar vakillarini ishga solishga majbur bo'lishadi. Biroq bunday urinishlar ham kutilgan natijani bermaydi. Xalifa Xorun ar-Rashid (786-809) vafotidan so'ng uning ikki o'g'li Ma'mun va Amin o'rtasida 809-813 yillarda o'zaro toj-taxt urishlari bo'lib o'tadi. Movarounnahrlik zodagonlar Ma'munning xalifa bo'lishiga ko'proq xayrixoh edilar. Ammo arablarning xoxishiga ko'ra, Amin taxt egasiga aylanadi. Ma'mun esa ukasiga qarshi kurashini davom ettiradi. Bu harakatni Tohir ibn Husayn boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdorlari o'z yordamlari bilan quvvatlantirib turishadi. 813 yilda Ma'mun Bag'dodni qo'lga kiritadi va o'zini xalifa deb e'lon qiladi. 812 yilda Tohir ibn Husayn Xuroson va Movarounnahr noibi etib tayinlangan edi. Oradan bir yil vaqt o'tmay, u o'z mamlakatini mustaqil deb e'lon qiladi. Tohir ibn Husaynning ko'p vaqt o'tmay vafot etishi mustaqillikni to'la ta'minlash imkoniyatini bermaydi. Uning o'g'li Abul Abbos Abdullohning 830-844 yillardagi noibliigi davrida mamlakat poytaxti Marvdan Nishopurga ko'chiriladi. Bu davrda Somoniylarning mavqei ancha tiklana boradi. Ular Movarounnahrning Samarqand, Farg'ona, Shosh viloyatlarida noiblik qilayotgan edilar. IX asming o'rtalariga kelib Movaraunnahrdagi barcha viloyatlarni Somoniylar idora qila boshlaydi. Ismoil Somoniy hukmdorligi davrida Movarounnahr arab xalifaligi istibdodidan tamoman ozod etiladi. Somoniylar davlati ancha markazlashgan, yirik davlat bo'lib, keyinchalik shu hududda qoraxoniylar, saljuqiylar va xorazmshohlar davlatining vujudga kelishi uchun siyosiy-tarixiy shart-sharoit hozirlab beradi.

Arablar qadimgi Turon madaniyatiga jiddiy talofot yetkazgan bo'lsalar-da, ancha ilg'or g'oyalarga ega bo'lgan, insonni komillik darajasiga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etuvchi islom dinini olib kirdilar. Movaraunnahr aholisi bu dinni dastlab keskin rad etgan bo'lsa ham, doimiy targ'ibot va tashviqotlar natijasida islom dini qabul qilinadi. Islomda olamning yaratuvchisi yakka-yu yagona, azaliy va abadiy Allohdir, degan bosh g'oya hukmronidir. Muhammad alayhis-salom Alloh rasulidir. Qur'oni karim islom dinining muqaddas kitobi bo'lib,

unda shariatning tayanch ahkomlari asosiy aqida va g'oyalari o'z ifodasini topgan. Movarounnahrliklar bu dinni qabul qilibgina qolmay, keyinchalik uning otashin targ'ibotchisiga ham aylandilar. Ayniqsa, Imom Ismoil ibn al-Buxoriyning (810-871) buyuk xizmatlari musulmon olamida yuksak ehtiromga sazovordir. Mashhur muhaddis olim Imom Ismoil ibn al-Buxoriy Muhammad alayhis-salom hadislarini, ya'ni turli munosabat bilan aytilgan gaplari, ibrat, ko'rsatma va nasihatlarini hamda u kishining pok axloqi, najib xulq-atvoriga doir hikmatlarni yig'ib, "Al-jomi' as-sahih" ("Ishonarli to'plam") nomli to'rt jildli ulkan kitobni tuhfa qildi. Mazkur kitobdan muallifning yillar davomida olti yuz ming hadis ichidan tanlab olib, eng ishonchli hadislar sifatida taqdim etgan 7275 ta hadis o'rin olgan. Bu kitob Qur'oni karimdan keyingi muqaddas islomiy manba sanaladi.

Movarounnahrda arab xalifaligi hukmronligi tugatilgandan so'ng O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida o'z davlatchiligining shakllanish jarayoni ancha tezlashdi. Tojiklar yagona xalq sifatida tanildi. Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismini qamrab olgan Somoniylar davlatida dariy (fors-tojik)ga davlat tili maqomi berildi. XI-XII asrlarda turkiy elatlar, jumladan, o'zbeklar Movarounnahr aholisining katta qismini tashkil eta boshladi. O'z mushtarak tiliga ega «to'qson ikki bori» (Turdi Farog'iy) turkiy qavmlardan iborat bo'lgan o'zbeklarning vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-madaniy shart-sharoiti tufayli adabiy tilining shakllanish jarayoni kuchaydi. Bu davrda qishloq xo'jaligining ancha taraqqiy topganligi manbalarda o'z ifodasini topgan. Shuningdek, hunarmandchilikning rivojlanishini ta'minlashda ham qishloq xo'jaligidagi samaradorlik o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Ishonchli manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, bu davrda qaysi joyning aholisi 32 hunarni bilsa, o'sha yerga shahar maqomi berilgan. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Omul (Chorjo'y) kabi ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy markazlar ana shunday "32 xil hunar" egalari yashaydigan shaharlar sirasiga kirar edi.

O'rta Osiyo xalqlarining X-XII asrlarga oid arxitektura va san'atida hukmron mafkuraga aylangan islom dinining asosiy g'oyalari o'z ifodasini topganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Samarqand, Buxoro, Termiz, O'zgan, Marv kabi shaharlarda ko'plab saroy, masjid, xonaqoh, madrasa, minora, tim, sardoba va boshqa binolar qad rostladi. Somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar davrida qurilib, bugungi kunga qadar

saqlanib qolgan tarixiy obidalar X-XII asrlarning muhim madaniy yodgorligi sanaladi. Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi O'rta Osiyo arxitektura san'ati bu davrda yangi taraqqiyot bosqichiga yuz burganligining yorqin namunasidir. Ushbu maqbara kub shaklida barpo etilgan bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. Gumbazning o'rtasida kichkina minoracha mavjud. Binoning bir xilda bezatilgan tashqi manzarasi bor. Uning ichki va tashqi tomoni naqshlar bilan bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini barpo etishda qadimgi me'morchilik an'analari saqlanib qolganligi ham sezilib turadi. Binoning tashqi burchaklaridagi ustunlar va unda ishlatilgan xilma-xil unsurlar shunday xulosaga kelish imkonini beradi.

Qoraxoniylar va xorazmshohlar davrida qurilgan noyob arxitektura yodgorliklari uzoq yillar o'tishiga qaramay, tarovatini yo'qotmay, hamon salobat to'kib turibdi. Bulardan Navoiy viloyati Hazora qishlog'idagi Dehgaron masjidi (XI asr) va uning yaqinidagi «Raboti Malik» nomli katta hamda go'zal karvonsaroyini ko'rsatish o'rindir. Mazkur me'moriy obidalar o'z tarhi va qurilishi bilan san'at darajasiga ko'tarilganki, ularni hamon hayrat bilan tamosha qilish mumkin. «Minorai kalon» nomi bilan shuhrat qozongan Masjidi jomi minorasi esa Buxoro qadimiy binokorligining eng yaxshi yodgorliklaridan biridir. Bu minora 1127 yilda Arslonxon hukmdorligi davrida qurilgan. XII asrning oxirida Vobkentda ham shunday minora barpo etildi. 1108 yilda g'oyat pishiq reja asosida Surxandaryo viloyati Jarqo'rg'on tumanida shunday noyob me'morchilik yodgorligi hisoblangan minora qad ko'tardi. Keyinchalik qayta ta'mirlangan Buxorodagi Namozgoh va Mag'oki Attoriy masjidi ham ana shu asrga oiddir. Qoraxoniylar va xorazmshohlar hukmronligi davrida vujudga kelgan tarixiy obidalar son jihatidan ancha ko'p. Urganchdagi Faxriddin Roziy maqbarasi, Amudaryo qirg'og'i yaqinidagi Doyaxotin raboti, Kaspiy dengizining g'arb tomonidagi Beleuli tosh raboti, Marvdagi Sulton Sanjar saljuqiylar maqbarasi va Talxatanbobo masjidi, O'zgandagi uchta maqbara va bitta minora O'rta Osiyo xalqlari me'morchilik san'atining X-XII asrlardagi go'zal yodgorliklaridir.

IX-XII asrlarda arxitektura bilan bir qatorda san'atning boshqa turlari, jumladan, naqqoshlik, tasviriy san'at, musiqa ham ancha rivojlandi. Xattotlik ham muhim ma'naviy ahamiyat kasb etuvchi sohalaridan biri bo'lib, keng tarqaldi va taraqqiy etadi. Yirik feodal davlatlarining vujudga kelishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ilmiy-madaniy, adabiy-badiiy

aloqalarning avj olishi tufayli fanning falsafa, mantiq, riyoziyot, tibbiyot, tarix, tabiiyot, tilshunoslik, adabiyotshunoslik kabi sohaları rivoj topdi. Arab tili Sharq mamlakatlari orasida ilm-fan tili sifatida shuhrat qozondi. Buxoro, Samarqand, Termiz, Urganch, Marv, Balx, Bag'dod, Shom kabi shaharlar Sharq olimlari hamkorligining markazi bo'lib qoldi.

O'rta Osiyodan yetishib chiqqan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abunabr Farobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi qomusiy olimlarning ilmiy faoliyati natijasi o'laroq bu muqaddas sarzamin shuhrat taratadi, jahon ilm-fani, madaniyati xazinasiga bebaho durdonalar qo'shadi. Shuningdek, tarixchi va adabiyotshunoslardan «Kitob ul - maorif», «Kitob ush-she'r va-sh-shuaro» asarlarining muallifi Abdulloh ibn Muslim Marvaziy Dinovariy, «Zaynul-axbor» («Xabarlar ko'rki») nomli asar muallifi Abusaid Gardiziy, dariy tilida 30 tomlik kitob yozgan Abulfayzi Bayhaqiy, «Buxoro tarixi» kitobi bilan shuhrat qozongan Narshaxiy, «Tarixi muluki Turkiston» asari sohibi Majididdin Muhammad ibn Adnon, tarixchi Miskaveyh, tibbiyot rivojiga hissa qo'shgan olimlardan Ibn Hammor, Najibuddin Samarqandiy, matematik va astronom Muhammad Balxiy, huquqshunos Burhoniddin Ali Marg'inoniy, tilshunoslardan Abulqosim Zamahshariy, Mahmud Qoshg'ariylar ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

3.2. X-XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqich

X-XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyoti uchun ham muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda xalq og'zaki ijodining boy va xilma-xil asarlari vujudga keldi. Fors-tojik (dariy) va turkiy adabiy til shakllana boshladi. Bu tillarda ijod qilgan atoqli so'z san'atkorlarining nomi asrlar osha umrboqiylik kasb etgan o'lmas asarlari bilan yashab kelmoqda. Somoniylar davrida arab tili o'z hukmronligini birmuncha yo'qotib, mahalliy tillardan dariyga o'rnini bo'shatib bergan bo'lsa-da, Movarounnahr-u Xurosonda yashagan aksariyat shoirlar arab tilida asarlar yaratishda davom etdilar. Bu haqda nishopurlik mashhur olim, yozuvchi, adabiyotshunos, tilshunos va tarixchi Abu Mansur as-Saolibiy (961-1038)ning «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» («Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonasi») nomli tazkirasi boy ma'lumot beruvchi

muhim manba sanaladi. As-Saolibiy juda ko'p sharq mamlakatlarida bo'lgan. Jumladan, Arabiston, Iroq, Xuroson, Movarounnahr, Xorazm kabi o'lkalarni kezib chiqqan. Manbalarda qayd etilishicha, uning 34 asari mavjud bo'lgan. As-Saolibiy nomini ko'proq uning «Yatimat ad-dahr» tazkisasi tanitgan. Tazkira to'rt qismdan tarkib topgan bo'lib, uning har bir qismi o'n bobga ajraladi. Ma'lumotlarga ko'ra, asar 995-1000 yillar mobaynida yozib tugatiladi. Keyinroq, taxminan 1020 yillarda muallif kitobni ikkinchi marta qaytadan ishlab, unga yana yangi shoirlar haqidagi ma'lumotlarni qo'shgan.

Tazkiraning to'rtinchi qismida Somoniylar sulolasi hukmronligi boshlanishidan g'aznaviylar davlati boshlarigacha yashagan shoirlar, turli mamlakatlardan Buxoroga kelib har xil lavozimlarda faoliyat ko'rsatgan so'z san'atkorlari haqida ma'lumot beriladi. Mazkur qismning dastlabki uch bobi Buxoroning o'zida yashab ijod etgan 48 shoirning hayoti va ijodiga doir qaydlardan iborat. Tazkiraning to'rtinchi bobi Xorazm shoirlaridan yettitasini o'z ichiga oladi. Shuningdek, bu qismda asli nishopurlik bo'lib, Movarounnahrda kelib qolgan shoirlar ham kiritilgan. «Yatimat ad-dahr»da nomlari tilga olingan ijodkorlar arabnavis shoirlardir. Shunday bo'lishiga qaramay, ularning ayrimlari fors-tojik tilida so'zlashgan, hatto she'rlar yozgan zullisonayn adiblar hisoblanadi. Arab tilida ijod etgan shoirlardan ayrimlari fors-tojik tilidagi asarlarni arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullanganlar. As-Saolibiy tazkirasida Abul Hasan al-Muammal, Abu-l Qosim Ismoil ash-Shajariy, Abu Ahmad ibn Abu Bakr al-Kotib, Abu Tayyib Muhammad ibn Hotim Al-Mus'abiy, Abu-l Husayn Muhammad al-Murodiy singari movarounnahrlik tab' ahli haqida nodir ma'lumotlar va ular asarlaridan namunalar berilgan. «Yatimat ad-dahr»da ma'lumot berilishicha, Abu Tayyib Muhammad ibn Hotim al-Mus'abiy davlatni boshqarish, vazirlikda taniqli, odamlar bilan muomala-munosabatda dilkash, shirinsuxan va fozil inson bo'lgan. As-Saolibiy uning qo'lini kishini xayratga soladigan chaqmoqqa, qalamini qog'oz uzra kezuvchi sayyoraga, xatini mevali daraxtlar bilan qoplangan boqqa, notiqligini Utoridga qiyoslaydi. Utorid (Merkuriy) sayyorasi qadimdan yozuvchi va shoirlar homiysi sifatida talqin qilingani bois tazkira muallifi Al-Mus'abiy notiqligini shunday tashbeh bilan ulug'laydi. Tazkiranavisning ma'lumotiga ko'ra, amir as-Sa'id Nasr ibn Ahmad son-sanoqsiz fazilatlarini nazarda tutib adibni (Mus'abiyni) vazirlik lavozimiga

ko'taradi. O'zining suhbatdoshlari qatoriga qo'shadi, biroq ko'p o'tmay vazirlik uning boshiga etadi va Al-Mus'abiy 938 yili vafot etadi.

Abu Tayyib al-Mus'abiy Rudakiyning yaqin do'stlaridan bo'lib, salohiyatli zullisonayn shoir edi. Afsuski, X asrning birinchi yarmida Buxoroda yashagan Al-Mus'abiyning adabiy merosidan namuna sifatida arab tilidagi 13 bayti va fors-tojik tilida bitilgan 14 bayt she'ri bizgacha yetib kelgan, xolos. «Yatimat ad-dahr»da keltirilgan Movarounnahr va Xurosonlik shoirlarning she'rlari qasida, vashf, hajv, marsiya, masnaviy, g'azal, urjuza janrlariga mansubdir. Ko'rinadiki, Movarounnahr va Xurosonda arab tili faqat ilm-fan sohasi uchungina emas, balki bu tilda noyob badiiyat namunalari ham ijod etilgan. Bunday adabiy hodisa xalqlar va adabiyotlar o'rtasidagi do'stlik rishtalarini yanada mustahkamlashga, mavzu, g'oya, janr va badiiyat bobida ham tajriba almashinuvi uchun xizmat qilgan.

X - XII asarlarda dariy tilida vujudga kelgan badiiy adabiyot tadqiqotchilar tomonidan jahon madaniyati xazinasiga qo'shilgan bebaho durdona sifatida talqin etiladi. Fors-tojik tilining shakllanish jarayoni arablar istilosidan ancha oldin boshlandi. VIII - IX asrlarda ijod etgan Abu Hafs So'g'diy, Abulabbos Marvaziy, Xanzala Bodgiziy, Muhammad Vasif va Firuz Mashriqiy kabi shoirlar dariy adabiy tilining shakllanishida muhim hissa qo'shdilar. IX-X asrlardan boshlab, Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismini o'z hududiga birlashtirgan Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida fors-tojik tilidagi adabiyot juda keng ko'lamda o'zining taraqqiyot bosqichlarini o'tadi. G'aznaviy va Saljuqiy hukmdorlari turkiy qabilalarga mansub bo'lsalarda, nafaqat o'z hududlari, balki zabt etgan yerlarida ham somoniylar an'anasini davom ettirib, dariy tilini davlat tili va adabiy til sifatida qabul qildirdilar. Natijada X-XV asrlarda O'rta Yer dengizidan Hindistongacha cho'zilgan katta hududda mushtarak adabiy til bo'lgan fors-tojik tilida jahonshumul ahamiyatga molik adabiyot vujudga keldi. Uning ijodkorlari faqatgina forsiyzabon shoirlar bo'lmay, hind, turkiy xalq vakillari bu mushtarak adabiyotning yirik namoyandalarga aylandilar. X asrning atoqli shoiri Rudakiy dariy adabiy tili va adabiyotining asoschisi sanaladi. Uni «**Odamush - shuaro**» («Shoirlarning odam atosini») deya ta'riflaganlar. Fors-tojik tilidagi adabiyot o'zbeklar tomonidan ham yuksak qadrlangan. Jumladan, Daqiqiy, Unsuriy, Asadi Tusiy, Salmon Sovajiy, Umar Hayyom, Ubayd Zokoni, Shayx Sa'diy, Xoja Hofiz kabilarning asarlari o'zbek muxlislari orasida ham keng tarqalgan.

Abu Abdullo Rudakiy (855/65-940/42) Panjakentda dunyoga keladi. U yoshligidan o'qishga juda katta ehtiros bilan qaraydi, she'riyatga qiziqadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Rudakiy Samarqand madrasalaridan birida tahsil olayotganida uning shuhrati Somoniy hukmdorlariga borib yetadi. Shundan keyin uning hayoti mamlakat poytaxti Buxoro bilan bog'lanadi. Uni saroy xizmatiga jalb etadilar. Ammo qarilik chog'ida shoir quvg'inga uchragan. Rivoyatlarda bayon etilishicha, Rudakiyning hur fikrliligi uchun ko'zlariga mil tortganlar. Ayrim rivoyatlarga binoan, u tug'ma ko'r bo'lgan. Bir-birini inkor etuvchi bu qarashlarga rudakiyshunoslikda hamon qat'iy nuqta qo'yilgan emas. Inson erki, hurlik kuychisi bo'lgan shoirming keyingi hayoti iztiroblar iskanjasida o'tgan. Rudakiy avlodlarga o'zidan ulkan adabiy meros qoldirdi. Biroq uning asarlari davr to'fonlaridan o'tib, bizgacha to'la holida yetib kelmagan. Shoirming g'azal, ruboiy, qasida hamda pand-nasihat yo'nalishidagi dostonlari mavjuddir. Adibning "Qarilikdan shikoyat", "Modari may" («May onasi») qasidolari, Buxoro ta'rifiga atalgan "Bo'yi jo'yi Mo'liyon" madhiyasi va bir necha ruboiylariga saqlanib qolgan. Uning boshqa asarlaridan ayrim parchalar ham zamonamizgacha yetib kelgan. Manbalarda Rudakiyning "Kalila va Dimna" asari 12 ming baytdan ortiqroq ekanligi qayd etilsa-da, hozircha uning ming misrasigina fanga ma'lum, xolos.

Mashhur qomusiy olim Abu Ali ibn Sino tojik xalq to'rtliklari asosida ruboiy janrini yozma adabiyotga olib kirgan bo'lsa, nishopurlik shoir Umar Hayyom bu sohada shuhrat qozondi. Buxorolik shoir Daqiqiy qahramonlik dostonlari majmui "Shohnoma"ni yozishga kirishadi. Tuslik Abulqosim Firdavsiy Daqiqiy boshlagan bu xayrli ishni davom ettirib jahonga mashhur, o'lmas "Shohnoma"ni vujudga keltirdi. Mazkur an'anani XI asrda yashab ijod etgan shoir Asadi Tusiy o'zining "Gershaspnoma" asarida takomillashtirdi. X-XII asrlarda fors-tojik tilida ijod etgan ozarbayjonlik Xoqoniy, Falakiy, Mahastiy va Nizomiy Ganjaviylar badiiy adabiyot taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Ayniqsa, xamsachilik an'anasining Nizomiy Ganjaviy nomi bilan bog'liq ekanligi uni Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri maqomiga ko'taradi.

X-XII asrlar turkiy adabiy tilning ravnaq topishi, o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, turkman va boshqa xalqlarning shakllanish jarayoni, umumturkiy yozma adabiyotning vujudga kelishi va rivojlanishiga muhim bosqich bo'ldi.

Turkiy qabila va elatlarning O'rta Osiyoga ko'chib kelishi, ayniqsa, qoraxoniylar davrida kuchaydi. Ularning yerli aholi bilan chatishib ketishi bilan turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlarning nufuzi yanada oshdi. XII asrga kelib Yettisuv, Farg'ona, Xorazm, Toshkent, O'zgand, Sayram, Qashqar, Buxoro kabi shaharlarda ham turkiy xalqlar soni ancha ko'paydi. Mahmud Qoshg'ariyning ma'lumot berishicha, turli turkiy xalqlarning chatishuvi va aralashuvi natijasida, o'g'iz, chigil, qipchoq lahjalari guruhidagi tillar singari umumiy so'zlashuv vositasi vujudga kela boshladi. Bunday mo'tadil vaziyat umumiy, mushtarak adabiy tilning shakllanish jarayonini tezlashtirdi. Mazkur hodisaning ro'y berishida qabilalar o'rtasida vujudga kelgan siyosiy-tarixiy, adabiy-ma'naviy va ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar, badiiy adabiyot, jumladan yozma adabiyot taraqqiyotining ta'siri beqiyos kattadir.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asaridagi xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot namunalaridan iborat she'riy parchalar turkiy xalqlarning ota-bobolari badiiy tafakkuri mahsuli bo'lganidek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibatul-haqoyiq" dostonlari ham zikri o'tgan xalqlarning umumiy boyligi sifatida qabul qilinadi. Atoqli sharqshunos olim E.E.Bertels X asrda Buxoroda yaratilgan adabiyot haqida quyidagilarni e'tirof etgan edi: "Aslini aytganda, til nuqtai nazaridan bu davr adabiyotini fors va arab adabiyotiga bo'lish -haqiqatdan shartli narsadir. Aslida biz mavzu, uslub, tashqi ko'rinishi bir xil, faqat tildagina farqi bo'lgan yagona adabiyotga egamiz. Shuni ham aytish kerakki, shoirlar ko'p holda ikki tilni bilishgan va har ikki tildan birday osonlik bilan foydalanishgan, bir fikrning o'zini goh u, goh bu tilda ifoda etishgan". Bu fikrni arab va fors tillarida yaratilgan adabiyot bilan yonma-yon vujudga kelgan turkiy tildagi badiiy so'z san'ati namunalariga nisbatan ham qo'llash o'rinlidir. Zero, qardosh xalqlar adabiyotining tayanch g'oyaviy manbai Qur'oni karim, Hadisi sharif bo'lganidek, "Qutadg'u bilig", "Hibatul-haqoyiq" dostonlarining ham ma'naviy sarchashmalari ana o'sha nodir kitoblar sanaladi. Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oni singari mutasavvif shoirlar bu ilohiy ne'matlardan yanada ko'proq bahramand bo'lgan o'z davrining ulug' donishmandlari sanaladi. Demak, X-XII asrlar xalqlar do'stligi—adabiyotlar do'stligi, adabiy aloqalar rivoji uchun muhim davr bo'lishi bilan bir qatorda, badiiy so'z san'atining keyingi bosqichlaridagi rivojlanishi uchun muhim omil vazifasini ham o'tadi.

3.3. Mahmud Qoshg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari

Mashhur qomusiy olim, o'z davrining peshqadam ziyolilaridan biri Mahmud Qoshg'ariy qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida, XI asr boshlarida Bolasog'unda dunyoga keldi.

Hozirgi Qirg'iziston hududida joylashgan bu makon qoraxoniylarning poytaxt shaharlaridan biri edi. Ushbu davlat hududida Buxoro, Samarqand, Shosh, Qashqar singari madaniy markazga aylangan shaharlar mavjud bo'lib, Qashqardan Amudaryogacha cho'zilgan ulkan kengliklar qoraxoniylar davlati tarkibida edi. Manbalarda qayd etilishicha, Isfijob (Sayram), O'tror, Shosh, Bolasog'un, Xo'tan kabi shaharlar qoraxoniylarning poytaxt maqomidagi qarorgohlari edi. Mahmud Qoshg'ariy tug'ilgan davrda mamlakat nisbatan iqtisodiy- madaniy yuksalishga erishdi.

Olimning to'liq ismi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshg'ariy bo'lib, uning bobosi Qoshqarda tug'ilgan, keyinchalik Bolasog'unga ko'chib kelgan. Shu sabab bo'lsa kerak, olim Qoshg'ariy nisbasini o'ziga qabul qilgan. Mahmud yoshligidan ilm olishga o'zgacha ixlos bilan qaraydi. U dastlab Qoshqarlik Husayn Xalifadan ta'lim oladi. Keyinchalik Samarqand, Buxoro, Nishopur, Marv va Bag'dodda tahsilni davom ettiradi. Turli ilmlarni o'rganadi, ayniqsa, arab filologiyasi hamda turkiy xalqlarning tili, turli qabila va urug'larning urf-odati, xalq og'zaki badiiy ijodiyoti bilan ko'proq shug'ullanadi. Mahmud Qoshg'ariy Yuqori Chindan boshlab Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoroga qadar cho'zilgan katta hududni kezib chiqadi hamda bu yerlarda istiqomat qiluvchi turkiy qavmga mansub qabila va urug'larning turmush tarzi, urf-odatlari, tili, kasb-kori, og'zaki va yozma badiiy ijodini zukkolik bilan sinchiklab o'rganadi. U turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirgizlar (qirg'izlar)ning shahar, qishloq hamda yaylovlarini kezib lug'atlar to'pladi, turli xil so'zlarning xususiyatlarini o'rganadi. Natijada turk-arab lug'atining ilk namunasi bo'lgan "Devoni lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar to'plami")ni vujudga keltiradi.

"Devonu lug'otit turk"ning nusxalari XX asr boshlarida Istambulda topilib, ilm ahliga ma'lum etildi. Uning Istanbul kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi asar yaratilgandan ikki yuz yil o'tgach, Abu Bakr bin Abulfotat - Tasoviy Addimishqiy tomonidan ko'chirilgan. Kotibning ma'lumotiga ko'ra, u asl nusxa asosida kitobning yangi

nusxasini kitobat qilgan. 1939-1941 yillarda bu kitob Bosim Atalay tomonidan hozirgi turk tiliga ayrim izohlar bilan tarjima qilinib, uch jild hajmida nashr etildi. Sharqshunos olim S.Brokkelman "Devon"ni nemis tiliga (Leypsig, 1928) tarjima qiladi. Shuningdek, "Devonu lug'otit turk" juda ko'p tilshunos va adabiyotshunos olimlarning diqqatini o'ziga jalb etdi. Jumladan, A.K.Borovkov, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, V.Reshetov, F.A.Abdurahmonov kabi olimlarning turkiy tillar tarixiga oid tadqiqotlarida "Devonu lug'otit turk"ka ko'p murojaat qilinadi. O'zbekistonda bu nodir manbaning ilk tadqiqotchisi va noshiri professor A.Fitratdir. Yetuk adib va olim asar tarkibidagi barcha she'riy parchalarni yiqqan, ularni so'zma-so'z tarjima qilib, alohida lug'at bilan nashr ettirgan edi. Shuningdek, bu she'rlardan bir qismini o'zining «O'zbek adabiyoti namunalari» (Samarqand, 1926) nomli to'plamiga ham kiritgan. 1960-63 yillarda tilshunos olim S.Mutallibov tomonidan «Devonu lug'otit turk»ning o'zbek tiliga tarjima qilinib, ayrim izohlar bilan nashr etilishi, keyingi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Akademik A.Qayumovning «Qadimiyat obidalari» (Toshkent, 1973 yil) kitobida ham «Devon»dan tanlangan she'riy parchalar va maqollarning tarjimasi hamda qisqacha adabiy tahliliga o'rin beriladi.

Mahmud Qoshg'ariy turkiy tillar tarixini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi yana bir nodir asar «Javohir un-nahv fi lug'otit turk» («Turkiy tillarning nahv (sintaksis) durdonalari qoidalari»)ning ham muallifidir. Afsuski, bu asar bizgacha yetib kelmagan yoxud hozirgacha noma'lum qolib kelayotir. Shunday bo'lsa-da, u birinchi turkiy tillar grammatikasini ishlab chiqqan yirik va zabardast tilshunos olimdir.

«Devonu lug'otit turk» uzoq davom etgan ilmiy izlanishlarning mahsuli bo'lib, muallif hijriy 464 yilning jumodul - avval oyi boshlarida kitobning birinchi tahririni yozishga kirishgan. Muallif ma'lumotiga ko'ra, asar qayta-qayta tahrirdan o'tkazilgan. Uning to'rtinchi tahriri hijriy 466 yilning, jumodul-avval oyi 12-kuni nihoyasiga yetkazilgan. Shunday qilib, «Devonu lug'otit turk» milodiy hisob bilan 1074 yilda yozib tugatilgan. «Devon» muqaddima va lug'at qismidan tarkib topgandir. Muqaddimada «Devon»ning yaratilish sabablari, uni yozishda uzoq yillar olib borilgan ilmiy izlanishlar tafsilotlari, asarning qurilishi, «turkcha so'zlarning tuzilishi», «turk tabaqalari va qabilalari» kabi ko'lamli masalalar xususida teran ilmiy-nazariy xulosalar bayon etiladi. «Devonu lug'otit turk» davr

kitobnavislik an'analari ruhida arab tilida yozilgan. Uning negizini tashkil etuvchi lug'at qismida muallif olti mingdan ziyodroq turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nosini arab tilida izohlaydi. Asarning kirish qismida Mahmud Qoshgariy Rum (Kichik Osiyo)dan Xitoygacha bo'lgan yerlarga bajanak, qipchoq, o'g'uz, yamak, boshqird, basmil, qay, yaboqu, tatar, qirgiz, chigil, tuxsi, yag'mo, igroq, jaru, jamul, uyg'ur, tangut, tabg'ach kabi turkiy xalqlar istiqomat qilganligini e'tirof etishi bilan birga zikri o'tgan qavmlar yashagan jug'rofiy hududlarni ko'rsatuvchi doira shaklidagi xaritani ham taqdim etganki, mazkur kashfiyot muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kitobning lug'at qismida so'zlarning joylashtirilishi tartibi arab tili grammatikasi qoidalari asosida beriladi. Unda fe'llar aniq o'tgan zamon shaklida keltiriladi. Shuningdek, so'zlar ulardagi harflar soniga qarab ajratib chiqilgan. So'zlarning muzoafliigi (alif, yoy, vov harflarining yo'qligi)ga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Garchi «Devonu lug'otit turk» muallifi kamtarlik qilib, o'z asarini lug'at deb nomlagan bo'lsa-da, mazkur tadqiqot bugungi kun istilohlariga ko'ra faqatgina lug'at bo'lib qolmay, balki qadimiy taraqqiyot tarixiga ega bu tilning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlarini mukammal izohlab bergan to'la ma'nodagi qiyossiz bir qomusdir. Asarda ko'pgina so'zlarning kelib chiqishi, jumladan, O'rta Osiyo hududidagi ayrim shaharlarning nomlari izohlanadi. Aytilganlar bilan bir qatorda nodir kitobda turkiy xalqlarning urf-odatlar, mavsum marosimlari, ular taqdiriga aloqador ba'zi tarixiy voqealar haqida ham noyob ma'lumotlar beriladi. Shu jihatdan quyidagi iqtibos fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi:

«Qaz - Afrosiyob qizining nomi. Qavzin shahrini shu qurgandir. Bu so'zning asli qaz (g'oz) o'ynaladigan joy demakdir. Chunki u shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qavzinni turk shaharlaridan hisoblaganlar. Shuningdek, Qum shahri ham chegara hisoblanadi. Chunki Qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi bu yerda ov qilar va o'ynar edi. Ba'zilar turk shaharlari chegarasi Marvash-Shohijondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi To'nga Alp Er-Afrosiyobdir. U Tahmurasdan uch yuz yil keyin Marvni bino qilgandir. Ba'zilar butun Movarounnahrni turklar o'lkalaridan deb hisoblaganlar. Uning bir oti Dizruiyindir. U sariqligiga ko'ra, mis shahri demakdir. Bu Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrosiyobning qizi-Qazning eri Siyovush o'ldirilgandir. Majusiyo-

otashparastlar har yili bir kun bu yerga kelib Siyovush o'lgan joy atrofida yig'laydilar. Mollar so'yib, qurbonlik qiladilar. So'yilgan mol qonini uning mozori tepasiga to'kadilar. Ularning odatlari shunday. Butun Movarounnahr Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkand; Toshkand, Shosh; O'zkand, Tunkand nomlarining hammasi turkchadir. Kand turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharlarni qurdilar va shunday nom qo'ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, sungular Ajam shaharlari kabi bo'lgan. Hozir Turk o'lkalarining chegarasi Abisgun dengizi bilan o'ralgan. Rum o'lkasidan va O'zkanddan Chingacha cho'zilgan. Uzunligi besh ming farsah, eni uch ming farsah, hammasi sakkiz ming farsahdir («Devonu lug'otit turk» 4-tom. 163-164-betlar).

«Devonu lug'otit turk» adabiy qimmatini yuksak bo'lgan manbalardan biridir. Asarda uch yuzga yaqin she'riy parcha va juda ko'p maqol hamda hikmatli so'zlar mavjud bo'lib, muallif ulardan turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nolarini arab tilida izohlash uchun foydalangan. Mahmud Qoshg'ariy «Devon»ning muqaddimasida bu kitobni maxsus alifbo tartibi bilan hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezaganini qayd etadi. «Devon»dagi she'riy parchalarning aksariyati inson hayotining muayyan lavhalari tasviriga bag'ishlangan. Ularda mehnatsevarlik, qahramonlik, ezgulik, sevgi va sadoqat ulug'lanadi. She'riy parchalar orasida badiiy jihatdan yuksak qimmatga ega bo'lganlari ham uchraydiki, ular olim yashagan davrga qadar turkiy nazm ancha ravnaq topganligidan dalolat beradi. Chunonchi:

**Aqturur ko'zum yulaq,
Tush qilur o'rdak, yug'aq.**

Mazmuni:

Ko'zimdan oqqan yosh suvlari ko'llarga aylanmoqda,
Unga o'rdak va suv qushlari qo'nayotir.

Ko'rinadiki, ushbu iqtibosda odamning, aniqrog'i, oshiqning ruhiy holati, dil iztiroblarining mubolag'aviy tasviri yaratilgan. «Devon»da ko'rib o'tilganidek, muhabbat mavzuiga bag'ishlangan she'riy parchalar mavjuddir. Ularda ba'zan sevgilining vafosizligi badiiy ifoda etilgan bo'lsa, ba'zan hajr iztiroblarini boshidan kechirayotgan oshiqning o'tli nidolari tasvirlanadi:

**Uzuk mani kuchayur,
Tun-nun turub yig'layu,
Ko'rdi ko'zum tavraqin,
Yurdi qolib ag'layu.**

Mazmuni:

**Sevgim mening kuchayur,
Kecha-kunduz yig'layman,
Ko'rdi ko'zim ketganin,
Yurtda yolg'iz qolmayman.**

(O'sha kitob. 275-bet.)

**Yalkin bo'lub barduqu,
Ko'nglum angar bog'layu.
Qoldim orginj qadg'uqa,
Ishim uzu yig'layu.**

Mazmuni:

**Seviklim k yetti uzoq,
Ko'nglim unga bog'layman.
Qoldim chuqur qayg'uda,
Uzzu kunlar yig'layman.**

(O'sha kitob. 324-bet.)

«Devonu lug'otit turk»dagi badiiyat namunalarining aksariyati axloqiy-ma'naviy mohiyatga ega. Ularda yoshlarni keksalarning o'gitiga quloq tutishga chaqiriladi. Yuksak insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Mahmud Qoshg'ariy juda ko'p yurtlarda bo'lib, ilm va ilmli kishini ulug'lovchi she'riy parchalarni ham to'plashga harakat qilgan. Asar matnida ularga keng o'rin berilganligi fikrimizni quvvatlantiradi:

**Us es ko'rub yuksak qaliq qodi chaqar,
Bilga kishi o'gut berib tavraq uqar,**

Mazmuni:

Karkas yirtqich hayvonlardan qolgan go'shtni (ovni) ko'rib, o'zini osmondan tashlaydi.

Donishmand kishilarni qiziqtiradigan ov—o'git-nasihatdir. Ular o'gitni eshitishlari bilanoq quloqqa oladilar. (O'sha kitob. 53-bet.)

Pand- nasihat, o'gitlarni tinglash va ularga amal qilish donishmandlik belgisi bo'lib, she'riy parchalarda katta hayotiy tajribaga ega kishilarning so'zlariga amal qilishga chaqiriladi:

**O'rgan aning biligin,
Kunda angar baru.
Qutquluqni tapingin,
Qo'zg'il ko'var naru.**

Mazmuni:

**O'rgan uning bilimin,
Borgil o'shal sari.
Qutlug' ishga bo'ysungin,
Kibrni quv nari.**

«Eng qadimgi adabiy yodgorliklar» mavzuini yoritishda «Devonu lug'otit turk» asosida bizgacha yetib kelgan xalq og'zaki ijodi namunalari bilan tanishgan edik. Jumladan, lirik she'r va qo'shiqlar, «Qish bilan yoz munozarasi», «Alp Er To'nga marsiyasi» xususidagi mulohazalar bu kitobning badiiy qimmatini benihoya yuksak ekanligini yana bir karra dalillaydi. Bulardan tashqari, «Devon»dan o'rin olgan xalq maqollari uning badiiy salohiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Bu maqollar qadimgi ajdodlarimizning uzoq yillik hayotiy tajribasidan kelib chiqqan, ularning yuksak aql-u zakovatidan dalolat beruvchi yaxlit xulosalardir. Noyob badiiy zavq va nazokat bilan sayqallashgan maqollarda inson hayotining deyarli barcha jabhalari qamrab olingan. Quyidagi keltiriladigan xalq maqollari ham «Devonu lug'otit turk»dan o'rin olgan:

**Ikki bug'ra ichashur, o'tra ko'kagun yangilur.
Ikki erkak hayvon olishadi, orada pashsha engiladi.
Usuqmisha saqig' qamug' suv ko'runur.**

Chanqagan kishiga har bir sarob suv bo'lib ko'rinadi.

Ko'p sukutga qush qo'nar, ko'rklug kishiga so'z kelir.

Shohi ko'p va o'zaro chatishib ketgan daraxtga qush qo'nadi, yaxshi kishiga so'z (maqto'v) keladi.

Ardam boshi tildir.

Adab va fazilatning boshi tildir.

Sabanda sandirish bo'lsa, o'rtugunda irtash bo'lmas.

Yer haydash vaqtida puxtalik bo'lsa, xirmonda anglashilmovchilik bo'lmaydi.

Bilga Erig ezgu tutib so'zin eshit, ardamini o'rganibon ishka sura.

Ilmli, aqlli kishilarga yaxshilik qilib, so'zlarini tingla. Ilmlarini, hunarlarini o'rganib, amalga oshir.

Qut bilgisi bilig.
Baxt belgisi bilim va aqlidir.
Alp chiranda, bilka tirakda.
Botir jangda , olim suhbatda sinalar.
Quruq qoshiq og'izka yapmas.
Quruq qoshiq og'izga yoqmas.
Etli, tirmoqli ezirmas.
Etni tirmoqdan ajratib bo'lmaydi.
Qarg'a qarisin kim bilur, kishi olasin kim topar.
Qarg'a qarisini kim bilur, kishi olasini kim topar.

«Devonu lug'otit turk» turkiy xalqlarning X-XI asrlargacha yaratilgan badiiy asarlari tug'risida nodir ma'lumotlarni o'zida mujassam etganligi bilan ham qimmatlidir.

3.4. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostoni — turkiy «Shohnoma»

Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlar adabiyotining yirik namoyondalaridan biri, ulug' mutafakkir shoir va davlat arbobidir. Shoir qalamiga mansub «Qutadg'u bilig» dostoni turkiy yozma badiiy adabiyotning ilk yirik namunasi bo'lib, Yusuf Xos Hojibdan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy meros sanaladi. Unda o'z davrining yetuk donishmandi, taraqqiyparvar ziyolisi bo'lgan ijodkorning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, falsafiy-irfoniy qarashlari majmuasi o'ziga xos uslubda badiiy ifodalangan.

Yusuf Xos Hojib hayoti va faoliyati haqida juda oz ma'lumot saqlanib qolgan. Aniqrog'i, uning hayot yo'li to'g'risida muallifning o'z asari «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dagi ayrim ishoralar asosida ma'lum tasavvurlar hosil qilish imkoniyatiga egamiz. Shoir qoraxoniylarning yirik madaniy markazlaridan va poytaxt shaharlaridan biri Bolosog'un (Quz O'rdu)da tug'ilgan. Dostonning muqaddimasida adib o'zi dunyoga kelgan yurti quyidagicha tasvirlaydi:

**Munuqi turug'laq Quz O'rdu eli,
Tub-asli, nasabdin yurumish tili.**

Mazmuni:

Buning tug'ilgan eli Quz O'rdudir,
Tub-asli, nasl-nasabidan tili so'z ochdi.

Shoir dostonni yozgan paytida yoshi ellikdan oltmishga tomon borayotganini qayd etadi:

**Tegurdi manga ellik yashim,
O'qir oltmish emdi manga kel teyu.**

Asarda «Qutadg'u bilig»ning yozilish tarixi haqida keltirilgan ishoralar Yusuf Xos Hojibning tug'ilgan yilini aniqlash imkonini beradi. Shoir dostonida bu haqda quyidagi satrlarni bitib qoldirgan:

**Yil altmish eki erdi to'rt yuz bila,
Bu so'z so'zladim man tutib jan sura.
Tugal o'n sakkiz oyda aydim bu so'z,
O'durdum, adirdim, so'z evdib tera.**

Keltirilgan iqtibosdan ma'lum bo'lishicha, adib «Qutadg'u bilig»ni hijriy 462 (1069-1070) yilda yozib tugatgan. Asarni yozish uchun bir yarim yil vaqt sarflangan. Shoir dostonni yozishga kirishganda yoshi ellikda ekanligini nazarda tutsak, uning hijriy 410 (1019) yilda tug'ilganligi ma'lum bo'ladi. Muallif «Qutadg'u bilig» dostonining Bolosog'unda yoza boshlagani, uni Qashqarda nihoyasiga yetkazganligini ham eslatib o'tadi. Yusuf Xos Hojib o'z asarini qoraxoniylar hukmdorlaridan Tavg'ach Bug'raxon (Tavg'ach ulug' Bug'ro qoraxon Abo Ali Hasan binni Arslonxon)ga taqdim etadi. Hukmdor shoirning mehnatini yuksak qadrlab, unga «Xos Hojib» (muqarrab, eshik og'asi) unvonini beradi. Shundan keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan taniladi.

O'z davrining peshqadam donishmandlaridan biri bo'lib yetishgan Yusuf Xos Hojib fors-tojik, arab tillarini, badiiy adabiyot, tarix, falakiyot, geometriya, matematika, tabiiyot, geografiya kabi fanlarni chuqur o'zlashtirgan. Muallifdagi ana o'sha bilimdonlik dostonida yorqin izlarini qoldirgan. Jumladan, u dostonida zamonasining buyuk olimlarining axloqiy-falsafiy qarashlari, tib ilmiga doir noyob mulohazalarni targ'ib qiladi, zamondoshlarini aniq fanlarni o'rganishga da'vat etadi. «Qutadg'u bilig» dostoni qoraxoniylar hukmronligi davrining ma'naviy-ma'rifiy talabi, ehtiyoji sifatida vujudga keldi.

Ma'lumki, Qashqardan Amudaryogacha bo'lgan hududni qamrab olgan qoraxoniylar mamlakati markazlashgan yagona hokimiyatga ega emasdi. U bir necha mayda hokimliklarga bo'linib ketgan edi. Bular orasida poytaxti Qashqar bo'lgan Sharqiy Turkiston, yana biri poytaxti

Bolosog'un bo'lgan Yettisuv, keyinchalik Movarounnahr istilo qilingandan so'ng poytaxti avval O'zgand, keyinroq Samarqand bo'lgan Movarounnahr dastlabki yirik hokimliklardan edi. Bular yana bir qancha mayda hokimliklarga ham bo'lingan. Qoraxoniylar sulolasining bosh hukmdori «tavg'achxon» yoki «tabg'achxon», hokimliklar boshliqlari esa «ilekxon» deb atalar edi. Ilekxonlar tavg'achxonga rasman qaram bo'lib, ular o'z hududlarini kengaytirish, rasmiy qaramlikdan qutilishga harakat qilar edilar. Shuning natijasida o'zaro toj-taxt kurashlari avj olar, mamlakat bundan katta talofot ko'rar edi. Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonini yozar ekan, avvalo, markazlashgan davlatni barpo etish, tavg'achxon va ilekxonlar o'rtasidagi ixtiloflarni tugatish g'oyasini badiiy ifodalashni o'z oldida asosiy maqsad qilib qo'yadi. Shu bois adib didaktik mazmunga ega bo'lgan bu asarda davlatni idora qilish usullari, jamiyatdagi turli toifa, tabaqa, ijtimoiy guruh vakillarining, jumladan, tavg'achxon, ilekxonlarning fe'l-atvori, davlat qurilishi, ijtimoiy tabaqa vakillarining jamiyatdagi o'rni kabi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-ta'limiy masalalarni yoritishga alohida ahamiyat beradi. «Qutadg'u bilig»ning bu xususiyatlari uni nizomnoma, siyosatnoma maqomidagi bir asar darajasiga ko'taradi. Yusuf Xos Hojib bu asarni yozishdan maqsad xalq oldidagi yana bir burchni ado etish ekanligini dostonning muqaddimasida quyidagicha qayd etadi:

Arabcha, tojikcha kitoblar o'qush,

Bizning tilimizga bu yumgi uqush.

Shoir o'rinli e'tirof etganidek, arabcha, tojikcha kitoblar ko'p bo'lib, bizning tilimizda mazkur kitob donishmandlikning ilk namunasi edi. «Qutadg'u bilig» dostoni o'z davrida keng shuhrat qozongan, turkiy tildagi eng yaxshi asar sifatida baholangan. Mazkur pandnomaning turli joylarda turlicha nomlar bilan atalganligini muallifning o'zi asar muqaddimasida faxr bilan ta'kidlaydi. Bu kitobni chinliklar «Abadul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochinliklar (sharqiy turkistonliklar) «Oyinul-mamlakat» («Mamlakatning tartib usuli»), Sharq elining kattalari «Ziynatul- umaro» («Amirlar ziynati»), eronliklar «Shohnomai turkiy» ba'zilar «Pandnomai muluk» («Hukmdorlar nasihatnomasi»), turonliklar esa «Qutadg'u bilig» deb nomlaganlar.

«Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan. Ulardan biri uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bo'lib, Venada saqlanadi. Arab yozuvidagi ikki qo'lyozmadan biri Qohirada, ikkinchisi,

Toshkentda saqlanmoqda. «Qutadgʻu bilig»ning qoʻlyozmalarini oʻrganish, matnini nashrga tayyorlash sohasida Hammer Purgshtall, Jauberg Amedi, Herman Vamberi, R.Arati, V.Radlov, S.Malov, O.Valitova singari sharqshunos olimlar qimmatli ilmiy tadqiqotlar yaratdilar. Oʻzbekistonda «Qutadgʻu bilig»ga oid ilk ishlarni professor A.Fitrat boshlab berdi. Olim uning ayrim parchalarini «Oʻzbek adabiyoti namunalari» (1926) kitobida nashr ettirdi. S.Mutallibov, Gʻ.Abdurahmonov, N.Mallayevlar ham A.Fitrat anʼanasini davom ettirdilar. 1971 yilda «Qutadgʻu bilig»ni transkripsiya va hozirgi oʻzbek tiliga tabdili bilan Q.Karimov nashr qildirdi. Shuningdek, asarni hozirgi oʻzbek tilida (nazm-u nasrda) bayon qilib, bolalarbop qisqartirilgan nashrini (Toshkent, «Yulduzcha» 1991) prof. B.Toʻqiyev amalga oshirdi. Yana «Oʻzbek adabiyoti boʻstoni» turkumida «Qadimiy hikmatlar» kitobi tarkibida «Qutadgʻu bilig»ning kattagina qismi (Gʻ. Gʻulom nomidagi ASN, Toshkent, 1987, 89-413-betlar) nasriy bayonda oʻquvchilarga taqdim etildi. Bu dostonni ilmiy-nazariy jihatdan oʻrganish hamda nashr ishlari davom ettirilmoqda...

«Qutadgʻu bilig»ning asliyi nasriy muqaddima bilan boshlanadi. Unda dostonning toʻrtta yetakchi qahramonlari haqida maʼlumot beriladi. Ular: Kuntugʻdi, Elig-hukmdor, adolat ramzi; Oyoʻldi-vazir, davlat ramzi; Oʻgdulmish-vazirning oʻgʻli (keyinchalik vazir)-aql ramzi va nihoyat Oʻzgʻurmish-qarindosh, zohid ofiyat (qanoat) ramzidir. Doston ana shu qahramonlar oʻrtasidagi munozara, savol-javob tarzida yozilgan. Ilm ahli oʻrtasida mazkur nasriy muqaddima Yusuf Xos Hojib tomonidan emas, balki biror bir kotib qalami bilan yozilgan boʻlishi mumkin, degan fikrlar ham mavjud. Biroq sharqshunos S.Malov muqaddima ham bevosita adib qalami bilan insho qilingan boʻlishi kerak degan, taxminiy xulosalarga keladi. «Qutadgʻu bilig»ning hajmi (Namangan nusxasida) 6500 bayt (oʻn uch ming misra)ga yaqin boʻlib, 73 faslbobdan tashkil topgan. Uning dastlabki fasli anʼanaviy muqaddima boblaridan iborat. Bularda Alloh hamdi, Muhammad alayhis-salomga bagʻishlangan naʼt, toʻrt xalifa taʼrifi keltirilgan. Shuningdek, yoz tavsifi, Bugʻraxon madhi, yetti sayyora va oʻn ikki burj, til odobi, ilmning foydasi kabi masalalar tasviri ham muqaddimadan oʻrin olgan. Dostonning bevosita Alloh hamdi bilan boshlanishini inobatga olsak, bizningcha, S.Malovning nasriy muqaddima haqidagi fikri haqiqatdan yiroq koʻrinadi. Negaki, dostonning nasriy muqaddimasi ham asar

sujeti va unda ilgari surilgan yetakchi g'oyalarni o'quvchiga to'la yetkazish yo'lida xizmat qilishi lozim edi. «Qutadg'u bilig»ning muqaddimaviy fasllari orasida «Yetti kavokib va o'n ikki burj» deb nomlangan bob alohida ahamiyatga ega. Uning dastlabki satrlarida Allohning buyuk yaratuvchanlik sifati ulug'lanadi:

**Bayat oti birla so'zug boshladim,
To'rutgan ichidgan kechurgan idim.
To'rutti tilak-tek tuzu alamig',
Yaratti ajunqa kunug ham ayig.
Yaratti ko'r, evran tuchi evrulur,
Anin birla tazging ema tezginur.**

Mazmuni:

Xudo nomi bilan so'zni boshladim,
Yaratgan, parvarishlagan, kechirgan egamdir.
Butun olamni o'z istagicha yaratti,
Olamda kun ham oyni yorititi.
Falakni yaratti ko'r, doimo aylanadi,
U bilan birga charx ham aylanadi.

Yusuf Xos Hojib ushbu misralarni bitishda Qur'oni karim va o'zi yashagan davrning ilm-fani yutuqlariga tayanadi. Ko'chirganimiz satrlar uchun qur'oniylar g'oyalar ma'naviy asos vazifasini o'taganligini «Yosin» surasidagi 40-oyati karimani keltirish bilan tasdiqlash mumkin. Unda shunday deyiladi: «Na quyosh uchun Oyga yetish mumkin bo'lur va na kecha kunduzdan o'zguchidir. (Quyosh, Oy va yulduzlarning) barchalari falakda suzib yurur» (Qur'oni karim. Toshkent, 1992, 406-bet). «Qutadg'u bilig» falakiyot ilmi yutuqlariga tayanib, olamning tuzilishiga doir mulohazalarni maxsus bobda ifoda etgan ilk turkiy dostonidir. Mazkur bobda Yusuf Xos Hojib o'n ikki burjni yetti sayyoradan ajratib ko'rsatadi hamda ularning ayrimlari juft-juft, ayrimlari esa toq ekanligini qayd etadi. Muallifning shahodaticha, ularning uchasi-bahorgi, uchasi-yozgi, uchasi-kuzgi va nihoyat uchasi-qishki yulduzlardir. Dunyo to'rt unsuridan tashkil topgani singari yulduzlarning ham uchasi-olov, uchasi-suv, uchasi-shamol va uchasi tuproq bilan aloqador holda badiiy tasvirini topadi. Falakiyot ilmidan puxta xabardor bo'lmay turib, bunday mushohada yuritish qiyin edi.

Yusuf Xos Hojib zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida davrining dolzarb ijtimoiy-siyosiy muammolarini qalamga oladi. Buni dostonning

qisqacha mazmunidan ham ilg'ash mumkin:

Kuntug'di ismli odobli hukmdorning shon-shavkati, shuhrati yaqin va uzoq mamlakatlarga yetib boradi. Uning adolatli siyosatidan el mamnun edi. Oyto'ldi ismli g'oyatda barkamol donishmand, tadbirkor bir kishi Kuntug'di xizmatiga kirish istagi bilan uning poytaxtiga yo'l oladi. U musofirchilikda juda ko'p azob-uqubatlar chekadi, ayni choqda ko'ngliga yaqin yor-do'stlar orttiradi. Oyto'ldi Ko'samish (Istanilgan) ismli do'stining uyiga mehmon bo'lib, Kuntug'di saroyiga borishining sababini hikoya qiladi. Ko'samish do'stining bu istagiga xayrixohlik ko'rsatadi va uni Kuntug'dining xos hojibi bilan tanishtiradi. Shu tariqa, Oyto'ldi Kuntug'di bilan uchrashadi. Podsho Oyto'ldining suhbatini, fikrlarini yoqitirib qoladi, uni saroyida saqlashga qaror qiladi. Kuntug'di Oyto'ldini har taraflama sinab ko'radi va nihoyat uning saroydagi faoliyatidan qoniqish hosil qiladi. Uzoq yillar podsho saroyida xizmat qilayotgan Oyto'ldining mansab-martabasi oshib boradi. Shu bois podsho uni vazir etib tayinlaydi hamda butun davlat ishlarini unga ishonib topshiradi: Oyto'ldi vazirligida el-yurt yashnaydi. Biroq o'z yurti, oilasini sog'ingan Oyto'ldi hukmdordan ruxsat olib, ona vataniga qaytadi va birmuncha vaqtdan keyin o'sha yerda vafot etadi.

Oyto'ldining O'gdulmish ismli o'g'li bor edi. Ota xastalanib qolgan kunlarida, yosh O'gdulmishga juda ko'p nasihatlar qiladi. Oyto'ldi pandiga, nasihatiga amal qilgan O'gdulmish Kuntug'di saroyiga yo'l oladi va podsho xizmatiga kiradi. O'gdulmish o'z aqli, zakovati hamda tadbirkorligi bilan otasi singari hukmdorning yaqin kishisiga aylanadi. Kuntug'di uni otasi o'mida vazir etib tayinlaydi, davlatni idora qilish ishlari O'gdulmishga havola etiladi. O'gdulmish otasidan ham zakovatliroq, omilkor bo'lganligi bois el-yurtni yashnatadi, boyitadi. Kuntug'di vaziridan juda mamnun bo'ladi. Kuntug'di va O'gdulmish o'rtasida turli mavzularga doir suhbat, munozaralar bo'lib o'tadi. Oqil kishilarning davlat ishlariga katta foydasi tegishiga amin bo'lgan Kuntug'di davlat ishlari tobora ortib borganligi bois O'gdulmishni huzuriga chorlab, unga ko'maklashadigan yetuk kishi zarurligini aytadi. O'gdulmish bu ishga munosib O'zg'urmish ismli qarindoshi bo'lib, nihoyatda komil va layoqatligi, biroq dunyo ishlaridan uzlatga chekinib, toqqa chiqib ketganligini bayon qiladi. hukmdor qanday qilib bo'lmasin, O'zg'urmishni saroyga olib kelishni O'gdulmishga topshiradi.

O'gdulmish O'zg'urmishning oldiga podshoning talabi bilan uch marta boradi. Ikki marta O'zg'urmish tanlagan yo'lidan qaytmasligi,

podshoning davlati uchun naf keltiradigan biror fazilati yo'qligini aytib, Kuntug'dining taklifini rad etadi. Uchinchi marta podsho O'zg'urmishni xizmatga emas, uni bir ko'rish, suhbat, o'gitlaridan bahramand bo'lish uchun saroyga chaqirayotganini, agar kelmasa o'zi uning oldiga borishini O'gdulmish orqali yetkazadi. O'zg'urmish shu choqqacha O'gdulmish o'z manfaatini ko'zlab uni saroyga taklif etganini, so'nggi da'vat esa bundan mustasno ekanligini so'zlaydi va saroyga borishga rozilik beradi. Podsho ularni yaxshi kutib oladi. Kuntug'di bilan O'zg'urmish o'rtasida turli mavzularda savol-javob, munozaralar bo'lib o'tadi. O'zg'urmish yana tog' tomon yo'l oladi...

Vaqt o'tishi bilan O'gdulmish ham keksayib qoladi. Uning ham qo'lga hassa oladigan fursat keladi. Endi qolgan umrini toat-ibodat bilan o'tkazib, oxiratni o'ylash ma'qulmi yoki davlat ishlarini davom ettirish zarurmi, -deya o'ylab, maslahatlashish uchun O'zg'urmishga uchrashadi. O'zg'urmish umrni toat-ibodat bilan o'tkazish xayrli ekanligini so'zlab, unga davlat ishlarini davom ettirishni maslahat beradi. Oradan bir qancha vaqt o'tgach, O'zg'urmish xastalanib qoladi va vazirga xabar yuboradi. O'gdulmish qarindoshining oldiga keladi. Uning og'ir ahvoliga qayg'uradi. O'zg'urmish shunday ayanchli vaziyatda bo'lishiga qaramay, O'gdulmishni o'z ishini davom ettirish uchun saroyga qaytishini talab qiladi. O'gdulmish saroyga qaytadi...

O'zg'urmish og'ir kasallikdan keyin dunyodan o'tadi. O'gdulmish esa o'z faoliyatini davom ettiradi. Doston shu tarzda nihoyasiga yetadi.

«Qutadg'u bilig» dostonida adolat timsoli bo'lgan hukmdorni nomlashda «Quyosh», davlat timsoli vazirni ifodalashda esa «Oy» asos qilib olinadi. Shoir Quyosh va Oyning uchrashib qolishi bilan bog'liq qadimiy mifologik afsonalarga murojaat etadi va ularni yangi talqinda o'z dostonida qo'llaydi. Bu hodisani "assotsiatsiya" deb nomlagan folklorshunos G'.Akramov ruhshunoslik fani yutuqlariga asoslanib, uni turli tuman harakat, taassurot yo bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlar tarzida sharhlaydi. Assotsiatsiya tor ma'noda murakkab metaforalar shaklida namoyon bo'lsa, keng ma'noda, tasavvurda mavjud hol-hodisalarni (mif voqe'ligi, epos voqe'ligi, tarixiy sharoit voqe'yligi va boshqalar) muayyan sharoitga xizmat qildirishdir. Olimning fikricha, «Qutadg'u bilig» turkiy mifning ramziy modeli, g'oya va obrazlarini assotsiatsiyada qilib, shu hodisaga murojaat etilgan birinchi asardir. G'.Akramov muallif uslubini,

maqsadini teran ilg'agan holda quyidagilarni yozadi: «Qadimiy homiy xudolar «Qutadg'u bilig»dagi bosh qahramonlarda ilgari surilgan ma'no va g'oya bilan g'oyaviy-ramziy assotsiatsiya uyg'unlashadi. Yusuf Xos Hojib mif arsenaliga ijodiy yondashib, uni o'z davri g'oyalariga bo'ysundiradi. Hukmdor Kuntug'di ilm-ma'rifat homiysi, odil; Oyto'ldi uning huzuriga keladi. Kun va Oy haqidagi qadimgi mifologik syujet modeli muallif talqini uchun imkoniyat ochib beradi» (Akramov G'. Mif va yozma adabiyot munosabatlariga doir. «O'zbek tili va adabiyoti». 1996 yil, 5-son, 56-bet). Dostonga murojaat qiladigan bo'lsak, Oyto'ldining elikka (mansab, martaba ma'nosida) davlat sifatining ko'rsatishi, Kuntug'di elik Oyto'ldiga adl sifatini qanday ekanini aytishi haqidagi boblarda xuddi shunday hodisani kuzatish mumkin. Bunda doston muallifining asardagi ramziy obrazlarni nomlashdan ko'zlagan asosiy maqsadi, o'z ilg'or g'oyalarini targ'ib etishda ulardan foydalanishning mohiyatini to'g'ri ilg'aganligi sezilib turadi.:

**Elik aydi uqtum munun erdamin,
Bu Aytoldi atin ne ul bu senin.
Naku-ul munun manisini ay mena,
Bilayin, uqayin, bu tayin sena.**

Kuntug'di elik Oyto'ldining nuqson hamda kamchiliklarini anglaganini so'zlab, nega bu nom bilan atalishini so'raydi va uning ishonch hosil qilganligini aytadi. Bunday savol-javobning ikki taraflama bo'lib o'tganligi dostonda o'z ifodasini topgan. Dostonning keyingi bobida Oyto'ldi hukmdordan nomi nega «Kuntug'di» ekanining sababini surishtiradi. Bu savol-javob usuli G'.Akramov ta'kidlagan «qadimiy homiy xudo»larni mavzu va g'oyani ro'yobga chiqarish uchun qo'l kelganligidan yorqin dalolatdir.

Qadimiy kishilar uchun ilohiylashtirilgan samoviy jismlar ilk turk-musulmon sulolasi-qoraxoniylar zamonasida yangi ma'no va talqinlarda qo'llanganki, buni quyidagi parchada ham ravshan kuzatish mumkin:

**Bu Ayto'ldi aydi menin atimi,
Bo'gu menzatur ayqa qilqimi.
Bu ay tug'sa alinu edi az tug'ar,
Kuninga beduyur yuqaru aqar.
To'lun bo'lsa to'lsa ajunda yarur,
Ajun xalqi andin yaruqluq bo'lur.**

Tugel bo'lsa ko'r ay bu ag'sa adiz
 Yana ermu to'rgur ketar ko'rk meniz.
 Yaruqliqi eksur yana yo'q bo'lur
 Tug'ar kecha azin yana o'q-to'lur.
 Menin bu o'zumma bu yanglig' turur
 Ara bar bo'lur-men ara yo'q bo'lur.

Parchada asar qahramoni Oyto'ldi oyga qiyoslanadi. Oy dastlab samoda juda kichkina bo'lib ko'rinadi. Kundan-kunga to'lishib, yuqoriga ko'tariladi va to'lin oy qiyofasida olamni yoritadi. Jahon ahli undan ro'shnolik ko'radi. Muayyan muddatdan so'ng uning (oyning) yemirilishi, kichrayishi, chiroyi ketib, nursizlanish jarayoni boshlanadi. Zikri o'tgan manzaralar turg'un emas, aylanishda, takrorlanishda davom etadi. Savol tug'iladi, nega shoir hammaga ma'lum bu hodisalarni hikoya qilayotir? «Qutadg'u bilig»da majoziylik baland. Shoir g'oyat teran falsafiy mushohada yuritadi, tabiiy jismlar va insonlar taqdiri o'rtasida yaqinlik, aloqadorlik tuyadi. Samoda kezib yurgan oyki, bir holatda turmas ekan, tabiatning mitti mo'jizaisi inson ham o'z qiyofasini o'zgartiradi, uning «to'lishgan», va «kichraygan», «nursizlangan» davrlari bo'ladi. Bugungi navqiron yoshlikning ortida (erta tetapoya bo'lish jarayoni) bolalik pallasini eslatuvchi keksalikning turishi muqarrardir. Inson ana shu takrorlanuvchi tabiiy jarayonni mushohada etmog'i, qarilik farog'atini umri bahoridayoq ta'min qilmog'i lozim. Quyosh ham samoviy sayyora, ammo u oyga o'xshamaydi. Uning holat-harakati, zoti va sifatleri o'zgarmasdir. Butun mulki borliq uning hayotbaxsh zarralariga ilhaq holatda harakat qiladi. Ayni tasvirda ham irfoniy-falsafiy mohiyat yashirin: Quyosh—mutlaq, azaliy va abadiy mo'jiza, Xudodir. Qarang, shoir bu haqda qanday satrlar bitib qoldirgan:

Kunung ko'r evrilmas to'lu-oq turur,
 Yaruqluqi bir-teg talu-oq turur.
 Menin ma qilinchim anar oshxadi
 Ko'nilik bila to'ldi eksumadi.
 Ekinchi tug'ar kun yarur bu ajun
 Tuzu xalqqa tegrur yaqalmas o'zun
 Menin ma to'rum bu yo'qalmas o'zum
 Qamug' xalqqa bir-teg ne qilqim so'zum.
 Uchunchi bu kun tug'sa erka isig

**Chechak yazlur anda tuman min tusig.
 Qayu elka tegsa menin bu to'rum
 El barcha etlug tash ersa ko'rum
 Tug'ar kun yarug' yarig'siz tamas
 Qalug'qa yaruqluq berur eksumas
 Menin ma qilinchim bu-ul belgulug
 Tuzuka tegir barcha mendin ulug.**

Allohdagi mujassam notakror sifat va fazilatlar Yusuf Xos Hojib uchun ham intilish mazharidir. Shundan bo'lsa kerak, shoir o'zining majoziy va suyuqlik qahramonlarida ularning inishini orzu qiladi. Saroy va davlatdorlikning sir-u asroridan voqif muallif uchun adolatdan yuksak orzu yo'q. Quyosh—Alloh, Quyosh—adolat, shoir tasvirida yonmayon turadi.

Yusuf Xos Hojib Oy haqida fikr yuritganda ham: «Ajun andin yoruqlik bo'lur»,—deya qayd etadi. Ammo oy hamma ko'rinishida ham birday «ajun»ni «yaru»ta olmaydi. Buning uchun oyning «to'lin bo'l»mog'i talab etiladi. Quyoshda esa bunday o'zgaruvchanlik yo'q. Ana shularga ko'ra, Kuntug'di adolatli hukmdor, Oyto'ldi dono vazir maqomida go'zal badiiy tasvirini topadi.

«Qutadg'u bilig» dostoni ayrimlari sanalgan fazilatlariga ko'ra, mulkdorlar uchun nizomnoma, siyosatnoma maqomidagi asar bo'lishi lozim edi. Shu bois dostonning aksariyat boblari qoraxoniylar davrining nozik ijtimoiy-siyosiy masalalari badiiy talqiniga bag'ishlangan. Muallifning shunday mayli aql-idrok timsoli bo'lgan O'g'dulmish timsoli misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Asarning faol obrazi O'g'dulmish bilan Kuntug'di elikning davlatning tuzilishi, hukmron tabaqa vakillari: bek, vazirlarning xulq-atvori, ularning raiyat bilan munosabatlariga doir savol-javoblarida muallifning o'shanday g'oyaviy niyati ravshan namoyon bo'ladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojib turli-tuman kasb-hunar, amal-martaba egalarining fazilatlariga haqida o'zining qimmatli fikr-mulohazalarini badiiy ifodalashga erishadi. Bunday lavhalar orqali shoir davlatni adolat va aql bilan boshqarish lozim, degan xulosaga keladi. Yusuf Xos Hojibning bunday olijanob qarashlari nafaqat mutafakkir yashagan zamon uchun muhim, balki bugun uchun ham ulug' ahamiyat kasb etuvchi, mangulikka daxldor durdona fikrlardir.

Yusuf Xos Hojibning aqidasi, bek — mamlakatning nufuzli hukmdori va u xudoning xoxish-irodasi bilan shu mansab-martabaga

munosib ko'riladi. Alloh kimga beklik ishini ravo ko'rsa, unga shu martabaga muvofiq idrok, farosat, ko'ngil beradi. Unga boshqalarda ko'rilmaydigan qobiliyat, yo'l-yo'riq, alohida iste'dod va ish yuritish uquvidan par-u qanot hadya etadi. Dostonda Kuntug'di elik va O'gdulmishning savol-javoblarida bekning dono, botir, sheryurak bo'lishi kerakligiga doir badiiy ishoralar o'shanday xulosaga kelish asosini beradi. Shoir tasavvurida bek bilimli, zakovatli, mulohazakor, to'g'ri so'z, tadbirkor, qat'iyatli bo'lishi lozim. Ijodkorning fikricha, bek va bilim so'zlari yonma-yon turishi zarur:

Beg oti bilig birla bag'liq turur,

Bilig lom(i) katsa bag oti qalur.

Ko'rinadiki, shoir o'z mulohazalarini teran badiiy mushohada qilish, o'quvchilarga bo'yoqdor yetkazish maqsadida tutilmagan tashbehlar izlaydi. Uning «bilim» va «beg» so'zlarini tanlashi zahirida ham o'shanday muddao yotadi. Darhaqiqat, bu ikkala so'z bir-biriga ancha yaqin (arabcha yozganda) va «bilig» so'zidan «lom» harfi olinsa «beg» so'zi qoladiki, shoir shu hodisani g'oyatda ta'sirchan ifodalashga muvaffaq bo'ladi. Shoirning fikricha, bek qanchalik bilimli, ma'rifatli bo'lsa, u olim va donishmandlarning qadriga yetadi. Shuningdek, asarda muallif hukmdorning raiyat oldidagi burch va vazifalari, ayni choqda, xalqning o'z begi oldidagi mas'uliyati haqida ham g'oyatda qimmatli mulohazalar bayon etadi:

Raiyat haqi bar saningda ko'r, uch,

Bu haqni o'tagil, uzun qilma kuch.

Birisi elingda arig tut kumush,

Iyarni ko'dazgil, e bilgi o'gush.

Taqi bir budunqa to'ru ber ko'ni,

Ko'tur bir ekidin kuchin, ko'r ani.

Uchunchi emin tut qamug' yo'llarig',

Qarag'chig', sakarchig' aritg'il arig'.

O'tamish bo'lursan raiyat haqi ,

San o'tru haqing qul, ey elchi aqi.

Raiyat uza ul saning uch haqing,

Tilagu ulardin , san ach qulg'aqing.

Biri - yarlig'ingni ag'ir tutsalar,

Neku ersa terkin , ani qilsalar.

Ekinchi- tidmasalar xazina haqi,
O'dinda tegursa, ey elchi aqi.
Uchinchi - yag'iqa yag'i bo'lsalar,
Sevaring kim ersa, ani sevsalar.
O'tamish bo'lursan o'zung haqlarin,
Ular ma o'tamish bo'lur o'z haqin.
Bu yanglig' kerak beg yurisa yo'lug',
Raiyat o'sh andag' kerak, ey ulug'.

Mazmuni:

Raiyat haqi bor seningda, boq, uch,
Bu haqni o'tagil, hadeb qilma kuch.
Biri - tut elingda faqat sof kumush,
Kuzat sofligini , ey zako xulqi xush,
Biri - xalqqa odil siyosat yurit,
Hal et birga bir zulmini ezgu tut.
Uchinchi emin tut jami yo'llarin,
Qaroqchi va rahzanni qo'yma barin.
O'talgan bo'ladi raiyat haqi,
Va so'ng sen haqing so'r , ey elchi sahi.
Raiyatda bordir sening uch haqing,
Talab qil ulardin, sen och qulog'ing.
Biri - yorlig'ingni aziz tutsalar,
Nima bo'lsa, darhol uni qilsalar.
Ikkinchi - xazina haqin tiymasa,
Kezi kelgach alon uni to'lasa.
Uchinchi - yovingning yovi bo'lsalar,
Sevaring kim ersa, uni sevsalar.
Haqing shu yo'sinda o'talgan bo'lur,
Ular ham shu tarzda haqini o'tar,
Yarashiq beg uchun erur ushbu yo'l,
Raiyat uchun ham munosib shu yo'l.

Keltirilgan iqtibosdan anglashiladiki, bekning raiyat oldida o'ta mas'uliyatli uchta burchi mavjuddir. Ulardan biri bek kumushning sofligini o'z qo'lida tutishi hamda xush xulqi va zakovati bilan uning tozaligini nazorat qilib turishi zarur. Bu bilan shoir pulning qiymatini ko'tarish, oltin va kumushning soxtalikdan himoya qilish hamda uni doimiy nazorat ostida tutish hukmdorning burchi ekanligini ta'kidlaydi.

Adolatli siyosat yurgizish bekning xalq oldidagi vazifalaridan yana biridir. Buning uchun hukmdor xalq uchun ishonchli, mustahkam va to'g'ri qonunlarni chiqarishi lozim. Uchinchisi esa bek o'z tasarrufida bo'lgan mamlakat yo'llarini qaroqchilar hamda xarob qiluvchilardan tinch, osoyishta saqlamog'i lozim. Shundagina yurt sardori - bek o'z xalqi oldidagi vazifalarini ado etgan bo'ladi. Satrlardan kuzatiladigan yana bir haqiqat shundan iboratki, Yusuf Xos Hojib «bek» deganda yurt podshosini nazarda tutadi va uning oldida katta talablar qo'yadi.

Mamlakatda barqaror siyosat yurgizish uchun xalq ham o'z hukmdori oldidagi mas'uliyatni his etmog'i kerak. Bek ham raiyatdan uch narsani talab qilmoqqa haqli. Avvalo, bek tomonidan chiqarilgan yorliq (qonun)larni xalq hurmat qilib, uni darhol bajarmog'i lozim. Ikkinchisi esa soliqlarni saxiylik bilan davlat xazinasiga topshirish xalqdan talab etiladi. Hukmdor oldidagi xalqning uchinchi burchi esa, bekning dushmaniga uning xalqi dushman, do'stiga esa do'st bo'lishi kerak. Shu yo'sinda bekning xalq, raiyatning hukmdor oldidagi haqi o'talgan bo'ladi. Bu yo'l bek uchun ham raiyat uchun ham munosib yo'ldir. Yusuf Xos Hojibning bunday dono qarashlari qoraxoniylar davlatida barqaror tinchlik o'rnatishga erishish uchun muhim ahamiyat kasb etgan. Shoir «Qutadg'u bilig» vositasida Tabg'achxonni xalqqa yaqinlashtirishga harakat qilgan. Uning bu sa'y-harakatlari turli ijtimoiy tabaqa haqidagi mulohazalarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Shoir bekning yolg'iz o'zi mamlakatni boshqara olmasligini, buning uchun unga o'z ishlariga sadoqatli, halol, tadbirkor, donishmand kishilar bo'lishi kerakligini ta'kidlab, vazirdan tortib oshpazga qadar saroy ahllarining har birini alohida-alohida ta'riflaydi, ularning vazifa va burchlarini sanaydi. Jumladan, doston muallifi vazir va lashkarboshini davlatni, elni boshqarishning ikki jilovi deb biladi. Shuningdek, boshqa ijtimoiy tabaqa vakillariga ham hurmat va ehtirom bilan o'z munosabatini asarda ifoda etadi.

Yusuf Xos Hojib xayrli ishlar elchilar tufayli sodir bo'lishini, barcha insonlarga ham, jonivorlarga ham rizq-ro'z ulashuvchi dehqonlar ekanligini, hunarmandlar esa eng kerakli kishilar hisoblanishini «Qutadg'u bilig»da badiiy ifodalaydi.

O'z davrining ilm-fani yutuqlarini g'oyatda chuqur mulohaza-yu mushohadalari bilan teran o'rgangan va ularning mohiyatini nihoyatda yaxshi idrok etgan shoir «Qutadg'u bilig»da dunyodagi jami ezgu ishlar ilm tufayli ekanligini qayd etadi. Dostonda zamondoshlarini ilm-ma'rifat

o'rganishga da'vat etish g'oyasi yetakchilik qiladi. Asarning muqaddimaviy boblari, ayniqsa, «Y yetti kavokib va o'n ikki burj»da shoir nujum ilmi yutuqlaridan mahorat bilan foydalanadi. Bu bilan ijodkor olamning tuzilishi haqidagi falsafiy qarashlarini ilm-fan yutuqlari asosida o'quvchiga yetkazish bilan kitobxon qalbida borliq sir-u sinoatlarini o'rganishga muhabbat tuyg'usini paydo etadi. Uning yaralish va Yaratuvchi haqidagi mushohadalarining tayanch g'oyaviy manbai ilohiy kitob-Qur'oni karim bo'lib, olamning tuzilishi haqidagi muallifning aqidalari mashhur qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy ta'limoti bilan uyg'undir. Yusuf Xos Hojib butun olamni o'z istagicha yaratgan Alloh quyosh va oyni yorug' qilgani, falakning doimiy aylanishi, koinot Xoliqining yashil osmon ustida yulduzlarni paydo etgani, ularning bir toifasi bezak bo'lsa, yana bir turkumi rahnamo, bir qanchasi esa yo'lni yo'qotganda yo'lchi bo'lishi, olam y yetti qat osmondan tarkib topgani singari islomiy-ilmiy qarashlarni qorishiq badiiy aks ettiradi. Shuningdek, shoir geotsentrik nazariyani (Yer markazda, uning atrofidan sayyoralar harakatini) o'z asarida badiiylashtirgan. Uning fikricha, Yer markazda, uning atrofidan Sekantir (Zuh-al-Saturn), Ung'ay (Mushtariy-Yupiter), Kurud (Mirrix-Mars), Yashiq (Quyosh), Savit (Zuhra-Venera), Orzu (Utorid-Merkuriy), Yalchiq (Oy) kabi sayyoralar aylanib turadi. Sekantir eng yuksaklikdagi sayyora bo'lib, u-yettinchi, Ung'ay-oltinchi, Kurud-beshinchi, Yashiq-to'rtinchi, Savit-uchinchi, Orzu-ikkinchi, Oy esa-birinchi falakda joylashgan. Yettinchi samodan yuqorida esa sobit turuvchi yulduzlar turkumi-burjlar bor. Shoir ularni quyidagi nomlar bilan ataydi: Qo'zi (Hamal), Ud (Savr), Erondiz (Javzo), Quchi (Saraton), Bug'doyboshi (Sunbula), Ulgu (Mezon), Chazan (Aqrab), Yoy (Qavs), Ko'nak (Dalv), Baliq (Hut). Kitobxonni ilm-ma'rifatga undovchi ana shunday mulohazalar bilan oshno etgan shoir bularning barchasi bilim, aql va idrok kamoloti tufayli ekanligini e'tirof etib, quyidagi bayt bilan mazkur bobni tugatadi:

**Basa aydim emdi manu yanluqug',
Ag'irligi bo'ldi bilig o'z uqug'.**

Dostonda olim va donishmand kishilarni saroyga da'vat etish g'oyasi singdirib boriladiki, bu ham ijodkorning ilm-ma'rifatni nihoyatda qadrlaganini dalillaydi. Kuntug'dining taklifi bilan qarindoshi oldiga borgan O'gdulmishga qarata ofiyat va qanoat timsoli O'zg'urmish uning o'z ilmi bilan elga nafi tegayotganini so'zlaydi. To'g'ri, garchi saroyda u

biror rasmiy xizmatni bajarishga kirishmagan bo'lsa-da, O'zg'urmish o'zining manfaatli o'gitlari bilan Kuntug'di elikka ko'maklashib turadi.

«Qutadg'u bilig» axloqiy-ta'limiy yo'nalishga ega doston bo'lib, unda kishilar o'rtasidagi muomala-munosabat madaniyatining eng oddiy ko'rinishidan eng yuksak insoniy fazilatlari haqida fikr yuritiladi. Dostonning bir necha bobi odob va axloq masalalariga bag'ishlangan. «Til ardami» (Til odobi) nomli 7-bob ham shular jumlasidandir. Unda shoir tilning, ya'ni so'zlashuvning fazilatlari va qusurlari haqida fikr yuritadi. Ijodkor o'z asarida tilni o'qish, bilim olish vositasi sifatida sharhlaydi. Til bilan inson ro'shnolikka chiqadi. Ko'p va behuda so'zlash esa inson uchun ziynat emas. Ilohiy ne'mat bo'lgan so'zni har bir inson qadrlamog'i kerak. «Qutadg'u bilig»da yaxshi xislat va fazilatlarni ezgulik, salbiy illatlarni esa esizlik (yomonlik) deb atagan muallif jamiyat taraqqiyoti uchun komil inson, barkamol shaxs nihoyatda muhimligini teran idrok etadi. Shu bois shoir o'z asarida uylanish, bola tarbiyasi kabi mavzularga ham jiddiy e'tiborini qaratadi. Asarda keltirilgan O'gdulmish bilan O'zg'urmish orasidagi munozara buning yorqin dalilidir. O'gdulmishning aqidasicha, dunyodan toq o'tish insonni bezamaydi. Jismoniy sog'lom inson (erkak va ayol) turmush qurib, farzand ko'rishi shart. Zero, bu o'z navbatida islomiy shariatning ham qat'iy talabidir. Dostonda O'zg'urmish uylanish, yaxshi farzand ko'rish afzalliklarini e'tirof etib, o'g'il-qizning fe'l-u matlabi yomon bo'lsa, buning oqibati yaxshilikdan darak bermasligini ta'kidlaydi. Asarning boshqa o'rnida O'zg'urmish uylangan kishini kema minguvchiga o'xshatadi. O'g'il-qiz tug'ilsa, kema sinib, unga minguvchi halokatga uchrashi tayin degan xulosaga keladi. Asardagi bunday ziddiyatli fikrlar kitobxonni mulohazaga chorlaydi. Doston xotimasida O'zg'urmish o'lim bilan olisha turib, uni ko'rishga kelgan qarindoshi O'gdulmishni tezda saroyga qaytishi, u o'sha yerda bo'lsa, xalqqa nafi ko'p tegishini aytishi kitobxonning bu qahramonga bo'lgan fikrini charxlaydi. Yusuf Xos Hojib bola tug'ilishi bilanoq uning tarbiyasi bilan shug'ullanilsa, farzandning odobi, axloqi, ta'lim-tarbiyasi risoladagidek bo'ladi, degan xulosaga keladi.

Shoir davr ahlini moddiy-ijtimoiy imkoniyatlariga tayanib, mag'rurlanib ketmaslikka chaqiradi. Shuningdek, ishratparastlik, kek, gina, kudurat, adovat, nizo, xusumat, buzuqlik, mayparastlik, boylik va davlatga haddan tashqari berilishni qattiq qoralaydi. Ayniqsa, shoirning mayxo'rlikning yomon oqibatlari xususidagi fikrlari diqqatga sazovordir.

**Bo'r ichma, aya bo'rchi bo'g'zi quli,
Bo'r ichsa ochildi chig'ayliq yo'li.
Qara bo'rchi bo'ldi, nangi bo'ldi el,
Begi bo'rchi bo'lsa, qachon turg'a el.**

Mazmuni:

**May ichsa, ey mayxo'r va bo'g'zin quli,
May ichsang ochilgay gadoylik yo'li.
Avom bo'lsa mayxo'r, molin yel olar,
Begi bo'lsa mayxo'r, qachon el qolar.**

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonini donolar so'zidan ilhomlanib, ulardan ijodiy foydalanib vujudga keltirganligini e'tirof etadi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, shoir turkiy og'zaki va yozma adabiyot an'alarini juda yaxshi o'zlashtirgan, ulardan ta'sirlanib o'z davri uchun nihoyatda muhim va bugungi kunda ham ma'naviy-ma'rifiy qadr-qimmatga ega bo'lgan "Qutadg'u bilig" dostonini yozdi. Asarning deyarli har bir sahifasida irsoli masal badiiy san'atiga murojaat qilinishi, xalq maqol, masal va hikmatlarining satrlar mag'zida keltirishi shoirning og'zaki badiiy ijod xazinasidan pishiq xabardorligidan dalolat beradi. Shuningdek, dostonida Alp Er To'nganing qator fazilatlarini ta'riflanib, u haqda qiziqarli ma'lumotlar keltiriladiki, bu ijodkorning Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tarkibida kelgan parchalar bilan tanish bo'lganligi va undan ilhomlangani xususida dadil gapirish huquqini beradi. Ijodkorning dostonida juda ko'p badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanganligini kuzatish mumkin. Jumladan, quyidagi baytda bahor kelishini yuksak ehtiros bilan tasvirlash uchun shoir tashbehni ilmi nujumdan tanlab, nozik mahorat ko'rsatadi.

**Yashiq yandi bo'lg'ay yana o'rnika ,
Baliq quyruqindin qo'zi burnika.**

Mazmuni:

**Quyosh qaytdi, yana o'z o'rniga keladi,
Baliq quyrug'idan Qo'zi burniga ko'chadi
(Ya'ni quyosh hut burjidan hamal burjiga ko'chadi).**

Ko'rinadiki, shoir quyoshning hut burjini tark etib, hamal burjiga ko'chishi, ya'ni Bahor, Navro'z bayramining kirib kelishini tashxis san'ati vositasida yuksak ijodkorona mahorat bilan badiiy tasvirlaydi. Doston aruzning mutaqoribi musammani solim (sakkizlik solim mutaqorib) va undan far'iy (hosila) bo'lgan mutaqoribi musammani

mahzuf (tushirilgan sakkizlik mutaqorib) hamda mutaqoribi musammani maqsur (qisqartirilgan, qusurli sakkizlik mutaqorib) bahrida yozilgan, “Qutadg‘u bilig” ning 71- va 72-boblari, ya‘ni ikki qasida va bir to‘rtligi mutaqoribi musammani solim bahrida, qolganlari esa mutaqoribi musammani mahzuf va mutaqoribi musammani maqsurda bitilgan. Bu vazn dostonning deyarli barcha baytlarining ohangdor va ta’sirchan chiqishini ta’min etgan.

Yusuf Xos Hojib arab va fors-tojik adabiyotidan ham pishiqqina xabardor bo‘lgan ijodkordir. “Qutadg‘u bilig”da buyuk fors-tojik shoiri Firdavsiyning “Shohnoma” asari qahramonlaridan Faridun, Nushiravon, Afrosiyob, Zahhok, Rustam kabilar nomlarining uchrashi, shoirning bu doston bilan yaqindan tanishligi va undan ijodiy ta’sirlanganligini dalillaydi. Yana har ikkala asarning ham mutaqorib bahrida bitilganligi fikrimizni yanada quvvatlantiradi.

“Kutadg‘u bilig” yuksak badiiy ahamiyatga ega bo‘lgan yirik hajmli ilk turkiy doston bo‘lishi bilan bir qatorda, qoraxoniylar davri tarixi, etnografiyasi, madaniyati, tili va adabiyotini o‘rganish uchun ham qimmatli adabiy manba hisoblanadi.

3.5. Ahmad Yugnakiy va uning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni

Ahmad Yugnakiy X-XII asrlar o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi, iste’dodli shoir, donishmand murabbiydir. Adibning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni uning ma’naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona namunadir. Hajman ixcham bu doston o‘sha davr turkiy adabiy tilining ham nihoyatda qimmatli, mo‘tabar manbalaridan biri sanaladi.

Shoirning hayoti, ijtimoiy faoliyati va ijodi haqida juda oz ma’lumotlarga egamiz. “Hibat ul-haqoyiq”dagi ayrim misralar bag‘rida kelgan ishoralar hamda asarning turli nusxalarida kotiblar tomonidan yozilgan qaydlar shoir shaxsi va uning hozirgacha yagona asari haqida ma’lum tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Ahmad Yugnakiy millatimiz iftixori, ulug‘ mutafakkir shoir Amir Nizomiddin Alisher Navoiy nazariga tushgan turkigo‘y ijodkorlardan biridir. Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” nomli 770 tariqat ahli, adib-u avliyulloh, shayx-u donishmandlar haqida ma’lumot beruvchi tazkirasida Ahmad Yugnakiy haqida fikr yuritilganligi uning qadimiy turk mashoyixlaridan ekanligini dalillaydi.

Shunday qilib, “Hibat ul-haqoyiq“ dagi quyidagi misralar shoirni kitobxonga ozgina bo‘lsa-da, tanishtirishga xizmat qilgan:

**Adib Ahmad otim, adab-pand so‘zum,
So‘zum munda qolur, borur bu o‘zum.
Kelur kuz, kechar yoz, borur bu umr,
Tugatti umurni bu yozim , kuzum.**

Iqtibosdan ko‘rinib turibdiki, shoir o‘zini ko‘p sonli o‘quvchilariga «Adib Ahmad», -deya tanishtiradi. Ahmad shoirning nomi bo‘lib, «adib uning ijodkorlik bilan el orasida shuhrat qozonganligini tasdiqlaydi. Shoirning dostonni yozishdan muddaosi o‘zidan pand-nasihat, o‘git qoldirishdir. Keyingi misrada «So‘zum munda qolur, borur bu o‘zum», -deya o‘z ijodidan faxrlanarkan, bashoratomuz fikrni badiiy ifoda etgan. Bevafo dunyoda inson ham bebaqodir. So‘z esa manguликka daxldor! Demak, inson shunga intilmog‘i lozim. Yoz o‘tib, kuzning kelishi adib umrining poyoniga yetayotganligidan darak beradi. Shunga ko‘ra, “Tugatti umurni bu yozim, kuzum” satri esa «Hibat ul-haqoyiq» dostoni dunyo yuzini ko‘rganda, shoirning ancha keksayib qolganligidan dalolat beradi.

«Hibat ul-haqoyiq» dostonining nusxalaridan birida XV asrda yashagan temuriy amaldorlardan Arslonxo‘ja Tarxon va Amir Sayfiddin degan kishi sharaflanib, Ahmad Yugnakiy haqida ma‘lumot beruvchi baytlar keltiriladi. Aytish joizki, bu baytlarga sarlavha sifatida ko‘llangan Arslonxo‘ja Tarxon va Amir Sayfiddin ta‘riflarining o‘sha misralarga mutlaqo aloqasi yo‘q. Nazarimizda, bu satrlar kotiblar qalamiga mansubdir. Zero, xat va xattotlik tarixida bunday lavhalarga tez-tez duch kelinadi. Mana o‘sha parchadagi hasbi hol ahamiyatiga molik misralar:

**Adibning yeri oti Yugnak erur,
Safolik ajib yer, ko‘ngillar yorur.
Atosi oti Mahmudi Yugnakiy,
Adib Ahmad o‘g‘li, yo‘q ul hech shaki.
Kitobining oti erur «Hibbat ul-
haqoyiq» - iborat arabdan o‘shul.
Tamomi erur Qoshg‘ariy til bila,
Ayitmish adib riqqati dil bila.
Agar bilsa Qoshg‘ar tilin har kishi,
Bilur ul adibning ne kim aymishi.
Kishi tilin bilsa, bilur ma‘nisin,
Bilurman desa, ayb o‘zi bilmasin.**

Ko'chirilgan parchadan anglashiladiki, doston muallifining vatani Yugnak, otasining ismi Mahmud, asarining nomi "Hibat ul-hakoyiq" bo'lib, bu asar Qoshg'ariy-turkiy tilda yozilgan. Yugnakning Farg'ona vodiysida joylashgani va bu yer shoirning vatani ekanligi "Tazkirai Qayumiy"da qayd etilgan. Biroq Yugnak, Yugnoq tarzida yuritiluvchi qishloq nomlari Turkiston va Samarqand atrofida ham mavjuddir. «Tazkirai Qayumiy» ning XX asrda yaratilganligi e'tiborga olinsa, unga tayanib qat'iy xulosaga kelishning noimkonligi anglashiladi. Shunday gapni Yugnak va Yug'noq haqida ham aytish joizdir. Abulkarim as-Sam'oniyni «Nasabnoma» (Al-Ansob) kitobida «Yug'anak Samarqand qishloqlaridan», - deya yoziladi (Qarang: Abulkarim as-Sam'oni. Nasabnoma (Al-Ansob) (VIII-XII asrda yashagan O'zbekistonlik olimlar haqida ma'lumot). Buxoro-2003, 199-bet). Xullas, Ahmad Yugnakiy, uning shaxsi, yashagan joyi va davriga doir qit'iy bir gapni aytish keyingi tadqiqotlar zimmasidadir.

Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» asarida Adib Ahmad haqida quyidagilar yoziladi: «Adib Ahmad ham turk elidan er mish. Derlarki, ko'zlari bitov er mishki, aslo zohir er mas er mish. Ammo bag'oyat ziyrak va zakiiy va zohid va muttaqiiy kishi er mish. Maskani Bag'doddin necha yig'och yo'l er kan. Har kun Imom A'zam darsig'a hozir bo'lur erkandur va bir mas'ala o'rganib bu yo'lni yayog' borur erkandur. Va aning tili turk alfozi bila mavoiz va nasoiha go'yo er mish. Xeyli elning muqtadosi er mish. Balki aksar turk ulusida hikmat va nuktalari shoe'dur» (Alisher Navoiy. Asarlar. 15-jildlik. 15-jild, G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent, 1968, 156-157-betlar)

Ko'chirganimiz iqtibos bir qator taxminiy xulosalarga kelish asosini beradi. Yugnakda tug'ilgan shoir keyinchalik, tahsil uchun Bag'dodga borgan bo'lishi mumkin. Adibning yashagan davri haqidagi munozaralar uchun ham Alisher Navoiyning yuqoridagi ishoralari sabab bo'lgan. Agar shoir chindan ham VIII asrda yashagan, Imom A'zamdin saboq tinglagan bo'lsa, uning X-XII asrlar adabiyotiga mansubligi shubha ostida qoladi. Ayni masalaga oydinlik kiritish esa turkiy she'riyat tarixi ibtidosini VIII asrdan, adib Ahmad ijodidan boshlashni taqozo qiladiki, bu sharqshunos olimi I. V. Stebleva qarashlariga uyg'undir. Shoirning ko'rish qobiliyatiga doir mulohazalar ham o'qigan har qanday odamni hayratga soladi. Hazrat Navoiy yozganlaridek: «haq subhanohu va taolo agarchi zohir ko'zin yopuq yaratqandur, ammo ko'ngli ko'zin bag'oyat

yoruq qilg'ondur...» «Hibat ul-haqoyiq»day asarning dunyoga kelganligi o'sha ta'kidning haqligiga yorqin misol bo'la oladi.

Tug'a ko'rmas edi adibning ko'zi,

Tuzatti bu o'n to'rt bob ichra so'zi.

O'n to'rt bobdan tarkib topgan "Hibat ul-haqoyiq" dostoni yuksak ma'rifiy, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning katta o'g'li Badiuzzamon Mirzoga yozgan xatlaridan birida mazkur asardan misralar keltirilganligi ham fikrimizning yorqin dalilidir. Yana shunday axloqiy-tarbiyaviy qaydlarning yetakchi o'rinda turishiga doir ta'kidlar "Hibat ul-haqoyiq"da kelgan quyidagi ishoralarda ravshan ko'zga tashlanadi:

Adiblar adibi, fozillar boshi,

Guhardin so'z aymish, etin so'z boshi.

Ug'an rahmat etsun bu soat anga,

Yarin qo'psa, bo'lsun eranlar boshi.

«Hibat ul-haqoyiq»ning ilm ahliga ma'lum bo'lishida turk olimi Nojib Osimning xizmatlari beqiyos kattadir. Olim XX asr boshlarida Istambuldagi Ayasofiya jomesining kutubxonasidan mo'g'ul tilidagi risolalar tarkibiga yanglish kiritilgan dostonning bir qo'lyozma nusxasini topadi. Uyg'ur yozuvida bitilgan ushbu qo'lyozma Istambulda Abdurazzoq Baxshiy tomonidan hijriy 884 yilning 7 zulqa'da oyida (1480 yil, 30 yanyar) ko'chirilgan. Uyg'ur yozuvidagi mazkur matnda she'riy satrlarning arabcha transkripsiyasi va fors-tojik tilida ayrim izohlari ham berilgan (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 139-bet). Asar qo'lyozmasini ilmiy o'rganish, tarjima qilish va 1916 yilda dastlabki nashrini amalga oshirish ishlari Najib Osim tomonidan bajarildi. Dostonning uyg'ur yozuvidagi qo'lyozmasidan keyin uning Istanbul va Berlin kutubxonalarida saqlanayotgan arab yozuvidagi yana beshta nusxasi fanga ma'lum bo'ldi. Turk olimi Rashid Rahmadi Arat 1951 yilda «Hibat ul-haqoyiq»ning yangi qiyosiy nashrini amalga oshirdi. Sharqshunos olimlardan V.V.Radlov, T.Kavalevskiy, J.Dyani, E.E.Bertels kabilar doston yuzasidan muhim ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar. O'zbekistonda «Hibat ul-haqoyiq» dostonini ilmiy o'rganish va tahlil qilishda Oybek, S.Muttalibov, N.Mallayev, Q.Mahmudovlarning hissalar katta bo'ldi. Dostondan ayrim parchalar «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi» (1940), «O'zbek poeziyasining antologiyasi» (1948), «O'zbek adabiyoti» (1960), «Navoiyning nigohi

tushgan...» (1986), «Qadimiy hikmatlar» (nasriy bayon, 1987) kabi kitoblar va darsliklarda chop etildi. 1971 yilda Q.Mahmudov «Hibat ul-haqoyiq» dostonini alohida kitob holida nashr etdi hamda 1972 yilda o'zining «Hibat ul-haqoyiq dostoni haqida» nomli ilmiy tadqiqotini e'lon qildi.

«Hibat ul-haqoyiq» dostoni 256 baytdan tarkib topgan. Asarning 14 bobdan iborat ekanligi qayd etilgan bo'lsa-da, uning 11 bobi bizgacha yetib kelgan. Mutaxassislarning fikricha, bunday tafovut kotiblar tomonidan ayrim boblarni ko'rsatuvchi sarlavhalarining tushirib qoldirilishi oqibatida sodir bo'lgan bo'lishi mumkin.

Ahmad Yugnakiy Sharq mumtoz adabiyoti an'analariga rioya qilgan va dostonni Alloh hamdi bilan boshlagan. Ulug' tangrining vasfi 1-10-baytlarda o'z ifodasini topgan. 11-20-baytlar esa so'nggi payg'ambar Muhammad alayhis-salom va uning to'rt xalifasiga bag'ishlanadi. Uchinchi bob 21-34-baytlarni o'z ichiga oladi. Unda zamonasining hukmdori Dod Sipahsolorbek ulug'lanadi. To'rtinchi bob 35-40-baytlarni o'z ichiga olgan bo'lib, unda shoir dostonning yozilish sababi haqida fikr yuritadi. Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq» dostonini Dod Sipahsolorbek nomini dunyodamangu qolishi uchun ijod etganini ta'kidlaydi. Mazkur sahifalar an'anaviy muqaddimaviy boblar bo'lib, dostonning asosiy qismi beshinchi fasldan boshlanadi. Mazkur bob 41-64-baytlardan tashkil topgan. Unda shoir bilimni ulug'laydi, johillikning zarari haqida badiiy fikr yuritadi. 65-88-baytlar til odobiga bag'ishlangan bo'lib, dostonning oltinchi bobini tashkil etadi. 89-112-baytlar asarning yettinchi bobi hisoblanadi va dunyoning o'zgarib turishiga bag'ishlangandir. Sakkizinchi bobda shoir o'zining saxiylik va baxillik haqidagi falsafiy qarashlarini ifoda etadi. To'qqizinchi va o'ninchi boblarda muallif hayotning turli masalalari haqida badiiy mushohada yuritadi. Jumladan, ularda tavoze'lilikning manfaati, kibr-u havo va hirsning zarari kabi masalalarga diqqat qilingan. So'nggi o'n birinchi bobda asar xulosalanadi.

«Hibat ul-haqoyiq»ning yozilish tarixi dostonida ham, u haqdagi qaydlarda ham ko'rsatilmagan. Olimlar asarning til xususiyatlarini o'rganish asosida uning yozilish vaqti va muhiti haqida ma'lum xulosalarga kelganlar. Jumladan, «Hibat ul-haqoyiq» tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bir tomondan «Qutadg'u bilig»ga yaqinlashsa, ikkinchi tomondan «Qisasi Rabg'uziy»ga monandligi qayd etilib, uning

XII asrning oxiri—XIII asr boshlarida yozilgan deb hisoblash mumkinligi ta’kidlanadi (O‘zbek adabiyoti tarixi. I-tom, Toshkent, 1977, 134-bet). Chindan ham, dostonning til xususiyatlari ko‘p o‘rinlarda «Qutadg‘u bilig» bilan mushtaraklik kasb etadi.

Ahmad Yugnakiy zamonasining ulug‘ mutafakkiri, Alisher Navoiy ta’kidlaganidek, «ziyrak va zakiiy» insoni sifatida islom dini, tasavvuf ta’limotini juda yaxshi o‘zlashtiradi va «Hibat ul-haqoyiq»da insonni komillikka yetaklovchi xususiyatlar, uning ruhini nopokliklardan xalos etish kabi muhim masalalar xususida o‘zining umrboqiy fikrlarini bayon etadi. Shubhasiz, shoir bunda Qur’oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta’limotiga tayanadi. Shoir ilm-ma’rifat orqali kishiga saodat yo‘li ochilishini ta’kidlagani holda, ilmli, ma’rifatli bo‘lish yuksak insoniy fazilatlardan ekanligini o‘ziga xos timsol, tashbehlardan foydalanib badiiylashtiradi. Bunda shoirning tazod san’atidan ham mahorat bilan foydalanganligi ko‘zga tashlanadi. Adib bilimli kishini qimmatbaho dinorga muqoyasa etarkan, johil kishini qimmatsiz yemishga o‘xshatadi. Ayniqsa, shoirning ilm olishning inson hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etishi to‘g‘risidagi quyidagi obrazli fikrlari nihoyatda qadrlidir:

**So‘ngakka yiliktan eranga bilik,
Eran ko‘rki aql, so‘ngakning-yilik.
Biliksiz-yiliksiz so‘ngaktan qoli,
Yllicsiz so‘ngakka sunulmas alik**

(Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent, 1986, 13-bet).

So‘ngakda ilik bo‘lishi lozimligi eran, ya’ni er kishiga ilm kerakligiga qiyos qilinadi. Kishining ko‘rki aql bo‘lsa, so‘ngakniki ilikdir. Shoir ilmsiz kishini iliksiz so‘ngak kabi bo‘sh bo‘ladi, deb biladi. Shu bois iliksiz so‘ngakka qo‘l uzatilmaydi. Ahmad Yugnakiy g‘oyatda chuqur mulohazalar asosida o‘quvchiga o‘zining katta hayotiy tajriba zaminida tug‘ilgan teran fikrlarini yetkazarkan, ularni jamiyatdan yiroq bo‘lmaslikka da’vat etadi. Chunonchi, shoir nigohida ilmli bir kishi ming ilmsizga tengdir. Aytilganlar nuqtai nazaridan adibning quyidagi baytlarida in’ikosini topgan fikrlari diqqatga sazovordir:

**Biliksizga haq so‘z tatiqsiz erur,
Anga pand-nasihati osig‘siz erur.
Na turluk oriqsiz orir yuv desa,
Johil yub orimas, oriqsiz erur.**

(O‘sha kitob. 14-bet)

Ahmad Yugnakiy ilmsiz kishiga to'g'ri so'z ham ma'nosizligi, unga o'git berishning o'zi foydasizligini ta'kidlaydi. Fikrini tasdiqlash uchun «oriqsiz», ya'ni yuvinmagan kishilarga «yuvin» deb buyurilsa, ular suv ta'sirida toza bo'lishini, johil qancha yuvinmasin, baribir poklanmasligi bilan qiyosiy tasvirlaydi. Bu bilan shoir kishilarni jaholatdan yiroq bo'lishga undaydi. Har qanday zohiriy ifloslanish suv bilan poklanganidek, johillik esa ma'rifat tufayligina saodatga erishishi mumkinligi ta'kidlanadi. Dostonning til odobi, dunyoning o'zgarib turishi, saxovat va baxillik oqibati, tavoze'lilik manfaati, kibr-u havo va hirsning zarari haqida bahs etuvchi boblari ham yuksak axloqiy-ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Shoir zamonasining ulug' mutafakkiri, murabbiysi sifatida zamondoshlariga o'git beradi. Ahmad Yugnakiy adabning ibtidosini muomala madaniyatida deb biladi. Shu bois ham u so'zlash madaniyatiga alohida e'tibor qaratadi. Kishilarni ortiqcha gapirmaslikka chaqiradi. Adibning tilni mahkam tutishga chaqirishi, aks holda tishning sinishi mumkinligi xususidagi fikrlari o'quvchi uchun ibrat maktabi vazifasini o'taydi. Doston muallifi kishilar o'rtasida nizo chiqarishni juda qattiq qoralaydi. Chunonchi:

**Xiradliqmu bo'lur tili bo'sh kishi,
Talim boshni yedi bu til so'z boshi.
O'cbukturna erni tilin bil, bu til,
Boshqoq tursa butmas, butar o'q boshi.**

(O'sha kitob. 14-bet)

«So'zi achchiq kishini aqlli deyish mumkinmi?»- degan savol orqali o'z fikrlarini badiylashtirishda davom etgan shoir, til va so'z zahari ko'p kishilarning boshini yeganini ta'kidlaydi. Buning sababini ijodkor yomon so'zning odamlarni bir-biriga qarshi qo'yishida deb biladi. Shuning uchun shoir o'quvchiga insonlarni bir-biriga o'chakishtirma, tilingni (so'zingni) muloyim qil, deya nasihat qiladi. Shoirning bunday xulosalari g'oyatda hayotiyiligi bilan ajralib turadi. Ahmad Yugnakiy «til yarasi tuzalmaydi, o'q jarohati esa bitib ketadi» kabi samimiy fikrlari bilan o'quvchi qalbida nihoyatda yaxshi taassurot qoldiradi. Adib yolg'onchilikni qattiq qoralaydi. Odamlarni umrni yaxshilik bilan kechirishga, doimo haqni so'zlash, to'g'ri so'z bilan tilni bezashga chorlaydi. Shoir nigohida to'g'ri so'z-asal, yolg'on so'z esa sarimsoq piyozga tengdir. Uning yolg'on so'zni kasallik, chin so'zni esa shifo deb bilishi ziyrak o'quvchini befarq qoldirmaydi. Ahmad Yugnakiyning dostonida sir saqlash odobiga o'quvchi diqqatini jalb etganligi ham ahamiyatlidir.

**Qatig' kizla rozing kishi bilmasun,
So'zungtin o'zunga o'kunch kelmasun.
Qamug' yashru ishing bo'lib oshkoro,
Bu ko'rgan, eshitgan sanga kulmasun.**

Shoir do'stning ishonch bilan aytgan sirini mahkam tutishga, boshqalarni bu asrordan voqif qilmaslikka da'vat etadi. So'zingdan o'zingga o'kinch kelmasin, barcha pinhon ishlaring oshkor bo'lib, ko'rgan-bilgan kishilar senga kulmasin, deya insonlarni sergaklikka undaydi. Adib Ahmad Yugnakiy Yusuf Xos Hojib singari dunyoni rabotga o'xshatadi. Insonlar bu rabotga bir qo'nib o'tuvchilardir, -deydi ulug' shoir. Shoir dostonida aniq bir hayotiy hodisa, muayyan shaxs sarguzashti, asar qahramonlari suhbatiga murojaat qilmasa-da, turli tashbeh, tazod, istioralar, maqol, qochirim, hikmatlardan foydalanish orqali g'oyaviy niyati, maqsad-muddaosini yuzaga chiqarishga erishadi. Shoir dunyo boyligidan inson uchun faqatgina yegulik, kiygulik yetarli ekanligi, o'shalardan ortiqchasi kishiga ziyon yetkazishini ta'kidlab, mulohazalarini Muhammad alayhis-salom o'gitlari bilan boyitadi. Alloh rasulining dunyoviy hayotning asosi ekin, dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lishdir tarzidagi pandini himoya va targ'ib etadi. Ayni to'g'ri yo'lni tanlagan odamlarning turmushi go'zal, ibratlidir, degan o'gitlar mazmun-mohiyatini dilbar misralar mag'z-mag'ziga singdirib yuboradi. Bu o'z navbatida, Ahmad Yugnakiyning kishilarning hayotiy ehtiyojini qondirish uchun mehnat qilishga undaganligidan dalolat beradi. Shoir tasavvurida insonning ruhi abadiy hayotdir, uni o'tkinchi dunyoning boyliklari-yu zeb-ziynatiga bog'lab qo'ymaslik lozim. Dostondan ko'chiriladigan quyidagi misralar fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi:

**Yilontek bu ochun yilon o'g'log'u,
Yuqamoqqa yumshoq ichi bo'r og'u.
Yilon yumshoq erkan, yovuz fe'l tutor,
Yiroq turg'u, yumshoq teb inonmog'u.
Bu ochun ko'r erga ko'ro'mlik toshi,
Va lekin ichida hazor nohushi.
Boqib tosh bezakin ko'ro'b sen munga,
Ko'ngul bog'lamoq bil xatolar boshi.
Niqob ko'trur ochun birar yuz ochar,
Yozar qo'l, quchar tek yano tark qochar.**

**Yoring'i buluttek yo tushtek xoli,
Derangsiz kechar baxt yo qushtek uchar.**

(O'sha kitob. 17-bet).

Shoir dunyoni kishini avraydigan ilonga o'xshatadi. Fikrimizcha, u dunyo deganda ko'proq moddiy boyliklar, mol-mulkni nazarda tutadi. Bu ilon zohiran yumshoq, botinan esa achchiq ichimlik singari og'udir. Ammo uning yuvoshligi, yumshoqligiga ishonmaslik kerak. Fozil inson undan doimo o'zini olib qochgani ma'qul. Zero, «zahar sochmoq erur kasbi ilonning» ekanligi oqil insonlarga ayondir. Ijodkor keyingi to'rtlikda dunyo tashqi tarafdan garchi insoniyat avlodiga juda ko'rkam bo'lib ko'rinsa-da, lekin uning ichi minglab noxushliklarga liq to'la ekanligini ta'kidlaydi. Dunyoning zohiriy go'zalliklariga qarab, unga mahliyo bo'lish, ko'ngil bog'lashni shoir inson qismatidagi barcha xatolarning boshi deb biladi. Adib ushbu fikrlarini mantiqiy davom ettirarkan, olamning o'z tasavvuridagi asl qiyofasini yoritib berishga harakat qiladi. Zabardast shoirning o'z iboralari bilan aytganda, u niqobni ko'tarib, g'urbatxona bo'lgan dunyoning haqiqiy yuzini ochadi. Uchishga shaylangan qushdek qo'lini, qanotini yozadi va yana g'oyib bo'ladi... Shoir majoziy-falsafiy mushohadalarini davom ettiradi, uningcha, baxt ertalabki bulut yoki lahzalik tushdek besamardir. U to'xtamay ketadi yoki qushdek uchib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Ko'rinadiki, shoir davlatning, ya'ni mol-mulkning nechog'lik o'tkinchi, subutsiz bir mato singari qurbsiz ekanligini juda go'zal tashbehlar bilan obrazli tarzda o'quvchiga yetkazgan.

Ahmad Yugnakiy dostonning saxovat va baxillik haqidagi bobining ilk misralaridayoq bu yuksak insoniy fazilatlariga nisbatan odam qanday munosabatda bo'lishi kerakligini g'oyat go'zal badiiy yo'sinda gavdalantirib bergan:

**Ayo do'st, biliklik izin izlagil,
Qali so'zlasang so'z bilib so'zlagil.
Axiy erni o'ggil , o'gar ersa san,
Baxilga qatiq yo o'qun kizlagil.**

(O'sha kitob. 17-bet)

Shoir o'quvchiga nasihat qilarkan, avvalo, bilimli kishilar izidan borishni, so'zlash kerak bo'lsa, bilib so'zlashlikni maslahat beradi. Uning fikricha, maqtash lozim bo'lsa, saxiy kishini madh etmoq zarur. Baxilga esa o'tkir o'q yoini saqlab qo'ymoq o'rindir. Ko'rinadiki, shoir bob

davomida mana shunday olijanob, ezgulikka da'vat qiluvchi fikrlarini rivojlantiradi, saxiylilikni ulug'lab, baxillikni qattiq qoralaydi.

Dostonning 9-10-boblarida ham yuksak insoniy fazilatlar ta'riflanib, inson avlodi tabiatidagi noshoyista qusurlar keskin tanqid ostiga olinadi. Aytish lozimki, mazkur boblarda rang-barang mavzular qalamga olingan bo'lsa-da, insonni komillikka yetaklash, barkamol avlod tarbiyasi haqida qayg'urish tayanch g'oya sifatida o'sha mavzularni yagona tizimga birlashtirib turadi. Shoir dastlab har bir inson o'zidan takabburlik illatini uloqtirib, tavoze'ni mahkam tutmog'i kerak, deb hisoblaydi. Takabbur kishining qiliqlari barchaning tilida nafrat qo'zg'atishi, xulqlar ichida eng yaxshisi yuvoshlik ekanligi misralarda o'zining badiiy in'ikosini topadi. Adibning manmanlikka berilish kishi uchun yomon illatlardan biri ekanligi xususidagi quyidagi misralari o'quvchini befarq qoldirmaydi, albatta:

**Takabbur libosin kiyib oz solin,
Kirib xalqda ko'ksung, ozurlab tilin.
Mo'minlar nishoni tavoze' erur,
Agar mo'min ersang, tavoze' qilin.**

(O'sha kitob. 19-bet)

Keltirilgan mazkur iqtibosda shoir insonlarni manmanlik, kibrililik libosini kiyib, xalqqa kerilib, nigoh tashlab ularga til bilan noo'rin ozor bermaslikka chaqiradi. Ahmad Yugnakiy latif tavoze'ni mo'minlikning nishoni deb biladi. Shuning uchun u barcha mo'minlarni izzat-ehtiromli bo'lishga da'vat etadi. Kamtarlik inson ma'naviy olamini go'zallashtiruvchi nodir fazilat ekanligi «Hibat ul-haqoyiq»da o'ziga xos badiiy san'atlar yordamida tasvirlanadi. Ma'naviy go'zallik, inson kamoloti, yuksak botiniy-zohiriy axloq uchun nimalardan saqlanish lozimligi haqidagi shoirning quyidagi fikrlari ham e'tiborga loyiqdir:

**Ayursan: kedim, to'n, sharob, osh kerak,
Talim mol, o'kush qul, qoravosh kerak.
Agar yig'ding ersa umurluq tovar,
Burun boshqa bo'rkni kiyar bosh kerak.**

(O'sha kitob. 20-bet)

Kishining ko'ngli zebo kiyimlar, to'n, sharob, shirin osh, ko'p mol-dunyo, xizmat qiladigan qulni qo'msaydi. Agar inson butun umriga yetadigan mol-mulk yiqqan bo'lsa ham, eng avvalo, unga bo'rk kiymoq uchun bosh zarurdir. Shoirning ushbu fikrlaridan anglashiladiki, hamma

narsadan oldin inson o'zini, o'zligini anglamog'i, qadrlamog'i, o'shalarni avaylab, e'zozlamog'i, hayotning asl mohiyati deb bilmog'i lozimdir. Hamma narsa inson uchun, uning baxt-saodati uchun xizmat qilishi zarur. Adib zikri o'tgan fikrlarini bo'rk timsoli vositasida o'quvchiga aniq yetkazishga muvaffaq bo'lgan. Bo'rk bosh kiyimi bo'lib, shoir uni kiyishga arziguulik bosh kerak deganda, jamiyki moddiy boyliklar insonsiz o'zining haqiqiy qadr-qimmatiga ega bo'lolmasligini ta'kidlaydi.

Ahmad Yugnakiyning «Esiz qilg'on erga san ezgu qilo», ya'ni «yomonlik qilgan kishiga sen yaxshilik qil» mazmunidagi satrlari o'quvchida noto'g'ri taassurot qoldiradigandek bo'lishi mumkin. Sababi shundan iboratki, yomonlik qilgan kishiga yaxshilik qilib bo'lmaydi, degan fikr ayrim odamlar ongida o'z salbiy ta'sirini saqlab qolganligiga shubha bildirish qiyin. Bunday qarshilantirish yo'sinida kelgan fikr insonga, tabiiyki, g'ayriodatiy tuyuladi. Biroq shoir karamni shafqatning boshi deb biladi. Inson ongiga yaxshilik ma'rifat ibrati bilan ta'sir ko'rsatish adib nazarida tarbiyaning zaruriy omilidir. Chunki tanbeh, zug'um va turli jismoniy-moddiy jazolar hamisha ham kutilgan natijani bermaydi. Shu bois u halimlilik, yumshoq fe'l-u atvorni ulug'lab, ana shu yuksak insoniy fazilat vositasida xalq o'rtasida obro'-e'tiborga ega bo'lish mumkinligi xususida so'zlaydi. Bir so'z bilan aytganda, shoir jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish tarafdoridir. Bu g'oya olijanob islom dini va tasavvuf ta'limotida bot-bot o'z ifodasini topgan. «Hibat ul-haqoyiq» ana shunday ezguliklar targ'ibotchisi bo'lgan axloqiy-ta'limiy, ma'rifiy doston bo'lganligi tufayli asrlarosha nekbın kitobxonlar qalbida yashab keladi.

3.6. Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodi. «Devoni hikmat» asari, uning axloqiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy mohiyati

Ahmad Yassaviy-turkiy tasavvuf she'riyatining asoschisi, atoqli mutasavvif shoir, «shayxul-mashoyix», «sultonul-orifin» unvonlari bilan ulug'langan buyuk ma'rifiy zotdir. Uning hikmatlari turkiy xalqlar tomonidan necha yuz yillardan beri sevilib mutolaa qilinadi.

Ahmad Yassaviyning tug'ilgan yili ma'lum emas. Manbalarda shoirning vafoti 1166 yil tarzida ko'rsatiladi. Ulug' shoir bolalikdan payg'ambarimiz Muhammad alayhis-salom sunnatlariga qat'iy amal qilgan. Allohning so'nggi rasuli Muhammad alayhis-salom 63 yoshlarida

bu foniy dunyodan o'tganliklari bois Ahmad Yassaviy o'ziga yer ostidan makon qiladi. Xonaqohning bir tarafida bir joy qazdirib, xom g'isht bilan lahad shaklida hujra barpo etadi va umrining qolgan qismini mana shu chillaxonada riyozat va ibodat, irshod va mujohada bilan o'tkazadi. Rivoyatlarda bayon etilishicha, shoir o'sha yerda 120, 125 yoki 133 (yana oltmish yildan ko'proq) umr ko'rgan. Ko'rsatilgan ushbu raqamlar shoirning tug'ilgan yilini belgilashda ma'lum qo'nimga kelish imkoniyatini bermaydi. Jumladan, Ahmad Yassaviy hikmatlarining yangi topilgan Turkiston nusxasida (A.Bozorov, T.Qorayev, Ahmad Yassaviy. «Sharq yulduzi», 1994, 1-son, 3-9-betlar) shoirning 125 yoshda ham hayot bo'lganligini e'tirof etgan misralar mavjud:

**Yer ostiga o'lmas burun tirik o'ldim,
Oltmish uchda sunnat dedi yerga kirdim.
Yer ostiga jonim bilan qulluq qildim,
Eshitib, o'qub, yerga kirdi Xoja Ahmad.
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim,
Haq Mustafo sunnatlarin qilolmadim.
Odamlardan fayz-u futur ololmadim,
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim.**

Ahmad Yassaviy Sayram mavzesida Shayx Ibrohim xonadonida tug'iladi. Uning otasi shayx Ibrohim Yassi va Sayramning eng ma'ruf mashoyixlaridan bo'lgan. U o'z xalifalaridan biri Muso Shayxning qizi Oyshaga uyulanadi va undan ikki farzand ko'radi. Farzandlarining kattasi Gavhari Shahnoz ismli qiz, ikkinchisi esa Ahmaddir. Ahmad Yassaviy yetti yoshga to'lganda otasi Shayx Ibrohim vafot etadi. Ota vasiyatiga ko'ra, shoir onasi va opasi bilan birgalikda Yassiga ko'chib kelishadi. Shundan so'ng haqsevar shoir hamda ilohiy-irfoniy murshidga Arslonbob degan orif shayx ustozlik qilgan. Bu haqda Ahmad Yassaviy hikmatlarida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, quyida ko'chiradigan parchamizda o'sha haqda o'qiymiz:

**Y yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,
Har sir ko'rib parda birla bukib yopti.
Bihamdulloh ko'rdim dedi, izim o'pti,
Ul sababdin oltmish uchda kirdim erga.**

(Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 51-bet. Bundan keyin shu kitobga murojaat qilinganda, qavs ichida sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanamiz. - R.V., H.E.).

«Y yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi», - misrasi Ahmad Yassaviy haqidagi yana bir rivoyatga murojaat qilishga undaydi. Unda hikoya qilinishicha, Muhammad alayhis-salomga Ahmad ismli ummatning tug'ilishi oldindan ma'lum bo'lgan ekan. Alloh rasuli sahobalari bilan bir joyga borishganda, och qolishadi. Rasululloh duosi bilan hazrat Jabroyil jannatdan bir taboq xurmo keltiradi. O'sha xurmolardan bir donasi yerga tushadi. Shunda payg'ambari akram: «Bu xurmo sizning ummatingizdan Ahmad Yassaviy otli birining qismatidir», - dedi. Har omonatning egasiga berilmog'i tabiiy bo'lgani uchun hazrat payg'ambar sahobalaridan biriga bu vazifani bajarishni taklif etadi. Rasuli Xudoning ashobidan hech biri javob bermadi. Faqat Arslonbobo Alloh elchisining inoyati bilan ushbu ishni bajara bilajagini so'zlaydi. O'sha bir dona xurmo ustida bir parda zohir bo'ladi. Shunda hazrat payg'ambar Arslon boboga Sulton Ahmad Yassaviyning qanday bo'lajagini ta'rif etib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanishni amr qiladi. Mazkur rivoyatni shoir Tohir Qahhor turk olimi Fuod Ko'prulizodadan, u esa Said Hasan Xoja naqibul-sharaf Buxoriyning «Muzakirul ahhob» asari qo'lyozmasidan olganligini yozadi (Tohir Qahhor. Ahmad Yassaviy. «G'oyiblar haylidin yongan chiroqlar» (kitobdan). Toshkent, 1994, 129-bet).

Yana Tohir Qahhorning ma'lumotiga ko'ra, Ahmad y yetti yoshda ekan, Arslonbob Sayramga (ba'zi manbalarda Yassiga deyiladi) kelgan. U uzoqdan, maktabdan qaytayotgan Ahmadni ko'rarkan, tanib unga salom beradi. Ahmad javob qaytarib, omonatni so'raydi. Shunda Arslonbob uning valiyligiga, Allohning irodasiga qoyil qoladi (O'sha kitob, 130-bet). Ahmad Yassaviyning hikmatlarida ushbu rivoyatni tasdiqlovchi misralar mavjud:

**Xurmo berib, boshim silab, nazar qildi,
Bir fursatda uqbo sari safar qildi.
Alvido, deb bu olamdan guzar qildi,
Maktab borib, qaynab, to'lib, tandim mano.**

Ahmad Yassaviyning Arslonbob tarbiyasini o'z zimmasiga olishi uzoqqa cho'zilmaydi. Ko'p o'tmay ustozi ma'naviy vafot etadi. Aslida yuqorida keltirilgan rivoyatdagi voqealarni aynan o'z ma'nosida qabul qilish yaramaydi. Avvalo, voqealar bayonining rivoyat tarkibida kelganligini esdan chiqarmaslik lozim. Ikkinchidan, bunday lavhalar manoqib asarlarning xos xususiyati bo'lib, ular zamirida majoz, voqea-hodisalarni ilohiylashtirish, asar qahramonini bo'rttirib ko'rsatish mayli

(masalan, y yetti gazlik sagʻanalarni olib koʻring, tarix bunday qad-u qomatga ega odam yashab oʻtganligini bilmaydi-ku?!) baland ekanligini esdan chiqarmasligimiz zarur.

Keyinchalik shoir Buxoroga borib, Yusuf Hamadoniyan tasavvuf sirlarini oʻrganadi. Maʼlumotlarga koʻra, ulugʻ mashoyix Yusuf Hamadoniyaning Buxoroyi Sharifda toʻrt xalifasi (oʻrinbosari, izdoshi) boʻlgan. Bular: Xoja Abdulla Barqiy, Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abduxoliq Gʻijduvoni va Xoja Ahmad Yassaviylardir. Shoir ilohiyot va tasavvuf sirlarini shu qadar teran oʻrganganki, xalq orasida «Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad» naqlining paydo boʻlishi zaminida oʻsha bilimdonlik yotadi. Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Yusuf Hamadoniyan keyin bu toʻrt kishidan har biri irshod va daʼvat maqomiga erishganliklarini yozadi. Shunday qilib, Xoja Ahmad Yassaviy bir muddat Buxorodagi muqaddas xonaqohda raislik qilib, keyin Turkistonga qaytadi.

Ahmad Yassaviyan «Devoni hikmat» nomli sheʼrlar kitobi bizgacha yetib kelgan. Unda jami 240 ga yaqin sheʼrlar-hikmatlar jamlangan. «Devoni hikmat»ning bir necha qoʻlyozma nusxalari mavjud boʻlib, ularning eng qadimgisi XVII asrga mansubdir. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Toshkent, Qozon va Istambulda uning tosh bosma nusxalari nashr etildi. 1991 yilda I.Haqqulov, 1992 yilda esa M.Hasaniy sayʼ-harakatlari bilan «Devoni hikmat» qayta chop etildi. Unda Ahmad Yassaviy nomi «Qul Xoja Ahmad», «Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad ibn Ibrohim», «Sulton Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad», «Ahmadiy», «Qul Ahmad», «Miskin Ahmad» tarzida qoʻllanganligi kuzatiladi. Ahmad Yassaviy hikmatlari tarixiy zarurat va davrning maʼnaviy ehtiyoji tufayli vujudga keldi. Shoir hikmatlarining birida qoʻyidagi satrlar uchraydi:

**Xushlamaydur olimlar bizni oygʻon turkini,
Oriflardan eshitsang, ochar koʻngil mulkini.
Oyat, hadis maʼnosi turkiy boʻlsa muvofiq,
Maʼnisiga yetganlar, yerga qoʻyar boʻrkini.**

Koʻrinadiki, shoir turkiy til mavqeini tiklash va islom dinini sodda tilda keng xalq ommasiga targʻib qilishdek juda muhim vazifani oʻz oldida maqsad qilib qoʻyadi va shu yoʻlda tinmay izlanadi. Ahmad Yassaviy Qurʼoni karim, Hadisi sharif va tasavvuf taʼlimotidan ilhomlanib oʻz gʻoyaviy niyatlarini xalqqa yetkazish uchun oʻsha sarchashmalarga tez-tez murojaat qiladi. Shoir oʻzi yashagan davrdagi urush-taloshlar, zulm

va zo'ravonliklar, munofiqlik va jaholat sabablarini zamondoshlarining dindan yuz o'girishlarida, iymon-e'tiqodlarining sustligida deb biladi:

**Na onoda rahm qoldi, na otoda,
Og'a-ini bir-biriga mojaroda,
Musulmonlik da'vo qilur, ichar boda,
Mastlig' bila qarindoshdan tondi, ko'rung.
Nokas, xasis, bediyonat qullar hokim,
Moumanlik haddin oshib bo'ldi zolim,
Xalq ichinda xor bo'ldilar darvesh, olim,
Nihoyati xalqi kofir bo'ldi, ko'rung... (190).**

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ilohiy muhabbat, haqsevarlik va insonsevarlik kabi olijanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Shoir oshiqlar deganda haq ishq bilan yongan soliklarni nazarda tutadi. U «Dardsiz odam odam emas», «Ishqsiz odam hayvon jinsi» derkan, shubhasiz, Yaratganning buyuk qudrati va sifatlarini anglamagan, uning mo'jizalaridan hayratlanmagan kishilar haqida fikr yuritadi. Muhabbatsiz xaloyiqdan yiroq bo'lish ham ijodkor hikmatlarida tez-tez ta'kidlanadi. Shoirning fikricha, shunga qat'iy amal qilinib, ishq yo'lida har qanday riyozat bosqichlaridan mardonavor o'tgan oshiq, albatta, Tangrining lutf-u karamidan benasib qolmaydi:

**Muhabbatsiz xaloyiqdan har kim qochsa,
Oriflarni suhbatida javlon qilur.
O'rtab, kuyub ishq yo'lida yoshin sochsa,
Subhon egam arsh ustida mehmon qilur (159).**

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ishq yo'liga kirgan Odam Ato farzandlarining eng katta dushmani bo'lgan nafsga nisbatan murossasiz bo'lishga undash g'oyalari yetakchilik qiladi. Shuningdek, shoir she'rlarida yolg'onchilik, munofiqlik, hirs, ta'magirlik, kibrilik singari nomunosib insoniy illatlar qattiq qoralanadi hamda o'tkinchi hoy-u havaslar-u mol-u mulkka berilmaslikka da'vat etiladi:

**Dunyo tepib haqni suygan topdi murod,
Haq sharobin ichkan oshiq shavqi ziyod.
Qiyomat kun kazzoblarning yuzi uyot,
Yolg'onchilar haq yodini etkoni yo'q (191).**

«Devoni hikmat»dagi she'rlar kishini sergaklantiruvchi, hushyorlikka chaqiruvchi da'vatkor satrlardir. Unda insonni komillikka yetaklovchi, ruhini yomon illatlardan forig' qiluvchi yuksak fazilatlar xususida fikr

yuritiladi. Hikmatlardagi nafsini jilovlagan oshiqlar obrazi alohida ahamiyatga ega. Ular Alloh diydoriga yetishdek ezgu maqsad sari intiladi.

Ahmad Yassaviy she'riyatidagi ma'shuqa yagona Alloh bo'lsa, oshiqlar esa barcha «diydor talablar»dir. Ularning qat'iyatligi, mustahkam irodasi, so'zida sobitligi barchaga ibrat bo'larlidir. Oshiqlar do'zaxga kirsalar ham parvo qilmaydilar. Chunki ular uchun ishq qismat, shu yo'lda duch keladigan barcha azob-u izzatlarini qabul qilish va kechirishga ular tayyor turishadi.

**Do'zax ichra kirs a oshiq, parvo qilmas,
Ko'rib, bilib, mol-u mulkin qo'lga olmas.
Hur-u qusur g'ulmonlarni ko'zga ilmas,
Faryod etib g'avg'o qilib yurar bo'lgay (182).**

Oshiqlar mol-u mulkni ko'zga ilmaydi. Dunyoviy ziynatlarga hirs qo'yan kishilar esa shoir nazarida gumroh, badkirdor, g'ofil kimsalardir:

**Nafs yo'liga kirgan kishi rasvo bo'lur,
Yo'ldin ozib, toyib, to'zib gumroh bo'lur.
Yotsa, qo'psa shayton bila hamroh bo'lur,
Nafsni tepkil, nafsni tepkil, ey badkirdor (102).**

Ahmad Yassaviy hikmatlarining aksariyati murabba' shaklida yozilgan bo'lib, ular nafaqat g'oyaviy jihatdan, balki badiiy salohiyati nuqtai nazaridan ham mumtoz she'riyatimizning eng sara durdonalaridan sanaladi. Shoir ijodidagi oshiq, darvesh, eranlar, murid, murshid, piri mug'on singari obrazlar hamda Fir'avn, Qorun, Faridun, Muso, Vomiq, Uzro, Yusuf, Farhod, Majnun, Od, Mansur, Shibli, Boyazid, Junayd, Zunnun, Ya'qub, Zulayho, Zol, Arslonbob, Zikriyo, Ayyub kabi juda ko'p afsonaviy va tarixiy shaxslar timsollarining qo'llanishida o'ziga xos teran falsafiy ma'no mujassamlashganligi kuzatiladi. Shoir ana shunday badiiy timsollar vositasida o'z maqsad-muddaosini o'quvchiga ravshan va badiiy bo'yoqdor tarzda yetkazadi. Hikmatlarda qo'llangan badiiy timsollar bilan bog'liq afsona va rivoyatlar xalqimiz orasida keng tarqalganligi hamda ko'pchilikka tanish ekanligi shoir she'riyati ta'sir doirasining yanada kengayishiga sabab bo'lgan:

**Tinmayin men hasratingda Olloh desam,
Zor ingrabon zokir bo'lib, rabbim desam.
Quli bo'lib, qulligingda bo'yin sunsam,
Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?**

Zikriyodek bu boshimga arra qo'ysam,
 Ayyubdek ham bu tanimga qurtini solsam.
 Musodek ham Tur tog'iga toat qilsam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
 Yunusdek ham daryo ichra baliq bo'lsam,
 Yusufdek ham quduq ichra vatan qilsam.
 Yoqubdek ham Yusuf uchun ko'p yig'lasam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
 Shiblidek ham oshiq bo'lib samo ursam,
 Boyaziddek tun-kun tinmay Ka'ba borsam.
 Ka'ba ichra yuzum surtib zor ingrasam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
 Ma'rufdek ham ushbu yo'lga qadam qo'ysam,
 Mansurdek ham jondin kechib dorga qo'nsam.
 Dor uzra shavqlanibon haqni aysam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?
 Qul Xoja Ahmad, qulluq ichra sobit bo'lsam,
 Zokir bo'lib, zikrin aytib rabbim desam,
 Zikrinda shavqlanibon kuyib yonsam,
 Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen? (94-95).

Ahmad Yassaviy yuqorida keltirganimiz iqtibosda kuzatilgani singari insoniyat tarixida g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy va afsonaviy shaxslar timsollaridan mahorat bilan foydalangan hamda she'rdagi asosiy g'oya tavhid-Alloh bilan birlashish yo'li haqida o'zining nihoyatda teran mulohazalarini badiiylashtirishga muvaffaq bo'lgan. Satrlarda talmeh asosi bo'lib kelgan diniy arbob, tarixiy va afsonaviy shaxslar ulug' shoir ifodalamoqchi bo'lgan g'oyalarni she'rxonga qabariq hamda bo'liq yetkazish uchun beminnat xizmat qilgan. Shoir turkiy, jumladan, o'zbek tasavvuf adabiyoti taraqqiyotiga o'zining ana shunday purma'no hikmatlari bilan ulushini qo'shib, avlodlarga muhim axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi adabiy meros qoldirdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Arablar istilosining O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotiga ta'siri haqida gapirib bering.
2. Somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar davridan qanday

arxitektura namunalari saqlanib qolgan?

3. O'zbek xalqi qaysi yozuvlardan foydalangan?

4. O'rta Osiyolik qomusiy olimlardan kimlarni bilasiz?

5. X-XII asrlarda faoliyat ko'rsatgan fors-tojik adabiyoti namoyandalari haqida so'zlab bering.

6. Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» tazkirasi haqida so'zlang.

7. Mahmud Qoshg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari tarixi va mundarijasini bilasizmi?

8. «Qutadg'u bilig»da doston muallifi haqida qanday ma'lumotlar beriladi?

9. «Qutadg'u bilig»dagi ramziy-majoziy obrazlarni izohlang.

10. Ahmad Yugnakiy haqida qaysi manbalarda ma'lumot keltirilgan?

11. «Hibat ul-haqoyiq»da bilim, til odobi, saxiylik va baxillik xususida adib qanday fikr yuritadi?

12. Ahmad Yassaviy va uning «Devoni hikmat» asari haqida nimalarni bilasiz?

13. Ahmad Yassaviy hikmatlarining manbalari haqida so'zlang.

14. Ahmad Yassaviy hikmatlaridan namunalar yod aytib, sharhlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Qutayba ibn Abu Muslim. Muqanna. Xalifa Xorun ar-Rashid. Ismoil Somoniylar. Qoraxoniylar sulolasi. Saljuqiylar sulolasi. Imom ibn Ismoil al-Buxoriy. «Al-jomi' as-sahih». Minorai kalon. Vobkent minorasi. Namozgoh va Mag'oki attoriy masjidi. Abu Mansur as-Saolibiylar. «Yatimat ad-dahr ...» tazkirasi. Abu Toyiyb al-Mus'abiy. Abu Abdulloh Ro'dakiy. Abu Ali ibn Sino. Mahmud Qoshg'ariy. «Devonu lug'otit turk». Qaz. Afrosiyob. Yusuf Xos Hojib. «Qutadg'u bilig». Kuntug'di. Oyto'ldi. O'gdulmish. O'zg'urmish. Ahmad Yugnakiy. «Hibat ul-haqoyiq». Dod Sipahsolorbek. Ahmad Yassaviy. «Devoni hikmat». Shayx Ibrohim. Arslonbob. Yusuf Hamadoniylar.

Adabiyotlar

1. Abdullayev I. Beruniyga zamondosh shoirlar. Toshkent: «Fan», 1974.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 17-tom Toshkent, 2001.
3. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991.
4. Karimov K. Ilk badiiy doston. Toshkent, 1976.

5. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «O'qituvchi», 1976 . 79-162 -betlar.
6. Mahmudov Q. Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asari haqida. Toshkent, 1972 .
7. Mo'minov A. Yassaviya: ildiz va manbalar. «Fan va turmush» jurnali, 1993 yil, 9-10-sonlar.
8. Rustamov E. Ahmad Yassaviyning hikmatlarida hayot va tarix sadolari. «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1972. 4-5-sonlar.
9. To'xliyev B. «Qutadg'u bilig»da rang ramziga doir. «O'zbek tili va adabiyoti», 2001, 3-son, 34-37-betlar.
10. To'ychiyev U. Ahmad Yassaviy va o'zbek she'r tuzilishi. «O'zbek tili va adabiyoti», 1999, 2-son, 15-18-betlar.
11. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent: «Fan»,1971.
12. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. I-tom, Toshkent: «Fan», 1976 , 80-140-betlar.
13. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987 .
14. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent, 1991.

IV-BOB

XIII ASR VA XIV ASR BOSHLARIDAGI O'ZBEK ADABIYOTI

4.1. XIII asr va XIV asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayot

XIII asrning ilk choragida Chingizxon boshchiligida mo'g'ul qo'shinlari tomonidan O'rta Osiyoning istilo qilinishi o'lka xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va adabiy-madaniy taraqqiyotiga berilgan yirik zarba sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. XII asrning ikkinchi yarmida vujudga kelgan Xorazm davlati XIII asr boshlarida, Muhammad Xorazmshoh (1200-1220) hukmronligi davrida tobora inqirozga yuz tuta boshladi. Bu davrda mamlakatda o'zaro ittiloflar ancha kuchaydi. Ko'pgina viloyatlar Muhammad Xorazmshoh hukumatiga rasmangina qaram edi. Natijada XIII asr boshlariga kelib, Xorazm davlatining siyosiy va harbiy salohiyati ancha zaiflashib qoladi.

1206 yilda Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullarning ilk feodal davlati tashkil etilgandan so'ng ularning istilochilik harakatlari avj olib ketdi. Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari, Tangut (Si Sya), Chjurchjen (Shimoliy Xitoy) davlatlari bo'ysindirilgach, Xuanxe daryosining shimolidagi yerlar ham mo'g'ullar qo'liga o'tdi. 1218 yilda Yettisuv mo'g'ullar tarafidan istilo etiladi. 1219 yilda Chingizxon qo'mondonligidagi 150 mingdan ziyod mo'g'ul askarlari O'rta Osiyoga bostirib kiradi. Muhammad Xorazmshoh o'z qo'shinini bir joyga to'plash o'rniga, bo'lib-bo'lib shahardagi qal'alarga joylashtiradi. Bu mo'g'ullarning osonlik bilan mamlakatni bosib olishiga qulaylik tug'dirdi (Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «O'qituvchi», 1994, 418-bet).

Mamlakatdagi boshbodoqsizliklarga qaramay, xalq ommasi o'z vatani, shahar va qishloqlarini istilochilardan mardona himoya qilish uchun butun kuchini safarbar qiladi. Ayniqsa, Temur Malik boshchiligidagi Xo'jand mudofaasi uchun olib borilgan kurashlar muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, o'zini davrining Iskandari deb atagan Muhammad Xorazmshoh 1220 yildayoq taxtini tashlab, qochib ketadi. U Kaspiy dengizining janub tomonidagi orollardan birida kasal bo'lib, xor-zorlikda vafot etgan.

Muhammad Xorazmshohning o'g'li Jaloliddin Manguberdi mamlakat mustaqilligi uchun astoydil kurashgan yirik sarkardadir.

Dushman Xo'jand, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarni istilo qilib, Urganj tomon yo'l oladi. Jaloliddinga saroy ayonlari va ko'pchilik askar boshliqlari buysunmaganligi bois u Temur Malik bilan birgalikda kuch to'plab, qayta hujumga o'tish niyatida Xurosonga ketadi. Urganch dushman qamali iskanjasida qoladi. Chingiz qo'shinlari suv to'g'onini ochib yuborib, shaharni suv ostida qoldiradi. Sharqning yirik shaharlaridan biri bo'lgan Urganch xarob ahvolga tushib qoladi. Shahar aholisining ko'pchiligi nobud bo'ladi. Jumladan, ulug' vatanparvar shayx Najmiddin Kubro ham fojeali vafot etadi. Bu ulug' orif va shayxning Vatan mudofaasi yo'lida ko'rsatgan shijoat hamda jonbozligi tillarda dostondir. Ona yurtidan ko'ngil uzolmagan Kubro hazratlari mo'g'ul bosqinchilari bilan yuzma-yuz jangda oxirgi qatra qonlari qolguncha kurashib, bahodirona jon taslim qilganlar. Shayx Kubro jasorati bugun uchun ham alohida ibrat maktabidir 1221 yilda Xorazm davlatining dushman ixtiyoriga o'tishi bilan O'rta Osiyo tamoman mo'g'ullar idorasi ostida qoladi. Keyingi istilochilik harakatlari qo'shni Xuroson hududlarida bo'lib o'tadi. U yerda Muhammad Xorazmshohning o'g'li Jaloliddin mustamlakachilarga qarshi kurashni davom ettiradi. U Temur Malik bilan birgalikda 1221-1231-yillar mobaynida Afg'oniston, Hindiston, Eron va Iroq hududlarida Chingizxon qo'shinlariga qarshi shiddatli janglar olib boradi.

Jaloliddin Manguberdi mo'g'ullar tomonidan Hind daryosiga qadar ta'qib etiladi. 1221 yilda u mag'lubiyatga uchraydi. Ulug' sarkarda oilasi, xotini va boshqalarni dushman qo'lida asir bo'lishini istamay, Hind daryosiga cho'ktirib yuboradi. O'zi esa daryodan suzib o'tib, Hindiston sari yo'l oladiki, bunday jasorat takrorlanmas qahramonlik namunasidir. Ona-O'zbekiston ham bu pahlavon o'g'lining jasoratini unutmadi. Mustaqillik yo'lidagi kurashning yorqin timsoli sifatida uning mahobatli haykali Urganchda salobat to'kib turibdi. Ma'lumotlarga ko'ra, Jaloliddin Manguberdi 1231 yilda Turkiston tog'larida vafot etgan. Temur Malik Jaloliddin o'ldirilgandan so'ng, o'z vataniga qaytib keladi. Biroq xalqni istilochilarga qarshi kurashga ruhlantira olmaydi va mo'g'ul qo'shinlari qo'lga tushib, o'ldiriladi. Bosqinchilarga qarshi xalqning norozilik harakatlari uzoq vaqt davom etadi. Jumladan, Buxoro va uning atrofida Mahmud Tarobiy rahbarligidagi bo'lib o'tgan xalq qo'zg'oloni buning yorqin dalilidir.

Chingizxon nomi eng dahshatli, yovuz istilochi sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. Uning istilochilik harakatlari natijasida Buxoro,

Samarqand, Urganch, Balx kabi yirik shaharlarga jiddiy talofot yetkaziladi. San'at asarlari, kutubxonalar, ancha taraqqiy etgan qishloq xo'jaligi, saroylar va masjidlar vayronaga aylanadi. Bu xunrezliklar badiiy adabiyotda o'z in'ikosini topdi, shuningdek, ilm-ma'rifat, san'at va adabiyot rivojiga o'zining salbiy ta'sirini ham ko'rsatdi.

«Guldursun» afsonasi-mo'g'ul bosqinchilariga qarshi erk uchun olib borilgan kurashlar tafsiloti haqida ma'lumot beruvchi badiiyat namunasi sanaladi. Mazkur afsona bilan S.T.Tolstov qadimgi Xorazm bo'ylab arxeologik tekshiruv ishlarini olib borganda qiziqib qoladi. Mashhur arxeolog olim Qoraqalpog'iston hududidagi Guldursun qal'a xarobasini o'rganarkan, bu joy nomi bilan bog'liq afsonani mahalliy aholi vakillaridan eshitadi va yozib oladi. Afsonaning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Qadimda Guliston degan obod shahar bo'lgan ekan. Dushman bu shaharni qamal qilibdi. Donishmand keksa podsho aholini mudofaaga safarbar etibdi. Aholi shaharni mardona himoya qilibdi. Oziq-ovqat tugab, ochlik dahshati boshlanganda ham xalq qurolini tashlamabdi. Ochlik dushmani ham mavh eta boshlabdi. Shahar aholisi semizroq bir necha sigirga so'nggi don-dunini yedirib, darvozadan tashqariga chiqarib yuboribdi. Ochlikdan toliqqan dushman sigirlarni so'yib, ularni don-dun bilan boqilganligini ko'rib: «Shahar ahlining oziq-ovqati ko'p ekan, ochlikdan halok bo'lmay, jo'nab qolaylik?»-degan qarorga kelibdi. Shunda podshoning yengiltak qizi Guldursun yurtboshilariga xiyonat qilibdi. U qal'a ustida jangni kuzatib turganida, dushmanning navqiron askar boshlig'ini sevib qolibdi. Ehtirosi ustunlik qilib, qaytib ketishga hozirlanayotgan dushmanning askar boshlig'iga maktub chiqarib «Sigir voqeasi hiyladir, shaharda oziq-ovqat tugagan, bir kun sabr qilsang taslim bo'lishadi», - debdi. Aholi ochlikdan toliqibdi, ko'p kishi o'libdi, shahar taslim bo'libdi. Guldursunni askar boshlig'i oldiga olib kelishgan ekan, u qizning ishidan xursand bo'lsa ham, baribir menga ham xiyonat qilishi mumkin deb, qizni otning dumiga bog'latib, sudratib o'ldiribdi. Shahar yer bilan yakson qilinibdi. Gulistondan asar ham qolmabdi. Shaharning xarobaga aylanishida Vatan va xalq xoini engiltak Guldursun sabab bo'lganligi uchun, kishilar tuproq tepani Guldursun deb atashibdi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 166-bet).

Ko'rinadiki, afsonada erk uchun mardonavor kurash, dushman va xoinlarga nafrat g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Mo'g'ullar istilosi O'rta Osiyo xalqlarining shiddat bilan rivojlana boshlagan yozma adabiyoti ravnaqiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'rta

Osiyodagi madaniy yodgorlik, san'at asarlari, badiiyat namunalarining yo'qolib ketishiga ham Chingiz qo'shinlarining vahshiyona bosqinchilik harakati sabab bo'ldi. Ilm-fan, san'at, adabiyot namoyandalarining ko'pchiligi janglarda halok bo'lgan bo'lsa, ba'zilar boshqa yurtlarga ko'chib ketishga majbur bo'lishdi. Jumladan, ko'hna Shahrisabzda tavallud topgan mashhur shoir Xusrav Dehlaviyning ajdodlari birmuncha osoyishta, obod va madaniyati yuksak bo'lgan Hindistonga ko'chib ketadi va o'sha joyda turg'un bo'lib qolishadi. Xusrav Dehlaviy esa Dehlida tug'ilib nash'-u namo topadi, o'sha o'lkada badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Forsiy tildagi badiiy adabiyot ravnaqiga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, buxorolik shoir, adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, toshkentlik shoir Badriddin Chochiy, naxshablik (Qashqadaryo viloyati) Ziyo Naxshabiy kabi ijodkorlar ham Hindiston o'lkasiga yo'l olishni afzal ko'rishadi.

Qo'shni mamlakatlardan Eron mo'g'ullar istilosidan kamroq talofat ko'rgan va nisbatan osoyishta bo'lsa, Turkiya, Misr va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlari bunday bosqinchilik harakatlari o'chog'iga aylanmagan edi. Shu bois ko'pchilik shoir va olimlar mana shu mamlakatlardan panohtalarni izladilar. Ma'lumotlarga ko'ra, Kamol Xo'jandiy, Nosir Buxoriy kabi bir qancha shoirlar Eronda turg'un yashay boshladilar. Kamol Xo'jandiy ko'pgina asarlarini Eron Ozarbayjonining poytaxti Tabrizda ijod qilganligi manbalarda qayd etiladi.

Bu davrda aksariyat olim va yozuvchilar ikki yoki undan ortiq tilda ijod qilganliklari ko'zga tashlanadi. Jumladan, asli balxlik bo'lgan Jaloliddin Rumiy bolaligida oilasi bilan panohtalarni izlab Turkiyaga borib qoladi. U yerda dastlab Larenda, keyinchalik esa saljuqiy sultonlarning poytaxti Ko'nyoda muqim yashaydi. Jaloliddin Rumiyni fors-tojik tilida yozgan "Ma'naviy masnaviy"si Sharq adabiyoti ravnaqiga qo'shilgan muhim hissa sanaladi. Shuningdek, shoir turkiy tilda ham asarlar yozgan. Husomiddin Osimiy fors-tojik, turkiy va arab tillarida ijod etgan. Manbalarda qayd etilishicha, Husomiddin Osimiyni zamondoshlari «arabchasi fasih, turkchasi saheh va forschasi maleh»-, deb tavsiflashgan. Bulardan tashqari, Muhammad as-Samarqandiy turkiy, mo'g'ul, fors-tojik va arab tillarini mukammal bilgan. O'z-o'zidan zikri o'tgan holat bu davrda mulamma'-shir-u shakar (ikki yoki undan ortiq tilda asar bitish) san'atining ancha taraqqiy etishiga sabab bo'lgan. Jumladan, shoir Purbahoi Jomiy Turkiy fors-tojik va mo'g'ul tillarida

qasida yozgani manbalarda qayd etiladi. Bunday ma'lumotlarga tayanib qasida janri ma'lum takomil bosqichlarini XIII asr va XIV asr boshlarida o'tadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Mo'g'ullar istilosi aksariyat madaniyat, san'at, adabiyot va diniy asarlarning yo'q bo'lishiga sababchi bo'lgani bois ko'pgina ijodkorlar vujudga kelgan bo'shliqni to'ldirishga harakat qildilar. Mashhur shoir Jaloliddin Rumiy Mavlaviya tariqatining asoschisi sifatida o'z asarlarida tasavvufiy g'oya, istiloh va timsollardan keng foydalandi. Shuningdek, Sa'diy Sheroziy ijodida ham Qur'oni Karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limotining g'oyalari o'zining teran ifodasini topadi. Bir so'z bilan aytganda mazkur mavzularda ijod qilish bu davrda ancha taraqqiy etdi. Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziyning payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan «Qisasi Rabg'uziy» asari ilk yirik hajmli turkiy nasr namunasi sanaladi. Hozircha ma'lum adabiy dalillarga ko'ra dastlabki turkiy g'azal ham mana shu asar tarkibida uchraydi. Bulardan tashqari, Ali degan shoir tomonidan 1223 yilda o'g'uz lahjasida «Qisasi Yusuf» dostoni yaratilganki, bu ham qur'oniy mavzularga murojaat va doston janri taraqqiyotini belgilaydi.

4.2. Nosiruddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari

Yuksak iste'dod sohibi bo'lgan taniqli adib, iste'dodli shoir Nosuriddin Rabg'uziy o'zbek mumtoz adabiyotining ulkan namoyandalaridan biridir. Uning turkiy xalqlar orasida «Qisasul anbiyo» nomi bilan mashhur bo'lgan «Qisasi Rabg'uziy» asari yozuvchi ma'naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy manba sanaladi. Mazkur asar yirik hajmli turkiy nasrning birinchi namunasi. Yangi adabiy manbalarning kashf qilinishi bunday ta'kidga tahrir kiritishi ham mumkin.

Nosiruddin Rabg'uziyning hayoti va ijodi haqida juda oz ma'lumotlarga egamiz. «Qisasi Rabg'uziy»dagi ayrim parchalar adib tarjimai holiga doir ishoralarga egaligi bilan alohida ahamiyatga molik. Jumladan, asar muqaddimasida «Qisasi Rabg'uziy» Xorazmdagi Raboti o'g'iz degan joyning qozisi Burhoniddin o'g'li Nosuriddin tomonidan e'tiborli mo'g'ul beklaridan hisoblanib, islom dinini qabul qilgan Nosuriddin To'qbug'abek iltimosiga ko'ra yozilganligi e'tirof etiladi. Adib Nosuriddin To'qbug'ani: «Toj ul-umaro va muhibbul ulamo beklar urug'i, yigitlar

arig'i, ulug' otlig', qutlug' zotlig', ezgu xulqlig', islom yorig'lig', mo'g'ul saniglig', musulmon dinlig', odamiylar inonchi, mo'minlar quvonchi, hikmati adiz, aqli tegiz begimiz» (Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1990, 10-bet. Bundan keyin shu manbaga murojaat etilganda, qavs ichida jildi va sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanamiz. -R.V.,H.E.)-deb ulug'laydi.

Nosuriddin Rabg'uziy asarning muqaddimasida uning yozilish sabablarini ham bayon etgan: «... Payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma yerda, tekma kim ersada bilinur ba'zisi mustaqim bor, ba'zisi nomustaqim. Bir anchasi muqarrar va bir anchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi saning zimmangdan chiqqan, qalamungdan oqqan, kitobatma saning, iboratma saning bo'lib «Qisasul-anbiyo» bo'lsa, o'qumog'qa kerakliq, o'rganmog'qa yorog'liq bo'lg'ay erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'ldi ersa, nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb, bu og'ir ishga o'gradim. Izi izza va jalladan tamom bo'lguga tavfiq (Alloh taolo uning kamchiliklarini bekitsin va unga rahm qilsin) tilab kitob boshladimiz». Ko'rinadiki, ijodkor g'oyat ulug' ishga kirishadi. Payg'ambarlar qissalariga bo'lgan rag'bat turli joylarda, turli kishilar tomonidan hikoya qilinadigan, ba'zilari mustaqil, ba'zilari esa mustaqil bo'lmagan; ba'zilari parchalar holida bo'lgan va shunga o'xshash Alloh elchilari to'g'risidagi badiiyat namunalarini yig'ib, kitob holiga keltiradi.

Asar muallifining bundan ko'zda tutgan maqsad-muddaosi quyidagicha muxtasar badiiy ifodalangan: «Bunda maqsad payg'ambar qissasi erdi va lekin Odamdin burunroq yaratilgan bor uchun andin boshlasamiz foydasi ortuqroq bo'lg'ay, deb tartib uza yaratilganlardan og'oz qildimiz. Ertikliga ung'ay, istakliga tebray bo'lsun teb «Qisasi ar-Rabg'uziy» ot berdimiz» (I.11). Nosuriddin Rabg'uziy asarning yozilish tarixi haqida quyidagicha ma'lumot beradi:

Ushbu tugattim bu kitobni, ey yoronlar, yer yuzi,

Bir yil ichra kechdi oning yoy, qishi, yozi, kuzi.

Oy qo'pordim, uzum uzdim, so'zni tuzdim tunla men,-

Erta turdum, xoma urdum, emganib tun-kunduzi.

Y yetti yuz o'n yilgakim bitildi bu kitob,

Tug'mish erdi ul ugurda hut-saodat yulduzi (II. 216-217).

Nosuriddin Rabg'uziy ushbu asarni bir yillik tinimsiz ijodiy mehnati natijasida vujudga keltirgan:ni she'riy parchada e'tirof etadi. Hijriy 710 yilning hut oyida kitob nihoyasiga yetkazilgan. Hut hijriy-shamsiy taqvimning so'nggi oyi sanaladi. Buni milodiy hisobga aylantiradigan bo'lsak, 1332 yilning fevral- mart oylariga to'g'ri keladi. Biroq ayrim ishlarda, jumladan, E.Fozilov «Qisasi Rabg'uziy» kitobiga yozgan so'z boshisida asar hijriy hisob bilan 710 yilning hut oyi va melodiy hisob bilan 1310 yilda yozilgan, deya ta'kidlaydi (I. 7-bet). Bunday xatolik hijriy-qamariy yilni melodiyga aylantirishdan kelib chiqqan. Afsuski, o'rta umumiy ta'lim maktablari darsliklarida ham bunday yanglish raqam tuzatilmagan.

«Qisasi Rabg'uziy»ning eng qadimgi qo'lyozma nusxasi XV asrda ko'chirilgan bo'lib, u Britaniya muzeyida saqlanadi. XV-XVI asrlarda ko'chirilganligi taxmin etilgan asarning xuddi shunday yana bir nusxasi Sankt-Peterburgda mavjud. Shuningdek, «Qisasi Rabg'uziy» XIX asrning II yarmi va XX asrning boshlarida Qozon va Toshkentda bir necha marta toshbosma usulida nashr qilingan. Asarning to'la matni 1959 yilda Qozon shahrida rus turkshunos olimi N.I.Ilminskiy tomonidan chop etildi. 1990-1991 yillarda E.Fozilov, A.Yunusov, H.Dadaboyev, Y.Shokirov kabi olimlarimizning sa'y-harakatlari bilan «Qisasi Rabg'uziy» ikki kitob holida sharh-u izohlar va lug'at bilan ta'min etilib Toshkentda nashr yuzini ko'rdi. Mazkur mo'tabar adabiy yodgorlik V.Radlov, V.Tomsen, P.Meliorskiy, S.Malov, V.Kotvich, A.Fon, Gaben, G.Romstedt, A.Kononov, P.Sime, Basim Atalam, E.Najib, Rahmati Arat singari sharqshunos olimlar diqqatini o'ziga tortgan va ularning bir qator ilmiy tadqiqotlarining vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

«Qisasi Rabg'uziy» 72 qissadan tarkib topgan. Asar hamd, na't, muqaddima, lirik kechinmalar va xotima kabi tarkibiy qismlardan iboratdir. Qissalar nasrda, ulardan joy olgan ba'zi lirik kechinmalar, hikoyatlarning xulosalari va asar xotimasi nazmda ijod etilgan. Nosuriddin Rabg'uziy Qur'oni karimda payg'ambarlar haqida kelgan qissa va hikoyatlarni qayta ishlab, sayqal berib, takomillashtirgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, ijodkor Qur'oni karimda mavjud bo'lmagan qissalarni yozishda bir qator mumtoz sarchashmalardan, jumladan, Abu Is'hoq Nishopuriyning «Qisasul - anbiyo» asaridan va islom diniga oid boshqa manbalardan foydalangan (O'zbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent, 1978, 180-bet).

Asarning ilk qissasi olam, turli mavjudotlar, ins-u jin, dev, parilarning yaratilishi haqidadir. Ushbu qissada Tangrining buyukligi ulug'lanadi. Yozuvchi olamning yaratilishini quyidagicha muxtasar bayon qiladi: «Xabarda andog' kelur: yakshanba kun ko'klarni yaratti, dushanba kun oyni, kunni, yulduzlarni yaratti, falak ichinda turitti, seshanba kuni olam xalqidan qush-qurtlarni, farishtalarni yaratti, chahorshanba kun suvlarni yaratti, yerlarni, bulutlarni chiqardi, yig'ochlarni, o't-emlarni yaratti, undirdi. Ro'zilarni ulashturdi. Panjshanba kuni ujmo (jannat-V.R, E.H), tamug'ni (do'zax, jahannam-V.R, E.H), rahmat va azob farishtalarini, hurlarni yaratti. Azina (juma-V.R, E.H.) kun Odamni yaratti. Shanba kuni narsa yaratmadi. Bu qamug' narsalarni taqi ming muncha narsalarni ko'z yumub ochg'uncha yaratg'u yarog'i bor erdi...» (I, 12) Mumtoz adabiyotda juda ko'p e'tirof etilgan mazkur fikrlarni Nosuriddin Rabg'uziy juda ixcham ifodalagan. Bunda Yaratuvchi zoti va sifatlarining cheksiz ekanligi va buyuk yaratuvchanlik xususiyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Asardagi qolgan qissalar Odam, Nuh, Muso, Iso, Ya'qub, Yusuf, Dovud, Sulaymon, Muhammad alayhis-salom kabi payg'ambarlarga bag'ishlangan. «Qisasi Rabg'uziy»dagi Shis, Muso, Solih, Yusuf, Muhammad alayhis-salom va boshqa payg'ambarlar haqidagi qissalar hajm jihatidan ancha katta bo'lib, ular bir necha fasl-bo'limlardan tarkib topgan. Shuningdek, asarda kichik hajmli qissa-hikoyatlar ham bor.

«Qisasi Rabg'uziy»da dastlab payg'ambarlarning fazilat, kashf-u karomatlarini bayon qilinib, so'ngra aksariyat holatlarda o'sha Alloh elchilarini ulug'lovchi she'rlar keltiriladi. Keyin esa nasrda nabi-yu rasullarning sarguzashtlari hikoya qilinadi.

Bu holat deyarli barcha qissalar uchun mushtarakdir. Jumladan, «Qisasi Odam safiy alayhis-salom» asarida bu ilk payg'ambarning tuproqdan yaratilgani, yuksak ko'kka otilgani, ujmo (jannat) ichiga kirgani, Havvodek juft berilgani, iblis vasvasasiga ilingani, yorug' jannatdan ayrilib, qorong'u dunyoga kelgani kabi sarguzashtlari bayon etiladi. Shundan so'ng zikri o'tgan voqealarning ixcham bayoni aks etgan she'riy parcha keltiriladi. Ana shunday tafsilotlardan keyin Odam alayhis-salom haqidagi qissaning mazmunini hikoya qilish boshlanadi.

Alloh Odamni yaratishni istadi va Jabroilga borib yerdan bir hovuch tuproq olib kelishni buyuradi. Jabroil yerdan tuproq olmoqchi bo'lganida, yer unga mendan tuproq olmagil deb ont beradi. So'ngra

shu maqsad bilan Isrofil, Mekoil yerga keladi, har ikkalasiga ham yer Jabroil bilan bo'lgani kabi ont beradi. So'ngra Azroil kelib: «Saning ontingdan manga mavlo taolo yorlig'i azizrak turur», -deb , yer yuzidan bir hovuch tuproq oladi. Alloh taolodan nido keladi: «Ey Azroil, nihoyat qattiq ko'ngilluk ermishsan. Taqdir andoq qildim, qamug' tanlig'larning jonin senga oldirg'ayman».

Ko'rinadiki, Rabg'uziy o'z asarida nega islom diniga ko'ra barcha mavjudotlarning jonini olish Azroilga topshirilgan, degan va butun insoniyatni qiziqtiradigan savolga lo'nda hamda ishonarli javob aytadi. Umuman olganda, ushbu qissada shu tarzda juda ko'p savollarga asosli javoblar beriladi. Jumladan, Odamning tuproqdan yaratilishiga shu ma'danning kamtarinligi, tavoze' qilib turishi bois bo'lganligi e'tirof etiladi. Shuningdek, Odam alayhis-salom jannatda turli noz-ne'matlarni ko'radi. Ammo o'ziga o'xshash mavjudot yo'qligidan ko'ngli to'lmagani uchun Alloh Odamni uzoq uxlatib, uning so'l qovurg'asidan Havvoni yaratadi. Zikri o'tgan jarayon qissada ishonarli badiiy lavhalarda ifodasini topgan. Rabg'uziy agar Parvardigor Odamni uzoq vaqt uxlatmasa, qovurg'asi og'rirdi va Havvoni o'ziga dushman deb bilardi, - deya o'zi qalamga olgan tafsilotlarga ishonchli izoh beradi. Shunday qilib, qissada Odam alayhis-salomga borliqdagi barcha mavjudotlarning nomlarini bilish nasib etganligi, uning jufti bilan jannatdagi hayoti, Odam, Havvo, Iblis, tovus va ilonga jannatdan chiqish haqida yorliq kelishi hamda boshqa voqealar tizimi o'quvchini ishontirarli darajada badiiylashtiriladi.

Qissalarning o'ziga xos xususiyatlari ularning hajman katta-kichikligi, tarkibida hikoyat, rivoyat, g'azal va boshqa she'riy shakllar namunalarining turli miqdorda uchrashi kabi tashqi belgilardayoq namoyon bo'ladi. Ba'zi qissalarda payg'ambarlarning ibratli hayotiy lavhalari bayon etilishi bilan bir qatorda zaminiiy voqealar tasviriga urg'u berilsa, ba'zilarida ko'proq hozirjavoblik, donolik, ilm-ma'rifatni ulug'lash, ma'naviy-ma'rifiy fazilatlar ifodasi yetakchilik qiladi. Xususan, Sulaymon payg'ambar va Luqmoni hakim haqidagi qissalarda axloqiy-ta'limiy qarashlar ifodasiga urg'u berilganligi kuzatiladi.

Sulaymon Dovud payg'ambarning o'g'li bo'lib, Dovud yalavoch (payg'ambar) o'z o'g'lini duo qiladi: «Iziyo (Egam) meni haqimda ko'p luf-u karam qilding, o'g'lim Sulaymon ham andoq-o'q qilg'il» (II, 32-33). Qissada bayon qilinishicha, Sulaymon payg'ambar

Mag'ribdan Mashriqqacha bo'lgan keng dunyoning yagona hukmdoriga aylanadi. U jamiki hayvonot-u parrandalarning tilini biladi. Dev-u parilar, ins-u jins barchasi Sulaymonning tasarrufida edi. Hattoki qachon Sulaymon tog'dan kechar bo'lsa, o'sha tog'dagi oltin, kumush, xullas, qanday ma'dan namunasi bor bo'lsa, barchasi tilga kirib: «Men mundamen, kerak bo'lsa olgil» (II, 33)-derdi. Hatto dengiz ham xuddi shunday qilar edi.

Sulaymonning qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan ulkan naqshinkor taxti mavjud bo'lgan. Rabg'uziyning ta'kidlashicha: «Taxt bir yig'och yer ichinda erdi. Ul taxtini oltin, kumush birla qilmish erdi.» Mana shu ulkan taxtni el ko'tarib yurardi. Mazkur qissa ichida Sulaymon payg'ambar bilan bog'liq ravishda uning shaxsi, fazilatlarini ochishga xizmat qiluvchi qissachalar ham keltiriladi. Ular orasida «Sulaymonning qarinchqa bilan so'zlashgani» (II,35-36), «Sulaymon va uchar otlar» (II, 36-38). «Sulaymon va Bilqis» (II, 47-54) hikoyalari alohida ahamiyatga ega. O'shalarga ko'ra, Sulaymon bir kun taxtida o'tirganida, el uning taxtini ko'taradi. Askarlari esa taxt ostida yurar edilar. Shunda Mindir ismli qarinchqa (chumoli): «Ey qarinchqalar, qoching, evlaringizga kiring, Sulaymon cherigi sizlarni bosib halok qilmasun», -deydi. Shunda Sulaymon payg'ambar bu murojaatga qiziqib qolib, qarinchqa bilan savoi-javob qiladi. Ular orasida bo'lib o'tgan gaplar g'oyatda ta'sirchanligi bilan kishi e'tiborini o'ziga jalb qiladi. «Qarinchqa aydi: «Mavlodin ne tilading?» Sulaymon aydi: «Andoq mulk tiladimki, mandin o'zga kim ersa bo'lmasun». «Bu so'zdin hasad isi kelur, manga bo'lsun, o'zgalarga bo'lmag'ay. Toqi ne tilading?» Ko'rinadiki, qarinchqa xudbinlikka qarshi va o'zaro tenglik tarafdoridir. Ikkinchidan, bunda Allohning barcha maxluqotni teng qilib yaratgani ta'kidlanadi. Keyingi savolga Sulaymon quyidagicha javob beradi: «Yelni tiladimki, manga musaxxar qildi, minib yururman. Astxardin Shomga, Shomdin Astxarga bir oylik yer turur. Kunda borurman ham kelurman». Qarinchqa aydi: «Manisi ul bo'lur: Sening ilkingdagi mulkning qamug'i yel turur. Ani minguncha ma'rifat markabini minsang, senga yaxshiroq bo'lur. Ko'z yumub ochg'uncha bir soatda Arshga tekkay erding». Qarang, mitti maxluq qarinchqaning teran irfoniylar javoblari har qanday kitobxonni ham mulohazaga chorlaydi. Ikkinchidan, asardagi qarinchqa obrazida orif kishi siymosi mujassamlashtirilgan. U hukmdor sifatida barchani ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi. Zero, ma'rifat kishini saodatga

chorlaydi. Qissadagi «Sulaymon va Bilqis» hikoyatida esa paygʻambarning dono, tadbirkor, maʼrifatli hamda islom dini targʻibotchisi ekanligi badiiy ifodasini topganligi bilan diqqatga molikdir.

Hajman ancha qisqa boʻlgan Luqmoni hakim qissasi ham (II, 74-75) Sulaymon hikoyati kabi xalq ogʻzaki ijodi taʼsirida yozilgan. Undagi hikoyatchalarda hozirjavoblik va donolik ulugʻlanadi. Shunday hikoyatlardan birida tasvirlanishicha, bir kun Xojasi Luqmonga bugʻdoy ekishni yuboradi. Luqmon borib arpa ekadi. Luqmon aydi: «Arpa eksa, bugʻdoy unmasmu?» Xojasi aydi: «Unmas». Luqmon aydi: «Andoq boʻlsa sen ham yomonlik ekib, yaxshilik umid etmagil». Hikoyat juda qisqa boʻlishiga qaramay, unda gʻoyatda katta hayotiy mazmun mujassamlashtirilgan. Jamiyatdagi illatlar juda qisqa munozaralarda fosh etilgan hamda zolimlarni adolatli boʻlishga, aks holda xalqdan ham, Yaratuvchidan ham umid qilmaslikka chaqirilgan.

Asarda bulardan tashqari, juda koʻp axloqiy-taʼlimiy hikoyatlar, latifalar mavjud. Rabgʻuziy asarda oʻz davrining isteʼdodli ijodkori va katta hayotiy tajribaga ega donishmandi sifatida namoyon boʻladi. U «Qisas»dan joy olgan hikoyatlarni yozishda Qurʼoni karim, boshqa diniy kitoblar, xalq orasidagi mashhur hikoyatlar, naql, rivoyatlarga tayanib ish koʻradi. Shuningdek, asarida xalq ogʻzaki ijodi hamda yozma badiiy adabiyot anʼanalarini qorishiq istifoda etishga harakat qiladi. «Qisas»dan oʻrin olgan hikoyalarining qobigʻi diniy koʻrinsa-da, ular zamirida hayotiy voqelik oʻz ifodasini topadi. Nosuriddin Rabgʻuziy oʻzining katta yozuvchilik mahorati bilan mavzu jihatidan rang-barang yoʻnalishdagi hikoyat, rivoyat va latifalarni yagona maqsadni yuzaga chiqarish uchun yoʻnaltiradi. Oʻzidagi donishmandlikni paygʻambarlarning oʻziga xos xususiyatlarini maʼlum bir ketma-ketlik asosida ochib berishga xizmat qildiradi. Ulardagi rang-barang obrazlar ham yozuvchi maqsad- muddaosini oʻquvchiga yetkazishga qaratiladi...

Asardagi hazrati Yusuf alayhis-salom qissasi oʻzining badiiy jihatdan barkamolligi, pishiq yaratilganligi, hajman kattaligi bilan yozuvchining yirik soʻz sanʼatkori sifatida koʻrsatish huquqini beradi. Shuningdek, «Qisasi Rabgʻuziy»ning hikoyat, latifa va qissalari tarkibiga oʻzbek, arab, fors tilida yozilgan sheʼriy parchalarning kiritilganligi asar muallifining bilimdonligi hamda katta shoirlik isteʼdodidan dalolat beradi. Rabgʻuziyning sheʼrdagi mahorati, ayniqsa, tabiat manzaralarining badiiy tasvirini chizishda ravshan namoyon boʻladi. Jumladan, hazrati

Yusuf qissasi tarkibida kelgan g'azalda shoir bahor manzaralarining mukammal turkiy tasvirini bergan, deyish mumkin. Mazkur she'r turkiy g'azalning ilk namunasi ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Unda ijodkorning tashxis badiiy san'atidan mohirona istifoda etganligi aniq ko'zga tashlanadi:

Kun hamalga kirdi ersa , keldi olam navro'zi,
Kechti bahman zamharir qish, qolmadi qori, buzi.
Kun kelu ming ko'rki ortib, tirilur o'lmish jahon,
Tong badizlab naqshi birla bezanur bu yer yuzi
Tong otarda esnayur to'rt bulungdin shamol, ziyo
Kin tuzar kindik yipor, yizmanur yobon yozi
Yorligi epgun-bag'irdin obug'i yoshil, qizil,
Orasi butoq, yaburg'oq, tol chechaklar tub tuzi
O'rasi bulutlari gulchirar bog'-u bo'ston,
Tol yig'ochlar yeng solishur o'ynayurtek qo'y-qo'zi
Kirshani qor qani englik boqsa tog'lar surati,
To'nliqi tantsuq yipordin Rum, Xitoy atlas, chuzi
Lola sag'roqin icharda sayrar usruk sanduvoch,
Turna un tortib o'tarda sahrshur baqlan qo'zi
Ko'kda o'ynar qo'l solishur qug'-u qoz qiz qarlig'och,
Yerda yugrub juft olishur os, tiying, kish qunduzi.
Tol yig'ochlar minbarinda to'ti qush majlis tutar,
Qumri, bulbul muqri bo'lib un tuzar tun kunduzi.
Yag'iz yer , ko'k megizlik yashnayur maydon bo'lub,
Og'rushim oytak chechaklar tegrasinda yulduzi.
Huri in ujmoh ichinda yeng solib tahsin qilur,
Yoz uza mundog' g'azallar aymishdi Nosir Rabg'uziy

(I. 103-104)

«Qisasi Rabg'uziy»da badiiyat namunalari g'oyat yuksak bo'lgan she'riy parchalarni yana ko'plab uchratish mumkin. Ulardan shoir ba'zan payg'ambarlarni tavsiflashda, asar o'qishlilikini oshirishda, gohida esa qissalardagi voqealarga o'zining shaxsiy hissiy munosabatini ifodalashda foydalangan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, «Qisasi Rabg'uziy» XIV asrda vujudga kelgan o'zbek nasrining ilk yirik namunasi sifatida mumtoz adabiyotimiz tarixida o'ziga xos mavqega ega adabiy yodgorlik sanaladi. Unda qalamga olingan mavzular mumtoz ijodkorlar asarlaridagi ilohiy timsollarni

ramziy-majoziy xususiyatlarini teran anglashga imkon yaratadi. Asardagi she'riy parchalar turli adabiy janrlar, ayniqsa, g'azalchilikning turkiy badiiy so'z san'ati tarixidagi tadrijiy taraqqiyotini ko'rsatishda qimmatli manbadir.

4.3. Pahlavon Mahmud ruboiylarining axloqiy-ma'naviy ahamiyati

Pahlavon Mahmud purhikmat ruboiylari bilan o'zbek adabiyoti tarixida alohida mavqega ega bo'lgan atoqli shoirdir. Ma'lumotlarga ko'ra, uning ota-onasi ko'hna Urganjdan Xivaga ko'chib ketayotganlarida, 645 (1248) yilda karvon ko'hna shaharga yaqinlashganda Mahmud tavallud topgan. Shamsuddin Somiyning «Qomusul-a'lom», Lutf Alibek Ozarning «Otashkada Ozariy», Kamoliddin Husayn Fanoiyning «Majolisun-ushshoq» singari mo'tabar manbalarda Pahlavon Mahmud haqida nodir ma'lumotlar keltiriladi.

Shahar hunarmandlari orasidan yetishib chiqqan bu zukko shoir o'zining qator fazilatlarini bilan xalqqa tanilgan va zamondoshlari orasida ko'plab rivoyatlarning tug'ilishiga sababchi bo'lgan. Pahlavon Mahmud asosan po'stindo'zlik, telpakdo'zlik kasbi bilan shug'ullangan bo'lsa-da, jismonan baquvvat va kuragi yerga tegmagan pahlavonligi hamda badiiy jihatdan yuksak ahamiyat kasb etuvchi ruboiylari bilan ham shuhrat qozonadi. Shoirning asli ismi Mahmud bo'lib, Xorazmning qator shaharlari, hatto Hindistonga borib kurash tushganda doimo g'alaba qozongani bois u «Pahlavon Mahmud» unvoni bilan shuhrat taratgan. Mazkur ulug' inson haqidagi rivoyatlardan birida hikoya qilinishicha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Rapon Cho'nani o'limdan qutqarib qoladi va buning evaziga qachonlardir Hindistonga asir tushgan xorazmliklarni ozod qildiradi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976 yil, 171-bet). Shoirning «Puryoyvaliy» deb atalgan laqabi ham mavjud bo'lib, bu yuksak nom uning kurashda ko'rsatgan jasorati hamda ma'rifiy-ma'naviy olamini ulug'lovchi sharaflari unvon sanaladi. Shuningdek, manbalarda e'tirof qilinishicha, kurash tutuvchilardan biror kishi zo'rxonaga tavof uchun kirmoqchi bo'lsa, uning avval Puryoyvaliyning qadamiga bosh qo'yishi lozimligi ta'kidlanadi. Bu jihatdan ba'zan «puryoyvaliy» so'zi ma'jozan «aziz-u mukarram» ma'nosida ham qo'llanilishi qayd etilgan (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978, 189-bet). Ko'rinadiki,

shoirning yuksak insoniy xislatlari, mazlumlarni hurlik quyoshidan bahramand bo'lishdek yuksak baxtga sazovor etishi borasidagi sa'y-u harakatlari tufayli u xalqning beqiyos muhabbatiga munosib ko'rilgan. Shoir «Qitoliy» taxallusi bilan ham ijod qilgan. «Qitoliy» so'zi «bir-biri bilan jang qilmoq, kurashmoq» ma'nolarini anglatib, ayni taxallus ham shoimning jismonan baquvvatligi mashhur va dovrug'li pahlavonligiga ishoradir.

Pahlavon Mahmud 726 (1326) yilda, ba'zi manbalarda qayd etilishicha, 722 (1322) yilda Xivada vafot etgan. Uning shogirdlari shoirni po'stindo'zlik ishxonasi atrofida dafn etadilar. Keyinchalik Pahlavonning qabri ustida muhtasham bir maqbara barpo qilingan.

Pahlavon Mahmud qalamiga mansub bir necha ruboiylar uning adabiy merosidan namuna sifatida bizgacha yetib kelgan noyob badiiyat durdonalaridir. Shoir ruboiylarining umumiy soni aniq emas. Shuningdek, o'sha ruboiylardan tashkil topgan qadimgi qo'lyozma kitoblar (devonlar) ham hali fanga ma'lum bo'lganicha yo'q. Mavjud qo'lyozmalar esa XIX asrda ko'chirilgan bo'lib, ularning tarkibiga boshqa shoirlarning (jumladan Abu Ali ibn Sinoning) ko'plab forsiy ruboiylari ham kirib qolgan. Bular orasidan Pahlavon Mahmudga tegishli ijod namunalarini aniqlash bugungi adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Pahlavon Mahmud ma'naviy merosini o'rganish borasida ba'zi ishlar ham amalga oshirildi. Jumladan, adabiyotshunos T.Jalolov 1962 yilda Pahlavon Mahmud ruboiylarini alohida kitob holda nashr ettirdi. Shuningdek, Y. Isoqovning «Pahlavon Mahmud haqida mulohazalar» («O'zbek tili va adabiyoti», 1971 yil, 2-son, 20-25-betlar) nomli maqolasi e'lon qilindi.

Pahlavon Mahmud fors-tojik tilida ijod qildi. Uning ruboiylarini Ulfat (Imomiddin Qosimov), Boqir (Omonnulla Valixonov), Muinzoda, Shoislom Shomammedov, To'xtasin Jalolov, Vasfiy, Matnazar Abdulhakim, Engash Ochilor kabi olim va ijodkorlar o'zbek tiliga tarjima qilishdi.

Pahlavon Mahmudning ruboiylardan tashqari, «Kanzul-haqoyiq» («Haqiqatlar qaymog'i») nomli masnaviy yozganligi manbalarda qayd etiladi. Kamoliddin Fanoiyning «Majolisun-ushshoq» tazkirasida mazkur asardan olti bayt keltirilgan. «Kanzul-haqoyiq» tasavvuf masalalariga doir she'riy muhokama yuritishga bag'ishlangan falsafiy masnaviylar jumlasidan bo'lib, asarning ko'p o'rinlarida muallif o'zining ilohiy-

irfoniy o'y-mulohazalarini kichik hikoya va rivoyatlar yordamida ifodalashga harakat qiladi. Shu jihatdan mazkur masnaviy Jaloliddin Rumiy va Farudiddin Attorning ijodiy an'analari zaminida yaratilgan o'ziga xos falsafiy-axloqiy doston hisoblanadi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob, 169-bet).

Pahlavon Mahmud ruboiylari uning xalq orasida shoir sifatida shuhrat qozonishini ta'min etdi. Shoir ijodida Xorazmda Najmiddin Kubro boshlab bergan javonmardlik tariqati hayotbahsh g'oyalarining badiiy ifodasi ko'zga yorqin tashlanadi. Javonmardlik tariqati musulmon dunyosida o'ziga xos bir insonparvar ta'limot sifatida keng tarqalgan. Unda halimlik ulug'lanadi, saxovat, shafqat, ta'madan yiroq turish, muhtojlar g'amiga sherik bo'lish kabi yuksak insoniy fazilatlarga da'vat etiladi. Shoir ruboiylarida nafs insonning eng katta dushmani sifatida talqin qilinadi. Inson nafsdek qattol dushmanidan doimo g'olib kelishga harakat qilmog'i lozim, deydi shoir ruboiylaridan birida.

Oh tortgan chog'ingda yo'lga ko'z tikkil, ·

Yo'lda quduq bordir ehtiyoting qil.

Do'st uyida mahram bo'lgan chog'ingda,

Qo'lingni, ko'zingni, dilni tiya bil.

Pahlavon Mahmud mazkur ruboiyda nihoyatda muhim mavzudan bahs etadi. «Oh tortgan chog'» deganda shoir kishi boshiga tushgan kulfatlarni nazarda tutadi. Shunday chog'da inson, tabiiyki, yo'lga ko'z tikib, yaqin kishilaridan shu holatdan chiqib ketishi uchun qandaydir madad kutadi, najotga katta umid qilib yashaydi. Biroq buni hayot deydilar, unda turli quduqlar mavjud. «Quduqlar» shoir satrlarida, majoziy ma'no tashiydi. Unda inson murakkab ruhiy iztiroblar girdobida qolganda, musibatzada insonning ana o'shanday holatidan quvonadigan notavonbin, nokas shaxslar nazarda tutiladi. Shoir ta'kidicha, ulardan doimo ehtiyot bo'lmoq kerak. Ruboiyning keyingi misralarida esa shoirning tayanch g'oya, niyati o'z ifodasini topgan. Unda do'st uyida mehmon bo'lganda, qo'lni, ko'zni, dilni tiyib turish kerakligi ta'kidlanadi. Bu tasavvuf ta'limotidagi var'a maqomini boshidan kechirayotgan solikning oldida turgan burchlariga uyg'un keladi. Ayni maqomda solikdan qo'l var'asi, ko'z var'asi hamda qalb var'asiga qat'iy rioya qilmoq talab etiladi. «Var'a»- arabcha so'z bo'lib, «parhez qilmoq» ma'nosini anglatadi. Bu maqomda bo'lgan solikning qo'li nopokliklardan xoli bo'lishi, ko'zi nomahramga qarashdan tiyilishi hamda solik qalban

man' etilgan ishlarni qilmasligi lozim. Ko'rinadiki, shoir ruboiyda o'zining olijanob axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi fikrlarini badiiylashtirgan. Bunday ruboiylarni Pahlavon Mahmud ijodida yana ko'plab uchratish mumkin. Quyida ulardan ayrim namunalar keltiriladi:

**Otashki, alanga mezanad sinai most,
Daryoki, chu mavj mezanad didai most.
In ko'zagaronki, ko'zaho mesozand,
Az xoki barodaroni derinai most.**

Mazmuni:

Gurkiragan olov - dilim yo'ldoshi,
To'lqin urgan daryo - ko'zlarim yoshi.
Ko'zagarlar yasayotgan har ko'za -
Ko'hna do'stlar xoki - qo'li yo boshi.

Yana:

**Se sad Ko'hi qofro ba havon sudan,
Ba toqi falak bo xuni dil andudan,
Sad sol asiri bandi zindon budan,
Beh z-on ki dame hamdami nodon budan.**

Mazmuni:

Uch yuz Ko'hi qofni kelida tuymoq,
Dil qonidan bermoq falakka buyoq.
Yoinki bir asr zindonda yotmoq, -
Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq.

Pahlavon Mahmudning mazkur ruboiylari shoirning ilm-fan, shariati islomiya, badiiy adabiyot va tasavvuf ta'limoti bilan jiddiy shug'ullanganligi hamda fors-tojik shoiri Umar Xayyomning izidan borib, ruboiy janri nafisligini oshirishda buyuk salafidan so'ng dong taratganligini dalillaydi. Shoirning abadiy uyquda yotgan manzili-maqbarasining ziyoratgohga aylanishi, xalqimizning yuksak badiiy salohiyat sohibi bo'lgan so'z san'atkori, ulug' jamoat arbobi, avliyosifat orif shaxs hamda saxovatli insonparast Pahlavon Mahmudga hurmatining ramziy ifodasidir.

XIII asr va XIV asr boshlarida yaratilgan adabiy asarlar o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Chingiz istilosi va mo'g'ul xonlari istibdodi O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotiga qanchalik zarar yetkazgan bo'lsa, ma'vaviy-madaniy hayotiga ham shunchalik, hatto, undan-da ancha ko'proq talafot yetkazdi.

Ko'pchilik ijodkorlar yurt ozodligi uchun olib borilgan janglarda vafot etdi. Ba'zilar boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishga majbur bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, bu davrda o'zbek mumtoz adabiyoti ma'lum bir tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tadi. Turli janrlarda ijod etila boshlandi. Ayniqsa, turkiy adabiyotga g'azal, qasida janrining kirib kelishi, «Qisasi Rabg'uziy»day yirik hajmli nasr namunasining ijod etilishi xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy, adabiy-madaniy hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu o'rinda yana bir achchiq haqiqatni ro'yi rost e'tirof qilish mavridi keldi. XIII asr va XIV yuz yillik o'rtalariga qadar bo'lgan davr badiiy so'z san'ati tarixi oldida adabiyotshunoslikning katta qarzi ham bor. Biz ko'proq zikri o'tgan bosqich adabiyoti manzaralari xiyriligini mo'g'ul istilosi aybi sifatida sharhlab kelamiz. Mazkur omilning haq ekanligi shubha uyg'otmaydi, albatta. Ammo vatanni tark etib, o'zga yurtlarda uqubatda yashab, ona-tuproq sog'inchini qalb-qalbida asragan, hijron ohanglarini misralari bag'rida muhrlab qoldirgan qalamkashlar ma'naviy merosi ustida deyarli bosh qotirayotganimiz, Afg'oniston, Eron, Hindiston kabi davlatlarning xazinalarida saqlanayotgan nodir durdonalarni tadqiq qilayotganimiz yo'q. Keyingi 15-20 yil ichida shu davrga doir yangi nom yoxud asar haqida toza gap aytilmadi. Badriddin Chochiyday ulug' ajdodimizning ruhi poki, noyob ma'naviy merosi bizdan madad kutayotir. Afsuski, ayni jabhada bu ulug' alloma yagona emas. Ular bizdan shafqat, fidoyilik, mehr umidvoridir. Istiqlol bergan shart-sharoitdan oqilona istifoda etish, eslatilgan sohada kashfiyotlar qilish **«barchamizniki bo'lgan shu aziz Vatanning»** (I.Karimov) bizning zimmamizga yuklagan ulkan mas'uliyatidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Mo'g'ullar istilosining O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-madaniy hayotiga ko'rsatgan salbiy ta'siri haqida so'zlang.

2. Xalq ozodlik harakatining faol ishtirokchilari va rahbarlaridan kimlarni bilasiz? Ularning ibratli faoliyati haqida gapirib bering.

3. Bu davrda yozilgan asarlar o'zbek tilining keyingi taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

4. XIII-XIV asr o'rtalarida boshqa mamlakatlarga borib ikki, uch va to'rt tilda ijod qilgan shoirlardan kimlarni bilasiz?

5. Nosuriddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari haqida so'zlang.

6. «Qisasi Rabg'uziy»dagi qissalarning mushtarak va o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.

7. «Qisasi Rabg'uziy» tarkibidagi she'riyat namunalaridan parchalardan yod ayting va sharhlang.

8. Pahlavon Mahmud va uning ruboiylari haqida nimalarni bilasiz?

9. Pahlavon Mahmud ruboiylaridan yod ayting va tahlil qiling.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Chingizxon. Muhammad Xorazmshoh. Jaloliddin Manguberdi. Temir Malik. Najmiddin Kubro ibрати. «Guldursun» rivoyati. Mahmud Tarobiy. Xusrav Dehlaviy. Badriddin Chochiy. Muhammad Avfiy. Jaloliddin Rumiy. Mulamma'-shir-u shakar. «Qisasi Rabg'uziy». Nosuriddin To'qbug'abek. «Qissasi Odam – safiy alayhissalom». Sulaymon qissasi. Sulaymon va qarinchqa. Luqmoni hakim. Sulaymon va Bilgis. Sulaymon uzugi. Sulaymon taxti. Pahlavon Mahmud. Puryoyvaliy. Qitoliy. «Kanzul haqoyiq»

Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «O'qituvchi», 1994.
2. Vohidov R., Mahmudov M. Iymon—qalb gavhari. Toshkent: «Ma'naviyat», 1999.

3. Vohidov R. Qasoskorning nomi barhayot. (Mahmud Tarobiy qo'zg'alonining 750 yilligi) Buxoro, 1988.

4. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1976.

5. Nosuriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1991 .

6. Nosuriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Ikkinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1992 .

7. Ochilov E. Pahlavon Mahmud ruboiylarida futuvvat g'oyalari. «O'zbek tili va adabiyoti», 1999, 2-son, 21-28-betlar.

8. Safarova H. Hazrati Yusuf — go'zallik timsoli. Toshkent Islom universiteti nashriyoti-2003, 120 bet.

9. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 168-186-betlar.

10. Haqqul I. Hadis haqiqati va talqin xilma-xilligi. «O'zbek tili va adabiyoti», 1996, 4-son, 23-25-betlar.

V-BOB

XIV ASR O'RTALARIDAN XVII ASRGACHA BO'LGAN DAVR O'ZBEK ADABIYOTI

5.1. Temur va temuriylar davlatining asoslanishi. Davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayoti. Adabiy tur va janrlar taraqqiyoti

XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan davr o'zbek xalqining madaniy hayoti, ayniqsa, turkiy til va shu lisonidagi adabiyot ravnaqi tarixida tub burilishlar hosil qilgan, o'ta sermahsul va nihoyatda muhim adabiy hodisalarga serob bosqich bo'ldi. Bu davrda badiiy adabiyot, musiqa, naqqoshlik, me'morchilik, tasviriy san'at hamda ilm-fan sohasida beqiyos yutuqlarga erishildi. O'rta Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning tubdan o'zgarishi, jamiyat taraqqiyoti uchun siyosiy jihatdan ancha barqaror holatning vujudga kelishi, o'zbek xalqining yagona millat bo'lib shakllanishini tezlashtirdi. Ilm-fan, madaniyat rivojini kafolatladi.

Mo'g'ullar istibdodiga qarshi ozodlik harakatlari Movarounnahr va Xurosonning turli hududlarida davom etdi. Mahmud Tarobiy rahnomoligidagi xalq qo'zg'olonidan tortib Oltin O'rda xonlari zulmiga qarshi murosasiz kurashlarda namoyon bo'lgan norozilik chiqishlari, nihoyat, tarixda «Sarbadorlar» deb nom olgan keng xalq harakatining vujudga kelishiga asos bo'ldi. «Sarbador» so'zining «boshimizni dorga tikdik» degan ma'noni anglatishi istilochilarga qarshi o'ta jiddiy, murosasiz kurashlar olib borishga kirishilganligidan dalolat berardi. Shunday janglar natijasida sarbadorlar harakatining rahbari Xo'ja Yahyodan taslim bo'lishni talab qilgan Xulogular xonadoniga mansub Tog'ay Temurxon o'ldiriladi. Sarbadorlar (poytaxti Sabzavor viloyati bo'lgan) o'z davlatlarini g'arbiy Xurosonda barpo etadilar. 1365 yilda Samarqand ham ular tomonidan bir muddat idora etiladi. 1381 yilda esa 43 yil umr ko'rgan sarbadorlar davlati Sohibqiron Amir Temur davlatiga qo'shib ketadi. Shunday qilib, poytaxti Samarqand bo'lgan markazlashgan Amir Temur davlatining vujudga kelishi mo'g'ullar istilosiga barham beradi. Temuriylar hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy hayotning ancha barqaroriashuvi madaniy hayotning qayta tiklanishi va ravnaq topishiga keng imkoniyatlar yaratdi. Taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetov buni quyidagicha

izohlaydi: «Ulug' davlat arbobi va lashkarboshi Amir Temur hamda uning xalaflari hukmronligi davrida O'rta Osiyoda kuchli va yagona davlat yuzaga keldi. Bu davrda tarixda birinchi marta Movaraunnahr va Xurosondagi o'zbek qabilalari bir xalq, bir millat sifatida o'zaro birlasha boshladilar. O'rta Osiyoda katta etnik guruhni tashkil etgan bu xalq Temur va temuriylarni har tomonlama suyab turgan asosiy kuch edi. Temur va uning avlodlari, avvalo, ana shu xalq nomidan ish ko'rar, o'zlarini shu xalqqa mansub deb bilar edilar. Temur va temuriylar davrida turkiy xalqlar orasida katta siyosiy va madaniy jonlanishning yuz berishi sababi ham, avvalo, shunda edi. Menimcha, tarixda hech qachon, hatto XVIII-XIX asrlarda ham o'zbeklar XV asrdagidek katta xalq bo'lib, shunday katta hududdagi buyuk bir davlatga birlashmagan edi. Xususan, Balx, Hirot yaqinidagi o'zbeklarning Movarounnahr o'zbeklari bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy yaqinlashuvi o'zbek xalqi tarixida katta voqea bo'lib, o'zbek adabiyoti tarixida chuqur iz qoldirdi. Alisher Navoiydek buyuk shoir va mutafakkirning o'zbek adabiyoti va adabiy tili taraqqiyotida ulkan hissa qo'shgan noyob ijodkorning O'zbekiston hududida emas, Hirotida nash'-u namo topgani va faoliyat ko'rsatganini ayrimlari qayd qilingan omillar bilan izohlash mumkin. Xurosonda bu davrda faqat Alisher Navoiy emas, Mavlono Lutfiy (Lutfiyning toshkentlik ekani keyinroq aniqlandi - R.V, H.E), Gadoiy, Atoiy kabi o'zbek shoirlari ham yetishganligini unutmazlik kerak» (Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent. 1993, 97-bet).

Sohibqiron Amir Temur Qora, Egey, O'rta Yer dengizidan to Hindistonning sharqigacha, Mo'g'uliston va Xitoygacha, Hind okeanidan to Ural tog'larigacha, Moskva ostonasidan Dnepr bo'ylarigacha bo'lgan juda katta hududni qamrab olgan buyuk saltanatga asos soldi. Temur davlatining poytaxti Samarqand sharqning eng go'zal shaharlaridan biriga aylandi. Buyuk jahongir Amir Temur kosib va hunarmandlarni, ilm arboblari, shoir va san'atkorlarni qo'llab-quvvatladi. Movaraunnahrning Samarqand, Shahrisabz, Turkiston kabi shaharlarida juda katta me'moriy inshootlar barpo qilindi.

Bu ishlarga istilo qilingan mamlakatlardan keltirilgan hunarmandlar va olimlar ham jalb etildi. Ma'lumki, Amir Temur Xitoyga qarshi lashkar tortib O'trorga borganida, 1405 yilning 18-fevralida olamdan o'tadi. Sohibqiron amirzoda Pirmuhummadni valiahd qilib tayinlagan edi. Temuriyzodalar uning vasiyatiga amal qilishmadi. Natijada Temur

davlati parchalanib ketdi. Uning tarkibidagi ko'p o'lkalar alohida davlat maqomini qo'lga kirita boshladi. Temurning avlodlari ixtiyoriga Xuroson va Movarounnahr mamlakatlarigina qoldi, xolos.

Amir Temurning vafotidan so'ng ikkiga ajralgan Hirot poytaxt Xurosonni 1409-1447 yillarda Shohruh Mirzo, Samarqand poytaxt Movarounnahrni esa uning o'g'li Ulug'bek Mirzo 1409-1449 yillarda idora qilishdi. Temuriylar davlati ikki yirik hokimiyatga ajralgan bo'lsa-da, har ikkala mamlakat o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy aloqalar tobora yuksala bordi. Hirot va Samarqand yirik madaniy markazga aylandi. Ayniqsa, Ulug'bek Mirzo ma'rifatparvar hukmdor sifatida juda muhim ilmiy-madaniy ishlarni amalga oshirdi. Amir Temur zamonida qurilishi boshlangan «Bibixonim» masjidi, «Go'ri Amir» maqbarasi va Shohizinda binolari majmui Ulug'bek Mirzoning sa'y-harakatlari bilan nihoyasiga yetkazildi. Bulardan tashqari, bu ulug' hukmdor «Chil ustun» («Qirq ustun»), «Bog'i maydon» kabi bir necha bog'lar barpo qilib, obodonchilik ishlariga diqqatini qaratdi. Ulug'bek Mirzoning Buxoro, Samarqand, G'ijduvon va boshqa joylarda qurdirgan madrasalari ilm-ma'rifat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

1424 yilda Muhammad Tarag'ay (Ulug'bek) nujum ilmini teran o'rganish maqsadida Samarqanddagi Obi rahmat suvi yonidagi tepalikda uch qavatli muhtasham rasadxona barpo etdi. U yerda Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid, Ali Qushchi kabi olimlar ishtirokida sayyoralar olamining sirlarini aniqlab, 1018 ta yulduzning holat-harakatini o'rganib chiqishadi. Buyuk olimning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» («Ko'ragoniyning yangi yulduzlar jadvali») ana shu kuzatishlari asosida vujudga keladi. Shoh va olim Ulug'bek Mirzo san'at va adabiyot bilan shug'ullanar, san'atkorlar va shoirlarga homiylik qilar, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda, «Gohi nazmga mayl qilur erdi» (MAT.13-jild. 166-bet) 1447 yilda Shohruh Mirzo vafot etadi. Oradan ikki yil o'tgach, 1449 yilda ulug' olim va hukmdor Ulug'bek Mirzo o'z o'g'li Abdulatif Mirzo tomonidan fojiali qatl etiladi. Bu voqealar temuriy shahzodalar o'rtasida toj-u taxt kurashini yanada keskin qilib qo'yadi va avj oldiradi. 1450 yilda ota taxtini egallagan padarkush Abdulatif ham o'ldiriladi. Uning saltanat taxtidagi hukmronligi bor-yo'g'i olti oygina davom qiladi, xolos. Temuriy shahzodalar o'rtasidagi toj-u taxt uchun olib borilayotgan kurashlar 1450 yilning boshlarida ancha kamayib qoladi. Xuroson 1451-1457 yillarda Shohruhning nabirasi Abulqosim Bobur Mirzo, Movarounnahr esa 1452 yildan e'tiboran

Mironshohning nabirasi Abusaid Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Abulqosim Bobur Mirzo Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroga homiylik qilgan temuriy hukmdorlaridan biridir. U vafot etgach, 1457 yilda Abusaid Mirzo Xuroson va Movarounnahrni birlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Temuriy hukmdorlaridan faqat Abusaid Mirzoga Alisher Navoiyga yaxshi munosabatda bo'lmagan. U Hirot hukmdori sifatida Husayn Boyqaro avlodlari, jumladan, uning maktabdosh do'sti Alisher Navoiyni o'ziga ashaddiy dushman deb bilgani uchun ham ulug' shoimi Xurosondan uzoqlashtiradi. Bu haqda Zaxiriddin Muhammad Bobur: «Bilmon, ne jarima bila sulton Abusaid Mirzo Hiridin ixroj qildi» (Boburnoma. Toshkent, 1960, 233-bet), - deya munosabat bildiradi.

1469 yilning boshlarida G'arbiy Eronni ishg'ol etish uchun olib borilgan kurashlarda Abusaid Mirzo mag'lubiyatga uchraydi va fojeali o'ldiriladi. Shu yili Hirot taxtini egallagan Umarshayxning nabirasi Sulton Husayn Boyqaro Xurosonda hukmronlik qila boshlaydi. Movarounnahr esa Abusaid Mirzoning o'g'illari Sulton Ahmad, Sulton Mahmud va Umarshayxlar tomonidan bo'lib olinadi.

Sulton Husayn Boyqaro davrida Xuroson poytaxti Hirot yirik madaniy markazga aylanadi. Bu davrda ilm-fan, san'at, badiiy adabiyot rivojlandi. Albatta, bunday jiddiy ijobiy o'zgarishlarda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning ham xizmatlari nihoyatda ulug'dir. Temuriy hukmdor hamda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning sa'y-harakatlari bilan poytaxtda iqtidorli shoir-u olimlar, hunarmandlar to'planadi. Bir qancha madrasalar, madaniy va sog'lomlashtirishga qaratilgan inshootlar barpo etiladi. Husayn Boyqaroning o'zi ham «Husayniy» taxallusi bilan ijod qilib, dilbar she'rlar yaratadi. Uning «Devon» va «Risola» asari bizgacha yetib kelgan. Bu hukmdor san'at va adabiyot ahliga homiylik qilish bilan bir qatorda, manbalarda qayd etilishicha, ijod ahliga qarata turkiy tilda asarlar yozish haqida farmon ham chiqargan.

XV asrning oxirlariga kelib, temuriy davlatlari tobora inqirozga yuz tuta boshladi. Ayniqsa, Movarounnahrmning parchalanishi bu inqirozni ancha tezlashtirdi. Sirdaryoning quyi oqimida yashovchi o'zbeklar Abulxayrning o'g'li Muhammad Shayboniyxon tarafiga o'ta boshladilar. Movarounnahrdan temuriy hukmdorlarini birlashtira oladigan shahzoda yoki podshoh bo'lmaganligidan foydalangan Shayboniyxon 1499 yilda Buxoroni, 1500 yilda Samarqandni, 1505 yilda Xorazmni o'ziga bo'ysundiradi. 1506 yilda Husayn Boyqaro vafot etgach, Xuroson ham parchalana boshladi. 1507

yilda Muhammad Shayboniyxon Xuroson poytaxti Hirotni ham o'z ixtiyoriga o'tkazadi. Temuriy shahzodalardan Zaxiriddin Muhammad Bobur bobomeros saltanatini qayta tiklash orzusida uzoq yillar kurashdi, ammo har gal ham Shayboniyxon qo'shinlarining qo'li baland kelib, uning bu shirin orzusi qiyomat qarzig'a aylanadi.

Shayboniyxon ham Amir Temur idora usuliga qat'iy amal qildi. Saroyga olim va shoirlar, san'at ahlini to'pladi. O'zi ham she'rlar yozib, devon tuzdi. Shuningdek, u «Bahr ul-hido» («Hidoyat dengizi») nomli dostonining ham muallifidir. Shunday qilib, XVI asrning boshlaridan Xuroson va Movarounnahrda temuriylar saltanati o'mida shayboniylar hokimiyati o'rnatildi. Bu hokimiyat yuz yil davomida hukm surdi. Muhammad Shayboniyxon esa 1510 yilda Eron shohi Ismoil Safaviy bilan jangda mag'lubiyatga uchradi va o'ldirildi. Shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida ham toj-taxt uchun kurashlar temuriylardan meros bo'lib o'tdi va yanada kuchaydi.

XIV asrning oxirida «Muhabbatnoma» muallifi Xorazmiy, Qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi kabi shoirlar barakali ijod qilishgan bo'lishsa, XV asrning birinchi yarmida Haydar Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiy, Hofiz Xorazmiy kabi so'z san'atkorlari badiiy ijod bilan shug'ullanadi. XV asrning ikkinchi yarmi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida, haqiqiy ma'noda, Alisher Navoiy davri bo'ldi. XVI asrda esa Zaxiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih, Majlisiy, Xoja kabi mumtoz ijodkorlar adabiyot ravnaqiga o'zlarining munosib ulushlarini qo'shishga muyassar bo'lishdi.

XIV-XV asrning birinchi yarmida turkiy adabiyot olamida adabiy tur va janrlar ancha takomillashdi. Shoirlar yangi janrlarda ijod eta boshlashdi. Nazm badiiy adabiyotda yetakchi tur vazifasini o'tashda davom etdi. Shoirlarimiz (aniqrog'i, Alisher Navoiy) lirikaning 16 janrida qalam tebratishdi. Turkiy adabiyotda Nosiruddin Rabg'uziy asarida ilk bor uchragan g'azal namunasi bu davrga kelib, badiiy adabiyotdagi eng yetakchi she'riy shaklga aylandi. G'azalning mavzu doirasi ancha kengaydi. Unda ramziy-majoziy ma'no anglatuvchi badiiy timsollardan keng foydalanildi. Mana shu timsollar vositasida ilohiy va majoziy ishq, orifona g'oyalar, axloqiy-ma'naviy qarashlar badiiylashtirildi. Hajviy g'azallar ijod etildi. Birgina Alisher Navoiyning o'zi 3000 dan ortiq turkiy va forsiyda mana shu janrda asarlar yozdi. «Xazoyinul-maoniy» devonidan ulug' shoirning 2600 dan ortiq g'azali o'rin oldi.

XV asrning ikkinchi yarmidan XVII asrgacha bo'lgan davrda muxammas, ruboiy, qit'a kabi janrlar nazmning asosiy she'riy shakllari

bo'lib qoldi. Muxammasning ikki ko'rinishi: biror shoimning faqat o'ziga tegishli misralardan tarkib topgan (muxammasi tab'i xud) muxammaslar hamda o'zga shoir g'azaliga muxammas bog'lash, ya'ni g'azal baytlariga uchtdan misralar qo'shib, uning bandlarini besh satrdan tarkib berish (muxammasi taxmis) kabi muxammaslar vujudga keldi. Taxmis-muxammaslar alohida ahamiyatga molik bo'lib, ular o'zaro ta'sirlanish, bellashish, javob aytish tarzida paydo bo'la boshladi. Shubhasiz, shoirlar o'tmishda yashagan yoki zamondosh ijodkorlarning eng yaxshi deb topilgan g'azaliga muxammas bog'ladilarki, bu ma'lum ma'noda g'azal va unga muxammas bog'lash shoimning ijodiy salohiyatini belgilashda bir mezon-me'yor vazifasini o'tadi, deyish mumkin. Shoirlar axloqiy-ta'limiy va falsafiy qarashlarini qit'a va ruboiy kabi janrlarda badiiy ifoda etishdi.

Bu davrda faqatgina turkiy adabiyotga taalluqli bo'lgan va she'rxonga ko'proq badiiy zavq bag'ishlaydigan tuyuq janrining vujudga kelishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tuyuq jinos san'ati vositasida vujudga kelgan she'riy shakl bo'lib, to'rt misradan tarkib topadi. Tuyuqda misralar a-a-b-a tarzida omonim so'zlar asosida qofiyalanadi. Bu she'riy shakl qat'iy ramali musaddasi maqsur vaznida (foilotun foilotun foilon) yoziladi. Adabiyotshunos N.Mallayevning ma'lumotiga ko'ra, dastlabki tuyuq namunasi turkiy adabiyotda XIV asr shoiri Burhoniddin Sivosiy devonida uchraydi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 216-bet). Bulardan tashqari, lirik turning musaddas, musamman, mustazod, tarji'band, tarkibband, qasida, marsiya, soqiynoma, lug'z, muammo kabi janrlarida ham ijod etildi.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida muhim bosqich bo'lgan bu davrda noma, munozara, doston, hikoya, masal va memuar kabi janrlar ham vujudga kelgan. Xorazmiy «Muhabbatnoma» asari bilan noma janriga (turkiy adabiyotda, albatta) asos soldi. Bu shaklda yaratilgan asarlarda epik bayon his-tuyg'ularning nozik ifodasi bilan badiiylashtirilishiga ko'ra, noma—liro-epik turga yaqinlashdi. Liro-epik tur ham ancha ravnaq topdi. Ishqiy-romantik («Yusuf va Zulayho», «Gul va Navro'z», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab' ai sayyor»), falsafiy-ta'limiy («Gulshanul-asror», «Hayratul-abror»), falsafiy («Lisonut-tayr»), tarixiy («Shayboniynoma») va qahramonlik («Saddi Iskandariy») kabi dostonlar masnaviy shaklida ijod etildi. Munozara janri esa ham nasriy, ham nazmiy ko'rinish kasb etdi. hikoya, masal, memuar janrlarida ham barakali ijod etildi. O'zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiyning «Xamsatul-mutahayyirin», «Holoti Sayid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad» asarlari,

Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»sining vujudga kelishi o'zbek nasrining ancha taraqqiy etganligini dalillaydi. Shunday qilib, bu davrda juda ko'p she'riy shakllar bilan birga badiiy nasrning nodir namunalari ham vujudga keldi va takomillashdi.

5.2. Adabiy aloqalar. Tarjima adabiyoti va adabiyotshunoslik asarlari

G'oyaviy-ma'naviy sarchashmalari Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limoti hisoblangan Sharq adabiyoti namoyandalari badiiy ijodida adabiy ta'sir, adabiy aloqalar masalalari g'oyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Mumtoz she'riyatda g'oyani qay holda rangin ifodalanishi she'rning badiiyatini belgilovchi omil ekan, shubhasiz, Sharq xalqlarining mumtoz ijodkorlari bir-birlarining adabiy tajribalaridan ilhomlandilar, ilg'or adabiy an'analarni davom ettirib, uning yuksalishiga o'zlarining hissalarini qo'shdilar.

XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan davr o'zbek mumtoz adabiyoti o'ziga qadar shakllangan Sharq xalqlari adabiyoti ilg'or an'analarni teran o'rganib, kamol toptirgan, ayni choqda, keyingi bosqich shoirlari uchun maktab bo'larli adabiy meros qoldirgan muhim jarayondir. Bu davrda Rudakiy, Firdavsiy, Fariduddin Attor, Jaloluddin Rumiy, Xoqoniy, Nizomiy, Salmon Sovajiy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz va Kamol Xo'jandiy singari buyuk Sharq so'z ustalarining asarlari turli xalq vakillari tomonidan sevib o'qilar, Movarounnahr, Xorazm, Xuroson, Eron, Ozarbayjon, Hindiston va boshqa yurtlarning kotiblari tomonidan kitobat qilinar, musavvirlari tomonidan asarlari minatyuralar bilan ziynatlanar, tazkiralarda bu ulkan iste'dod sohiblari haqida ma'lumotlar berilardi. Zikri o'tgan davrda ijod etgan Lutfiy Shoshiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi shoirlar Sharq adabiyotining ulug' namoyandalari Hofiz va Sa'diy singarilar qatoridan o'rin oladi. Mashhur Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy asos solgan xamsachilik an'anasi bu davrda o'zining eng yuksak cho'qqisini zabt etdi. Haydar Xorazmiyning «Gulshanul-asror» dostoni Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»ining ilk dostoni «Maxzanul-asror»ga javobiya tarzida turkiy tilda bitildi. Ulug' fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy o'zining «Haft avrang» asari bilan xamsachilik taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tardi. Turkiy tilda Alisher Navoiyning «Xamsa» asari vujudga keldi. Shuningdek, bu an'anani davom

ettirgan marog'alik shoir Mavlono Ashraf Alisher Navoiyning tahsiniga sazovor bo'lgan «Xamsa»sini yaratdi.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyning qalb daftari varaqlanar ekan, unda buyuk mutafakkirning o'z ustozlari sha'niga aytilgan ko'plab dil so'zlari, haroratli satrlari ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiy, Shayx Muslihiddin Sa'diy, Shamsuddin Xoja Hofiz Sheroziy singari Sharq she'riyati allomalariga bo'lgan yo'lqinli muhabbati yorqin sezilib turadi. Mubolag'asiz aytish mumkin, Alisher Navoiyning biron bir asari yo'qki, unda o'sha buyuklar sharafiga ulug'lanmagan bo'lsin! Shu nuqtai nazardan, uning «Xamsa»si katta ahamiyat kasb etadi. «Hayratul-abror» dan ko'chirilgan mana bu satrlarni his-hayajonsiz mutoala qilish imkondan tashqaridir.

**Menki talab yo'lida qo'ydim qadam,
Bordur umidimki, chu tutsam qalam.
Yo'ldasa, bu yo'lda Nizomiy yo'lum,
Qo'ldasa, Xusrav bila Jomiy qo'lum,
Nukta sururida ravo bo'lmag'ay,
Buki Navoiyga navo bo'lmag'ay.**

(Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent, 1960, 32-bet)

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy so'z mulkining ma'ruf dostonasalaridan ma'naviy madad so'raydi, ular ruhi va asarlarining ma'naviy-ma'rifiy xayrixohligiga katta umid bog'laydi. O'zbek, tojik, ozarbayjon, hind shoirlari ijodida qur'oniy-irfoniy g'oyalar hamda xalq og'zaki ijodi ta'siri tobora teranlashib boradi. Markaziy Osiyo xalqlari yozma adabiyotida sayyor mavzularga murojaat etish ham o'zaro adabiy aloqalarning bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bu hodisa davr ijodkorlari tomonidan yaratilgan asarlarda o'z ifodasini topishi bilan bir qatorda, keyingi davr shoirlari ijodida yanada takomillashtiriladi. Jumladan, o'zbek shoiri Durbekka nisbat beriladigan «Yusuf va Zulayho» asari mavzuiga Ozarbayjon shoiri Xatoiy, tojik shoiri Abdurahmon Jomiyilar murojaat qilib, an'ana zaminida yangi ijodiy asar bunyod qildilar. Shuningdek, Xoja Imomuddin Lohuriy, tojik shoirlari Xotifiy va Hiloliy, Ozarbayjon shoirlari Fuzuliy va Haqiniy hamda yana bir qator qalamkashlar «Layli va Majnun» mavzuini qalamga olishdi. Bu sayyor mavzular xalqlar orasidagi do'stlik, adabiyotlar o'rtasidagi adabiy aloqalar rishtalarini yanada mustahkamladi.

XV asrning zabardast shoirlari Nuriddin Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning do'stlik hamda ijodiy hamkorlik munosabatlari o'zbek, tojik adabiy aloqalarini yanada yuksak pog'onaga ko'tardi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning ikki tilda ijod qilishi bu borada muhim ahamiyat kasb etdi. Alisher Navoiy ijod maktabining tojik, turkman, ozarbayjon va yana qator turkiy xalqlar adabiyoti rivojiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini akademiklar A.M.Mirzoyev, H.Orasli, B.A.Qoriyev singari yirik adabiyotshunoslar ilmiy o'rganib, adabiyotshunoslik fani uchun nihoyatda zarur bo'lgan qimmatli mulohazalarni bayon etdilar. A.M.Mirzoyev Alisher Navoiyning fors-tojik adabiyoti oldidagi xizmatlari haqidagi qarashlarini xulosalar ekan, yozadi: «Shu tariqa Alisher Navoiy nafaqat turkiy adabiyotning buyuk bir namoyandasi, adabiyot va san'at ahlining homiysi hamda XV asrning ikkinchi yarmidagi Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining ilmiy- adabiy va san'ati taraqqiyotiga qudratli asoschi bo'libgina qolmay, balki Abdurahmon Jomiydan keyin, XV asr fors-tojik g'azalchiligining eng buyuk vakillaridan biri sifatida, bizning adabiyotimiz tarixidan ham munosib o'rin oladi» (Mirzoyev A. Foni va Hofiz.-«Navoiy va adabiy ta'sir masalalari». Toshkent, 1968, 62-bet). Xuddi shuningdek, Ozarbayjon adabiyoti ravnaqida ham Alisher Navoiy ijodidan bahramand bo'lish alohida ahamiyat kasb etadi, deyish mumkin. Jumladan, shoir Muhammad Fuzuliy o'zining «Layli va Majnun» dostonida Alisher Navoiy an'analarini davom ettiribgina qolmay, uni takomillashtirdi.

O'zbek shoirlarining nomachilik bobidagi yutuqlari ozarbayjon shoiri Xatoiyning «Dahnoma» asarini yozishga, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy va boshqalarning munozaralari Fuzuliyini shu janrda bir necha asar yozishga ilhomlantirdi. Turli xalqlarning shoirlari bir-birlarining asarlariga nazira yozdilar, g'azallariga taxmis bitdilar, tazmin qildilar. Mavlono Lutfiy va Alisher Navoiy kabi shoirlar fors-tojik tilida ham ijod qilgan bo'lsalar, tojik shoiri Binoiy o'zbek tilida asarlar yozdi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 221-bet).

Bu davrda tarjima adabiyoti ham bir qator muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Ayniqsa, erkin tarjima borasida Qutb Xorazmiy tomonidan o'zbek tiliga o'g'irilgan Nizomiy Ganjaviyning «Xusrav va Shirin» dostoni hamda Sayfi Saroyi tomonidan Shayx Sa'diy «Guliston»ini «Guliston bit-turkiy» nomi bilan tarjima qilishi yuksak ma'naviy ahamiyatga molik. Shuningdek, Ma'sud ibn Ahmad Sa'diy Sheroziyning «Bo'ston» asarini turkiy tilga o'g'irdi. «Malikul-

kalom» Mavlono Lutfiy esa Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si asosida turkiyda o'n ming misra hajmidagi qahramonlik dostonini yozadi.

XV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan davrda Sharq adabiyoti, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida turli janrlarda badiiy jihatdan mukammal asarlar vujudga keldi. Bu hodisa o'z navbatida adabiyotshunoslik fanining taraqqiy etishida keng imkoniyatlar yaratdi. Ayni davrda ham adabiyotshunoslik hamda adabiy tanqid o'ziga xos yo'nalishda, turli-tuman shakllarda namoyon bo'ladi. Taniqli shoirlarning asarlarini to'plash, kitobat qilish ana'anasi davom etadi. Jumladan, temuriy hukmdorlaridan Shohruh Mirzoning uchinchi o'g'li Boysunqur Mirzo rahbarligida fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sining bir necha qo'lyozmalarini chog'ishtirish asosida ishonchli mukammal matn vujudga keltiriladi. XV asrning ikkinchi yarmida Xusrav Dehlaviyning kichik she'riy asarlarini to'plab, alohida devonlar holida tartib berilishi, ko'paytirilishi ham muhim adabiy hodisadir. Shuningdek, XIV-XV asrlar adabiyoti bo'yicha yangi tazkiralarni tuzildi. Zamonasining iqtidorli olimi va shoiri Faxriy Hirotiy «Radoiful-ash'or» («Radifdosh she'rlar») bayozini yaratdi. Navoiy asarlari asosida «Badoyiul-lug'at» kitobi vujudga keldi.

Mazkur davrda adabiy-tanqidiy qarashlar faxriya, debocha, manolib, turli she'riy parchalar, she'r va shoirlik haqidagi maxsus asarlar, tazkira va tarixiy kitoblarni tarkibida rivoj topdi. Bu hodisa oldingi davrlarga qaraganda, adabiyotshunoslikning ancha ravnaq topganligi hamda adabiy-tanqidiy qarashlarni ifodalashda aniqlikka e'tiborning birmuncha kuchayganligini ko'rsatadi. Chunonchi, aruz vazni, qofiya, muammo janri va adabiyotning boshqa dolzarb masalalari haqida bir necha asarlar vujudga keldi. Shayx Ahmad Taroziyning she'riy janrlar, san'atlar, qofiya, muammo hamda turkiy aruzga doir risolalarini o'zida mujassam etgan «Funun ul-balog'a» kitobi, Yahyo Shaybakning aruzga doir ikki risolasi, Sayfi Buxoriyning «Aruz» risolasi, Kamoliddin Husaynning muammo haqidagi risolasi, Abdurahmon Jomiyning muammo (muammoga doir uch risola) va qofiya hamda aruzga doir risolalari, Alisher Navoiyning «Mezonul-avzon», «Majolis un-nafois» va «Risolai muammo» asarlari, Bobur Mirzoning («Muxtasar») aruz risolasi, Hiloliyning «Risolai qofiya»si, Atoulloh Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi'» asari kabilar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning rang-barang janrdagi

asarlarida, Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoyi' ul-vaqoe'», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma»sida adabiyot tarixi va nazariyasiga oid nodir ma'lumotlar, fikr-mulohazalar bildiriladi.

Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr» asari tazkira janrining ilk namunasi bo'lsa, asli buxorolik bo'lib, keyinchalik Hindistonda muqim yashagan Muhammad Avfiy XIII asming birinchi choragida «Lubob ul-albob» («O'zaklarning o'zagi») tazkirasini yozgan edi. XV asr esa tazkirachilik taraqqiyotida alohida bosqich bo'ldi. Bu davrda ilk turkiy tazkira Shayx Ahmad bin Xudoydot Taroziyning «Fununul-balog'a» («Yetuklik ilmlari») nomli asari (hijriy 840, milodiy 1436-1437 yillarda) dunyo yuzini ko'rdi (Qarang: Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent, 1996, 19-26-betlar). Aslida Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul-balog'a» asariga nisbatan qo'llangan tazkira atamasi nisbiy mohiyat kasb etadi. Chunki muallif o'z davri ijodkorlari haqida maxsus ma'lumot berishni o'z oldida vazifa qilib qo'ygan emas. U she'riy janr, san'atlar va aruz haqida nazariy mulohazalarni bayon qilarkan, o'z nazariy mulohazalarini tasdiqlash maqsadida turli zamonlarda yashagan turkiygo'y hamda forsiyzabon shoirlar she'rlaridan misollar tanlaydi. Ana shu tariqa «Funun ul-balog'a» she'riy guldasta-tazkirani eslatadi. Shuningdek, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» va Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» hamda «Nasoyim ul-muhabbat» asarlari bu davrda yaratilgan tazkiralarning eng mumtozlari sanaladi. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» asari ham tazkirachilik taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Mazkur asarning yettinchi ravzasi (bobi) tazkira tarzida yozilgan bo'lib, unda qirq shoir-u adiblar haqidagi ma'lumotlar jamg'arilgan. Bu yodnomalar keyingi davr tazkirachilik taraqqiyotiga ijobiy turtki berdi.

5.3. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»asari, uning badiiyati

Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandalaridan biridir. Bu iste'dodli ijodkorning hayoti va faoliyati, adabiy merosi haqidagi ma'lumotlar juda kamy etib kelgan.

Shoiming hozircha bizga ma'lum yagona asari «Muhabbatnoma»ning muqaddima va xotimasida uning shaxsi qisman bo'lsa-da, o'quvchiga tanishtiriladi. Shuningdek, adabiyotshunos N.Mallayevning qayd etishicha, shoirning «Muhabbatnoma» asariga ilova qilingan she'riy «hikoyat» ham mavjud bo'lib, unda ijodkorning Sharq mamlakatlariga sayohatga chiqqanligi, jumladan, Rum va Tayfundan o'tib, bir do'sti

bilan Shomga safar qilganligi haqida ma'lumot beriladi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 227-228-betlar).

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari juda ko'p sharqshunos olimlarning e'tiborini o'ziga qaratadi. Jumladan, A.M.Samoylovich, M.F.Ko'prulizoda, A.M.Shcherbak kabi horjiy tadqiqotchilar bu borada qiziqarli ilmiy izlanishlar olib borishdi. Shuningdek, o'zbek adabiyotshunoslaridan S.Qosimov 1950 yilda Xorazmiy ijodi bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Bulardan tashqari, N.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi»da va boshqa manbalarda shoir haqida ma'lumot beriladi.

Xorazmiy ijodkorning taxallusi bo'lib, uning nomi hamon ma'lum emas. «Muhabbatnoma»da mazkur taxallus bir necha o'rinlarda keltiriladi. Chunonchi, asar xotimasidagi quyidagi baytlarda uning yozilgan yili ham o'z ifodasini topgan:

**«Muhabbatnoma» so'zin munda ayttim,
Qomug'in Sir yaqosinda bitidim.
Nazar birla agar Jamsen, gar Osaf,
«Muhabbatnoma»ni qilsang musharrafi.
O'qig'il fotiha dur qibla yoni,
Suvyunsun banda Xorazmiy ravoni.
Bu daftarkim bo'lubtur Misr qandi,
Y yetti yuz elli to'rt ichra tugandi...**

(Xorazmiy. Muhabbatnoma. Kitobda. Muborak maktublar. Toshkent-1987, 39-bet. Bundan keyingi misollar ham shu kitobdan olinadi va tegishli betlar qavs ichida ko'rsatiladi. - R.V.,H.E.).

Shoir «Muhabbtnoma»ning aksariyat qismini Sirdaryo bo'yida yozganligini e'tirof etadi. Asarning yozilgan joyi masalasiga kelganda, tadqiqotlarda Sirdaryo bo'yidagi Sig'noq shahri tilga olinadi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978, 187-bet). Ijodkorning taxallusi uning Xorazmda tug'ilib o'sganligini dalillaydi. Shunday qilib, asar hijriy 754 yilda (melodiy 1353-1354 yillarning qish faslida) Sirdaryo atrofida yozilgan. «Muhabbatnoma» Oltin O'rda hukmdorlaridan bo'lgan Muhammad Jonibekning (1342-1357) Sirdaryo muzofotidagi amaldori Muhammadxojabekning taklifi bilan qish faslida ijod etilganligi asarda shoir tomonidan quyidagicha bayon etilgan:

**Tabassum qildi, aydi: «Ey faloni,
Keturgil bizga loyiq armug'oni.
Ko'ngul bahrinda ko'p gavharlaring bor,**

Ochunda porsiy daftarlaring bor.
 Muhabbat nardini ko'plardin uttung,
 Shakartek til bila olamni tuttung.
 Tilarbankim, bizing til birla paydo
 Kitobe aylasang bu qish qotimdo.
 Kim ush eltek kechar ayyomi foni,
 Jahonda qolsa bizdin armug'oni.»
 Qabul qildim, yer o'ptim, aydim «Ey shoh!
 Eshiking tuprog'i - davlatli dargoh.
 Kuchum yetmishcha ko'p xizmat qiloyin,
 Jahonga ezgu otingni yoyoyin.
 Bukun tongga tikin may no'sh qilg'in,
 Badiha bu g'azalni go'sh qilg'in» (11-12-b.).

Ko'rinadiki, «Shakartek til bila olamni tut»gan Xorazmiy «Muhabbatnoma»gacha ham badiiy ijod bobida yetarli tajribaga ega qalamkashlardan biri edi. Ikki tilni ham (forsiy va turkiy) hayotdan olgan zavqini badiiy va ravon ifodalash darajasida bilgan shoir dastlab zamona zayliga ko'ra, forsiyda qalam tebratdi. Parchada Muhammad Jonibek tilidan keltirilgan ishoraga muvofiq «Muhabbatnoma» uning turkiydagi dastlabki asari bo'lib chiqadi. Fikrimizcha, bu badiiy uslub qirrasining satrdagi jilosi bo'mog'i lozim. Aslida esa Xorazmiy «Muhabbatnoma»ga qadar ham turkiyda she'rlar yaratgan ko'rinadi. Chunki muayyan tajribaga ega bo'lmay turib, bunday yirik she'riy asarni bunyod etishni tasavvurga sig'dirish dushvordir. Shayx Sa'diy «Guliston»ining Sayfi Saroyi tomonidan qilingan (1390-1391) tarjimasining Leyden universiteti kutubxonasida saqlanayotgan bir qo'lyozmasi tarkibida Xorazmiy taxallusli shoirning quyida matni ko'chiriladigan turkiy g'azali uchraydiki, bu adabiy ma'lumot ham bizning yuqoridagi xulosamiz foydasiga xizmat qiladi.

Xorazmiy aytur:

Soldi niqob chehratin ul turki xovariy
 Bo'ldi yana jahon yuzi oynatek oriy.
 Tun nafasig'a urdi quyoshing shuo'i o't,
 To'ldi aning nasimi bilan ko'k mijmari.
 Qochti habash cheriki odam qal'asi taba,
 Chiqti esa ufuq qinidin subh xanjari.
 Anqosi ko'k qofining ochti ikkinchi bor,
 Yulduz tuyuri barchasi turdi ari-bari.

Daryoqa cho'kti oy sadaftek ko'rinmas-ush,
 Sohilg'a tushti Zuhra-yu tiladi Mushtari.
 Soqiy, qadahni sun dag'i ravonakim,
 Bo'ldi ravona ko'l: uza xurshid sog'ari.
 Ishrat bila jahonni yigitlikta xush kechir,
 Kim hech kishiga qolmadi bu bevafo qari.
 Dunyo senga qolurmu, Sulaymong'a qolmadi?
 Ulkim anga musaxxar edi dev-u ham pari.
 Xorazmiyning agar tani tuproq bo'lsa ham,
 Otin tiri tutar jahon ichra so'zlari

(O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom. Toshkent, 1978, 188-bet)

Mazkur g'azalning turkona ohangi va uslubi Xorazmiy she'riyati ruhini eslatadi. Shunga ko'ra, bu g'azal ham «Muhabbatnoma» muallifiga tegishli, deyish mumkin. «Muhabbatnoma»ning ikki qo'lyozma nusxasi mavjud. Ulardan biri uyg'ur va ikkinchisi arab yozuvida ko'chirilgan. Uyg'ur yozuvidagi qo'lyozma 1432 (835) yilda Yazd shahrida, Mir Jaloluddin degan kishining topshirig'i bilan Boqi Mansur baxshi nomli kotib tomonidan ko'chirilgan. Mazkur qo'lyozmaning 158-177-varaqlaridan «Muhabbatnoma»ga o'rin berilgan bo'lib, qolgan qismida «Sirojul-qulub» («Ko'ngillarning nuri»), «Masala kitobi» («Masal va matal kitobi»), «Rohatul-qulub» («Ko'ngillarning rohati») kabi axloqiy-ta'limiy asarlar va Mavlono Lutfiy qalamiga mansub to'rt g'azal keltirilgan.

Asarning arab yozuvidagi nusxasi 1508-1509 yillarda (hijriy 914 yilda) kitobat qilingan. Bu nusxada mustaqil mazmunga ega bo'lgan «xikoyat» asari ilova tarzida keltiriladi. «Muhabbatnoma» ning XX asrda chop bo'lgan turli majmua va darsliklarga kiritilgan parchalari uchun arab yozuvidagi o'sha nusxasi asos qilib olingan. Mazkur nusxadagi «Muhabbatnoma» unga ilova qilingan she'riy «xikoyat» bilan birgalikda, 473 baytdan tarkib topgandir.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari muayyan an'analarga ko'ra, Alloh hamdi bilan boshlanadi. Shundan so'ng shoir Muhammad Xo'jabek bilan ko'rishganini bayon qiladi va ikki turkiy hamda bir forsiy g'azal keltiradi. Bulardan keyin «Muhabbatnoma»dan o'rin olgan masnaviy-«Muhammad Xo'jabek madhi» hamda «Vasful-hol aytur» kabi fasllar berilgan bo'lib, bular asarning muqaddimasini tashkil etadi. Asosiy qism nomalardan tashkil topgan. Shoir «Muhabbatnoma» muqaddimasida quyidagi masnaviyni keltirib, maqsad-muddaosini o'quvchilari bilan baham ko'radi:

Kitohat boshladim, anjoma yetgay,
 «Muhabbatnoma» Misr-u Shomga yetgay.
 Bu xon uzra saloyi oma qildim,
 «Muhabbatnoma»ni o'n noma qildim.
 Qiloyin ikki bobin porsiy ham
 Kim, atlas to'n yaroshur bo'lsa mu'lam.
 Burun alqissa, bek madhin ayoyin
 Ush andin so'ngra noma boshlag'oyin (13-bet).

Faxriya tarzida bitilgan bu ajoyib baytlarda Xorazmiy asardagi nomalar sonining o'ndan iborat bo'lishini qayd etadi hamda «Muhabbatnoma»ning 2 bobi (nomasi)ni forsiy tilda ijod qilishini ta'kidlaydi. Biroq asarning xotimaviy-o'ninchi nomasidan so'ng keltirilgan quyidagi masnaviyda muallif maqsad-muddaosining o'zgarganligi ifodalanadi:

Kel, ey soqiy, keturgil xush sabuhi,
 Kim ushbu dam erur jonning futubi.
 Icholing bodani gullar so'lisar,
 Tanimiz oqibat tuproq bo'lisar.
 Bu yerga yetti so'z ta'xir bo'ldi,
 Burun o'n dedim, ul o'n bir bo'ldi... (35-bet).

Ko'chirilgan iqtibosga ko'ra, shoir «Muhabbatnoma»ni o'n noma tarzida tarkib bermoqchi bo'lgan. Ammo ijodiy ish jarayoni boshdagi rejaga tahrir kiritgan va shoir o'n birinchi nomani ham bitishga jazm qilgan. Biroq, negadir, asarning uyg'ur yozuvidagi nusxasida o'n birinchi noma mavjud emas. Asarning arab yozuvidagi qo'lyozmasiga tayangan adabiyotshunos N.Mallayev «Muhabbatnoma»ning o'n bir nomadan tuzilganligini qayd etadi. Darhaqiqat, «Muhabbatnoma»ning chop bo'lgan nusxalari o'n bir nomadan tarkib topgan va ulardan uchta 4-, 8-hamda 11-nomalari fors-tojik, qolgan sakkiz maktub o'zbek tilidadir. Aksariyat nomalar-masnaviy-nomadan tashqari, g'azal, kichik soqiynomalarni ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, asar xotimasida «g'azal», «Munojot», «qit'a», «Xotimatul-kitob», mustaqil mazmunga ega «Hikoyat», «Itimosin aytur» kabi sarlavhalar ostidagi parchalar uchraydi. Asar fard bilan yakun topadi. Prof. N. Mallayev fikricha, birinchi noma tarkibida kelgan g'azal Muhammad Xo'jabek tilidan aytilgan ko'rinadi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 230-bet). Shunday qilib, «Muhabbatnoma» noma, masnaviy, g'azal, qit'a, madhiya kabi janr namunalaridan tarkib topadi.

«Muhabbatnoma» haqida fikr bildirgan aksariyat mualliflarning ishlarida ayrim munozarali mulohazalar ham nazarga tashlanadi. Bunday bahsli oʻrinlar asarning forsiy nomalari, ayniqsa, oʻn birinchi maktubiga tegishlidir. Koʻpchilik mualliflar oʻn birinchi maktubning uslub va vaznida asar tarkibidagi oʻn nomaga nisbatan qandaydir «begonalik» va «saktalik» koʻrishadi. Aslida esa «Muhabbatnoma»ning turkiy hamda forsiy maktublari oʻrtasida hech qanday mazmuniy va uslubiy tafovut nazarga tashlanmaydi. Turkiy hamda forsiy misralar qiyosiy oʻrganilganda yuqoridagi fikrga toʻla qanoat hosil qilish mumkin. Xorazmiy ayrim forsiy misralarni turkiyda va aksincha, turkiy satrlarni forsiyda aynan berishga harakat qilgan. Aslida yuqoridagi «shubhalar»ning negizi asar boshidagi «oʻn» bilan xotimadagi «oʻn bir»ga kelib taqaladi. Muallifning bunday tabiiy ishoralarini bu qadar ishonchsizlik bilan qabul qilish esa yaramaydi. Ijodiy jarayonning oʻziga xos bir maktab ekanligini, unda kutilmagan hodisalar yuz berishi, boshda chizilgan reja nogahoniy tahrirlarga uchrashining moʻʼtadil holat sifatida qabul qilish lozimligini nazarda tutsak, «oʻn»ning «oʻn birga» aylanishiga ham oddiy bir voqea sifatida qarash mumkin. Yana «Muhabbatnoma»ga javob tarzida yozilgan Xoʻjandiyning «Latofatnoma», Said Ahmadning «Taashshuqnoma» va Amiriyning «Dahnoma» asarlarining oʻn nomadan tarkib topishi adabiyotshunoslikda kuzatilayotgan chalkashliklarga sabab boʻlib kelayotir. Jumladan, Xoʻjandiy «Latofatnoma»ni yozishda bevosita Xorazmiyning «Muhabbatnoma» sidan ilhomlanadi. «Latofatnoma»dagi quyidagi misralar buning yorqin misolidir.

**Muhabbat jomidin ichsang sharobe,
«Muhabbatnoma»ga aysang javobe.
Qabul ettim, qabuliyat yoʻq erkan,
Salo urdim, salohiyat yoʻq erkan.
Riyoat bahrigʻa soldim oʻzumni,
Iborat silkigʻa tortim soʻzumni.
Tilimda soʻz, alimda xoma boʻldi,
«Latofatnoma» ham oʻn noma boʻldi**

(Oʻsha kitob, 411-bet)

Koʻrinadiki, Xoʻjandiy «Muhabbatnoma»ning oʻn nomadan iborat boʻlgan nusxasiga javob yozgan. Shu oʻrinda badiiy ijod tajribasida tez-tez koʻzga tashlanadigan oʻz-oʻzini tahrir hodisasini eʼtibordan soqit qilmaslik lozim. Asar birinchi tahririni nihoyasiga yetkazgan muallif matnni jiddiy nazardan oʻtkazarkan, uning mulammaligiga (ikki til bilan bogʻliq

ranginlikka, shir-u shakarga) yanada quvvat berish maqsadida forsiy zabondagi o'n birinchi nomani qo'shganligi shak-shubhasizdir.

Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni Alloh hamdi bilan boshlarkan, Sharq mumtoz adabiyoti an'analariga sadoqat saqlaydi va Parvardigorning yaratuvchanlik bilan aloqador fazilatlarini ko'rkam badiiy libosda beradi. Shu bilan bir qatorda, buyuk Bunyodkor mo'jizaisi bilan vujudga keltirilib, ilohiy ruhdan jon baxsh etilgan inson go'zalligini ulug'lash ham muallif diqqat markazida turadi. Asarning hamd qismida xuddi shunday uslubiy fazilatni kuzatish mumkin:

Ulug' tangrining otin yod qildim,
«Muhabbatnoma»ni bunyod qildim.
Iki yoqtu guhar olamga bergan,
Muhabbat ganjini odamga bergan,
Falakning daftarindin tunni bo'yg'an,
Jahon bunyodini so'z uzra qo'yg'an.
Yeti qad zarnigor ayvoni volo,
Yaratti olti kunda haq taolo.
Havo uzra berur shunqorg'a quni
To'lun oydek qilur bir qatra suvni.
Aningkim, ol enginda meng yaratti,
Bo'yi birla sochini teng yaratti

(Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent-1986, 41-bet)

Ulug' Tangrini vasfiga atalgan mazkur baytlarning so'ngida Allohning yaratig'i insonning ham benihoya go'zal ekanligi o'z ifodasini topgan. Shoir haq taolo ma'shuqaning go'zal yuzida xol yaratib, bo'yi bilan sochini teng yaratgan, - deya mahbubaning go'zal timsolini nihoyatda nazokat bilan badiiy ifoda etgan.

Nomalar asarning yetakchi janri bo'lib, ular oshiqning o'z ma'shuqasiga yo'llangan she'riy maktublaridir. Ularning o'ntasi to'g'ridan-to'g'ri ma'shuqaga murojaat bilan boshlanadi. Faqat ikkinchi nomanigina shoir: "Salomim gulga ayt, ey tong nasimi", -deya nasimi subhga ko'ngil izhorini bayon qilish shartli majoziy uslubiy jilosi bilan boshlaydi. Nomalar asosan ta'rif-tavsif yo'nalishida yozilgan bo'lib, ularning har birida shoirning Sharq mumtoz adabiyoti an'alaridan ijodiy foydalanganligi kuzatiladi. «Muhabbatnoma» tarkibidagi she'riy maktublarning mazmun-mohiyati, nomalarga xos xususiyatlar va badiiyati haqida muayyan tasavvur hosil qilish uchun "Avvalg'i nomani

aytur" faslidan olingan quyidagi parchani nazardan o'tkazish ayni muddaodir:

Ayo, ko'rk ichra olam podshohi,
Jahon tutti sening husnuing sipohi
Pari ruxsoralarning ko'rka boyi,
Yuzung- navro'z-u qoshing bayram oyi.
Ko'ngul shirin so'zunga bo'ldi Farhod,
Ko'zung Kashmir jodusig'a ustod.
Qaro meng ol yanoqinga yaroshur,
Boshim doyim adoqingqa yaroshur.
Bo'yung sarv-u sanobartek, beling qil,
Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.
Aqiqing suhbatindin jon bo'lur so'z,
Qamartek chehrangga boqsa, qamar ko'z.
Urur nargislaring novakni jong'a,
Kular chehrang chechaktek arg'uvong'a.
Muhabbat nori jondin ketmadi hech,
Qo'lum siym olmangizga yetmadi hech.
Saroydin bordi Chin-Mochinga choving,
Qiyo boqsang bo'lur arslonlar oving.
Tabassum qilsangiz shakkar uyolur,
Tishing injusidin gavhar uyolur.
Jamoling y yetti olamga sipahlar,
Qatingda yer o'parlar jumla shahlar.
Falak ishqing yo'linda besar-u poy,
Isirg'ang donasi--Zuhra, yuzung-oy.
Latofat mulkida sultonsan, ey jon,
Qamuq boshdin-oyoqqa jonsen, ey jon.
Qotig' kulsang magar og'zing bilurg'ay,
Pari ko'rsa seni mendek tilurg'ay.
Soching ming torina ming hur yetmas,
Yuzungnung nurina ming nur yetmas.
Agar bersa suyurg'ib haq taolo,
Kerakmas sensizin firdavsi a'lo.
Ko'ngulning qoni barcha toshqay,
Ko'zumning yoshidin kavsar bo'shoshqay.
Kishing sensizin ne joni bo'lsun,

**Aningtek umrning ne soni bo'lsun.
Shakar erning naboti Xizra o'xshar,
Ayog'ing kimki o'psa, mangu yoshar.
Jamolingtek kishini yo'q jamoli,
Darig'o, bo'lmasa erdi zavoli.
Qiyomat ko'rklusen, husnungga ne so'z,
Yiroq bo'lsun jamolingdin yovuz ko'z.
Bukun yo'qtur sen oyttek ko'kta, asra,
Qulung bechora Xorazmiyni asra.**

Masnaviy:

**Kel, ey soqiy, keturgil bodai nob,
Kula-o'yna-yu ichsunlar bu as'hob.
Kim, ush yeltekk kechar ayyomi foni,
Ajaldin hech kishining yo'q amoni.
Sabrdin yaxshi yo'qtur, pesha qilsam,
Bu yo'lda sabr yo'q, andisha qilsam**

(Muborak maktublar. 16-18-betlar)

– Har bir maktubdan keyin keltirilgan soqiynomada shoirning hayotdan olingan yuksak zavq-u shavqi, nozik hayotsevarlik tuyg'ulari go'zal badiiy ifodasini topgan. Mazkur soqiynomalardagi misralarda badiiy ifodalangan mazmun teran ilohiy-irfoniy mohiyat kasb etadi va aksariyat parchalar oxirida aynan takrorlanuvchi «Sabrdin yaxshi» baytidagi axloqiy-ta'limiy aqidalarga quvvat beradi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, Xorazmiyning mazkur asarini yaratishdan kuzatgan bosh muddaosi insoni komil qiyofasi manzaralarini rangin chizishdan iborat ekanligi yaqqol anglashilib turadi. Ayni mayl Xorazmiy «Muhabbatnoma»sida gavdalantirilgan yuksak insoniy fazilatlarining Davlat ta'lim standarti talab-tamoyillariga mos kelishini alohida ta'kidlash imkonini beradi. Baytlarda qayta-qayta murojaat qilinadigan may va ishq timsollari o'sha muddaoni yuzaga chiqarish yo'lida beminnat xizmat qiladi. Xorazmiyning tayanch murodi «bu o'tkinchi dunyoda do'stlar ishq mayidan bebahra qolmasinlar»dan iboratdir. «Muhabbatnoma»dan yuqorida ko'chirilgan birinchi nomaning o'ziyoq, shoir ijodiy salohiyatining nechog'li yuqori ekanligi xususida yetarli tasavvur paydo qilish imkoniyatini beradi. Shunday bo'lsa-da, parchadagi ba'zi baytlarda mujassamlashgan ichki-botiniy ma'nolar haqida fikr yuritish

Xorazmiyning badiiy mahorati xususida muayyan xulosalarga kelish uchun yo'l ochadi. Avvalo, shuni aytish joizki, nomalardagi dastlabki baytlarda shoir ilohiy va majoziy ishqni yonma-yon tutib tasvirlaydi. Shunday ohang quyidagi baytda ham kuzatiladi:

Pari ruxsorlarning ko'rkaboyi,

Yuzung-navro'z-u qoshing-bayram oyi.

Ma'shuqa-pari ruxsorlarning eng ko'rklisi. Uning yuzi - Navro'z. Navro'zning lug'aviy ma'nosi «yangi kun». «Kun» turkiy tilda quyoshning ma'nodoshi hisoblanadi. Demak, yorning yuzi quyosh, uning qoshi esa-bayram oyi. Bayram oyi deganda, Navro'z bayrami nazarda tutiladi. Ma'lumki, hamalning birinchi kuni yangi yilning boshi sifatida bayram qilinadi va «Navro'z bayrami» deb ataladi. Shu kuni hamal oyi boshlanishi bilan samoda yangi oy ko'rinadi. Yangi oy-hiloldir. Hilol qoshni eslatadi. Shoir ma'shuqa yuzini Navro'zga qiyoslamaganda edi, uning qoshini bayram oyiga tashbeh qilolmagan bo'lardi. Bu jihatdan olib qaraganda, «Muhabbatnoma» muallifi o'xshatish vositasida so'z ta'sirchanligini oshirishga erishgan. Shuningdek, quyidagi baytda shoirning jinos san'atidan mahorat bilan foydalangani namoyon bo'ladi:

Bo'yung sarv-u sanobartek, beling qil,

Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.

Ko'rinadiki, Xorazmiy ma'shuqaning tashqi qiyofasini tavsiflash bilan cheklanib qolmay, uning ruhiy-botiniy olamiga ham daxl qilish orqali o'zining axloqiy-ta'limiy qarashlarini ham badiylashtirishga muassar bo'ladi. Bunda shoir «qil» so'zining ikki ma'noda qo'llanilishidan san'atkorona foydalangan. Shuningdek, keyingi misrada ish —harakat ma'nosidagi «vafo qil» birikmasi ham Xorazmiyning tub botiniy iddaosini yuzaga chiqarishga ko'maklashgan.

Asarda Faridun, Sulaymon, Masih, Yusuf, Hotami toy, Rustam, Ali, Muhammad Xo'jabek singari afsonaviy, ilohiy va tarixiy shaxslarning nomlari ham uchraydi. Xorazmiy «Muhabbatnoma»da bu an'anaviy ilohiy-irfoniy timsollarga ko'proq talmeh san'ati imkoniyatlari nuqtai nazaridan murojaat qilib, she'ming badiiy nazokatini oshirishga harakat qilgan.

«Muhabbatnoma»dan o'rin olgan Muhammad Xo'jabek madhiga atalgan misralar ham alohida ahamiyatga molik. Tasvirga ko'ra, Muhammad Xo'jabeksiz Jonibek mulki jonsiz tanga o'xshaydi. Xorazmiyga iltifot ko'rsatib, uni «Muhabbatnoma»day go'zal asarni bunyod qilishga ruhlantirgan qo'ng'iroq naslidan bo'lgan hukmdor (Muhammad

Xo'jabek) o'z el-yurti uchun Sulaymon qadar ulkan xizmatlar qildi. Qarang, asarning mag'z-mag'zidan shaxsiyat emas, ijtimoiyyot, xalqchilik g'oyalari bosh qon tomiriday o'tib turadi. Mazkur parchadagi quyidagi bayt ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi:

Quyoshdek davlating tobanda bo'lsun,

Eshingingda yeti ko'k banda bo'lsun (14-bet).

Xorazmiy zamon hukmdoriga chin dildan tilak tilarkan, uning davlatini quyoshdek porloq bo'lishini istaydi. Bunda «davlat» oltin, kumush singari moddiy boyliklar bilan bir qatorda, tabiiyki, mamlakat ma'nosida ham qo'llaniladi. Baytdagi o'xshatish va o'xshatilmish (davlat va moddiyat) o'rtasidagi o'zaro munosiblik ularning porloqligidadir. Shu bilan birga baytda quyoshning qiyomatgacha nur sochib turishiga ham ishora qilinadi va keyingi misradagi «yeti ko'k» birikmasini qo'llashda ijodkor uchun ana o'sha quyosh timsoli imkoniyat yaratib bergan.

«Muhabbatnoma» aruzning hazaji musaddasi mahzuf (mafoiylun, mafoiylun, faulun) vaznida bitilgan. Undagi o'ziga xos ohang, badiiy ifodaning nafis nazokati Xorazmiyning yuksak iste'dod sohibi ekanligini tasdiqlaydi. Shoir ushbu asari bilan turkiy tildagi noma janrining keyingi taraqqiyotiga zamin hozirladi. Shuningdek, «Muhabbatnoma» o'zbek tili tarixini o'rganish uchun ham muhim mumtoz manba sanaladi.

5.4. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni — erkin-ijodiy tarjimaning nodir namunasi

Qutb Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotida «Qutadg'u bilig» va «Hibat ul-haqoyiq»dan so'ng «Xusrav va Shirin» nomli yirik hajmli masnaviy yaratgan iste'dodli shoirdir.

Shoirning boy ma'naviy-adabiy merosidan ana shu tarjima dostonigina bizgacha yetib kelgan. Mazkur asar taniqli Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»idan o'rin olgan «Xusrav va Shirin» dostoni asosida vujudga kelgan bo'lib, unda Qutb Xorazmiyning ijtimoiy- siyosiy, axloqiy-ta'limiy, irfoniy-ilohiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Shoir Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbek tiliga muvaffaqiyatli o'g'irish barobarida, unga jiddiy yangiliklar kiritib, erkin-ijodiy tarjimaning mumtoz namunasini meros qoldirdi.

Qutb Xorazmiyning hayoti va faoliyati haqida «Xusrav va Shirin» dostonidagi ayrim ishoralar orqali ma'lum tasavvurlar hosil qilishimiz

mumkin. Dostondan anglashilishicha, shoir Xorazmda tugʻilgan. Shuning uchun aksariyat mumtoz manbalar va ilmiy tadqiqotlarda u Qutb Xorazmiy tarzida eʼtirof etiladi. Doston muqaddimasidagi maʼlumotlarga koʻra, shoir XIV asrning oʻrtalarida yashab ijod etgan.

Qutb Xorazmiy «Xusrav va Shirin» dostonini Oltin Oʻrda poytaxti Sigʻnoq shahrida Oʻzbekxonning oʻgʻli Tanibek va uning xotini malika Xonmalikka bagʻishlab yozadi. Tarjima -dostonning yaratilish sanasi manbalarda turlicha talqin etiladi. Jumladan, Tanibekning qisqa muddatlik hukmronligi 1340 yilga toʻgʻri kelganligi bois ilmiy adabiyotlarda dostonning aynan shu yili yozilganligi qayd etiladi. Sharqshunos A.Tohirjonov esa asar tarkibida kelgan bagʻishlovda Tanibek shahzoda tarzida tilga olinganligiga asoslanib, ayni raqamni inkor etadi hamda «Xusrav va Shirin»ni 1330-1336 yillar orasida yozilgan, deb taʼkidlaydi (Oʻzbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978, 202-bet). Shuningdek, «Tazkirayi Qayumiy»da shunday maʼlumot beriladi: «Muhammad Oʻzbekxon va uning oʻgʻillari Tanibek va kichik oʻgʻli Jonibek va padarkush Berdibeklar vaqtida Qutb Xorazmiy saroy doirasida edi.

Oʻz akasi Tanibekni oʻldirib, xon boʻlmish otasi Jonibekni oʻldirib, ular oʻrniga Berdibekning oʻltirishi voqealariga Qutb Xorazmiy shohid edi.

Muhammad Oʻzbekxon 1342 yilda vafot etmish edi. Oʻrniga xon boʻlmish Tanibekning xon boʻlishi ila va uning xotinining nomiga atab turkiycha dostonning yoza boshlagan edi» (Poʻlatjon Domullo Qayumov, «Tazkirayi Qayumiy», Toshkent, 1998, 42-bet).

Koʻrinadiki, dostonning yozilgan davrini aniqlashdagi chalkashliklarga Tanibekning taxtga oʻtirgan sanasidagi noaniqliklar (1340, 1342) sabab boʻlib kelmoqda. Shuningdek, dostonning muqaddimaviy kirish fasllari tarkibida «Shahzoda Tanibek madhi» deb nomlangan maxsus bobning borligi ham shubhalar uchun yoʻl ochib bergan boʻlishi mumkin. Qutb Xorazmiy dostonning «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» bobida quyidagi misralarni keltiradi:

Necha yil boʻldi jonim sukor erdi,
Koʻngulda ushbu andisha bor erdi.
Netak shoh tobgʻinga bir borgaman teb,
Bu koʻnglum qazgʻusini torgʻaman teb.
Koʻrub koʻnglum kim asru ragʻbatim bor,
Buyurdi kim qatigʻlom emdi ey, yor
Ravon, ey Qutb, tarkin kech boʻlur bil,
Ne bilgʻaylar seni soʻzlatmasang til.

Nizomiy nazmi yanglig' tuz so'zungni
Ani bilgut xoningg'a bu o'zungni.
Xonim birla malika otinga bir,
Kitobe qilg'ug'a qil, tedi tadbir ✓

Qutb Xorazmiy. Xusrav va Shirin. Kitobda. Uch bulbul gulshani. Toshkent-1986. 339-340-betlar. Bundan keyingi tegishli sahifalar qavsda ko'rsatib beriladi. -R.V., H.B.).

Ko'chirilgan iqtibosdan anglashiladiki, Qutb Xorazmiy necha yillardan beri Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbekchaga tarjima qilishni ko'ngliga tugib yurgan. Shohning oldiga borib ijodiy niyatini unga aytish orzusi ham shoir qalbida yashagan. Shunda Qutbning yaqin do'stlaridan biri unga jo'yali maslahat berib, bu ishni tezroq bajarish kerakligini aytadi. Yuqoridagi parchadagi «Xonim birla malika otinga bir»-misrasi ham shunday xulosaga kelish uchun asos bo'ladi.

Qutb «Xusrav va Shirin» dostonining hozircha yagona qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, u Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. Bu nusxa 1383-1384 yillarda amir Qutlu Xo'janing tavsiyasi bilan kotib Barka Faqih ibni Barokaz Edg'u Qipchoqiy tomonidan Misrda ko'chirilgan. «Xusrav va Shirin» dostonining ushbu nusxasi 4740 baytdan iborat bo'lib, shundan 4685 bayti bevosita Qutb Xorazmiy qalamiga mansubdir. Qolgan bir yuz o'n misra esa kotib tomonidan asarga ilova qilingan. Doston 91 bobdan tarkib topadi. Asar asliyati yuz bobdan iborat bo'lib, olti mingdan ziyodroq baytni o'z ichiga oladi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonining ayrim boblarini ixchamlashtiradi. Jumladan, Xusravning Rum qaysari huzuriga borib, undan madad olib qaytishi, so'ngra esa Bahrom Cho'binni mavh etishi bilan bog'liq voqealar Nizomiy Ganjaviy dostonida ikki bobda bayon etilgan bo'lsa, Qutb Xorazmiy ularni qo'shib yuboradi. Bulardan tashqari, Xusravning otashkadaga ketishi hamda u yerda o'g'li Sheruya tomonidan qatl etilishi tafsilotlari ham asliyatda ikki bobda ifodalangan bo'lsa, tarjimada ular birlashtiriladi. Qutb Xorazmiy dostonining an'anaviy «hamd», «na't», «munojot» singari fasllari Nizomiy Ganjaviy dostonidagidek 5 bobni tashkil qiladi. Keyin esa «Shahzoda Tanibekxon madhi», «Malika marhuma Xonmalik madhi», «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» boblaridan so'ng «Xusrav va Shirin hikoyatining avvali» sarlavhasi bilan asosiy voqealar tafsiloti boshlanadi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni turli adabiy majmualar va darsliklardan o'rin olgan. Dastlab, 1948 yilda ulug' Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tug'ilgan kunning 800 yilligiga bag'ishlab Toshkentda

nashr etilgan «Guldasta» to'plamida dostonidan parchalar e'lon qilindi (Guldasta, to'plam. Tuzuvchi Hodi Zarif. Toshkent, 1947). Shuningdek, «O'zbek adabiyoti» kitobidan ham dostonidan ayrim parchalar o'rin olgan (O'zbek adabiyoti, 4 tomlik, 1-tom, Toshkent, 1959, 118-161-betlar). Dostonni nashr etish va ilmiy o'rganishda polyak olimi A.Zayongkovskiy, taniqli sharqshunolar E.E.Bertels, G.Begdele, H.Zarif, N.Davron, N.Mallayev, A.Tohirjonov va boshqalarning hissalarini kattadir. Asarning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Sosoniylar shohlardan Hurmuz keksayib qolgach, Xusrav ismli o'g'il ko'radi. Yusufdek ko'rkam jamolli bo'lgan shahzoda jismonan ancha baquvvat bo'lib, tezda ulg'ayadi. U yoshlikdan hukmdorlik qoidalarini, siyohilik va turli ilmlarni o'rganadi. Yoshlikdan o'z xoxishiga ko'ra ish yuritishga o'rgangan Xusrav bir paytlar mamlakatda otasi tomonidan adolat intizom o'rnatish borasida qabul qilingan farmonga xilof harakatlar qiladi. Buning uchun otasi g'azabiga duchor bo'lgan shahzoda tavbat-tazarrular bilan arang qutuladi. Xusravning do'stlari orasida Shopur ismli bir jahongashta musavvir ham bor edi. U Xusravga Barda malikasi Shirin haqida so'zlab beradi. Xusrav esa Mehinbonuning jiyani malika Shirinni g'oyibona sevib qoladi. Uning tinchi, oromi yo'qoladi. Xusrav Shirinni izlab topish niyatida Shopurni Bardaga jo'natadi. Shopur Armanistonga yetib boradi va Shirin sayr qilib yuradigan bog'dagi bir daraxtga Xusravning suratini osib qo'yadi. Ko'rkam va baquvvat yigit suratini ko'rgan Shirin unga oshiq bo'lib qoladi. Shopur Shirin bilan uchrashib, unga Xusrav haqida gapirib beradi hamda sovg'a sifatida Xusrav bergan uzukni Shiringa yetkazadi. Shirin Mehinbonuning ruxsatisiz Madoyinga yo'l oladi. Biroq u yerdagi shoh saroyida ro'y bergan fitna hamda Hurmuz bilan Xusravning o'zaro ziddiyatlari sevishganlarni ancha tashvishga solib qo'yadi. Xusrav saroydan qochib ketishga majbur bo'ladi va panoh izlab Barda tomonga yo'l oladi. Madoyinda Xusrav yo'qligini eshitgach, Shirin ham Bardaga qaytadi. Biroq Shirin Xusravning Bardaga yo'l olganini xabarini eshitib, Madoyindan Bardaga qaytadi. Shu orada shoh vafot etadi. Xusrav ota taxtini egallash niyatida yana Madoyinga qaytishga majbur bo'ladi. Biroq Hurmuzning taxtini uning uzoq qarindoshlaridan biri, lashkarboshi Bahrom Cho'bin egallashga ulguradi. Shuning uchun Xusrav yana Armanistonga qaytishga qaror qiladi. Shirin to'yga shoshilmaslikni, avval Eron taxtini qo'lga kiritib, mamlakatda osoyishtalik qaror topishiga erishishni maslahat beradi. Xusrav Bahrom Cho'binni yengish uchun

Rum qaysaridan madad so'rab boradi va uning katta yordami bilan Bahrom Cho'binni tor-mor keltirishga muvaffaq bo'ladi va u Rum malikasi Maryamga uylanishga majbur bo'ladi. Xusrav Eron taxtini egallaganda, Mehinbonu vafot etgan edi. Shirin esa Armaniston o'lkasini idora eta boshlaydi. Dostonda Shirinning Madoyinga kelishi, uning istagi bilan sut arig'i qazishga kirishgan Farhodning oshiqona sarguzashtlari, fidoyi hunarmand va ishq shaydosining Xusrav tomonidan makr bilan mahv etilishi tafsilotlari ancha mufassal badiiy ifodasini topgan. Asarda tasvirlanishicha, Shiringa xizmat qilib yurgan Farhod uni sevib qoladi. Bundan rashk qilgan Xusrav Farhodni yo'qotish payiga tushadi. Unga Besutun tog'idan tuynuk ochib qo'shinim qarorgohiga yo'l solib bersang, Shirin senga bo'lsin, deya «shart» qo'yadi. Farhod bunday xavfli topshiriqni ishq yo'lida muvaffaqiyatli bajara boshlaydi. Bundan xabardor bo'lgan Xusrav makr-hiyla yo'lini tutadi. Farhodning oldiga bir makkora kampirni yuborib, «Shirin o'ldi»-, degan shum xabarni yetkazadi. Aldangan Farhod bunday ko'rgulikka chiday olmay, o'zini-o'zi o'ldiradi. Bu orada Maryam ham vafot etadi. Xusrav isfahonlik Shakar degan qizga uylanadi. Ammo u ham uzoq yashamaydi. Shundan so'ng Xusrav qilgan xatolarini tushunadi, Shiringa bo'lgan muhabbatini eslaydi, undan kechirim so'raydi. Shiringa uylangandan keyin, u saroyiga olimlarni da'vat etib, dunyo va uning jumboqlari haqida suhbatlar quradi, adolatli farmonlar qabul qiladi. Biroq mamlakat osoyishtaligi, sevishtganlarning totli hayoti uzoqqa cho'zilmaydi. Xusravning Maryamdan tug'ilgan o'g'li Sheruya saroy amaldorlari bilan til biriktirib, fitna uyushtiradi va otasini o'ldiradi. Otasining qotili bo'lgan Sheruya Shiringa uylanmoqchi bo'ladi. Biroq Shirin Xusravga bo'lgan muhabbatini oyoq osti qilmaydi. Qo'l ostidagi qullarini ozod etib, boyliklarini bechoralarga ulashib beradi va Xusravning qabri ustida o'zini-o'zi halok etadi.

Sharq xalqlari adabiyotida Xusrav va Shirin nomi bilan bog'liq qissa uzoq tarixga ega sayyor syujetlardan biridir. Bu mavzu yozma badiiy adabiyotda Qutb Xorazmiygacha bo'lgan davrda ham qayta-qayta ishlangan. Dastlab ayni voqealar tizmasi Firdavsiy «Shohnoma»sida Xusrav hikoyati tarzida uchrasa, keyinchalik Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviylar tomonidan pishiq ishlandi, ularning «Xusrav va Shirin» nomli ishqiy dostonlari vujudga keldi. Ba'zi tadqiqotchilar Qutb Xorazmiy dostonining tarjima mahsuli ekanligini qayd qilishdan cho'chiydilar. Holbuki, asar muqaddimadagi mana bu bayt masalaga oydinlik kiritadi:

**Qozondek qaynab ush savdo pishurdum,
Nizomiy bolidan halvo pishurdim (340-bet).**

Misralar mag'zidagi ma'no ortiqcha talqinalarga muhtojlik sezmaydi. Bolsiz halvo bo'lmaganidek, Nizomiy Ganjaviy dostonisiz Qutb asarini ham tasavvur qilish dushvordir «Xusrav va Shirin» dostonida Qutb Xorazmiy yashagan davr hayoti lavhalarini o'zining badiiy ifodasini topgan. XV asr birinchi yarmida Oltin O'rda aholisining ko'pchiligi ovchilik va chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Shu bois Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonidan farqli o'laroq, o'z asarida shahar hayoti bilan birga chorvachilik hamda ovchilik bilan bog'liq lavhalar tasviriga urg'u beradi. Shuningdek, Qutb dostonida Xusrav Armanistonga birinchi marta yo'l olganida Mehinbonu uni hashamatli saroyda emas, balki maysazor bir dalada kutib olib, ziyofat beradi. Bir qarashda maydachuyda bo'lib ko'ringan va asliyatda uchramaydigan bunday lavhalar Qutb dostoniga zamon nafasini, turkiy xalqlar tabiatiga xos rasm-rusumu udumlarni olib kirgan. Muallif o'z ona xalqi va adabiyoti manfaati yo'lida sadoqat bilan xizmat qilgan. Turkiygo'ylarga mo'ljallangan asar shu xalq zavq-shavqi, ruhiy-ma'naviy dunyosiga muvofiqlashtirilgan. Qutb Xorazmiy saroy tantanalari, marosimlari va ziyofatlari tasvirini ham o'z davriga oid yangi manzaralar evaziga boyitgan. Jumladan, Qutb dostonida may qimiz bilan almashtiriladi. Bazmlarda qo'buz asosiy cholg'u asbobi sifatida ko'zga tashlanadi. Saroydagi cholg'uchilarning barchasi qo'bizchilar nomi bilan taqdim etiladi. Qutb o'z dostonida xotin-qizlar obrazini bir muncha mukammallashtiradi. U xotin - qizlarning tashqi qiyofasini turkona va batafsil ko'rsatadi. Dostonda ular xuddi erkaklardek qilich - qalqon osib olgan tarzda, otda yurishda ham ulardan qolishmaydigan bir qiyofada tasvirlanadi. Qutb dostonida asliyatda nazarga tashlanmaydigan shunga o'xshash bir qancha lavhalar mavjudki, ular asar badiiyatini ko'tarish bilan birga, misralar bag'riga milliy ruhni singdirishday vazifani ham ado etgan. Tabiiyki, shoir bunday murakkab ijodiy jarayonda o'zbek tilining boy imkoniyatlari, xalq og'zaki ijodi xazinasini durdonalaridan mahorat bilan foydalangan.

«Xusrav va Shirin» dostonining muqaddimasida kelgan «Shahzoda Tanibekxon madhi», «Malika marhuma Xonmalik madhi» va «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» kabi fasllari Qutb Xorazmiyning mustaqil ijodi mahsulidir. Dostonda markaziy o'rinda turgan masalalardan yana biri ishq talqinidir. Shoirning bu boradagi falsafiy-ijtimoiy, ilohiy-

irfoniy qarashlari uning o'z zamonasining yetuk donishmandi, salohiyatli ma'naviy arbobi ekanligidan shahodat beradi :

Falak mehrobi ishq ermish xush onгла,
Oshiqlarning so'zin ishq birla tingla.
Kishikim oshiq ermaz joni yo'q bil,
O'lukni bormu ter ochunda oqil?
Agar it ko'ngliga haq ishq kirsa,
Kelur ul tilga, ketmaz, ursa, sursa.
Agar bo'lmasa oshiq charxi bazrom,
Ne sargardon yurir, qilg'a erdi orom.
Oshiq bo'lmasa ushbu y yetti qat yer,
Nedin muncha xaloyiq zahmini yer.
Tengizlar oshiq ermaz ersa bir so'r,
Nedin qaynar, ne g'urrushlar qilur ko'r?
Qayuningkim bu olam ichra ko'rdum,
Nedin muntek tiyu aqlinga so'rdum.
Ayur: ishq birla tirik ushbu olam,
Agar ishq bo'lmasa bo'lmaz erdi odam.
Jonim ishqdin farah tobtı esa bildim,
Ko'ngul berdim, yeringa ishq oldim.
Bu ishqim birla boshlab dostonni,
Salo teb ishqqa undadim jahonni (341-bet).

Qutb Xorazmiy ishq haqidagi falsafiy fikrlarini bayon etarkan, ularni hayotiy lavhalar bilan tasdiqlashga harakat qiladi. Bunda shoiming tajohil-u orif, tamsil, tashbeh, mubolag'a singari badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, o'sha fikrlarning o'quvchini mushohada yuritishiga undashi alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir aqidasicha, borliqdagi, olami kubrodagi barcha narsalar: maxluqot, nabotot haqning oshig'idir. Hatto it agar haq ishqining shaydosi bo'lsa, u tilga kiradi, uni qanchalik urib, sursang ham u bu yo'ldan qatmaydi. Y yetti qat yer haq oshig'i bo'lganligi bois xaloyiq zahmini ko'taradi. Dengizlar ham oshiq bo'lmasalar edi bunchalik qaynab junbushga kelmas edilar. Bunday muqoyasaviy badiiy lavhalar dostonida yana talaygina topiladi. Biroq o'sha misollardan chiqadigan xulosa yakrangdir: olam, undagi barcha mavjudotlarning negizini ishq tashkil etadi.

Qutb Xorazmiy tarjima jarayonida Nizomiy Ganjaviy dostonining

asl mazmun-mohiyatini, uning g'oyaviy-badiiy yuksakligini imkon qadar saqlab qolishga intilgan va aytish joizki, aksariyat boblarda u bunga erishgan.

Dostondagi markaziy obrazlardan biri Shirindir. Unin timsolida xalq osoyishtaligi, obodonligi uchun tinimsiz kurashgan, sevgisiga vafodor, sadoqatli ayolning notakror olijanob fazilatlarini mujassamlashgan. Shirin nafaqat Armanistondagi faoliyati, o'zining samimiyati, vafosi, tadbirkorligi bilan, balki Eronda ham mamlakatni adolat bilan boshqarish borasidagi ibratli sa'y-harakatlari bilan ham o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi. Dostondagi Farhod obrazi Shirindagi go'zal fazilatlarini yanada to'laroq namoyon qilishga xizmat qildirilgan. Shirinning sut oquvchi ariq va katta hovuz barpo qilish yo'lidagi niyatini Farhod amalga oshirishga kirishadi. Gap shundaki, Xusrav, Shirin, Farhod nomlari bilan bog'liq voqealar asosida Alisher Navoiyga qadar yaratilgan deyarli barcha asarlarda shu lavha (sut arig'i va hovuzi) saqlanadi. Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiygina unga ijtimoiy va xalqchil mohiyat bag'ishladi. Qutb asari negizida tarjima yotganligi uchun ham u mavjud an'anani buza olmaydi va shu masalaga quyidagi baytlarni bag'ishlaydi:

Ko'rub Shirinning oy yanglig' yuzini,

Munavvar qildi ul yuzdin ko'zini.

Keturmish erdi bora sut birga,

Ol ich yonimga tedi, to'kma yerga.

Olib Shirin elindin sutni Farhod,

Shakartek ichti, Shirin aydi:-Xush bod!

Ayitti-Soqi sansan bu erur xush,

Sut ermaz, og'u bo'lsa qilg'aman no'sh (495-496-b.).

Farhod bu so'zlari bilan Shiringa nisbatan samimiy munosabatini izhor qiladi. Biroq Shirin o'z ahdini buzmaydi. Xusrav esa ancha beqaror bir inson qiyofasida namoyon bo'ladi. U ba'zan ishqqa berilsa, gohida oshiqlikni ham unutib qo'yadi. U ba'zan sadoqatli oshiq, adolatli podsho qiyofasida namoyon bo'lsa, gohida esa Shakarga mahliyo bo'lib qoladi.

Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonini juda ravon bir uslubda, o'zbek tili imkoniyatlaridan keng istifoda etgan holda tarjima qildi. Fikrimizni asarning «Xusrav Hurmuzdan qochib Armanga borurda chashmada Shiringa yo'liqqani» sarlavhasi ostida berilgan quyidagi baytlar dalillaydi:

Ko'rub shoh chashma ichra ul yuzini,

Yuzindin hech ketarmaz bo'ldi ko'zini.

Qaroqlar ko'nglini aning qaroqi,
Yurakin kuydurur nortek yangoqi.
Boqib aning bilur yanglig' taninga,
Bulo'rdin o't yoqildi shoh joninga.
Ul oy g'ofil bu Xusrav boqqanindin,
Bo'lub mashg'ul tarayur erdi sochin.
Kishi kelmasmu teb ko'nglinga tushti,
Boqib nogah ko'zi Xusravqa tushti.
Ko'zin surtub nazar yuzinga soldi,
Ko'rub kuntek yuzin hayron qoldi.
Qatig' boqdisa shoh Shirin uyaldi,
Ne qilg'u emdi teb andisha qildi.
Qochib bechora, izdab, chora topti,
Bulut yanglig' sochin oy uzra yopti (380-381-betlar).

Parchada Qutb so'z san'atining katta naqqoshi qiyofasida nazarga tashlanadi. U go'zal manzaralar chizadi. O'z tasviridagi qahramon tashqi qiyofasi ko'rkamligi bilan bog'liq lavhalarini jonli, ta'sirli ifodalash uchun vosita izlaydi. Shariati islomiyaga xilof kelmaydigan yo'llar tanlaydi. Shirinning suvda tanho, harir libosda cho'milishi jarayoni unga ma'qul keladi. Yupqa libos ho'l badanga yopishib, uning «sir»ini oshkor qilib qo'yadi. Bunday nafis manzara esa Xusravni ham sabr quyushqonidan chiqaradi. Biroq shar'iy talablar uni «jilovlab» qo'yadi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni ikki qardosh xalq: o'zbek va ozarbayjon xalqlarining ildizi olis tarix qatlaridan boshlanadigan iqtisodiy-siyosiy hamda adabiy-madaniy aloqalari zaminida vujudga keldi. Shoir o'zbek adabiyoti tarixida tarjimachilikning rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan ushbu dostoni bilan yangi bir an'anaga asos soldi. Muhimi, Qutb Xorazmiyning bu dargohga qo'ygan qutlug' qadami yagona va oxirgi bo'lmadi. Keyinchalik Nizomiy Ganjviy forsiy dostonlarini o'zbek kitobxonlariga yetkazish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Haydar Xorazmiy «Maxzanul-asror» dostonini erkin, ijodiy tarjima qilgan bo'lsa, Ogahiy «Haft paykar» dostonini nasriy bayonda o'zbekchalashtirdi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining noyob durdonasi sifatida ma'naviy xazinamizga qo'shilgan muhim yodgorlikdir.

5.5. Sayfi Saroyi—lirik shoir. Uning «Suhayl va Guldursun» dostoni

O'zbek va fors-tojik tillarida asar yozish an'anasining boshlovchilari sifatida Sayfi Saroyining ham tabarruk nomi turadi. XIV asrda yashab faoliyat ko'rsatgan Sayfi Saroyi o'zbek va fors-tojik tillarida yozilgan dilbar asarlar mallifi, o'z davrining iste'dodli tarjimoni sifatida ma'lum va mashhurdir. Bu zullisonayn ijodkor qalamiga mansub asarlardan bir necha javobiya she'rlar, «Suhayl va Guldursun», Shayx Muslihiddin Sa'diy «Guliston»ining o'zbek tiliga qilingan tarjimasi bizgacha yetib kelgandir. Garchi bugungi adabiyotshunoslik Sayfi Saroyi qalamiga taalluqli asarlarning barchasini qo'lga kiritmagan bo'lsa-da, shoir merosidan ma'lum bo'lgan namunalarning o'zi ham uni XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyotining iqtidorli vakili sifatida qadrlash imkonini beradi. Sayfi Saroyining o'zbek tilidagi asarlari adabiyotshunoslar tomonidan tahlil etilib, tegishlicha baholangan (Давронов Н.А. Сайфи Саройи (Жизн и творчество).АКД,Т., 1968, Яна Сайфи Сарайи. Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдлик, 1-жилд. Т., 1977, 221-235 бетлар. Раҳманов В. Ўзбекские переводов «Гилистан»а Саади Ширази. АКД. Самараканд, 1968; Sharipov J. Qutb Xorazmiy va Sayfi Saroyi tarjimalari haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», 1965, 2-son,47-53-betlar). Uning fors-tojik tilidagi asarlaridan bizgacha yetib kelgan ayrim namunalar xususida esa yuqoridagi mulohazani aytib bo'lmaydi. Yoxud masalaning bu tomoni negadir Sayfi Saroyi ijodi tadqiqotchilari e'tiboridan soqit qolib kelayotir. Jumladan, biz ta'kid etgan mavzu Sayfi Saroyi hayoti va ijodi haqida maxsus asar yozgan tatar adabiyotshunosi X. Y. Minnegulov tomonidan ham unutib qoldiriladi. Holbuki, tadqiqotchi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi bisoti ustida ham mulohaza yuritishi lozim edi. Xususan uning qalamiga mansub kitobning shu ijodkor adabiy faoliyatini atroflicha qamrab olishga mo'ljallanganligi ham shuni taqozo etadi (Миннежулов Ю.Х. Сейф Сарай. Тормўши ҳим ижади. Казан, 1976). Biroq salmoqli risola muallifi bu haqda hech narsa demaydi. Kezi kelganda Y.H.Minnegulovning ushbu kitobi xususida yana ayrim qaydlarni o'rta qashlashga to'g'ri keladi. Bu adabiyotshunos bir necha yillardan beri XIV-XV asrlar adabiyoti bilan qiziqadi, uning vakillari haqida o'z mulohazalarini bayon etib keladi (Миннежулов Н.Ю. Сейф Сарай ижати турўнда. - Совет мактаби», Казан, 1971, 11-сон; Яна.

Переводы и оригинальные произведения Сайфи Сарайи. АКД. Казан, 1972; Яна. Сейф Сарайининг янги асарлари. «Казан ўтлари», 1972, 6-сон; Яна. Қутб ижати. Казан, 1976.). Bunisi quvonchli voqea, albatta. Xususan uning tomonidan Sayfi Saroyining hayoti va adabiy faoliyatiga doir salmoqli ilmiy tadqiqotlar eʼlon qilinishi maqtovga molikdir. Muqaddima, xotima va olti boʻlimdan tashkil topuvchi ushbu kitobda muallif oʻz oldiga Sayfi Saroyi ijodining oʻrganilishi tarixi, adabiy merosining hajmi va mundariyasi, ijodkor hamda tarjimon sifatidagi mazmundor faoliyati, murojaat etgan adabiy janrlari, badiiy mahorati muammolari singari xilma-xil mavzularni hal etishday ulkan va masʼuliyatli vazifani qoʻyadi. Ilmiy asar oʻz muallifining jiddiy izlangani, boy adabiy maʼlumotlar toʻplashga boʻlgan urinishi, durustgina ilmiy tadqiqot yuritish koʻnikmasi borligidan dalolat beradi. Kitobning fazilati aytilganlar bilan yakunlanmaydi, albatta. Ayni paytda mazkur risola bir qator nuqsonlardan ham xoli emas. H.Y.Minnegulov qarashlaridagi bahstalar oʻrinlar tadqiqotning kirish qismidayoq koʻzga tashlanadi. Negadir, u Sayfi Saroyi haqida oʻzbek adabiyotshunosligi, rus sharqshunos olimlari amalga oshirgan ilmiy ishlarni tan olmaydi. Shuning uchun ham u kitobning muqaddimasidayoq tatar oʻquvchilariga Sayfi Saroyini «yangi ochilgan yozuvchilardan biri» sifatida taqdim etadi (Minnegulov H. Seyf Sarai. 5-bet). Eng muhimi, Xatip Minnegulov Sayfi Saroyini «turk-tatar adabiy tilining rivojiga ulkan ulush qoʻshgan» ijodkor tarzida baholaydi (Oʻsha kitob, 5-bet). Kitob muallifi ijodkorning oʻzbek adabiyoti vakillaridan biri ekanligini umuman inkor etadi. Buni uning «turk-tatar» birikmasiga bergan izohida ham koʻrsa boʻladi. H. Minnegulov kitobning izohlar qismida ayrim fikrlarga aniqlik kiritishga harakat qiladi. Masalan, u kitobning oʻsha bahsida «turk-tatar» birikmasi va uning qoʻllanishi ustida mulohaza yuritar ekan, quyidagi xulosalarga keladi. Asrlar davomida turkiy xalqlar tomonidan bunyod etilgan madaniy obidalarga nisbatan (eng qadimgi yozma yodgorliklar bundan mustasno) aralashiga turkiy xalqlarning mushtarak merosi sifatida qarash va ularni umumlashtiruvchi atama bilan ifodalash yaramaydi. Shuning uchun Idel-Ural, Oʻrta Osiyo, Kichik Osiyo, Kavkazorti mintaqalarida yaratilgan asarlarga nisbatan «turk-tatar», «turk-oʻzbek», «turk-ozarbayjon», «turk-usmonli» kabi muayyan xalqqa mansublik birikmalardan foydalanishni yoqlaydi (Oʻsha kitob, 7-bet). Umuman olganda, tadqiqotchi tanlagan yoʻnalish yomon emas

va uning talay fikrlariga qo'shilsa bo'ladi. Darhaqiqat, har bir yurt, turkiy til va adabiyotning mushtarak jihatlari bilan yonma-yon o'zigagina xos bo'lgan rivojlanish yo'li, taraqqiyot qonuniyatlari, obidalariga haqida gap ketganda, o'shanday aniqlikka amal qilgan tarzda mushohada yuritish, uni yozuvda aks ettirish ma'quldir. Lekin tarixiy vaziyatning talab va taqozosiga ko'ra, o'rta asrlarda, hatto undan so'nggi davrlarda ham turkiyda so'zlashuvchi qabilalar, hatto forsiy najot aholi bilan aralashdi, yurt dushmanlariga qarshi birgalikda kurashdi, o'z taqdirini belgiladi, hamkorlikda madaniy obidalar bunyod etdi. Aniqrog'i, har bir xalq o'z holi qudratiga ko'ra o'sha obidalarga hissasini qo'shdi. O'sha asarlarni baholash paytida bu tarixiy haqiqatdan ko'z yumish va birlikda yaratilgan ma'naviy obidani birgina xalqqa nisbat berish to'g'ri bo'lmaydi. Sharq adabiyotining zabardast tadqiqotchisi E.E.Bertels xuddi mana shunday bahstlab masala ustida fikr yuritib: «Klassik til deb ataluvchi tilda, ya'ni dariy yoki forsiy tilda yaratilgan ulkan adabiy merosga har qanday holda ham har ikki xalqning haqqi bordir va bu adabiyotni ulardan biriga mansub deb bilishga urinish ikkinchisiga nisbatan adolatsizlik bo'lur edi» (Бертелс Е.Е. Избранное трудо. Том I. М., 1961, с. 241.), - deb yozgan edi. Yetuk olimning bu qaydlari turkiy xalqlar hamda turkiy tillar uchun ham ma'lum darajada xosdir. Bas, shunday ekan, ularni bir-biridan batamom ajratib olib qarash, tarixiy shaxs va asarlarga baho berish mutlaqo xatodir. Xatip Minnegulov masalaga ana shunday bir tomonlama munosabatda bo'lish oqibatida Sayfi Saroyini nuqul tatar adabiyotining arbobi tarzida qaraydi, shu niyat bilan ish boshlagan tadqiqotchi adabiy dalillarni soxtalashtirish, zo'rma-zo'raki yopishtirish kabi xolisona ilmiy bahs uchun noloyiq yo'ldan boradi. Uning bir yoqlama fikrlashi Sayfi Saroyining tug'ilgan joyi masalasida, ayniqsa, ochiqroq ko'rinadi. Sayfi Saroyining bizgacha yetib kelgan adabiy merosi tarkibida shunday satrlar ham uchraydi:

**Qamishli yurt mani tuvg'on elimdi,
Bilik g'urbatda kelturg'on bilimdi.
Kelib o'ldim Saroyda she'r fidoyi
Saroyning shoiri, elning gadoyi.**

Ana shu misralardagi ishoralarga suyangan holda N. Mallayev va boshqa adabiyotshunoslar Sayfi Saroyi Xorazmning shu nom bilan ataladigan qishlog'ida tug'ilgan bo'lsa kerak, degan fikrni o'rtaga tashlaydi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. T., 1976, 255-bet).

X.Minnegulov esa shu masala ustida N.Davronov bilan munozaraga kirishadi. Risola muallifi o'z nuqtai nazarini asoslash niyatida Idel bo'yolari—Donbass va Uralda «bu ism» bilan atalgan qishloqlarning anchagina uchrashini ta'kidlaydi (Minnegulov X. O'sha kitob, 25-bet). Hozirgi Tatariston hududida qadim-qadimdan ko'pgina «Qamishli» nomi bilan yuritiluvchi aholi yashaydigan joylar bo'lganligini ma'lum qilgan kitob sohibi o'z xulosalarini yakunlashga o'tadi. O'sha hukmga ko'ra, «Sayfi Sarooyi Idel bo'yidagi Qamishlida tug'ilgan» (O'sha kitob, 26-bet). Biroq, tadqiqotchi zikri o'tgan xulosadan oldin «shoir tug'ilgan qishloq tilga olingan joylardan qaysi biri», - degan haqli savolni o'rta tashlab, uni javobsiz qoldiradi. Masalaning Xorazm bilan bog'liq tomoni ham ochiq qoladi. Ilmiy bahs talabi bir fikrni inkor qilish uchun ishonchli va rad qilish qiyin bo'lgan ma'lumotlarga suyanishni taqozo etadi. X.Minnegulovda ular yo'q. Qisqasi, Sayfi Saroyining Oltin O'rda hududida hayot kechirgani, «uning asarlari negizida qipchoq tili yotishi»ni asos qilib olgan X.Minnegulov tarixiy shaxslar faoliyatini baholashda qo'pol xatolarga yo'l qo'yadi (O'sha kitob, 26-bet). Uning ilmiy faoliyatidagi bunday bir yoqlama qarashlar Qutb Xorazmiy haqidagi kitobida ham ko'rinadi. Umuman olganda, so'nggi yillarda tarixiy shaxs va ma'lumotlarga xolisona munosabatda bo'lmaslik, ularni majburiy «o'ziniki» qilishga urinish hollari ahyon-ahyonda ko'zga tashlanib turadi. Bunday g'ayri ilmiy fikrlashning zararli oqibatlarini o'z vaqtida ilg'ab olgan akademik I.M.Mo'minov o'shanday shaxslarga nisbatan o'zining odilona xulosasini o'rta tashlagan edi. Ana shu fikrlarning tasdig'ini akad. I. Minsning I.Mo'minov haqidagi xotiralaridan topishimiz mumkin. «I.Mo'minovning, -deb yozadi akad. I.Mins, -otashin baynalminanalchi ekanligi meni hayratga soldi. O'tmishdagi olimlar haqida gap borar ekan, u vazminlik bilan o'sha olimlarning tug'ilgan joyini ta'kidlab o'tardi: «Ba'zilarga hayronman, -derdi kuyunib, -biror shoir va olimning qaysi millatga mansubligi haqida chunonam shov-shuv ko'tarib, talashib-tortishishadi. Birlari bu-o'zbek olimi desa, yana birlari, -yo'q, bu-tojik, deb talashishadi, uni o'z millati vakili qilishga urinishadi Axir, o'tmish allomalari O'rta Osiyodagi jami xalqlarning ilk durdonalaridan oziqa olgan-ku. Demak, ularning asarlari umumxalq boyligi emasmi» (Mins I. Xotiralardan bir lavha. «Fan va turmush» 1978, 8-son, 24-bet). Qarang, qanday oqilona va adolat bilan o'rta tashlangan xulosa. Chindan ham, Sayfi Saroyi va Qutb Xorazmiylar qoldirgan ma'naviy merosdan (o'rinsiz bahslar zo'rma-zo'raki asoslashlardan xoli holda) tatar xalqining

bahramand bo'lishiga kim xalaqit berayapti? Nega ular qoldirgan merosni mushtarak ma'naviy boylik sifatida qarash va baholash mumkin emas? Fikrimizcha, bahamjihat, birgalikda adabiyotimizning katta nazariy muammolari ustida o'ylashimiz, ularning mushtarak taraqqiyot qonunlarini, qardosh, tildosh, dindosh xalqlar do'stligining g'oyaviy asoslarini bo'rttirib ko'rsatishga zo'r berishimiz kerak.

Sayfi Saroyi XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyoti tarixida eng avvalo, zabardast shoir sifatida qadrlidir. Uning bizgacha yetib kelgan tarqoq nazmiy merosi o'z muallifining yaxshigina salohiyatidan xabar beradi. Sayfi Saroyi o'z zamonasining farzandi. Ammo donishmand va ilg'or qarashlar egasi, dunyo va uning voqealariga aql ko'zi bilan qarashga, uni kuzatish, baholash, munosabat bildirishga qodir kishi edi. Shuning uchun uning adabiy merosi o'ziga zamondosh bo'lgan tab' sohiblari asarlaridan tubdan farq qilmaydi. Balki o'shalarga hamohanglik, yaqinlik kayfiyati ustun turadi. Sayfi Saroyi g'azaliyotining yetakchi mavzuini ishq-muhabbat talqini tashkil qiladi. Shu bosh va an'anaviy mavzuda asarlar yaratish jarayonida u o'zi yashayotgan zamon illatlarini turli ramz va ishoralar yordamida aks ettirib qoldirishga erishadi. Shuningdek, olijanob insoniy fazilatlarini ulug'lash, dunyo va uning ne'matlaridan bahramand bo'lishga undash, umrni zoe o'tkazmaslik, ilm-fan, kasb-hunar o'rganishga da'vat singari ilg'or g'oyalar targ'ibi ham Sayfi Saroyi ma'naviy merosining mag'z-mag'ziga singib ketgan. Shoir she'rlarining yetakchi qahramoni—oshiq. U o'z yorining samimiy shaydosi va hamdamidir. Oshiq uchun dunyoda yagona buyuk mavjudot bor, u ham bo'lsa mahbubadir. Uning nazdi va nazarida biror-bir kishi shu mahbubaga teng kelolmaydi. Mana, o'sha sodiq qahramon—oshiqning bu boradagi xulosasi:

**Ul yuzi oykim, jahoniydur,
Bu zamon xo'blarining xonidur.
Yosamin tan, qomati sarvi ravon,
Zulfi jannat bog'ining rayhonidur.
Kirpugining o'qina jonlar nishon,
Qoshi yosining jahon qurbonidur.
Shams aning har kun yoqasindan tug'ar,
Ul sababdin bu jahon nuroniydur.**

(Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. Toshkent-1968. 12-bet. Bundan keyingi tegishli sahifa ko'rsatib beriladi.- R.V., H.E).

Jahonning fayz-u shukuhi, ko'rki va tarovati ham o'sha oy yuzli, sarv qomat, zulfi rayhon, kiprigi o'q yor borligi uchun. Aks holda bularning hammasi, ya'ni dunyoning borligi mazmunsizdir. Sayfi Saroyi qalamidan ruh olib, qizg'in harakat qiluvchi oshiqning atrof-muhit, uning voqea-hodisalari nigo hi mana shunday. Shu tufayli Sayfi Saroyining nomi tabarruk, asarlari tildan tushmay keladi. Biroq shoir asarlarida harakat qiluvchi kuyunchak qahramon—oshiqning holati, kayfiyati birday ko'tarinki emas. Ba'zan u norozi qiyofada, yoridan shikoyat qiluvchi kayfiyatda ham namoyon bo'ladi. O'shanday ruhiyatdagi yor o'z ma'shuqasiga murojaat etadi, uni insofga chaqiradi.

**Alo, ey dilbari manzur, bu ko'rkingga bo'lib mag'rur,
Ko'ngullar qilmag'il ranjur, kechar bu xusn davroni.
Bu muddatni g'animat bil, bu fursatda vafolar qil,
Bu izzat birla bo'l ko'p yil, xaloyiqning sevar joni**

(Sayfi Saroyi. 14-bet)

Yor ishvalarini ko'rgan, dunyo va uning nayranglari xususida tasavvuri tobora boyigan oshiqning o'z ma'shuqasiga munosabati voqealar rivoji davomida ancha dadillashadi. Endilikda oshiqning ma'shuqasiga murojaatida nasihat o'rnini ginaxonlik, uni bevafoqlikda ayblash egallay boshlaydi. Shoir satrlaridagi norozilik ruhiyasining qamrov doirasi ham kengayib, ijtimoiy mohiyat kasb eta boshlaydi. Uning qalamidan chiqqan adabiy parchalarga ijodkor yashagan zamon voqealari nuqtai nazaridan qaraydigan kitobxon misralardagi zorlanish, shikoyat ohanglari ikki shaxs: oshiq va ma'shuqa o'rtasidagina sodir bo'ladigan voqea bo'lmay, balki minglab, millionlab kishilar ohu fig'oni ekanligini osonlikcha his etadi.

**Odati budur hamisha bu bevafo ma'shuqaning
Kim aning vaslin tilasa, ul firoqinda tutar,
Bu falak javri bekin Sayfi Saroyi bag'rini,
Ul yuzi oy hajr o'tining ixtiroqinda tutar(16-b.).**

Zamonadan cheksiz jafolar ko'rgan oshiqning o'tli fig'oni, hasratli nafasi tobora balandlashadi. U tengsizlik, haqsizlik, jabr-u zulmning kuchayganidan iztirobga tushadi, vafo o'rniga jafoning peshvoz chiqqanidan to'lg'anadi, ruhan eziladi.

**Tortib zamona xo'blarining javrini mudom,
Ko'rdungmi hech birinda bulardin vafo ko'ngul,
Kuydum sening bila necha kez fursat o'tina,**

Yillar chekib sening bila javr-u jaf o'ngul.

Qozi evi ne yerda, ajab, mufti qaydadur,

Bilg'ay edim sening birlan xush mojar o'ngul (24-b.).

Fursat, kechayotgan hodisalar, adolatsizlikning avjga chiqishi javobiya-g'azal qahramoni ko'zini ochib, jur'atining kuchayishiga, sabr kosasining limmo-lim to'lishiga olib keladi. Asta-sekin hurkovich, andishali, dadil gapirishdan hayiqadigan oshiq o'rnini jiddiy, rostgo'y, haqiqatlab, g'azabli shaxs egallay boradi. Ana shunday ijobiy g'oyaviy o'sish yo'lining davomi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi merosida ham ko'rinadi. To'g'ri, shoirning bu tildagi she'rlari chandon ko'p emas. Hozircha ulardan namuna sifatida uchtagina she'riy asar ma'lum. Ehtimol, ular yana bordir. Bulardan qat'iy nazar, mavjud she'rlarning o'zi ham Sayfi Saroyining bu sohada yaxshigina salohiyati, o'tkir qalami, puxta bilimi bo'lganligidan darak beradi. Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi she'rlari ravon o'qiladi. Ularning badiiy bo'yoqdorligi ustida ham faqat yaxshi gaplarni aytish mumkin. Mazkur she'rlarning g'oyaviy yo'nalishi shoirning o'zbek tilidagi asarlariga to'la jo'rovoz bo'lishi bilan ahamiyatlidir. Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi she'rlaridan ham jafokash, fidoyi qahramonning dardli ovozi quloqqa chalinadi. Nochorlik, moddiy tanglikdan iztirobga tushgan bir shaxsning alamdiya qiyofasi kishi ko'zi o'ngida gavdalanadi.

Ro'zam zi g'ami firoqi tu shabgun ast,

V-az javri zamona in dilam pur xun ast.

Bifrist xayoli xesh imshab barman,

To sho'h damam ki ba tu holam chun asyo (36-b.).

(Mazmuni:

Firoqing g'amidan kunduzim tundir,

Zamona javridan bu dilim to'la xundir.

Yor xayoli etdi bu kecha menga quvonchli,

Onlarim boisi sen, sensiz holim nechundir).

Shoir ruboiylaridan birida hayotdagi iqtisodiy nochorlik mavzui turli ishoralar orqali aks ettiriladi. Unda safar taraddudini ko'rayotgan nochor-u nokom bir shaxsning yo'l ozuqasi yo'qligidan shikoyati, yurak nidosi, kuchli alami umumlashtirib beriladi. Shoir o'zga tilda ham ana shu katta ijtimoiy dardni g'oyat mahorat bilan gavdalandirishga, silliq ifodalashga erishadi.

**Yo rab, chi kunam zodi safar nest maro,
V-az oqibati xesh xabar nest maro.
Har chand ki, ba dargohi tu shoista nayam,
Miskini tuam, digar kase nest maro (36-b.).**

(Mazmuni:

**Yo rab, ne qilay safar ozuqasi yo'q manda,
Taqdirim oqibatidan ham xabar yo'q manda.
Garchi sening dargohing uchun noloyiqman,
Sening miskiningman, o'zga kishi yo'q manda**

(Tarjima bizniki)

Mazkur ruboiy satrlarida ifodalangan mazmun kishini fikrlashga, Sayfi Saroyi tarjimai holi manzaralarini eslashga undaydi. Shoir yurti Xorazmda nochorlik, zulmning kuchayishi uni vatanini tark etishga majbur qilgan. Iqbol, ro'shnolik izlab u Oltin O'rdaga qarab yo'lga chiqqan. Bu tasodifiy hodisa emas edi. Xorazm ma'lum muddat O'zbekxon va uning o'g'illari Tanibekxon, Jonibekxonlar ta'sirida bo'lgan. Sayfi Saroyi esa markazga intilgan. Ko'rinadiki, u safar mashaqqatlarini boshidan kechirgan. Qo'nim topib, o'z salohiyatini namoyish etishga qadar g'aribona turmushga chidagan. Ajab emas, o'sha lahzalar satrlarga ko'chgan bo'lsa. Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun» asaridagi mana bu misralar ham bizning mulohazalarimiz foydasiga xizmat qiladi.

**Temur Urganja tortib keldi lashkar,
Ko'rib ko'z- ko'r, bo'lib qoldi quloq-kar.
Qo'zutti jang bila olamda to'fon,
Oqitti suv tekin yer uzra ko'p qon**

(Uch bulbuli gulshan. 326-bet)

Bunday ayanchli ahvolga Sayfi Saroyining befarq qarashi aslo mumkin emas edi. Ayniqsa, To'xtamishxonning fojiali o'limi shoirni iztirobga tushirgan. O'sha mash'um lavhalar keyinchalik «Suhayl va Guldursun» dostoni misralarida muhrlanib qolgan. Shoirning fors-tojik tilidagi boshqa bir to'rtligida ham uning tarjimai holiga oid lavhalar ko'zga tashlanadi. Sayfi Saroyi umr yo'lidan uning zamon zayli, turmush taqozosi tufayli Qamishli qishlog'idan Saroyga borib qolganligi, «Saroyning shoiri, elning gadoyi» bo'lib yashaganligi ma'lum. Shoir ishoralariga, uning satrlaridagi kayfiyat, ohangga jiddiyroq e'tibor qilib, quloq solinadigan bo'lsa, o'z yurtidan o'zga yurtlarga borishning muallif istak va irodasidan tashqari bir holatda sodir bo'lganligining guvohi bo'lish mumkin. Mana bu to'rtlikda

ham o'shanday norozi qiyofadagi jafokash bir shaxs namoyon bo'ladi.

**Yo rab, tu maro rahi saodat binamoy,
Digar madavon dar ba daru hoy ba hoy.
Yo zoviyai hirsı vujudam bar band,
Yo qulfi muhimmoti murodam bikushoy**

(S.Saroyi. 36-bet)

Mazmuni:

Yo, rab, sen menga saodat yo'lini ko'rsatgil,
Yetar, endi meni uyma-uy, joyma-joy choptirma.
Yo vujudim hirlari yo'lini batamom bog'la,
Yo murodim muhimmotlari qulfini ochgil.

Sayfi Saroyi qalamidan chiqqan fors-tojik tilidagi nazmiy bisotning bir necha she'rdangina iborat bo'lishiga aql bovar qilmaydi. Ularning yana anchagina miqdorda borligi shak-shubhadan tamoman xolidir. Xususan, Shayx Muslihiddin Sa'diyday fors-tojik adabiyotining zabardast bir arbobi asarini o'zbek tiliga o'girish uchun jur'at qilish katta tayyorgarlik, jiddiy sinovlardan o'tilgandan so'nggina sodir bo'ladigan hodisa hisoblanadi. Fikrimizcha, Sayfi Saroyi o'shalarni his etgan, shu sharaflı vazifani uddalash uchun o'zida tayyorgarlik va yetarli imkoniyat borligini tushungan holda ishga kirishgan. «Guliston» muqaddimasida o'rta qo'yilgan masalani oydinlashtirishga ko'maklashuvchi ishoralar mavjud. «Ilk yoz kunlaridan bir kun, -deb yozadi Sayfi Saroyi o'sha muqaddimada, -bo'ston ichında gullar orasında bir necha zarif olimlar bilan o'turub, insho ilmindan bahs qilib, abyoti g'arib va ash'ori ajib o'qudum esa ul olimlarning ulusi aruz ilmindan bir mushkul baytning taqattu'in savol etti. Filhol javobin eshitib aytti: «Ey adibi g'arib, senga bir muvofiq nasihatim bor. Qabul qilsang, xayr bo'lg'ay». Aytim: «Buyurung». Aytti: «Shayx Sa'diy «Guliston»ini turkiy tarjima qilsang, bir sohibdavlat er otina, yodgoring jahonda qolsun deb» (Qarang: Uch bulbul gulshani. Toshkent-1986, 170-bet). Ana shu tariqa yaxshilik yodgor qoldirish istagi bilan qalam ushlagan Sayfi Saroyi o'z zimmasiga tushgan ishning mas'uliyatini ham his etadi. Masalan, mana bu satrlarda shoirming o'sha holati ifodasini topgan.

**Eygu oti yodi birla ko'p zamon,
Toza bo'lsun bu Gulistoni jinon.
Bu guliston bog'boni ul adib,
Kim Saroyi Sayf erur nazmi g'arib**

(O'sha asar. 172-bet)

Albatta, bu misralar sharqona kamtarlik maylidan ham xoli emas. Ya'ni Sayfi Saroyi o'z qobiliyat va imkoniyatlari ustida kamsuqumlik, xoksorlik bilan mushohada yuritadi. Buyuk daho egasi nazdida o'z salohiyatining «g'arib» ko'rinishini odilona tan oladi. Butun asar tarjimasida Sayfi Saroyining jiddiy bir holatda ishlaganligi namoyon bo'ladi. Aslida o'sha jiddiyat, so'z oldidagi mas'uliyat burchini yurakdan his qilish oqibatida «Guliston» tarjimasida ko'ngildagiday chiqqan. Ayniqsa, asardagi parchalarning ohangdor, silliq aks-sado berishini zo'r qoniqish bilan qayd etishga to'g'ri keladi. Bularning barchasi jamlanib, Sayfi Saroyining fors-tojik adabiyotiga bo'lgan baland rag'bat, ixlos va e'tiborini ko'rsatadi. Alqissa, zikri o'tgan ma'lumotlar Sayfi Saroyini o'z zamonasining zullisonayn ijodkori, tojig-u o'zbeklar birodarligi qasriga munosib g'isht qo'ya olgan hassos san'atkori sifatida baholash huquqini beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Temur va temuriylar davlatining asoslanishi haqida so'zlang.
2. Temuriylar davrida o'zbek adabiyoti qanday muvaffaqiyatlarga erishdi?
3. Shu davrdagi lirik tur, janrlar taraqqiyoti va adabiy aloqalar haqida gapirib bering.
4. Shu davrda adabiyotshunoslikka doir yaratilgan qanday asarlarni bilasiz?
5. Xorazmiy haqida «Muhabbatnoma»da qanday ma'lumotlar berilgan?
6. «Muhabbatnoma» tarkibida kelgan qanday she'riy janrlarni bilasiz?
7. Qutb Xorazmiy «Xusrav va Shirin» masnaviyisi Nizomiy Ganjaviyning shu nomdagi dostoni bilan qanday o'xshash va tafovutli jihatlari bor?
8. Sayfi Saroyi asarlarini sanab bering.
9. «Suhayl va Guldursun» dostoni haqida nimalarni bilasiz?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Mahmud Tarobiy. Sarbadorlar. Temur davlati. Shohruh Mirzo. Ulug'bek Mirzo. Abusaid Mirzo. Umarshayx Mirzo. Sulton Ahmad Mirzo. Mahmudxon. Zahiriddin Muhammad Bobur. Shayboniyxon. Sayyor mavzular. Noma janri. Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. «Fununul-balog'a».

Davlatshoh Samarqandiy. «Tazkiratush-shuaro». Alisher Navoiy. «Majolis un-nafois». Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» Xorazmiy. «Muhabbatnoma». Muhammad Xo'jabek. «Guliston». «Bo'ston». Shayx Sa'diy Xusrav. Shakar. Shirin. Maryam. Farhod...

Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «O'qituvchi»1994.
2. Ahmadxo'jayev E. Gadoiy (hayoti va ijodiy merosi). Toshkent: «Fan», 1978, 110 bet.
3. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. Toshkent: «O'zbekiston», 1993.
4. Vohidov R. XV asrning ikkinchi yarmi, XVI asrning boshlarida o'zbek va tojik she'riyati. Toshkent, «Fan»,1983, 145 bet.
5. Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent, «Fan»,1992.
6. Vohidov R. Alisher Navoiyning ijod maktabi. Buxoro, 1994.
7. Gadoiy. Devon. G'.G'ulom nomidagi ASN. Toshkent-1973, 148 bet.
8. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «O'qituvchi» 1976.
9. Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986.
10. Рустамов Е. Узбекская поэзия в первой половине XV века. ИВЛ. Москва, 1963.
11. Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. Toshkent: 1968.
12. Sayfi Saroyi. Gulistoni bit turkiy. Suhayl va Guldursun. «Uch bulbul gulshani» kitobida. Toshkent: 1986, 163-330- betlar.
13. Xorazmiy. Muhabbatnoma. Toshkent,1959.
14. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 1-tom. Toshkent, 1977, 186-236-betlar.
15. Qutb Xorazmiy. Xusrav va Shirin. «Uch bulbul gulshani» kitobida. Toshkent,1984, 333-619-betlar.
16. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent: «O'qituvchi» 1993.
17. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent:»Fan» 1996.
18. Hayitmetov A. Ulug'bek davrining muhim bir adabiy yodgorligi haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», 1995, 1-son, 3-9-betlar.

VI-BOB

XV ASRNING BIRINCHI YARMIDA YASHAB IJOD ETGAN O'ZBEK SHOIRLARI

6.1. Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni hamda bu haqdagi bahs-u munozaralar

Sharq xalqlari orasida qadimdan mashhur bo'lgan qissalardan biri «Yusuf va Zulayho»dir. Bu sayyor syujet «Tavrot», «Injil» hamda islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni karimda ham uchraydi. Sharq adabiyotining buyuk darg'alari Firdavsiy, Saolibiy, Ibn Sino, Kisoiy, Abdurahmon Jomiy kabilar arab va fors tillarida, Qul Ali, Shayyod Hamza, Nosuriddin Rabg'uziy singari ijodkorlar esa Durbekka qadar turkiy tilda yozgan asarlarida mazkur qissaga murojaat etishgan. Bu asarlar orasida Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni alohida ahamiyatga molik.

«Yusuf va Zulayho» dostonining muallifi masalasi uzoq yillardan beri munozaraligicha qolmoqda. Ba'zilar bu dostonni Durbek emas, Ulug'bek, Homidiy Balxiy kabi shoirlardan biri ijod qilgani haqida ma'lumot beradilar (O'zbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent, 1977, 278-279-betlar). Adabiyotshunos N.Mallayevning kitobida bu haqda quyidagi mulohazalar bayon etilgan: «Keyingi yillarda ayrim tadqiqot va maqolalarda «Yusuf va Zulayho» hamda uning muallifi haqida munozarali fikr-mulohazalar bayon etildi. Munozara «Yusuf va Zulayho»ning muallifi, uning yozilgan yili kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Mavjud ma'lumotlarning ozligi, doston nusxalarining nisbatan keyinroq ko'chirilgan bo'lishi, ularning kamligi hamda o'zaro qiyosiy tadqiq qilinmaganligi ayrim munozarali masalalarni uzil-kesil hal etishga imkon bermaydi. Binobarin, biz an'ana bo'yicha «Durbek» nomi va «1409» sanasini saqlab qoldik (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 274-bet). Adabiyotshunos B.To'qliyev tomonidan umumta'lim maktablarining 9-sinflari uchun yozilgan «O'zbek adabiyoti» darsligida ham prof. N. Mallayevga fikrdoshlik qilinadi. Biroq xuddi shu sinf o'quvchilariga mo'ljallab nashr etilgan majmuada izoh berilgan holda «Yusuf va Zulayho» dostonining muallifi noma'lum asarlar sirasiga kiritilishi bir oz noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Aslida «Yusuf va Zulayho» dostonining yozilgan yili va muallifi masalasida

adabiyotshunoslikdaliqda XX yuz yillikning 70-yillaridayoq ishonarli fikrlar o'rtaga tashlangan edi. Jumladan, akad. B.Valixo'jayevning tadqiqotlarida ayni masalada ko'p sonli adabiy ma'lumotlar guvohligida jiddiy xulosalar bayon qilingan. Taniqli olim samarqandlik ma'rifatparvar Abduhamid Po'lotiy shaxsiy kutubxonasida saqlanayotgan «Yusuf va Zulayho» qo'lyozmasiga tayanib, masalaga oydinlik kiritgan. O'sha qo'lyozmada «Ayladi bu qissani Durbek nazm» satri ham bor ekanki, buni inkor qilishning imkoni yo'qdir (Batafsil ma'lumot uchun qaralsin: Valixo'jayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent, «Fan», 1974, 50-54-betlar).

«Yusuf va Zulayho» dostoni va asar muallifi xususida sharqshunos E.E.Bertels, V.V.Bartold, D.T.Voronovskiy, N.M.Mallayev, B.Valixo'jayev, E.Fozilov, F.Sulaymonova kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib bordilar va qimmatli fikrlar bayon etdilar. 1971 yilda Javqon Lapasov «Yusuf va Zulayho» dostoni morfologiyasi» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi.

Dostonning ilmiy jamoatchilik nazariga tushgan Toshkentda saqlanayotgan 5, Samarqanddagi 2 hamda 1516 yilda (hijriy 922) ko'chirilgan Istambuldagi To'pqopi saroyi kutubxonasida mavjud bo'lgan Hirot nusxasi va 1563 yilda (hijriy 971) ko'chirilgan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan nusxalari ma'lum. Professor A.Fitrat ilk bor 1929 yilda Samarqandda chop etilgan «O'zbek adabiyoti namunalari» kitobida «Yusuf va Zulayho» dostonidan parchalar e'lon qildi. Shundan so'ng turli darslik va majmualardan asar parchalari o'rin oldi.

Durbekning hayoti bilan bog'liq ba'zi ma'lumotlar «Yusuf va Zulayho» dostonining muqaddimasidagina keltiriladi, xolos. Muallif asarning yozilgan yilini abjad hisobiga asoslanib quyidagicha ifodalaydi:

«Zod» edi tarix yana «xe» yu «dol»,

Muddati hijratdin o'tub mohu sol

(Uch bulbul gulshani. 7-bet. Bundan keyin tegishli sahifalar ko'rsatib boriladi. R.V., H.E.).

Abjad hisobiga ko'ra «zod»-800, «xe»-8, «dol» esa-4 ga teng. Ularning yig'indisidan 812 hijriy yil kelib chiqadi. Uni milodiy yilga aylantirsak, 1409 yilga tug'ri keladi. Shoir doston muqaddimasida shu yili «jumla akobir»lar-u «nabi-yu vali»lar bag'rida sokin, abadiy uyquga ketgan «ummul bilod»-shaharlar onasi bo'lgan Balx qamal qilinganini iztirob bilan yozadi. Yozning sarhil mevalari pishgan paytda shahar ahlining

butun noz-ne'matlardan bebahra qolgani Durbekni chuqur iztirobga soladi va u o'sha kayfiyatini satrlarda quyidagicha ifodalab qoldirgan:

**Shahr chu do'zax kibi zindon edi,
Tashqari chun ravzai rizvon edi.
Tashqari erdi bori noz-u naim,
Shahr ichida erdi azobi alim...
Tashqari erdi bari polizu bog',
Shahr ichida erdi base dard-u dog' (7-bet).**

Durbek qamal ichra qolgan shahar aholisining ayanchli holatini yuqoridagi parchada kuzatilganligi kabi qarshilantirish san'atidan mahorat bilan foydalanib badiiy ifoda etadi. Doston muallifi tasvirdagi o'sha voqealarning shaxsan guvohi bo'lgan. Asarda alohida ta'kid bilan qayd qilinishicha, qamal uch oy davom etgan:

**Ushbu qalob xalq uch oyi tamom,
Yer edilar g'ussa-vu g'am subh-u shom.
Banda alar birla giriftor edim,
Borchasidin voqifi asror edim (8-bet).**

Adib mana shu qamal davrida taqdirdoshlari bilan birgalikda g'am sharobini ichib, goh Alloh kalomi, goh kitob o'qish bilan mashg'ul bo'ladi. Shoirning yozishicha, turkiy til bilan Yusuf va Zulayho qissasini nazmda bayon etish uning ko'nglida tug'ilgan shirin niyati edi. Balx qamali davrida Durbek forsiy tilda nasrda bitilgan «Qicasi Yusuf» bilan tanishadi. Biroq shoir bu asar va uning muallifi haqida dostonda hech qanday ma'lumot bermaydi. «Yusuf va Zulayho» haqida yirik hajmli doston yozishga kirishgan shoir, shubhasizki, «Yusuf va Zulayho»ning zukko kitobxonlar orasida keng tarqalgan xalq kitobi nusxalari bilan ham tanish bo'lgan. Shuningdek, shoirning «Goh o'qir edim zi kalomi iloh» misrasi uning Qur'oni karimdagi «Yusuf» surasidan ham ijodiy ta'sirlanganligini dalillaydi.

«Yusuf va Zulayho»-ishq-muhabbat mavzuida yozilgan doston bo'lishi bilan bir qatorda, unda shoirning axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari, adolatli hukmdor haqidagi o'y-xayollari hamda islom dinining dunyoviy shuhrat kasb etishi singari muhim ahamiyatga molik mulohazalari badiiy in'ikosini topgan.

Dostonning qisqacha tafsiloti quyidagicha: Mag'ribda nomi keng tarqalgan, doimo zafar yo'ldoshi bo'lgan shoh Taymusning qizi Zulayho tushida Yusufni ko'rib, unga g'oyibona oshiq bo'ladi. Shoir

Taymus haqida fikr yuritarkan, «Kofir edi ul, vale odil o'zi, bo'lmas edi ikki oning bir so'zi», - deya ta'riflaydi. Ushbu misralarning o'zidanoq dostonida muqaddas islom dini targ'ib qilinishi anglashiladi. Zulayho tushida Yusuf bilan «suhbatlashadi». Yusuf o'zini mahbubaga quyidagicha «tanishtiradi»:

**Dedikim:-«Yusufdur otim, gul uzor,
Men eruram Misr elida shahriyor (34-bet).**

Zulayho uyg'ongach, o'zini yangi bir olamga kirib qolgandek his etadi. U ishqning asirasiga aylanadi. Zulayho butun umri davomida o'sha tush taassuroti bilan yashaydi. Shoir Zulayhoning Yusuf ishqida o'rtanishlarini juda ehtiros bilan badiiylashtiradi:

**Erdi aning og'zida Yusuf oti,
O'rtadi boshdin - oyog'i ishq o'ti (35-bet).**

Mag'rib shohi Taymus olti oylik yo'l bo'lgan Misr eliga xat yozib, elchi yuboradi. Zulayhoning kelajagi, baxti haqida qayg'urgan ota-ona uni Misrga kuzatib qo'yishadi. Zulayho Misrda katta tantana bilan kutib olinadi. Biroq u Misr Aziziga turmushga chiqadi va taqdiriga tan berishga majbur bo'ladi. Chunki u bilan kelgan enagasi qizdan ota-ona nomusini muhofaza qilishini qattiq talab qiladi. Iztirobalar alangasida qolgan Zulayhoning Yusufga bo'lgan muhabbati yanada haroratlana boradi. Sabr-toqat, chidam uning hamrohiga aylanadi. Biroq qiz muhabbatining tobora yolg'inlanib borayotganiga ba'zan bardosh berolmay qolganligi ham dostonida badiiy ifodasini topgan. Bunday holat uning Yusuf bilan uchrashuvlarida namoyon bo'ladi.

Taqdir taqozosi bilan Yusuf ham Misrga kelib qoladi. Uning go'zalligi va donoligiga hasad va g'ayriklik bilan qaragan otalari Ya'qub taxtining merosxo'ri Yusuf bo'lishidan xavfsiragan og'a-inilari uni yo'qotish payiga tushadilar. Ular Yusuf uchun cxoh qazishga tushadilar va qarib qolgan otalari Ya'qub hamda uning sevikli farzandi boshiga og'ir musibatlarni soladilar. Yahudo boshliq Yusufning akalari Ya'qubdan hiyla bilan o'z ukalarini olib ketib, «bo'ri edi» bazonasi bilan uni chohga tashlaydilar. Munofiqlik shu darajaga borib yetadiki, og'a-inilardan biri uni pichoqlashga kirishadi. Shoir dostonida bu hodisani quyidagi misralarda tasvirlaydi:

**Bir og'asi qo'pti, sug'urdi pichoq,
Keldi oning ko'ksina qo'ydi ayoq.**

Chohda yotgan Yusufning joniga Moliki Tojir karvonining kelib

qolishi oro kiradi. Yahudo boshliq og'a-inilar husnda, aql-farosatda yakto bo'lgan, otasining xizmatini sadoqat bilan o'taydigan Yusufni Moliki Tojirga sotadilar va munofiqlik ustiga yana munofiqlik qiladilar:

Dedilar: -E, Xojai nek e'tiqod,
Bandamiz erur, o'zidur xonazod.
Uch kecha-kunduz qochib erdi tamom,
Qilg'on ekandur bu choh ichra maqom.
Emdiki, toptaq qiloli oni band,
Turfa gurizanda qul erur lavand.
Bizga kerakmasdur oning hech ishi,
Borcha sotarmiz agar olsa kishi.
Iltiki egri, o'zi qochqoq erur,
Borcha yomonlik ichida toq erur (24-25-bet).

Ko'rinadiki, mol-mulk, mansab ilinjida og'a-inilarning bu qadar tubanlik botqog'iga sho'ng'ishi dostonida qattiq qoralanadi. Yusuf qullik azobiga giriftor qilinadi. Ya'qub esa ko'rar ko'zlaridan judo bo'ladi. Shu tariqa, Moliki Tojir Yusufni Misr Aziziga uning bo'yidan ham baland keladigan «yoqut ila dur-u guhar» evaziga sotadi. Misrdagi ko'shk ustida Yusufni ilk bor o'z ko'zlari bilan ko'rgan Zulayho ishq alangasi ichida o'rtanadi. U bu alanganing yuksak haroratiga bardosh berolmaydi. Biroq enagasining pand-u nasihatlari, sabrga undovchi o'gitlariga tan berishdan o'zga chora topa olmaydi.

Enagasi dedi: «Hali ayla sabr,
Qilmag'il o'zunga, ayo moh, jabr (88-bet).

Dostonida sevishganlarning ehtiroslarini jilovlash borasidagi irodalarining sinovdan o'tishi yuksak mahorat bilan tasvirlanadi. Bu borada Zulayhodagi ishq mayidan ko'proq sarxush bo'lishga moyillik bilan Yusufdagi sabr-matonatning to'qnash kelishi asardagi ziddiyatlarning eng yuksak cho'qqisi bo'lib xizmat qiladi. Misr Azizi Yusufni sotib olarkan, jufti haloliga uni qul sifatida emas, balki farzandi deb bilishini o'tinadi. Bu esa Yusufning zimmasiga yanada mas'uliyat yuklaydi. Misr Azizi Yusufni Zulayho xizmatiga yuboradi. Shunday qilib, sevishganlar bir-birlari bilan yaqindan uchrashadilar. Biroq bu uchrashuvlar Yusufning jiddiy qarshiliklari bilan kutilgan visol onlarini uzoqlashtiradi. Shoir Yusufning atayin Zulayhoning ko'ngil istaklariga qarshi borishi manzaralarini o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalantirib beradi:

**Yusuf ayittiki: -«Holo xush siyom,
Men edim ozod, bo'libmen g'ulom.
Men edim o'z mamakatimda amir,
Munda bukun xor erurmen, haqir.
Meni falak qildi otomdin judo,
Shoh edim, emdi bo'libmen gado.
Ko'rsa tushinda Zulayho gar mani,
Men dag'i tushumda ko'ribmen ani (144-bet).**

Yuqoridagi iqtibos dostonida Yusufning Zulayho enagasiga aytgan so'zlaridir. Bundan Yusufning ham sadoqatli oshiq ekanligi yaqqol sezilib turadi. Enaga uning so'zlarini Zulayhoga yetkazadi va qizni ortiqcha fig'on qilmasdan tangriga shukr qilishga chaqiradi:

**Yusuf erur xizimatingga subh-u shom,
Sabr bila etgasen oxir bakom,
Sabr bila tengri berur komi dil,
Sabr qil-u, sabr qil-u, sabr qil (45-bet).**

Enaga tilidan aytilgan bu so'zlar dostonida ilgari surilgan yetakchi g'oyalardan biridir. Ayni choqda qamal ichida qolgan Balx shahri aholisini ham shoir turli ishoralar yordamida sabr-u bardoshli bo'lishga chaqiradi. Muhabbat iztiroblari Zulayho bardoshidan ustun keladi. Uni enagasi qanchalik sabr qilishga undamasin, baribir Zulayho faqat visolga intiladi. Yusufni xilvatga chorlab, unga ko'ngil istaklarini bayon etadi. Biroq Yusufning gunohga botgisi, zinoga yo'l qo'ygisi kelmaydi. Zulayho tuhmat va malomat qilib uni zindonga soldiradi. Ammo keyinchalik u bu qilgan ishlaridan juda pushaymon ham bo'ladi. Iloj topib Yusufning ovozi eshitishga, banddan ozod bo'lgan Yusufning uzoqdan bo'lsa ham jamolini ko'rish bilan taskin topishga harakat qiladi.

Shoir mamlakat obodonchiligi, el-yurt farovonligini davlat boshliqlarining adolatli siyosat yurgizishlari hamda tadbirkorliklarida deb biladi. Dostonida Misr shohi Rayyon ana shunday kishilardan biri sifatida tasvirlanadi. Rayyon davlat ishlarini boshqarish uchun o'zidan ko'ra tadbiri roq va donishmandroq bo'lgan Yusufni Misr taxtiga ko'taradi. Yusuf zindondagilarni ozod qiladi va uning qat'iy buyruqlari hamda ko'rsatmalari bilan Misr xalqi dehqonchilikda misli ko'rilmagan natijalarni qo'lga kiritadi. Olti yil davomida ocharchilik azobini boshidan kechirgan xalq farovon hayotga tashna edi. Yusuf xalqning ana shunday ezgu istagining amalga oshishida katta xizmatlar ko'rsatadi. Dostonida

ikki sevishtan qalb sohiblari Yusuf va Zulayhoning Misrda o'tkazilgan to'ylari tafsilotlari ham bag'oyat mahorat bilan tasvir etilgan. Shoir bu tantanadan xalqning behad xursandchiligini zo'r ehtiros bilan ko'rsatishga erishadi. Shu bilan birga ikki sevishtan qalbning yangidan hayot boshlashi lavhalari tasviri ham ancha jonli chiqqan.

Asarda chinakam muhabbat tarannum etilib, turli yovuzliklar natijasida aziyat chekkan barcha kishilar hayotning zavqli onlaridan bahramand bo'lishdek baxtga qayta musharraf bo'lishlari mahorat bilan badiiy ifodasini topgan. Og'a-inilar qilgan yovuz ishlaridan pushaymon bo'lishadi. Shoir chinakam adolat tantanasini dostonidagi Bashir obrazi sarguzashtlari asosida ifoda etadi.

Bashir Molik Tojirning qullaridan biridir. Yusufning onasi vafot etganda, Ya'qub Bashirning onasini sotib oladi va Yusuf shu enagasini emib katta bo'ladi. Ya'qub ona-bolani bir-biridan judo qilish uchun Bashirni qul sifatida sotib yuboradi. Farzandi dog'ida kuygan mushti paronaning ikki ko'zi olamni ko'rishdek baxtdan mahrum bo'ladi. U doimo Kan'on darvozasi oldida o'g'lining yo'liga termulib o'tiradi. Ya'qubning ham boshiga taqdir shunday musibatlarni soladi. Yusufning zindondan Bashirni ozod qilishi va echki qoniga belangan kuylagini unga berib yuborishi, barcha musibatlariga xotima yasaydi. Bashir avval onasini izlab topadi. Visol shodligidan onaning ko'zlari ravshanlashadi. Keyin Bashir Yusufning kuylagini Ya'qubga eltib beradi. Ya'qub bu kuylakni ko'zlariga surtadi va uning ko'zlari ham munavvar bo'ladi.

Dostonda asarning xalq og'zaki ijodi nusxalarida bo'lgani kabi qahramonlik ham ulug'lanadi. Yusufning katta o'g'li Meshomning maydonga kirib bir hamla bilan Yahudo bilan Sham'unni chetga olib otishi va qolgan sakkiz og'a maydonga chiqishga jur'at etolmaganliklarida folklorning ta'siri kuchli ekanligi sezilib turadi.

«Yusuf va Zulayho» dostonining qurilishi, voqealar rivoji murakkab bo'lgan asardir. Unda juda ko'p voqealar va obrazlar mavjud bo'lib, ular asosan Yusuf sarguzashtlari atrofida birlashgan hamda dostonidagi asosiy qahramonlarning qator fazilatlarini ochishga xizmat qilgan. Aruzning sari' bahrida (muftailun, muftailun, foilun) bitilgan bu asar ravon uslubda yozilganligi hamda badiiy tasviriy vositalarga boyligi, shuningdek, o'zbek mumtoz adabiyotidagi badiiy jihatdan ancha mukammal ijod etilgan dostonlardan biri ekanligi bilan ahamiyatlidir. Bulardan tashqari, mazkur asar Durbekdan keyin shu mavzuda ijod

qilgan o'zbek va boshqa qardosh xalqlar shoirlari uchun ham ilhom manbai bo'lib xizmat qildi.

6.2. Haydar Xorazmiy va uning «Maxzanul-asror» dostoni badiiyati

Haydar Xorazmiy XIV asrning oxiri va XV asrning boshlarida yashab ijod qilgan iste'dodli so'z san'atkoridir. Shoir haqidagi ba'zi ma'lumotlar Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush-shuaro», Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lug'atayn» kabi asarlarida uchraydi. Ularda shoirming noyob iste'dod sohibi ekanligi qayd etilib, turkiy va forsiy tillarda yaxshi she'rlar bitganligi, Amir Temur nabiralaridan Iskandar Sheroziyga bag'ishlab Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» («Sirlar xazinasi») dostoniga javoban turkiy tilda go'zal, ijodiy doston yozganligi e'tirof etiladi.

Haydar Xorazmiyning turkigo'y shoirligi va uning xorazmlik ekanligi Alisher Navoiyning «Muhokamatul-lug'atayn» asarida e'tirof etilgan. Salohiyatli shoir o'z masnaviysini turkiy tilda yozishini quyidagicha izohlaydi:

**Turk zahiridur ochunda bu kun,
Boshlar uluq yir bila turkona un!...
Turk suradini tuzuk birla tuz,
Yaxshi ayolg'u bila ko'kla qo'buz...
Men bitigan xat bila yo'ng'il qalam,
Men yurug'on yo'l bila urgil qadam**

(Muborak maktublar. Toshkent-1987, 221-bet. Ushbu majmuada asarning nomi «Gulshanul-asror» tarzida berilgan. R.V., H.E.).

Adabiyotshunos N.Mallayev «Maxzanul -asror» Haydar Xorazmiy adabiy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona asar ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, olim oliy maktab uchun yozilgan darsligida shoirming hayoti haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Haydar asli Xorazmdandir. Uning Haydar Xorazmiy deb atalishi ham shu boisdan. U qachonlardir Fors viloyatiga kelgan. Birmuncha vaqt, Navoiy va Davlatshoh ta'kidlaganlaridek, Sulton Iskandar huzurida bo'lgan. Sulton Iskandar birmuncha ma'rifatparvar amirzodalardan bo'lgan, o'z atrofiga ilm, san'at, adabiyot ahllarini to'plagan, o'zi ham she'riyat bilan shug'ullangan. Haydar Xorazmiy farazan 1409-1414 yillar orasida «Maxzanul-asror» dostonini yaratgan» (Mallayev N. O'zbek adabiyoti

tarixi, Toshkent, 1976, 288-bet). Keyingi yillarda Mavlono Lutfiy asari sifatida qayd etib kelingan «Gul va Navro'z» dostoni ham Haydar Xorazmiyga nisbat berilayotir. «Fununul-balog'a» hamda Bobur Mirzoning «Aruz risolasi»dagi e'timodli qaydlar shunday xulosani yanada quvvatlantirishga xizmat qiladi.

«Maxzanul-asror»ning London, Parij, Vena, Qozon va boshqa joylarda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari fan olamiga ma'lum. Doston yuzasidan E.E.Bertels, H.Zarifov, A.Abdug'afurov, B. Valixo'jayev, E.Rustamov, J.Sharipov, A. Hayitmetov singari bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib borishdi. N.Abdullayev asarning qiyosiy matnini vujudga keltirdi va 1974 yilda Nizomiy Ganjaviy dostoni bilan chog'ishtirish asosida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi.

Sharq xalqlari adabiyotida ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»siga yoki uning ayrim dostonlariga javob aytish adabiy an'ana sifatida shakllandi. Bu ish shoirdan katta iste'dod, teran tafakkurni talab etardi. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni mana shu an'ananing samarasi o'laroq vujudga kelgan bo'lsa, ajab emas. Haydar Xorazmiy o'zining «Maxzanul-asror» dostoni bilan ushbu adabiy an'ana ravnaqiga muhim hissa qo'shdi.

Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» dostoni falsafiy-ta'limiy asardir. Dostonning asliyati 59 bobdan tarkib topgan. Masnaviyning dastlabki 18 fasli an'anaviy muqaddimaviy boblar sanaladi. Asarning asosiy qismi 20 maqolat va 20 hikoyatdan iborat bo'lib, mazmunda xotima bilan nihoyasiga yetadi. Shayx Nizomiy dostonining an'anaviy kirish qismlari Tavhid va Munojot, Muhammad alayhis-salomning ta'rifi, payg'ambarning me'roji, birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi ta'rif, Dovud o'g'li Malik Faxriddin Bahrom shohning ta'rifi, Bahrom shohga xitob va ta'zim, bu kitobning tartibi, so'z madhi, nazmning nasrdan yuksakligi, ko'ngil, ko'ngil parvarishi haqida birinchi xilvat, birinchi xilvatning samarasi, ikkinchi xilvat, ikkinchi xilvatning samarasi singari bo'limlardan tarkib topadi.

Dostondagi maqolatlarda shoir o'zining muayyan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini ixcham, o'ta purna'no baytlarda ifoda etadi. Ularda ilgari surilgan g'oyalarni esa hikoyatlar asosida oydinlashtirish va mustahkamlashga erishadi. Maqolatlarda shoir adolat, mamlakatni boshqarish va xalqqa munosabat, zolim podshohlardan shikoyat, mehnat va uning foydasi, kishilarga yaxshilik qilish va qiyinchiliklardan

qo'rqmaslik, rashk va hasadning zarari, saxovatning foydasi, baxillikning yomon oqibati haqida muhim mulohazalarini bayon etgan.

Haydar Xorazmiyning «Maxzanul-asror» dostoni tuzilishi hamda janr xususiyatlariga ko'ra, Nizomiy Ganjaviy masnaviysiga juda yaqin turadi. Har ikkala doston ham falsafiy-ta'limiy mohiyat kasb etib, aruzning sari' bahrida (sari'i musaddasi matvii makshuf muftailun, muftailun faulun) yozilgan. Haydar Xorazmiyning dostoni Nizomiy Ganjaviy dostoniga nisbatan hajman ancha kichik. Haydar Xorazmiyning dostoni 639 baytdan iborat bo'lib, 23 bobdan tarkib topgan. Asarning dastlabki 7 fasli an'anaviy muqaddimaviy boblardir. Mazkur boblar Alloh hamdi, payg'ambar na'ti, xalifalar ta'rifi, Sulton Iskandar madhi, musannifning vasfil-holi kabi masalalarga bag'ishlangan. Dostonning asosiy qismi 16 bobni o'z ichiga oladi. Ularda mav'iza (o'git-nasihat), maqolat va hikoyatlar mavjud. Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviydan farqli o'laroq, dostonida avval hikoyat, undan so'ng shu hikoyatdan kelib chiqadigan xulosa va fikrlarni umumlashtiruvchi bob (maqolat) keltiradi. Maqolatlar va hikoyatlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ularning ba'zilar Nizomiy Ganjaviy maqolat va hikoyatlariga ancha yaqin tursa, ba'zilar tamomila yangidir.

Haydar Xorazmiy dostonidagi «Musannifning vasfil-holi» bobida o'zining bir kecha g'am bilan hamnafas bo'lganligi hamda ichki iztiroblarini bayon etib, Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» dostoniga yuksak baho beradi. Undagi tashbehlar va teran fikrlarning sodda uslubdagi bayoni shoirning nozik did va so'z san'atining o'ziga xos jozibasidan mahorat bilan foydalana oladigan ijodkor ekanligidan dalolat beradi:

Aql tengiz erdi-yu andisha kon,
O'rtasida gavhari ma'ni nihon.
Jon tishi birla qozib ul konni,
Qildim o'zum g'avs bu ummonni.
Ul kishi qo'yg'ay chu Nizomiy bu ganj,
Qozg'ana olg'ay guhari dast ranj.
Yo'q esa har muflisi be dastgoh,
Hech topa bilgaymu bu Maxzanga roh (206-207-betlar).

Aqlni dengizga tashbeh qilgan shoir shu dengizda yashiringan ma'ni gavharlarini ummonda g'ovvos singari suzib, jon tishlari bilan qaziganligini g'oyatda go'zal tasvirlaydi. Bu- «gavhari ma'ni», shubhasiz, Nizomiy

Ganjaviy dostonidir. Shu bois shoir Nizomiy kashf etgan bu ganjga musharraf bo'lish uchun katta mehnat talab qilinishini bayon etadi. Iqtibosdagi «hech topa bilg'aymu bu maxzanga roh»-misrasida shoir iyhom san'atidan mahorat bilan foydalangan. Haydar Xorazmiy «maxzan» so'zini dastlab xazina ma'nosida qo'llagan bo'lsa, ikkinchidan, «Maxzanul-asror» dostonini nazarda tutgan. Shuningdek, shoir Nizomiy Ganjaviy dostonidan ilhom olgani, undan adabiy ta'sirlanganini quyidagicha e'tirof etadi:

Menki pishurdim bu laziz oshni,

Shayx Nizomiydin olib choshni.

Shayx Nizomiy damidin jon topib,

Ma'nisidin yarliq-u burhon topib (222-bet).

Haydar Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotida she'riy hikoya yaratish an'anasining ravnaq topishida katta hissa qo'shdi. «Maxzanul-asror» dostonidagi hikoyalar axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etadi. Muallif ularda biror kichik hayotiy voqeani hikoya qilish orqali kitobxonga pand-nasihat qiladi, ularga o'git beradi, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy masalalarga doir zamonasi uchun peshqadam xulosalarini ilgari suradi. Aytilganlar nuqtai nazaridan 43 baytdan tarkib topgan «Bo'z tuquvchi kampir va bazzoz hikoyati» alohida ahamiyatga ega. Mazkur hikoyat Kufa shahridagi g'ayb ilmidan xabardor bir darveshning bozorga kelib qolishi tasviri bilan boshlanadi. U o'z ishini ipidan ignasigacha pishiq biladigan bazzozning faoliyatini kuzatib turadi. Savdogar (bazzoz) oldiga bir keksa kampir ikki hafta tinimsiz mehnat qilib, to'qigan bir ko'ylaklik bo'zini olib keladi. Bu beva ayol o'zining ojiz va bechorahol ekanligi, bir to'da bolalari uning yo'liga intizor bo'lib turganini aytib, bazzozdan tegishli haqini to'lashini iltimos qiladi. Bazzoz kampirning bo'zidan illat qidirishga tushadi. Uning qo'pol, dag'al, kiyimga yaroqsiz ekanligini vaj qilib, arzimagan pulga sotib oladi. Bu ham etmagandek bazzoz bo'zni o'lchashda ham beva kampir haqidan urib qoladi. Kampir ketgach, bir xaridor bazzozning oldiga yaxshi bo'z so'rab kiradi. Bazzoz qaysi bo'zni ko'rsatmasin, xaridor undan qoniqmaydi. So'ngra bazzoz o'sha kampir to'qib kelgan bo'zni maqtay-maqtay xaridorga juda qimmat narxda sotadi. Bu holni kuzatib turgan haqqparast darvesh bazzozni qattiq uyaltiradi.

Haydar Xorazmiy mazkur hikoyatda keksa kampirning bazzoz oldiga kirib kelishi manzarasini g'oyatda ta'sirchan badiiy ifodalaydi. Baytlardagi o'ziga xos sifatlashlar o'quvchi ko'z oldida kampirning ayanchli ahvolini yanada yorqinroq gavdalantirishga xizmat qiladi:

Toki o'shul hol ichida bir ajuz,
Bo'yi ikki qot bo'lub orqasi kuz.
Bo'yi boshi ra'sha bila beqaror,
Dam urushi, yo'l yurushi murdavor.
Ne ko'zida nur-u, na og'zinda so'z,
Dunyosidin qo'ynida bir vusla bo'z (221-bet).

Hikoyatdagi darvesh chol haq yo'lida, komillik yo'lida umrini bag'ishlagan so'fiylar timsolidir. Shoir bazzozning nomaqbul xatti-harakatini fosh etish uchun o'quvchi e'tiborini uning sandig'i, undagi matolarga qaratadi va ayni vosita orqali ifodalamoqchi bo'lgan maqsad-muddaosini badiiy tasvirlash uchun istifoda etadi. Bunda darveshning bazzozga aytgan nafratli so'zlarini hikoyada bayon etish Haydar Xorazmiyga qo'l keladi. Shoiming asarda ilgari surgan g'oyasi haqparast darveshning nutqida yanada oydinlashadi:

Dedi:-Bu sanduq ichida, ey falon,
Bergil ijozat, kirayin bir zamon.
Kim tilasang yer yuzida sarbasar,
Topmag'aysen dunyoda mendin asar.
Zohir-u botin ila oshufta men,
Mo'min egach, kofiri nuhufta men.
Muncha savome'g'aki qildim guzor,
Sa'yb ila tobmadi naqdim iyor.
Har necha kezdim bu uluq dunyoni,
Qutbi mukammal seni ko'rdum, seni.
Bo'z kim, erur momug'i xud besafo,
Ipligi betob-u o'zi bo'riyo.
Sen kim anga bir nafas etting nazar,
Bo'ldi katondin dog'i ham mo'tabar.
Kim, momig'l bila teng o'ldi yipak,
Suftalig'-u ravshan-u hamvortak.
Lol bo'lub Xojai oshufta dil,
Qoldi xijolat evinda munfa'il.
Jazb qilib topti muammo kushoy,
Urdi ne kim, hosilina pushti poy (226-bet).

Haqparast darveshning bu adolatli va kinoya bilan yo'g'rilgan so'zlari bazzozni qattiq uyaltiradi va uning butun mol-mulkidan voz kechib, haq yo'lga kirishiga sababchi bo'ladi. Shoir bazzozning qilgan nojo'ya

sa'y-u harakatlarini darvesh tilidan kinoyaomuz hayj ostiga oladi. Ammo bu tanqid keskin emas. Balki sokin holatda, donishmand, komillik yo'lini ixtiyor qilgan darvesh chol tilidan ifoda etilganki, bu ham hikoyatning badiiy pishiq, g'oyaviy ta'sirchan va irfoniy axloq talablariga muvofiq chiqishini ta'min etgan. Hikoyatning, shubhasiz, tasavvuf ta'limoti ta'sirida yozilganligi undagi atamalar va majozilikdan ochiq ko'rinib turibdi. Hikoyatdan keyin undagi axloqiy-ta'limiy, ilohiy-irfoniy ruhni quvvatlantirish uchun keltirilgan mav'iza va maqolatda ham xuddi shunday mazmundagi baytlarning mavjudligi fikrimizning yorqin dalilidir. Jumladan, mav'izada boydan karamli va saxovatli faqirning ustun ekanligini ta'kidlash uchun xizmat qiluvchi quyidagi baytni uchratish mumkin:

Boy dagulsen diraming bor esa,

Faqr g'aniydir karami bor ersa (229-bet.

(Matnda mazmunga qusur yetkazadigan xatolar borligi uchun so'zlar ayrim isloh bilan keltirildi. R.V., H.E.).

Shoir dostondagi «Hotami Toyi» hikoyatida ham saxovatni ulug'laydi. Shuningdek, mav'izadagi baytlarda insonni komillikka erishuvi uchun eng xavfli dushmani bo'lgan nafs bilan doimo murosasiz bo'lishga chorlashi ahamiyatlidir:

Yarim oyoq oshki, toparsen nasib,

Yarimini berki, yesun bir g'arib.

Me'da tamug'ikim erur dushmaning,

Qonmag'usidir agar ichsa qoning (230-bet).

Haydar Xorazmiy «Maxzanul-asror»da badiiy ifoda etgan fikr-mulohazalar, asarda ilgari surilgan g'oyalari bilan o'z zamonasining katta bilimdoni, o'zbek tili ravnaqi uchun kurashgan shoir, arab, fors-tojik tillarini chuqur o'rgangan, yetuk ma'rifatli kishi sifatida namoyon bo'ladi. Uning mazkur masnaviysi Alisher Navoiyga qadar yaratilgan doston janrining o'zbek mumtoz adabiyotidagi noyob namunalaridan biridir.

6.3. Atoiy she'riyati mundarijasi, janrlari va badiiyati

Atoiy XV asrning birinchi yarmida o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan iste'dodli shoirlardan biridir. Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» tazkirasida shoir haqida quyidagilarni yozadi: «Mavlono Atoiy Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur,

darveshvash va xushxulq, munbasit (shod-xursand-R.V., H.E) kishi erdi. O'z zamonasida she'ri atrok (turkiy tilda so'zlashuvchilar. R.V., H.E) orasida shuhrat tutti. Bu matla' aningdurkim:

**Ul sanamkim, suv qirog'inda paridek o'lturur,
G'oyati nozuklugidin suv bila yutsa bo'lr**

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona (sodda, ravon-R.V., H.E) aytur erdi. Qofiya ehtiyotiga muqayyad ermas erdi. Qabri Balx navohisidadur.» (MAT.13-jild, 63-bet). Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Ismoil ota Ahmad Yassaviyning Ibrohim ota ismli inisining o'g'li ekanligini qayd etadi. Shuningdek, uning o'n sakkiz nafar farzand ko'rganligini aytadi. (MAT.17-jild. 420-bet). Ayrim manbalarda shoirming taxallusi O'toyi tarzida qayd etilib, buning sababi shoir Yassaviy tariqatini elga yoyuvchi so'fiylardan, ya'ni Mansur ota, Zangi ota, Sulaymon ota, Hakim ota, Anbar ota, Ibrohim ota kabi mutasavvif otalar (atolar) oilasidan va guruhidan chiqqanligi deb ko'rsatiladi (O'zbek adabiyoti. To'rt tomlik, I tom, Toshkent, 1959, 251-bet).

XX asr 50-yillarining oxirlarida respublika davriy matbuotida ayni masalada qizg'in bahs-u munozaralar bo'lib o'tdi. Unda akademik shoir G'.G'ulom, dosent M.Mirzayev va Respublikada xizmat ko'rsatgan kutubxonachi H.Akobirovalar ishtirok etishgan (qarang: G'.G'ulom. Adabiy-tanqidiy maqolalar. 2 jildlik, 1-jild. Toshkent: «Fan», 1971, 80-84-betlar). Adabiy-ilmii jamoatchilik esa shoir taxallusini «O'toyi» tarzida emas, balki «A'toyi» shaklini qabul qildi. Bugun hamma nashrlarda shoir adabiy taxallusi «A'toyi» shaklida qo'llanmoqda. A'toyi iste'dodli shoir sifatida Ulug'bek Mirzoning o'z saroyi atrofiga tortgan olim va shoirlari qatoridan ham o'rin olgan (O'zbek adabiyoti tarixi, I tom, Toshkent, 1977, 296-297-betlar).

Shunday qilib, A'toyi shoirming taxallusi bo'lib, uning to'liq ismi, tug'ilgan va vafot etgan yillari ma'lum emas. Shoirming 260 ta g'azalini o'z ichiga olgan yagona devoni bizgacha yetib kelgan. Mazkur qo'iyozma XVI asrda ko'chirilgan bo'lib, Rusiya Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanadi. A'toyi she'riyati A.N.Samoylovich, E.Rustamov va yana bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

A'toyi Sharq xalqlari badiiy ijodi bilan yaqindan tanish bo'lgan. Uning g'azallarida Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Vorniq, Uzro, Yusuf, Zulayho, Masih, Ya'qub singari adabiy, ilohiy, tarixiy nomlarning badiiy timsol sifatida qo'llanilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Shuningdek,

shoirning «Qissasin» radifli gʻazali ham uning Sharq xalqlari sheʼriyatining bilimdoni ekanligini tasdiqlaydi. Chunonchi, gʻazalda oʻqiydiz:

**Sen buti Chin ishqida holimni gʻayb etgan kishi,
«Mantiqu-tayr» ichra koʻrsun Shayxi Sanʼon qissasin.**

(Atoyi. Gʻazallar. Kitobda: Hayot vasfi. Toshkent-1988, 397-bet). Bundan keyin tegishli sahifani koʻrsatish bilan cheklanamiz. R.V., H.E.).

Shoir adabiy merosi bizgacha toʻliq holda yetib keldi deyolmaymiz. Ehtimol, salohiyatli qalamkash sheʼriyatning boshqa janrlarida ham ijod qilgan boʻlishi mumkin. Ammo ular Shayx Atoyining Sankt-Peterburgda saqlanayotgan devoniga kiritilmagan. Atoyi maʼnaviy merosida oʻz ijodidan faxrlanish, gʻururlanish hislari balqib turgan baytlar mavjudki, ular shunday xulosaga kelishimizga asos boʻladi:

**Bitisam boʻlgʻay nasihatnomalar yuz «Ganji panj»,
Oʻzga qilmas Xusraviu Shirin dahonimdan koʻngul (377-bet).**

Maʼlumki, Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»i Sharq xalqlari adabiyoti ravnaqiga muhim ijodiy turtki berdi.. Atoyi oʻzining qalami salohiyatiga toʻla ishongan holda, yuzta shunday asar bitishi mumkinligini mubolagʻa-faxriya yoʻsinida eʼtirof etadi. Albatta, mazkur bayt shoirning ehtirosalaridan xoli emas. Ammo aytish mumkinki, bunday qatʼiy fikrlar muallifi boʻlgan shoirning katta ijodiy tajriba sohibi boʻlganligi tabiiydir. Zero, Atoyi gʻazallarida bunday fikrlarni yana uchratish mumkin:

**Atoyi sheʼrining lutfini bilsa,
«Latofatnoma»dan kechgay Xoʻjandiy**

(Navoiy nigohi tushgan. 282-bet)

Koʻrinadiki, mazkur baytda ham shoir faxriyadan istifoda etgan. Biroq bu oʻrinda ham yuqorida koʻrganimizdek, faxriya oʻta mubolagʻa (igʻroq) bagʻrida, qorishiq holda kelayotir.

Atoyi gʻazaliyotida ishq-muhabbat mavzui markaziy oʻrinda turadi. Unda oshiq, maʼshuqa va raqib obrazlari vositasida sevgi masalalari yoritiladi. Shoir bu mavzuni toʻlaqonli badiiy ifodalash maqsadida yana oʻnlab badiiy timsollarga murojaat etadi va ulardan ijodiy foydalanadi. Shoir sheʼriyatida ilohiy va majoziy sevgi yonma-yon tutib ulugʻlanadi. Atoyi ularni bir-biriga chambarchas bogʻliq holda kuylaydi. Alisher Navoiyning Atoyini «darveshvash kishi», -deya taʼriflagani bejiz emas edi. Shoir tasavvuf taʼlimotiga moyillik gʻoyatda baland boʻlgan. Zero, uning gʻazallaridagi «soʻfiy» timsoli shoir qiyofasi va falsafiy-irfoniy qarashlarini xotirga keltirganday boʻladi:

To podshoh bo'lgali sen husn Misrida,
Afsona bo'ldi Yusufi Kan'on hikoyati.
Sufiy Atoyi holatini o'tkanur, vale,
Ishq ishidur kishiga azaldin hidoyati

(O'sha kitob. 248-bet)

Atoyi ishqday yuksak tuyg'uni insoniyatga azaldan, yagona Qodiri qudrat tarafidan berilgan inoyat ekanligini ta'kidlaydi. Shundan bo'lsa kerak, u muhabbat mavzuida jo'shib kuylaydi. Iste'dodli shoirning g'azallari ravon uslubda va o'ynoqi ohangda bitilgani bois o'quvchiga katta badiiy zavq bag'ishlaydi. O'sha o'ynoqi ohang qanotida shoirning ishq, hayot haqidagi teran mushohadalari ham badiiy ifodasini topgan. Atoyi musaffo nafasot va o'sha dilkash go'zallik shaydosi. U dili va didiga har jihatdan manzur keluvchi go'zallikni ona-zamin tabiati bag'ridan izlaydi. Shoirning Navro'zi olam tashrifi haqidagi misralar bilan boshlanuvchi g'azali bu jihatdan ahamiyatlidir:

Soqiyo, keltur mayi gulgunki, xush damdur bukan,
Olam farxundayi Navro'zi olamdir bukan.
Nakhati bodi sabodin topti o'lganlar hayot,
Xabbazo, bodi sabo Isiyi Maryamdur bukan.
Qomati gulbun chamanlar sahnida ta'zim uchun,
Soqiya gulruh bikin sarv oldida xamdur bukan.
Yer yuzinda gulshan-u bog'-u bahor-u bog'cha,
Gunbazi xazro mengizlik sabz-u xurramdur bukan.
Har kishigakim, muyassardur parivash yor ila,
Jur'ayo no'sh aylamak, xoshoki odamdir bukan.
Kimgakim bo'lsa safoli birla maydin jur'ae,
Ushbu to'qqiz shishadin ko'ngilga ne g'amdir bukan.
Salsabil-u kavsari moyi mayin keltursalar,
Jomi may majlisda borchadin muqaddamdur bukan.
Kel dame mayxonaning baytul haramin qil tavof,
Kim sanamlar la'lidin may obi zamzamdur bukan.
Ey Atoyi, bo'lma g'ofil, bir nafas hamdam tila,
Umrni hamdam kechurmaklik base kamdur bukan

(O'sha kitob. 236-bet)

Soqiyga murojaat bilan boshlangan mazkur to'qqiz baytli g'azalda gulgun may talab qilinib, bugun qutlug' Navro'zi olam ekanligi e'tirof etiladi. May-ishq-u ma'rifat timsoli. Shu bois bu xush damni ishqsiz

tasavvur etish mumkin emas. Shoir Iso Masihning jon baxsh etish a'molini Navro'zi olam kelgan kundagi tong shamoliga ko'chirib, tabiatning uyg'onishini juda go'zal lavhalarda tasvirlaydi. Bahorning tiniq osmonga o'xshash yer yuziga ko'm-ko'k libos «kiygizishi», olamning gulshan-u bog'-u bahor-u bog'chaga aylanishi tasviri ham shoirning tabiatdan ilhomlanishini yana bir karra dalillaydi. Tabiatning bunday maftunkorligi kishi ruhiyatiga ko'tarinkilik baxsh etadi. Shoir kimdakim safol idishda bir qultum may bo'lsa, u xushbaxt, o'zini Arshi A'loda his etadi, deya ta'kidlaydi. Uningcha, bunday insonning qalbida g'am aslo yo'lamaydi. Haqiqatan ham, go'zallik va ishq insonni butun g'am-alamdan xalos etadi. Atoyi olamning to'qqiz qat osmondan tarkib topganligini she'rda «to'qqiz shisha» shaklida qo'llaydi. Bunda shoirga dastlab ko'm-ko'k osmonni «gumbazi xazro» deb nomlagani sabab bo'lgan. Shishaning shaffofligi g'azalda osmon ma'nosida (rang nuqtasi nazaridan) qo'llanilishi, bahorning ko'ngillarga o'zgacha surur baxsh etganini anglatadi. Ko'rinadiki, shoir dilkash g'azalida ranglar va badiiy timsollardan yuksak san'atkorona did bilan foydalangan. Atoyi boshqa g'azallarida ham muhabbat mavzuini to'laqonli yoritishda tabiat tasviriga, gul, bulbul singari an'anaviy timsollarga murojaat etadi:

**Kel, ey dilbarki, bo'ston vaqti bo'ldi,
Gul ochildi, guliston vaqti bo'ldi.
Qilay nola, boqib guldek yuzungga,
Chu bulbullarga afg'on vaqti bo'ldi**

(O'sha kitob.250-bet)

Atoyining «Qon bo'ldi ko'ngil...», «Ul sanamki...», «Ko'ngil olding...», «Jamoling vasfini...» singari bo'yoqdor iboralar bilan ibtido topuvchi g'azallari yuksak badiiy qimmatga ega ekanligi bilan ahamiyatlidir. Ularda shoirning haqiqiy muhabbat kuychisi ekanligi sezilib turadi. Fikrimizni «Jamoling vasfi...» birikmasi bilan boshlanuvchi g'azali orqali izohlashga harakat qilamiz:

**Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizardi gul uyatdin anjumanda**

(O'sha kitob.216-bet)

Shoir matlada nihoyatda go'zal manzara tasvirini badiiy ifodalash bilan o'quvchi diqqatini g'azal matniga jalb etadi. Bunda Atoyiga chamandagi gulning qizil rangda ekanligi qo'l keladi. Ijodkor baytda husni ta'lil san'atiga murojaat etish bilan bir-biriga daxli bo'lmagan

hodisalar orasida aloqadorlik paydo qiladi. Go'yo ma'shuqa jamoli oshiq tomonidan chamanda ta'riflangani bois mazkur anjumanda ishtirok etayotgan gul xijolat chekadi, uyaladi. Chunki u go'zalligi bilan mag'rur edi. Shoir ayni choqda gul obrazini jonlantirish vositasida misralarga harorat bag'ishlashga erishadi:

**Tamanno qilgali la'lingni ko'nglum,
Kishi bilmas onikim, qoldi qanda? (216-bet).**

Atoyi la'l timsolini istiora asosida lab ma'nosida qo'llab, uning naqadar kichik ekanligiga o'quvchi e'tiborini qaratadi. Shoir ma'shuqa lablarini qacda qolganligini kishi bilmaydi, deya tajohuli orifona san'atini ham ishga soladi.

**Chu jonimdin aziz jonona sensan,
Kerakmas jon manga sensiz badanda.**

Oshiq o'z ma'shuqasini olamdagi barcha narsalardan ustun qo'yadi. Shu bois ma'shuqa unga jon singari aziz jononadir. Jononasiz oshiqqa jon lozim emas. U yorsiz, jonsiz tanga o'xshaydi. Tabiiyki, jon-u jonona tasavvufning mulki. Ana shularga tayanib, Atoyi she'riyati irfoniy-ilohiy ruh bilan yo'g'rilgandir deyish mumkin.

**Menga bu dunyoda jannat ne hojat,
Eshiging tuprog'i basdur kafanda .**

Ishq yo'liga kirgan oshiqni faqatgina ma'shuqaning vasli qiziqtiradi. Biroq oshiq-solik ayni choqda tangrining ham oshig'idir. Uning uchun yolg'iz haqqa yetish asosiy maqsad sanaladi. Bu yo'lda oshiq barcha qiyinchiliklarga bardosh berishga tayyor. Ishq yo'lida oshufta oshiq uchun bu olamda jannatning hojati yo'q. Bordi-yu oshiq vafot etib kafanlanganida, unga yor eshigining tuprog'idan bir siqimgina yetsa, shuning o'zi kifoya. Baytda xalqona udumga murojaat ham kuzatiladi. Ya'ni inson jasadi lahatga qo'yilgach, kafan ochilib, ko'z va ko'krak qafasidagi chuqurchalarga qabristonga chiqqan odamlar nafasi tekkan tuproqni sepish odatiga ishora qilinadi.

**Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Ya'qubtek baytul xazanda.**

Ma'shuqa Yusuf singari ko'rkli. Shoir Yusuf va Zulayho sayyor mavzuiga talmeh san'ati vositasida ishora qilarkan, Ya'qub alayhis-salom timsoli orqali uning o'g'li hajrida juda ko'p iztiroblar chekkaniga ishora qiladi. She'r qahramoni ma'shuqadan Ya'qubdek gunohlardan forig' bo'lishga da'vat etadi.

**Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngilni,
Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda.**

Mazkur baytda shoir oshiqning ma'shuqasiga, beg'ubor muhabbatiga bo'lgan yuksak sadoqatini mahorat bilan ifoda etgan. Ma'shuqasi maftuni bo'lgan oshiq uning uzun sochlaridan ko'nglini uzolmaydi. Shu bois u ma'shuqaning oyoqlari qayerda bo'lsa, o'sha yerda boshini qo'yishni o'zi uchun yuksak saodat deb biladi. Baytdagi «qanda bo'lsa» so'zi yangi bir ma'noni ham ifodalaydi. Uni «qaerga borsa» ma'nosida ham tushunish mumkin. Bunday talqinga ko'ra, ma'shuqaning uzun sochlaridan ko'zini uzolmagan oshiq, yori qaerga borsa, u ham xayolan o'sha yerda hozir bo'ladi, tarzida ham tushunish mumkin. Har ikkala ma'no ham g'azalda mohiyatan ilgari surilgan g'oyaga putur yetkazmaydi, aksincha uni to'ldirishga xizmat qiladi. Shoirning bunda iyyom san'atidan mahorat bilan foydalanganligi yorqin sezilib turadi.

Tilar el mansabi oliy va lekin

Atoyi sarvi ozoding'a banda.

G'azal ko'tarinki ruhda yozilgan ushbu maqta' bilan nihoyasiga yetadi. Unda el, odamlar g'azal qahramoniga oliy mansablar tilashi mumkin, ammo oshiq uchun o'z ma'shuqasining go'zalligiga banda bo'lishdek baxtdan ulug' mukofot yo'qdir, degan g'oya kelib chiqadi. Ko'rinadiki, Atoyining g'azalnavislikdagi badiiy mahorati ancha yuksak.

Atoyi g'azallarining aksariyati yetti baytdan tarkib topgan. Ular orasida 5, 9 baytlilari ham uchraydi. O'sha g'azallarning ko'pi ramal, hazaj va aruzning boshqa bahrlarida yozilgan. Ijodkor o'z she'riyatining yetakchi unsurlari qofiya va radiflariga alohida e'tibor berganligi ham sezilib turadi. Ayniqsa, g'azalda ravon, musiqiy qofiyalarni qo'llash hamda ularni yanada quvvatlantiruvchi, ravonlik, musiqiylikni ta'min etuvchi va misralarni mazmunan boyitishga xizmat qiluvchi radiflar tanlash Atoyi ijodiga xos xususiyatdir. Shuningdek, shoir badiiy-tasviriy vositalardan ham mahorat bilan foydalana olgan. Shunga ko'ra, Atoyini g'azalnavislikda o'zbek mumtoz adabiyotining yetuk namoyandalardan biri deyish mumkin.

6.4. Sakkokiyning hayoti va ijodi. Shoir qasidalarining g'oyaviy-badiiy tahlili

Temuriylar davri o'zbek adabiyotining taniqli namoyandalardan biri-shoir Sakkokiydur. Ijodkorning hayoti va faoliyati xususida juda oz

ma'lumotlar saqlanib qolgan. Sakkokiyning o'z devoni, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», «Xutbai davovin» (Alisher Navoiy ma'naviy merosi tarkibida shu nom bilan yuritiladigan maxsus asar yo'q. Ulug' shoir badiiy yaratmalarining oxirida keladigan xotima-duo qismlari umumlashtirilib, shunday yoziladi) asarlarida uning yashagan davri, ijodiy faoliyati, XV asr adabiy hayotida tutgan o'rni haqida ayrim ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, Mavlono Yaqiniy o'zining «O'q va yoy» munozarasida Sakkokiyni «turk (o'zbek) shoirlarining mujtahidi (g'ayratlisi)», -deya ta'riflaydi.

Sakkokiy—movarounnahrlik shoir. U temuriylar poytaxti Samarqandda yashadi va ijod qildi. Shoir devonidagi

**Dasht elidin hoji Tarhonga etushsa bu g'azal,
Tark etar bar baytiga osuda dunyosin Saroy—**

(Hayot vasfi. 248-b.)

bayti uning boshqa yerlarda ham bo'lganini ko'rsatadi. Ammo bu baytdagi «dasht eli» Dashti qipchoqmi, Buxoro yaqinidagi Dashtakmi, Samarqandning Dashtaki bolosimi yoki boshqa biror joymi, aniq bir gap aytish qiyin, albatta. Shoir ijodiy merosida ko'zga tashlanadigan bunday ishoralar maxsus tadqiqotga muhtojdir.

Sakkokiy shoirning adabiy taxallusi bo'lib, uning asl nomi hamon ma'ium emas. Sakkokiy taxallusi «sakkok» (pichoqchi) so'zidan olingan. Bunday ishora shoir hunarmand oiladan yetishib chiqqan, deb faraz qilishga imkon beradi. Shoirning tug'ilgan yili ham aniq emas. Adabiyotshunos N.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi» kitobida Sakkokiyning XIV asming ikkinchi yarmida, ehtimol, o'sha yuz yillikning oxirgi choragida tavallud topganligi qayd etiladi. Zabardast olim yuqoridagi fikrining tasdig'i sifatida shoir devonida hijriy 810 (1407-1408) yilda amir Temurning nabirasi Xalil Sultonga (1405-1409) bag'ishlab bir qasida yozganligini ko'rsatadi. Jumladan, o'sha madhiyada quyidagi misralar mavjuddir:

**Tarixqa sekkiz yuz dag'i o'n erdi-yu qadr axshomi,
Bir oy tug'ildi dunyoda kim mamlakatda xon bo'ldi.
Bu qadr tuni izzat-u qadr erdi da'vo qilsa ham,
Chun shahzoda maqdami da'vosina burxon erur.
La'l-u javohir sochilur shoh xizmatida, men dog'i,
Kelturdim shu so'z gavharin kim o'z-o'ziga kon erur.**

Prof. N. Mallayev shoir bu qasidani ma'lum ijodiy tajriba to'plagan chog'ida, chamasi 30 yoshlarida yozgan bo'lishi kerak, deb taxmin

qiladi. Olimning ushbu mulohazalari ehtimoldan yiroq emas, albatta. Sakkokiyning ijodi Ulug'bek hukmronlik qilgan davrda ancha kamol topadi. Bu haqda taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetovning «Temuriylar davri o'zbek adabiyoti» (Toshkent, 1996) kitobida quyidagi fikrlar keltiriladi: «Ulug'bek saroyida eng obro'li va nomdor o'zbek shoiri, shubhasiz, Sakkokiy edi. Uning dirlabo lirik she'rlari bilan bir qatorda o'zbek tilida Ulug'bek, Arslon Xo'ja Tarhon, Xo'ja Muhammad Porso haqidagi qasidalar ham bu she'riy janrning yorqin yutug'i bo'ldi. Uning Ulug'bek haqidagi qasidalaridan birida olim-shoh tug'risidagina emas, o'zi haqida ham so'zlab:

Falak yillar kerak aylansa-yu keltursa ilkiga,

Meningdek shoiri turk-u seningdek shohi dononi! –

deb yozilganida ma'lum bir tarixiy haqiqat bor edi,–deyish mumkin. Lekin biz Sakkokiy adabiy merosiga to'la baho bera olmaymiz. Chunki uning bizgacha yetib kelgan devonidan oxirgi bir qismi saqlanib qolgan, xolos» (7-8-b.).

Taniqli olim A.Hayitmetov kitobida keltirilgan yuqoridagi bayt ilm ahli orasida mashhur bo'lib, u Sakkokiy o'z davrining yirik shoiri ekanligini tasdiqlaydi.

Sakkokiy XV asr o'rtalarida vafot etgan. Alisher Navoiy Samarqandda bo'lgan yillarida (1465–1469) Sakkokiyning muxlislari bilan uchrashgani va suhbatlashganini bayon qiladi.

Sakkokiy iste'dodli lirik shoirlardan biridir. U o'zbek va fors-tojik adabiyoti tajribalaridan ta'lim oladi, o'zbek mumtoz adabiyoti ravnaqiga munosib hissa qo'shib, ko'pgina g'azallar va qasidalar yaratadi. G'azalda san'atkorlik mahoratini yaxshi egallagan Sakkokiy o'zbek qasidachiligining ham asoschilaridan biri bo'ldi. Navoiy «Xutbai davovin»da o'zbek shoirlaridan Sakkokiy va Lutfiyning kitobxonlarga manzur bo'lib, shuhrat qozongani haqida bunday deydi: «Uyg'ur iborati fusahosidin Mavlono Sakkokiy va Lutfiylarkim, birining shirin ab'yotidin ishtixori Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyotidin intishori Iroq va Xurosonda benihoyatdurur va devonlari mavjud bo'lg'ay». Demak, Sakkokiy Turkiston, ya'ni Movaraunnahrda juda shuhrat qozongan shoirlardan biri bo'lgan ekan.

Sakkokiy devonining bir necha nusxasi ma'lum. Jumladan, Londonda, Britaniya muzeyida uning taxminan XVI asr o'rtalarida ko'chirilgan bir nusxasi va Toshkentda O'zRFAning Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Sharqshunoslik instituti qo'iyozmalar xazinasida 1937-yilda Shoislom kotib tomonidan qandaydir manba asosida ko'chirilgan nusxasi saqlanmoqda. Bu nusxalar bir-biridan u qadar katta farq qilmaydi. Biroq ulardan birortasi ham Sakkokiy devonining to'la va mukammal nusxasi emas. Ularda Sakkokiy g'azallarining faqat bir qismigina berilgan, xolos.

Sakkokiy devoni hamd va na't bilan boshlanadi. Keyin 10 qasida beriladi: bir qasida - Naqshbandiy shayxlaridan Xoja Muhammad Porsoga, bir qasida - Xalil Sultonga, to'rt qasida-Mirzo Ulug'bekka va to'rt qasida-Arslonxo'ja Tarxonga bag'ishlanadi.

G'azal Sakkokiy she'riyatining yetakchi janridir. Shoir ilohiy ishq hamda insonning insonga bo'lgan samimiy sevgisini yonma-yon qo'yib kuylaydi va sharaflaydi. Bu sevgi hayotga, uning zavq-shavqi, tabiat ko'rki va ezgu insoniy xislatlarga bo'lgan mehr-muhabbat bilan uzviy bog'lanadi. Sakkokiy g'azallarida uch obraz: oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari yetakchi o'rinni egallaydi. Oshiq—shoir g'azallarining tayanch qahramoni. U-samimiy va sadoqatli inson. Yorning visoliga oshiqadi, hijron azobi bilan o'rtanadi. Sevgisining zavq- shavqi va yorning lutf-inoyatini orzu qilgan oshiq turli-tuman moneliklarga, azob-uqubatlarga giriftor bo'ladi. Binobarin, mashhur rind shoir Hofiz Sheroziy:

Ayo soqiy, sunub joming qil ehson, yashnasin dillar,

Ko'rindi avval ishq oson-u so'ngra tushdi mushkullar, -
deganidek, Sakkokiy ham:

Ishq ishin Sakkokiy avval bilmayin oson ko'rib,

Oxiri o'z jonining ishini dushvor ayladi

(O'sha kitob. 278-bet)

deydi. Biroq oshiq hijron azoblariga duchor bo'lsa ham, ishqdan chekinmaydi, sabr-matonat bilan har qanday qiyinchiliklarga qarshi kurashga shaylanadi. Farhod Shirinning ishqida «Ko'hkan» bo'lsa, Sakkokiyning qahramoni «jonkan» bo'lishga ahd qiladi:

Agar Shirin uchun Farhod ishq ko'hkan bo'lsa,

Ne tong Sakkokiy ham, jono yo'lungda jonkan bo'ldi (257-b.).

Shoiming tasvirida yor-go'zal, latofatli va dilrabo. Uning husn-jamoli oy va quyoshdan, chamanzor gullaridan ham ziyoda. yorning qomatiga na sarv va na sanobar, uning og'ziga na pista va na g'uncha, labiga na la'l va na yoqut, ko'ziga na ohu va na nargis, zulfiga na sunbul va na rayhon tenglasha oladi. Shu bilan birga, yor oshiqqa hayot va umid, shodlik va quvnoqlik bag'ishlaydi. U bemorga shifo, o'likka jon ato qiladi. Bunday

tasvirlar shoir g'azallarida ilohiy ishq bilan majoziy ishqni bir o'zanga birlashishiga sabab bo'ladi. Aslida ham bu ikki ishq birbirini taqazo qiladi. Shoirning o'ylashicha, yor faqat tashqi go'zalligi bilangina emas, balki ma'naviy olami bilan ham oshiqni maftun qiladi. Biroq yor rahm-shafqat, lutf-karam, vafo va sadoqatda izchil emas. U oshiqqa jabr-sitam ko'rgazadi, va'dasiga vafo qilmaydi. Kibr-havo va mutakabbirlikka beriladi. Yorning «zulf lashkari» jon mulkini g'orat (barbod) qiladi, turrasi (kokili) ko'ngil shahrida g'avg'o qo'zg'aydi. Aslida, ma'shuqaning bunday «harakat»lari uning fe'l-atvoridagi illat emas. Ular majoziy mohiyat kasb etadi. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, ular «maxaki imtihon». Oshiq muhabbatining sofliğini aniqlashning tayanch vositasidir.

Turrang ko'ngil shahrida ko'p oshubi g'avg'o qunqorib,

Jon mulkini g'orat qilur har lahza zulfing lashkari. (276-b.).

Shunday qilib, Sakkokiy o'z g'azallarida majoziy (insoniy) sevgini, vafo va sadoqatni, shodlik va quvnoqlikni ulug'laydi. Vafosizlik va mutakabbirlikni esa keskin qoralaydi. Sakkokiy g'azallarida bunday g'oyalarning ilgari surilishi uning quyidagi g'azalida aniq o'z ifodasini topgan. Go'yo unda shoirning qalbidagi yorqin orzu tilaklari ifodalananadi:

Agar qoshimda o'shal guluzor bo'lsa edi,

G'ame yo'q erdi, g'amim gar hazor bo'lsa edi.

Jonim fidosi aning, koshki mening bu tanim,

Oti tuyoqidin uchqon g'ubor bo'lsa edi.

Ko'zim bog'ir qonidin yuz nigor qilmas edi,

Agar ko'ngulga muvofiq nigor bo'lsa edi.

Biror ko'ngil g'amidin bo'lsa edi, voqif do'st,

Ne qayg'u dushman agar sad hazor bo'lsa edi.

Ularda qolmag'ay erdi ko'ngulda bu hasrat,

Raqib it bikin eshigina zor bo'lsa edi.

Jonimg'a sahl erur erdi jafosi yorning,

Agar ko'ngul bila ul yor, yor bo'lsa erdi.

Raqib tashlamas erdi seni, ey Sakkokiy,

Aning iticha senga e'tibor bo'lsa edi (260-bet).

Sakkokiy o'zbek mumtoz adabiyoti, aniqrog'i, g'azaliyoti ravnaqiga sevgi muhabbatning g'oyaviy jilolari bilangina emas, balki san'atkorlik mahorati bilan ham o'z hissasini qo'shdi. Shoirning o'z g'azallarida Masiho (Iso) haqidagi diniy afsonalardan foydalanib, oshiq va yor

munosabati bayonida juda go'zal manzaralar yaratishi e'tiborni jalb qiladi. Quyida keltiriladigan baytda shoir tazod san'atidan unumli foydalanib, dilbar hayotiy manzara yaratgan:

**Ey Masihodam begim, bir dam birla bergil shifo,
Sheva birla ko'zlaring jonimni bemor ayladi (278-bet).**

Yor-masihodam. Uning shahlo ko'zi oshiqni bemor qiladi. Biroq dami (nafasi) unga shifo beradi. Demak, yorning so'zi hayot bag'ishlovchidir. Sakkokiy tazod tasviriy vositasini qo'llashda an'anaviy Masih obrazi bilan kifoyalanib qolmaydi. Yangi, ohori to'kilmagan tashbeh va nafis manzaralar yaratadi. Chunonchi:

**Yuzungni qilur toza ko'zum yoshi-yu ohim,
Gul toza bo'lur topsa, vale ob-u havoni (261-bet).**

Sakkokiy yomg'ir va mayin shabada gulni tozalab, uning tusini, «chehra»sini ochgani kabi, oshiqning ko'z yoshi va ohi yor yuzini yanada tozaroq, go'zalroq qiladi, deydi. Bu baytda tazod (ko'z yoshi va oh yuzning toza bo'lishiga xizmat qiladi. Bular bir-biriga ziddir va tanosib yomg'ir va shabodaning gul tusini ochishi, oshiqning ko'z yoshi va ohidan yor yuzining tozaroq-go'zalroq bo'lishi muvoziy qo'yilgan) usuli ishlatilgan. Ayni zamonda bu baytda yuz gulga, ko'z yoshi yomg'irga, oh-shabodaga o'xshatiladi.

Sakkokiy boshqa baytda ham bir emas, bir necha usul va tasviriy vositalar qo'llab, maroqli lavha va tashbehlar yaratadi. Misollar:

**Movarounnahr ichra qoldim, chunki ikki yonima,
Ko'zlarimning biri Sayhun, biri Jayhun ayladi (275-bet).
Sabo gultek yuzingdin olmasa sunbul niqobini,
Saharda tun kecha bulbul nedin muncha fig'on qildi 266-bet).
Yeltti og'zingdin o'g'urlab pista torliqni anga
Tuz suvin quydilar oncha, ondin iqrar ayladi (278-bet).
Sakkokiytek og'zingni ko'rub koni latofat,
Chok ayladi gulg'uncha giribon cbamanida (239-bet).**

Sakkokiy she'rlarining ko'pchiligi boshqa g'azalxon shoirlarda bo'lganidek, y yetti baytlidir. Shular qatorida besh, to'qqiz baytlilari ham kam emas.

Sakkokiy devonining muhim bir qismini qasidalar tashkil etadi. Qasidaning ilk shakllangan namunalari o'zbek mumtoz adabiyotida XIV-XV asrlarda vujudga keldi. Sakkokiy o'zbek qasidachiligining boshida turgan asoschilaridan biri sanaladi. Shoirning temuriy hukmdorlaridan

olim va shoh Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan bir qasidasi «Hayot vasfi» hamda «Navoiyning nigohi tushgan...» nomli to'plamlarga kiritilgan. Mazkur qasida haqidagi mulohazalar asosida shoirning qasidanavislik sohasidagi badiiy mahorati xususida bir to'xtamga kelish mumkin. Avvalo, shuni e'tirof etish lozimki, Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlab yozgan qasidalarida mubolag'ali maqtovlargina emas, balki tarixiy haqiqatni badiiy ifodalash markaziy o'rinda turadi. Ulug'bek Mirzo ma'rifatparvar hukmdor, buyuk olim sifatida tarixda o'z nomini muhrlab qoldirishga erishdi. Binobarin, Sakkokiy maqtovlari zamarida ham ulug' shoh va olimga cheksiz hurmat borligi sezilib turadi:

Jahondin k yetti tashvish-u mabodiyi omon keldi,

Xaloyiq, aysh eting, bu kun sururi jovidon keldi.

Tan erdi bu ulus harcha aningtek joni bor yo yo'q,

Bihamdilloh, o'g'on fazli bila ul tanga jon keldi (283-b.)-

deydi. Shuningdek, shoir Ulug'bek Mirzoni «Sulaymoni zamon», «No'shiravon», «Musotek shubon», «Atodin mehribon», «xurshidi zamon» sifatlar bilan maqtaydi, uni harbiy ishlarda, janglarda tengi yo'q bahodir sifatida ta'riflaydi va qasidaning xotimasini duo bilan tugatadi:

Salotin dunyoda ko'p keldi-yu kechti, seningtek bir,

Falakning gar tili bo'lsa, aytisunkim, qachon keldi? (284-bet).

Darhaqiqat, Mavlono Sakkokiy Ulug'bekdek ma'rifatparvar va oqil insonni shunday madh etishga to'la haqli edi. Shunday qilib, Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidalarida tarixiy haqiqat ham, mo'tadil mubolag'ali tasvirlar ham mavjud. Shoirning o'shanday o'ta mubolag'aviy tasvirlarida ham uning Ulug'bek Mirzoga bo'lgan cheksiz muhabbati yorqin ufurib turadi. Bunday tasvirlarda Ulug'bek Mirzoning raiyatparvarligi o'z ifodasini topadi:

Raiyat qo'y erur, Sulton anga cho'pon yo bo'ri,

Bo'ri o'lga-yu qo'y tingay, Musotek shubon keldi,-

der ekan, podsholarni xalq ahvolidan hamisha ogoh bo'lishga da'vat qiladi. Shuning uchun Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidalarining qimmatini benihoya balanddir.

Umuman, Mavlono Sakkokiy o'zbek mumtoz she'riyatining Navoiyga qadar yetishgan yirik namoyandalardan biri bulib, uning ijodi o'zbek mumtoz adabiyotining ravnaq topishiga ma'lum hissa bo'lib qo'shildi.

6.5. Lutfiy--malikul-kalom. Ahmad Taroziy Mavlono Lutfiy haqida. «Gul va Navro'z» haqida bahslar

Zamonasining malikul-kalomi--so'z mulkining sultoni faxriy unvoniga munosib ko'rilgan, Firdavsiy, Nizomiy, Anvari, Sa'diy, Xoja Hofiz singari buyuk fors-tojik adabiyoti darg'alari qatoridan faxrli o'rin egallagan Mavlono Lutfiy o'zbek mumtoz adabiyotining taniqli namoyandalardan biridir. Shoirning hayoti va faoliyati haqida Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lug'atayn», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Xutbai davovin», «Badoyi' ul-bidoya» devoni debochasi va boshqa asarlarida, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush-shuaro», Xondamirning «Habibus-siyar», «Makorimul-axloq », Abdulla Kobuliyning «Tazkirat -ut tavorix», Shamsuddin Somiyning «Qomusul-a'lom», Vosihning «Majmuai manzum va mansur», Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul- balog'a» singari qator manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Shunday bo'lishiga qaramay, Lutfiyning tarjimai holi va adabiy merosi haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Jumladan, Lutfiy shoirning taxallusi bo'lib, uning nomi, ota-onasi, tug'ilgan yil va joyi, safarlari hamda shunga o'xshash qator masalalar haligacha lutfiyshunoslikda o'z yechimini qat'iy topganicha yo'q.

Mavlono Lutfiyning zamondoshlaridan bo'lgan ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasida shoirning to'qson to'qqiz yil umr ko'rgani, hayotining so'ngida forsiyda «Oftob» radifli g'azal yozgani va zamon shoirlari unga tatabbu' qilganliklari, yigitligida zohiriy ulum tahsilidan so'ng Mavlono Shahobiddin Xiyoboniy qoshida so'fiya tariqatidan tahsil olgani hamda Hirot chekkasidagi Dehikanor degan joyda dafn etilganligi haqida qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. (Qarang: Alisher Navoiy.MAT. 13-jild. 60-61-betlar). Akademik B.Valixo'jayev «Malik ul-kalom Mavlono Lutfiy» (Samarqand, 1999) nomli risolasida shoirning tug'ilgan va vafot etgan yillari hozirgi kunda Abdulla Kobuliyning «Tazkirat ut-tavorix» kitobiga tayangan holda prof. Ismoil Hikmat Ertaylon tomonidan 1395-1492, adabiyotshunos S.Erkinov, E. Ahmadxo'jayevlar esa bu sanalarni 1366-1465 yillar tarzida belgilaganliklarini qayd etadi. Shuningdek, olim bu masalaning nozik nuqtalariga e'tiborni qaratib, shoirning tavallud va vafot etgan sanalarini taxminan 1385-1386—1482-1483 yillar tarzida belgilash mumkinligini

e'tirof etadi (O'sha kitob, 7-14-betlar). Akademik B.Valixo'jayevning bu boradagi mulohazalari diqqatga sazovordir. Olim Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul-balog'a» asarida «Ma'dan ul-latoyif Lutfiyi Shoshiy» hamda «Lutfiyi Shoshiy aytur» tarzida tilga olingan bo'lsa-da, shoirning tavallud manzilini qat'iy Shosh—Toshkent deb belgilash mushkil ekanligini asosli dalillar vositasida izohlaydi hamda Lutfiyning tug'ilgan vatani haqida hozircha ikki mulohaza mavjud, bularning biri—Hirot, ikkinchisi—Shosh-Toshkent ekanligini qayd etadi (O'sha kitob, 14-17- betlar).

Mavloni Lutfiy madrasada tahsil olgan. U o'sha davr madrasai oliyalarida o'qitiladigan rasmiy-zohiriy fanlarni o'rganish jarayonida, shubhasiz, arab va fors tillarini ham o'zlashtirgan va zullisonayn shoir sifatida turkiy hamda forsiy tillarda ijod qilgan. Lutfiy, ayniqsa, turkiy tilda badiiy jihatdan barkamol asarlar yozgan. Albatta, shoir bu darajaga yetishish uchun Sharq mumtoz adabiyoti an'analari va badiiy ijod sirlarini puxta o'rgangan. Lutfiyning yuksak iste'dod sohibi ekanligidan Movarounnahr hukmdori Ulug'bek Mirzo, Xuroson hukmdori Shohruh Mirzo va Boysunqur Mirzolar ham xabardor bo'lishgan. Mavloni Lutfiy she'rlarida Turkiston, Chig'atoy, Samarqand, Amu, Hirot, Qorabog', Aras, Qrim, Kobul, Iroq kabi jug'rofik nomlar uchraydi. Biroq biz eslatgan manbalarda shoirning zikri o'tgan shaharlarga safar qilganligi haqida ma'lumotlar keltirilmagan.

Lutfiy turkiy tildagi she'rlarini jamlab, devon tartib bergan. Alisher Navoiy shoirning «turkcha devoni ham mashhurdir», - deya ta'kidlaydi. Shoir devonlarining bir necha qo'lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan. Mavloni Lutfiy devonining hozirgacha ma'lum nusxalarida 372 g'azal, 3 qasida, 115 to'rtlik, 60 fard va ruboiy, tuyuq, qit'a kabi janr namunalari uchraydi. Shuningdek, «Gul va Navro'z» dostoni ham Lutfiyga nisbat berilgan. Mazkur dostonning muallifi haqidagi bahslar uzoq yillardan beri davom etib kelmoqda. (Bu sohadagi bahsni adabiyotshunos Y.Is'hoqov «O'zbek tili va adabiyoti» jurnalida e'lon qilingan «Gul va Navro'z»ning muallifi Lutfiymi? (1972, 1-son)maqolasi bilan boshlab berdi. Shundan so'ng zikri o'tgan jurnalning o'sha yildagi 2,3,4-sonlarida S.Erkinov, A.Rustamov, E.Fozilovlarning maqolalari chop bo'ldi. Biroq munozara yakunlanmay, ora yo'lda qolib ketdi...) Taniqli adabiyotshunos A. Hayitmetov Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul balog'a» ilmiy asarining qo'lyozma nusxasiga asoslanib, «Gul

va Navro'z» dostonining muallifi xususida quyidagilarni bayon etadi: «Bu asar («Funun ul- balog'a»-R. V., H.E.)» yordamida endi «Gul va Navro'z» dostonining muallifi masalasi ham hal etilishi mumkin. Qo'lyozmaning 110- varag'ida «Gul va Navro'z»dan quyidagi mashhur baytlar keltirilib, ularning Mavlono Haydar, ya'ni Haydar Xorazmiyga tegishli ekanligi aytilgan:

O'shal kunlarki, vaqtim erdi darham,
Buzulg'on bu ko'ngulda ming tuman g'am.
Parishonlig' bila holim mushavvash,
Tiriklik nomuloyim, umr noxush.
Na bir hamrohkim, ul hamroz, bo'lg'ay,
Na bir hamdamki, ul damsoz bo'lg'ay.

Bu fikrni «Muxtasar» risolasida Zahiriddin Muhammad Bobur ham ta'kidlab, mazkur asar haqida gap borganda, «Mavlono Abdul Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z»i deb o'tgan edi» (Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti, Toshkent, 1996, 25-26-betlar). Ko'rinadiki, tadqiqotchi doston muallifi haqida qat'iy fikr bildirmaydi. B. Valixo'jayev ham o'z tadqiqotida mazkur masalaga e'tiborni qaratadi. Olim Bobur Mirzo va Shayx Ahmad Taroziylarning ma'lumotlariga asoslanib, Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviyning xamsachilik an'anasini davom ettirib, o'zbek tilida beshlik yozishni niyat qilgani va ikki doston yozganini ta'kidlaydi hamda u quyidagi umumlashma-xulosalarni bayon etadi: «Yuqorida ko'rilganidek, «Gul va Navro'z» dostoni Lutfiy qalamiga mansub emas. Shuning uchun 1941 yilda nashr ettirilgan «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi»ning birinchi tomidagi Lutfiy bo'limida u tilga olinmagan. Shunday qilib, Mavlono Lutfiy tomonidan yaratilgan va bizgacha ma'lum bo'lgan asarlari she'rilar devoni, «Zafarnoma» tarjimasi bo'lib, bulardan «Zafarnoma» tarjimasi tugallanmay qolgani tufayli bizgacha yetib kelmagan. Turkiy va forsiy she'riy devonliridan esa turkiy devoni yetib kelgan, forsiysi esa hozircha noma'lum bo'lib, undan ayrim misollar turli majmua va tazkiralarda keltirilgan, xolos» (Valixo'jayev B. Malik ul-kalom Mavlono Lutfiy. Samarqand, 1999, 35-36-betlar). Shunday qilib, ikki nodir adabiy manba: «Funun ul-balog'a» va Bobur Mirzoning «Muxtasar» risolasida (Bobur Mirzo o'z asarini «Muxtasar» nomi bilan tilga oladi. Shu asar haqida nomzodlik dissertatsiyasi yozgan Saidbek Hasanov uning matnini bugungi joriy va arab yozuvlarida nashr ettirganda ham o'sha nomni saqladi. Biroq sharqshunos I.V.Stebleva o'sha

asarning surat nusxasini Moskvada Bobur Mirzoning «Aruz risolasi» unvoni bilan chop ettirdi. Keyinchalik shu nom ommalashib ketdi. Hatto, S.Hasanov ham o'zining maxsus ilmiy risolasida «Aruz risolasi»ni qo'lladi...) Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z» nomli doston yozganligi e'tirof etilgan bo'lsa-da, Lutfiyga nisbat berib kelingan shu nomdagi doston muallifi masalasi to'la yechimini topganicha yo'q. Shu bois biz «Gul va Navro'z» dostoni haqida Mavlono Lutfiyga bag'ishlangan bo'limda fikr yuritishni lozim ko'rdik.

Lutfiy she'rlari Alisher Navoiygacha yaratilgan o'zbek mumtoz adabiyotining g'oyaviy va badiiy jihatdan, o'ziga xos uslubi nuqtai nazaridan eng yuksak namunalari sanaladi. Shoir, ayniqsa, g'azalnavislikda shuhrat qozonadi. Turkiy adabiyotda vujudga kelgan tuyuq janri taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi.

Muhabbat—Lutfiy g'azaliyotining asosiy mavzuidir. Shoir mana shu umrboqiy mavzu atrofida hayot go'zalligidan zavqlanish, tabiatning fusunkor manzaralaridan bahramand bo'lish, odamiylik, yuksak insoniy fazilatlar: mehr-muhabbat, vafo va sadoqat kabilar haqida keng mushohada yuritadi, Olam va odam xususidagi teran mulohazalarini badiiylashtiradi. Lutfiy mumtoz adabiyot an'analari, xalq og'zaki ijodining bebaho durdonalaridan bahramand bo'lib g'azaldagi markaziy obraz-ma'shuqani ohori to'kilmagan baytlarda tavsif etadi. She'r qahramonining turli holat va kayfiyati, ruhiy kechinmalarini hayotiy misollar asosida yorqin tasvirlaydi. Shuningdek, g'azallarida davrning ijtimoiy-siyosiy masalalari haqida ham fikr yuritadi. Shoir g'azallarining o'ziga xos xususiyati ko'proq ma'shuqa obrazi tavsifida namoyon bo'ladi. Bunda ijodkor yorning husn mulkida yakto ekanligini Parvardigorning yaratuvchanlik xususiyatiga bog'liq holda tasvirlaydi:

**Haq ul kunkim jamoling bor etibtur,
Jahon husnun borin sizga beribtur.
Pari-yu odami mundoq xo'b ermas,
Farishta go'iyo ko'ktin enibtur.
Quyosh oytek yuzungning xijlatidin,
Qochib, to'rtunchi ko'k uzra chiqibtur**

(Sensan sevarim...58-bet)

Shoir tengsiz husn-u malohat sohibi bo'lgan ma'shuqani tavsiflashda ilohiy timsollarga juda ko'p murojaat etadi. Shu timsollar bilan bog'liq islomiy qarashlardan mahorat bilan foydalanadi. Jumladan, Yusuf

alayhis-salom go'zallik timsoli bo'lsa, ma'shuqa chiroyi shoir nazarida undan-da go'zaldir:

**Zotinda haq izhori kamolot qilibtur,
O'z nuri bilan suratingizni yaratubtur.
O'n juzv turur erdi bori husn-u malohat,
Qismat kuni haq to'qquz ulush sizga beribtur.
Bir juzviki Yusufga tegib erdi, chu bordi,
Oning uchun ul ham sanga meros qolibtur**

(Lutfiy. Sensan sevarim... Toshkent-1987.53-bet)

Lutfiy ma'shuqa ko'rkining vasfi zaminida Tangrining buyukligini ulug'laydi. Olam uning tajalliysi ekan, borliqdagi barcha go'zalliklar uning irodasi va sifatleri bilan bog'liq holda mavjudligini tasavvur etadi. Ijodkorning «Nortek yangoqing shavqidin jonlar bari afgor erur» misrasi bilan boshlanadigan g'azali shunday mohiyat kasb etadi:

**Chu zulfungizdin bog'ladim zunnor tarsolar bikin,
Imonim ortar dam-badam, bu ne ajab zunnor erur?
Ko'rsang eshikingda meni bebud tushub, ayb etmakim,
Aqlimni g'orat qilg'uchi ul g'amzai ayyor erur.
Iso falakka oshti chun bo'ldi labing jon berguchi,
Sharmandalikdin ketmasa ko'kta anga ne bor uchun.
Keldim eshikka, orzum yuzung durur, ko'rguz chiqib,
Kelginki, Lutfiy hojati uchmoq emas, diydor erur**

(O'sha kitob.57-bet)

Shoir zunnor timsolidan mahorat bilan foydalanib, uni yor zulfiga tashbeh etarkan, tarsolar singari bu zunnor —zulfni bog'laganida haqqa bo'lgan iymon-e'tiqodi tobora ortib borishi sababidan ajablanadi. Ma'shuqa labining jon baxsh etishi oldida shunday a'mol sohibi bo'lgan Iso Masihning uyalishi talmeh san'atining ajoyib namunasi bo'lib, Lutfiy g'azalda ilgari surgan ilohsevarlik g'oyasining badiiy ifodasiga g'oyatda mos kelgan. Maqtadagi xulosa ham shu fikrning tadrijiy takomilidir. She'r qahramoni vahdat orzusi bilan yashagani bois u jannatdan voz kechishga ham tayyor. Malikul-kalom g'azallarida tabiat tasviri vositasida she'r qahramoni ichki kechinmalarini badiiy tasvirlash ham yetakchilik qiladi:

Yoz fasli barcha shod-u ko'nglumiz g'amnok erur,

Gul bikin jon ko'nglaki hijron elindin chok erur (51-bet).

Lutfiy g'azal yaratishda uslub ravonligi, muxtasarlikka e'tiborni

qaratadi. Shu bois shoirning aksariyat g'azallari 5-7 baytdan tarkib topgan. Shoirning qofiya, radif tanlash, so'zlarning aruz vazni talablariga ko'ra o'z o'rnida ishlatishdagi mahorati uning g'azallarida yorqin ko'zga tashlanadi. Ijodkor qofiyalarning rang-barang, yoqimli bo'lishi va radifga mazmun jihatidan mustahkam bog'lanishi, ayni choqda radif she'rdagi asosiy g'oyani bevosita ifodalashga xizmat qilishiga e'tibor qaratadi. Lutfiy ijodida bir necha so'zlardan iborat bo'lgan radifli g'azallar ko'p uchraydi. Biroq bular takror sifatida g'alizlikni keltirib chiqarmay, g'azalga musiqiylik, alohida ravonlik va ohang baxsh etadi:

Meni shaydo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul,

Xor-u rasvo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul (146-bet).

Yuqoridagi satrlar bilan boshlanuvchi g'azalda qo'llangan «qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul» radifi 5 so'zdan tarkib topgan bo'lib, shundan ikki so'z takrorlanib kelishi bilan she'r uslubining ravonlashuviga sababchi bo'lgan. Shuningdek, radif oshiq-she'r qahramoni ko'nglining ishq asiriga aylanganiga urg'u berishga xizmat qilgan. Lutfiy g'azallarida xalqning uzoq davr mobaynida hayotiy tajribalari asosida vujudga kelgan maqollar, obrazli iboralar, urf-udumlar va xalqona ertaklardagi badiiy lavhalarga ishoralar, hikmatli so'zlar tez-tez uchrab turadi. Shoir xalq maqollari, hikmatli so'zlarini g'azalning janriy xususiyati, mazmun hamda tasvir taqozosiga ko'ra yo aynan yoki qisman o'zgartirgan holda qo'llaydi. Ijodkorning «Bir gul qanikim, ollida yuz xor topilmas», «Sevingandan gul o'z o'nriga sig'mas», «Suvsizin ne yuz boliq o'lsa bahrga ne bok erur», «Yo meni tuproq yo rizqi parishon tortadur» singari qator misralarida shunday holatni kuzatish mumkin. Lutfiy irsoli masal va talmeh kabi badiiy san'atlardan foydalanib, xalq og'zaki ijodiga ham murojaat etadi:

El yuziga boqsalar o'larmen,

Xurshedni netay yoshursa bo'lmas (108-bet).

Lutfiy o'zbek adabiy tili ravnaqiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Shoir so'zning o'ziga xos nozik qirralarini teran anglab, badiiy jihatdan barkamol g'azallar yaratdi. Shuningdek, ijodkorning tildagi jinsdosh va ko'p ma'noli so'zlardan mahorat bilan foydalanib yozgan tuyuqlari alohida ahamiyatga ega:

Ko'ngluma har yonki boqsam, dog'i bor,

Har necha dardimni desam, dog'i bor.

**Qilcha tanga bori ishqing yor edi,
Biz sari bo'ldi firoqing dog'i bor (349-bet).**

Shoir «dog'i» so'zidan dastlab «yara», ikkinchi misrada «tag'in» va to'rtinchi misrada esa «tog'» ma'nolarini ifodalash uchun foydalangan.

Lutfiy she'riyati, ayniqsa, g'azallari keyingi asrlarda yashab ijod etgan shoirlar uchun ilhom manbai bo'lib qoldi. Alisher Navoiy ijodkor g'azallaridan adabiy ta'sirlanib, ularga muxammas va musaddaslar bog'ladi. Ulug' ozarbayjon shoiri Fuzuliy (XVI asr) va o'zbek shoirlaridan Munis, Ogahiy, Nodira, Uvaysiy, Furqat kabi ijodkorlar Lutfiy adabiy merosidan bahramand bo'lishdi.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida doston janri ravnaqiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan «Gul va Navro'z» 1411 yilda yozib tugatilgan. Asarning «Sababi nazmi kitob» faslida e'tirof etilishicha, doston Amir Temurning nabiralaridan biri Iskandar Mirzoning topshirig'i bilan ijod etilgan.

«Gul va Navro'z»-ishq-muhabbat haqidagi dostonidir. Undagi aksariyat obrazlar ramziy mohiyat kasb etadi. Asarning nomlanishidanoq ijodkorning bu masalaga diqqatni qaratganligi anglashilib turadi. Sharq xalqlari o'rtasida yil boshi sifatida bayram qilib kelingan Navro'z—21 martning kirib kelishi shodiyonalari bilan bog'liq turli janrdagi folklor namunalari keng tarqalgan. Yozma adabiyotda esa ulug' fors-tojik shoiri Umar Xayyom «Navro'znoma» nomli nasriy asarini, Hojui Kirmoniy (1341 yilda vafot etgan) «Navro'z va Gul» nomli dostonini yaratishdi. «Gul va Navro'z» esa turkiy adabiyotdagi shu mavzuga bag'ishlangan ilk yirik dostonidir.

Asarda navshodlik shahzoda Navro'z bilan farxorlik malika Gulning ishqiy sarguzashtlari hikoya qilinsa-da, unda ijodkorning markazlashgan davlat va adolatli shoh haqidagi qarashlari o'z ifodasini topgan. Dostonning asosiy voqealar tizimi Navshod eli hukmdori Farruxning tavsifi bilan boshlanadi. U hamma narsadan ogoh, saodat yulduzi porlab turgani bois iqboli baland, butun mamlakat uning hukmi ostida bo'lib, adolati olamga mashhur, hisobsiz askari bo'lgan, mulki ma'mur hukmdor edi. Biroq u «jahondin bir o'g'ilga orzumand» bo'lib yashadi. Bahorning kirib kelishi, Navro'zi olam tashrifi kuni Tangri taolo unga bir o'g'il ato etadi:

**Chu Navro'z o'ldi navro'z ichra firuz,
Ota o'g'lining otini qo'ydi Navro'z.**

Sut emganda saodat doya bo'ldi,
Tili chiqqach, hunar hamsoya bo'ldi.
Topib nash'-u navo davlat ichinda,
Yagona bo'ldi oz muddat ichinda.
Kichik yoshtin qamug' fanlarni bildi,
Ko'pin o'z aqli birla fahm qildi (356-bet).

Dostonda tasvirlanishicha, Navro'z ilm va hunarda yakto, jismonan baquvvat shahzoda sifatida tarbiyalanadi. Shu bois u chog'irda o'z aksini ko'rib, o'z-o'zidan g'ururlanadi. Shahzodaning ko'zlarini uyqu elitib, tushida Gulni ko'radi. Malika Navro'zga o'zini tanitib, farxorlik ekanligini aytadi:

Otim Guldur vale Farxordinmen,
Ne ul gulkim, degaysen xordinmen (359-bet)

Navro'z uyqudan uyg'onib, tushining ta'birini eldan so'ramoqchi bo'ladi. Ko'pchilik orasidan Bulbulni o'ziga yaqin olib, unga tushini bayon qiladi. Bulbul ham farxorlik edi. U shahzodaga Shohi Mushkinning qizi Gul haqida hikoya qilib beradi. Keyin Bulbul Navro'zning holatidan Gulni xabardor qilish uchun Farxorga yo'l oladi. Bulbul Gulning ko'shki atrofida Navro'z haqida nola-fig'on chekib, xalqning tinchini buzib navo qiladi. Tongda uyg'ongan Gulning ham bu voqeadan holi parishon bo'ladi. Malika o'zidagi o'zgarishlarni seyr-jodu, makr-hiyalani o'z yurti Kashmirdan o'rgangan, «tili goh xanjar», ba'zan esa «so'zan» bo'lgan enagasi Savsanga aytib beradi. Savsan Bulbuldan ham Navro'z sifatini eshitadi va malikaga malomat qiladi, uni uyatsizlikda ayblaydi. Tabiiyki, qiz undan achchiqlanadi.

Shahzoda Navro'z ham Gulning ishq bilan yashaydi. Uning bu holidan otasi Farrux ogoh bo'ladi. Hukmdor beklar bilan kengashib, Bahman ismli bek bilan Navro'zni Farxorga yuborishga ahd qiladi. Farrux o'ziga bir dona ham oltin qoldirmay, o'g'li uchun xazina tayyorlaydi. Tangridan tilab olgan yolg'iz farzandidan ajralish ota uchun bir musibat edi. Ammo shahzodaning ko'ngliga qarshi chiqish ham tahlikali ekanligini Navshod hukmdori yaxshi bilardi. Dostonda bu holat quyidagicha tasvirlanadi:

Otasi yig'lay- yig'lay uyga yondi,
O'g'ul o'ynay-o'ynay yo'lg'a uzandi (372-bet).

Navro'z o'z muhabbatiga erishishdek ko'nglining eng buyuk istagi yo'lida juda xatarli safarga otlanadi. Shahzodaning mol-u mulklari

qiziqtirgani uchun uning «sodiq» yoʻldoshiga aylangan Bahman oʻz razil niyatini amalga oshirishga muvaffaq boʻladi. U Navroʻzni gʻaflat uyqusida qoldirib, butun xazinani oʻz hamrohlari bilan olib ketadi. Shahzoda esa Bahman bilan ketib qolmagan kishilarga ham yurtga qaytish uchun ijozat beradi. Biroq ular yoʻllaridan qaytishmaydi. Navroʻz Farxorga yetib boradi. Bulbul va Savsanning saʼy-harakatlari bilan sevishganlar bir-birlari bilan koʻrishadi. Ammo Shoh Mushkin Gulni Chin xoqoniga tortiq qilgandi. Chin xoqoni elchilari bilan Gul oʻzga yurtga otlanadi. Navroʻz ham Chin sari yoʻl oladi. Chin xoqoni davlati sarhadlari yaqinida sevishganlar qochishni ixtiyor qiladilar. Navroʻz Gulga quyidagicha murojaat qiladi:

**«-Yaroq tuz dedi, otlansaq bu shabgir,
Qilib boshtin oyoq toʻnlarni tagʻyir.
Qochib Farxor iqlimindin oshsak,
Borib Navshod mulkini tolashsaq.»
Rizo berdi Guli Mushkin bu soʻzga,
Burunqi ahdini qilmadi oʻzga (402-bet).**

Shunday qilib, muhabbat—oliy ilohiy neʼmat ekanligini qalbdan anglagan Gul va Navroʻz shu buyuk tuygʻu asiri sifatida barcha qiyinchiliklardan choʻchimay, ulugʻ maqsad sari talpinadi. Chin xoqoni davlati sarhadlarida Yaldo ismli bir qonxoʻr qoʻlida bandilikka tushadilar. Xoqon vafotidan soʻng yana qochib, devlar manziliga, Shayx Najdiyga duch kelishadi. Daryo toʻfonlari-yu dengiz poʻrtanalariga uchrab, ikki taxta ustida sevishganlar ikki tomonga ayrilib ketishadi. Dengizdan Gulni Javhar qutqazadi. U Adan mulkiga borib qolgan edi. Mamlakat hukmdori Badeʼ uni oʻziga farzand sifatida koʻradi. Gul yigit libosida boʻlgani uchun podshoh uni oʻziga oʻgʻil deb biladi. Malika Gul bu yerda arslonlar bilan kurashadi. Navroʻzni esa bir kambagʻal baliqchi dengizdan qutqaradi. U Yaman yurtiga borib qolgan edi. Baliqchi Yusufsifat shahzoda haqida mamlakat vaziriga xabar beradi. Vazir uni podshoh Rafeʼ bilan tanishtiradi. Rafeʼ ham Navroʻzni oʻgʻil sifatida qabul qilib, barcha beklardan uning mavqeini yuqori deb biladi. Bunga Bahrom ismli sardor hasad koʻzi bilan qaraydi. Gulning jasorati bilan kuchaygan Adan Yaman mamlakatiga qarshi hujumga oʻtadi. Jang qizib, yakkama-yakka olishuv boshlanadi. Malika Gul hasadchi Bahromni shunday kurashda halok etadi. Maydonga Navroʻz va Gul chiqishadi. Navroʻz Gulning ovozidan uni taniydi. Shundan soʻng muhabbat adovatga chek qoʻyadi. Hukmdorlar

yarashishadi, ginalar unut bo'ladi. Adan va Yaman podshohlari Gul va Navro'z bilan birgalikda hajga borishadi. Sevishganlar Ka'bani tavof qilayotgan otalari Farrux va Mushkinni tanib qolishadi. Hukmdorlarning kelishuvlari asosida Navshod, Farxor, Adan, Yaman mamlakatlari birlashadi, Navro'z mamlakatni adolat bilan idora eta boshlaydi.

«Gul va Navro'z»ning «Podshoh madhi bila kitob xotimasi» nomli so'nggi bobida doston muallifi Sulton Iskandarni madh etadi. Bu bilan ijodkor Amir Temur vafotidan so'ng tobora parchalanib, inqirozga yuz tuta boshlagan mamlakat taqdirini o'ylab, temuriy shahzodalarni birlashishga, buyuk sohibqironning markazlashgan davlatini saqlab qolishga chaqiradi. Shoir asardagi har bir so'zning ma'no-mohiyatiga e'tiborni qaratganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu holat, avvalo, qahramonlar va joy nomlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, Farrux—go'zal, baxtli, muborak, qutlug' yuzli ma'nolarini anglatadi. Uning o'g'li Navro'z esa, haqiqatdan ham, Navshod hukmdorining hayotiga yangi kunni baxsh etadi. Navro'z bahorning fusunkor ko'rkiga ko'rk qo'shgan Gulni sevadi. Go'yoki bahorning ilk kuni go'zallik shaydosi sifatida, olamdan go'zallik izlayotganga, bu yo'lda uchraydigan barcha yovuzliklarni yengayotganga o'xshaydi. Gul—Farxor elidan, Farxor—orasta, chiroyli, shinam degan ma'nolarni anglatadi. Bu bilan shoir Gul va u unib o'sgan yurt bir-biriga mosligini qayd etgan bo'ladi. Dostondagi salbiy obrazlar Bahman, Yaldo, Shayx Najdiylarning nomlanishida ham shunday ramziylik mavjud. Bahman—qishning eng ayozli kunlari ma'nosini anglatasa; Yaldo—qish mavsumidagi eng sovuq, uzun va qorong'u kecha demakdir. Najdning lug'aviy ma'nosi esa yerning baland qismi, to'siqdir. Dostondagi ijobiy obrazlar Bahor, yovuz kuchlar timsollari esa Qish fasliga uyg'un nomlar bilan atalganki, bu ham yoz bilan qish haqidagi qadimgi ajdodlarimiz qarashlariga yangi ma'no mujassamlashtirganligini anglatadi. Shuningdek, dostonda shoirming istiora, mubolag'a, tashbeh kabi tasviriy vositalardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, dostondagi bosh qahramonlardan biri Gul siymosi asarda nozik did bilan go'zal tasvirlangan:

**Bute, ne but, magar huri parizod,
Tani nozik, bo'yi, chun sarvi ozod.
Parishon sochlari gul yaprog'inda,
Tuman ming shivalar har boqmog'inda.**

Ko'z-u qoshi qilib ming shiva angiz,
Labi purishva-yu zulfi diloviz.
Qo'mung'on orazi jonlarga loyiq,
Ayoqtin bosh bo'yi xonlarga loyiq.
Elinda bir piyola bodai nob,
Xiromon keldi-yu ul bargi serob (358-bet).

Gul—nafosat, go'zallik ramzidir. Shu bois uning tavsifi dostonida tadriijiy rivojlantirilib boriladi. Bulbul bu haqda Navro'zga hikoya qilarkan, Gulni shunday ta'riflaydi:

Uzori aksidin oy xiyra bo'lg'ay,
Yuzi o'trusida kun tiyra bo'lg'ay (362-bet).

Shunday qilib, aruzning hazaj bahrida (mafoiylun mafoiylun mafoiyl) bitilgan «Gul va Navro'z» dostoni tilining soddaligi va ravon uslubda yozalganligi, badiiy salohiyati yuksakligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir dostonning tilini xalq jonli tilidagi so'zlar bilan boyitib, o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. «Gul va Navro'z» XV asr o'zbek adabiy tilining qimmatli yodgorligidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. «Yusuf va Zulayho» dostoni muallifi haqidagi munozaralar xususida nimalarni bilasiz?
2. Dostonida ifodalangan Balx qamali haqida so'zlang. Doston muallifining bunday tasvirni berishdan muddaosi nima?
3. «Yusuf va Zulayho»da adolatli va tadbirkor podshoh g'oyasi qanday tasvirlangan?
4. Dostonning badiiy xususiyatlari haqida so'zlang.
5. Nizomiy Ganjaviy va Haydar Xorazmiyning «Maxzanul-asror» nomli dostonlarining uyg'un va tafovutli jihatlari nimalarda ko'rinadi?
6. Atoyi haqida qaysi manbalarda ma'lumot beriladi?
7. Atoyi she'riyatida o'ziga xos xususiyatlar nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Sakkokiyning tarjimai holi haqida qanday ma'lumotga egasiz?
9. Shoir g'azallaridagi asosiy obrazlar haqida so'zlang.
10. Sakkokiyning Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan qasidasida olim va buyuk hukmdor qanday tavsiflanadi?
11. Lutfiyning tarjimai holi haqida qisqacha gapirib bering.
12. Shoirning hayoti va adabiy merosi xususidagi munozaralar qanday

masalalarni o'z ichiga oladi?

13. Lutfiy g'azallarining mavzu ko'lami haqida so'zlang.

14. «Gul va Navro'z» dostonidagi obrazlarning ramziy xususiyatlari va dostonida markazlashgan davlat g'oyasining badiiy ifodasi haqida gapirib bering.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Durbek. Balx qamali. Yusuf. Ya'qub. Og'a-inilar. Moliki Tojir. Zulayho. Enaga. Rayyon. Misr Azizi. Bashir. Taymus. Haydar Xorazmiy. «Maxzanul-asror». Sulton Iskandar Sheroziy. Maqolat. Mav'iza. Bo'z to'quvchi kampir. Bazzoz. Haqqarast darvesh. Atoyi. Ismoil ota. Sakkokiy. Ulug'bek Mirzo. Lutfiy. «Gulshanul-asror». Navro'z. Gul va Bulbul. Adan. Yaman. Farxor. Bahman.

Adabiyotlar

1. Valixo'jayev B. Malikul-kalom Mavlono Lutfiy. Samarqand, 1999; Yana. Mumtoz siymolar. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi. Toshkent-2002, 84-171-betlar; Yana. Sulton Husayn Boyqaro—«Husayniy» she'riyati. Mumtoz siymolar. 3-83-betlar.

2. Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent: "Fan", 1992.

3. Lutfiy. Devon. Gul va Navro'z. Toshkent, 1965; Yana. Lutfiy. Sensan sevarim. O'zbek she'riyati bo'stoni. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1987, 764 bet.

4. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976.

5. Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent, 1986.

6. O'zbek adabiyoti. To'rt tomlik, I tom, Toshkent, 1977.

7. Uch bulbul gulshani. O'zbek she'riyati bo'stoni. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1986, 5-66-betlar.

8. Husayn Boyqaro. Jamolingdin ko'zum ravshan. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1991, 32 bet.

9. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent, 1991.

10. Hayot vasfi. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent, 1988. 704 bet.

VII-BOB

ALISHER NAVOIY–ADABIYOTIMIZNING MILLIY IFTIXORI

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy musulmon mintaqa adabiyotining eng yirik vakili, ulug' mutafakkir shoir, davlat va jamoat arbobi, ilm-ma'rifat, badiiy ijod hamda san'atning ulkan homiysidir. Bu buyuk taraqqiyparvar inson o'zi yashagan davrdanoq «Xitodan Xuroson»gacha bo'lgan hududda istiqomat qilayotgan she'rsevar ellar, xususan, «turk ulusi» qalbiga purma'no nazmiy yaratmalari, nasrda ijod etilgan badiiy, ilohiy-irfoniy, tarixiy-ma'naviy va ilmiy asarlari bilan ma'rifat shu'lalarini olib kirdi. Alisher Navoiy yirik so'z san'atkori sifatida turkiy badiiy ijodni ham ma'nolar va ham shakliy jilolar nuqtai nazaridan jahoniy mavqega ko'tardi. Asrlar o'tsa-da, bu sohir qalam sohibi qoldirgan juda boy madaniy merosga bo'lgan ma'naviy ehtiyoj kundan-kunga oshib bormoqda. Bu hol ulug' shoimning «Muhokamat ul-lug'atayn»da o'z ijodidan faxrlanib bildirgan quyidagi bashoratomuz fikrlarining nechog'lik haq ekanligining yana bir dalilidir: "... Umidim uldur va xayolimg'a andoq kelurkim, so'zum martabasi avjdin quyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a'lo darajadan o'zga yerni beganmagay" (MAT.16 jild. 27-bet).

Alisher Navoiy butun umrini xalqning baxt-saodati, yurt tinchligi, mamlakat taraqqiyotiga baxsh etganligi tufayli shunday yuksak saodatga muyassar bo'ldi.

1. Ulug' shoirning o'z asarlari. Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida uning shaxsi, ijodkorligi, ijtimoiy-irfoniy faoliyati haqida ma'lumot beriladi. Bu jihatdan, ayniqsa, uning «Xazoyin ul-maoni», «Xamsa», «Majolis un-nafois», «Mahbub ul-qulub», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Vaqqiya», «Xamsat ul mutahayyirin», «Nasoyim ul-muhabbat», «Tarixi muluki Ajam», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Mezon ul-avzon», «Munojot», «Arba'in hadis», «Siroj ul-muslimin» singari asarlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur asarlarda shoirning shaxsiy hayoti, u yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, madaniy-ma'rifiy muhit, ba'zi asarlarining yozilishi tarixi va sabablari, adibning el-yurt tinchligi, obodonchiligi yo'lida olib borgan keng qamrovli faoliyati, Xuroson davlatining muhrdori, vaziri a'zami sifatida qilgan savobli ishlari, ustoz-u shogirdlari bilan munosabati singari muhim masalalar xususida bahs yuritiladi. Ulug' shoirning o'z asarlari uning hayoti va faoliyatini o'rganishda eng ishonchli manbadir.

2. Alisher Navoiy zamondoshlarining asarlari. Mazkur bandni yana bo'laklarga (ulug' shoirning katta, tengdosh va kichik zamondoshlari) bo'lish ham mumkin. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Haft avrang», «Yusuf va Zulayho», «Devoni Komil», Mirxondning «Ravzat us-safo» («Poklik bog'i»), Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirlar tazkisasi»), G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» («Yaxshi xulqlar»), «Habib us-siyar» («Suyukli xislatlar»), «Xulosat ul-axbor» («Voqealar xulosasi»), Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe'» («Go'zal voqealar»), Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» kabi asarlarida Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatiga oid muhim ma'lumotlar keltirilgan, shaxsi va adabiy merosiga ta'rif-u talqinlar berilgan qimmatli, tayanch manbalardir. XV asr tarixiy voqeligi, unda ulug' amir Alisher Navoiyning tutgan o'rni va shoirning hayoti, faoliyati bilan yaqindan tanishishda mazkur manbalarning ahamiyati nihoyatda baland. Shuning uchun taniqli adabiyotshunos Izzat Sulton Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda ilk manba sanalgan ulug' shoirning o'z badiiy-ilmiy yaratmalari va zamondoshlari asarlarida keltirilgan ma'lumotlarga tayanib «Navoiyning qalb daftari» (Toshkent, G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1969) nomli ilmiy-adabiy tadqiqotini yaratdi. Bu mazkur mavzu va umuman, navoiyshunoslik ilmi uchun muhim kasb etadi.

3. XVI–XIX asrlarda yaratilgan tazkira, tarixiy va badiiy-ilmiy asarlar. Alisher Navoiy dahosi va uning takrorlanmas badiiy, ilmiy ijodi XVI – XIX asrlarda yashab ijod etgan shoirlar, tarixchilar va adabiyot ixlosmandlarining doimo diqqat markazidan o‘rin olib keldi. Lutf Alibek Ozarning «Otashkada», Som Mirzo Safaviyning «Tuhfai Somiy», Rizoqulixon Hidoyatning «Majma’ ul fusaho» («Go‘zal so‘z egalarining to‘plami»), Faxriy Heraviyning «Latoifnoma», Mirzo Haydar Do‘g‘latning «Tarixi Rashidiy», Abdulmo‘minxonning «Tom ut-tavorix» («Tarixlar tugali») kabi mumtoz manbalarda Alisher Navoiy zamondoshlari asarlarida kuzatilgani singari shoir ijodiga xolisona baho beriladi, hayoti va faoliyatiga doir qiziqarli lavhalar keltiriladi. Biroq yuqorida ro‘yxati keltirilgan (keltirilmagan nomlar ham bor) asarlar ma‘lumotiga munosabatda ehtiyot bo‘lishimiz lozim. Chunki o‘sha tazkira, tarixiy kitoblar mualliflarining Alisher Navoiy haqidagi tasavvurlari birinchi va ikkinchi manbalar ma‘lumotlari orqali bilvosita shakllangan. Shu ma’noda ularning qaydlarida noaniqliklar kuzatilishi mumkin. Xullas, uchinchi manbalarining ma‘lumotlari Alisher Navoiy ko‘lamdor faoliyatini oydinlashtirish uchun turtki bersa-da, jiddiy ilmiy xulosalarga kelish uchun asos bo‘lishi qiyindir.

4. Xalq og‘zaki badiiy ijodi. O‘zbek, tojik va turkman xalq og‘zaki ijodida Alisher Navoiyga bag‘ishlangan juda ko‘p rivoyatlar uchraydi. Ularda xalq sevgan va ardoqlagan ulug‘ shoirning o‘ziga xos xalqona badiiy obrazi yaratilgan. Mazkur rivoyatlarda tarixiy haqiqat aynan keltirilmaydi. Ularda hazrat Navoiy obrazi donishmand, hozirjavob, mulohazakor, xalqparvar, mazlumlar himoyachisi, iste’dodli olim, mutafakkir shoir, olijanob shaxs sifatida gavdalanadi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida «Navoiy va yigit», «Navoiy va qirq vazir», «Navoiy va Guli», turkman folklorida «Mirali va Sulton Suyun» turkumidagi rivoyatlar mavjud bo‘lib, bular xalqning ulug‘ shoiriga bo‘lgan samimiy munosabatining mahsulidir. Ushbu rivoyatlarni folklorshunos M. Jo‘rayev to‘plab nashr ettirdi. (Qarang: El desa Navoiyni. Toshkent: «Cho‘lpon», 1991.)

Alisher Navoiy turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko‘targan ulug‘ so‘z san‘atkori sifatida mumtoz adabiyotimizning keyingi taraqqiyot bosqichlarida yashab ijod etgan shoirlarning ma‘naviy ustozlari bo‘lib qoldi. Nafaqat turkiy tilda ijod etgan so‘z san‘atkorlari, balki Sharq adabiyotining juda ko‘p mumtoz namoyandalari ham bu ulug‘ shoirning

boy adabiy merosidan ilhomlandilar, o'sha ijodiy turtki tufayli o'zlarining yangi-yangi badiiy asarlarini ijod etdilar. XX asrga qadar bo'lgan davrda shoirning hayoti va ijodini o'rganish, uning asarlarini kitobat qilish; sermahsul ma'naviy merosiga oid lug'atlar tartib berish; tazkira, tarixiy hamda ilmiy—badiiy asarlarda adib shaxsi, faoliyati va badiiy yaratmalariga munosabat bildirish; she'rlariga javobiya va muxammaslar bitish; dostonlarining nasriy bayonini yaratish va ayrim badiiy—ilmiy merosi namunalarini tarjima qilish kabi shakllarda amalga oshirildi. Alisher Navoiyning rangin she'riyatidan namunalarni kitobat qilish hali uning dastlabki devoni tartib berilmasdan ilgari boshlangan edi. Bu haqda ulug' shoirning ilk rasmiy devoni «Badoyi' ul-bidoya»ning debochasida quyidagi fikrlar qayd etilgan: « ... ammo xalq orasida ming bayt, ikki ming bayt ortiqroq o'ksukroqkim o'zlari jam' qilib erdilar, bag'oyat mashhur bo'lub erdi.» Darhaqiqat, Xurosonning mashhur husnixat egasi «xattotlar qiblagohi» (Alisher Navoiy) Sulton Ali Mashhadiy va boshqa chiroyli yozuv san'ati darg'alari tomonidan turli davrlarda shoir asarlari kitobat qilindi. Masalaning bu tomoni ulug' shoir asarlari bilan keng xalq ommasi tanishish imkoniyatiga ega bo'ldi, deyish asosini bera olmaydi, albatta. XIX asrning 70—yillarida Turkistonda bosmaxonalarning paydo bo'lishi bilan bu boradagi kemtikliklar bir oz bo'lsa-da bartaraf qilindi. Qisqa muddatda Alisher Navoiyning «Xamsa», «Chor devon», «Vaqfiya» va boshqa asarlari bir necha bor nashr etildi.

Ulug' shoir asarlarida ilgari surilgan tayanch g'oyalarni teran anglashga bo'lgan intilish maxsus lug'atlar tuzishga bois bo'ldi. «Badoyi' ul-lug'at» bu boradagi dastlabki izlanishlar samarasi bo'lib, mazkur asar Alisher Navoiy hayotining so'nggi yillari yoki shoir vafotidan bir oz keyin vujudga kelganligi taxmin qilinadi. Keyinchalik «Lug'ati Navoiy» shoir ixlosmandlariga armug'on etildi. 1560 yilda Aloyi binni Muhibiyning «Al-lug'atun Navoiyat val istishhodat ul-chig'atoyiat» («Navoiy lug'ati va chig'atoy tili dalillari») nomli go'zal so'znoma—lug'ati tartib berildi. Keyingi asrlarda ham bunday lug'atiarga bo'lgan ma'naviy ehtiyojning sezilarli darajada mavjudligi kuzatiladi. XVIII asrda Mirzo Madhiyxon «Mabon ul-lug'at» («Lug'at poydevori»)ni tartib bergan bo'lsa, XIX asrda Fath Ali Kojariy «Lug'oti atrokiya» («Turklar lug'ati») nomli asari bilan bunday izlanishlarni davom ettirdi. Mazkur lug'atlar uchun hazrat Navoiy asarlari so'zlik vazifasini bajargan bo'lib,

ularning aksariyati fors-tojik tilida yaratilgan edi. Xorazmlik olim va adib Muhammad Xoksor esa 1798 yilda o'zbek tilida tuzgan «Muntahab ul-lug'at» («Tanlangan lug'atlar»)ida Alisher Navoiy asarlari matnidan olinadigan parchalarga keng o'rin berdi. XIX asrda bunday ijodiy an'anani Shayx Sulaymon Afandiy Buxoriy o'zining «Lug'oti chig'atoyi va turki usmoniy»sida sezilarli darajada rivojlantirdi.

O'zbek mumtoz adabiyotining XV asrdan keyingi davrlarda yashab ijod etgan taniqli namoyandalari ulug' mutafakkir Alisher Navoiyni o'zlariga ma'naviy ustoz deb bildilar. Bu buyuk shoir qalam sohibining katta-yu kichik asarlariga naziralar bitish, javobiya aytish, g'azallariga muxammaslar bog'lash nafaqat o'zbek shoirlari, balki boshqa qardosh xalqlarning mashhur so'z san'atkorlari orasida ham ajoyib an'anaga aylanib bordi. Namuna sifatida taniqli o'zbek shoiri Shermuhammad Munis (1778 -1829)ning bir she'rida Alisher Navoiyni o'ziga pir (ustoz) deb bilgani va o'z ismining ma'no jihatidan ulug' Alisherga uyg'unligini iftixor bilan qayd qilganligini keltirish kifoyadir:

So'z ichra Navoiyki, jahongir durur,

Munisg'a maoniy yo'lida pir durur.

Yo'q g'ayriyat andin o'zgakim ayturlar,

Bu Shermuhammad, ul Alisher durur.

Shermuhammad Munis «Voliyi mulki tariqat gar Nizomiydur mango» satri bilan boshlanuvchi g'azalida Sharq mumtoz adabiyotining yirik darg'alaridan adabiy ta'sirlanganligini e'tirof etarkan, yana hazrat Navoiy shaxsiga yuksak baho beradi. Munis Alisher Navoiy ruhini o'z homiysi deb biladi va shu bois hosid (hasadchi, shoir yutuqlarini ko'rolmaydigan)larning xatti-harakatlaridan g'am chekmasligini ta'kidlaydi:

Qilsa hosid daxli bejo, so'z aro yo'qtur g'amim,

Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur mango.

Alisher Navoiy adabiy-ilmiy merosining boshqa tillarga tarjima qilinishi hamda ularning yangi badiiy yaratmalarning ijod etilishiga asos bo'lishi ulug' shoir ma'naviy xazinasining Sharq adabiyoti ravnaqi uchun muhim hissa bo'lib qo'shilganligidan dalolatdir. XV asrdayoq buyuk mutafakkirning adabiyotshunoslik ilmi uchun muhim ahamiyatga molik tazkirasi "Majolis un-nafois" bir necha bor fors-tojik tiliga tarjima qilindi (Bu haqda yana qarang: R.Vohidov. «Majolis un-nafois» tarjimalari. «Fan», Toshkent-1984). Turk shoiri Lomiy (vafoti 1531) "Xamsa"

tarkibidagi "Farhod va Shirin" dostonini usmonli turk tiliga erkin-ijodiy tarjima qildi. Adabiyotshunos Agah Sirri Levend mazkur asarni 1965 yilda Turkiyada nashr ettirdi. Alisher Navoiy asarlarini usmonli turk tiliga o'g'irish yo'lidagi ijodiy izlanishlar keyingi davrlarda ham davom ettirildi. Adibning «Tarixi muluki Ajam» asarining Fanoiy tomonidan turk tiliga amalga oshirilgan tarjimasi 1782 yilda «Tarixi Fanoiy» nomi bilan Venada chop etildi. Shuningdek, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida ulug' adibning «Muhokamat ul-lug'atayn» asari ham turk va tatar tillariga tarjima qilindi.

Amir Nizomiddin Alisher Navoiy adabiy – ilmiy merosi G'arb adib va adabiyotshunolarini ham befarq qoldirgan emas. Jumladan, XVII asrda yashagan gruzin shoiri Sitsishvili «Baramguriyani» («Bahrom Go'r») dostonini yozishda Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» masnaviyidagi Bahrom va Dilorom hikoyatidan ilhomlangan. XVI asrda Tabrizda istiqomat qilgan arman yozuvchisi Xristafor «Sarandib shohi uch yosh o'g'lonining ziyorati» asarini Xusrav Dehlaviyning «Hasht behisht» va Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonlari hikoyatlari asosida yaratadi. Bu asar 1557 yilda Venetsiyada italyan tiliga tarjima qilinib, nashr etilgandan so'ng bir qator Ovrupa tillariga ham o'g'iriladi. Biroq ilm ahliga Xristafor asarining ikkinchi qismi Alisher Navoiy dostoni asosida yaratilganligi noma'lum edi. Shunday bo'lishiga qaramay, Sarandib shohi va shahzodalari haqidagi voqealar tizmasi G'arbda keng shuhrat qozondi va Ovrupo adabiyotida shu mavzuda juda ko'p asarlar yozildi. Hatto mazkur syujet Volterning «Zadige» hamda Mark Tvenning «Tom Soyev chet elda» kitobidan ham o'rin olgan. XVIII asr ingliz yozuvchisi Xoras Uolpol «Sarandiblik uch shahzoda» hikoyasini yozgan. (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 354-355-betlar.)

Ovrupalik sharqshunoslarning Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish borasidagi qizg'in ilmiy faoliyati XIX asrdan boshlandi. Fransuz sharqshunosi Katrmer 1841 yilda nashr ettirgan Sharq adabiyotiga doir majmuasida Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» va «Tarixi muluki Ajam» asarlaridan parchalar kiritdi. Bunday ijodiy izlanishlar rus olim I.N. Beryozinning «Turk xrestomatiyasi» kitobida ham amalga oshirilgan.

Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqidagi dastlabki yaxlit ma'lumotlar M.Nikitskiyning «Amir Nizomiddin Alisher, uning davlat

va adabiyot sohasidagi ahamiyati» mavzuidagi magistrlik dissertatsiyasida (1856) uchraydi. Muallif Alisher Navoiyning o'z asarlari, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy va Som Mirzo Safaviy ma'lumotlariga tayanib G'arb sharqshunosligida birinchi bo'lib Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati xususida katta ilmiy tadqiqot yaratdi. M.Nikitskiy ulug' shoirning siyosiy faoliyati, madaniyat sohasidagi ishlari hamda turkiy til taraqqiyotiga qo'shgan munosib hissasini yuqori baholaydi. Biroq Sharq adabiyotining o'ziga xos an'anaviylik hamda shartlilik xususiyatlarini to'la anglab yetmagan M.Nikitskiy, uning o'tmishdosh, zamondosh va izdoshlari buyuk mutafakkir ma'naviy merosiga baho berishda jiddiy xatolarga yo'l qo'yishdi. Ular Alisher Navoiyni fors-tojik adabiyotining taqlidchisi va tarjimoni tarzida baholashdi. Shuningdek, 1861 yilda Istanbuldagi «Osiyo» jurnalida maqola e'lon qilgan Turkiyadagi Fransiya elchixonasining tarjimoni M.Belen ham o'sha ilmiy asosi puch fikrlarni takrorladi. Masalaga ana o'shanday bir tomonlama qarash Fransuz sharqshunosi Buva, ingliz sharqshunosi E.Braun, rus sharqshunosi akademik V.V. Bartold tadqiqotlarida ham kuzatiladi. Albatta, masalaning bunday tus olishi o'z izohlariga ega. Birinchidan, Alisher Navoiy adabiy merosini o'rganish boshlang'ich pag'onada edi. Ulug' mutafakkirning barcha asarlari to'la hoida nafaqat Ovrupa, balki mashriqdagi muhiblariga ham yetarli darajada ma'lum emas edi. Ikkinchidan, an'anaviy «Xamsa»lar (Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»i, Amir Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiylarning «Xamsa»lari ko'zda tutiladi.) tarkibidagi dostonlar nomi va ularda faoliyat ko'rsatadigan qahramonlarning yakrangligi, g'azallarning oshiqona mavzuda yozilishi, ularda oshiq, ma'shuqa, ag'yor, rind, zohid kabi timsollarning ishtirok etishi kabi holatlar musulmon mintaqada adabiyoti xususiyatlari bilan chuqur oshno bo'lmagan tadqiqotchilarni xato xulosalarga olib kelgan. Shundan bo'lsa kerak, ularga Alisher Navoiy asarlarining yangiligi faqat turkiyda yozilishida bo'lib ko'ringan. Ammo fors-tojik adabiyoti namoyandalari she'riyatida kuzatiladigan o'sha o'xshashliklar (albatta, zohiran) G'arb adabiyotshunoslari e'tiboridan chetda qolib ketgan. Shu o'rinda yana bir adabiy hodisani eslatish joizdir. Alisher Navoiy tabiatidagi rostgo'ylik va ustozlarga bo'lgan yuksak sadoqat ham uning uchun «qimmat»ga tushgan. Masalan, u «Lison ut-tayr» dostonining bir necha o'rnida «tarjima rasmi bilan surdim qalam»-, deya ta'kidlaydi. Holbuki, ijodiy jarayondan yetarli xabardor bo'lmagan, qiyosiy tahlilga murojaat etmagan har qanday tadqiqotchi muallifning

o'z e'tirofiga suyansa, bir yoqlama xulosalarga kelishi tayin. Dadil aytish mumkinki, XIX asrning oxiri va XX asrning ibtidosida o'shanday holat sodir bo'lganligi uchun ham ulug' Navoiy bo'yniga "tavqi la'nat" tamg'asi osib qo'yildi. Shukronalar bo'lsinki, ilmiy adolat qaror topdi. Birinchilardan bo'lib prof.E.E.Bertels Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" va Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonlarini qiyosiy o'rganish orqali masalaga aniqlik kiritdi va milliy navoiyshunoslar uni mustahkamladilar.

Ovrupa olimlari Alisher Navoiy asarlarini o'rganish maqsadida lug'atlar tuza boshladi hamda mavjud mumtoz lug'atlarni nashr ettirish ishlarini amalga oshirdilar. Jumladan, rus sharqshunosi V. Vilyaminov-Zernov 1868 yilda Sankt-Petrburgda XVI asrda Aloyi binni Muhibiy tomonidan tuzilgan «Al-lug'at un-Navoiyat val-istishhodat ul-chig'atoiyat» lug'atini nashr ettirdi. Fransuz sharqshunosi Pave de Kurteyl esa Navoiy asarlaridan foydalanib Sharq adabiyoti asarlari uchun lug'at tuzdi. Rus sharqshunosi N.I.Ilminskiy Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» asarini teran ilmiy tahlil qilish orqali ulug' shoir asarlarining ijodiyligiga urg'u berdi.

Alisher Navoiy hayoti va ijodini chinakam ilmiy tamoyillar asosida o'rganish XX asrning 20-yillaridan boshlandi. Ulug' shoirning «Xamsa»sini ilmiy, ilmiy-ommabop yo'sinda o'rganish sohasidagi dastlabki dadil qadamni o'zbek xalqining serqirra adibi va birinchi professori Abdurauf Fitrat qo'ydi. Uning «Farhod va Shirin» dostoniga doir qiyosiy tahlil asosida yaratilgan «Farhod va Shirin» dostoni to'g'risida» (Qarang: «Ma'rifat», 1996yil, 7-28 dekabr va boshqa sonlari.) nomli salmoqli maqolasi shu yo'nalishdagi jiddiy tadqiqotlardan biridir. Sobiq ittifoq hukumatining 1938 yilda Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini 1941 yilda nishonlash to'g'risida qaror qabul qilishi navoiyshunoslik borasidagi ishlarni yanada jonlanishiga sabab bo'ldi. Sadriddin Ayniy Alisher Navoiy «Xamsa»sining nazm-u nasrdan iborat qisqartirilgan nusxasini yaratdi va mazkur ish lotin yozuvida 1939 yilda nashr bo'ldi. Besh asrlik yosh to'yi munosabati bilan ulug' shoirning «Chor devon», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mahbub ul-qulub» va yana bir qator asarlari ham chop etildi. Taniqli adib va olim M.Shayxzoda «Genial shoir» nomli asarini yozdi. V.Abdullayev esa Navoiyning Samarqanddagi hayoti va faoliyati haqidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi.

1941 yilda sobiq ittifoq hududining II jahon urushi jangohlariga aylanishi tufayli Alisher Navoiy yubileyini keng miqyosda tantana qilish kechiktirildi. Shunday bo'lsa-da, nafaqat O'zbekistonda, balki Moskva va hatto qamalda qolgan Sankt-Petrburgda ham I.A.Orbeli, I.Y.Krachkovskiy, E.E.Bertels, A.N.Boldirev, A.N.Kononov, B.B.Piotrovskiy, B.T.Rudenko singari olimlar tomonidan Alisher Navoiy merosini o'rganish ishlari qizg'in davom ettirildi. Ulug' mutafakkir shoir tavalludining 500 yilligi 1948 yil may oyida tantanali suratda o'tkazildi. Shu yili taniqli yozuvchi Oybek tahriri ostida «Ulug' o'zbek shoiri» nomli ikkita maqolalar to'plami (o'zbek va rus tillarida), O.Sharifiddinov (Alisher Navoiy. Hayoti va ijodiyoti. Toshkent, 1948), E.E.Bertels (Опыт творческой биографии. Москва, 1948), Sadridin Ayniylarning (Alisher Navoiy. Stalinobod, 1948) ilmiy risolalari chop qilindi.

Turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'targan Alisher Navoiy ijodiy merosini o'rganish turli millat va tilga mansub sharqshunos olimlarning diqqatini ham o'ziga jalb etdi. Navoiyshunoslik fan sifatida shakllana boshladi va uning oldida shoir asarlarini to'plash, Navoiy merosining mukammal bibliografiyasini tuzish, asarlarining nodir nusxalarini aniqlash va ilmiy tekshirish, adib ijodini keng kitobxonlar o'rta-sida ommalashtirish hamda undagi dolzarb muammolar yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishdek g'oyatda muhim vazifalar turardi. Shunday qilib, ulug' shoir tavalludining besh asrlik to'yi soha ravnaqi uchun tub burilish pag'onasi vazifasini o'tadi. XX asrning 40-yillarida ibtido topgan ko'lamdor ilmiy yo'nalishlar 50-yillarga kelib o'z samarasini bera boshladi. Ayniqsa, 60-yillarda boshlangan ulug' adib, davlat va jamoat arbobining 525 yillik umr to'yi tantanalari shaxdam ilgarilayotgan navoiyshunoslikni yanada yangi taraqqiyot pillapoyalariga olib chiqdi. Taniqli adabiyotshunos Porsoxon Shamsiyev tomonidan amalga oshirilgan «Xamsa»ning mukammal nashri (Toshkent: «Fan», 1960), Hamid Sulaymon sa'y-harakati bilan «Xazoyin ul-maoniy» akademik nashri (to'rt kitob. Toshkent: «Fan», 1959-1960.) hamda Alisher Navoiy asarlarining o'zbek tilidagi o'n besh tomligining (o'n olti kitob) nashr etilishi o'zbek xalqining madaniy hayoti tarixida juda katta ijtimoiy-ma'naviy voqea bo'ldi. Adabiyotshunos olimlardan Y.Is'hoqovning «Alisher Navoiyning ilk lirikasi» (1965), M.Shayxzodaning «Ustodning san'atxonasida» maqolalar turkumi

(1965-1966), A.Hayitmetovning «Navoiyning ijodiy metodi masalalari» (1963), «Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan» (1970), Navoiy adabiy anʼanalarining davomi va takomili xususida V.Abdullayev, B.Valixoʻjayev, H.Yoqubov, A.Qayumov, H.Rasulov, E.Ibrohimova, R.Majidiy singari oʻnlab salohiyatli oʻzbek olimlarining katta – kichik tadqiqotlari vujudga keldi. Shuningdek, Alisher Navoiyning hayoti va ijodiga doir turfa ilmiy, ilmiy – ommabop asarlar yaratildi va keng oʻquvchilar ommasiga taqdim etildi. Oybekning «Navoiy gulshani» maqolalar toʻplami (1967), uning ukrain adibi A. Deych bilan birga yozilgan «Alisher Navoiy» ilmiy - ommabop ocherki (Toshkent, 1968), T. Jalolovning «Xamsa» talqinlari» (1962), S.Gʻaniyevaning «Alisher Navoiy» (1969), S. Narzullayevaning «Alisher Navoiy» (1965), N.Mallayevning «Genial shoir va mutafakkir» (1968), M.Qodirovning «Alisher Navoiy va sanʼat» (1968) kabi oʻnlab mazmundor kitoblar shular jumlasidandir. Alisher Navoiy va adabiy taʼsir muammolari mavzui ham davr navoiyshunoslarining diqqat markazidan oʻrin olgan edi. 1968 yilda Alisher Navoiy tavlludining 525 yilligi munosabati bilan Oʻzbekiston R FA Til va adabiyot instituti tashabbusi bilan nashr qilingan «Navoiy va adabiy taʼsir masalalari» toʻplami ana oʻsha keng qamrovli mavzu ishlanishining kichik bir samarasidir.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqilligi eʼlon qilingunga qadar V.Zohidovning «Ulugʻ shoir ijodining qalbi» (1970), A.Hayitmetovning «Tabarruk izlar izidan», «Navoiy dahosi», «Meros va ixlos» kabi tadqiqotlari hamda «Hayrat ul-abror» dostonining nasriy tavsifi (1974), A.Abdugʻafurovning «Navoiy ijodida satira» (1972), Sodir Erkinovning «Navoiy «Farhod va Shirin»i va uning qiyosiy tahlili» (1971), N.Mallayevning «Navoiy ijodining xalqchil negizi» (1973), hamda «Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti» (1974), A.Rustamovning «Navoiyning badiiy mahorati» (1979) singari yirik ilmiy tadqiqotlari vujudga keldi. Akademik A.P.Qayumov «Xamsa» tarkibidagi har bir doston talqiniga bagʻishlangan bittadan ilmiy ommabop risola yozib, ularni ulugʻ shoir ijodi muxlislariga taqdim etdi. 1976 yilda «Navoiy va ijod saboqlari», 1986 yilda esa «Navoiy «Xamsa»si» nomli yirik ilmiy toʻplamlar nashr etildi. Aytish mumkinki, mazkur ilmiy tadqiqotlar navoiyshunoslik ilmi taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Ayni ishlar sohaga kirib kelgan yosh olimlarning ulugʻ shoir ijodini teran anglashlari va chuqur tadqiq etishlari uchun oʻziga xos maktab vazifasini oʻtadi.

Bir soʻz bilan aytganda, XX asrning 60–80–yillarida navoiyshunoslik oʻz ravnaqining yanada yuqori pillapoyalari sari ilgariyladi. Ulugʻ shoir «Majolis un-nafois», «Xamsa» tarkibidagi dostonlar, «Xazoyin ul-maoniyy» yigʻma devonlari ilmiy-tanqidiy matnlarining yaratilishi; asarlari saylanmasi oʻn jildligining rus tilida bosilib chiqishi; buyuk mutafakkir asarlari uchun bir jildlik hamda toʻrt kitobdan iborat izohli lugʻatlarning eʼlon qilinishi navoiyshunoslik rivojini taʼmin etgan jiddiy omillardir. Biroq shu oʻrinda achchiq bir haqiqatni taʼkidlash ham oʻrinli koʻrinadi. Davr adabiy-ilmiy hayotida amalga oshirilgan ishlarda shoʻro mafkurasi «madaniy merosga lenincha munosabat tamoyillari»ning mudhish asoratlari oʻz izini qoldirgan edi. Bu, ayniqsa, ulugʻ shoir asarlarining nashrida (ilohiy-irfoniy boblarning tushirilib qoldirilishida), sheʼrlar-u dostonlarining gʻoyaviy-badiiy tahlilida yorqin nazarga tashlanadiki, biz bugun ularni tanqidiy nazardan oʻtkazmogʻimiz lozimdir.

Yurtimizda milliy istiqloldan darak beruvchi shabadalar esa boshlagan davrda ulugʻ shoir asarlarini ularning tayanch gʻoyaviy-maʼnaviy sarchashmalari sanalgan Qurʼoni karim, Hadisi sharif va tasavvuf taʼlimoti bilan uzviy aloqadorlikda, yangicha yoʻnalishda tadqiq qilish harakati boshlandi. Bu oʻz navbatida Alisher Navoiy yigirma tomlik mukammal asarlar toʻplamini nashr etilishi harakatlarining boshlanishiga sabab boʻldi. 1987 yilda uning dastlabki, birinchi jildi nashr etildi. Taniqli adabiyotshunos I.Haqqulovning «Zanjirband sher qoshida» (1989), «Sheʼriyat ruhiy munosabat» (1989), «Abadiyat farzandlari»(1990), «Tasavvuf va sheʼriyat» (1991), S.Hasanovning «Navoiyning y yetti tuhfasi»(1991) singari asarlarning vujudga kelishi Alisher Navoiy va mumtoz adabiyotimiz boshqa namoyandalarning ijodiy merosi uchun milliy qadriyatlarimiz tayanch sarchashma boʻlganligini keng xalq ommasiga yetkazish borasidagi dastlabki jiddiy harakatlardan sanaladi. Shunday qilib, adabiyotshunoslikda Alisher Navoiy asarlarining tayanch gʻoyaviy-maʼnaviy manbalari Qurʼoni karim, hadisi sharif va tasavvuf taʼlimoti ekanligi eʼtirof etila boshlandi. Shuningdek, shoirning adabiy asarlarida soʻz qoʻllashdagi sanʼatkorlik mahorati nuqtai nazaridan badiiy asar qimmatini belgilash asosiy tamoyilga aylana boshladi. Ulugʻ shoirning 550 yillik toʻyi munosabati bilan nashr etilgan «Alisher Navoiy. Gʻazallar, sharhlar» (1991) nomli kitobdan oʻrin olgan Suyima Gʻanieva, Erkin Vohidov, Najmiddin Komilov, Muhammad Ali, Jamol Kamol, Abdurashid Abdugʻafurov,

Ibrohim Haqqulov, Nusratulla Jumayev, Matnazar Abdulhakim kabi olim va ijodkorlar qalamiga mansub maqolalar ana o'shanday xususiyatga molikligi bilan diqqatni tortadi. Vatanda keng quloqchilik yoyib borayotgan milliy istiqloq qayd etilgan sa'y-harakatlarning keng quloqchilik yoyishi uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi. 1993 yilda «Alisher Navoiy adabiy mahorati masalalari» nomli maqolalar to'plami nashr etildi. Yana A.Hayitmetovning «Navoiyshunoslik suhbatlar» (1993), «Temuriylar davri o'zbek adabiyoti» (1996), H.Karomatovning «Qur'on va o'zbek adabiyoti» (1993), R.Vohidovning «Alisher Navoiyning ijod maktabi» (1994), «Alisher Navoiy va ilohiyot» (1994), shu olimning M.Mahmudov bilan hamkorlikda yozilgan «Ma'naviyat-komillik saodati» (1997), «Iymon-qalb gavhari» (1999), S.Olimning «Ishq, oshiq va ma'shuq» (1992), «Naqshband va Navoiy» (1996), N.Jumayevning «Satrlar silsilasidagi sehr» (1996) singari chop etilgan tadqiqotlari navoiyshunoslik ravnaqi uchun muhim hissa bo'lib qo'shildi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Alisher Navoiy ijodining dolzarb muammolariga bag'ishlangan juda ko'p doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Navoiyshunoslik fani oltinchi yuz yillikka qadam qo'yishi munosabati bilan taniqli olim A.Hayitmetov uning taraqqiyot yo'nalishini belgilab beruvchi «Alisher Navoiy ijodini o'rganishning metodologik asoslari haqida» («O'zbek tili va adabiyoti» 2001, 2-son, 3-10- betlar) nomli yirik maqolasini e'lon qildi. O'taxon navoiyshunos olim mazkur maqolasida navoiyshunoslik ilmi erishgan yutuqlarni umimlashtirib, uning taraqqiyot omillariga munosib baho beradi, ma'lum ma'noda yakun yasaydi. Shuningdek, sohada kuzatiladigan kamchiliklar va hal etilishi zarur bo'lgan dolzarb muammolar sanab o'tiladi. Zikri o'tgan ayrim jihatlari bilan prof. A.Hayitmetovning mazkur maqolasi dasturiy ahamiyat kasb etadi.

7.2. Ulug' shoirning bolalik va yoshlik yillari

Alisher Navoiy hijriy 844 sanada, tovuq yili ramazon oyining 17-kuni (1441-yil 9 -fevral) XV asrning yirik madaniy markazlaridan biri bo'lgan Hirot shahri hududidagi Bog'i Davlatxona nomi bilan ataluvchi maskanda dunyoga keldi. Bu davrda Hirot poytaxt Xuroson mamlakati sohibqiron Amir Temurning kenja o'g'li Shohruh Mirzo tomonidan idora etilardi. Alisher tug'ilgan xonadon ahli esa har ikki tarafdin ham

temuriylarning eng yaqin kishilaridan hamda «chig'atoy ulusi»ning nufuzli amaldorlaridan sanalardi. Bu yaqinlik XV asr tarixchisi Mirxondning «Ravzat us-safo» nomli asarida quyidagicha ifoda etiladi: «Amir Alisherning bobosi Amir Temurning o'g'li Umar Shayx bilan ko'kaldosh (emikdosh, bir onani emgan bolalar — R.V., H.E) edi». Ulug' shoir bu ko'kaldoshlik haqida o'z asarlarida ma'lumot bermagan bo'lsa-da, har ikkala xonadon o'rtasidagi yaqinlik u yashagan davrda ham ota-onasi tomonidan davom etganligini «Badoyi' ul-bidoya» devoni debochasida faxr bilan e'tirof etadi: «...agarchi ota-onadin yetti pushtg'a dekincha bu rafe' (yuksak) dudmonning (xonadonning —R.V., H.E.) botiniy bandasi va vase' ostonning mavrusiy (meros bo'lib qolgan—R.V., H.E.) tug'masi ... erdi:

Otam bu ostonning xokbezi,

Onam ham bu saro bo'ston kanizi,

Manga gar xud bo'lay bulbul va gar zog'

Ki ushbu dargah o'lg'ay gulshanu bog'» (MAT. I. 17-b.).

Bo'lg'usi ulug' shoirning otasi G'iyosiddin Muhammad ham temuriylar saroyida xizmat qilgan. Uning «Kichkina Baxshi», «Kichkina Bahodir» unvonlari bilan atalganligi ham manbalarda qayd etiladi. «Baxshi» so'zining «yozuvchi, kotib, mirzo, xalq og'zaki ijodi donishmandi, ijodkori» kabi ma'nolarni anglatgani inobatga olinsa, uning (G'iyosiddin Baxshining) o'z zamondoshlari o'rtasida insho ilmining mohiri, adabiyot va san'atning e'timodli arbobi maqomida obro'-e'tiborga molik bo'lganligiga qanoat hosil qilish mumkin. G'iyosiddin Muhammad ilm-u irfon, adabiyot va san'atga yaqin bo'lganligi bois o'g'li Alisherning axloqiy-ma'naviy tarbiyasiga juda jiddiy e'tibor beradi. Manbalarning shahodatiga ko'ra, Alisherning onasi Kobulning amirzodalaridan Shayx Abu Said Changning qizi bo'lgan. (Ulug' shoirming ona tarafidan bobosi nomidagi rutba—unvonlarga e'tibor qiling: Shayx—ilohiyot va irfonda muayyan maqomlarga yetgan donishmand; chang—kuy, musiqa asbobi nazariyasi va amaliyoti bobida zamondoshlari tarafidan tan olingani tufayli ham uning nomiga shunday unvon ilova qilib aytilgan) Masala ravshan, Alisher har ikki tarafdan ham nufuzli va ma'rifatli xonadonda dunyoga kelgan. Uning adabiy-ma'rifiy tarbiyasi bilan esa Shayx Abu Said Changning o'g'illari, Alisherning tog'alari, iste'dodli shoirlar: Mir Sayyid Kobuliy va Muhammad Ali G'aribiylar shug'ullanishgan. Alisher Navoiy «Majolis

un-nafois»da tog'alari haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Mir Sayyid — el orasida «Kobuliy» laqabi bila mashhurdir, faqirg'a tag'oyi bo'lur. Yaxshi tab'i bor erdi, turkchaga mayli ko'proq erdi. Bu tuyuq aningdurkim:

Ey muhiblar, yetsangiz gar yoza siz,

Gul adoqinda xumori yozasiz.

Gar men o'lsam, turbatimning toshig'a,

«Kushtai bir sho'h erur», deb yozasiz» (MAT.13. 66-b.).

Yana: «Muhammad Ali — «G'aribiy» taxallus qilur erdi. Ul ham faqirg'a tag'oyi bo'lur erdi. Mir Sayyid Kobuliyning inisidur. Xush mahovara va xushxulq va xushta'b va dardmand yigit erdi. Uni va usuli xo'b erdi. Musiqiy ilmidin ham xabardor erdi. Xututni xub bitir erdi... Bu turkcha matla' aningdurkim:

Dardi holimdin agar g'ofil, agar ogoh esang,

Hech g'amim yo'q sen manga gar dilbar-u dilxoh esang» (66-b.).

Yosh Alisherning kamolga yetishi, adabiyot va san'atga mehr qo'yishida ma'rifatparvar inson, san'at va adabiyot muhiblaridan bo'lgan otasi G'iyosiddin Muhammad, shoir Mir Sayyid Kobuliy, shoir, xattot, musiqachi Muhammad Ali G'aribiylarning ta'siri juda katta edi. Shuningdek, davrining ulug' ijodkori, faylasufi va shuhratmand Shayxi Amir Qosim Anvorning quyidagi matlasini yod aytib, ko'pchilikni hayratlantirishida, shubhasiz, oila muhiti muhim ahamiyat kasb etgan.

Rindemu oshiqemu jahonso'z-u joma chok,

Bo davlati g'ami tu zi fikri jahon chi bok?

Mazmuni: Rindlarmiz, oshiqlarmiz, jahonni kuydiruvchi va yoqa vayronlarmiz, Sening g'aming davlati bilan ekanmiz, jahon fikrining nima hojati bor? (MAT. 13-jild. 11-bet).

1445 yilda to'rt yashar Alisherni maktabga beradilar. Bo'lg'usi shoir 3-4 yoshlar orasida zamonasining bo'lajak hukmdori Husayn Boyqaro bilan birga ta'lim va tarbiya ko'radi. Tarixchi Xondamirning yozishicha, Alisher oz vaqt ichida ta'lim-u tahsilda tengdosh va sheriklaridan ancha ilgari ketadi. Biroq Alisherning Hirotidagi maroqli tahsili uzoqqa cho'zilmaydi. Mamlakat hukmdori Shohruh Mirzo 1447 yilning 12 martida vafot etdi. O'sha davr an'alariga ko'ra, podshohlik taxti Shohruh Mirzoning katta o'g'li Ulug'bek Mirzoga yoki nabirasi Abdullatifga meros qolishi kerak edi. Shohruh Mirzo o'limidan oldin o'z tilagini rasmiy ravishda e'lon qilmagan bo'lsa-da, o'g'li Muhammad

Jo'gini taxt vorisi qilmoqchi ekanligi uning saroy a'yonlariga ma'lum bo'lgan. Shundan bo'lsa kerak, mamlakat hukmdori Shohruh Mirzo hali hayot bo'lishiga qaramay, 1444 yildanoq toj-taxt kurashlari zimdan boshlanib ketadi. Davlatning rasman idora jilovini o'z qo'liga olgan Shohruh Mirzoning xotini Gavharshodbegim vujudga kelgan siyosiy o'yinlarga faol aralashib, masalani o'zicha hal qilmoqchi bo'ladi. Balxdan katta umidlar bilan Hirotga kelgan Muhammad Jo'gi Gavharshodbegimning o'z sevikli nabirasi Alouddavlani taxt vorisi deb e'lon qilib, saroy mulozimlaridan ba'zilarining roziligini olib qo'rganidan xabar topadi. (Sulton I. Navoiyning qalb daftari. Toshkent, 1969, 59-bet.) Shunday qilib, Shohruh Mirzo vafot etishi bilan mamlakatda o'zboshimchalik, boshboshdoqchilik hukmronlik qila boshlaydi. Gavharshodbegim homiyligi ostida Alouddavla, Ulug'bek Mirzo, Abulqosim Bobur Mirzo, Abdullatif Mirzo va Abusaid Mirzolar Hirot taxti uchun kurashga kirishib ketadilar. Xurosonda notinch vaziyat vujudga keladi. Mamlakat aholisi osoyishta boshpana izlash ilinjida qo'shni o'lkalarga chiqib keta boshlaydi. Iroq safarini ixtiyor etgan karvon orasida G'iyosiddin Kichkina oilasi ham bor edi. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasida Iroqqa borayotganlarida, yarim tunda, Taftda tasodifan mashhur tarixchi olim, «Zafarnoma» asarining muallifi Sharofiddin Ali Yazdiy xonaqosi eshigi oldida maskan tutganliklari va tongda bu ulug' zot bilan suhbatlashish hamda u kishining duolariga musharraf bo'lganligini eslaydi. Sharofiddin Ali Yazdiy yosh Alisherdan maktab borishini so'raydi va «Ne yergacha o'qibsen?»- deya savol bilan murojaat qiladi. Yosh Alisher ul zoti mukarramga «Taborak» surasig'acha», -deya javob beradi. (MAT.13-jild, 31-bet). Bundan ma'lum bo'ladiki, bo'lg'usi shoir juda yoshlik yillaridan Qur'oni karim mutolaasiga beriladi. Masalaga yanada aniqlik kiritadigan bo'lsak, islom e'tiqodi tasarrufiga o'tgan yurtlarda savodxonlik qur'onxonlikdan (haftiyakdan) ibtido topgan. Shundan bo'lsa kerak, Sharofiddin Ali Yazdiy hazratlari ham savolni muallaq tarzda (nechanchi sinfga emas, ne yergacha o'qibsan?) beradilar. Mohiyatni ziyraklik bilan ilg'agan yosh Alisher nazokat bilan «Taborak» surasig'acha», -deya javob qaytaradi. Tabiiyki, ayni nuqtalar shaxs sifatida shakllanayotgan bolaning axloqiy-ma'naviy olamiga, tabiatiga, dunyoqarashiga jiddiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi. Bas shunday ekan, mumtoz shoir-u adiblarimiz, olim-u ulamolarimiz qoldirgan ma'naviy merosni ilohiyotdan ajratib o'rganishni sira-sira aqlga sig'dirib bo'lmaydi.

1452 yilda Xurosondagi siyosiy notinchliklar tugab, Hirot taxti Abulqosim Bobur Mirzo ixtiyoriga o'tgandan so'ng, boshqa muhojirlar qatori G'iyosiddin Muhammadning oilasi ham ona yurti Hirotga qaytadi. Alisherning otasi temuriylar xonadoni oldidagi oldingi e'tiborini tiklaydi va Abulqosim Bobur Mirzo saroyiga xizmatga kiradi. Oradan bir muncha vaqt o'tgandan so'ng, u Xurosonning Sabzavor viloyatiga hokim qilib tayinlanadi. Sabzavor hokimi lavozimida ishlayotgan G'iyosiddin Kichkina 1453 yilda o'g'li Alisherni o'zi bilan qisqa muddatda Hirotidan olib ketgan bo'lishi mumkin, degan taxmin ayrim tadqiqotlarda qayd etilgan. (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 2-tom, Toshkent, 1977, 43-bet.) Adabiyotshunos I.Sulton bu masalaga aniqlik kiritish maqsadida «Majolis un-nafois»dagi ma'lumotlarga e'tiborni qaratadi. Unda qayd etilishicha, Abulqosim Bobur Mirzo tomonidan Astrobodga hokim qilib yuborilgan sabzavorlik shoir Mir Shohiy manzilga yetib vafot etadi va uning jasi ona yurti Sabzavorga olib kelinadi. G'iyosiddin Kichkina oilasi bilan Sabzavorga borganda, mashhur shoir Mir Shohiyning dafn marosimi o'tkazilayotgan edi. Shu bois Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»da: «Faqir agarchi ani ko'rmadim, ammo aning birlan faqir orasida e'lom va irsol (xat) voqe' bo'ldi» (Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. Toshkent, 1969, 78-79- betlar), -deb yozadi. Shuningdek, shoir «Majolis un-nafois»da Sabzavorda yashagan ijodkor Xoja Avhad Mustavfiy haqida: «Bu faqir ul buzrukvor suhbatig'a yetar erdi, ko'p iltifotlari bor erdi», -deya qayd etadi. (MAT.13-jild, 32-bet). Bulardan tashqari, Alisher Navoiy sabzavorlik olim va shoir haqida mulohaza yuritib, yozadi: «...aruz va san'atda Mavlono Yah'yo Sebak shogirdi erdi. Ikki aruz tasnif qildi...Faqir aruzni Darvesh qoshida o'qubmen» (MAT.13-jild, 41-bet). Darhaqiqat navoiyshunoslikda Alisher Navoiyning Sabzavorda bo'lish-bo'lmasligi masalasida ikki xil qarash hukmronlik qiladi. Bir guruh olimlar Abulqosim Bobur Mirzo saroyida tahsil bilan mashg'ul bo'lgan Alisher hech bo'lmaganda ta'til paytlarida Sabzavorga, ota-onasi huzuriga borib turgan bo'lishi mumkin, degan mulohazani o'rta tashlaydilar. Ikkinchi guruhga mansub tadqiqotchilar esa mazkur fikrni inkor etadilar. Fikrimizcha, Alisher Sabzavorda bo'lmagan. Mavjud mumtoz adabiy-tarixiy manbalarda bu masalada aniq ma'lumotlar ko'zga tashlanmaydi. Uning sabzavorlik ijodkorlar bilan muloqoti esa Hirotida sodir bo'lgan ko'rinadi. Ayniqsa, bu ta'kid Darvesh Mansurga doir qaydlarga tegishlidir. To'g'ri, Alisher

Navoiyning sarbadorlar harakatining poytaxti bo'lgan Sabzavor, uning shirinkalom shoiri Amir Shohiyga nisbatan muhabbati had-hudud bilmaydi. Ulug' shoir garchi qalban va ruhan o'sha muqaddas zamin go'shasini tavof etgan bo'lsa-da, jisman u yerlarni kezish, sarbadorlar qadami tekkan yer parchasi tuprog'ini ko'ziga surtish baxti unga nasib etmagan ko'rinadi. Buning aksi bo'lganida edi, shoir u haqda katta ixlos bilan yozib qoldirgan bo'lardi. Ayni bahsning ko'plab sabab, izohlari haqida gapirish mumkin. o'shalardan eng asosiysi haqida akademik Izzat Sulton quyidagilarni qayd qilgan ediki, otaxon adabiyotshunosning mulohazalari ilmiy-ijtimoiy haqiqatga yaqindir: «Feodalizm davrida shahzodalarning va katta amaldorlarning bolalari mamlakat podshohi saroyida, poytaxtda tarbiya olar edilar. Bu, bir jihatdan u bolalarning otalariga hurmat bo'lsa, ikkinchi jihatdan shahzodani hamda amaldorni podshohga xiyonat qilishdan asraydigan garov hisoblanar edi.» (O'sha kitob, 85-bet) Alisher Navoiyning zamon hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo bilan munosabati haqidagi qaydlar ham bo'lajak shoirning Hirotda (Sabzavorda emas!) shoh saroyida maskan tutganligidan dalolat beradi. Bu haqda Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkira ush-shuaro»sida quyidagicha ma'lumot beriladi: «Sulton Abulqosim Bobur so'zamol va hunarparvar podshoh edi. Hamma vaqt ulug' amirga (Alisher Navoiyga) tab'ining muloyimligi, ziyrakligi uchun ofarinlar o'qir edi, ba'zi paytlarda ulug' amir bitgan turkiycha va forsiycha she'rlarni mutolaa qilar, tab'ining qudrati va sharofatli so'zlarining shirinligidan taajjublannardi, bedarig' marhamatidan bahramand qilar va xayrli duolari bilan qo'llab-quvvatlardi.» (Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent, 1985, 15-bet). Ko'rinadiki, mamlakat hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo bo'lg'usi shoirga homiylik qildi, uning favqulotda iste'dodining shakllanishida imkoniyat yaratdi.

Alisher Navoiy maktabda o'qib yurgan kezlarida Qur'oni karim mutolaasidan so'ng, Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo'ston» asarlarini ham o'qigan. Fariduddin Attorning «Mantiq ut-tayr» dostonini yod olgan. Bu haqda u «Lison ut-tayr» dostonida katta ishtiyoq bilan yozgan edi. 7-8 yoshlaridan badiiy ijod bilan shug'ullana boshlagan Alisher 10-12 yoshligidanoq badiiy tafakkurining kengligi, go'zallik, nafosatni teran ilg'ashi va ularni rangin baytlarda nazokatli badiiylashtira olishidan darak beruvchi noyob she'rlari bilan Hirotdagi yirik shoirlar diqqatini o'ziga jalb etdi. Davlatshoh

Samarqandiyning ma'lumotiga ko'ra, yosh Alisher Abulqosim Bobur Mirzo davrida ilm olish uchun juda ko'p sa'y-harakatlar qiladi. Zamonasining taraqqiyparvar ziyoliylari bilan tanishadi va ularning suhbatlarida bo'ladi. Yoshlik chog'idanoq zullisonayn shoir sifatida elga taniladi. Buyuk mutafakkir «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida umrining yoshlik va yigitlik fasllarini xotirlab: «ko'prak she'rda sehrsoz va nazmda fusunpardoz shuaroning shirin ash'ori va rangin abyotidin ellik mingdan ortuq yod tutupmen», -deya iftixor bilan ta'kidlaydi. Alisher Navoiy haqida ilk yaxlit asar-«Makorim ul-axloq» («Yaxshi xulqlar»)ni yaratgan G'iyosiddin Xondamir uning «yagonai davron» Mavlono Lutfiy bilan muloqotlaridan biri haqida zo'r qoniqish bilan hikoya qiladi. Unda naql qilinshicha, «malik ul-kalom» («so'z mulkning podshohi»-Alisher Navoiy bahosi) Mavlono Lutfiy yosh Alisherdan yangi yozilgan she'rlaridan birini o'qib berishini so'raydi. Voqealarning keyingi tafsiloti haqida «Makorim ul-axloq»da o'qiyimiz:

«Mavlono Lutfiy — so'z lutfida yagonai davron edi. Undan ilgari hech kim turkiy tilda she'rni undan yaxshiroq ayta olmagan. Oliy hazrat yoshlari endigina to'lib, yigitlik davri boshlangan paytlarda, bir kuni Lutfiy xizmatig'a bordi. Lutfiy: «O'z nozik fikrlaringizning natijalaridan yuzaga chiqqan bir g'azalni o'qish bilan bizni bahramand qilsangiz», -deb iltimos qildi, ul hazrat bir g'azal o'qidi, uning matlai mana shu:

Orazin yopqoch, ko'zumdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh.

Mavlaviy janoblari-bu alangali g'azalni eshitish bilan hayrat dengiziga cho'mib, shunday deydi: «Volloh, agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu g'azalga almashtirardim va ishning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim». (Xondamir. Makorim ul-axloq. Toshkent, 1967, 44-45-betlar. Mazkur g'azal haqida mufassil ma'lumot uchun murojaat qilinsin: R. Vohidov. Navoiy dahosiga Lutfiy bahosi. «Navoiyga armug'on». 4-kitob. «Fan», Toshkent-2004). Shunday qilib, turkiy ijodida «Navoiy», forsiy asarlarida «Foniy» taxallusini qo'llagan Alisher XV asrning 40-50 yillarida o'qish, o'rganish, badiiy ijod bilan juda jiddiy shug'ullandi. Manbalarda qayd etilishicha, zamonasining mashhur musiqashunosi Xoja Yusuf Burhondan musiqa, shoir va olim Darvesh Mansurdan aruz ilmini o'rgandi, tarix, adabiyot, husnixat va san'atning yana bir qator turlarini teran o'rgandi.

Alisher Navoiy otasidan ancha erta (1456 yilda) ajraldi. Hayotidagi bu ko'ngilsiz voqealar uni tobora ma'rifatparvar hukmdor Abulqosim Bobur Mirzo saroyi bilan yanada yaqinlashishiga sabab bo'ldi. 12 yoshida Husayn Boyqaro bilan birgalikda bu ulug' hukmdor saroyida xizmat qila boshladi. 1456 yil oktabr oyining boshlarida Abulqosim Bobur Mirzo saltanati poytaxtini Hirotidan Mashhadga ko'chiradi. Ana o'sha yillardan boshlab, Alisher Navoiy hayotining Mashhad davri boshlanadi. Ayni yillar ulug' mutafakkir ijtimoiy-adabiy hayoti uchun ayrica mavqega ega. Yosh shoir o'zi uchun «ota masobasida» bo'lgan, «turk va sart orasida andin tamomroq kishi ko'rmagan» Darvesh Sayyid Hasan Ardasher bilan uchrashadi. «Majolis un-nafois»dagi ma'lumotlarga ko'ra, hayotining Mashhad davrida Alisher Navoiy iste'dodli shoir sifatida elga tanilgan, uning dilbar nazmi Xuroson mulkida ancha keng shuhrat topgan edi. Ayniqsa, Shayx Sayyid Hasan Ardasher yig'inlarda yosh shoirning quyidagi baytlarini ko'p o'qir va xushvaqt bo'lardi:

**Furqatingdin za'faron uzra to'karmen lolalar,
Lolalar ermaski, bag'rimdin erur pargolalar**

(MAT.I. 134-bet)

Yana biri:

**Ul parivashki, bo'lubmen zor-u sargardon anga,
Ishqdin olam manga hayron-u men hayron anga**

(MAT.I. 47-bet)

Alisher Navoiy Sayyid Hasan Ardasherining bu xizmatlarini xotirda tutib, keyinchalik o'zining «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» nomli tarixiy-manoqib asarini yozdi.

1457 yilning bahorida Abulqosim Bobur Mirzo Mashhad shahrida tasodifan vafot etadi. Kutilmagan bu shum hodisa yana toj-u taxt janglarini olovlatib qo'ydi. Ko'pdan beri Hirot taxti orzusida yurgan Movarounnahr hukmdori Abusaid Mirzo Xuroson taxtining ashaddiy da'vogari sifatida maydonga chiqdi. Azaldan toj-u taxt ishtiyoqida bo'lgan Husayn Boyqaro Mirzo vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan chetda qolishni istamadi va kuch to'plab, Xurosonning turli viloyatlariga tahlika sola boshladi. Alisher Navoiy esa Mashhadi muqaddasda qolib o'qishni davom ettiradi. Mashhadda mafosil (bo'g'imlarda og'riqning paydo bo'lishi) kasaliga duchor bo'ladi. Unga o'sha kunlarda Mashhadda bo'lgan qadrdon ustozi Pahlavon Muhammad mehribonlik ko'rsatadi. Ulug' shoir Kamol Turbatiy bilan uchrashadi. U kishi ham xasta yotgan iste'dodli yosh

shoir oldiga tez-tez kelib turadi. Suhbatlar, mushoiralar uyushtiriladi. Alisher Navoiy iste'dodining ravnaq topishiga yana imkoniyat yaratiladi. Salkam ikki yilga cho'zilgan qonli janglar Xuroson davlatining Abusaid Mirzo tasarrufiga o'tishi bilan yakunlanadi. 1459 yilda uning nomi xutbaga (namozning duo baxshiga) qo'shib o'qiladi va u Xuroson davlatining rasmiy hukmdori sifatida tan olinadi. Shunday qilib, 1459 yilga kelib Xuroson-u Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy hayotida 1409 yildagi manzara vujudga keldi. Ya'ni o'sha yildan boshlab Hirot poytaxt Xuroson davlatini ota-Shohruh Mirzo va Samarqand markaz Movarounnahr saltanatini o'g'il-Ulug'bek Mirzo boshqara boshladi. Rasman garchi bu ikki davlat mustaqil ko'ringan bo'lsa-da, aslida Movarounnahr Xuroson hukmdoriga tobe' edi. Abusaid Mirzo saltanati davrida ham shu holat kuzatiladi. Uning o'g'illari Sulton Ahmad va Sulton Mahmud Mirzolar otaga bo'yin sunganlar. Abusaid Mirzo hukmdorligining dastlabki yillari Alisher Navoiy hayotining ayanchli va iztiroblarga to'la davrini tashkil etadi. Maktabdosh do'sti Husayn Boyqaro taxt ilinjida Mashhadni tark etgandan so'ng, ular bir-birlaridan ajralib qolishadi. Ustiga ustak tog'alari Mirsaid Kobuliy, Muhammad Ali G'aribiylar Sulton Husayn Boyqaro qo'shini safida shahid bo'ladilar. Xuroson taxtini qo'lga olgan Abusaid Mirzo esa Alisherning otasidan qolgan mol-mulk, hovli-haramni o'z foydasiga musodara qiladi. 1459-1460 yillarda fors-tojik adabiyotining atqoli vakili, naqshbandiya sulukining piri murshidi, «Maxdumi Nuran» Nuriddin Abdurahmon Jomiy Xiyobonda dafn etilgan ustozi Sa'diddin Koshg'ariy mazori yonida istiqomat qilishni ixtiyor etadi va o'sha yerda kichik bir hovlicha qurdirib, ko'chib o'tadi. Bu ulug' Shayxni zamon hukmdoridan tortib, oddiy xalq vakiligacha ziyorat qilib turar edi. 18-19 yoshli Alisher ham o'zining buyuk ustozi bilan ana shu yerda ilk bor uchrashadi va ulug' Shayxdan ilohiyot hamda tariqat ilmlaridan saboq ola boshlaydi. Navoiyshunoslikdagi munozarali masalalardan yana biri Alisher Navoiyning Nuriddin Abdurahmon Jomiy bilan ilk uchrashuvidir. Ayni mavzu yechimida ham olimlar ikki guruhga ajraladilar: Birinchi doiraga mansub tadqiqotchilar Alisher Navoiyning Mashhaddan Hirotga qaytishini 1459-1460 yillarga nisbat bersalar; ikkinchi guruhga daxldor olimlar bu raqamni 1464-1466 yillar tarzida talqin etadilar. Shuningdek, Alisher Navoiy Hirotidan Mashhadga va Mashhaddan Hirotga borib kelib turgan deyuvchilar ham yo'q emas. Masalaga birinchi hamda ikkinchi manbalar nuqtai nazaridan baho

beradigan va zamon hukmdorining fe'l-u atvori hamda Alisher Navoiyga munosabatidan kelib chiqib xulosa chiqaradigan bo'lsak, biz ham birinchi doira olimlari qarashlariga moyillik ko'rsatamiz, (Bu haqda qarang : Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent: «Fan», 1992, 13-52-betlar). Bizning shunday qo'nimga kelishimizda «Xamsat ul-mutahayyirin»dagi ishoralar yetarli asos beradi. Ilmiy manbalarning guvohlik berishicha, 1464 yilda Alisher Navoiy ona shahrini tark etishga majbur bo'ladi. Uning kichik zamondoshi Zahiriddin Muhammad Boburning (1483-1530) ma'lumotiga ko'ra, 1464-1465 yillarda shoir Hirotdan «ixroj» (surgun) qilinadi. Ulug' shoir mazkur safarining g'ayri ixtiyoriy bo'lganligi muallifning Darvesh Sayyid Hasan Ardasheriga Samarqanddan yo'llangan she'riy maktubidagi ishoralardan yorqin namoyon bo'ladi. Bobur Mirzo ta'kid etgan «ixroj»ning esa Hirotdan Samarqandga bo'lganligini payqash qiyin emas. Abusaid Mirzo Alisher Navoiyni o'z o'g'illari nazorati ostiga yuborgan ko'rinadi.

7.3. Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri

Ulug' shoir umri «shabob» (yigitlik) faslining besh yili «sayqali ro'yi zamin» Samarqandga to'g'ri keldi. Biroq u jannatmakon Samarqandga siyosiy mahbus maqomida yuborilgani uchun ham ixrojning dastlabki yillarida juda ko'p achchiq-chuchuklarga chidashiga to'g'ri keldi. Bu haqda «G'aroyib us-sig'ar» devoniga kiritilgan va Alisher Navoiyning ustozlari Sayyid Hasan Ardasheriga yuborilgan she'riy maktubida («Masnaviy»da) talay ishoralar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar mazkur asarni shoir Hirotdan Samarqandga jo'nash oldidan otasidek yaqin bo'lib qolgan Darvesh Sayyid Hasan Ardasher bilan ko'risha olmaganligi bois yozgan, deya e'tirof etadilar. Ammo bunday fikrni ma'qullash qiyin. Chunki «ixroj» haqidagi farmonni olgan Alisher Navoiy qisqa muddatda, shoshilinch ravishda «Masnaviy»ni yoza olmas edi. Ulug' shoir Samarqandga yetib borgach, ham moddiy va ham ma'naviy jihatdan juda qiynalib yashaydi. Nazorat ostidagi shoirmi erksizlik hammadan ham ko'proq yoza boshlaydi. Mana shunday bir vaziyatda u tanglikdan chiqishning yo'llarini izlaydi, ustozlari, otaxoni Darvesh Sayyid Hasan Ardasherdan najot kutib, unga maktub bilan murojaat etishni lozim topadi. Shunday qilib, «Masnaviy» Samarqandda ro'shnolik ko'radi. «Hasbi hol»-«Masnaviy»ni olgach, Sayyid Hasan Ardasher Fazlulloh

Abullaysiy hamda Xoja Ahror Valiylarga maktub yo'llab, Alisherga ko'mak berishlarini so'rgan ko'rinadi. Ana shundan keyingina buyuk faqih Fazlulloh Abullaysiy Alisher Navoiyga o'z madrasasidan joy berib, panohiga oladi. «Majolis un-nafois»dagi: «Faqir ikki yil alarning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, «farzand» der erdilar» (MAT. 13. 33-b.) kabi ishoralar ham yuqorida bayon qilingan mulohazalar foydasiga xizmat qiladi. Alisher Navoiyning Samarqand davri hayoti haqida qissa yozgan yozuvchi Muzaffar Mirzo o'z asarini «Panoh» atab, masalaning biz eslatgan jihatlariga urg'u berib tarixiy jihatdan to'g'ri yo'l tutgan.

«Masnaviy» Alloh hamdi bilan boshlangan bo'lib, unda Sayyid Hasan Ardasher ulug'lanadi hamda shoirning Hirotni tark etishi sabablari bayon etiladi. Maktub muallifi so'zni inson ko'nglining burchagiga yashiringan durga qiyos qilar ekan, uni insoniyat bog'ining gulshanidagi eng yaxshi mevadir, deya vasf etadi. Shuningdek, shoir o'zining betakror badiiy salohiyatining juda tez ravnaq topganligidan faxrlanib, fors-tojik adabiyotining buyuk namoyandasi Firdavsiy 30 yilda «Shohnoma»ni yozgan bo'lsa, u shunday asarni 30 oyda ijod qilishini, bir kunda xosa ma'ni yoki iyhom kabi badiiy san'atlar bilan ziynatlangan yuz bayt bitish unga holva yoyish bilan barobar ekanligini, Nizomiy Ganjaviy 30 yilda yozgan «Xamsa»ni Navoiy uchun ijod etish ikki-uch yillik ish ekanligini «Masnaviy»da quyidagicha bayon etadi:

Men ul menki to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur.
Falak ko'rmadi men kibi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire.
Ne nazme der ersam meni dardnok
Ki, har harfi bo'lg'ay aning durri pok.
Yetar tengridin oncha quvvat manga,
Ki, bo'lmas bitirig'a fursat manga.
Bu maydonda Firdavsiy ul gurd erur,
Ki, gar kelsa Rustam javobin berur.
Raqam qildi farxunda «Shohnoma»e,
Ki, sindi javobida har xomae.
Musallamdurur zohiran bu ishi
Ki, ma'razga kelmaydurur har kishi.
Dedi o'z tili birla ul koni ganj,

Ki: «Si sol burdam ba «Shohnoma» ranj.»
Ani derg'a bo'lsa qachon rag'batim,
Erur oncha haq lutfidin quvvatim,-
Ki, har necha nutq o'lsa kohilsaroy,
Bitig'aymen o'ttiz yilin o'ttiz oy.
Agar xossa ma'no gar iyhom erur,
Aning kunda yuz bayti halvom erur

(MAT. 3. 529-530-b.)

Takrorlanmas iste'dod sohibi bo'lgan Alisher Navoiy «Masnaviy»da o'zi istiqomat qilayotgan mamlakatda ijod qilish uchun imkoniyat yo'qligini, ijodidan bahra olish o'rniga umri ranj-u dard bilan o'tayotganligini achinish bilan yozadi. Mamlakatda zulm hukmronlik qiladi. Vafo o'rnini nifoq, saxovat o'rnini baxillik egallagan. Yurt «vahshat obod zisht»– dahshatli vahshiy yurtga aylanib, jannat o'rnini do'zax egallagan. Abusaid Mirzo bilan Samarqanddan Hirotga kelgan beklar va amirlar xalqqa zulm ustiga zulm qiladilar. Alisher Navoiyga rahnamolik qiladigan biror kishi yo'q. Unga biror yerdan maosh tayinlanmagan, ko'ngli orom olguvchi biror hujrasi ham, ketishga azm etsa, yo'ldoshi ham yo'q. U qanchalik moddiy qiyinchiliklar bilan yuzma-yuz kelmasin, himmati baland ulug' zot edi. Xondamirning «Makorim ul-axloq» asaridan o'rin olgan quyidagi hikoyat Alisher Navoiyning ana shunday yuksak insoniy fazilati haqida ma'lumot berishi bilan ahamiyatlidir.

«... Abusaid zamonida juma kuni, Hirot shahri ichidagi masjidi jome'da juma namozini ado qilgandan keyin, xiyobonda sayr qilish uchun o'sha tomonga jo'nadim. «Mufarrih» ko'chasiga yaqinlashganimda, bosh yalang va oyoq yalang holda o'tirgan bir gadoyini ko'rdim.

U aytur edi:

-Ayolmand bir kishiman, bir necha och-yalong'och bolalarim bor, ertadan buyon o'tirib tilanaman, hozirgacha hech kim bir pul bergani yo'q.

Ul hazrat (Navoiy) aytdilarki, o'sha vaqtda yonimda bir tanga bor edi, undan boshqa dunyo molidan hech narsam yo'q edi. O'z-o'zimga shunday dedim: Mayda va yirik narsalarimni Yaratuvchiga tavakkal qilib, bu tangani shu darveshga bersang, toki, bola-chaqalarining, bugungi ovqatini to'g'rilasa, sening esa ertalik rizqingni xudoning o'zi yetkazar. o'sha zahotiyoq tangani unga berib, o'tib ketdim. Namozshomgacha xiyobonda sayr qilib yurib qaytgach, ko'rdimki, haligi darvesh o'sha

joyda o'tirib, ilgari so'zlarini aytib tilanardi. Uning haddan tashqari yolg'ochiligi va tilanchilikdagi o'ta harisligidan taajjublandim. Ammo bu ishdan xabardor bo'lganligimni unga bildirmadim... (Xondamir, Makorim ul-axloq, 99-100-betlar).

Zamon va uning johil hukmdorlaridan norozilik kayfiyatini aks ettiruvchi bunday voqealar «Makorim ul-axloq» asarida yana uchraydi. Ulardan birida hikoya qilinishicha, Pahlavon Muhammadning tanishlaridan Yusuf nomli bir shaxs Abusaid Mirzo mulozimlaridan shikoyat qilib, uning huzuriga kirmoqchi ekanligini aytadi. Shunda Alisher Navoiy unga quyidagi baytni o'qiydi:

**Gadoy ki non az dari shoh just,
Biboyad zi obi xudash dast shust.**

Mazmuni: Podsho eshigidan non izlagan tilanchi, o'z suvi bilan qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmog'i kerak (Xondamir. Makorim ul-axloq. 108-109-betlar).

Ulug' shoirning nafrat ruhi aksini topgan ayni yo'nalishdagi baytlari Abusaid Mirzo qulog'iga yetib turgan. Boz ustiga, Xuroson davlatining ashaddiy da'vogari sifatida uning turli viloyatlariga hujumlar uyushtirib turgan Sulton Husayn Boyqaro Mirzo Alisher Navoiyning ko'kaldosh hamda maktabdosh do'sti edi. Zikri o'tgan ayrim lavhalar shoh va shoir o'rtaqidagi munosabatni (ulug' shoirning «ixroj»i sabablari haqida murojaat qilinsin: Abdullayev V. Navoiy Samarqandda. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik, 1-jild, Toshkent: «Fan», 2002, 3-108-betlar) yanada keskinlashtirgan va Alisher Navoiyni Hirotdan uzoqroqda, nazorat ostida saqlash lozim ko'rilgan.

Alisher Navoiy ana shunday ahvolda, hayotdan juda ko'p ranj-u dard chekib Samarqandga keladi. Ijodkor va Darvesh Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she'riy maktubida ulug' shoir insonga ta'rif berarkan: «Ki haq sirrining bo'lg'ay ul mahrami», -deya e'tirof etgandi. Asar muallifining ongiga kishi haqiqat sirlari bilan oshno bo'lishi kerak, insonning maqsadi dunyoni irfon-tafakkur bilan tanishdir, - degan ezgu g'oyalar allaqachon singgib ulgurgan edi. Alisher Navoiy tanlagan bu yo'ldan uni hech qanday qiyinchilig-u to'siqlar qaytara olmas edi.

Samarqand XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning eng yirik madaniy markazlaridan biri bo'lib, bu maskanda, ayniqsa, Ulug'bek Mirzo hukmronligi (1409-1449) davrida ilm-fan, san'at, adabiyot ravnaq topdi. Ma'rifatparvar bu hukmdorning tashabbusi bilan

1424 yilda shahar chekasida yulduzlar harakatini tadqiq qilishga mo'ljallangan uch qavatli rasadxona barpo etiladi. Rasadxonada Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid, Ali Qushchi kabi olimlar nujum ilmi bilan shug'ullanib 1018 ta yulduzning samodagi joylashish o'rnini aniqlashga muvaffaq bo'ldilar. Fanning shu sohasiga bag'ishlangan Ulug'bek Mirzoning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» («Ko'ragoniyning yangi yulduzlar jadvali») nomli kitobi dunyo yuzini ko'rdi. Samarqand madrasalarida yetuk olimlar tolibi ilmlarga saboq berardi. Bu ezgu ishlarning barchasiga Sulton Ulug'bek Mirzo rahnamolik qilardi. Ilm-fan, adabiyot va san'at homiysi bo'lgan Movarounnahr hukmdorining fojiali o'ldirilishi (1449) Samarqanddagi ilmi nujum maktabining tarqalib ketishiga sabab bo'ldi. Shunday bo'lishiga qaramay, Samarqandda juda uzoq yillar davomida shakllangan yuksak ilmiy-madaniy muhit XV asrning 70-yillariga qadar o'zining baland mavqeini saqlab qoldi. Shubhasizki, Samarqandda yashayotgan Alisher Navoiy ham ajdodlarning jahoniy mohiyat kasb etgan ulug' ishlaridan bahramand bo'ldi.

Alisher Navoiy qalban talpinib orzu qilgan muhitni Samarqandda topdi. «Vafoiy» taxallusi bilan she'rlar yozgan, sohib devon shoir, Samarqand hukmdori Ahmad Hojibek asli Xurosonda tarbiyat topgan bo'lib, Ulug'bek Mirzoning madaniyat sohasidagi qutlug' an'alarining davomchisi sanalardi. Olim va fozillarni qadrlab, ilm-fan ravnaqiga homiylik qilgan Ahmad Hojibek Xurosonda shoir sifatida tanilib, ko'pchilikning e'tiboriga tushgan Alisher Navoiyni o'z himoyasiga oldi. Bu davrda fiqh (islom huquqshunosligi)da dong taratgan, arabshunos olim Xoja Fazlulloh Abullaysiy madrasada mudarrislik qilardi. Alisher Navoiy Abullaysiy madrasasida tahsilni davom ettirdi. Bu ulug' faqihdan fiqh ilmini o'rganib, uning xonaqohidagi hujralaridan birida yashadi.

Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri shoir umr daftarining g'oyatda mazmundor sahifalarini tashkil qiladi. U «Majolis un-nafois»da nomlarini ehtirom bilan tilga olgan «muammoda Samarqand ahli ani Mavlono Sharofiddin Yazdiy muqobalasiga mazkur» qiladigan Mavlono Uloyi Shoshiy, Ulug'bek Mirzo madrasasining mudarrisi Xoja Xurd, Ulug'bek Mirzo bilan xamsabaq va musohib bo'lgan Mavlono Muhammad Olim, har kuni besh yuz baytni osonlik bilan bituvchi «sari' ul-qalam kotib» Mavlono Soyimiy, musiqa ustasi Darvesh Ahmad Samarqandiy, talantli shoirlar Mirzabek, Mirzo Hoji So'g'diy, Sayid

Qutb Samarqandiy, Yusuf Safoiy, Shayxim Suhayliy kabilar bilan yaqin muomala-munosabatda bo'ldi. Mahobatli Samarqand shoir qalbida o'zining ulug'vor tarixi, qizg'in ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayoti bilan o'chmas iz qoldirdi. Keyinchalik Alisher Navoiy o'sha yillarni xotirlab «Farhod va Shirin» dostonida Ulug'bek Mirzoni vafot etuvchi baytlariga keng o'rin berdi, shuningdek, Samarqandning go'zal tasvirini «Saddi Iskandariy»da rangin baytlarda badiiylashtirdi. Shoir Samarqandda tolibi ilm sifatida Sharq mumtoz adabiyotini sinchiklab o'rganishni davom ettirdi, yaxshi adabiy an'analarni o'zlashtirdi va badiiy mahorat sirlarini egallashga harakat qildi. U Mavlono Yah'yo Sebakning aruz ilmiga bag'ishlangan «Shabistoni xayol» kitobi, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning adabiyotshunoslikka oid «Chahor maqola»si va qofiya ilmiga doir boshqa asarlar bilan tanishdi. Alisher Navoiy Samarqand hokimi Ahmad Hojibekdan tortib, ilm, ijodga mayli bo'lgan oddiy xalq vakillarigacha bo'lgan ijod ahli bilan tanishishga ulgurdi. Ulug' shoirning bunday qizg'in muloqotlari uning xotirasida mustahkam o'rinishdi, asarlarida o'chmas iz qoldirdi. Jumladan, «Majolis un-nafois»da bozorda sahhoflik (muqovasozlik) bilan shug'ullangan, «Xatoiy» taxallusi bilan ijod qilgan Mavlono Mir Qarshiy, sobunxona mushrifi (boshlig'i) Mavlono Javhariy, darzgarlikka (tikuvchi) mansub Mavlono Xovariy kabi ko'plab hunarmand shoirlar haqida ma'lumot beriladi. Bular ana o'sha musofirat davri suhbatlarining yorqin taassurotlaridir.

Ulug' shoir Samarqand va uning atrofidagi tumanlarda bo'lib, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy ishlarga ham faol qatnashganligiga doir hikoyatlar XV asrning yirik tarixnavisi Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida keltiriladi. Unda hikoya qilinishicha, Alisher Navoiy toj-u taxt umidida yurgan Sulton Husaynning Samarqand atrofida asir olingan askarlarini bir necha bor turli yo'llar bilan o'limdan qutqarib qoladi va shu bilan o'zining Husayn Boyqaro tomonida ekanligini, uning xatti-harakatlariga xayrixohligini namoyon qiladi. Bu, albatta, Alisher Navoiyning Samarqand hokimi Ahmad Hojibekka tayanib, keyinchalik Samarqandda o'zining siyosiy faoliyatini boshlaganligidan dalolat beradi. Shuningdek, shoirning bunday ishlarni amalga oshirishi uchun mahalliy hokimiyat oldida biror bir rasmiy lavozimga munosib ko'rilgan bo'lishi kerak edi. Ayrim ilmiy asarlarda ma'lumot berilishicha, Alisher Navoiy Samarqandda bir qancha vaqt Sulton Ahmad Mirzoning

mulozimi bo'lib, chig'atoy amiri sifatida faoliyat ko'rsatgan. (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, II tom, Toshkent: «Fan», 1977, 53-53-betlar). Xondamirning «Habib us-siyar» asarida qayd etilgan quyidagi fikrlar ham ushbu mulohazaning haqiqatga yaqinligini dalillaydi: «Mirzo Sulton Ahmad xoqoni mansurning (Husayn Bayqaroning) Xurosonga yurish qilganini eshitib, Amuya daryosidan kechib o'tganida Amir Alisher qarorgohda u bilan birga edi» (Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1986, 116-bet). Ko'chirganimiz ma'lumot feodal tuzum qonun-qoidalariga to'g'ri keladi. Otalari (Abusaid Mirzo) tomonidan o'z nazoratlariga yuborilgan Alisher Navoiyni Sulton Ahmad va Sulton Mahmud Mirzolar Samarqandda qoldirib, zafar bilan qaytishi kutilayotgan padari buzrukvorlari istiqboliga chiqolmas edi, albatta. Rasmiy mansabi bor-yo'qligidan qat'iy nazar ulug' shoir shahzodalar ko'zi oldida turishi lozimligi xavfsizlikni ta'min etuvchi oddiy talablardan hisoblangan.

Samarqanddagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy muhit bu maskanga ilm izlab kelgan Alisher Navoiyning ma'naviy kamolotida muhim ahamiyat kasb etdi. Xoja Fazlulloh Abullaysiydan arab tilshunosligi, fiqh, falsafa, ilmi bade'dan ta'lim oldi, arab grammatikasini puxta o'zlashtirdi. Alisher Navoiyga nisbat berilgan «Sab'at ul-abhur» nomli uch tilli lug'at shoirming shu davrda o'rgangan saboqlari natijasi bo'lishi mumkin, degan qarashlar ham mavjud (Valixo'jayev B. Xoja Ahror tarixi. Toshkent: «Yozuvchi», 1984, 30-bet). Samarqand adabiy muhiti Alisher Navoiyni yosh shoirlik maqomidan ustozlikning yuksak darajasiga ko'tarilishiga imkon yaratdi. Taniqli adabiyotshunos, akademik V.Abdullayev «Navoiy Samarqandda» nomli tadqiqotida Samarqandning XV asr ikkinchi yarmi adabiyot va madaniyati rivojida Alisher Navoiyning beqiyos hissasi borligini ta'kidlagan edi. Olimning: **«Bu davr Samarqand adabiy muhitini Alisher Navoiysiz, u tayorlagan yosh qalamkashlarsiz tasavvur qilish mumkin emas»**, -degan fikrlari mutlaqo haqiqatdir. Bu shahri azimdagi qaynoq adabiy muhit, shubhasizki, ulug' shoir xotirasida bir umrga muhrlanib qoldi. Keyinchalik Samarqandda siyosiy beqarorlik vujudga kelgach, ko'pgina ijodkorlar Alisher Navoiydan panohtalab Hirotda yo'l oladi. Ular orasida Xoja Abdulloh Abullaysiyning o'g'li, Alisher Navoiyga bag'ishlab «Hoshiyai miftoh» va «Hoshiyai Talveh» nomli asarlarni yozgan Xoja Xovand, Abullaysiylar xonadoniga mansub

bo'lgan, «Hoshiyai mutavval» asari muallifi Abulqosim bin Abubakr al-Laysiy (Bu haqda batafsil ma'lumot uchun qarang: Valixo'jayev B. Xoja Ahror tarixi. Toshkent: «Yozuvchi», 1994, 20-35-betlar) hamda tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy, Ulug'bek Mirzo bilan tahsil olgan keksa olim Muhammad Olim Samarqandiy, musiqachi Darvesh Ahmad Samarqandiylar bor edi. Bu kabi bir qancha ziyolilar keyinchalik Hirotida Alisher Navoiy homiyligidan bahramand bo'lib ilm va ijod bilan shug'ullandilar.

Alisher Navoiy 1469 yilga qadar Samarqandda yashadi. 1468 yilning oxirlarida Abusaid Mirzo G'arbiy Eronni qo'lga kiritish uchun jang olib boradi. Biroq u kurashlarda muvaffaqiyatsizlikka uchrab o'ldiriladi. Ayni siyosiy voqealar Xurosonni o'z idorasi ostida ko'rishni orzu qilib yurgan Husayn Boyqaro Mirzo uchun qo'l keladi. U 1469 yilning boshlarida Hirot taxtini egallaydi va maktabdosh do'stini eslaydi. «Vaqfiya»da xabar berilishicha, «davlat manshuri» bilan Movarounnahr hukmronlariga murojaat qilib, Alisher Navoiyni Hirotga yuborishlarini so'raydi. Ana o'sha rasmiy takliflarga ko'ra, shoir 1469 yilning aprelida Hirotga qaytadi.

Alisher Navoiyning Hirotidan Samarqandga «ixroj»i nechog'lik bahs-u munozarlarga sabab bo'lsa, Samarqanddan Hirotga qaytishi ham qaramaqarshi fikrlardan xoli emas. Hatto bunday gapni ayrim mumtoz manbalar ma'lumoti haqida ham aytish joiz ko'rinadi. Ayni mavzuga doir fikr-u qarashlarni ikki katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga mansub muhaqqiqlar Hirot poytaxt Xuroson davlatining Sulton Husayn Boyqaro Mirzo qo'liga o'tganligini eshitgan Alisher Navoiy turkiydagi «Hiloliya» qasidasini yaratib Hirotga jo'nadi, degan mulohazaga moyillik ko'rsatadilar. Ikkinchi yo'nalishga daxldor olimlar bunday fikrga shubha bilan qaraydilar. Bas shunday ekan, qaysi qarash haqiqatga yaqin va unga xayrixohlik qilish mumkin? Alisher Navoiyning zamon hukmdori Abusaid Mirzo hukmi bilan g'ayri ixtiyoriy ravishda Hirotidan chiqqanligi, Zahiriddin Bobur Mirzo iborasi bilan aytganda, bu «safari»ning «ixroj» ekanligi inobatga olinsa, ulug' shoir qanchalik Hirotga jo'nashni istamasin, u o'z xoxishi bilan Samarqanddan keta olmas edi. Chunki Abusaid Mirzo o'ldirilgan bo'lsa-da, Movarounnahr taxti hali uning o'g'illari Sulton Ahmad va Sulton Mahmud Mirzolar ixtiyorida edi. Bu masalada haq ulug' shoirning o'z hukmida: Sulton Husayn Boyqaro Mirzo «davlat manshuri» (davlat maqomidagi rasmiy xat) bilan Movarounnahr hukmdorlariga murojaat

qilishdan tashqari, yo'l xarji, ot-ulov va mulozimlar ham yuboradi. Hirot–Samarqand karvon yo'li (eng yaqini !) bir haftalik harakatni talab qilishi e'tiborga olinsa, o'sha tadbirlarsiz Alisher Navoiy Hirotga bora olmas edi. Masalaning ham rasmiy-ma'naviy va ham moddiy jihatlaridan kelib chiqqan ulug' shoirning kichik zamondoshi va tarjimoni Faxriy Hirotiy uning «Vaqfiya»dagi qaydlarini ta'kidlashga to'la haqli edi (Qarang: Vohidov R. «Latoifnoma» latofati. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1995 yil,3-fevral).

7.4. Alisher Navoiy davlat va jamoat arbobi

Hirot taxti Husayn Boyqaro tasarrufiga o'tgan dastlabki yillardan boshlab Xuroson davlatining muhrdori sifatida (1469-1470) shoh saroyida faoliyat ko'rsata boshladi. Muhrdorlik nihoyatda mas'uliyatli ish bo'lib, bu lavozimga munosib ko'rilgan kishidan davlatning barcha hujjatlar-u moliyaviy sarf-u harajatlarini teran anglash, ularni diqqat bilan ko'zdan kechirib muhr bosish va rasmiylashtirish talab etilardi. Alisher Navoiy bu lavozimga har jihatdan munosib mas'ul shaxs hisoblanardi. U Husayn Boyqaro saltanatini mustahkamlash ilinjida nechog'lik katta kuch sarflasa, uning badiiy ijod bobidagi sa'y-harakatlari ham kam emas edi. Shoir she'riyati ixlosmandlari tomonidan 1465-1466 yillarda fanda «Ilk devon» nomi bilan ataluvchi she'rlar to'plamining Mashhadda tartib berilishi va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan kitobat qilinishi Alisher Navoiyning el orasida ijodi hamda yuksak insoniy fazilatlarini bilan allaqachon tanilganidan dalolat berardi. Bulardan tashqari, ulug' shoir Sulton Husayn Boyqaroning Xuroson mamlakatini idora etishida eng yaqin ko'makdosh va fidoyi xayrixohi sifatida jonbozliklar ko'rsatardi. O'z navbatida Sulton Husayn Boyqaro ham mamlakatda osoyishtalik o'rnatishda Alisher Navoiyning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy imkoniyatlaridan g'oyat unumli istifoda etardi.

Xuroson davlatida siyosiy barqarorlikni ta'minlash mamlakat hukmdori va uning tarafdorlari uchun nihoyatda og'ir kechdi. Ayniqsa, Husayn Boyqaro hukmronligining dastlabki yillarida Hirot taxti doimo tahlakalar qurshovida edi. Alisher Navoiy zamondoshlarining adabiy-tarixiy asarlarida bayon qilinishicha, Mirzo Jahonshoh Turkman Xuroson hukmdori Abusaid Mirzo bilan sulh tuzib Ozarboyjonga qaytadi. Shu paytlarda Abusaid Mirzoning o'g'li Muhammad Yodgor Mirzo

ammasi Poyanda Sulton begimning taklifi bilan Mirzo Jahonshoh mulozamatini ixtiyor etadi. Jahonshoh Turkman vafotidan so'ng, Abunasr Hasanbek Yodgor Muhammad Mirzoni qo'llab-quvvatlab turadi. Xurosonning ba'zi amirlari ham ko'p lashkar bilan shahzodaga qo'shilib, uni otasining taxtini egallashga da'vat etadilar. Shunday qilib, Yodgor Muhammad Mirzo Husayn Boyqaroning ashaddiy tahlikali dushmaniga aylanadi.

1469 yilning 11-sentyabrida Yodgor Muhammadning ayovsiz qarshiliklarini bartaraf etish uchun Husayn Boyqaro yana jangga otlanadi. U Hirotidan katta qo'shin bilan chiqib muqaddas Mashhad tomon yo'l oladi. Bu yerda Imom Muso ar-Rizo qabrini ziyorat qilib, Mashhadni asosiy qarorgohiga aylantiradi. Yodgor Muhammadning bu paytda Isfaroyn viloyatida ekanligi haqida ma'lumotlar mavjud edi. Husayn Boyqaroning ko'pgina amirlari podshoh o'rdusiga kelib unga qo'shiladilar. Ana shunday siyosiy bir vaziyatda shahzoda Yodgor Mirzo siyohlarining Ozarboyjon tomonga ketganligi haqida xabar keladi. U Hasanbek turkmandan katta yordam olib, Xurosonni qo'lga kiritish payiga tushadi. Husayn Boyqaro Mirzo ham fursatni boy bermay, mudofaa choralari ko'rib Mashhaddan Hirotga yo'l olganda, dushman qo'shinlarining yaqinlashib qolgani ma'lum qilinadi. Shunda Xuroson hukmdori vujudga kelgan siyosiy vaziyatni to'g'ri baholab, butun qo'shinini dushmanga qarshi jangga yo'naltiradi. Biroq Husayn Boyqaro ikkilana boshlaydi. Munajjimlarni chaqirib hujumni qachon boshlash ma'qul ekanligini aniqlamoqchi bo'ladi. Qo'shin safida bo'lgan Alisher Navoiy esa paytning muvofiq bo'lish-bo'lmasligidan qat'iy nazar hujumni kechiktirish mumkin emasligini shohga maslahat beradi. Shunday qilib, Chinoron mavzeida ikki tomon qo'shinlari to'qnashadilar. Husayn Boyqaro Yodgor Muhammad va unga ko'makdosh bo'lgan turkman qo'shinlarini mag'lub etadi. Ushbu ulug' g'alaba uchun Tangri taologa shukrona aytdan Husayn Boyqaro qo'lga kirgan Astrobodga amir Shayx Hasan Temurni hokim qilib tayinlaydi.

Husayn Boyqaro Jojirmni egallagandan so'ng, Hasanbek turkmandan katta madad olgan Yodgor Mirzo Astrobodni yana ishg'ol qilganligi xabar qilinadi. Viloyat hokimligi vazifasini bajarayotgan Shayx Hasan Temur shahzoda Yodgor Mirzoning etagini tutganligi ma'lum bo'ladi. Husayn Boyqaro Jojirmdan ko'chib, bir necha masofani bosib o'tib, Mashhadga keladi. Shohga sadoqati yolg'on tarafdorlari birin-

ketin dushman tomonga o'ta boshlaydi. Bunday nochor vaziyatda Sulton Husayn amirlariga ishonmay qoladi. Puli xotin degan manzilga yetganda, Hirotida ham shahar amaldorlarining adolatsizligiga qarshi xalqning isyon ko'targanligi ma'lum bo'lib qoladi. Xoja Abdulla Ahzab Xoja Qutbiddin Tovus Simnoniy xususidagi ba'zi maxfiy ma'lumotlarni podshohga yetkazadi. Xoja Tovus taftish qilinib, hibsga olinadi va Xoja Abdulla devoni oliyga boshliq etib tayinlanadi. Husayn Boyqaro Hirotidan uzoqlashishi bilan Xoja Abdulla bilan Xoja Nizomiddin Baxtiyor Simnoniy til birlashtirib xalqqa zulm o'tkaza boshlaydilar. Natijada Hirotida xalq isyon ko'tardi. Isyonchilar Xoja Abdullani Shohruh Mirzoning dorul-adolat atalgan xonasida o'tirgan vaqtida hujum qilib, uni toshbo'ron qiladilar. Xoja Abdulla ming hiyla bilan xalq g'azabidan zo'rg'a qutiladi. Bu xabar Puli xotinga, podshohga yetkaziladi. Mulozimlardan biri Hirotga borib Xoja Abdullani sulton o'rdisiga olib keladi. Shundan so'ng Husayn Boyqaro Alisher Navoiyga katta vakolatlar berib, uni Hirotga yuboradi. Ulug' shoir poytaxtga kelib, podshoh farmonini xalqqa yetkazadi, imkoni boricha mazlumlar va sitam ko'rganlarni o'z tarafiga og'dirish hamda adolatni tiklash niyatida zulm-u adovat ko'rsatganlarni jazolaydi. Xoja Nizomiddin Baxtiyor ishdan bo'shatiladi va hibsga olinadi. Xoja Qutbiddin Tovus esa qaytadan devoni oliyga boshliq qilib tayinlanadi.

1470 yilda Husayn Boyqaro Abusaid Mirzoning qarindoshlarini tinchlantirish uchun bo'lsa kerak, uning qizi Shahribonubegimga, keyinchalik Poyanda Sultonbegimga uylanadi. Sulton Husayn Boyqaro Narra tog' qal'asi sari ketgan chog'ida, Yodgor Muhammad Mirzo Tus viloyatida edi. Uning ammasi Poyanda Sultonbegim esa paytdan foydalanib, Hirot qal'asi atrofidagi manzilidan shaharga kiradi va shaharni o'zining qarindoshi Yodgor Muhammad Mirzo uchun zabt etadi. Shu yilning mart oyida avval amir Hasanbekning nomi, keyin Yodgor Muhammadning nomi xutbaga qo'shib o'qiladi. Shu tariqa poytaxt yana Husayn Boyqarodan tortib olinadi.

Hirot taxtini qayta egallash orzusi Husayn Boyqaroga tinchlik bermas edi. Hukmdorning bu tilagini amalga oshirish uchun yaqin do'sti va maslakdoshi Alisher Navoiy bilan juda teran o'ylangan bir tadbir tuzganliklari xususida G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida quyidagicha hikoya qilinadi: «Mirzo Yodgor Muhammad Hirot taxtini bosib olgan paytda Sultoni Sohibqiron zamon taqozosiga ko'ra Maymana va Faryob tomoniga yo'l oladi. U bir kuni shu viloyatda tadbirli

va yo'l ko'rsatuvchi amir (Navoiy)ni yashirin bir joyga chaqirib, maslahat yo'li bilan unga shunday deydi:

-Eshitilishiga ko'ra, turkmanlar Hirot poytaxtida zulm va taaddi bayrog'ini tikkanlar. Mirzo Yodgor Muhammad esa farog'at va g'aflatda kayf-u safo chirog'ini yoqmoqda ekan. Shuning uchun o'ylaymanki, agar siz muvofiq ko'rsangiz, u tomonga qo'shin yuborsak, shoyad ish ilgari bosib, yaratuvchi tangrining omonati bo'lgan fuqarolar zulm va alam changalidan qutilsalar.

Oliy hazrat (Navoiy) bu fikrni ma'qul topib, uni mumkin qadar yashirin tutishni o'tindi va ilhom beruvchi til bilan: «Agar bu so'z menga ham aytilmasa, yaxshiroq bo'lur edi», -dedi.

Sulton Sohibqiron so'radi:

– Bu haqda shu qadar mubolag'a va ta'kid qilishning sababi nima?

Oliyjanob amir shunday javob berdi:

– Bu so'zlarni yashirin tutish g'oyatda zarurdir. Chunki har kuni bizning bir to'da kishilarimiz Yodgor Muhammad Mirzo tomonga qochib o'tmoqdalar, ular bu xabami yetkazishdan ko'ra qimmatroq sovg'a topolmaydurlar. Aqldan uzoq emaski, bizning fikrimizni sezib qolsa, Yodgor bundan ehtiyot bilan ish ko'rar, balki bu tomonga qo'shin yuborib qolar» (Xondamir. O'sha asar. 35-36- betlar).

1470 yilning 23 iyulida tunda Alisher Navoiyning taklifi bilan Husayn Boyqaro qo'shini Yodgor Mirzo ustiga yurish boshlaydi va g'alaba qozonadi. Shahzoda qatl etilib, ulug' shoirning do'sti yana taxtga o'tiradi. Shu bilan Xurosonda siyosiy jihatdan ancha barqarorlashgan vaziyat vujudga keladi. Shuni qayd etish lozimki, Husayn Boyqaro tasarrufidagi mamlakatda ichki nizolar hukmron saltanatning keyingi davrlariga qadar davom etib turgan bo'lsa-da, ularning Xuroson davlati uchun xatari va zarari u qadar katta bo'lgan emas. Biroq Xuroson hukmdorining o'z o'g'illari: Badiuzzamon Mirzo, Abulmuhsin Mirzo, Kepak Mirzolar bilan taxt talashib bir necha bor jang-u jadallar olib borganligi yurt osoyishtaligiga vaqti-vaqti bilan rahna solganligidan dalolat beradi. Husayn Bayqaro ana shunday ixtiloflarni bartaraf etishda Alisher Navoiyga tayanar edi. Ulug' shoir esa xalq tinchligi, mamlakat osoyishtaligi uchun kurashish o'zining asosiy insoniy burchi ekanligini nechog'lik his etmasin, adib sifatida ilm va ijod bilan ko'proq mashg'ul bo'lishni istardi. Shu bois u muhrdorlik lavozimidan iste'fo berib, bu ishni Amir Shayxim Suhayliyg'a topshiradi. Biroq oradan ko'p vaqt o'tmay, hijriy 876 yil

sha'bon oyida (1472-yil, fevral) Alisher Navoiyning e'tirozlariga qaramay, podshoh uni amir (vazir) qilib tayinlaydi va unga amiri kabir (ulug' amir) unvonini beradi. Shuningdek, shoir amir ul-muqarrab (podshohga eng yaqin amir) unvoniga ham loyiq topilgan. Mamlakat hukmdori rasmiy jihatdan ham Alisher Navoiyning siyosiy nufuzi yuksak ekanligiga ishora qiluvchi farmon qabul qiladi. Unga ko'ra, beklar ichida amir Muzaffar Barlosgina Navoiydan yuqoriga muhr bosishi mumkin edi. Bu, albatta, Nizomulmulk va Majididdin parvonachi singari amaldorlar qalbida Alisher Navoiyga nisbatan hasad o'tining alanganishiga sabab bo'ladi. Buni teran anglagan ulug' shoir o'z shaxsining ulug'ligini sharqona tavoze' bilan namoyon qiladi. G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida ma'lumot berilishicha, Alisher Navoiy birinchi keltirilgan farmonga kamtarlik yuzasidan shunday joyga muhr bosadiki, boshqalarning undan quyiga muhr bosishining imkoni bo'lmaydi. Navoiyning vazirlik lavozimini qabul qilishini, ayniqsa, ilm va ijod ahli zo'r mamnuniyat bilan kutib oladi hamda shoirmi ulug'lovchi she'rlar, u muhr bosgan kunga atab ta'rixlar bitishgan.

Alisher Navoiyning vazir (1472-1476) va yirik jamoat arbobi sifatida olib borgan faoliyatining asosiy jabhalarini uchga tasnif etish mumkin:

1. Zulm va talonchilikka chek qo'yish. «Vaqfiya» asarida quyidagi ma'lumotlar keltiriladi: «Iligimdan kelgancha zulum tig'in ushotib, mazlum jarohatig'a intiqom marhamin qo'ydim. Va iligimdin kelmaganini ul hazrat (Husayn Bayqaro) arzig'a yetkurdim». Bundan ayonlashadiki, Alisher Navoiy Xurosondagi turli ijtimoiy tabaqa vakillari orasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etish, yurt osoyishtaligiga rahna soluvchi ittiloflarni yo'q qilish bilan juda jiddiy shug'ullanadi.

2. Bunyodkorlik va obodonchilik ishlariga rahnamolik qilish. Zahiriddin Bobur Mirzo ulug' shoirning bu boradagi olib borgan faoliyatiga yuksak baho berib, quyidagilarni e'tirof etadi: «Muncha binoyi xayrkim, ul qildi, kam kishi mundoqqa muvaffaq bo'lmish bo'lg'ay» (Boburnoma. Toshkent: «Yulduzcha», 1990, 154-bet).

Alisher Navoiy qurdirgan «Ixlosiya» madrasasi Hirot shuhratining dunyoga yoyilishiga sabab bo'ldi. Shu madrasaning janubida «Xalosiya» nomli xonaqoh ham bunyod etildi. Madrasaning g'arbida tibbiy xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan «Shifo'iya» nomli bino qurilib, unga mashhur tabiblarning to'planishi uchun imkon yaratildi. Madrasaning g'arbida

katta Masjidi jome', uning yonida «Dorul xuffoz» («Qoirilar uyi») nomli gumbaz barpo qilindi. Ma'lumotlarga ko'ra, Navoiyning kutubxonasida 70 dan ortiq xushxat kotib va naqqosh xat ko'chirish, kitoblarga ziynat berish bilan shug'ullangan. Shuningdek, Hirotida yana «Nizomiya», Marvda «Xusraviya» (881-hijriy, 1476 –1476 milodiy) nomli madrasalar ham Navoiy rahnamoligi asosida vujudga keltiriladi. Bulardan tashqari, Hirot va boshqa shaharlarda 10 dan ortiq xonaqoh, 20 dan ortiq masjid qurdirilganligi manbalarda qayd etiladi. Bularning batafsil ro'yxati (to'rt yuzga yaqin) Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida deyarli tugal keltirilgan (Xondamir. O'sha asar, 66-68-betlar). Muhimi shundaki, mazkur inshootlar Alisher Navoiy ixtiyoridagi mablag'lar hisobiga qurilgandir. Xondamirning «Makorim ul-axloq»ida shahodat berilishicha, Sulton Husayn Boyqaro Mirzo shunday farmon berganki, unga binoan, Alisher Navoiy bir masalani to'qqiz martagacha (O'sha asar, 77-bet) shoh muhokamasiga qo'yish huquqiga ega edi. Ana shunday katta ma'naviy imtiyoz sohibi bo'lgan ulug' shoirning moddiy imkoniyatlari ham kam bo'lmagan. Dastlab muhrdor, keyinchalik vaziri a'zam, Astrobod viloyatining hokimi, «Hazrati Sultonning muqarrabi» («Podshohning eng yaqin qarindoshi, odami»-bu norasmiy unvon, ammo shunday unvon sohibi davlatning katta-yu kichik ishlariga aralashish huquqiga ega edi) unvonlar sohibi bo'lgan Alisher Navoiyga feodal davlati idora usullari talablariga ko'ra, yetarli miqdorda mulk ajratilgan. «Vaqfiya» va boshqa ishonchli manbalarning qaydiga binoan, o'sha mulklardan keladigan bir kunlik daromad yetmish besh ming dinor tilloni tashkil etgan. Qizig'i shundaki, Alisher Navoiy ko'pincha zakot to'lamagan. Chunki shunday katta daromad egasi bo'lgan ulug' shoirda zakot to'lash lozim bo'lgan miqdorda o'lik jamg'arma to'planmagan. Kelgan kunlik daromad ana o'sha inshootlar qurilishi, turli maqomdagi xayriyalar, mudarris-u talabalarga to'lanadigan maoshlarga sarflangan. Shuningdek, Alisher Navoiy davlat xazinasidan maosh olmagan, aksincha, vaqti-vaqti bilan xazinaga katta miqdordagi mablag'ni xayriya sifatida berib turgan. Bularning barchasi yurt, el-ulus manfaatlarini ko'zda tutib amalga oshirilgan. Ko'hna tarix Alisher Navoiyday yana bir ulug' xalqparvar va saxovatli insonni ko'rgan emas.

3. Ilm va san'at ahliga homiylik. Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaro saroyida faoliyatini boshlagach, Abusaid Mirzo tomonidan musodara qilingan ota merosi o'ziga qaytariladi. Boz ustiga, Alisher

Navoiy o'ziga suyurg'ol tartibida berilgan yerlardan olgan daromadining deyarli barchasini mamlakat obodonchiligi, fuqarolarga rizq-ro'z ulashish, ilm va san'at ravnaqi hamda davlat xazinasini yanada boyitishga sarflar edi. Zahiriddin Muhammad Bobur bu haqda quyidagi fikrlarni qayd etadi: «Mirzodin (Husayn Boyqarodan) nima olmas, balki yilda Mirzog'a kulliy mablag'lar peshkash qilur erdi» (O'sha asar, 154-bet). «Boburnoma» muallifi ayni choqda ulug' shoirning ilm va san'at ahlini doimo qo'llab-quvvatlab turganiga ham e'tiborni qaratadi: «Ahli fazi va ahli hunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay. Ustoz Qulmuhammad va Shayxi Noyi va Husayn Udiykim, sozda saromad erdilar, bekning tarbiyat va takviyati bila muncha taraqqiy va shuhrat qildilar. Ustoz Behzod va Shoh Muzaffar tasvirda bekning sa'y va ehtimomi bila mundoq mashhur va ma'ruf bo'ldilar». (O'sha kitob, 154-bet). Manbalarda e'tirof etilishicha, Alisher Navoiy «Xalosiya» xonaqosidan o'ziga maxsus ajratilgan hujra va undagi kitob-u anjomlarni «Ravzat us-safo» asarini yozish uchun Mirxondga beradi. Shuningdek, Sharq she'riyatining nozik bilimdoni Atoullloh Husayniy, juda ko'p fanlarni chuqur o'rganib, shuhrat qozongan qomusiy olim Husayn Voiz Koshifiy singari o'nlab iste'dod sohiblari ulug' shoir tarbiyati bilan kamolga yerishdilar. Bulardan tashqari, madrasa va xonaqohda istiqomat qiluvchi kishilarni oziq-ovqat, kiyim-kechaklar bilan ta'minlash; «Xalosiya» xonaqohida istiqomat qiluvchi talabalarga har yili 2000 ga yaqin po'stin, bosma chakmon, ko'ylak-ishton, taqiya va kavsh ulashish, talabalarga nafaqa tayinlash hamda madrasa, masjid-u xonaqohlarda qat'iy vaqflar belgilash kabi savobli ishlar Alisher Navoiy rahnamoligiy-u homiyligi asosida tashkil etilgandir. Bularning barchasi Hirotning yirik madaniy-ma'rifiy markazga aylanishiga bois bo'ldi.

Alisher Navoiyning Xurosonda olib borgan odilona siyosati, mamlakat obodonchiligi va ravnaqi uchun chekkan zahmatlari unga nisbatan muxolifdagi kuchlarga boshchilik qilayotgan Nizomulmulk va Majididdin kabi amaldorlar tomonidan ijobiy qabul qilinmadi, albatta. Shuningdek, mamlakat hukmdori Husayn Boyqaro surunkali aysh-ishratga berila boshladi. «Boburnoma»da bu haqda quyidagicha ma'lumotlar beriladi: «Avval taxt olg'on mahalda olti-y yetti yil toib erdi. Andin so'ngra ichkuga tushti, qirq yilg'a yovuqkim, Xurosonda podshoh erdi, hech kun yo'q edikim, namoz peshindan so'ng ichmag'ay, vale hargiz

sabuhiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohig'a va shahrig'abu hol edi. Ifrot bilan aysh va fisq qilurlar edi». (O'sha asar, 147-bet). Natijada mamlakatning moliya ishlarini boshqarishdek mas'ul vazifa Nizomulmulk va Majididdin ixtiyoriga o'tib qoladi. Alisher Navoiy esa yurt boyligining kayf-safoga sarflanishi, xalqning amir-amaldorlar tomonidan xonavayron etilishiga yo'l qo'ymas edi. Nizomulmulk va Majididdin kabi g'alamis amaldorlar Alisher Navoiy bilan hisoblashishga majbur edilar. Hatto, undan hayiqib ham turardilar.

Alisher Navoiy saroyda vujudga kelgan nosog'lom muhit bilan chiqisha olmasligiga ishonch hosil qilib, 1476-yilda vazirlikdan iste'fo berilishini shohdan qat'iy talab qiladi. Xondaimir «Makorim ul-axloq»da voqeani quyidagicha bayon qiladi: Navoiy: «Bir necha yil «Xalq o'rtasida hukmronlik qilsangiz, adolat bilan hukm yuriting», -so'zlariga amal qilib; Bayt:

Zi mansab ro'y dar bemansabi neh,

Ki az bar mansab bemansabi beh.

Mazmuni: Mansabdan mansabsizlikka yuz tut,

Chunki har qanday mansabdan mansabsizlik yaxshi.

degan naqlning mazmunini xotirdan o'tkazib, amirlik mansabidan ifte'fo berdi. Sulton Sohibqiron ham ul hazratning ko'ngil istagini muborak ko'ngli orzusidan yuqori qo'yg'anlikdan, bu xususda unga hamfikr bo'ldi». (Xondaimir. Makorim ul-axloq, 64-65-betlar).

Alisher Navoiy rasman vazirlikdan iste'fo bergan bo'lsa-da, Xurosonning eng nufuzli siyosiy arbobi sifatida faoliyatini davom ettirdi. Ulug' shoir podshohning «begi emas edi, balki musohibi» (Bobur Mirzo) sifatida mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy voqealarga faol ishtirok etib, o'z mavqeini yanada oshira bordi. Alisher Navoiyning hajga borish orzusi ayrim sabablarga ko'ra qoldirilganligi bois, u Husayn Boyqarodan Hirot chekkasidagi Gozurgoh va unda joylashgan Abdulla Ansoriy (1006-1088) maqbarasi «jo'robkashligi» vazifasini o'z ixtiyoriga topshirishni so'raydi. Podshoh ulug' shoirning ushbu taklifini mamnuniyat bilan qabul qiladi va o'sha istakka muvofiq farmoni oliy ham beradi. Ulug' shoirning sa'y-harakatlari bilan «Piri Hirot» (Abdulla Ansoriyning laqabi) maqbarasi Xuroson poytaxtining eng so'lim go'shalaridan biriga aylanadi.

Fors-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Abdurahmon Jomiy bilan Alisher Navoiyning o'zaro munosabatlari yanada mustahkamlanadi.

Ulug' shoir naqshbandiya tariqatining Xurosondagi yirik arbobi Nuriddin Abdurahmon Jomiyini irshod yo'lini ko'rsatuvchi pir sifatida tanlaydi. Pir-u muridlik munosabatlari tufayli bu ikki buyuk iste'dod sohibi orasidagi hamkorlik rishtalari yanada mustahkamlanadi va o'zining sermahsul ijodiy samaralarini bera boshlaydi. (Bu haqda mufassal ma'lumot uchun murojaat qilinsin: Vohidov R. Sharqning buyuk allomasi. Toshkent: «Fan», 1989). Hirotida bu ikki iste'dod sohibi sa'y-harakatlari bilan vujudga kelgan gavjum madaniy-adabiy muhit hamon ibrat maktabidir. XV asrning ikkinchi yarmida Hirot madaniy hayotida Shayxim Suhayliy, Atoulloh Mahmud Husayniy, Husayn Jaloyir (Tufayliy), Muhammad Solih, Ahliy, Ohiy, Osafiy, Hiloliy, Binoiy Hotifiy, Mir Husayn Muammoiy, Sayfi Buxoriy, Abdullohiy, Mulla Muhammad Badaxshiy, Yusuf Bediliy kabi ijod ahli muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Mirxond va Xondamir kabi tarixchilar; Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali, Abdujamil kotib kabi usta xattotlar; Behzod, Shoh Muzaffar, Mahmud Muzahhib singari nomdor musavvirlar; Xoja Yusuf Burxon, Mavlono Alishoh, Xoja Abdulloh Marvari, Shayx Noyi, Qulmuhammad Udiy, Shohquli G'ijakiyday hofiz-u sozandalar ham davr ilmiy-ma'naviy saviyasini ko'tarishda munosib hissa qo'shdilar.

Hirotida vujudga kelgan bunday yirik madaniy-adabiy muhit Xuroson hukmdori Sulton Husayn Boyqaroni ham befarq qodirgani yo'q. Shunday mavjli adabiy hayotning boshida turib, gurkirab o'sishi uchun mo'tadil vaziyat yaratib bergan podshohning o'zi ham badiiy ijod bilan shug'ullanar, ilm va san'at ahlini doimo qo'llab-quvvatlab turar edi. Alisher Navoiy bunday jarayondan ham chetda turgan emas. U 1472-1476-yillarda Sulton Husayn Boyqaroning amr va istagi bilan birinchi rasmiy she'rlar to'plami «Badoyi' ul-bidoya» («Badiiylilikning ibtidosi») devonini tartib berdi. 1476-1483-yillarda ikkinchi devon «Navodir un-nihoya» («Nihoyasiz nodirliklar») vujudga keldi.

1481-1482-yillarda Alisher Navoiy «Vaqfiya» asarini yozdi. Vaqf—biror xayrli ishning sarf-u xarajatini ta'min qilmoq uchun ajratilgan yer yoki mulk bo'lib, shoir mazkur asarida vaqf yerlardan tushadigan daromadlarini qat'iy tartib asosida sarflanishiga e'tiborni qaratadi. Adib yashagan davrda madrasa-yu xonaqohlarning ta'minoti vaqflar hisobiga to'g'ri kelgan. Asar muallifi mana shunday inshootlarning barpo etilishiga rahnamo bo'lgan bunyodkor sifatida ularning ravnaq topishiga doir qarashlarini «Vaqfiya»da bayon etadi.

Alisher Navoiy XV asrning 70-yillarida yetuk shoir sifatida shakllangan, uning she'rlari Xuroson-u Movarounnahr sarhadlaridan o'tib, ko'plab muxlislar qalbiga yo'l topishga ulgurgan edi. Shoirning badiiy iqtidori yirik epik asarlar ijod etishga qodir ediki, turkiy xalqlar orasida ana shunday noyob asarlarga ehtiyoj nihoyatda baland edi. Sharq adabiyotida Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»i bilan xamsachilik maktabiga asos soldi. Undan keyin bu ijodiy yo'lni fors-tojik adabiyotining yirik vakili Amir Xusrav Dehlaviy muvaffaqiyatli davom ettirdi. XV asrning 70-80-yillarida adabiy musobaqa maydoniga Nuriddin Abdurahmon Jomiy kirdi va y yetti dostonidan iborat «Haft avrang» («Y yetti osmon»)ni bunyod qildi. XV asrda yashab ijod etgan shoirlar orasida Mavlono Ashraf, Ali Ohiy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Faseh Rumiy, Xoja Hasan Xizrshoh, Mavlono Abdullo singari qalam ahli Nizomiy «Panj ganj»i yoki uning ayrim dostonlaridan ta'sirlanib o'z asarlarini yaratgan bo'lsalar-da, ulardan aksariyati mukammal xamsa yaratish sharafiga muyassar bo'la olmadi yoki o'sha qalamkashlardan anchaginasi xamsa yaratishdek ulkan ijodiy maqsadni o'z oldida vazifa qilib qo'ygan emasdi. Alisher Navoiy esa xamsa yozishdek mas'uliyatli ishni turkiyda amalga oshirish niyatida ekanligini Abdurahmon Jomiyga bildiradi va ustozlari ulug' shoirni shunday ulkan ishni tezroq amalga oshirishga da'vat etadi.

1483 yilda Alisher Navoiy xamsa yozishga kirishdi. Ellik ikki ming ikki yuz o'ttiz satrdan iborat besh dostonidan tarkib topgan bu noyob ma'naviy xazina juda qisqa muddatda, 1483-1484 yillarda yozib tugatildi. Ikki yildan sal ortiqroq davr ichida vujudga kelgan bu nodir adabiy durdonaning falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi ilk dostoni «Hayrat ul-abror» 1483 yilda, shu yili boshlangan «Farhod va Shirin» dostoni 1484 yil boshida, «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor» dostonlari shu yilning o'rtalarida (jumod us-soniy (iyun)) yozila boshlangan, so'nggi «Saddi Iskandariy» dostoni 1484 yilning dekabrda yozib tugatilgan. Alisher Navoiy «Xamsa»dek yirik asarni turkiy tilda ijod etish bilan band bo'lishiga qaramay, yirik siyosiy arbob sifatida Xurosonning ijtimoiy-siyosiy hayotiga ham juda faol ishtirok etdi. Shoir «Saddi Iskandariy» dostonida ulug' salafi Nizomiy Ganjaviy uzoq muddatda «Panj ganj»ini yozganligini e'tirof etarkan, uning ijtimoiy-siyosiy hayotdan uzilib badiiy ijod bilan band bo'lganligini yengil tanqid ham qiladi:

**Necha tojvardin topib parvarish,
Ishi bu o'ttiz yilda erdi bu ish.
Ne el mehnatidin maloli anga,
Ne bu ishdin o'zga xayole anga. (MAT.11. 568-b.).**

Nizomiy Ganjaviydan keyin xamsachilikda dong taratgan Xusrav Dehlaviy haqida shoir «Saddi Iskandariy»da: «Necha vaqt aning ishi bu edi», -deb yozadi. Nega Alisher Navoiy bunday ta'qidda urg'u berayotir? Gap shundaki, ulug' shoir «Xamsa» yozishga kirishgan yillarda katta ijtimoiy-siyosiy vazifalar bilan band edi. U butun kuch-quvvatini Xuroson davlatini mustahkamlash, el-ulus farovonligini ko'tarish, mamlakatda adolat o'rnatish kabi ezgu ishlarga sarf qilgan. Ustod Sadridin Ayniy ta'biri bilan aytganda, Alisher Navoiy ayni yillarda badiiy ijod bilan nuqul istirohat va uyqu hisobidan shug'ullangan. Masalaning ana shu jihatlarini nazarda tutgan ulug' shoir Shayx Nizomiyni jindak tanqid qilayotir. Faqat badiiy ijoddan boshqa tashvish-taraddudi bo'lmagan ganjalik shoir qalam sohibining «Panj ganj»ni bunyod etish uchun o'ttiz yil umr sarflashi Alisher Navoiyga sal malol kelgan ko'rinadi:

**Ki, aqli musohib shitob aylasa,
Deyilgan zamonni hisob aylasa.
Yig'ishtursa bo'lmas bori olti oy,
Ki bo'ldung bu ra'noga suratnamoy.**

(MAT,11. 569-b.).

«Xamsa» — Alisher Navoiy ijodining eng nodir namunasi bo'lib, u yaratilgan paytdan e'tiboran muallifning benihoya yuksak iste'dodidan darak berdi, g'oyat baland baholarga sazovor ko'rildi. Jumladan, «Xamsa» bilan birinchilardan bo'lib tanishish sharafiga muvaffaq bo'lgan Nuriddin Abdurahmon Jomiy o'zining «Xiradnomai Iskandariy» asarida bu nodir yaratmaga juda yuqori baho beradi. Zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro esa turkiy tilda vujudga kelgan ayni noyob badiiyat namunasi muallifiga Hirot ahli oldida juda katta hurmat va ehtiromini namoyon qiladi. Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoe' ul-vaqoe'» asarida ma'lumot berilishicha, Husayn Boyqaro o'zining bayram va zafar kunlarida minadigan oltin egar-jabduqli oq otiga o'tqizib, o'zi unga jilovdorlik qiladi. Podshohning yurtning ulug' shoiriga bo'lgan bunday oliy darajadagi munosabatini tarix sira ko'rmagan edi.

Yuqorida qayd etilganidek, mamlakat ishlarining aksariyati Nizomulmulk va uning tarafdori Majididdin Muhammad ixtiyoriga

o'tgandan keyin, ular shohning ishonchini to'la qozonish uchun harakat qila boshlaydilar. Ayniqsa, Majididdin Muhammad bu ishga qattiq kirishadi. Bir paytlar Alisher Navoiyning talabi bilan saroydan uzoqlashtirilgan bu amaldor oldingi mavqeni tiklash, katta mansabni egallash uchun payt poylardi. Husayn Boyqaro xazinasining bo'shab qolishi Majididdin Muhammadga qo'l keldi. «Boburnoma»da ma'lumot berilishicha, Majididdin parvonachi (shohning yordamchisi) bo'lib yurgan paytlarida, Husayn Boyqaroga ozroq mablag' zarur bo'ladi. Shoh devondagi amaldorlarga murojaat qilganida, ular shohning talabini qondirish imkonsiz ekanligini bildiradilar. Shunda Majididdin Husayn Boyqaroni xilvatga tortib, mamlakatning butun inom-ixtiyorini menga topshirsangiz, tilagingizni amalga oshiraman, - deydi. Podshoh uning istagini bajarishga majbur bo'ladi. Majididdin qisqa muddatda Husayn Boyqaroning talabini qondiradi. (Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma, 159-bet.) Xuroson hukmdori bu «tadbirli» mulozimini vazir lavozimiga tayinlamoqchi bo'ladi. Sulton Husayn Boyqaro Mirzoning Majididdinni mansab pillapoyalariga ko'tarish yo'lidagi harakatlari, tabiiyki, Alisher Navoiyga xush kelmaydi. Zimdan ulug' shoir va vazir o'rtasidagi nizolar alanga ola boradi. Majididdin atrofiga tarafdorlar to'plab, shoh va shoir o'rtasidagi munosabatga rahna solish yo'llarini izlaydi. Majididdin Muhammad va uning tarafdorlari Alisher Navoiyni poytaxtdan uzoqlashtirishga harakat qila boshlaydilar. Husayn Boyqaro saroydagi tarafkashliklarga chek qo'yish maqsadida Alisher Navoiyni Xurosonning chegara viloyati Astrobodga hokim qilib tayinlaydi. Ayni choqda shoh bu tadbiri bilan shoirning izzat-hurmatini saqlashga ham erishishni ko'zlaydi. Astrobod Xurosonning Kaspiy dengizi atrofida joylashgan chegara viloyati bo'lib, tabiatining go'zalligi bilan ajralib turadi. Viloyatda ipakchilik taraqqiy etgani bois qo'shni mamlakatlar bilan savdo- sotiq ishlari keng yo'lga qo'yilgan edi. Umuman, Astroboddan keladigan daromad Xuroson xazinasini hajmining teng yarmini tashkil etardi. Husayn Boyqaro davridagi iqtisodiy hamda xorij bilan savdo-sotiq qilish nuqtai nazaridan nihoyatda yuksak mavqega ega bo'lgan bu viloyatni idora qilish taxt vorisi yoki podshohning eng ishonchli kishisiga ishonib topshirilardi. Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq ilmiy-badiiy asarlarda uning Astrobodga yuborilishi sal kam ikkinchi surgun ma'nosida talqin qilinadi. Aslida, masalaga bunday munosabat u qadar ma'qul emas. To'g'ri, Alisher Navoiyning ruhiy

holati, uning Hirotga bo'lgan yuksak muhabbati, yurt poytaxtida sodir bo'layotgan noxush harakatlar nuqtai nazaridan siyosiy voqealarga baho beriladigan bo'lsa, Husayn Boyqaro Mirzoning bu farmoni oliysi ulug' shoir qalbidagi gap emas edi. Ammo hamma tadbirlarga yurt taqdiri taqazosi bilan baho berishga odatlangan ulug' shoir Xuroson davlati uchun katta ijtimoiy-siyosiy, moddiy-hududiy ahamiyat kasb etuvchi Astrobod hokimligi vazifasini qabul qildi va buni muxoliflarining g'alabasi ma'nosida talqin etmadi. Shunday qilib, buyuk mutafakkir 1487 yilda Bobo Ali va Amir Badriddinni olib Astrobodga jo'nab ketadi.

Astrobod xalqi va u yerdagi ziyolilar Alisher Navoiyni g'oyatda samimiy bir ruhda qarshi oladi. Ulug' shoir siyosiy faoliyatining dastlabki kunlaridanoq davlat idora ishlarida ma'lum tartib o'rnatishga kirishadi. Markazdan ancha yiroqda bo'lganligi bois o'z xoxishicha ish yuritib xalq ahvolini juda qiyinlashishiga sababchi bo'lgan hokim va amaldorlarga nisbatan tegishli choralar ko'radi. Alisher Navoiy Astrobodga hokim bo'lib kelgandan so'ng Husayn Boyqaro saltanatiga xavf solib kelgan Mozandaron va Jurjon viloyatlarining hokimlari o'z ixtiyorlari bilan Xuroson davlatiga tobe' bo'lganliklarini bildiradilar. Turkman sultoni Ya'qubbek qimmatbaho sovg'alar bilan ulug' shoirni tabriklaydi. Qo'shni Ozarboyjon va Iroq hukmdorlari Alisher Navoiy tufayli Xuroson bilan do'stona munosabatlarni qayta tiklaydilar. Shunday qilib, Sulton Husayn Boyqaro mamlakatining g'arbiy chegarasida barqaror siyosiy vaziyat vujudga keladi. Xondamir ma'lumotiga ko'ra, Alisher Navoiy olib borgan adolatli siyosat tufayli Astrobod mamlakatdagi obod va ma'mur o'lkalardan biriga aylanadi.

Alisher Navoiy mamlakat poytaxtida Sulton Husayn Boyqaroning ishonchini qozongan Majididdin boshliq bir guruh amaldorlarning saroyda fisq-u fasod, nifoq urug'ini sochayotganlaridan nihoyatda tashvishga tushadi. Shu bois ulug' shoir Hirotga qaytish istagini bildirib, Sulton Husayn Boyqaroga maktublar yozadi. Biroq shoh Alisher Navoiyning istagini qondirmaydi. Bunday noxush munosabatdan tang ahvolga tushgan ulug' shoir Amir Badriddinni o'z o'mida qoldirib, Hirotga yo'l oladi va shohdan poytaxtda qolishni iltimos qiladi. Ammo ikkinchi kuniyoq shohdan Astrobodga qaytish haqida farmon oladi. Shunday qilib, ulug' shoir sal kam ikki yil bu viloyatda hokim lavozimida faoliyat ko'rsatadi. Nihoyat, dushmanlarining Alisher Navoiyga uyushtirgan suiqaatlari fosh etilgach, Sulton Husayn Boyqaroning

farmoni bilan Hirotga qaytishga muyassar bo'ladi. 1489-yilda Xuroson hukmdorining to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon Mirzo Astrobodga hokim etib tayinlanadi.

7.5. Shoir hayotining so'nggi yillari

1488-yilda poytaxtga qaytgan Alisher Navoiy shoh saroyida biror rasmiy lavozimda faoliyat ko'rsatishni istamaydi. Biroq Sulton Husayn Boyqaro Alisher Navoiyni davlatni idora qilish ishlaridan chetda qolishini xohlamaydi va unga «muqarrabi hazrati sultoni», ya'ni «hazrati sultonning eng yaqini» degan unvonni beradi. Bu unvonga ko'ra, Alisher Navoiy garchi biror rasmiy lavozimda bo'lmasa-da, davlat tashvishlaridan mutlaqo xoli ham emas edi. Ta'kidlash joizki, Alisher Navoiyga munosabat masalasida shohning qarashlari bot-bot o'zgarib turgan. Saroyda faoliyat ko'rsatayotgan ulug' shoir dushmanlarining Sulton Husayn Boyqaroga ta'siri kuchaygan paytlarida u muxolifatdagi mulozimlar irodasiga moyillik ko'rsatishdan o'zini tiya olmagan. Biroq bunday vaziyat tezda o'z kuchini yo'qotgan va Sulton Husayn Boyqaro maktabdosh birodaridan samimiyatini darig' tutmagan. Lo'nda aytadigan bo'lsak, sotsialistik realizm qoliplari asosida bunyod etilgan badiiy asarlarda ifodalanganidek, shoh va shoir o'rtasidagi munosabatlarda «antagonistik» ruh hukmronlik qilgan emas. Mumtoz manbalar sahifalari orqali yetib kelgan ma'lumotlar ana shunday dalil-xulosalarga kelish asosini beradi.

«Muqarrabi hazrati sultoni» sharaflil unvoni bilan siylangan Alisher Navoiy saroy muhitidagi ig'vo va fisq-u fujurlardan ham xoli bo'lmagan. Balx viloyatini muvaqqat boshqarib turgan ulug' shoimning inisi Darvesh Ali bunday siyosiy nayranglardan qattiq ranjigan va shohga qarshi isyon ko'targan. Shoirning dushmanlariga bu ancha qo'l keladi. Majididdin Alisher Navoiyni isyonni uyushtirganlikda ayblaydi. Natijada ulug' shoir buning bo'hton ekanligini isbotlash uchun Sulton Husayn Boyqaro qo'shini bilan Balxga borib isyonni bartaraf qilishga hissa qo'shadi.

1490-yilda Majididdin tomonidan uyushtirilgan ig'volar fosh etilib, u vazirlik lavozimidan chetlashtiriladi. Bu mansab yana qayta Nizomulmulkka tegadi. Fisq-u fasod va nizo urug'ini sochishda Majididdindan qolishmaydigan Nizomulmulk temuriylar o'rtasida o'zaro nifoq o'tining yanada alangalanishiga zamin hozirlab turadi. Poytaxtda,

saroyda turli nizolar kelib chiqa boshlaydi. Shohzodalar mamlakatni bo'lib olishga intiladilar. Balxda Darvesh Ali bilan Sulton Husayn Boyqaro sulh tuzishga erishgan bo'lsa-da, har narsadan hadiksiraydigan bo'lib qolgan podshoh uni zindonga tashlaydi. Ana shunday siyosiy tang bir davrda Abusaid Mirzoning o'g'li Sulton Mahmud Mirzo Hisorda Sulton Husayn Boyqaroga qarshi urush boshlaydi. Xuroson hukmdori katta o'g'li Badiuzzamonni Astroboddan chaqirtirib oladi va Alisher Navoiyni Balxda qoldirib, o'zi Hisorga jo'naydi. Husayn Bayqaro Sulton Mahmud Mirzo bilan murosaga keladi va Hirotga qaytishda Balx viloyatini idora qilishni Badiuzzamonga topshiradi. Badiuzzamon otasining farmoniga ko'ra, Balxga yo'l olganda, u o'z o'rniga o'n uch yoshli o'g'li, Husayn Boyqaroning sevikli nabirasi Mo'min Mirzoni Astrobod hokimi sifatida qoldirgan edi.

Husayn Boyqaro Alisher Navoiy bilan Hirotga qaytgach, shoh sevikli xotini Xadichabegimning talabi bilan undan bo'lgan o'g'li Muzaffar Mirzoni Astrobod hokimi vazifasiga tayinlash haqida farmon beradi. Bu esa o'z navbatida shahzoda Muzaffar Mirzoni taxt vorisi deb e'lon qilingani edi. Mazkur farmon ota va katta o'g'il o'rtasida jiddiy nizoning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Badiuzzamon Mirzo Mo'min Mirzoga Astrobodga Muzaffar Mirzoni yo'latmaslik haqida buyruq beradi. Oqibatda mamlakat yana jang-u jadallar maydoniga aylanadi. 1496-yilda Husayn Boyqaro tomonidan Alisher Navoiy sulh tuzish niyatida Balxga yuboriladi. Shahzoda Badiuzzamon sho'irni yaxshi qabul qiladi, biroq otasining uni qo'lga tushirish haqidagi o'ta maxfiy farmonidan voqif bo'lib, sulh haqidagi fikridan qaytadi. Alisher Navoiy vaziyatning bunday tus olishidan iztirobga tushadi. Umidsizlanib, Hirotga qaytishga majbur bo'ladi. Ota va o'g'il o'rtasida yana qonli urush kelib chiqadi, jangda Badiuzzamon yengiladi. Mo'min Mirzo Muzaffar Mirzo tomonidan asir olinib, tezda Hirotga jo'natiladi va Ixtiyoriddin qal'asiga qamab qo'yiladi. Xadichabegim Nizomulmulk bilan til birlashtirib, Mo'min Mirzoni qatl etish haqida farmon tayyorlaydilar va may ichib sarxush bo'lgan shohga bu mudhish farmonga muhr bostirishga erishadilar. Kayfi tarqagan Husayn Boyqaro ertalab farmonini rad etadi, biroq mayparast shoh kechikkan edi. Hukm ijro qilinib, Amir Temur Ko'ragon xonadonining tenggi yo'q iste'dodli farzandi Mo'min Mirzo vahshiyona qatl etiladi. Bu voqea 1497-yilning oktabrida yuz beradi. Shahzoda Mo'min Mirzo vafotidan uch kun o'tgach, imom Rizo

hazratlarining mazori ziyorati uchun Mashhadga ketgan Alisher Navoiy Hirotga qaytadi va bu og'ir xabarni eshitib juda qattiq iztirob chekadi. Badiuzzamon otasidan intiqom olish uchun yana jangga otlanadi. Mo'min Mirzoning o'limidan so'ng Xuroson ota va o'g'illar o'rtasida kechgan juda ko'p janglarning shohidi bo'ladi.

Alisher Navoiy musulmonlikning farz amallaridan biri bo'lgan hajga borishni juda ko'p vaqtlardan buyon ixtiyor etardi. Biroq Xurosondagi notinchliklar uning bu istagining amalga oshishiga doimo to'siq bo'lib kelardi. Ulug' shoir ko'nglidagi o'sha ezgu niyatini amalga oshirish uchun muqaddas Mashhad tarafga yo'l oladi. Husayn Boyqaro esa 1499-yilda yana bir o'g'li Abulmuhsin bilan jang olib borayotgan edi. Ota va o'g'il orasida sulh taklifi qo'yiladi. Abulmuhsin otasi tarafidan sulh tuzish uchun Alisher Navoiyning yuborilishini talab etadi. Husayn Boyqaro Mashhadga chopar yuboradi. Alisher Navoiyga shohning maktubi yetkaziladi. Unda hajga borish uchun yo'l tinch bo'lishi shartligi, Iroq va Ozarboyjon fitna va g'avg'o ichida qolganligi qayd etilgan edi. Shuningdek, maktubda Alisher Navoiyning Marvga kelishi bilan ota va o'g'il o'rtasida sulh tuzish imkoniyati vujudga kelishi bayon qilingandi. Shoir Mashhadning ulug'lari bilan kengash qiladi va haj safarini keyinga qoldirib, yurt osoyishtaligi uchun Marvga qaytishga qaror qiladi. Husayn Boyqaro va shahzoda Abulmuhsin o'rtasida sulh tuziladi. Oradan ikki-uch kun o'tgach, Alisher Navoiy hajga bormaganligi uchun Hirotga qaytib, Abdulla Ansoriy mazorida jo'robkashlik mansabiga tayinlanishi haqida yorliq berilishini shohdan so'raydi. Mirxondning «Ravzat us-safo»sida Husayn Boyqaro shoirga quyidagicha javob qaytarganligi qayd etilgan: «Modomiki, Siz mening mamlakatimda bor ekansiz, nimaiki tilasangiz va iltimos qilsangiz, muqarrarkim, qabul sharafiga musharraf bo'lg'usidir». (Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent, 1986, 57-bet). Ayni tafsilotlar G'iyosiddin Xondamiming «Makorim ul-axloq» asarida ham batafsil bayonini topgan (O'sha asar. 78-86-betlar). Alisher Navoiy umrining so'nggi yillarini Abdulla Ansoriy qabrini obod qilish va ijodga bag'ishladi.

Alisher Navoiy umrining keyingi o'n yildan ziyodroq davrini (1488-1501) juda katta ilmiy-badiiy, ilohiy-irfoniy merosning vujudga kelishiga sarfladi.

Shoir yirik hajmli liro-epik asar «Xamsa»sini yaratgandan so'ng, nasrda barakali ijod qildi. 1488-yili «Tarixi muluki Ajam» («Ajam - g'ayriarab shohlari tarixi») asarini yozdi. Unda muallif qadimiy tarixiy manbalar bilan birga xalq o'rtasida Ajam hukmdorlari taqdiriga aloqador

mavjud afsonalarga e'tiborini qaratadi. Bundan maqsad o'tgan shohlarning hayoti va qilgan ishlari bayoni asosida zamondosh hukmdorlarga saboq bermoqdan iborat edi. Asar «Muhokamat ul-lug'atayn»da «Zubdat ut-tavorix» («Tarixlar qaymog'i») tarzida ham tilga olinadi. Bunday urinish tasodifiy emas, albatta. Aslida ulug' shoir Sulton Husayn Boyqaro davri tarixini yozishni niyat qilgan. Tilga olingan ikki tarixiy asar ana o'sha «Zubdat ut-tavorix»ning kirish qismlari hisoblanadi. Taassuflar bo'lsinki, ulug' shoirning umri vafo qilmadi va zikri o'tgan asar nihoyalanmay qoldi. Shuningdek, Navoiyning «Tarixi anbiyo va hukamo» («Anbiyolar va hokimlar tarixi») hamda «Siroj ul-muslimin» («Mo'minlar yog'dusi») (1488) asarlari ham pand va ibrat bo'larli ilohiy-irfoniy hikoyatlardan tarkib topgan.

XV asr 80-yillarining oxiri 90-yillarining boshlarida shoir bir necha musibatlar bilan yuzma-yuz keldi. Alisher Navoiyning yaqin do'sti va ustozlari Sayyid Hasan Ardasher (1489), Abdurahmon Jomiy (1492), Pahlavon Muhammad (1493)lar ketma-ket vafot etishdi. Adib ularga bag'ishlab «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Xamsat ul-mutahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad» nomli tarixiy-yodnoma asarlarini yozdi.

1491-yilda shoir muammo janri va uning o'ziga xos qonun-qoidalariga bag'ishlangan «Risolai mufradot dar fanni muammo» asarini yaratdi. Asarda eng murakkab she'riy janr sanalgan muammoning nazariy masalalaridan bahs yuritiladi va juda ko'plab muammolarning echilish usullari ko'rsatiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, bu asar o'z davrida yuksak baholangan edi. Hatto Nuriddin Abdurahmon Jomiy uni o'g'li Ziyouddin Yusufga darslik sifatida tavsiya qiladi. Pag'ambar hadislar ta'sirida qirq qit'ani o'z ichiga olgan «Arbain», Hazrat Alining «Nasr ul-laoliy»sidan joy olgan hadislar asosida, 266 ta ruboiydan tashkil topgan «Nazm ul-javohir» ham shu yillarda ijod etilgandir. 1491-1492-yillarda «Majolis un-nafois» («Nafosat ahlining majlislari») tazkirasining birinchi va 1497-1498-yillarda esa 460 ijodkor hamda tarixiy shaxslar haqida ma'lumot beruvchi ikkinchi tahririni (refekiyasini) yaratdi. 1492 yilda Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») risolasini nihoyasiga yetkazdi. Bunda aruz vazni va unga xos xususiyatlar ilk bor o'zbek tilida o'zining yetarli talqinini topadi. Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a» («Balog'at ilmlari») asari ilm ahliga ma'lum qilinganga qadar (1993) yuqoridagi fikr o'z kuchini saqlab keldi. «Funun ul-balog'a»ning 1436-1437-yillarda Ulug'bek Mirzo dargohida yaratilganligi va besh qismdan

iborat bu asar bir baxshining turkiy aruzga bag'ishlanganligi inobatga olinsa, «birinchi»lik ma'lum ma'noda tahrirga uchraydi. Ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy mazkur muallif va uning asaridan bexabar ko'rinadiki, ulug' adib u haqda xomush qoladi.

1491-1492-yillarda shoir turkiy tilda yozgan barcha she'riy asarlarini to'plab, yaxlit bir devon tuzishga kirishadi. Ushbu yig'ma devonlarning tartib berilishi 1497-1498-yillarga qadar davom etadi. Yig'ma devonlar to'rt qismdan iborat bo'lib, unda inson umrining yoshlik, yigitlik, o'rta yoshlik va keksalik singari bosqichlari yilning to'rt fasliga qiyosan nisbat beriladi. Majmualar har bir to'plam o'ziga xos alohida tugal devon shakliga ega. Uning birinchi kitobi «G'aroyib us-sig'ar» («Yoshlik ajoyibotlari»), ikkinchisi «Navodir ush-shabob» («Yigitlik nodirliklari»), uchinchisi «Badoe' ul-vasat» («O'rta yoshlik go'zalliklari»), so'nggi devon «Favoid ul-kibar» («Keksalik foydalari»)dir. Bularning umumiy sarlavhasi «Xazoyin ul-maoniy» («Ma'nolar xazinasini») deb nomlandi. Ulug' shoirning ayni ijodiy tajribasi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida katta voqea bo'ldi.

1495-1496-yillarda shoir yana bir yirik asari «Nasoyim ul-muhabbat» tazkirasini nihoyasiga yetkazdi. Ushbu asar Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns» («Do'stlik tarovati») nomli asarining erkin-ijodiy tarjimasidir. Sharqning 770 ta shayxi haqidagi ibratomuz manoqib lavhalardan tarkib topgan ushbu asarda tasavvuf tariqatlari, qonun-qoidolari, so'fiylarga xos xususiyatlar o'zining ilmiy ifodasini topgan. 1498-1499-yillarda shoir Fariduddin Attorning «Mantiq ut-tayr» asariga javoban falsafiy ilohiy-irfoniy, axloqiy-ma'naviy mohiyat kasb etuvchi «Lison ut-tayr» («Qush tili») dostonini yaratdi. Ulug' adib shu yillarda maktublarini to'plab, «Munshaot» («Munshaoti turkiy» va «Munshaoti forsiy» - turkiy hamda forsiy maktublar) tartib berdi. Shuningdek, turkiy tilning afzalliklaridan bahs etuvchi mashhur qomusiy asari «Muhokamat ul-lug'atayn» («Ikki til muhokamasi»)ni vujudga keltirdi. 1500-yilda yozilgan «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») Alisher Navoiy yaratgan so'nggi go'zal asar sanaladi. Bulardan tashqari, manbalarda ulug' adibning o'q otish haqida «Risolai tir andoxtan», lug'atshunoslikka bag'ishlangan «Sab'atu-abhur» («Y yetti dengiz») nomli kitoblarning yozganligi haqida ham ma'lumot beriladi.

1500-yilning dekabr oyida Husayn Boyqaro yana bir o'g'li shahzoda Muhammad Husayn bilan bo'lib o'tgan jangdan so'ng, Astrobodda sulh tuzib poytaxtga qaytadi. Bu voqea Alisher Navoiy umrining so'nggi kunlariga to'g'ri keladi. G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida

ma'lumot berilishicha, Alisher Navoiy 1501-yilning birinchi yanvarida bomdod namozini erta o'qib, poytaxtga yo'l olgan Xuroson hukmdorini kutib olish uchun otga minib Shoh Malik raboti tomon yo'l oladi. Podshohning Alisher Navoiyga yaqin kelgan mulozimlari ulug' shoir bilan ko'rishib, uni xursand qiladilar. Husayn Boyqaroning dabdabali va ko'rkam mahofasi ko'ringanda, ulug' shoirning boshi aylanib qoladi hamda ahvolidan Shahobiddin Abdullani voqif qiladi. Podshoh bilan ko'rishish payti yaqinlashgach, Navoiy otdan tushganida, to'satdan xastalik og'irlashib boradi va shoir vujudida majolsizlanish holati kuzatiladi. Shunda Mavlono Jaloliddin Qosim qo'ltiqlariga kirgancha, ulug' amir boshini baland darajali podshohning quchog'iga qo'yadi. Husayn Boyqaro do'stining holidagi bu o'zgarishlarni ko'rib iztirobga tushadi.

Alisher Navoiy mana shu ahvolda tunda o'z uyiga olib kelinadi. Ertasi kuni Xurosonning mashhur tabiblari to'planib, ulug' shoir tomirilaridan qon olishga qaror qiladilar. Biroq fursat boy berilgan, «sakta» o'z ishini qilgan (miyaga qon quyilgan) ediki, bemorni tuzatishga bo'lgan urinishlar samara bermaydi. Uch kun xushsiz yotgan Alisher Navoiy 1501-yilning 3-yanvarida, yakshanba kuni tongda vafot etadi. Bundan xabardor bo'lgan ahli Hirot, butun Xuroson-u Movarounnahr buyuk shoir va davlat arbobining bu foniy dunyodan o'tishini g'oyatda qayg'u va iztirob bilan qarshi oladi va motam tutadi.

XX asrning 90-yillarida Alisher Navoiy hayotining oxirgi kunlari haqida maqola e'lon qilgan O'zRFA muhbir a'zosi U.Karimov ulug' shoir o'limini Husayn Boyqaro Mirzo saroyida unga qarshi harakatda bo'lgan muxolifat bilan bog'laydi. Ulug' shoirni o'limga olib kelgan kasallik tafsilotlarini bafurja bayon qilgan G'iyosiddin Xondamirning ta'biriga ko'ra, saktaning (his va harakatning to'xtab qolishi) boshlanishidan muayyan muddat o'tqazilib, uning tomiridan qon olinadi (O'sha asar, 124-125-betlar). Ammo tabiblarning bu tadbiri befoyda ketadi. Prof. U.Karimov ulug' shoir hayotiga qasdni ana o'sha nuqtada ko'radi. Ya'ni sakta boshlangan vaqtda tomidan qon olish haqidagi taklif o'rtaga tashlanadi. Biroq saroy tabibi Sulton Husayn Boyqarodan ruxsat olishni bahona qilib, bu ishni paysalga soladi. Ruhi munavvarlari shod bo'lgur U.Karimovning armonlari shundaki, taklif tushgan paytda muolaja to'g'ri amalga oshirilsa, ulug' shoir yana birmuncha muddat yashagan bo'lar edi. Ehtimol, shundaydir, qolgani yolg'iz qodir Egamga ayondir, xolos.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiyning hayoti va faolitini o'rganishda qanday manbalarga tayaniladi? Ular haqida so'zlang.

2. Shoirning hayoti va faoliyatini o'rganish XX asrga qadar qanday ko'rinishlarda amalga oshirildi? Ular xususida nimalarni bilasiz?

3. Ulug' shoir asarlarining Ovrupoda o'rganilishi va yo'l qo'yilgan kamchiliklar haqida gapirib bering.

4. Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan sobiq ittifoqda qanday ishlar amalga oshirildi?

5. XX asrning 50-60 yillarida ulug' shoir asarlarini ommalashtirish borasida kimlar faoliyat ko'rsatdi va nimalarga erishildi?

6. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar navoiyshunoslik taraqqiyotida muhim hissa bo'lib qo'shilgan ilmiy asarlarni sanang.

7. Istiqlol va navoiyshunoslik. Bu borada qo'lga kiritilgan yutuqlar nimalardan iborat?

8. Yosh Alisherning ma'naviy kamolotida kimlarning ta'siri sezilib turardi?

9. Alisherlar xonadonining Iroqqa ko'chishining sabablarini tushuntiring

10. Abulqosim Bobur Mirzo va yosh Alisherning o'zaro munosabatlari haqida nimalarni bilasiz?

11. Mavlono Lutfiyning yosh shoirga bergan yuksak bahosini so'zlab bering.

12. Alisher Navoiy hayotining Mashhad davri haqida nimalarni bilasiz? Shoir Mashhadga kimlar bilan tanishdi?

13. Alisher Navoiyning Hirotidan ketishini Zahiriddin Boburning «ixroj» deya atashiga nimalar sabab bo'lgan deb o'ylaysiz?

14. «Masnaviy» - Alisher Navoiyning Sayyid Hasan Ardasherga yozgan she'riy maktubida shoir o'zining yuksak badiiy salohiyati haqida iftixor bilan nimalarni e'tirof etadi va Hirotni tark etishiga sabab bo'lgan omillar sifatida nimalar qayd etiladi?

15. Samarqandda shoirga kimlar homiylik qildi? Alisher Navoiy bu shaharda tahsil olish jarayonida kimlar bilan tanishdi?

16. Alisher Navoiyning Samarqanddan Hirotga qaytishida qanday tarixiy voqea sabab bo'ldi?

17. Xurosonda barqaror vaziyatni vujudga keltirish uchun Yodgor Muhammad Mirzoga qarshi kurashda Husayn Boyqaroga Alisher Navoiy

qanday tadbirlari bilan ko'maklashadi?

18. Nima sababdan Alisher Navoiy muhrdorlik lavozimida faoliyat ko'rsatishni istamaydi? Shoirni Husayn Boyqaro vazir etib tayinlashining sabablari nimalardan iborat?

19. Alisher Navoiy vazir va jamoat arbobi sifatida qanday ishlarni amalga oshirdi?

20. Alisher Navoiyning vazirlik lavozimidan iste'fo berishining sababi nimada?

21. Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi tarixi haqida so'zlang. Abdurahmon Jomiyning bu asarga bergan yuksak bahosi va Husayn Boyqaroning yurt shoiriga ko'rsatgan ehtiromi haqida nimalarni bilasiz?

22. Husayn Boyqaro Alisher Navoiyni Astrobodga hokim qilib tayinlashda nimalarni nazarda tutadi? Shoirning Hirotga qaytishida qanday voqea sabab bo'ldi?

23. Husayn Boyqaro va shahzoda Badiuzzamon Mirzo orasida nifoq solishda kimlarning qo'li bor? Mo'min Mirzoning o'limiga-chi?

24. Alisher Navoiy nima sababdan hajga borish haqidagi qaroridan voz kechadi?

25. Shoir umrining so'nggi yillarida qaysi asarlarini yozdi?

26. G'iyosuddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida ulug' shoirning vafoti bilan bog'liq qanday tafsilotlar keltiriladi?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Ulug' shoirning o'z asarlari. Katta, muosir, tengdosh va kichik zamondoshlari asarlari. XVI–XIX asrlarda yaratilgan tazkira, tarixiy va badiiy-ilmiy asarlar. Xalq og'zaki badiiy ijodi. Navoiy ijodiga oid lug'atlar tuzish. Tazkira, tarixiy hamda ilmiy-badiiy asarlarda adib shaxsi, faoliyati va ijodiga munosabat bildirish. She'rlariga javobiya va muxammaslar bitish. Dostonlarining nasriy bayonini yaratish va tarjima qilish. «Badoe'ul-lug'at». «Lug'ati Navoiy». Aloyi binni Muhibiy «Al-lug'otun Navoiyat val istashhodatul-chig'atoiyat». Mirzo Madhiyxon «Mabon ul-lug'at». Fath Alibek Kojariy «Lug'ati atrokiya». Muhammad Xoksor «Muntahabul lug'at». Shayx Sulaymon Afandiy Buxoriy «Lug'oti chig'atoiya va turki usmoniy». «Tarixi Fanoiy». Sitsivishivili «Baromguriani». Xristafor «Sarandib shohi uch yosh o'g'lonining ziyorati». Fransuz sharqshunosi Katrmer. M. Nikitskiy. Fitrat. «Farhodu Shirin» dostoni to'g'risida. G'iyosiddin Muhammad. Mir Sayyid

Kobuliy. Muhammad Ali G'aribiy. Husayn Boyqaro. Sharafiddin Ali Yazdiy. Abuqosim Bobur Mirzo. Mavloni Lutfiy. Sayyid Hasan Ardasher. Abdurahmon Jomiy. Pahlavon Muhammad. Kamol Turbatiy. Ahmad Hojibek. Xoja Fazlulloh Abullaysiy. Yodgor Muhammad Mirzo. Badiuzzamon Mirzo. Kepak Mirzo. Abulmuhsin Mirzo. Amir Shayxim Suhayliy. Mirxond. «Ravzat ul-safo.» Atoulloh Husayniy. Husayn Voiz Koshifiy. Nizomumulk. Majididdin Muhammad. Ilk devvon. «Badoe' ul-bidoya». «Navodir un-nihoya». «Vaqfiya». «Xamsa». Nizomiy Ganjaviy. Xusrav Dehlaviy «Muqarrabi hazrati sultoni». Mo'min Mirzo. Xadichabegim. «Tarixi muluki Ajam». «Tarixi anbiyo va hukamo». «Holoti Sayyid Hasan Ardasher». «Holoti Pahlavon Muhammad». «Xamsat ul-mutahayyirin». «Risoi muammo». «Majolis un-nafois». «Munshaot». «Mezon ul-avzon». «Nasoyim ul-muhabbat». «Xazoyin ul-maoni». «Lison ut-tayr». «Muhokamat ul-lug'atayn». «Mahbub ul-qulub». «Nazmul javohir». «Arbain». «Panoh». Muzaffar Mirzo. «Mubtalo bo'ldum sango». Qo'ldosh Mirzo. «Masnaviy»

Adabiyotlar

1. Abdullaev V. Navoiy Samarqadda. Toshkent-1968.
2. Boyqaro Husayn. Risola. Toshkent: «Sharq»-1991.
3. Valixojayev B. Mumtoz siymolar. 2-jild, Toshkent-2002.180-bet.
4. Vohidov R. Alisher Navoiyning ijod maktabi. Buxoro-1994.
5. Davlatshoh Samarqandiy. Shoirilar bo'stoni. Toshkent, 1981.
6. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. Toshkent, 1969.
7. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 349-380 betlar.
8. Navoiy zamondoshlari xotirasida. Toshkent, 1985.
9. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik, 2-jild. Toshkent, 1978.
10. Xondamir G'iyosiddin. Makarim ul-axloq. Toshkent, 1967.
11. Qayumov A. Alisher Navoiy. Toshkent: «Kamalak», 1991.
12. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent: «Fan», 1996; Yana: Alisher Navoiy ijodini o'rganishning metodologik asoslari haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», 2001, 2-son. 3-9-betlar. Yana: Mumtoz adabiyot tarixi bo'limi. «O'zbek tili va adabiyoti». 2004, 2-son, 3-9-betlar.

VIII-BOB

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI

Alisher Navoiy she'riyati — o'zbek mumtoz adabiyoti xazinasiga qo'shilgan qiyossiz noyob durdonadir. Bu buyuk tafakkur sohibining badiiy yaratmalarisiz, nafaqat, turkiy, balki boshqa qardosh xalqlar adabiyoti ravnaqini tasavvur etish qiyin. Zero, ulug' shoir she'riy merosida o'ziga qadar yaratilgan Sharq mumtoz adabiyoti an'alarini davom ettiribgina qolmay, yangi badiiy timsollarga murojaat etish orqali mutafakkirona qarashlarini ifodalash bilan ularning mavzular ko'lamini boyitdi, inson ruhiyatining murakkab qirralarini san'atkorona tasvirlashga erishdi. Bu, albatta, o'z navbatida shoirning she'riy merosi o'zbek va boshqa xalqlar qalamkashlari uchun ijod maktabi, ilhom manbai vazifasini o'tadi, deyishimizga asos bo'ladi. Alisher Navoiy ayni choqda zullisonayn shoir sifatida fors-tojik adabiyoti ravnaqiga ham sezilarli hissa qo'shdi. Shoir zamondoshlari uning har ikkala tilda ham birday ijod qilish imkoniyatiga ega ekanligini e'tirof qilib, ta'bi ko'proq turkiyga moyilligini ta'kidlashgan. Jumladan, Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» asarida yozadi: «Ba on zabon besh az vay va beh az vay kase she'r naguftaast va gavhari nazm nasufta» («U tilda, ya'ni turkiyda hech kim undan ko'p va undan yaxshi she'r ayta olmagan va nazm durdonalarini socha olmagan» (Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. «Irfon», Dushanbe-1966, 110-bet).

Alisher Navoiyning hikmatga boy she'riy merosi ko'lamining kengligi bilan ham ahamiyatlidir. Uning asosini 45000 misraga yaqin o'zbekcha she'rlarini o'z ichiga olgan «Xazoyin ul-maoniyy» yig'ma devonlar va 12000 misradan ziyod fors-tojik tilidagi she'rlaridan tarkib topgan «Devoni Foniyy», shuningdek, forsiyda bitilgan 6 falsafiy qasidadan iborat «Sittai zaruriya» («Olti zarurat») hamda yil fasllari tasviriga bag'ishlangan «Fusuli arbaa» («To'rt fasl») qasidaları tashkil etadi. Bulardan tashqari, shoir she'riy merosiga Muhammad alayhis-salom bilan bog'liq qirq hadisning tarjima-sharhi asosida vujudga kelgan «Arbain», hazrati Alining «Nasr ul-laoniyy» asarining she'riy tarjima-sharhi hisoblangan 266 ruboiydan tarkib topuvchi «Nazm ul-javohir», islom dini qonun-qoidalari sharhi talqiniga doir «Siroj ul-muslimin» singari asarlari hamda «Xamsatul-mutahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mezon ul-avzon», «Mahbub ul-qulub», «Munshaot», «Vaqfiya», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Tarixi muluki Ajam» kabi nasriy asarlari tarkibidagi masnaviy, ruboiy, qit'a, fard janrlarida bitilgan badiiyat namunalari ham mansubdir.

8.1. Alisher Navoiy devonlari, ularning tartib berilishi tarixi, janriy tarkibi va mavzulari

Alisher Navoiy badiiy ijod bilan bolalik yillaridanoq shug'allana boshladi. Oila muhiti, Xuroson hukmdori Abulqosim Bobur Mirzoning yosh shoirga bo'lgan munosabati uning ijodiy salohiyatini tez orada ravnaq topishiga va ilmda e'tirof etilganidek, 10-11 yoshlarida Mavlono Lutfiydek yirik so'z san'atkorining nazariga tushib, keksa ijodkorning yuksak bahosi bilan ulug'lanishiga imkon yaratdi. Alisher Navoiy 23-24 yoshlarida shoir sifatida el orasida tanilgani, uning she'rlari Movarounnahr-u Xuroson sarhadlaridan o'tib shuhrat qozonganiga qaramay, asarlarini jamlab devon tartib berishga shoshilmadi. Ehtimol, shoir bu davrda Mashhaddan Hirotga qaytganida, hayotidagi eng og'ir yo'qotishlar tufayli bu ishga jiddiy e'tibor qilmagan bo'lishi mumkin. Zero, uning sal keyinroq Samarqanddan ustozi Sayyid Hasan Ardasheriga maktub tarzida yozgan «Masnaviy»sidagi o'z ijodidan ko'ngli to'lib yozgan faxriya – baytlari shoirning xalq orasida sohib devon tarzida tanilishi uchun imkoniyat allaqachon vujudga kelganligini tasdiqlaydi.

Alisher Navoiy ijodi muxlislari bu noyob iste'dod sohibining badiiy yaratmalarini o'z vaqtida qadrladilar. Ulug' shoirning sohib devon ijodkor sifatida tanilishida she'riyati muhiblarining hissasi beqiyos kattadir. Ularning sa'y-harakati bilan hijriy 870, milodiy 1465-1466-yillarda shoirning ilk norasmiy devoni vujudga keldi. Bu devon taniqli xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan nasta'liq xati bilan ko'chirilgan bo'lib, noma'lum musavvir tomonidan naqshlar bilan bezatilgan edi. Devonga maxsus nom berilmaganligi boisidan faksimil (foto) nusxasini 1968-yilda birinchi marta nashrga tayyorlagan va chop ettirgan taniqli adabiyotshunos Hamid Sulaymon uni «Ilk devon» deb atadi. «Ilk devon»dan 391 g'azal, 1 mustazod, 1 muxammas va 41 ruboiy o'rin olgan bo'lib, ularning barchasi 434 ta she'rni tashkil etadi. Mazkur asar Alisher Navoiy ijodining dastlabki bosqichlarini o'rganish uchun ishonchli manba sifatida ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaro Xuroson taxtini egallagandan so'ng, uning taklifi bilan o'zining birinchi rasmiy devoni «Badoe' ul-bidoya» («Badiiylik ibtidosi»)ni tartib berdi. Mazkur devon XV asr adabiy hayotida juda katta voqea bo'ldi. Shoirning bu devoni o'zigacha yashagan ijodkorlar va zamondoshlari devonlaridan ancha farq qilar edi. Avvalo, devon tartib berish uchun debochaga o'rin berish zarurligi ijodiy tajriba

tarzida «Badoe' ul-bidoya»dan (Bizning bu ta'kidimiz o'zbek mumtoz devonchiligiga daxldor) boshlandi. Shuningdek, shoir Sharq devonchiligi qator tamoyillarini isloh qilib, uning mukammallik kasb etishi uchun e'tibor qilinishi zarur bo'lgan jihatlarini amaliyotda ko'rsatdi. Alisher Navoiy ushbu devonda debochadan so'ng dastlab g'azallarini, keyin esa boshqa janrdagi asarlarining radifi yoxud qofiyasidagi oxirgi harfiga tayanib, qat'iy tartibda, arab alifbosi sirasida o'rin berishga e'tiborni qaratdi. Shuningdek, she'rlarining mavzulari, g'oyaviy yo'nalishi ham diqqat markazida turdi. Alisher Navoiy har bir harf sirasida kelgan g'azallarning dastlabkilari Alloh hamdi va Muhammad alayhis-salom na'tiga bag'ishlanishi, shundan so'nggina boshqa mavzudagi g'azallar tartib bilan joylashtirilishi lozimligini mazkur devon debochasida alohida ta'kidladi. Eslatilgan muqaddimada ulug' shoir matlada aytilgan fikrni g'azalning maqtaiga qadar tadrijiy rivojlantirib borish hamda oshiqona she'rlar tarkibida mav'iza, pand, hikmatlarga doir baytlar kiritilishi shartligini ta'kidladi. O'zi zikri o'tgan tartiblarni barcha devonlarida amaliyotda ko'rsatishga muyassar bo'ldi.

«Badoyi' ul-bidoya»dan she'riyatning o'n bir janriga doir asarlar o'rin olgan bo'lib, ularning miqdori va tartibi quyidagichadir:

1. G'azal – 777	7. Ruboiy - 85
2. Mustazod – 3	8. Lug'z - 10
3. Muxammas – 5	9. Muammo - 52
4. Musaddas – 2	10. Tuyuq - 10
5. Tarje'band – 3	11. Fard - 53
6. Qit'a – 46	

Mazkur devondagi she'rlarning umumiy miqdori 1046 tani tashkil etadi. «Badoyi' ul-bidoya»da «Ilk devon»dagi bir qism she'rlar ham kiritilgan. Keyinchalik bu asarlar «Xazoyin ul-maoniy» yig'ma devonlari tarkibidan o'rin olgan.

Alisher Navoiy 1483-yilda ikkinchi rasmiy devoni «Navodir un-nihoya» («Behad nodirliklar»)ni tuzdi. Devonning Abdujamil kotib va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan nisbatan to'liq nusxasi bizgacha yetib kelgan. XX asming 70-yillari oxirida Alisher Navoiyning dastxati topilganligi haqidagi xabar ilm ahlini qiziqtirib qoldi. Bu haqda akademik B.Valixojayev Eron saltanati kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozmalar ko'rsatkichidagi qaydlarga tayanib birinchilardan bo'lib ilm ahliga ma'lumot berdi. Keyinchalik akademiklar V.Abdullayev, B.Valixojayev, prof. A.Hayitmetov va S.G'aniyevlarning maqolalari

e'lon qilindi. Masala bilan izchil shug'ullangan adabiyotshunos S.G'aniyeva shov-shuvlarga sabab bo'lgan qo'lyozma izidan tushdi va Eron Islom Respublikasidan uning surat-nusxasini olishga muyassar bo'ldi. Izlanishlardan ma'lum bo'ldiki, mazkur kitob ulug' shoir «Navodir un-nihoya» devonining notugal nusxasi bo'lib, uning muqovasida Alisher Navoiyning bir qatorlik qo'lyozmasi hamda muhrining aksi bor ekan. Bundan qat'iy nazar, surat-nusxa «Navoiy dastxati» (Toshkent: «Fan», 1991) nomi bilan o'quvchilarga taqdim etildi. Olima mazkur kitobga yozgan so'z boshida, jumladan, quyidagilarni qayd etadi:

Ziyo ul-haq va-d-dunyo va-d-din
Berib ikkinchi devonimga tazyin.
Savod uzra savod ar qildim mastur,
Val ma'nidadur nur a'lo nur.

Katabahu al-abd al-faqir Alisher al-mashhur bi-n Navoiy g'af-ara zunubahi (ya'ni, haq, dunyo va dinning nuri ikkinchi devoninni bezadi. Garchi qoralama ustiga qoralama yozilgan esa-da, lekin ma'nosida nur ustiga nur bo'lib tushdi. Bituvchi banda va faqir Navoiy nomi bilan mashhur Alisher, uning gunohlari kechirilgay!) Shu yerda Navoiy muhri bosilgan: («Kun, osha fi-d dunyo ka-l g'arib-al-faqir Alisher») (Ya'ni: Dunyoda faqir va g'arib Alisherdek hayot kechir) (O'sha kitob, 6-bet).

«Navodir un-nihoya»ning nisbatan to'liq nusxalarida 862 she'r joylashtirilgan. Bular «Badoyi' ul-bidoya» tartib berilgandan so'ng ijod qilingan she'rlar bo'lib, ular ham keyinchalik «Xazoyin ul-maoniy»ga kiritilgan.

Alisher Navoiyning avlodlar oldidagi yana bir buyuk xizmati uning deyarli barcha lirik turga mansub yozgan asarlarini o'z bag'riga olgan «Xazoyin ul-maoniy» («Ma'nolar xazinasi») yig'ma devonlarining tartib berganligi bo'ldi. Bu xayrli ishning amalga oshishida murshidi komil Nuriddin Abdurahmon Jomiy va zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqarolar tashabbuskor bo'ldi. Ulug' shoirning «Xazoyin ul-maoniy» «Debocha»sida bayon etilgan qaydlaridan ayonlashadiki, «Badoyi' ul-bidoya» va «Navodir un-nihoya» devonlari tartib berilgandan so'ng, ijod qilingan she'rlar to'planib qoladi. Ulkan so'z san'atkori ularning taqdiri haqida o'ylaydi va yozadi: «Xotirg'a kelur erdikim, agar bu avroqqa rabt-u tartib berilmasa, bir havodis tundbodi eskach, har safhasin bir yon sovurg'ay va agar bu gul barglarini zeb-u oyin bila bir guldasta bog'lamasak, bir navoyib nasimi yetkach, har varaqin bir

yon uchurgʻay» (MAT, 3-tom, 12-bet). Biroq bu ishni amalga oshirishda shoir oʻzida yetarli quvvat topa olmaydi. Ana shunday bir vaqtda Sulton Husayn Boyqaroning Alisher Navoiy nomiga oʻz sheʼrlarini toʻplab devon tartib berishi lozimligi haqida «farmoni vojib ul-izʻoni» («itoat etishga majbur farmoni») eʼlon qilinadi. Alisher Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiy bilan maslahatlashadi. Ularga Amir Xusrav Dehlaviyning Malikshoh Alp Arislon nomiga bagʻishlab, besh devonlar silsilasini tuzgani, ular oʻz zamonasida gʻoyat mashhur boʻlsa-da, keyingi davrda faqatgina nomlari saqlangani maʼlum edi. Ayni anʼanaga ixlosmand Alisher Navoiy «Xazoyin ul-maoniy»ni toʻrt devon shaklida tuzishni maʼqul koʻradi. Shunday qilib, shoir oʻzbek tilida yozgan deyarli barcha sheʼrlarini toʻrt devonga ajratadi va ularning har birini inson umrining muayyan fasliga mos keladigan bir nom bilan ataydi.

Ulugʻ shoir ijodiy hayotining 7-8 yoshidan 20 yoshigacha boʻlgan qismini umrining navbahori-«sigʻar» (yoshlik) fasli sifatida qayd qiladi va shu muddatda yozilgan sheʼrlariga «Gʻaroyib us-sigʻar» («Yoshlik ajoyibotlari») nomli birinchi devonidan oʻrin beradi. 20-35 yoshlar oraliqʻi umrining yozi-«shabob» (yigitlik) ayyomi boʻlib, muallif bu davr devonini «Navodir ush-shabob» («Yigitlik nodirliklari») tarzida nomlaydi. 35-45 yoshni umming kuzi-«vasat» (oʻrta yosh) hisoblagan ulugʻ shoir «Badoyiʻ ul-vasat» («Oʻrta yosh goʻzalliklari») devoniga ana shu yillarda bitilgan sheʼrlarini kiritadi. Nihoyat 45-60 yosh «kibar» (keksalik) avoni boʻlib, inson umrining qishiga qiyoslanadi va ayni devon «Favoyid ul-kibar» («Keksalik foydalari») deb ataladi. Bu majmualarning barchasi «Xazoyin ul-maoniy» («Maʼnolar xazinasi») nomi ostida birlashtiriladi va 1492-1498 yillar oraligʻida tartib beriladi. «Debocha»da berilgan maʼlumotlarga koʻra, mazkur devonlardan oʻrin olgan har bir sheʼr bevosita Sulton Husayn Boyqaro nazaridan oʻtkazilgan. Albatta, hazrat Navoiyning bu taʼkidlarini toʻgʻri maʼnoda qabul qilishni aqlga sigʻdirib boʻlmaydi. Negaki, yigʻma devonlardan uch mingdan ziyodroq sheʼr oʻrin olganligiga eʼtibor qilinsa, Sulton Husayn Boyqaroning ularni birma-bir nazardan oʻtkazganligini tasavvurga sigʻdirish qiyin. Fikrimizcha, ulugʻ shoirning bunday qaydini maktabdosh doʻst va zamon podshohiga yuksak hurmati nishonasi sifatida qabul qilish, yanada aniqroq aytadigan boʻlsak, davr insho sanʼatining uslubiy jilosi maʼnosida tushunish pand bermaydi.

«Xazoyin ul-maoniy» devonlaridan oʻrin olgan sheʼrlarni toʻla maʼnoda tarixiylik tamoyiliga rioya qilingan holda joylashtirilgan deyish

qiyinroqdir. Chunki ulug' shoir katta miqdorda yig'ilgan she'rlarni devonlarga taqsimlaganda, har bir she'rning ruhi, uslubini e'tiborga olishga uringan. Ammo oradan o'tgan vaqt o'z gapini aytgan hamda she'rlarni tarixiy va mavsumiy aniqlik bilan joylashtirishning iloji bo'lmay qolgan. Bunday fikr taniqli navoiyshunoslar A.Hayitmetov, M.Shayxzoda va H.Sulaymon tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 2-tom, Toshkent: «Fan», 1977, 86-bet).

«Xazoyin ul-maoniy» debocha, 2600 g'azal, 133 ruboiy, 10 muxammas, 4 mustazod, 5 musaddas, 4 tarje'band, 210 qit'a, 10 lug'z-chiston, 52 muammo, 13 tuyuq, 86 fard, 1 masnaviy, 1 qasida, 1 musamman, 1 tarkibband, 1 soqiynoma jami 16 janrdagi she'rlardan iboratdir. Har bir devonga 650 g'azal kiritilgan. Shu kichkina ishoraning o'zidan ham ulug' shoir «Xazoyin ul-maoniy»ni tartib berishda tarixiylik tamoyilidan birmuncha chekinganini sezish mumkin. Bu fikrni «G'vroyib us-sig'ar» va «Navodir ush-shabob» devonlari tarkibida «vasat» hamda «kibar» davriga oid g'azallarning va aksincha, «Badoyi' ul-vasat» hamda «Favoyid ul-kibar»da «sig'ar»-u «shabob»ga daxldor she'rlarning mavjudligi ham quvvatlaydi. Jumladan, «G'aroyib us-sig'ar» devoni tarkibidan o'rin olgan g'azallardan birida quyidagi bayt mavjud:

Yoshing ellik bo'ldi, yuz qo'yg'il fano tufrog'ig'a,

Kim, shabob ayyomi aysh-u beadablig' chog'i bas

(MAT. 3. 201-b.)

Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Shuningdek, «G'aroyib us-sig'ar» devonidagi bir qator she'rlarda Sulton Husayn Boyqaroning podsho sifatida tilga olinishi ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi. Zero, Sulton Husayn Boyqaro Xuroson taxtini egallaganida, ulug' shoir 28 yoshda edi. Bulardan tashqari, Sayyid Hasan Ardasherining vafoti (1488-1489) munosabati bilan yozilgan masnaviy «Navodir ush-shabob» devonidan o'rin olgan. Holbuki, bu davrda ulug' shoir 47-48 yoshlarda edi. Ko'rinadiki, «Xazoyin ul-maoniy» devonlariga taqsimlangan she'rlar nisbiy mohiyat kasb etadi. Yana shuni unutmazlik loziniki, «Xazoyin ul-maoniy»dan o'rin olgan asarlar 1498-yilga qadar yozilgan she'rlardir. Taniqli adabiyotshunos olim Hamid Sulaymon «Xazoyin ul-maoniy» devonining ilmiy-tanqidiy matnini yaratish sohasida juda katta izlanishlar olib bordi. Tadqiqotchi «Xazoyin ul-maoniy»ning Toshkent, Sankt-Peterburg, Dushanbe, Boku, Parij, London va dunyoning boshqa shaharlaridagi muzey hamda kutubxonalarida saqlanayotgan ko'p sonli qo'lyozmalari surat nusxalarini yig'ib, ularni qiyosiy o'rganib chiqib, nashr ettirdi. (Alisher

Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. I, II, III, IV tomilar. Toshkent: «Fan», 1959-1960.) Alisher Navoiyning 1498-yildan keyin ijod etgan hamda turli sabablarga ko'ra mazkur yig'ma devonga kiritilmagan she'rlari ham olimning e'tiboridan chetda qolgan emas. Yig'ma devonlarning Hamid Sulaymon nashri IV tomida bunday she'rlar «Navoiy tomonidan «Xazoyin ul-maoniy»ga kiritilmagan she'rlar» sarlavhasi ostida keltirilgan bo'lib, ular 24 g'azal, 2 ruboiy, 8 qit'a, 4 farddan iborat (Qarang: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. IV tom, Toshkent: «Fan», 1960, 773-794-betlar). Keyinchalik bu she'rlarning yana yangi topilganlarini qo'shib, filologiya fanlari doktori Fozila Sulaymonova «Ayyomi visol o'ldi yana» nomi bilan mo'jaz bir to'plam holida (Toshkent, 1996) ulug' shoir ijodi muhiblariga tuhfa qildi. (Bu haqda qarang: Vohidov R. Navoiy she'rig'a solg'il quloqki... «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1997-yil 7-fevral).

Alisher Navoiy she'riy merosi ko'lamining kengligi, ayni choqda rang-barang mavzularni o'zida mujassamlashtirganligi bilan ahamiyatlidir. She'rda hayotning barcha murakkabliklari haqida nozik ishoralarda badiiy fikr yuritish adabiy ijodga xos yetakchi xususiyat sanaladi. Shu ma'noda ulug' shoir she'riyatini u yashagan davrning betakror qomusi deyish mumkin. Unda shoir zamondoshlarining shavq-u zavqi, tabassumi-yu qahqahasi, g'azabi-yu nafrati, ingrashi-yu dardli fig'oni, shirin xayollari-yu ezgu niyatlari, baxtli kunlari-yu musibati, to'y-u ta'ziyasi, xullas, murakkab ruhiy-maishiy olami, sertashvish hayoti sahifalari yorqin iz qoldirgan. Buyuk mutafakkir faoliyat ko'rsatgan zamonning ilmiy-badiiy saviyasi, tafakkur kengliklari, falsafasi, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, ilohiy-irfoniy mezonlari uning she'riy merosida badiiy tajassumini topgan. Shu bois ulug' shoirning rangin she'riyati mohiyat-mazmuni bilan, shubhasizki, ma'nolar xazinasidir. Unda Sharq mumtoz adabiyoti an'analari takomillashtirilgani, hamd, na't, mav'iza yo'nalishidagi she'rlarga keng o'rin berilganini kuzatish mumkin. Ishq-muhabbat mavzusi esa kichik she'riy asarlarining tayanch yo'nalishini tashkil etadi. Ayni choqda bu ko'hna va doimo yangilanib boruvchi barhayot mavzu ulug' shoir qalamida ayrica joziba kasb etdi. Natijada uning oshiqona she'rlari bag'rda XV asr ikkinchi yarmi hayotining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, ilohiy-irfoniy qarashlari go'zal badiiy ifodasini topdi va shunday kichik janrdagi asarlar mavzular olamining boyitilishiga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Ishq-muhabbat inson-ma'naviy kamolotida hal qiluvchi mavqega egadir. Ulug' shoir muhabbat mavzuida qalam tebratar ekan, eng avvalo, dard ahli—oshiqlarga murojaat qiladi:

**Ey Navoiy, dardlig' nazmingni dard ahli bilur,
Dardsiz dog'i bo'lur oni o'qig'och ahli dard.**

(MAT.5. 93-b.)

Alisher Navoiy she'riyatida ishq va dard bir-biri bilan chambarchas bog'liq, biri ikkinchisini doimo taqozo qilib turuvchi tushunchalardir. Dard aslida inson vujudidagi xastalikni anglatsa-da, biroq u ijod va ishq olamida ijobiy ma'no kasb etadi. Shoir nazmidagi «ahli dard» esa aqlni hayratga solg'uvchi tuyg'ular tug'yonidan qalblarida uyg'ongan jo'shqin muhabbat bois ishq yo'lini ixtiyor etgan oshiqlardir. «Hayrat ul-abror» dostonida bu egizak tushuncha pok niyatli oshiqning ma'naviy kamolotga, poklik olamiga yetaklovchi vosita sifatida ulug'lanadi:

Oshiq ani bilki, erur dardnok,

Ham tili, ham ko'zi-yu ham ko'ngli pok.

O'zlugidin ishq ani pok etib,

Balki fano o'tig'a xoshok etib.

(Xamsa. 1960, 87-b.)

Alisher Navoiy she'riyati haqsevarlik va insonsevarlik ta'limoti bo'lgan tasavvuf g'oyalariga o'zgacha jilo va sayqal berish bilan ravnaq topadi. Masalaga shu nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, ulug' shoir baytlaridagi «o'zlugidin ishq ani pok etmoq»-ishq vositasida oshiqning eng katta dushmani—nafsi ustidan g'olib kelishidir. «Fano o'tig'a xoshok bo'lmoq»-oshiqning eng ezgu maqsadining amalga oshishi, uning «Ma'shuqi azal visoliga vosil» bo'lishidir. Buning uchun «dardnok» oshiqning «ham tili, ham ko'zi-yu ko'ngli pok» bo'lmog'i zaruriy shart hisoblanadi. Poklik—juda katta tushuncha. Tilni pok tutmoq — uni bema'ni gaplar uchun ishlatmaslik, g'iybat-tuhmatga berilmaslikdir. Ko'zni pok tutmoq — shubhali narsalardan saqlanish, ko'rish noravo bo'lgan nomahramlarga boqmaslik hisoblanadi. Ko'ngilni pok tutmoq esa — umuman man' qilingan jamiki narsalardan, istaklardan tiyilishdir. Ko'rinadiki, poklikni ixtiyor qilgan inson o'z haddi va haqqiga qanoat bilan yashamog'i zarur ekan.

Ishq-muhabbat talqini ulug' shoir she'riyatidagi eng serqirra ma'no-mohiyat kasb etuvchi mavzu sanaladi. Jumladan, insonni insonga, hayotga, tabiatga va Yaratuvchiga bo'lgan samimiy sevgisini ifodalagan she'rlar bu keng qamrovli mavzuning tayanch ustunidir. Alisher Navoiy qit'alarida bu tushuncha haqiqiy va majoziy ishq tarzida talqin qilish mumkin bo'lgan yo'nalishda badiiy ifodasini topadi. Haqiqiy ishq insonning Allohga, majoziy ishq esa insonning insonga, hayotga, tabiatga

va butun mulki borliqqa bo'lgan muhabbatidir. Ulug' shoir mavjudot olami ajoyibotlari orasida ziddiyat emas, balki bog'liqlik, aloqadorlikni ko'radi. Ular bir-birini taqozo qiladi. Alisher Navoiyga xos bunday dunyoqarash uning qit'alaridan birida sarlavha vazifasini bajargan: «Majozdin maqsudi haqiqat ekani izhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni ekanin padidor qilmoq»

**Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.
Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,
Qilur majozni nafi ulki, behaqiqat erur. (6. 512)**

Ulug' shoir mazkur qit'ada majoziy muhabbatni e'tirof etgani holda, o'sha ishq poklik va halollik bilan nurlidir hamda u poklanish tufayli ilohiy ishq maqomiga ko'tariladi, degan g'oyaga sodiq qoladi. Shuningdek, ulug' shoir majoziy ishqdan murod ilohiy ishq haqida o'ylash, fikr yuritish, uning hijron-u iztiroblaridan lazzatlanish ahli haqiqatning tanlagan yo'lidir, deydi. Bu yo'lda tariqat va uning hayotbaxsh ta'limoti madadkordir. Alisher Navoiy she'riyatida, jumladan, tahlil qilinayotgan qit'ada majoz va nazmiy san'atlar vositasida badiiy mushohada yuritish mayli baland. Aksariyat hollarda so'zlar zulma'naynlik (ko'p ma'nolilik) fazilatiga ega. Shuning uchun ular mohiyatini darrov payqash dushvor. Navoiyona misralar mag'ziga chuqur mulohazasiz yetish imkondan tashqaridir. Shunday fazilat yuqoridagi va quyida ko'chiradiganimiz qit'ada ham yorqin ko'zga tashlanadi:

**Ko'rmasa husni majoz i chra juz haq sun'ini,
Oshiqekim, bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.
Zohido, bu ishqdin man' aylamas oshiqnikim,
Gar sen idrok aylasang, ayni haqiqatdur majoz. (6.512-513)**

Ushbu qit'ada ulug' shoimning falsafiy mushohadasida teranlik bilan yonma-yon dadillik va aniqlik turganligini his qilish qiyin emas. Chinakam oshiq yor — mahbubasi jamolida Yaratganning nuri tajalliysini his eta olsa va uning sa'y-harakatlarida poklik ustuvor bo'lsagina, majoz haqiqat pillapoyalariga ko'tarilishi mumkin. Qit'ada zohidga murojaat ham bejiz emas. Umuman, zuhd-u zohidlik masalasidagi qarash ehtiyotkorlikni taqozo etadi. Chunki bu toifa ahlining xatti-harakatida namuna olsa arzigulik jihatlar bor. Ular toat-u ibodat, namoz-u ro'zani kanda qilmaydi. Doimo tavba qilib, tahoratli yurishadi. Biroq ularning riyokorligi toat-u ibodatini ko'z-ko'z etishi va jannat tama'ida bo'lishlarida yorqin ko'rinadi. Oshiq va

zohid dunyoqarashlari o'rtasidagi keskin tafovutga adabiyotshunos N. Komilovning «Tasavvuf» kitobida nozik ishoralar bor. U o'z fikrlariga mashhur so'fiy ayol Robia Adviyaning (714-801) Allohga munajatlarida quyidagicha nola qilib aytgan so'zlarini keltirish bilan oydinlik kiritadi: «Ey Parvardigorim, Ey yori aziz, agar jannating tama'ida toat qiladigan bo'lsam, jannatingdan benasib et, agar do'zaxingdan qo'rqib ibodat qiladigan bo'lsam, meni do'zax o'tida kuydir, ming-ming roziman! Ammo agar Sening jamolingni deb tunlarni bedor o'tkazar ekanman, yolvoraman, meni jamolingdan mahrum etma!» (Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1996, 6-bet). Ko'rinadiki, tasavvuf ahlida hayotga tavakkul bilan qarash kayfiyati baland. Ularning qat'iy ishonchiga ko'ra, solik ishq va tariqat maqomlari sari intilishini davom etishi, bu haqda baland ovoz bilan gapirmasligi, tama'dan yiroq turishi lozim. Ulug' shoir g'azallarida ushbu fikrlarni quvvatlovchi ko'plab baytlarni uchratish mumkin:

**Navoiy, ishqdin ne kelsa, dam urmaki oshiqqa,
Keraktur ishq pinhoni-yu dog'i ishq pinhoni.** (6. 426.)

Alisher Navoiy ushbu bayt bag'riga o'zi muridi komili bo'lgan naqshbandiya tariqatining «Dil ba yor-u dast ba kor» tayanch g'oyasi mohiyatini singdirgan. Aslida ulug' shoir she'riyati qahramonlari ishqdan yetgan barcha ozor-u mashaqqatlarga sabot va matonat bilan bardosh berishga tayyordirlar. «G'aroyib us-sig'ar» devoni g'azallarining biriga mansub bo'lgan quyidagi bayt she'rda harakat qiluvchi qahramoni haqida ham shunday xulosaga kelishga asos bo'ladi:

**Ey Navoiy, ishq mushkil deb nechuk tarkin tutay,
Elga gar bu ish hunar bo'lsa, bo'luptur fan manga.** (3. 35.)

Ulug' shoir ishq bobida tenglik falsafasini ilgari surib, g'azallarining birida: «Ishq aro shoh-u gado tengdir, balki gado fuzun», - deya e'tirof etadi. Biroq bu muqaddas tuyg'uni e'tiqodida sobit bo'lmagan, munofiq kishilar tomonidan toptalishini keskin tanqid qiladi:

**Ulki ermas ishq pok-u sajda aylar ko'rsa husn,
O'yladurkim, aylagay fosih tahoratsiz namoz.** (3. 182.)

Husn – go'zallikni ko'rib, unga mahliyo bo'lgan kishining sajda qilishi pok ishqning nishonasi emas. Undagi «sadoqat» va «e'tiqod» nobakor kimsaning yuviqsiz – tahorat olmay namoz o'qishi bilan barobardir. Ishq, avvalo, poklik, qolaversa, sadoqat-u chinakam e'tiqod bilan muqaddasdir. Mana shu talab-tamoyillar buzilgan joyda xoh majoziy, xoh ilohiy ishq bo'lsin, bular haqida gap-so'z bo'lishi mumkin

emas. Ishqda vafo, sadoqat g'oyasi shoirmning quyidagi g'azalida oshiqning o'ziga xos qasamyodi sifatida ifoda etilgan:

Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a parvo aylasa,
Har ko'ngul hamkim sening shavqungni paydo aylasa.
Har kishi vaslin tamanno aylasam navmid o'lay,
Har kishi hamkim sening vasling tamanno aylasa.
O'zgalar husnin tamosho aylasam, chiqsun ko'zum,
O'zga bir ko'z hamki husnuningni tamosho aylasa.
G'ayr zikrin oshkora qilsa lol o'lsun tilim,
Qaysi bir til hamki zikring oshkoro aylasa.
Rashkdin jonimg'a har nargis ko'zi bir shu'ludur.
Bog' aro nogoh xirom ul sarvi ra'no aylasa.
Yo'q og'izdin nukta aytur mahvashimdek bo'lmag'ay,
Gar quyosh har zarrasidin bir Masiho aylasa.
Oqibat jonimg'a yetti, ey xush ul mug'kim, meni
Bir qadah birla xarobot ichra rasvo aylasa.
Kelturung dafi jununumg'a parixon, yo'q tabib
Kim ul ansabdur pari har kimni shaydo aylasa.
Subhdek bir damda gardun qo'ymag'ay osorini,
Nogah ahli sidq ko'ngli mehrin ifsho aylasa.
Dahr sho'xig'a, Navoiy, sayd bo'lma nechakim,
Kun uzori uzra tun zulfin mutarro aylasa. (1, 66-67).

Ko'chirilgan g'azal o'n baytli, tuzilishiga ko'ra yakpora—musalsaldir. Mavzu va g'oyaviy yo'nalishi nuqtai nazaridan oshiqona-orifona g'azallar sirasiga kiritish mumkin. Radifli («aylasa» o'zgarishsiz takrorlanib, shunday vazifani ado etadi), taxallusli. Matla' o'zaro qofiyalangan, birinchi bayt (band) va maqtaiga (xulosa, xotimaga) ega. Matndagi «parvo», «paydo», «tamanno», «tamosho», «oshkoro», «ra'no», «Masiho», «rasvo», «shaydo», «ifsho», «mutarro» so'zlari qofiya vazifasida kelgan. Qofiya uchun mazmun ozor chekkan misralar ko'zga tashlanmaydi. G'azalda ma'shuqa bevosita ishtirok qilmaydi. Uning haqidagi barcha ma'lumot-u xabarlar oshiq tilidan beriladi. g'azalda matladan boshlangan mazmun (oshiqning ma'shuqa nazdidagi qasamyodi) maqtaga qadar izchil davom etadi. Ayni uslubiy-g'oyaviy jilo g'azal yakporaligini ta'min etgan. G'azalda majoziy va ilohiy-irfoniy ishq qorishiq keladi. Bunday mayl, ayniqsa, g'azalning y yetti va sakkizinchi baytlarida ravshan ko'rinib qoladi. Undagi «quyosh», «zarra», «Masiho», «mug'»,

«qadah», «xarobot» singari qator ishoralar shunday xulosaga kelish uchun asos beradi. Ishqda poklikni tayanch shart sifatida biluvchi oshiq unga rioya etishni vujud-vujudi bilan istaydi va ayni talabni ma'shuqadan ham so'raydi. Shunday bayt misralarida qasamyodlar yonma-yon tutilib, badiiy talqin beriladi: Oshiq o'z qat'iy so'zi ustidan chiqish uchun yuragini tilka-pora qilishga, juvonmarg bo'lishga, ko'zlarining ko'r, tilining lol (soqov)ga aylanishiga rozi. Shunday qarg'ishlar shartini buzgan ma'shuqaga yoxud uni poklik yo'lidani chalg'itishga urinuvchi - ag'yorga ham ravo ko'riladi. G'azalda shoh baytlar uchraydi. Fikrimizcha, beshinchi va oltinchi baytlar shunday xususiyatga ega. Unda bir necha badiiy san'atlar (tashbeh, yashirin talmeh, mubolag'a, tanosub va hokazo) qorishiq kelib misralar nazokatini ko'tarishga xizmat qilgan. Oshiq gulzor ichra xirom qilib yurgan sarvi ra'no ma'shuqasini nargisdan ham rashk qiladi. Ma'shuqa nuqta misol (yo'q hisobi) og'izchasi bilan so'z aytsa, uning oydek gulgun chiroyi yana ochiladi va hokazo.

Alisher Navoiy she'riyatida hamd, na't yo'nalishidagi asarlar, ijtimoiy hayotning turli muammolari, odob-axloq me'yorlariga bag'ishlangan badiiyat namunalarini juda ko'plab uchratish mumkin.

8.2. Alisher Navoiy g'azaliyotining shakliy, g'oyaviy xususiyatlari, yetakchi qahramonlari va badiiyati

Alisher Navoiyning o'zbek tilidagi qomusiy devoni «Xazoyin ul-maoniy» mumtoz adabiyotimiz xazinasidagi jozibali she'riyatning eng yuksak cho'qqisi sanaladi. Ulug' shoiming kichik she'riy janrlar taraqqiyoti tarixidagi muhim xizmatlaridan biri shuki, u o'zi yashagan davrga qadar turkiy badiiy so'z san'atida mavjud bo'lgan g'azal, masnaviy, qasida, tuyuq, qit'a, ruboiy, fard, soqiynomani yuksak ravnaq pog'onasiga ko'tardi. Shuningdek, yig'ma devonlarini rang-barang mavzularda bitilgan, turkiy she'riyat uchun nisbatan taqchil bo'lgan muxammas va musaddas, musamman va mustazod, tarje'band va tarkibband, muammo va lug'z-chiston singari adabiy shakllar bilan bezadi.

Alisher Navoiy ma'naviy merosi tarkibidagi 16 janr orasida g'azal alohida mavqega ega. Ulug' shoir o'ziga xos uslubda ijod etgan bunday badiiy yaratmalarida, avvalo, mavzuni batafsil yoritish uchun matlada aytilgan fikrni mantiqiy rivojlantirib borish, she'r qahramoni hissiy-

ruhiy kechinmalarini badiiy san'atlar yordamida haqqoniy va samimiy tasvirlashga erishdi. Oshiqona g'azallari tarkibida mav'iza—pand-nasihat mazmunidagi baytlarga keng o'rin berdi. Ayni mayl g'azal janrini tor oshiqona qoliplardan ma'no-mavzu ko'lamdorligiga olib chiqish uchun qulay imkoniyat yaratdi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalanishda ulug' shoir yuksak san'atkorlik namunalari namoyish qildi. O'zidan keyingi ijodkorlar uchun ilhom manbai, adabiy maktab vazifasini o'tagan navoiyona bunday uslubning shakllanishida, shubhasiz, XV asrga qadar musulmon mintaqa adabiyotida vujudga kelgan adabiy an'analami teran o'rganish muhim ahamiyat kasb etgan. G'iyosuddin Xondamirning ma'lumotiga ko'ra, Alisher Navoiyning bolalik chog'laridanoq ulug' turkigo'y shoir malik ul-kalom Mavlono Lutfiyning nazariga tushib, uning yuksak bahosiga loyiq ko'rilishi yosh shoirning ijod maydonida zavq bilan javlon urishi uchun o'ziga xos adabiy maktab vazifasini o'tagan. «Xazoyin ul-maoniy» tarkibidan o'rin olgan besh musammat (3 muxammas, 2 musaddas) barchasining faqatgina Mavlono Lutfiy g'azalriga bog'langan taxmislar ekanligi fikrimizni to'la quvvatlaydi. Ulardan birining maqtaida quyidagi satrlar mavjud:

**Har gado egnida bo'lsa eski to'n yo choki jayb,
Bilmay asli niyatin qilmoq g'alatdur shakku rayb,
Ey Navoiy, chun sanga ma'lum emastur sirri g'ayb,
Lutfini mayxonada oshufta ko'rsang, qilma ayb,
Kim, bu majnun ixtiyori zulfi qullobindadur. (5. 457.)**

Mavlono Lutfiy g'azaliyoti ravon, o'ynoqi ohangda bitilganligi, baytlarda xalq maqollari va iboralaridan foydalanib yetakchi g'oyani o'quvchiga teran yetkazish hamda insonning murakkab ruhiy holatlari tasvirini she'rxon ko'z o'ngida o'sha vositalar yordamida ta'sirchan bo'yoqdor gavdalantirish fazilatiga egaligi bilan ahamiyatlidir. Alisher Navoiy g'azaliyotida ham lutfiyona bunday uslubning ijodiy rivojlantirilganligini kuzatish mumkin. Ulug' shoir shundan bo'lsa kerak, «Badoyi' ul-bidoya» devoni "Debochasi"da turkigo'y ijodkorlardan Mavlono Lutfiy va Mavlono Sakkokiyga juda yuksak baho berib, yozadi: «...Va uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin Mavlono Sakkokiy va Mavlono Lutfiy rahimahum ollohkim (Alloh ularga marhamatli bo'lsin) birining shirin ab'yoti ishtihori Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroq-u Xurosonda benihoyatdurur va devonlari mavjud bo'lg'ay.» (MAT. 1-tom, 14-bet). Alisher Navoiyning Mavlono Sakkokiy ijodi bilan yaqindan tanishligi

g'azallaridan birining maqtaida kelgan va faxriyaga murojaat asosida yaratilgan quyidagi baytda yorqin namoyon bo'ladi:

Navoiy nazm aro tig'i zabonni uyla surdiki,

Pichoq topmas uyatdin o'zni o'lturmakka Sakkokiy. (4. 423.)

Keltirilgan iqtibosda Alisher Navoiyning turkiy adabiyotning bu ustoz qalamkashi ijodiga bo'lgan mehr-muhabbati, hurmati, ayni choqda bu ulug' shoir bilan o'zaro adabiy musobaqa—mushoira uyushtirgani sezilib turadi. Baytdagi yana bir nozik jihatga e'tibor qilmaslikning iloji yo'q. Alisher Navoiy ikkinchi misrada badiiy san'at qo'llashda nafis mahorat ko'rsatgan. Iyhom tasviriy vositasiga murojaat qilgan ulug' shoir «pichoq»–«pichoqchi» so'zlarini «o'ynatadi». Buning uchun «Sakkokiy»ning «pichoqchi» ma'nosiga ega ekanligi unga qo'l kelgan. Shunday qilib, baytni quyidagicha talqin qilish mumkin: Navoiy nazm bobida mahorat ko'rsatib, shunday go'zal misralar yaratdikim («tig'i zabonni uyla surdiki»–bu o'rinda ham «tig'» orqali pichoq nazarda tutiladi va bu bilan misralararo tanosub hosil qilinadi), ularni o'qigan «Pichoqchi» (Sakkokiy) uyalib, o'zini so'yish uchun pichoq topolmay dog'dadir. Fikrimizcha, so'z san'ati bobida bundan-da yuksak nazokat bo'lmas...

Tabiat Alisher Navoiydan o'z ehsonlarini darig' tutmagan. Jumladan, kuchli hofiza quvvati va bir necha tilni puxta bilish iste'dodini unga ravo ko'rgan. Arab va fors tillarini puxta bilgan shoirga o'ziga qadar bo'lgan fors-tojik va arab adabiyotlarini o'ta sinchkovlik bilan o'rganish imkoniyatini berdi. Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Xoja Hofiz, Shayx Sa'diy, Kamol Xo'jandiy, Salmon Sovajiy, Mavlono Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, singari ustoz ijodkorlar merosini o'ta zavq bilan mutolaa qildi. O'sha ta'b sohiblarining ma'naviy meroslari uning ijodkor sifatida shakllanishida ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ajab emas. Ulug' shoir zikri o'tgan adabiy gulshandan ilk bor tuygan va diqqatini tortgan, dimog'ini qitiqlagan muattar gullar tarovatini bir umrga unutmaydi. Shundan bo'lsa kerak, g'azalchilik bobida o'z she'riyatida Amir Xusrav, Xoja Hofiz, Abdurahmon Jomiy o'rmini alohida ta'kidlaydi va ularni ustoz deyishdan faxrlanadi. «Xazoyin ul-maoniy» va «Devoni Foni»dagi o'nlab ishoralar shundan dalolat beradi. «Favoyid ul-kibar» devonidagi quyidagi qit'a bu jihatdan, ayniqsa, ahamiyatlidir.

G'azalda uch kishi tavidur ul nav'

Kim, andin yaxshi yo'q nazm ehtimoli.

Biri mo'jaz bayonlig' sohiri hind

Ki, ishq ahlini o'rtar so'z-u holi.

Biri Iso nafaslik rindi Sheroz,

Fano dayrida mast-u louboli.
Biri qudsi asarlik orifi Jom
Ki, jomi Jamdurur sing'an safoli.
Navoiy nazmig'a boqsang, emastur,
Bu uchning holidin har bayti xoli.
Hamono ko'zgudurkim, aks solmish,
Angga uch sho'x mahvashning jamoli. (6, 516).

Alisher Navoiyning mazkur qit'asida Sharq adabiyotining uch buyuk allomasi ulug'lanadi. Qizig'i shundaki, ko'chirganimiz she'riy misralarda nom-u taxallusdan nishona yo'q. Alisher Navoiy ijodiyotidan yaxshi xabardor bo'lmagan kitobxon uchun ushbu misralardagi ishoralar jumboqligicha qolaveradi. Qit'aning boshida Amir Xusrav Dehlaviy tilga olinadi. Shoir uni «sohiri hind» tarzida tanishtiradi. Alisher Navoiyning boshqa asarlarida ham bu ishora tez-tez uchraydi. «Sohir—sehrgar, jodugar; ajoyib san'atkor, qiziq hunarlar ko'rsatuvchi» kabi talqinlarga ega. Hind—Hindiston. Shajara ildizi Shahrisabzdan boshlanadigan Amir Xusravning Hindistonda istiqomat qilganligiga ishora. Yakunga keladigan bo'lsak, Amir Xusrav Alisher Navoiy nazdida oddiy shoir emas. U so'z ma'no qirralarini teran kashf etgan va uni sehr—yuksak san'at maqomiga ko'targan ilohiy iste'dod egasidir.

Ikkinchi ustoz—«Iso nafaslik», «rindi sheroz», «mast-u louboli», «fano dayrida» (sohillarida) sayr qilish maqomidagi shaxs. Ayrimlari qayd etilgan fazilat—belgilar rindga daxldor. U—Sherozdan. Alisher Navoiy ma'naviy merosidan voqif kitobxonga manzara ancha oydinlashadi. Ma'no rishtalari Xoja Shamsuddin Hofiz Sheroziyga ulanadi. Majoziy va haqiqiy ishqni bir sho'x jilg'aga mastona oqizish uning qo'lidangina kelgan, xolos. Shuning uchun u mast va sho'xliklar qilishga haqli. U—rindona raftor qilish huquqiga ega. Rind—musulmon mintaqada adabiyotining faol timsollaridan biri. Sho'ro zamonida rind dahriylik ramzi bo'lib keldi. Aslida unday emas. «Ziyrak», «hushyor», «erkin fikrli», «sho'x», «beparvo», «ishratga berilgan», «mayxo'r» kabi ma'nolarga ega rind tasavvuf olamiga daxldordir. Maslak, oyin (tariqat) maqomida esa Xoja Hofiz she'riyatida ustuvor o'rtnashgan. Shundan bo'lsa kerak, Rind Hofiz taxallusining sinonimi ma'nosida ham tushuniladi. Rind so'zi talqinidagi «may», «ishrat», «mayxo'rlik», «beparvolik» va hokazolar majoziy ma'nodadir. Aksarit belgilariga ko'ra, rind-u rindlik malomatiya tariqatiga tortib qoladi.

Yana biri—Orifi jom. Undan poklik nuri yog'iladi. Uning qo'lidagi

singan safol—afsonaviy Jamshid jomidan ham afzaldir. Jom-u may—oriflar nasibasi — ma’rifat nuridir. Bunday dovuqli orif naqshbandiya sulukining Xurosondagi peshvosi Nuriddin Abdurahmon Jomiyning sifatlovchisi. Har uchala ustoz qalbi va asarlarini birlashtiradigan yagona g’oya va fazilat—ishqdır. Uning oxirgi bekati poklanish, oriflik rutbasi. Alisher Navoiy uchun ham bu bekat — orzu, intilish ma’vosi nuqtasidir...

Ulug’ shoir Sharq mumtoz adabiyotining asrlar davomida vujudga kelgan boy an’alarini mufassal o’rganib, Amir Xusrav Dehlaviyga xos so’zning ma’no qirralarini teran kashf etgan holda uni yuksak san’at maqomiga ko’tarish, Hofiz Sheroziyga xos majoziy va ilohiy ishqni bir o’zanga birlashtirib tarannum etish, Abdurahmon Jomiyga xos poklik va ma’naviy yetuklikni ulug’lash singari fazilatlarni o’z ijodida birlashtirdi. Shuningdek, Mavlono Lutfiy va Mavlono Sakkokiy singari qalamkashlarning tajribasidan, dahosidan, ijodidan adabiy ta’sirlandi. Ayni choqda, Alisher Navoiy shakl va ma’noning o’zaro uyg’unligini asarning badiiy salohiyatini oshiradigan hamda uning umrboqiyiligini ta’minlaydigan muhim jihat deb biladi. «Hayrat ul-abror» dostonining muqaddimaviy boblaridan birida adibning bu haqdagi adabiy-tanqidiy qarashlari quyidagicha tasvirlanadi:

**Bo’lmasa e’joz maqomida nazm,
Bo’lmas edi tengri kalomida nazm.
Nazmda ham asl anga ma’ni durur,
Bo’lsun aning surati har ne durur.
Nazmki, ma’ni anga marg’ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo’b emas.
Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma’ni dog’i dilkash anga.**

(Xamsa. 1960, 34).

Shoir nazdida, nazm e’joz—mo’jiza ko’rsatish maqomidadir. Unda shu fazilat bo’lmaganda edi, Tangri kalomida (Qur’oni karimdagi «she’rda sehr bor» iborasi yashirin talmeh vositasida misraga singdirilgan) nazm bo’lmas edi. Badiiy ijod o’ziga xos yuksak ehtiros bilan ulug’langan mazkur parchada muallif nazmdagi eng muhim jihat shakl-u mazmun mavzuidagi mulohazalarini bayon etadi. Avvalo, shuni ta’kidlash o’rinliki, shoir tafakkuridagi shakl g’oyatda katta tushuncha. Uni shoir asarlarining faqatgina jinsi (janri) doirasida chegaralab qo’yish to’g’ri bo’lmaydi. Badiiy yaratmalarda qo’llanadigan tasvir vositalari—adabiy san’atlar ham ma’lum

ma'noda unga taalluqli. Ikkinchidan, shakl va mazmun o'rtasida Iskandar devorini qo'yish ham adolatdan emas. Chunki iste'dodi bor san'atkor qalami tuhfa qilgan badiiy yaratmada (xoh u nasr va xoh nazmda bo'lsin) muallaq turuvchi unsur bo'lmaydi. Anosirning katta-kichikligidan qat'iy nazar, ularning har biri o'z vazifasiga ega bo'ladi. Biri ikkinchisini to'ldiradi, taqozo etadi. Ularning hammasi yagona maqsadni ro'yobga chiqarish, muallif g'oyaviy niyati tantanasi yo'lida xizmat qiladi. Maromiga yetgan badiiy asarni yaxlit tanaga qiyoslash joiz bo'lsa, murakkab jarayonda ishtirok etgan barcha bo'laklar o'sha jismni shakllantirgan teng huquqli a'zolaridir. Ulardan birida nuqson sezilsa, dunyoga keladigan asarning to'laqonligiga putur etishi tayin.

Taniqli adib va navoiyshunos olim M. Shayxzoda «Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida» (Asarlar. 6 tomlik. 4-tom, Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972, 195-216-betlar.) nomli maqolasida shoir g'azaliyotiga xos yetakchi to'rt uslubiy jilo haqida fikr yuritadi. Ularning ikkitasi bevosita tadrij badiiy san'atiga murojaat etish bilan (yakpora yoki voqeaband, musalsal) vujudga keladi. Alisher Navoiy she'riy ijodiga xos bo'lgan g'azallarda baytlarni ma'nan, fikran va shaklan bog'lash orqali ma'lum voqea yaratish yoki mantiqiy izchillikka asoslangan fikrlarni vujudga keltirish bilan ma'lum xulosani bayon etish, shuningdek, baytlar silsilasida obrazning tadrijiy etiluvi, takomilini ta'minlash shular jumlasidandir. Tadrij san'atiga murojaat etish vositasida g'azal tuzilishi jihatidan musalsallik yoki ma'lum voqea asosida vujudga kelishiga ko'ra voqeabandlik kasb etadi. Ma'lumki, Sharq g'azalchiligi tarixida bunday g'azallar uchrab tursa-da, baytlararo mantiqiy bog'liqlik g'azalga xos yetakchi xususiyat maqomini olgan emas edi. Mumtoz adabiyotda davom etib kelayotgan an'anaga ko'ra, g'azallar mohiyatan ko'p mavzuli (parokanda) edi. Mustaqil baytlardan tuzilgan bunday g'azallarda mavzular mantiqan bir-biri bilan izchil bog'lanmagan (ayni ta'kid nisbiy mohiyat kasb etadi) baytlarda yoritilardi. Ularda yagona mantiqiy butunlikni vazn, qofiya, radif singari badiiy unsurlar va she'r qahramonining ichki dunyosi tasviri, shuningdek, muallifning hayotga, ishqqa, zamon va ahli zamonga munosabatini ta'minlab turadi. Alisher Navoiy ijodida tuzilishiga (g'azal misralarining joylashtirilishi) ko'ra har ikkala yo'nalishga oid g'azallar uchrasa-da, ularning aksariyati mohiyatan musalsallik kasb etadi. Fikrimizni quyidagi g'azal bilan asoslashga harakat qilamiz:

Yordin ayru ko'ngul mulkedurur sultoni yo'q,
 Mulkkim sultoni yo'q, jismedururkim, joni yo'q.
 Jismdin jonsiz ne hosil, ey musulmonlarkim, ul
 Bir qora tufrog'dekdurkim, gul-u rayhoni yo'q.
 Bir qora tufrog'kim, yo'qtur gul-u rayhon anga,
 Ul qorong'u kechadekdurkim, mahi toboni yo'q.
 Ul qorong'u kechakim yo'qtur mahi tobon anga,
 Zulmatedurkim, aning sarchashmai hayvoni yo'q.
 Zulmatekim, chashmayi hayvoni oning bo'lmag'ay
 Do'zaxedurkim, yonida ravzai rizvoni yo'q.
 Do'zaxekim ravzayi rizvondin o'lg'ay noumid,
 Bir xumoredurki, anda mastlig' imkoni yo'q.
 Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki, bor
 Hajrdin dardi-yu lekin vasldin darmoni yo'q. (3, 252-253).

Avvalo, ta'kidlash joizki, mazkur g'azalda ko'zga «yarq» etib tashlanadigan san'at bargardonishdir. Ya'ni mazmunni kuchaytirish, ta'kidlab ko'rsatishga xizmat qiluvchi «takrir», takror, qaytarishdir. Ayni g'azalda baytning birinchi misrasi oxirida kelgan so'z yoxud kalimalar guruhi ikkinchi satr boshida kelib, aytilmoqchi bo'lgan g'oyaviy niyatni ta'kidlab ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan: «Mulkkim sultoni yo'q, jismedururkim joni yo'q, Bir qaro tufrog'dekdurkim...» va hokazo. Ikkinchidan, g'azal matlaida ifodalangan bo'liq ma'no-mazmun uning maqtaiga qadar tashbeh, talmeh, tazod, iyhom, tanosub kabi san'atlar vositasida tadrijiy rivojlantirish usulida yozilgan. Unda yor—ko'ngil, mulk—sulton, jism—jon, tufrog' — gul-u rayhon, qorong'u kecha—oy, zulmat—obi hayot (tiriklik suvi), do'zax—ravzai rizvon, xumor (ichkilik, majozan ishq)—mastlig' (ilohiy fayzdan sarxushlik) kabi juftliklar o'zaro ziddiyatni hosil qilgan. Avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, matlada shoirning oshiqona, orifona, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma'rifiy qarashlari o'z in'ikosini topgan. G'azalning keyingi baytlarida ishora ketgan barcha mavzularga oid mulohazalar silsilaviy takomillashtirilgan. Asardagi baytlararo fikrni mantiqiy bog'lash quyidagi tartibda ekanligi ko'zga tashlanadi: Yorsiz ko'ngil—sultonsiz mulk, sultonsiz mulk—jonsiz jism, jonsiz jism—gul-u rayhonsiz qora tuproq, gul-u rayhonsiz qora tuproq—oysiz tun, oysiz tun—obi hayoti bo'lmagan zulmat, obi hayoti bo'lmagan zulmat—jannat bog'idan yiroq bo'lgan do'zax, jannat bog'idan yiroq bo'lgan do'zax—ishqsizlik, ishqsizlik—ilohiy fayzdan bebahralik. Xotima: hajrning dardi bo'la turib, vasl

darmoni (umidi) bo'lmasa-da, ishqdan voz kechma!

Matnga asoslanib, «Yordin ayru ko'ngil»ni — sultonsiz mulk, jisimsiz jon, gul-u rayhonsiz qora tuproq kabilarga tashbeh qilingani singari matladagi «sultonsiz mulk» ham teng bog'liqlik asosida aytilganlarga qiyoslangan, deyish mumkin. Anglashiladiki, shoir g'azalda ma'naviy va ijtimoiy-siyosiy hodisalarni yondosh rivojlantirib boradi va ko'ngil uchun mahbuba, ishq va undan bahramandlik qanchalik zarur bo'lsa, mamlakat uchun ham podsho shunchalik muhim, degan umumlashmaxulosani ilgari suradi. Faqat matla' va undan oldingi baytda shoirning ishqiy mavzuga oid qarashlarini badiiylashtirishga mayli kuchayganligini unutmashlik lozim. Bu, albatta, shoir g'azaliyotidagi yetakchi mavzu ishq-muhabbat ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi. Shuningdek, unda qo'llangan badiiy timsollar vositasida ilgari surilgan yetakchi g'oya ishq majoziy—insoniy muhabbat va haqqa yetgan oriflar ishq — ilohiy ishqqa ham birdek daxl qila oladi. Alisher Navoiyning uqtirishicha, ulkan bir shartning o'sha ikki ishq o'rtasida ko'ndalang turishi muhabbat talqinidagi tasniflarga sababdir. Inson taqdirining hamma jabhalarida ko'zga tashlanadigan ishq jazavasida pok niyat, pok qalb, pok so'z, pok ko'z, pok e'tiqod amal qilsagina ishq majoziy haqiqiy ishq maqomiga ko'tarila oladi. O'shandagina tasniflarga ehtiyoj sezilmaydi. Mumtoz adabiyot namoyandalari, jumladan, Alisher Navoiy g'azaliyotiga doir ajratishlar (oshiqona, orifona, rindona, qalandarona...) esa o'ta nisbiy tushunchalardir. O'tmish she'riyati bo'stoniga qadam bosgan muxlis o'z mayli va zavqi nuqtai nazaridan o'sha g'azallarga yondashadi, qalbiga moyil tuyg'ularni ilg'ab oladi. Xuddi shunday xususiyatni quyidagi g'azal tahlili jarayonida ham kuzatish mumkin:

**Yorlardin qilibon ram go'yo,
Bo'ldung ag'yorga hamdam go'yo.
Xayli ushshoqki mardud yetting,
Bormen ul xaylda men ham go'yo.
Dudi oh ichra qora kiymishlar,
Bo'ldi ishq ahlig'a motam go'yo.
Buki, devona ko'ngul sevdi pari,
Bevafodur bani odam go'yo.
Girdi bolish anga xurshid o'ldi,
Ul erur Isoi Maryam go'yo.
Olam asbobi uchun g'am emagil,
Arzimas bungacha olam go'yo.**

**Ey Navoiy, buki, aylandi habib,
Yo'qtur ul zahmga malham go'yo. (6, 25).**

G'azal y yetti bayt, o'n to'rt misradan iborat. Taxallusli, mazmuniga ko'ra oshiqona-orifona. Chunki unda har ikkala ishqqa ham moyillik seziladi. Butun she'r davomida «go'yo» radif bo'lib kelgan. Radifni she'riyatning shunchaki zohiriy unsuri sifatida qabul qilish yaramaydi. Salohiyati bor ijodkor qo'lida she'rga olib kirilgan har bir belgi yoxud so'z o'z muayyan vazifasini bajaradi. Bunday g'azallarda muallaq yoxud betaraf turuvchi ishorani topish noimkon bo'lib qoladi. Ko'chirganimiz g'azalda radif zimmasiga katta mas'uliyat yuklatilgan. U g'azal ohangini belgilashi shart. «Go'yo» zamirida gumon maylidan tashqari, muayyan bir holatni ko'ra turib, ko'rmaslikka olish va uni tusmollab so'rash tuyg'usi ham yashiringan. Mumtoz she'riyatda shoir tomonidan tutilgan bunday yo'l tajohuli-orif san'ati deyiladi. Ko'rinadiki, ulug' shoirning sohir qalami g'azal matlaidayoq mazmunni bo'liq yuzaga chiqaruvchi she'riy san'atlar lashkarini safga tizib qo'yadi:

**Yorlardin qilibon ram go'yo,
Bo'ldung ag'yorga hamdam go'yo.**

Matladagi «ram» va «ag'yor» izoh talabdir. Birinchisining «hurkish», «cho'chish», «qo'rqish» singari ma'nolari bor. Ag'yor esa (g'ayri, o'zga, raqib) mumtoz she'riyatdagi yetakchi obrazlar — oshiq-u ma'shuqalar bor joyda hozir-u nozir, ular suvini loyqalatuvchi, rashk qo'zg'atuvchi, oshiq qalbida shubha tug'diruvchi timsoldir. Ijod ahli esa ayni urinishlar bilan muhabbat otashini shu'lalantirishga harakat qilishgan. Ishq yonida jindak rashkning bo'lishi oshiqlik darajasini belgilashda mahaki imtihon (tamal toshi) vazifasini o'taydi. Oshiq iltijolariga parvo qilmagan ma'shuqa go'yo ag'yorga «qiyo boqadi». Bunday urinish ravshanki, oshiqqa ham yoqmaydi va u yor payidagi sergak harakatini davom ettiradi. Ba'zan ginaxonlik ham qilib qo'yadi. Shunday manzara tahlil qilayotganimiz g'azal matlaida ko'zga tashlanadi. Oshiqning kelayotganini ko'rgan ma'shuqa o'zini atayin uni ko'rmaslikka oladi va qasddan ag'yorlar tomon yura boshlaydi. Mahbubaning bunday raftori oshiq nigohida qo'rqoqlik, aniqrog'i, va'daxiloflik bahosini oladi. Ulug' shoir shu o'rinda tazod (qarshilantirish) san'atiga tayanadi. Ma'shuqaning oshiqdan «yuz o'girishi» va ag'yorga qarab yuz burishi lavhalari ifodasida bu (tazod) badiiy tasviriy vositasining o'rni yorqin nazarga tashlanadi. Shu o'rinda yana bir hodisani aytish joiz ko'rinadi. Mumtoz g'azallarimizda deyarli hamisha ma'shuqa jafokor, oshiq jafokash

qiyofasida namoyon bo'ladi. Mushohadalarimizga asos bo'lgan baytda ham xuddi shu manzara mavjuddir. Yana an'anaviy mumtoz g'azallarda mahbubaning o'zi shaxsan ko'rinmaydi. Uning yaxshi-yomon jihatlari haqidagi xabar oshiq tilidan keltiriladi. Tahlil qilinayotgan g'azalda ham shunday holat nazarga tashlanadi.

Ma'shuqaning jafakorligi esa o'z izohlariga ega. U ishqday ulug' insoniy tuyg'uga yengil-elpi qaramaydi. O'ziga munosib yor tanlash ilinjida ruhiy qiynoqlarga dosh beradi. Hijronning shunday murakkab azoblarini oshiqning ham boshiga soladi. Ana shu jarayonlar ishq ahlini ikkiga — bardoshli, bosiq hamda qo'nimsiz, bulhavas oshiqlarga ajratadi. Alisher Navoiy talqinidagi aksariyat oshiqlar o'sha tasnifning birinchi guruhiga mansubdir. G'azalning keyingi satrlarida ma'shuqasidan shikoyat qilayotgan oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topgan:

**Xayli ushshoqi, mardud yetting,
Bormen ul xaylda men ham go'yo.
Dudi oh ichra qora kiymishlar,
Bo'ldi ishq ahliga motam go'yo.**

G'azalning ikkinchi baytida alamzada oshiqning ginaxonligi davom etadi. U o'zining oshiqlar to'dasidan haydalganligidan shikoyat qiladi. Uchinchi baytda she'r qahramonining ichki kechinmalari yanada chuqurlashadi. Hijron iztiroblari ushshoqqa qora libos kiydiradi. Ular motam libosida. Ulug' shoir o'quvchini hayratga soladigan manzara tasvirini chizadi. Aslida oshiqlar libosining qoraligi motam tufayli emas. Ular o'zlari tortgan so'ngsiz ohlaming dudiga bo'yalib, shu qiyofaga kirdilar. O'ta mubolag'a san'ati muallif muddaosini ro'yobga chiqarishda qo'l kelgan. Ayni lavhalar tasviridagi voqealar makoniga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ulug' shoiming chizgilari muayyanlikdan mavhumlikka, yerdan samoga qarab yuz tuta boshlaydi. Mo'ridan oqib chiqqan tutun samoga o'rlaydi va osmonni qoplaydi, falakdagi yog'du zulmat ichra yo'qola boradi. Yuzaga kelgan bunday ajib manzara yer yuzasida yurgan insonlar uchun ham izziz ketmaydi. Katta tutun barcha narsani o'z domiga tortgani va qoraga bo'yagani uchun ham ular qorayib ko'zga tashlanadi. Radif bo'lib kelgan «go'yo» o'z vazifasini o'tay boshlaydi. Zulmatga hamrang qiyofadagilarning dilini hijron uqubatlari xufton qiladi. Ular go'yo motam libosiga burkanganlar. To'rtinchi baytda yer go'zali va tasavvurdagina namoyon bo'luvchi afsonaviy hur-parilar yonma-yon qo'yiladi:

**Buki devona ko'ngil sevdi pari,
Bevafodur bani Odam go'yo.**

Baytda yana tajohuli orifga, bilib bilmaslikka olish san'atiga murojaat etiladi. Ma'naviy san'atlar sirasiga kiruvchi tajohuli orif ijodkorlar muddaosini qabariy yuzaga chiqarishda qo'l keladi. Alisher Navoiy ham bu san'atning o'sha imkoniyatidan juda unumli foydalangan. Radif vazifasida kelgan «go'yo» aytganimiz badiiy tasvir vositasi (san'at) foydasiga xizmat qilgan. She'rning qahramoni oshiq o'z ko'ngli bilan ginaxonlik qiladi. Hur-parilarni sevgani uchun oshiq o'z yuragini «devonalik»da ayblaydi. Muallif nozik qochirim bilan Odam Ato naslidan bo'lgan yer go'zali tabiatidagi va'daxiloflikka ishora qiladi. Aslida esa mahbubaning yuragi ham ishq otashi ta'siridan xoli emas. U ham olovda yonadi, ammo hayo va ibo, iffat va nomus uning bardoshini toblantiradi. O'z nazokatini, ayollik sharaflini himoya qilishga da'vat etadi. Boz ustiga, oshiqni imtihondan o'tkazish, undagi ishqning rostligiga ishonch hosil qilish ishtiyoqi ma'shuqani yanada sabr-u bardoshli bo'lishga undaydi. G'azalning to'rtinchi bayti yer-u samoni bir-biriga ulagan bo'lsa, beshinchi bayti undagi orifona-ilohiy ruhni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Buning uchun ulug' shoir talmeh san'atiga tayanadi:

Girdi bolish anga xurshid o'ldi,

Ul erur Isoi Maryam go'yo.

Baytda Iso va Maryam bilan aloqador voqealarga shama' qilish talmehni yuzaga chiqargan. Maryam—Iisus Xristosning onasi. “Injil” hamda “Qur'on”dagi ta'kidlarga ko'ra, u turmush qurmay, erkak zoti bilan yaqinlik qilmay, ilohiy nurdan homilador bo'lgan va Iso payg'ambar tug'ilgan. Shuning uchun ham nasroniylar o'z payg'ambarlarini Xudoning o'g'li tarzida talqin qiladilar. Aslida unday deyish Allohga shirk keltirishdir. Qur'oni karimning «Ixlos» surasida xabar beriladiki, «U (Alloh) tug'magan, tug'ilmagan, tug'dirmagan va Azaliy hamda Abadiy mo'jizasidir» shundan bo'lsa kerak, Iso islomiy ta'limotga ko'ra, payg'ambar va alayhis-salom, uning tug'ilishi bilan bog'liq voqealarni Ilohiy qudratning mo'jizasi sifatida qarash to'g'riroq bo'ladi. G'azalning beshinchi baytida yana o'sha ishqiy voqealarga ishora ketadi. Ma'shuqaga baxt kulib boqdi. Bibi Maryam singari Quyosh ko'rdi, biroq sanalgan lavha-yu manzaralar aslida sodir bo'lgani yo'q. «Go'yo» yordamida oshiq shularga pisanda qilayotir. Masalaning botiniy jihatiga qaytadigan bo'lsak, ulug' shoir qur'oniy g'oyalarni targ'ib qilishdan tashqari, ishqning ilohiy ne'mat sifatida insonga Alloh tomonidan inoyat qilinganligini satrlar mag'ziga singdirishga muvaffaq bo'lgan. Keyingi baytda nasihat maylining kuchliligi yorqin ko'zga tashlanadi:

**Olam asbobi uchun g'am emagil,
Arzimas bungacha olam go'yo.**

Dunyo va uning mol-mulki mehr qo'yishga arzimaydi. Yuzaki qaraganda, bu gaplarning ishqqa daxli yo'qday tuyuladi. Mazkur bayt g'azal badanida begonasirab turganday ko'rinadi. Satrlarning ohangiga jiddiyroq quloq solinsa, unday emas. Ulug' shoir mavzuga teran nazar solgani uchun ataylab «asbob» so'zini qo'llaydi. Holbuki, «olam asbobi»ning tarkibiy qismlaridan biri ishqdir. Oshiq hamma narsadan kechishi mumkin, ammo jism-u joniga payvand pok tuyg'u—ishqdan bir lahza ham o'zini xoli tasavvur qilolmaydi. Bu o'rinda ishq ko'p qirrali tushuncha timsolida nazarga yetadi. Maqta'—oxirgi qo'sh misra shunday xulosaga kelish huquqini beradi:

**Ey Navoiy, buki aylandi habib,
Yo'qtur ul zahmiga marham go'yo.**

Tahlil qilayotganimiz g'azalning xotimaviy baytida ishq va uning iztiroblariga aloqador ma'no mujassam va ulug' shoir bu o'rinda dard manbai—boiskorini aniq ko'rsatadi. U—habib. Bu birgina so'zning talqinlari ko'p. Habib—ma'shuqa, habib—Alloh, habib—do'st, habib—Muhammad payg'ambarning sifatidir. Bularning barchasi ham oshiqdan yuz o'girs, uning bag'rda paydo bo'lgan yaraga shifo bo'luvchi davo-malham topilmaydi.

Alisher Navoiy o'z davrining ulug' mutafakkiri, davlat arbobi sifatida g'azallarida ham ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini badiiylashtirdi. Buning uchun shoirga tuzilishiga ko'ra mustaqil baytlardan (nisbiy tushuncha) tarkib topgan (parokanda) g'azallar qo'l keladi. Zero, ularda ijodkor garchi muhabbat mavzuida qalam tebratayotgan bo'lsa-da, jamiyat haqidagi mulohazalarini ham bayon etish imkoni mavjuddir. Mana shu imkon g'azalning mavzu doirasining ancha kengayishiga zamin hozirlaydi. Aytilganlar nuqtai nazaridan Alisher Navoiyning quyidagi g'azali ahamiyatlidir:

**Lolagun bo'lmish surarda qatlima dildor tiyg',
Yo balo tog'idin etmish lolazor izhor tiyg'.
Gul tani yuz chok o'lub bukim bo'yalmish qon aro,
Tegdi g'amzang xaylidan go'yo anga bisyor tiyg'.
Tiyg' tortib yetkaz-o'q qildim fidosi jonikim,
Bo'lmag'ay ozurda qotil, ko'rmagay ozor tiyg'.
Jism paykoning bila to'ldi-yu jondur g'amdakim,
Aylasang qatling'a rag'bat bo'lmag'ay nokor tiyg'.
Ishq dashti sabzasidin lola har yon sochilur,**

Ya'ni ul sahro giyohi bor emish xunbor tiyg'.
Olam ahli qatlini bir damda qilsang orzu,
Yuzdin ol burqa'ni, qindin chekmagil zinhor tiyg'.
Nazm mulkin til chekib olmish Navoiy uylakim,
Cheksa olamni olur shohi falak miqdor tiyg'. (3, 246-247).

Y yetti baytdan tarkib topuvchi g'azalda «tiyg'» (qilich) radif bo'lib kelgan. «Dildor», «izhor», «bisyor», «ozor», «nokor», «xunbor», «zinhor», «miqdor» esa g'azalning qofiyadosh so'zlaridir. Radif va qofiyadosh so'zlar o'rtasida zich mantiqiy aloqadorlik mavjud. Shoir mustaqil baytlardan tuzilgan g'azallar «beradigan» imkoniyatdan mahorat bilan foydalangan. Mazkur g'azal g'oyaviy yo'nalishiga ko'ra oshiqona. Boshdan aytib qo'yaylik, g'azaldagi ishq talqinida omexalik balandroq. Ba'zan majoziylik, gohida haqiqiy–ilohiylik ustun keladi. Satrlarda mantiq va manzaralarga murojaat nuqtai nazaridan tez-tez yer-u samo bog'lanib turadi. Bunday jarayon tasvirlanayotgan voqealarning holati ruhiyasidan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Shunday gapni misralarda ifodalangan ranglar jilosi tanosubi xususida ham aytish joizdir. Mazmun rishtasining bir uchi «lolagun» va «lolazor»dan boshlanadi. Shunday misralarda lola tusi qizil rang va qon o'rin almashtirib turadi. Tazod san'ati she'r voqealari ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. She'ning tayanch qahramoni—oshiq. Barcha «sarguzashtlar» uning tilidan hikoya qilinadi. Matladayoq mubolag'a san'ati ishga solingan. Tiyg' damidagi qon yuqi lola rangida. Uni oshiqning qon yoshlari bo'yagan. Oshiq talqinidagi manzara sal boshqacha tus oladi. Go'yo ma'shuqa oshiqni o'ldirmoq uchun tiyg' ko'targan va qilich uning badaniga tegib ketishidan jarohat hosil bo'lib, dam (qilich) qonga bo'yalgan. Oshiq gumonlarini davom etadi: Yo'q, ko'p tiyg'lar ishga tushgan, balo tog'day yuksalgan va balanddan oqqan qon yer yuzini qoplaganki, u lolazorni eslatadi... Shu tariqa «ishq dashti» manzaralari xususiylikdan (juz'iydan) umumiylikka (kullga) o'sib boradi, yer-u osmonni bir-biriga ulaydi... Xotimada kichik bir ishora bilan she'riyat va jamiyatdagi ko'rinishlar qiyoslanadi. Nazm dunyosida tiyg' vazifasini til va tafakkur ado etadi. Ana o'sha bir-biriga uzviy aloqador omillar oqilona ishga solinsa, olam guliston, kishvar sizning tasarrufingizda... Shohning yo'rig'i boshqacha, u kishvarni olish uchun son-sanoqsiz tiyg'larni ishga solishi muqarrar... Albatta, biz ayrimlarini bayon qilganimiz talqinlar she'riy qatorlarning zohiriy ma'nolari xolos. Tabiiyki, har bir so'z, ishora, majoz-u tashbeh o'z tag ma'nolariga ega. Ularni uzoq sharhlashdan

tiyilgani holda, aniq muddaoni dadil aytish mumkin. Til ham tiygʻ, uning vazifasini «soʻz lashkari» qonsiz uddalay oladi. Aql-u farosat ishga tushsa, olam tabiiy lolazor tusiga kirgusidir...

Alisher Navoiy gʻazallarining bosh qahramoni, shubhasiz, shoirning oʻzidir. Ularda muallifning ichki tugʻyonlari, ruhiy iztiroblari-yu quvonchlari, tarjimai holiga oid qaydlar uchraydi. Shuningdek, shoir gʻazaliyotidagi boshqa obrazlar: maʼshuqa, shoh, darvesh, shayx, zohid, orif, rind, soqiy, raqib kabi rang-barang badiiy timsollar asardagi yetakchi gʻoyani sheʼrxonga teran yetkazish uchun buyuk tafakkur sohibining taxayyul olamidani sheʼrga koʻchadi hamda uning badiiy salohiyati yuksak gʻazallarning vujudga kelishini taʼmin etadi.

8.3. Kichik sheʼriy asarlari: qitʼa, ruboiy, tuyuq va lugʻz (chiston)lar

«Xazoyin ul-maoniy»ning koʻplab sahifalari kichik sheʼriy asarlar bilan bezalgan. Bular orasida qitʼaning alohida oʻrni bor. Arabcha «parcha», «boʻlak», «pora» maʼnolarini anglatgan bu soʻz istiloh sifatida ikki va undan ortiq baytlardan tashkil topgan, juft misralari oʻzaro qofiyalanuvchi (a-b-v-b-s-b...) sheʼriy shaklga nisbatan qoʻllanadi. Qitʼa-boshsiz (matlasiz) gʻazal ham deyiladi. Bu janr arab, fors-tojik va turkiy xalqlar adabiyotida keng qoʻllanilgan sheʼriy shakllardan biridir. Mavzular olami rang-barang boʻlgan qitʼalarda koʻpincha shoirlarning falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy ilohiy-irfoniy qarashlari ifoda etiladi. Sharq mumtoz adabiyotida qitʼa alohida janr sifatida amal qiladi va axloqiy-taʼlimiy, falsafiy-maʼrifiy qarashlar ifoda etilgan nasriy badiiy, tarixiy-memuar, pandnoma asarlar, shuningdek, devonlarning debochalari tarkibida ham uchraydi. Odatda, ijodkorlar bunday asarlarda maʼlum bir masala yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalarini yakunlash, umumlashma-xulosalarini bayon etish maqsadida qitʼadan foydalanishgan. Qitʼaning bunday xususiyati «qissadan hissa» chiqarish vazifasini bajarishga safarbar etilgan.

Alisher Navoiyning shoir qalami qitʼaning oʻzbek mumtoz sheʼriyatidagi yetakchi janrlaridan biriga aylanishini taʼminladi. Bu ulugʻ soʻz sanʼatkoriga qadar Yusuf Amiriyning «Bang va Chogʻir munozarasi»da (ikkita oʻzbekcha), Xorazmiy «Muhabbatnoma»sida (bitta) va Mavlono Lutfiy devonida qitʼa janriga mansub asarlar mavjudligi kuzatiladi. Alisher Navoiy turkiy adabiyotda juda kam qoʻllanilgan bu

adabiy janrning yuzlab mumtoz namunalarini ijod etdi. «Xazoyin ul-maoniy»da 210 ta qit'a mavjuddir. Yig'ma devonlar «Debocha»sida kelgan qit'alar esa yuqorida ko'rsatilgan raqamga qo'shilmagan. Bulardan tashqari, «Mahbub ul-qulub», «Arbain hadis» va boshqa asarlar tarkibidagi qit'alar ham nazarda tutilsa, ularning soni uch yuzdan ortadi. Chunki «Arbain hadis»ning o'zida Janobi rasuli akramning axloqqa doir qirq hadisi qirq qit'a shaklida o'zbek tiliga o'girilgan va keng kitobxonlar ommasiga taqdim etilgan.

«Xazoyin ul-maoniy» tarkibida kelgan qit'alar ulug' shoirning muayyan vaziyatdagi kayfiyatini, juda chuqur falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, ilohiy-irfoniy qarashlarini badiiy ifoda etganidan kelib chiqib aytish mumkinki, ular daqiqnazar ijodkorning hayotga yanada teran nigoh bilan qarashi mahsuli sifatida vujudga kelgan. Avvalo, yig'ma devonlarga kiritilgan har bir qit'adan oldin nasriy sarlavhalarining berilishi o'sha qit'alar mazmunining mukammalligini ta'min etgan. Qit'adagi baytlar va ularning badiiy nasriy sarlavhasi shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni o'quvchi ko'z oldida to'laqonli namoyon bo'lishida xolis xizmat qiladi. Buning uchun o'sha sarlavhalarining shoir tomonidan maqol, hikmatli so'z darajasiga ko'tarilganligi, ularning muallif tarjimai holi va ijodi bilan aloqadorligi hamda payg'ambar hadislarini bo'liq g'oyalarini she'riy tarzda ifodalashga qaratilganligi kabi juda ko'plab fazilatlar shunday mukammallikning vujudga kelishiga asos bo'lgan. Quyida nomlari keltirilgan qit'alar sarlavhalari fikrimizning yorqin dalilidir: «Yomon yomonlig'ini qilmasa, yaxshilig'cha bor va bir yaxshilig' qilsa o'n yaxshilig' qiliqcha», «Falokatdin ayog'iga kafsh bo'lmag'ong'a chun kafsh uchun ayog'i bor, shukr vojibdur», «Do'stdinkim dushman xayi bo'lg'ay, dushman yaxshiroqdurki, do'st ro'yi bo'lg'ay», «O'ziga bu mulkdin yetgan balolar toshi ozori, bosh olib o'zga mulkka borurning izhori», «Majozdin maqsudi haqiqat ekani izhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni ekonin iqror qilmoq», «Annosu' 'alo dini muluk» hadisining ta'siri» va hokazolar shular jumlasidandir. Ko'chirilgan sarlavhalarining o'zi Alisher Navoiy qit'alarining mavzular ko'lamini juda kengligini tasdiqlaydi. Shoirning o'zi ham shu janrda yozilgan she'rlarining o'shanday fazilatini quyidagicha e'tirof etadi:

Bu qit'a o'z qit'alari ta'rifidakim, bu ham alardind birdu va ta'rif bunga ham sodiq kelur

**Mundoq muqattaotkim, men yig'misham, erur
Har bir hadiqai xirad aylar uchun farog'.**

**Majmuin uyla kishvari anglaki, sathini,
Hikmat suyidin aylamisham qit'a-qit'a bog'. (6, 520)**

She'ming sarlavhasidan anglashiladiki, shoir qalami tuhfa qilgan qit'alarining mohiyatini izohlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Baytlardagi mazmun quyidagicha: men shunday qit'alar yig'dimki (yozdimki), ularning har biri xotirjam yashash uchun bir aql bog'idir. Barchasini bir mamlakat sifatida tasavvur qilsang, uning hududini hikmat suvidan sug'orib bo'lak-bo'lak bog' qildim. Alisher Navoiy qit'alarining barchasini bir mamlakatga o'xshatar ekan, qit'a so'zining lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib, ularni shu mamlakatdagi bo'lak-bo'lak bog'larga qiyoslaydi. Bu bog'lar hikmat suvi bilan sug'orilganligi bois insonlarning osoyishta umr kechirishlari uchun xizmat qiladi. Baytlarda keltirilgan «hikmat» so'zi alohida e'tiborga molikdir. U «bilim», «donolik», «falsafa», «sir», «ilohiy ilm», «mohiyat» singari ma'nolarni anglatadi. Bulardan tashqari, Qur'oni karim-Allohning hikmati, ilmi va sirlarining bayoni tarzida ham talqin qilinadi. Ayni paytda bu so'z Alisher Navoiy qit'alari xalqimiz milliy qadriyatlarining ajralmas bo'lagi sanalgan islom dinining umumbashariy g'oyalari bilan sug'orilganiga ishoradir. Zero, ulug' shoir devonlari tarkibidan hamd, na't yo'nalishidagi qit'alarining o'rin olganligi ham bu fikrni yanada quvvatlantiradi. Anglashiladiki, ilohiy mavzuda yozilgan qit'alar ulug' shoir devonlarida salmoqli mavqega ega. Shunday qit'alarining birida Alisher Navoiy komil musulmon sifatida o'z ruhiy isyonining shiddati va ko'nglini aytib, haqning karami kengligi hamda bandasini avf qilishi osonligini sarlavhadayoq bayon qiladi. Undagi baytlardan asosiy mazmun-mohiyat shoirning Allohga munojoti sifatida tasvirlanadi:

**Qilibmen oncha isyonkim, agar do'zax aro kirsam,
Mening behad gunohim birla do'zax sarbasar bo'lg'ay.
Xudoyo, avf osonroqdurur, yo'qsa g'azab qilsang,
Magarkim o'zga do'zax, o'zga o't, o'zga azob bo'lg'ay.**

(5, 504-506).

Alisher Navoiy zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida qit'alarida adolatli shoh, ota-ona hurmati, ilm-ma'rifatni egallash, yaxshi axloq egasi bo'lish, yomonlik va yomonlardan uzoq bo'lish singari mavzularni qalamga oladi. Shubhasizki, bunday qit'alar markazida barcha zamonlar uchun birday orzu bo'lib kelgan komil inson g'oyasi turadi. Shoir «Hukamo qalbining tarjimai insoniyat bobida» («Donishmandlarning insoniyat haqidagi fikrlari tarjimai») nomli qit'asida komil inson uchun

uch narsa muhimligini e'tirof etadi. Bular: tavoze' (izzat-ikrom, ehtirom), kamtarlik, kechirimli bo'lish, bergan hadyasini minnat qilmaslik. Shoirning fikricha, tavoze' — kamtarlik himmat-u saxovatni ahli davlat ham odat qilsalar nur ustiga a'lo nur bo'lur edi:

**Tavoze' yaxshi, ammo yaxshiroqdur,
Agar da'b etsa ani ahli davlat.
Erur ham avf xo'b-u xo'broq ul
Ki, zohir bo'lg'ay el topqanda qudrat
Ato ham turfa ishdur turfaroq bil,
Agar yo'qtur aning yo'qdur yonida minnat.
Hakim insoni komil debtur ani
Ki, bo'lg'ay zotida bu necha xislat. (4, 523).**

Alisher Navoiy qit'alari nafaqat mazmundorligi, balki badiiy mahoratining yuksakligi bilan ham noyob san'at namunalari sanaladi. Shoir ko'pincha qit'aning ilk baytida keltirilgan tayanch g'oyani o'quvchiga yetkazish, uning his-tuyg'ulariga so'zning ilohiy sehri bilan ta'sir etish maqsadida hayotiy tamsil (misol keltirish)lardan g'oyat ustalik bilan foydalanadi. Buning uchun shoir qit'ada ifodalangan tayanch g'oyaga uyg'un borliqdagi voqea, hodisa, narsa, hayvonot olami kabilardan tashbehlar izlaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, Alisher Navoiy hayotga o'ta teran nigoh bilan nazar tashlagani bois mutafakkirona fikrlariga mos borliqdagi favqulotda o'xshashliklarni kashf etadi. Shunday qilib, ana o'sha muqoyasalar qit'ada o'z ifodasini topib, she'rxon qalbini to'lqinlantiradi. Aytilganlar nuqtai nazaridan shoirning «Oz-oz demakning manfaatida-vu va ko'p so'zning manzarratida» nomli qit'asi ahamiyatlidir:

**Navoiy, tiling asrag'il zinhor,
Desangkim, yemay dahr ishidin fusus.
Nazar qilki, o'q og'zi tilsiz uchun,
Qilur tojvarlar bila dast bo's.
Necha tojvardur kesarlar boshin,
Chu hangomsiz nag'ma tortar xurus (3, 549-550).**

Ilk baytda ulug' shoir dunyo ishlaridan afsuslanmaslik uchun tilingni zinhor asragil, -deya o'z-o'ziga murojaat etadi. Qit'a to'la ma'noda til odobiga bag'ishlangan bo'lib, ilohiy ne'mat til va so'zni qadrlash, behuda gapirishning zarari ko'plab nozik badiiy ishoralarda o'z ifodasini topgan. Alisher Navoiy qit'asining muvaffaqiyatini uning keyingi baytlarida keltirilgan ikki tamsil tashkil qiladi. Dastlab ulug' shoir she'rxon

diqqatini o'qqa qaratadi. Uning uchini og'izga tashbeh qilib, unda til yo'q ekanligi nafis ta'kid qilinadi. Ayni choqda bu sukut saqlash, kam so'zlash tilni ehtiyot tutishni ham anglatadi. Boya ta'kidlangan o'q shu «fazilati» tufayli podshohlar bilan qo'lma-qo'l ko'rishish sharafiga mussar bo'ldi. Keyingi tamsil esa tahlil qilayotganimiz tamsil bilan ma'no jihatidan zidlik hosil qiladi. Unda ta'kidlanishicha, xo'roz qanchalik tojdor bo'lsa ham, bevaqt qichqirgani uchun boshi kesiladi. Ayni baytda tamsilni irsoli masal san'ati misra mag'ziga xalq maqoli mazmunini singdirish bilan quvvatlantirib kelgan. Ko'rinadiki, Alisher Navoiy qit'ada badiiy san'atlar, jumladan, tamsillarni kitobxonga aytish lozim bo'lgan g'oyani yuzaga chiqarishda mohirlik bilan xizmat qildiradi. Ulug' shoir qit'alarining g'oyaviy mazmun va badiiy mahorat jihatidan mukammalligi mazkur adabiy shaklning o'zbek mumtoz she'riyatining faol janrlaridan biriga aylanishiga zamin hozirlaydi.

Alisher Navoiy ruboiy janrida ham barakali ijod etgan ulug' so'z san'atkoridir. «Xazoyin ul-maoniy»ning birinchi devoni «G'aroyib ussig'ar»da 133 ruboiyga o'rin berilganligi o'shanday xulosaga kelish huquqini beradi. Shuningdek, mazkur devon «Debocha»sida o'ttiz, «Nazm ul-lavohir» tarkibida ikki yuz oltmish oltita hamda boshqa ilmiy, badiiy, tarixiy asarlari bag'rida ko'plab turkiy tilda bitilgan ruboiylar uchraydiki, ayni dalillar ulug' shoirning bu janrga yuksak muhabbatidan darak beradi. Shoirning «Devoni Foni» va yana boshqa asarlarida keluvchi forsiy ruboiylarining umumiy miqdori esa yuzdan oshaadi. Anglashiladiki, Alisher Navoiy she'ritida ruboiy janri ham o'ziga xos o'rin va mavqega egadir.

Arabcha «to'rtlik» ma'nosini anglatuvchi bu so'z adabiy istiloh sifatida to'rt misradan tarkib topgan, satrlari a-a-b-a yoki a-a-a-a tarzida qofiyalanuvchi hazaj bahrining «ahram» va «ahrab» shajaralaridan birida (ularning 24 ko'rinishi mavjud) bitiladigan she'riy shaklga nisbatan qo'llaniladi. Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» asarida ruboiyini «dubaytiy» va «taron» nomlari bilan ham atalishini eslatib o'tadi. Mumtoz manbalarda qayd etilishicha, fors-tojik adabiyotida ruboiyning dastlabki namunalari Abu Abdulloh Ro'dakiy va Shohidi Balxiylar ijod etishgan. Shubhasizki, ruboiyning adabiy janr maqomida yozma adabiyotda shakllanishida Abu Ali ibn Sino ham salmoqli hissa qo'shdi. Mazkur janrning g'oyaviy-badiiy ravnaqi, falsafiy-irfoniy yo'nalishining teran ildiz otishi esa Umar hayyomning nomi bilan chambarchas bog'liqdir.

Turkiy adabiyotda mumtoz she'riyat nazariyasi talablariga to'la javob beruvchi ruboiy namunalari Mavlono Lutfiy devonida uchraydi. Bu adabiy

shaklning nomlanishida arabcha soʻz asos qilib olingan boʻlsa-da, oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi, xususan, xalq ogʻzaki ijodida ruboiyning tayanch maʼno-mohiyatiga uygʻun hamda qoʻflanishi bir xil boʻlgan toʻrtliklarni juda koʻplab uchratish mumkin. Jumladan, Mahmud Qoshgʻariyning «Devonī lugʻotit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Rabgʻuziyning «Qisasi Rabgʻuziy» asarlaridagi toʻrtliklar bunga misol boʻla oladi. Bu toʻrtliklarning ruboiylardan jiddiy farqi, faqat ularning vaznidadir. Shunga qaramay, mazkur toʻrtliklar oʻzbek adabiyoti tarixida mumtoz ruboiy janrining shakllanishi va ravnaqi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy ruboiynavislikda turkiy ogʻzaki va yozma adabiyot tajribalari hamda fors-tojik adabiyotining bu boradagi boy adabiy anʼanalarini teran oʻrganib, ruboiyning yuzlab mumtoz namunalarini ijod etdi. Shoir qalamiga mansub ruboiylar asar muallifining mavjud anʼanalar doirasida cheklanib qolmay, masalaga ijodiy yondoshganligidan dalolat beradi. XV asrning ikkinchi yarmiga qadar oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixida asosan ishqiy mavzuda bitilgan ruboiylarni uchratish mumkin edi. Alisher Navoiy sheʼriyatida esa bu adabiy shaklda ijod etilgan asarlarning mazmun-mohiyati, mavzular olami ancha kengaydi. Ularda hamd, naʼt, falsafiy-maʼrifiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy mavzular qalamga olinib, yangi-yangi badiiy obrazlar, timsol-u tamsillar vositasida yetakchi gʻoyalarning oʻquvchi shuuriga yuksak sanʼatkorlik bilan yetkazilishiga erishildi. Ulugʻ shoir ruboiylari, ayniqsa, ijodkor tarjimai holiga oid qaydlar hamda ijtimoiy ohanglarga juda koʻp murojaat etilganligi bilan ahamiyatlidir. Sheʼr qahramoni ijodkorning ruhiy-maʼnaviy olami bilan nafas olgani tufayli ularda qalamga olingan zamon va ahli zamonga munosabatdek dolzarb mavzular vositasida adibning hayoti bilan bogʻliq maʼlum bir lavhalarga ishora etilganligini ilgʻash mumkin. Biroq bu ishoralarning ulugʻ shoir hayotining qaysi fasli bilan aloqadorligini aniqlash juda mushkul. Bunday holatlarda satrlardagi baʼzi soʻzlarga tayanib, maʼlum bir taxminiyl xulosani bayon qilish imkoniyati vujudga keladi, xolos. Fikrimizni quyidagi ruboiy tahlili jarayonida quvvatlantirishimiz mumkin:

Andin berikim , qoshimda yorim yoʻqtur,

Hijronida juz nolai zorim yoʻqtur.

Dasht uzra quyun kabi qarorim yoʻqtur,

Sargashtaligimda ixtiyorim yoʻqtur. (3, 571).

Ruboiyning ilk misrasidagi «andin berikim» birikmasi she'r qahramonining yillar davomida mahbubasiz umr kechirganiga ishoradir. Ayni choqda, matndagi bu ikki so'z ushbu asar shoir umrining «kibar» davri mahsuli bo'lishi mumkin, degan fikrni she'rxon taxayyulida jonlantiradi. Oshiqning ko'pdan beri yori yo'q ekan, tabiiyki, uning ma'shuqa hijronidan o'zga «nolai zori» ham yo'q. Ishqiy mavzuda bitilgan mazkur ruboiyning dastlabki qo'sh satri undagi asosiy g'oya -muallifning ichki kechinmalari tasviridan iborat ekanligini dalillaydi. Keyingi misra bildirilgan mulohazalar rivoji uchun xizmat qiluvchi hayotiy tamsildan iborat. Unda shoir o'z holati bilan dasht uzra ko'kka dahshat solib, beqaror izg'iyotgan quyun orasida o'xshashlik borligini tasvirlaydi. Quyun maqsad-muddaosiz osmonga o'rlaydi, aniqrog'i, u shamolning hukmiga tobe'dir. So'nggi misrada esa shoirning quyun misol sargashtaligining sababi ixtiyori o'zida emasligining ifodasi bilan yakunlanadi. Demak, shoir bu «ixtiyorsizlik»ni taqdirdan deb biladi. Xuddi shunday qismatdan shikoyat g'oyalari bilan sug'orilgan ruboiylarni Alisher Navoiy she'riyatida yana juda ko'plab uchratish mumkin:

Ollimda tabibi chorasozim ham yo'q,

Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo'q.

Tegramda anisi jongudozim ham yo'q,

Boshimda shahi bandanavozim ham yo'q. (3, 577).

Mazkur she'rda shoir o'zining tanholigini nafaqat mahbuba bilan bog'liq holda tasvirlaydi, balki u qismatidagi bu holatni ifodalash uchun «tabibi chorasoz»-she'r qahramonini shunday holatdan xalos etuvchi, dardiga davo topuvchi tabibning, «rafiqi dilnavoz»-kerakli paytda jonini qiynovchi, unga ozor beruvchi yoki huzur baxsh etuvchi yaqin kishining hamda «shohi bandanavoz» boshini silovchi, bechoraparvar shohning (yana bir ma'nosi mahbuba) mavjud emasligidan shikoyat qiladi. Tabiiyki, aytilgan sifatlar ma'lum ma'noda ma'shuqaning fazilatlariga ham tegishlidir. Biroq asarda ifodalangan shoir holatidagi yakkalikning sabablaridan yana biri mavjud hayotiy voqelikdir. Ko'rinadiki, shoir o'z hasbi holi bilan aloqador fikrlarni zamon va ahli zamon bilan bog'liq tarzda tasvirlaydi. Bu tabiiy hol, chunki she'r qahramoni ham o'sha mavjud ijtimoiy hayot bilan birga nafas oladi, birga o'sha ijtimoiy-maishiy muhitda yashaydi. Ruboiyning o'ziga xos ohangdorligi uning tarse' badiiy san'atiga asoslanganligida namoyon bo'ladi. Asarning har bir misrasi boshidagi ilk so'zlari («ollimda», «yonimda», «tegramda», «boshimda») bo'g'in jihatidan teng bo'lib, o'zaro qofiyadoshlik hosil

qilgan. Xuddi shunday holatni muayyan tartib asosida satrlarda joylashgan keyingi soʻzlarda ham mavjudligini kuzatish mumkin. Eʼtibor qilinsa, birinchi misradagi soʻzlar soni bilan keyingi qatordagi soʻzlar miqdori ham oʻsha tartibga (boʻgʻinlar tengligi va qofiyadoshlik) qatʼiy amal qilingani bois teng boʻlib qolgan. Natijada «ipga marjon tizmoq» maʼnosini anglatuvchi tarseʼ badiiy sanʼati vujudga kelib, ruboiyning oʻziga xos ohangdorlik kasb etishini taʼmin etgan.

Alisher Navoiy sheʼriyatida muhabbat mavzuida qalamga olingan va koʻproq maʼshuqa taʼrif-tavsifiga bagʻishlangan ruboiylar mavjud. Bunday sheʼrlar shoirning yuksak sanʼatkorlik mahorati mahsuli va ayni choqda turkiy badiiy sanʼatning noyob namunalari ham sanaladi. Shoirning arab yozuviga asoslangan «jon» (جان) soʻzidagi har bir harfning maʼshuqaning turli uzvlariga tashbeh qilishi bilan vujudga kelgan quyidagi ruboiysini shunday asarlar sirasiga kiritish mumkin:

Jonimdagi «jim» ikki dolinggʻa fido,

Andin soʻng «alif» toza niholinggʻa fido.

«Nun» dagʻi anbarin hilolinggʻa fido,

Qolgan ikki nuqta ikki xollinggʻa fido (3, 563).

Harf sanʼati bilan bezalgan ruboiyni toʻgʻri, teran tahlil qilish, uning maʼno-mohiyatini mukammal anglash uchun «jon» soʻzining arab yozuvidagi har bir harfi tuzilishini puxta bilish, shaklini koʻz odiga keltira olish talab etiladi. Bu soʻz arab alifbosida (جان) «jon» koʻrinishida ifoda etilib, undagi «jim» (ج), «alif» (ا), va ن «nun» harflari koʻrsatilgan shaklda namoyon boʻladi. Asardagi mazmun «jon»ning muqaddasligini ham nazarda tutishni talab qiladi. Zero, oshiqning maʼshuqaga fido qiluvchi jonidan oʻzga moʻtabar biror narsasi yoʻq. Shu bois oshiq jonidagi «jim»ni (ج) maʼshuqaning ikki «dol»iga, «alif»ni (ا) toza niholiga, «nun»ni (ن) anbarin hiloliga, qolgan ikki nuqtani esa («jim» va «nun» harflaridagi nuqtalar nazarda tutiladi) ikki xoliga fido qiladi. Bunga «jon» soʻzining arab yozuvidagi har bir harfi ifodasi bilan maʼshuqa uzvlarining shoir tomonidan nozik kuzatishlar asosida kashf qilingan shakliy oʻxshashliklar imkon yaratadi. Yana shuni taʼkidlash oʻrinliki, shoir istiora badiiy sanʼatidan ham katta sanʼatkorlik bilan foydalangan. Chunonchi, sheʼrxon ijodkor tomonidan bildirilgan maʼshuqaning «ikki doli» deganda, uning «dol» (د) harfiga shaklan oʻxshash boʻlgan ikki zulfini, «niholi» deganda, nozik qaddini, «anbarin hiloli» deganda, goʻzal qoshlarini taxayyulida (xayolotida) gavdalantiradi. Eng muhimi, oshiqning joni butunicha maʼshuqaga fido

etilgani ruboiy satrlari mazmuniga singdirilgan. Ayonlashadiki, Alisher Navoiy ham mazmun, ham shakl, ham ohang jihatidan ruboiy janrining mumtoz namunalari yaratadi. Shuning uchun keyingi davr ijodkorlari, ayniqsa, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ulug' shoir an'analarning davom ettirilganligini kuzatish mumkin.

Turkiy xalqlar adabiyotining eng ajoyib kichik she'riy shakllaridan yana biri bo'lgan tuyuq, she'rxonning shakl va talaffuzi jihatidan birlik, mazmun nuqtai nazaridan esa turlicha bo'lgan so'zlarning ma'no qirralarini to'la anglash ko'nikmasini shakllantirish va ravnaq topishiga xizmat qiluvchi adabiy shakldir. Alisher Navoiyning «Badoyi' ul-vasat» devonida uning o'n uchta namunasi kiritilgan. Adib «Mezon ul-avzon» asarida tuyuq haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Yana turk ulusi, bataxis chig'atoy xalqi aro shoyi' avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bila yasab, majolisda ayturlar. Birisi «tuyug'»durkim, ikki baytqa muqarrardur va sa'y qilurlarkim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur, andoqkim:

Yo rab, ul shahd-u shakar yo labmudur?

Yo magar shahd-u shakar yolabmudur?

Foilotun foilotun foilon

Jonima payvasta novak otqali,

G'amza o'qin qoshig'a yolabmudur»

Foilotun foilotun foilon (16. 91-92).

Ulug' shoirning tuyuq haqidagi qaydlaridan anglashiladiki, ushbu adabiy shakl turkiy xalqlar adabiyotiga xos bo'lib, u shu xalq vakillari tomonidan qo'shiq qilib bazm, yig'inlarda aytiladigan vaznlarning birida yoziladi. Bu vazn ramali musaddasi maqsur (foilotun foilotun foilon) ekanligi ham qayd etilgan. Shuningdek, tuyuq ikki bayt, ya'ni to'rt misradan tarkib topib, tajnisli qofiyadan (omonim so'zlarning qofiyalanishi) hosil bo'ladi.

Tuyuqlar ko'pincha a-a-b —a tarzida qofiyalanadi va ishqiy mavzuda yoziladi.

Alisher Navoiy she'riy merosida qit'a, ruboiy janrlarida ijod etilgan badiiy asarlar tuyuqlarga nisbatan miqdor jihatidan ancha ko'pdir. Buning tayanch sabablaridan biri tuyuq ijod etishning faqatgina murakkabligida bo'lmay, balki bu janrda yaratilgan asarlarning turkiy xalqlar orasida keng tarqalganidadir. Ulug' shoir turkiy tilda mumtoz she'riyatning turli janrlarida badiiy jihatdan mukammal asarlar ijod etishni orzu qilardi. Buning uchun sohir qalami tuhfa qilgan g'azal, ruboiy, qit'a

singari janrlarda bitilgan asarlari fors-tojik adabiyotining boy an'analari negizida shu tilda yaratilgan badiiyat namunalari bilan bellasha olish xususiyatiga ega bo'lishi lozim edi. Tuyuqda ijod qilingan she'rlar oldida esa bunday talab qo'yilgani yo'q. Shunday bo'lishiga qaramay, shoirning bu janrda ijod etgan asarlari g'oyaviy-badiiy nazokati nuqtai nazaridan turkiy tuyuqnavislikning eng sara namunalari maqomida bunyod qilinganligi bilan ahamiyatlidir.

Alisher Navoiyning ma'shuqa go'zalligi vasfiga bag'ishlangan yuqoridagi tuyug'i ham badiiy mahoratining yuksakligi bilan shu adabiy shaklda yaratilgan asarlarning mumtoz namunasi hisoblanadi. Mazkur tuyuq «yo labmudur» so'zining uch ma'nosi, aniqrog'i, shakli bir xil, ammo ma'nosi uch xil bo'lgan uch kalimaning satri oxirida qofiyalanishidan vujudga kelgan. Dastlabki misralarda ulug' shoir muxlis e'tiborini ma'shuqaning labiga qaratar ekan, she'r qahramonining o'ta hayajonli holatini tasvirlash niyatida «Yo rab», - deya Allohga murojaat etadi. She'r qahramonining cheksiz his-hayajon va ehtirosi she'rxonga tajohuli orifona san'ati yordamida «ul shahd-u shakar yo labmudur?»- tarzida gavdalantiriladi. Misradagi mazmun quyidagicha: Yo rab, u asal-u shakarday shirin mo'jizalar ma'shuqaning til uchida omonat turgan labimikin? Bunday tasvir o'quvchining tuyg'ulariga ta'sir etmay qolmaydi, albatta. Shoir tajohuli orif-bilib, bilmaslikka olish badiiy san'atiga tayanib, ma'shuqa dudog'larining ehtirosli tasvirlarini chizishga erishadi. Ikkinchi misra o'sha fikrni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Unda qalbni kuchli tug'yonga keltiruvchi ehtirosli savol: «Yoki sevgilim asal-u shakar yalabdimikin?»- shaklida tadrijiy rivojlantiriladi. Keyingi satrlarda esa ma'shuqa qosh-u ko'zining tajnis-u tajohuli orif hamda istiora san'atlari vositasida go'zal tasviri hosil qilinadi: «Ma'shuqa jonimga qo'shaloq novaklarni otish niyatida kiprik o'qlarini qoshi kamoniga yoylabdimikin?» Ayonlashadiki, ulug' shoirga mahbubaning kamon shaklidagi ikki qoshi va ularga o'q yanglig' tutashib turgan uzun kipriklari hamda lablarining payvasta-bog'liqligi o'ziga xos hazil-mutoyiba qilish imkonini yaratgan. «Yo labmudur» qofiyadosh so'zlarining ma'nolari esa quyidagicha: 1.«Yolabmikin?». 2.«Yalabdimikin?». 3. «Yoylabdimikin?» Tahlil etilgan she'r ma'shuqa go'zal jamolining o'ziga xos qochirim, hazil-mutoyiba hislari uyg'unligida tasvirlashning mahsuli sifatida vujudga kelgan bo'lsa, shoirning «Bormag'in» tajnisli so'zlarining qofiyalanishidan hosil bo'lgan tuyug'ining ijod etilishida oshiq va ma'shuqaning o'zaro munosabatlari, mahbubaning o'jar-u qaysarligi mavzu sifatida tanlangan:

**Necha dedim ul sanamg'a bormag'in,
Qilmadi ul tark oxir bormog'in.
Munchalik xudroylik ko'rgazdi ul,
Aql hayrat qildi, tishlab barmog'in (5, 519).**

Tuyuqning ilk bayti she'r qahramoni va uning sevgilisi orasidagi o'zaro bahslashuv, kelishmovchilikka o'xshash bir mayl tasviri asosida qurilgan. Unda oshiqning maslahat-u fikrlariga qaysarlik bilan munosabatda bo'luvchi ma'shuqaning sarkashlik xususiyatlari badiiy tajassumini topgan. Dastlabki misra ishqda sobir, sadoqatli oshiqning o'tinch-u pandlari ifodasidan iborat: «Necha dedim ul sanamg'a bormag'in». She'rxonda haqli bir savol paydo bo'ladi: Ma'shuqa qayerga bormoqchi-yu, rashk olovida yongan oshiq uni o'sha yo'ldan to'xtatmoqchi? Misra tajohuli orif san'ati asosida qurilgan. Go'yo ma'shuqa ag'yorga peshvoz chiqmoqchi, biroq uning bunday niyati, tabiiyki, oshiqqa ma'qul emas va shu bois u yuragini qon qilib, sevgilisini o'sha harakatdan qaytarishga urinib ko'radi. Biroq ma'shuqa uning pandlarini nazarga ilmaydi oshiqning mahbusasi o'jarligidan shikoyati keyingi misrada oshkora aytiladi: «Qilmadi ul tark oxir bormog'in.» Tuyuqning keyingi baytida aql timsolidan juda o'rinli istifoda etilganligiga guvoh bo'lamiz. Seviklining bunchalik o'jarlik qilganini ko'rgan «aql hayratdan barmog'ini tishlaydi». So'nggi misradagi qofiyadosh so'z «barmog'ini» ma'nosini ifodalab kelgan. Ayni paytda ushbu satrdagi «barmog'ini tishlab» iborasi kuchli hayratlanish ma'nosini anglatadi. Mazkur iboraning aql bilan yonma-yon tutilishi va aql timsolining jonlantirish badiiy tasviriy vositasini hosil qilishi misralarda go'zal manzaralarning gavdalanishi uchun zamin hozirlagan. Yuqorida zikri o'tgan adabiy san'atlar qatoriga iyhomning qo'shilishi she'r nazokatini shoyon qilish va muallif yuksak mahoratini ko'rsatishga xizmat qilgan. Shunday qilib, ulug' shoir tuyuq ijod etishda faqatgina tajnisli so'zlarning turli ma'no qirralaridan foydalanibgina qolmay, bunday janrdagi asarlarida nihoyatda topqirlik bilan qo'llangan tamsil-u qayroqi iboralarning mazmun-mohiyatiga tayanib, mazkur adabiy shaklning mumtoz namunalarini ijod etdi, desa mubolag'a bo'lmaydi.

Alisher Navoiy she'riy merosining yana bir namunasi chiston (lug'z)lardir. Adabiy istiloh sifatida «lug'z» arab adabiyotida, «chiston» esa fors-tojik adabiyotida keng qo'llanilgan. Turkiy adabiyotda esa bu atamalar bir-birining ma'nodoshi bo'lganligi bois nazmiy topishmoq tarzida yozilgan asarlarni nomlashda ikkalasidan ham foydalanilgan.

O'zbek xalq og'zaki ijodida topishmoq janrining ko'plab she'riy va

nasriy shaklda ijod etilgan namunalari uchraydi. Ularning aksariyati istiora (metafora)li topishmoqlardir. Bu adabiy janrning vujudga kelishida istiora badiiy san'atining ulushi nihoyatda kattadir. Istiora ko'chimning bir turi bo'lib, uning talabiga ko'ra badiiy asarda o'xshagan narsa (mushabbih) o'rnida o'xshatilgan narsa (mushabbihun bih) yoki o'xshagan narsaning ba'zi xususiyatlari qo'llanadi. Natijada she'rxonning zehnini imtihon qiluvchi topishmoq, o'zbek mumtoz adabiyotidagi chiston (lug'z) janri ijod etiladi. Alisher Navoiyning «Badoyi' ul-vasat» devonidan o'rin olgan o'nta lug'z ham mana shu usulda yaratilgan bo'lib, ular: qalam, tanga, igna, miqroz (qaychi), o'q, anor, bel, yumurtqa (tuxum), poki (ustara) parvona singari to'qqiz narsa-buyum va bir hasharot (parvona)ga bag'ishlangan.

Lug'z va chiston so'zlari she'rning mazmuniga nisbatan qo'llangan adabiy istilohdir. Ulug' shoir chistonlarining barchasi qit'a shaklida ijod etilganligi fikrimizni quvvatlantiradi. Alisher Navoiyning lug'z ijod etishdagi mahorati hamda ushbu janrning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishish maqsadida shoirning «miqroz» («qaychi») nomi yashiringan chistonini tahlil jarayoniga tortamiz:

**Ne qushlar erkin alarkim, birardurur qanoti,
Qanotining uchida har birisiga minqor.
Biror ayog'lari ham bor-u turfaroq bukim,
Ayog' uchida biror ko'z ham ettilar izhor.
Qachon ayog'larin almashtururlar, ul soat
Qanot urarg'a bo'lurlar tuyurdek tayyor.
Qanot ko'p urmoq ila qari ucharlari yo'q,
Ucharda garchi qaridur alarg'a istizhor (5. 510).**

Yuqoridagi she'rning birinchi baytida chiston bag'rida «yashiringan» ashyo qushga o'xshatiladi. Keyin esa uning shakli turli o'xshatilmishlari qiyosida tasvirlanadi. Matn bilan to'liq tanishgan o'quvchi baytlardagi bir-birini to'ldirib boruvchi o'xshatilganlarning nomi satrlarda sir saqlangan narsa bilan o'xshash jihatlarini xayolida gavdalantira boradi. Jumladan, bu qushlarning qanoti «birardurur» so'zi bilan izohlanishi qaychining matoning kesadigan qismlari bir-biri bilan jipslashib qolganiga ishoradir. Aslida ularning ikkita ekanligi «Qanotin uchida har birisiga minqor» misrasida ifoda etilgan. Minqor—tumshuq bo'lib, qaychining uchlari shakliy o'xshashlik asosida qushning tumshug'iga qiyoslanadi. Qizig'i shundaki, bu qushning har bir qanotida bittadan tumshug'i bor. Shunday qilib, o'xshatilmishlar vositasida qaychining

o'quvchi tasavvur qilishi mumkin bo'lgan bir qismi to'la tasvirlanadi.

Qaychining ikkinchi qismini lug'zda ifoda etish uchun o'xshatilgan qushning oyoqlari hamda ko'z timsollaridan foydalaniladi. Chistonda nomi yashiringan qush, ya'ni qaychining oyoqlari ham o'zgacha, ularning turfaligi shundaki, qushning oyoqlari uchida uning bittadan ko'zlari ham borligi zuhur etib turadi. Ayonlashadiki, qushning oyoqlari qaychining kishi tomonidan tutiladigan qismini, ko'zlari esa barmoqlar o'tkaziladigan teshiklarni anglatadi. Bu bilan shoir istiora badiiy san'ati asosida qaychining suratini to'la chizishga muvaffaq bo'ladi. Endigi navbat uning xususiyatlari bayoniga yetadi. Lug'zning uchinchi va to'rtinchi baytlari ana shu xususiyatlar bayoniga bag'ishlangan. Ularda tasvirlanishicha, bu qush qachon oyoqlarini almashtirsa, xuddi qanot qoqib uchishga tayyorlanganday tuyuladi. Qushning parvoz qilishiga garchi «qari» (qo'l uchlari)unga homiylik qilsa ham, u har qancha qanot qoqmasin, baribir, «bir qari» (qo'l uchidan tirsakkacha bo'lgan masofa) ham ucholmaydi. Bu bilan shoir qaychi qismlarining ochib-yopilishi qo'llar ishtirokida amalga oshirilishiga ishora qiladi. Natijada lug'z bag'rida yashiringan narsaning nomi miqroz (qaychi) ekanligi zehni o'tkir o'quvchiga ayonlashib qoladi. Alisher Navoiy sohir qalami mahsuli bo'lgan boshqa lug'zlari ham she'rxonni mantiqiy fikrlashga undashi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

8.4. Alisher Navoiy-qasidanavis

Alisher Navoiy qasida janrida ham ijod etgan ulug' shoirdir. Bu buyuk so'z san'atkorining «Badoyi' ul-vasat» devonidan o'rin olgan, turkiyda bitilgan mashhur «Hiloliya» qasidasidan tashqari, fors-tojik tilida ijod qilingan «Sittai zaruriya» («Olti zarurat»), «Fusuli arbaa» («To'rt fasl») nomli qasidalar turkumi ham mavjud. Nomlari qayd etilgan ikki turkum quyidagi o'n qasidadan tarkib topgan. Shulardan mana bu olti qasida «Sittai zaruriya»ga tegishlidir: «Ruh ul-quds» («Pok ruh», 132 bayt), «Ayn ul-hayot» («Hayot chashmasi», 106 bayt), «Tuhfat ul-afkor» («Fikrlar tuhfasi», 99 bayt), «Qut ul-qulub» («Qalb ozuqasi», 120 bayt), «Minhoj ul-najot» («Qutilish yo'li», 138 bayt), «Nasim ul-xuld» («Jannat shabbodasi», 129 bayt). Quyidagi qasidalar esa «Fusuli arbaa» tarkibidan o'rin olgan: «Saraton» («Yoz» 71 bayt), «Xazon» («Kuz», 33 bayt), «Bahor» («Bahor», 57 bayt), «Day» («Qish» 70 bayt). Bu ikki turkum qasidalarni taniqli olim Hamid Sulaymon

birinchi bo'lib arab va joriy yozuvda nashrga tayyorladi (Qarang: Alisher Navoiy. Sittai zaruriya. «Adabiy meros». Hujjat va tadqiqotlar. Toshkent: «Fan», 1968, 1-son, 194-282- betlar; Alisher Navoiy. Fusuli arbaa. «Navoiyga armug'on». (Nizomiy nomidagi Davlat pedagogika instituti ilmiy to'plami). Toshkent, 1968). Shuningdek, «Fusuli arbaa» turkumi va «Ruh ul-quds» qasidasi keng o'quvchilar ommasiga alohida majmualar shaklida taqdim etildi (Qarang: Alisher Navoiy, Fusuli arbaa. (Qasida. Matn va o'zbek tilidagi nasriy bayon). So'z boshi, nasriy bayon va lug'atlar bilan nashrga tayyorlovchi R.Vohidov, G. Boltayeva. Buxoro, 1998; Alisher Navoiy. Ruh ul-quds. (Qasida. Matn va o'zbek tilidagi nasriy bayon). So'z boshi, nasriy bayon va lug'atlar bilan nashrga tayyorlovchilar: R.Vohidov, N.Bekova. Toshkent: «O'zbekiston», 2002).

Ulug' so'z san'atkori Alisher Navoiyning 1469-yil 14-aprel (hijriy 873 1- shavvol) ramazon hayiti kuni turkiyda ijod etilib, ulug' hukmdor Sulton Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan o'tkazilgan tahniyat (shohni muborakbod etish) marosimida ilk bor tantana ishtirokchilariga taqdim etilgan mashhur «Hiloliya» qasidasi shoirning nihoyatda teran badiiy tafakkuri va taxayyulining mahsulidir. Qasida 91 baytdan tarkib topgan, uning matla' va maqtaida yangi oy-hilolga ishora qilinadi. Jumladan, asarning ilk bayti o'quvchining diqqatini samoga, aniqrog'i, hilolga qaratish niyatida bitilganligini ilg'ash mumkin:

Chun nihon qildi turunji mehr rahshon tal'atin,

Oshkor yetti falak bir taqvi g'abg'ab hay'atin (5. 477).

Ulug' shoir qasidasining matlasidanoq tantanavor kayfiyatni aks ettirish niyatida samoviy jismlarning timsollarini insonlarday harakat jarayonida ko'rsatadi hamda istiora san'atiga tayanib, hilolni yangi nom bilan ataydi. Misralarda ifodalangan ma'no falakda juda kamdan-kam kuzatiladigan ulug'vor bir holat vujudga kelganidan darak beradi. Quyosh olmasi (quyosh olmaga qiyoslanadi) o'zining porloq yuzini yashirishi bilan falak o'zining baqbaqaga o'xshash jismini namoyon qiladi. Bunday baqbaqaga monand holat hilolning samoda yog'du sohib turgan paytida uning doirasida sodir bo'lgan manzaraga qiyoslanadi. Asarning maqtaida hilol va islomiy hayit bayrami Sulton Husayn Boyqaroning tahniyat kuniga to'g'ri kelgani bois ularning yanada muqaddaslashganiga diqqat qaratiladi:

Yangi oy-u iyd ikki qullug'ching o'lsun, aylagan

Sen hilol oning otin, bayram bu yerning kunyatin. (5. 483).

Bayt bag'riga singdirilgan ma'no quyidagicha: «Yangi oy va hayit

sening itoatgo'ying, sanogo'ying (maddohing) bo'lishsin, chunki sen uning otini hilol, ikkinchisining nomini bu yerning bayrami qilding». Yangi oyning hilol nomini olishi va yangi davrning (Sulton Husayn Boyqaro hukmronligining), hayitning bayram deb atalishi esa poyindor xursandchilikning boshlanishidan darak beradi. Ulug' shoir orzusiga ko'ra, zamon hukmdori taxtga chiqqach, yurtga mana shunday shodiyonalarni, albatta, baxsh etadi. Qasidaning «Hiloliya» tarzida nomlanishining zamirida ham ana o'shanday osoyishtalik va farovonlikning debochasiga ishora mavjud.

«Hiloliya» qasidasi mazmun-mohiyati va badiiyatining mukammallashuvini uning voqeyiy asar ekanligi ham ta'min etgan. Qasidadagi voqealar to'rt asosiy obraz atrofida aylanadi: shoir, Atorud (Merkuriy sayyorasi, mifologiyaga ko'ra, ayni yulduz shoir va yozuvchilar homiysi sanaladi), ulug' shoirning sevgilisi va shahanshoh Husayn Boyqarolar shular jumlasidandir. «Hiloliya»ning yetakchi qahramoni ulug' shoiming o'zidir. Asar muallifi iydi akbar – ramazon hayiti tunida to'qqiz falak: Oy, Atorud, Zuhra (Nohid, Venera), Quyosh, Mirrix (Mars), Mushtariy (Yupiter), Zuhul (Saturn), falaki savobit (turg'un yulduzlar, ya'ni samoning burjlar joylashgan o'mi), falak ul-aflokni (Arsh va Kursining falakdagi o'mi) sayr qiladi. Ulug' shoir samoviy jismlar timsollarining mifologiyaga ko'ra anglatgan ma'nolarini ulkan taxtga endi o'tirayotgan hukmdor tahniyatiga xizmat qildiradi. Jumladan, ijodkorlar homiysi bo'lgan Atorud-qasidago'y shoir: nafosat va go'zallik ramzi bo'lgan Zuhra– sozanda, mutrib; Quyosh–sham' (tunda Quyoshning bo'lmasligi nazarda tutilib, u podshoh haramining eng xilvatini ham sham' bo'lib yoritish maqsadida pastga tushgan); jang-u jadal timsoli bo'lgan Mirrix– yasavul; falak qozisi Mushtariy–maddoh va duogo'y; falaki savobit– shohning bayram dasturhoni; falak ul-aflok esa–shoh raqqoslari o'ynayotgan singari qiyoslardan anglashilgan mazmun asosida baytlar bag'riga singdiriladi. Ulug' shoirning tungi sayri davomida Atorud bilan istiqbollashshish (peshvoz chiqish) manzarasining olib kirilishi qasidaga yangi ruh baxsh etib, uni tutilmagan toza ma'nolar bilan boyishiga xizmat qilgan. Atorud shoh madhi va tahniyati shodiyonalariga bag'ishlab quyidagi matlani o'qiydi:

«Ey, sening qoshing qilib zohir yangi oy xijlatin,

V-ey, yuzung sharmanda aylab iydi akbar tal'atin». (5. 479).

Atoruddan bu baytni «eshitgan» ulug' shoirning rashki tug'yon qila

boshlaydi va o'z tab'ining nimalarga qodirligini ayon qilish niyatida shoh madhiga bag'ishlangan quyidagi javob baytini o'qiydi:

«K-ey, qoshingning rashki aylab xam yangi oy qomatin,

Iydi ruxsoring qilib nobud bayram ziynatin». (5. 480).

Bu rangin misralarni «eshitgan» Atorud xijolat chekib lol qoladi. Ulug' shoir bu ulkan ijodiy g'alabadan zavqlanib, uyga qaytganida, sevgilisi ko'kda bayram hilolini ko'rib, xursandchilik qilish uchun kelgan va oshig'ini kutib turgan ekan. Ulug' shoir faxriyadan foydalanib o'zi va Atorud bitgan zavqli misralarni qalbida iftixor tuyib sevgilisiga o'qib beradi. Go'zal mahvash esa shoirdan eshitgan baytlari evaziga shirin tabassum hadya qilib qo'yadi va ijodiy musobaqadan chetda qolishni istamagan ma'shuqa oldidagi qalamni olib, bir soat muhlat o'tmay, ulug' shoirmi hayrat-hayajonga soluvchi quyidagi misralarni yaratishga muyassar bo'ladi:

«K-ey, yuzung zohir qilib bayram sabohi safvatin,

Anda qoshing aylabon paydo yangi oy hay'atin» (5. 480).

Bunday najib lavhalardan ulug' shoir «behol-u masru'» bir holatda shoh saroyiga keladi va shu ma'noda boshqa bayt yozish mumkin emasligini da'vo qilib, Atorud, o'zi va mahbubasi bitgan baytlarni o'qiydi. Shoh kulib, o'zining nozik tab'i mahsuli bo'lgan quyidagi badihaning yangi baytini majlis ahliga yetkazadi:

“Shoh Abulg'oziy saodat axtari Sulton Husayn,

Kim, quyoshni zarra der ko'rgan sipehri hashmatin”(5. 481).

Yuqorida keltirilgan ayrim lavhalardan ko'rinadiki, Samarqandda yashayotgan ulug' shoir Xuroson davlati atrofida sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'ta sinchkovlik bilan kuzatarkan, maktabdosh do'stining ulug' g'alabasiga katta ishonch bilan qaragan. Ayni kurashlarning intixosi tahniyat marosimiga olib kelishi muqarrarligi avliyosifat shoirga tobora ayonlashib qolgan. U «Sayqali ro'yi zamin» Samarqandda «Hiloliya»day go'zal asarni bunyodga keltirish uchun puxta hozirlik ko'rgan. Nihoyat, 1469 yil navro'zi arafasida Amir Shayxim Suhayliyning «Iydiya» va Alisher Navoiyning «Hiloliya» qasidalari yaratiladi. «Iydiya» forsiyda, «Hiloliya» turkiyda ibratli ijodiy hamkorlikning dilbar namunasi sifatida ro'shnolik ko'radi. Ta'kidlash joiz, garchi «Hiloliya» ulug' shoirning yagona turkiy qasidasi bo'lsa-da, biroq unda qo'llangan mutlaqo yangi uslubiy jilo, teran falsafiy mazmun, betakror san'atkorlik tufayli shunday yuksak mahorat pag'onasiga ko'tarilganki, ayni she'riy janrda bunyod qilingan o'nlab she'rlar bilan bimalol raqobat qila olish qudratiga egadir.

Qasidada Sulton Husayn Boyqaro tarixiy shaxslikdan badiiy asar qahramoni darajasiga ko'tarilib, juda zo'r ehtiros bilan madh qilinadi. Shoh saodat yulduzi yanglig' porloqdir. Uning ulug'vorligi nazdida quyosh bir zarra bo'lib ko'rinadi. Shu tariqa ulug' shoir hukmdorni samoviy jismlar timsollaridan foydalangan holda uning o'ta mubolag'aviy badiiy tasvirini chizishga erishadi. Alisher Navoiy «Hiloliya»da o'zi orzu qilgan shoh timsolini Husayn Boyqaro qiyofasida ko'rsatishga harakat qiladi. Shoir nazarida mazkur hukmdor shohlar darveshi-yu darveshlar shohidir. U suratini shoh, siyratini darvesh maqomida tutganligi uchun ham yuksak ehtiromga loyiq zotdir. Shunday tantanavorlik, ko'tarinki kayfitni o'zida aks ettirgan misralar va yuqorida ko'chirilgan maqta' noyob badiiy mahorat namunasi bo'lgan qasidaga yakun yasaydi.

Alisher Navoiyning ikki turkum qasidalarini ham ana shunday ehtirosli baytlardan tarkib topgan. «Sittai zaruriya»dagi badiiyat namunalarini falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta'limiy mohit kasb etib, ular Anvari, Xusrav Dehlaviy, Xoqoniy Shervoniy, Abdurahmon Jomiy va Sharqning boshqa buyuk shoirlarining qasidalariga tatabbu' sifatida yaratilgandir.

«Sittai zaruriya» tarkibidagi uchinchi forsiy qasida «Tuhfat ul-afkor» bo'lib, Amir Xusrav Dehlaviyning «Daryoi abrор», Nuriddin Abdurahmon Jomiyning «Lujjat ul-asrор» asarlari ta'sirida dunyoga kelgan. Alisher Navoiy «Xamsat ul-mutahayyirin» asarida mazkur qasidaning yaratilishi tarixiga doir qiziqarli lavhalar keltiradi. Xuroson davlatining vaziri a'zami lavozimida faoliyat ko'rsatayotgan ulug' shoir Marvga qilishi lozim bo'lgan rasmiy safari oldidan (1476-yilda) Maxdumi Nuran ziyoratiga kiradi. Suhbat jarayonida Abdurahmon Jomiy «Lujjat ul-asrор» qasidasini Alisher Navoiyga beradi. Ulug' o'zbek shoirining o'z taklifi bilan Amir Xusrav Dehlaviy «Daryoi abrор»ga javobiya tarzida yozilgan bu qasida unga (Alisher Navoiyga) favqulotda ta'sir etadi va shu tabarruk dargohda ushbu she'rga tatabbu' qilish niyati tug'iladi. Nihoyat, Hirot — Marv safari davomida, ot ustida to'qson to'qqiz baytdan iborat shoh qasida «Tuhfat ul-afkor» dunyoga keladi. Asar chindan ham jo'shqin ilhom, ulkan ehtiros va zavqning mahsulidir. Mulohazalarimiz muallaq qolmasin uchun o'sha dilbar qasidaning shoh baytlaridan birini nazardan o'tkazaylik:

Ba dahoni xushku chashmi tar qanoat kun az on-k,

Har ki qone' shud ba xushku tar, shahi bahr-u bar ast. (20. 230)

Mazkur misralar mamlakat podshohiga murojaat yo'sinida yozilgan.

Podshohi qanoat va qone'likni turmush tarziga aylantirgan yurt gul-gul yashnaydi. Ammo hayot hamisha ham insonga gul tutmaydi. Gulni suyuvchi qalb uning tikani zahriga dosh bermog'i zarur. Shohlik faqat ishrat emas, saltanat o'z-o'zicha turmaydi va shukuh paydo qilmaydi. Uning zarbalari, qon yuttirishlari, iztirob-u tashvishlari (og'iz-quruq ko'zlar-yoshli) borki, sabr-u qanoat ila o'shalarga bardosh bergan fahm-u farosat bilan ularni bartaraf eta olgan shohgina Alloh inoyatiga muyassar va katta sarhaddagi (bahr—dengiz, bar—samara, tuproq usti-quruqlik) mamlakatning sohibidir. Qone' va qanoatlilik faqat podshohninggina emas, barchaning (shoh-u gadoning) ham kunlik fazilatiga aylangan yurt nurafshondir...

«Sittai zaruriya» bag'rida kelgan to'rtinchi asar «Qut ul-qulub» qasidasi bo'lib, shu haqda ozroq mulohaza yuritish bilan cheklanamiz. 240 misradan iborat manzuma Hakim Anvariyning shu yo'nalishdagi falsafiy-irfoniy qasidasi tavrada-tatabbu'ida yaratilgan. Tavr-tatabbu' Alisher Navoiyning o'z e'tirofidir. Biroq bunday qaydlar ulug' o'zbek shoiri qalamidan chiqqan asarlarning ijodiylikiga, ohoriga qilcha bo'lsin, ta'sir ko'rsata olmaydi. «Qut ul-qulub» tagdor ishoralarga, ko'p ma'noli majoz-u tashbehlarga, teran tafakkurga undovchi ibora-yu istilohlarga boyligi bilan diqqatni jalb qiladi.

Ana o'shanday badiiyat zamirida yashirin g'oyaviy niyatni «fano va baqo o'rtasidagi masofa, oliy xilqat—insonning unga munosabati» tarzida umumlashtirish mumkin. Dunyoga kelish, tug'ilish haq, tabiiy-ilohiy qonuniyat ekan, unga vido aytish, fano qa'riga singib, yo'q bo'lib ketish, o'lish ham muqarrardir. Baqo—mangulik inson peshonasiga bitilmagan. Qur'oni karimdagi xabarga qaraganda, Luqmoni hakim ming yil, Nuh alayhis-salom ham shunga yaqin umr ko'rishgan. Biroq ularga ham dunyoning ustuni bo'lib yashash nasib etmagan. Rivoyat qiladilar, zulmat tubida pinhon obi hayot — tiriklik suvini Iskandari Maqduni va Xizr alayhis-salom birga izlashgan. Iskandar qolib, Hizr payg'ambarga o'sha majoziy obi hayot nasib bo'lgani uchun ham ul zoti bobarakot ezigulik tug'i ostida yaxshilik urug'ini sochishda davom etayotgan ekanlar... Alisher Navoiy bunday hikmat-u rivoyat, hikoyat-u haqiqatlardan ko'pini bilgan. o'shalardan qaysigadir ixlos bilan qaragan, ishongan, ba'zilarini shubha ostiga olib inkor qilgan. Shundan bo'lsa kerak, qasidaning butun matnini bosiq, sokin va o'ychan kayfiyat egallab olgan. Uning har bir so'zidan falsafiy mushohada, ogohlikka da'vat ruhi aniqydi. Ulug' shoir insonga qarata urg'u ila yozadi:

Jahonki marhalai tangi shohrohi fanost,

Dar o' majo'y iqomat, ki rohi shoh-u gadost. (20. 257).

Ushbu misralarni quyidagicha o'zbekchalashtirish mumkin: Dunyo ayvoni inson uchun muqim manzil emas—o'tkinchi. U fanoga olib boruvchi shoh ko'chadagi muvaqqat bekatni eslatadi. Bekat esa hamisha omonatdir. Unda uzoq turish niyatida bo'lganlar qattiq yanglishadilar. Negaki, shoh yo'l chetidagi bekat tafovutni bilmaydi. U shohni ham, gadoni ham birday qabul qilib, kuzatishga mo'ljallangandir. Dunyo ayvoni—harakatdagi karvon. Bo'ynida qo'ng'irog'i bor nor tuyalar hamisha safarda. Daftari a'molidagi sehrli bitikka ko'ra, navbat—banavbat fanodan baqo olamiga ketish davom etadi... Alisher Navoiyning bunday qarashlaridan noto'g'ri xulosaga kelish yaramaydi, albatta. Qasida muallifi mo'min-musulmonlarni uzlatga, go'shanishinlikka da'vat etayotgani, o'lishdan burun o'limga ham undayotgani yo'q. Ul zoti mukarram ikki jihatdan bunday g'oyani ilgari surolmas edi. Birinchidan, Alloh marhamati bilan Odam Ato zurriyotlari uchun taqdir qilingan ne'matlardan butkul yuz o'girib, go'shaga kirish islomiy e'tiqod ahkomlariga rost kelmaydiki, ulug' shoirning unga xayrixohlik qilishi mumkin emas edi. Ikkinchidan, Alisher Navoiy naqshbandiya tariqatiga mansub bo'la turib, «Dil ba yor-u tan ba bozor», «Dil ba yor-u dast ba kor» kabi solikning o'z luqmai halolini tanti qo'l mehnati bilan topishga chorlovchi hayotsevarlik g'oyalarini inkor qilolmasdi, albatta. «Qut ul-qulub» keyingi satrlarining mutolaasi muallifning tayanch g'oyaviy niyatini oydinlashtirish imkoniyatini hozirlaydi. Buning uchun bayt-u satrlarda qo'llangan tazod san'ati kitobxon uchun ko'makka keladi. O'sha badiiy-tasviriyy vosita yordamida fano va baqoning qirralari juda ko'p hayotiy lavhalar, tabiiy, tarixiy, ilohiy, adabiy, afsonaviy istiloh-u dalillarni keltirish, yuzlashtirish orqali ochib beriladi.

Nahang agarchi buvad qahramoni kishvari bahr,

Ba kirmi obie az xud fuzun hamesha g'izost. (20. 259).

Nahang (akula) dengiz-u okeanning eng katta hayvoni va o'zini o'sha makonning egasi, yagona sohibi hisoblaydi. Atrofida o'rmlab yuruvchi ko'p sonli suv qurtchalarini nazar-pisand ham qilmaydi. Ammo vaqt-u soati kelib, u ana shu qurtchalarning yemiga aylanishini xayoliga ham keltirmaydi. Tashbeh uchun nahangning tanlanishi tasodifiy emas. Shunday urinish negizida katta hikmat, ibrat bor. Xuddi shunday gapni suv qurtiga nisbatan ham aytish o'rindidir. Fano olamida hamma narsaning sarhad-u o'lchovi bor. Bu hukm jismoniy, ruhiy, ma'naviy, moddiy

ne'matlarning barcha-barchasi uchun birday tegishlidir. Pahlavonlikning o'zlik, yoshlikning qarilik, zebolikning xunuklik, boylikning qashshoqlik bilan almashinishi muqarrardir. Nahangning fojiali qismati bunga yorqin misol. Afsuski, bugun hamma narsani g'alamislik bilan yutuvchi bu yuho sifat maxluq ertaga yutilish navbati o'ziga yetishini unutib qo'yadi... Keyingi baytda ganj va ajdarho timsollariga duch kelamiz. Og'zaki va yozma badiiy adabiyot namunalarida bular hamisha yonma-yon keladi. Xazina bor joyda, albatta, ajdarho paydo bo'ladi. Bu maxluq xazinadagi javohirotni yutmaydi, ammo undan bahra oladi. Biroq tirik ekan, uni birovga ravo ko'rmaydi... Ulug' shoir esa bu maxluqqa doir hukmini ham e'lon qiladi: hirs ham fano. Xazina siljiydi, ajdarholar esa kelib-ketishda davom etadi. Biroq ulug' shoirning muddaosi dahshatli maxluqlar qismatini yoritish emas. Ulug' shoirning nigoh-u nidosi esa insonga, uni nafs-u hirs domidan qutqazish, g'aflat uyqusidan bedor qilishga qaratilgandir.

Suxan mago'y zi anqo, ki har kio' qone' shud,

Farozi Qofi qanoat bidon kio' anqost. (20. 259).

Qo'hi Qof, unga anqo urug'ining bo'lishi haqidagi afsona qadimiy. Ulug' shoir esa o'sha sayyor va an'anaviy afsonaga yangi niyat bilan murojaat qilgan. O'zi yo'q anqoni izlashdan murod hosil bo'lmaydi. Undan ko'ra qanoatga zo'r berish ma'qul. Nahang-u ajdarhoning fojiasidan xulosa qilmoq va hirs o'pqqoniga tushmaslikka intilmoq insonni Qo'hi Qofdan ham yuksakroqqa ko'tarib qo'yadi. Ustma-ust tabiiy misollarga murojaat etish, fojiiy qismatlarni ro'kach qilishdan ulug' shoirning ko'zlagan muayyan maqsadlari ham yo'q emas. Insonning yashashi uchun moddiy omillar juda zarur. Uni inkor qilish hayotni tan olmaslik bilan barobardir. Biroq ma'naviy-ma'rifiy omillarsiz ham inson hayoti qashshoqlashib qolmaydimi? Fikrimizcha, Alisher Navoiyning qalbi va tafakkuridan-da shunday savollar tez-tez o'tib turganligi tufayli o'sha bezovtalik ruhi uning barcha nazmi-yu nasriy asarlariga ko'chgan. Shu jihatdan «Sittai zaruriya»ning xotimaviy qasidasi «Nasim ul-xulud»dagi mana bu misralar e'tiborni tortadi:

Chunin gulshan naboshad g'ayri bog'i ma'rifat, ey dil,

Ki kard orosta az bahri komil sun'i yazdonash.

Chi komil on ki az ta'limhoi in muallim yoft,

Sharaf vayronai zohir, zaxoir ganji pinhonash. (20. 300).

Dil yayraydigan, zavq-u shavqqa to'ladigan notakror gulshan — bog' - ma'rifat bog'idir. Unda hamma uchun birday yo'l yo'q. Yazdon bu bog'ni komil insonlar go'shasi sifatida zebo oro berib qo'ygan. Alisher Navoiy talqinicha, haqiqiy komillik, donishmandlik ilohiy ma'rifat orqaligina

shakllanishi mumkin. Shu g'oya ulug' shoirning (katta-yu kichik, nasri-yu nazmiy, ilohiy-u dunyoviy) barcha asarlarida ko'rinib qoladi. «Sittai zaruriya»da hukmron mavzu darajasiga ko'tariladi. Islom ruknlari, shar'iy talablar go'zal badiiy libosda yuksak shoirona ifodasini topadi. Bunday notakror saboqlarning muallifi ham notakrordir. U-Allohdir. Qasidalar turkumida, ko'chirganimiz iqtibosda ham komil insonning zohiriy va botiniy olami muvozanatiga alohida e'tibor beriladi. Zohir—dabdabadan xoli, ammo axloqiy qiyofa—sharafli. Yuzadagi sokinlik—botindagi ma'rifiy zahira tufayli ko'rkamdir. Zero, u—pinhon. Komillik—sokinlik, har damda hush bilan qadamni nazarda tutmoqlikdir. Shunday saodatga muyassar fuqarolari bor yurtning istiqbolida buyuklik nuri porlaydi...

8.5. «Devoni Foni»ning tuzilishi, janriy tarkibi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari

Adabiyotimiz tarixida Alisher Navoiyning tabarruk nomi zullisonayn ijodkor sifatida ham qadrlidir. Shoir bu sharaflı unvonga boy ma'naviy merosi tufayli sazovor bo'ldi. U fors-tojik tilini puxta bilibgina qolmay, qadimiy an'analarga boy bu tilning imkoniyatlaridan ham durustgina xabardor edi. Buni ulug' adibning «Muhokamat ul-lug'atayn» asari to'la tasdiq etadi. Asar forsiy va turkiy tillar bilimdonining shu ikki lisonning ichki imkoniyatlarini o'zaro qiyoslash asosida bildirgan umumlashma-xulosalari zaminida vujudga keldi. Shuningdek, Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi asarlari «Devoni Foni» (Ba'zi manbalarda to'plam «Devoni forsiy» tarzida ham tilga olinadi. Bunday nom ilmiy haqiqatga zid) nomi bilan mukammal bir to'plam tusini oldi. Devonning mundarijasi xususida muallifning o'zi «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida shunday mulohaza yuritadi: «Yana forsiy g'azaliyot devoni Xoja Hofiz tavidakim, jami' suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va matbu'dur, tartib beribmankim, ko'prak ul hazrat she'riga tatabbu' voqe' bo'lubtur.» (Alisher Navoiy. Asarlar. 14-tom, 125-bet) Ko'chirganimiz parchadan «Devoni Foni»ning ikki muhim xususiyati ayon bo'layotir. Bulardan birinchisi, shu to'plam tarkibidagi asarlarning aksariyati Xoja Hofiz Sheroziy g'azaliyotiga tatabbu' qilinganligi hisoblanadi. Ikkinchisi, to'plamga kiritilgan she'rlar miqdorining (misralar sonining) olti ming baytdan ziyodroq ekanligidir.

Alisher Navoiy o'zining bu devoniga daxldor qaydlarini davom ettirar ekan, yozadi: «Va ba'zi hazrati Shayx Muslihiddin Sa'diyg'akim

g'azal tavri muhtariidur. Va ba'zi Mir Xusravg'akim, ishq otashkadasining shu'la angizidur va dard g'aribxonasining ashkrezi. Va ba'zi hazrati Maxdumi Nurang'akim, kamol avjining mehri lomiidur va mazkur bo'lg'on azizlar holatining jamiiki, bu devon xaloyiq orasida shoe'dur va ro'zg'or ahlining tab'lari ul sari roje' va anda ko'p turluk dilkash adolar va dulpazir ma'nolar voqe'durki, tafsili bu faqirdin munosib emas». (O'sha asar. 125-bet) Alisher Navoiy musulmon mintaqa she'riyati shuhratini Sharq-u G'arbda tanitgan yetuk ijodkorlar haqida gapirar ekan, u birgina jumlada ular nazmining o'ziga xos xususiyatini ta'kidlashga erishadi. Shuningdek, shoir «Devoni Foni» tarkibidagi nazmiy janrlarni ham ma'lum qiladi. Shoir qaydlariga ko'ra, bu to'plam tarkibida g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, ta'rix, lug'z, qasida, musaddas kabi janrlarda bunyod etilgan she'rlar jamlangan. Shu bilan bir qatorda, ko'pchiligi Abdurahmon Jomiy e'tiboridan o'tkazilgan besh yuzga yaqin muammolar ham «Devoni Foni» tarkibidan o'rin olgandir.

«Devoni Foni»ning ikkita Parij, ikkita Turkiya, ikkita Hirot va bitta Tehron kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalari mavjud. Adabiyotshunos Hamid Sulaymon o'z tadqiqotlarida sanab o'tilgan qo'lyozmalar o'rtasida «Devoni Foni»ning Parij nusxalari birmuncha mukammal ekanligini e'tirof etadi. Akademik B.Valixo'jayev ana shu nusxalar asosidagi «Devoni Foni» tarkibidagi she'rlarning quyidagicha janriy tarkibga ega ekanligini ma'lum qiladi:

«1. Debocha; 2. Qasida—10 ta; 3. G'azal—554 ta; 4. Musaddas—1ta; 5. Marsiya—1ta; 6. Qit'a—72 ta; 7. Ruboiy—73ta; 8. Ta'rix—16 ta; 9. Muammo—373 ta; 10. Lug'z—9ta. Demak, devonda jami 1109 ta asar bo'lib, ularning umumiy hajmi 6179 baytni tashkil etadi». (B.Valixo'jayev. Mumtoz siymolar. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002, 122-bet). Olim devonning mukammal nusxasi hali aniqlanmaganligini asosli dalillar vositasida izohlaydi: «Bu o'rinda Alisher Navoiyning forsiy tildagi muammolar soni haqida «besh yuzga yaqin muammo» (MAT. 20-tomlik, 16-tom, 32-bet) degani e'tiborga olinib, bu Parij nusxalaridagi muammolar soni (373 ta) bilan solishtirilsa, unda Parij nusxalari ham «Devoni Foni»ning mukammal nusxalari bo'la olmasligini ko'rsatadi. Bu fikrni Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn»da forsiy she'rlari janrlari qatorida masnaviyni eslatishi va bu janrdagi asarning Parij nusxalarida uchramasligi yana bir karra tasdiqlaydi. Demak, «Devoni Foni»ning mukammal nusxasini aniqlash hali davom etmoqda» (O'sha asar. 122-bet).

«Devoni Foni»ning mazmun va mundarijasini belgilashda «Ixtirolar» va «Oʻziga javob aytadi», «Naʼt», «Zamon ahli tanqidiga doir», «Zamonaning bevafoqligi xususida nasihatlar», «Oʻsha tavrda», «Oldingi uslubda», «Mavʼiza», «Baʼzi azizlarga tatabbuʼ», «Maxdum sheʼriga javob», «Amir Xusrav Dehlaviy gʻazaliga tatabbuʼ», «Maxdumning Xoja tavrindagi gʻazaliga tatabbuʼ» singari sarlavhalar muhim ahamiyat kasb etadi. «Devoni Foni»dagi sheʼrlar mavzu doirasi, gʻoyaviy-badiiy qimmat, nafisligi va til boyligi jihatidan «Xazoyin ul-maoniy» qatoridan oʻrin olishga sazovor. Bu ayniqsa, Navoiy–Foniylarning muhtaramlari—ixtiro gʻazallarida yorqin koʻzga tashlanadi. Yuqoridagi sarlavhalar shoirlarning javobiya yoki tatabbuʼ tarzida aytilgan gʻazallariga tegishli boʻlib, ulardan tashqari, devon tarkibida bevosita Alisher Navoiyning oʻz kashfiyoti boʻlgan muhtaram—ixtiro gʻazallar ham talaygina uchraydi. Koʻrinadiki, gʻazal shoirlarning turkiy devonlarida boʻlgani singari «Devoni Foni»da ham yetakchi janr sifatidagi mavqei saqlab qolgan. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, muhtaram va tatabbuʼ gʻazal namunalari bilan yaqindan tanishish «Devoni Foni» haqida umumiy tasavvur hosil qilishga imkon beradi. Hamid Sulaymon, Abdugʻani Mirzoyev, Rasul Hodizoda, Shoislom Shomammedov, B.Valixojayev, Rahim Vohidov, E.Shodiyev, Alisher Shomammedov, Yoqubjon Ishoqov kabi adabiyotshunos olimlar «Devoni Foni»ga bagʻishlangan ilmiy tadqiqotlarida ulugʻ shoirlarning forsiy sheʼrlari ham turkiyda bitilgan koʻp sonli asarlari singari mazmun-mohiyati, badiiyati nuqtai nazaridan gʻoyatda qimmatli ekanligini eʼtirof etadilar. Bu, ayniqsa, Alisher Navoiy gʻazalliyotiga xos boʻlgan musalsallik—fikrni tadrifiy rivojlantirish uslubi forsiy devon tarkibidagi gʻazallarning vujudga kelishi uchun ham asos boʻlganligida yaqqol koʻzga tashlanadi. «Devoni Foni»dagi ixtiro gʻazallarga mansub boʻlgan quyidagi voqeaband gʻazal ham yuqorida qayd etilgan navoiyona uslubning mahsulidir:

**Rasid on parichehra mastona imshab,
Zi masti maro soxt devona imshab.
Maro kulbai bexudi-yu junun shud
Az on partavi roʻ parixona imshab.
Zi shamʼe tajalli namud on, ki megasht,
Maloyik ba davrash chu parvona imshab.
Zi ganji visolash imorat paziruft,
Maro kunji toriki vayrona imshab.
Zi shavqi mai vasli oʻ bud nazdik,**

**Ki pur sozadam charx paymona imshab.
Ba bomu daram az pai in tamosho
Furo' rexta xeshu begona imshab.
Ba in nash'ai ishq-u may gasht Foni,
Hama umr devona, tanho na imshab.**

Mazmuni:

U parichehra bu kecha mast bo'lib keldi,
Mastlikdan meni bu kecha devona qildi.
Bu kecha mening bexudlik va jununiy kulbam
Ul parining chehrasi sochgan nurdan parixonaga aylandi.
Bu kecha qandaydir bir sham' nur sochdiki,
Malaklar uning atrofida parvonadek aylanar edi.
Bu kecha u (mahbuba)ning vasl xazinasidan
Qorong'u, xaroba kulbam obod bo'ldi.
Bu kecha uning vasli mayining shavqidan
Falak paymonamni to'ldirayozdi.
Bu kecha shu tomosha uchun tom-u eshiklardan
Qarindosh-u begonalar yopirilib tomosha qilgani kelishdi.
Foniy bu ishq va may nash'asi bilan
(faqat) bu kechagina emas, bir umr devonadir.

(Navoiy. Asarlar. 5-tom, 1-kitob. 102-103-b)

Ko'rinadiki, ushbu g'azalning matlaidan maqtaigacha ishqiy kechinmalar qalamga olinadi. Matlada mahbubaning mastona yurib kelishi, buni ko'rgan oshiqning telbalarcha raftori ustida gap boradi. Ikkinchi baytda o'sha ruhiy holat tasviri davom ettiriladi. Oshiqning xaroba kulbasi yor jamolidan charog'onlashib, parixona tusini oladi. Uchinchi baytda oshiq kayfiyati haqida so'zlanadi. Sham' bor joyda parvona bo'ladi. Shuningdek, yorug'likka maloikalar ham talpinadi. Mahbubaning jamoli yorug'idan sarmast oshiq parvona-yu maloikalar vazifasini ado etadi, yor atrofida kapalakday aylanadi. To'rtinchi baytda oshiqning xaroba kulbasi xususida gap boradi. Mahbubaning tashrif buyurishi bilan oshiq kulbasi o'z qiyofasini o'zgartiradi, ko'rkamlashadi. Beshinchi baytda she'r qahramoni—oshiq ruhiy-ma'naviy kayfiyatining tasviri chiziladi. Oltinchi baytda oshiq va ma'shuqa visol onlarining qo'ni-qo'shnilariga ta'siri borasida gapiriladi. Odatda, xonadonda xursandchilik bo'lsa, qo'ni-qo'shnilar unga sherik. Qulay joy topib tomosha qilishadi: kim eshikdan, kim tomdan o'ziga qulay joy topib qaraydi. Mahbuba qadamidan obod bo'lgan oshiqning xarobasi ham bu oqshom ana

shunday tomoshagoh tusini olgan. Gʻazalning maqtaida oldingi baytlarda tasvirlangan voqealarga yakun yasaladi. Shu maʼnoda maqtaʼ gʻazalning xulosasi boʻlib xizmat qiladi. Yor vasli va boda kayfiyatidan sarxush boʻlish oshiq uchun mavsumiy, tasodifiy narsa emas, balki doimiy holdir. U umri boʻyi oʻzini ana shu yoʻlga baxshida etgan. Koʻrinadiki, Alisher Navoiy talqinidagi oshiq uchun bulhavaslik, qoʻnimsizlik tamoman begona. Zotan, bunday holat ulugʻ oʻzbek shoirining tabiati va tub orzulari uchun mutlaqo yotdir. Buning aksi oʻlaroq buyuk mutafakkir gʻazallarida tasvirlangan oshiq irodasi, oʻz eʼtiqodiga sodiq barcha qiynoq va imtihonlarga bardosh berish uchun tayyor turgan kishi sifatida namoyon boʻladi.

Alisher Navoiyning aksariyat tatabbuʼ sheʼrlari Xoja Hofiz Sheroziy gʻazallaridan ijodiy taʼsirlanish samarasi oʻlaroq vujudga kelgan. «Devoni Foni»da «Dar tavri Xoja Hofiz», «Tatabbui Xoja» sarlavhalari ostida talaygina javobiya-gʻazallar jamʼarilgan. Ularning miqdori haqida turlicha fikrlar bor. Akademik A.Mirzoyevning yozishicha, devonning Tehron nashrida Navoiy-Foniyning Xoja Hofizga tatabbulari soni 232 tadir. Prof. H.Sulaymon «Devoni Foni»ning Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi asosida bu raqamni 237 taga yetkazadi. (Hamid Sulaymon. Alisher Navoiyning fors tilidagi merosi tadqiqotidan. «Oʻzbek tili va adabiyoti», 1965. 5-son). Devonning Toshkent nashrida esa hammasi boʻlib 156 ta tatabbuʼ-gʻazallar uchraydi. Agar yuqorida eslatilgan ikki olimning maʼlumotlari ishonchli boʻlsa, unda «Devoni Foni»ning Toshkent nashri ham mukammal emas ekan.

Xoja Hofiz—dilbar sheʼriyat meros qoldirgan ijodkor. Uning oʻynoqi, yuksak mahorat bilan yozilgan mazmundor sheʼriyati Sharq-u Gʻarbda dovrugʻ taratdi. Unga ergashish, undan oʻrganish, magʻzli gʻazallariga javob aytish, tatabbuʼ qilish, muxammas bogʻlash, hofizxonlik bazmlari oʻtkazish badiiy soʻz mulkida qutlugʻ anʼana tusini oldi. Shu roʻyxat boshida Alisher Navoiyning tabarruk nomi bor. Aytilganlarga qanoat hosil qilish uchun Alisher Navoiy va Xoja Hofizning bittadan gʻazallarini qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir: Xoja Hofiz:

Dil saropardai muhabbat oʻst,

Dida oinadori talʼati oʻst.

Man, ki sar bar nayovaram ba du kav,

Gardonam zeri bori minnati oʻst.

Tuv-u toʻbiv-u mov-u qomati yor,

Fikri har kas ba qadri himmati oʻst.

**Gar man oludadomanam, chi ziyon?
Hama olam guvohi ismati o'st.
Man ki bosham dar on haram, ki sabo,
Pardadori harimi hurmati o'st.
Davri Majnun guzasht, navbati most,
Har kase panjro'za navbati o'st.
Fikri zohir mabin, ki Hofizro,
Sina ganjinai muhabbati o'st.**

(Hofizi Sherozi. Muntaxabi g'azaliyot. Dushanbe, 1967, sah. 46.)

Tojikistonda Xoja Hofiz asarlarining yana ikki nashri (Dushanbe, 1971, 1983) amalga oshirilgan. Yuqorida ko'chirilgan g'azal keyingi ikki kitobda (sah. 33, sah. 96) ham bor. Ammo mazkur g'azal juda katta o'zgarishlar bilan shu kitobdan joy olgan. Birinchidan, so'nggi nashrlarda ko'chirilgan g'azal o'n bir baytdan iborat. Ikkinchidan, g'azalda baytlarning joylashtirilishi shu qadar aralash-quralashki, bunday «tahrir»ni tasavvurga sig'dirish qiyin, albatta. So'zlarning yozilishidagi xilma-xillikni aytmasak ham bo'lar. Quyidagi baytlar esa biz murojaat qilgan kitobda uchramaydi, ammo keyingi nashrlarda mavjud:

**Mulkati oshiqi-yu ganji tarab,
Har chi doram, zi yumni himmati o'st.
Man-u dil ar fano shavem, chi bok?
G'araz andar miyon salomati o'st.
Bo xayolash mabod manzari chashm,
Z-on ki in go'sha xosi xilvati o'st.
Har guli nav, ki shud chamanoroy,
Asari rang-u bo'i so'hbati o'st.**

Matnshunoslik bilan bog'liq bunday chalkashliklar Xoja Hofiz taqdirida o'tmishda ham bo'lgan ko'rinadi. Alisher Navoiyning tatabbu'-g'azali shunday xulosaga kelish uchun asos bo'ladi. Chunki javobiya y yetti baytdan iborat. Navoiy-Foniyning qurbi o'n bir baytli g'azalga javob aytishga ham etar edi. Biroq ulug' shoir qo'liga mazkur g'azalning y yetti baytli nusxasi tushgan ko'rinadi:

**Navoiy—Foniy:
Dar dilam otashi muhabbati o'st,
Obi chashmam zi dudi furqati o'st.
Nest dudi dilam ba hay'ati sarv,
Az dilam rasta sarvi qomati o'st.
Labi la'lash, ki shud may oluda,**

Chashmam oluda xun zi hasrati o'st.
 Rahshash abri balo-u lam'ai na'l,
 Dar gahi po'ya barqi ofati o'st.
 Gar zalilam ba ishq-u may, ey shayx,
 In mazallat ham az maishati o'st.
 Bandai piri dayram, ey zohid,
 Ki farog'am zi durdi suhbatu o'st.
 Foni-yu dilbari xaroboti,
 Ki fano hosilash zi xidmati o'st.

Mazmuni:

Dilimda yor muhabbatining o'ti bor,
 Ko'z yoshlarim firoq tutinidandir.
 Dilimdan chiqadigan sarv yanglig' (narsa) dilim tutini emas,
 (Balki) dilimdan o'sib chiqqan uning sarv qomatidir.
 U nozaninning la'l lablari mayga, bo'yalgan,
 Ko'zim esa uning hasratidan qonga belandi.
 Uning chaqin sochuvchi taqali oti—balo buluti-yu,
 Yurish chog'ida u go'yo ofat yashinidir.
 Ey shayx, agar ishq va may sababi bilan xor bo'lsam.
 Bu xorlik ham Tangrining xoxishidandir.
 Ey zohid, mayxona pirlining qulidirmen,
 Farog'atim esa uning suhbatidagi may quyqasidandir.
 Foni-y (bo'lsin-u) unga mayxona diibari bo'lsin, chunki
 Uning xizmatidan foniylilik (yo'qlik) hosil bo'ladi.

(Asarlar. 5-tom, 1-kitob. 122-123-betlar)

Ulug' o'zbek shoiri ayrim javobiya-g'azallarida an'anaviy nazmiy unsurlar: vazn, qofiya, radif, timsol va tashbehlarni saqlab qolgani holda, she'rning g'oyaviy mazmun qirralari, she'r qahramoni ruhiy holati va g'azal ohangini o'ziga manzur yo'nalishda davom ettiradi. Ayrim javobiyalarida esa nazirachilikning an'anaviy shakliy unsurlari batamom ko'zga tashlanmaydi. Bu fikr yuqorida keltirilgan tatabbu'-g'azalga to'la daxldordir. Chunonchi, Alisher Navoiy Xoja Hofiz g'azallarida qo'llangan atigi birgina qofiyani saqlagani holda, qolganlarini batamom yangilaydi. Bunday harakatni Navoiy—Foni-y g'azaliga singdirilgan ayricha mazmun va g'oyalar taqazo etadi. Tatabbu' g'azaldagi yangilikni faqat y yetti qofiyadosh so'zning almashganidan iborat deb qarash ham to'g'ri emas. Chunki tatabbu'-g'azal zamirida buyuk mutafakkirning shaxsiy kuzatishlari, o'ziga xos insonsevarlik g'oyalari, teran hayotiy

mushohadalari yotadi. Ijtimoiy hayot va uning zeboliklariga navoiyona muhabbat nuri g'azal satrlariga yog'du sochadi. Xoja Hofiz g'azalining matlaida majoziy muhabbat haqida gap boradi. Biroq o'sha ishq talqini mavhum, o'quvchi shuuriga aniq va zudlik bilan yetib bormaydi. To'g'ri, Xoja Hofiz g'azalidagi faqr-u fano, ishq ilohiyga aloqador bo'lgan lahzalar ma'lum darajada Alisher Navoiyning ham tatabbu'-g'azalida ko'zga tashlanadi. Biroq «Sheroz sehrgari»ga izdoshlik qilgan ulug' o'zbek shoiri o'sha an'anaviy she'riy ashyolarni: ishq va uning mojarolarini ijodiy talqin qilish va yangicha jiloda tasvirlash yo'lidan borgan. Alohida ta'kidga sazovor nuqta shundaki, Navoiy—Foniy javobiyasida dunyoviy ruh, ko'tarinki hayotiy kayfiyat, insoniy muhabbat va undan zavqlanish ko'zga tashlanadi. Ayni mulohaza Xoja Hofiz va Alisher Navoiy g'azallarining umumiy ruhiyatida ohangdoshlik, uyg'unlik borligini ham inkor etmaydi. U bor. Chunki har ikkala ulkan iste'dod sohibining maslakdosh qilgan, bir-biriga bu qadar jipslashtirgan bosh omil—inson va uni ulug'lash mavzuidir. G'oyaviy yo'nalishi, ifoda uslubi, dunyoqarashda Xoja Hofizning ham, Alisher Navoiyning ham o'ziga xosligi borligini e'tirof etgan holda, har bir tatabbu'-g'azalda, o'sha tafovutlardan qat'iy nazar, ikki dohiy so'z san'atkorini yuqorida eslatganimiz kabi bosh ma'naviy uyg'unlik birlashtirib turadi.

Navoiy—Foniy o'z g'azallarining ichki tuzilishiga alohida e'tibor bilan qaragan. Tatabbu'-g'azal matnida muallifning voqeabandlikka ishtiyoq bilan qaraganligini his qilish qiyin emas. Tadrijga erishmoq uchun shoir satrlarda qo'llangan voqea-hodisalar va buyumlarning xossalariga, shuningdek, ular o'rtasidagi mantiqiy uzviylikka amal qiladi. Ana shu zaminda Alisher Navoiyning aksariyat g'azallarida bir-biriga ma'no va mazmun jihatidan tutash baytlar vujudga keladi. Bunday misralarda gapdan-gap tug'iladi. Xoja Hofiz g'azaliga qilingan tatabbuning matlai va undan keyingi baytida Navoiy—Foniyning o'ziga xos o'sha yetakchi tasvir uslubi ravshan namoyon bo'ladi.:

**Dar dilam otashi muhablati o'st,
Obi chashmam zi dudi furqati o'st.
Nest dudi dilam ba hay'ati sarv,
Az dilam rasta sarvi qomati o'st.**

Mazmuni:

Dilimda yor muhabbatining o'ti bor,
Ko'z yoshlarim firoq tutunidandir.
Dilimdan chiqadigan sarv yanglig' (narsa) dilim tutini emas,

(Balki) dilimdan o'sib chiqqan uning sarv qomatidir.

Tatabbu'-g'azal matlaida ishq, oshiqlik va uning iztiroblari, mashaqqatlar xususida gap boradi. Hijron azoblaridan oshiqning dili yonadi, go'yo unda laxcha cho'g' bor. Uning ko'zlaridan qatra-qatra yoshlar oqadi. Buning boiskori ham o'sha olamso'z ishq. Oshiqning ma'shuqa firoqida cho'g'dek yongan yuragidan bo'rsib tutun chiqadi. Achchiq tutun oshiqning ko'zlariga ta'sir etadi, achitadi, yoshini shashqator qiladi. Qarang, birgina baytda qanchalik teran mazmun va voqealar tizmasi mujassam. Ayni satrlarda she'r qahramonining azoblarga liq to'la ruhiy olami tasviri ham yorqin ifodasini topgan. Biroq, shoir hali tug'al yoritilmay qolgan niyatlarini ro'yobga chiqarishda qo'l kelishi mumkin bo'lgan so'z va tasviriy ashyolar bilan g'azal matlasidayoq «xayrlashib» qo'ya qolmaydi. Aksincha, ularni sharhlash, mohiyatini kengroq ochish, yoritilmay qolgan yangi-yangi qirralarini kashf qilishda davom etadi. Ulug' o'zbek shoiri o'rtaga qo'ymoqchi bo'lgan g'oyaviy muddaosiga mos tushuvchi nozik hayotiy manzara — «dildan o'rlab chiqqan tutun»dir. Tatabbu'-g'azalning ikkinchi bayti ana o'sha tashbehli birikma asosida quriladi. Ma'lumki, mo'ridan chiqqan tutunning samoga «sayri» — o'rlab chiqishi kuzatishga arzigulik manzara va u rang-barang shakllarni vujudga keltiradi. Birinchidan, ulug' shoir oshiqning iztirobli, oh-u fig'onli qalbi bilan mo'ridan chiqayotgan tutun o'rtasida monandlik tuyadi. Masalaning yana bir nozik jihati ham bor. Xoja Hofiz g'azalining matlaida ishq ilohiyga ishoralar mavjud edi. Navoiy — Foni ham tatabbuida buni nazardan qochirgani yo'q. O'sha «ko'z ostiga olingan» g'oyaviy niyat nafis ishoralarda o'zini ko'rsata boshlaydi. Shuning uchun tasvir yo'nalishi samoga qarab buriladi. Ikkinchidan, buyuk mutafakkirning topqirligi va sinchkovligi shundaki, unchalik nazarga tashlanmaydigan ana shu oddiygina hayotiy voqeadan nafas topgan. O'sha topilma bo'yoqdor, zavq uyg'otuvchi, ta'sirchan badiiy tashbeh tarzida kitobxon hukmiga havola etiladi. Alamlar girdobida qolgan oshiq dilidan toshib, osmonga ko'tarilayotgan tug'yon oddiy shakldagi tutun emas, u sarv ko'rinishidadir. Aslida u odatiy sarv daraxti ham emas. Oshiq dili zaminida o'sib, parvarish topgan ma'shuqaning hushbichim, sarvmisol qomati. Daraxt quyoshga, nurga intilgani kabi qomat-sarv ham osmonga bo'y cho'zmoqda. Qarang, qanday nozik, ta'sirchan va mohirona o'rtaga qo'yilgan chiroyli tasvir! Navoiy-Foni tatabbu'-g'azaliga xos bo'lgan bunday fazilatlarini Xoja Hofiz she'rlarida ham ravshan his qilish mumkin. Xususan, Alisher Navoiy ilhomini

qo'zg'atgan g'azalning o'n bir baytli nusxalari matlaida tajassumini topgan ma'no-mazmunning har tomonlama o'ylangan va mushohadaga undovchi o'ramlarda (pech dar pech) berilganiga qanoat hosil qilish mumkin. Rindi Sheroz bu yo'lda donishmandlik va bo'liq mahorat ko'rsatgan. Tafakkur va mantiq qudratiga tayangan, forsiy kalomning ko'p ma'nolilik xususiyatlaridan o'rinli foydalana olgan. G'azal satrlarida «parda», «oyina», «tal'at», «ikki dunyo» («du kavn»), «himmat», «ismat» («poklik»), «faqr», «zohir» so'zlarining tagdorligi kitobxonni fikrlashga undaydi. Ro'yxatdan joy olgan so'zlarning misralarda qo'llanishi tasodifiy emas. Xoja Hofiz qasddan bu so'zlarga murojaat qiladi. Ko'ngliga tukkani iddaoni kitobxon qalbiga ko'chirish istagi o'sha majburiyatini ado etishga undagan. Ayonlashadiki, hayotiy va islomiy-ilohiy yoxud tasavvufiy oqimlar boshini yagona o'zanda birlashtirish mayli lison ul-g'ayb (Xoja Hofizni) shoirni shunday yo'l tutishga undagan. Sinchkov nazm shinavandasi ham u so'zlarni befarq ko'zdan o'tkazib yubormaydi. Ayniqsa, «du kavn», «faqr», «tal'at» kabi so'zlar fikrlashga chorlaydi. Sirli sandiq qulfini ochish uchun kalit vazifasini bajaruvchi mazkur so'zlar tufayli Yer-u Samo o'rtasidagi masofa qisqaradi, mazmun rishtalari teranlikka yuz tutadi. Borliq olami va ruhiy dunyo o'rtasida ko'ndalang turuvchi chegara chiziqlari ko'zdan g'oyib bo'la boshlaydi. Shuningdek, ayrim baytlarda tazod she'riy san'atiga ataylab murojaat qilinishi zahirida ham tasavvufiy va hayotiy muhabbat manzaralari ifodasining qorishiq berilishini anglatishda ishoraday tuyuladi. Oshiqning nazarida ikki qomat—to'bi-yu yana yor jilvasi namoyon. Har bir o'quvchi esa ulardan o'ziga ma'qul va maqbulini tanlab oladi. Oshiq poklik da'vo qilmaydi, ammo bunday harakatidan ortiq tashvish ham tortmaydi. Chunki u inson avlodiga mansub. Shunday ekan, u qaysidir jihatdan nuqsonga yo'l qo'yishi mumkin. Aniqrog'i, oshiq xalqning «beayb Alloh» dono hikmatiga amal qiladi. Xoja Hofiz satrida ham shunga yaqin ishora ko'zga tashlanadi. Butun olam uning pokligiga guvohdir! G'azal misralarida parda ortidagi jamol bilan aloqamand ta'kidlarning ko'chib yurishi ham tasodifiy emas. Xoja Hofizday zakiy daho qalami tuhfa etgan g'azalda tasodifiy so'zlarning «kezib» yurishi aqlga aslo sig'maydi. G'azal xotimaga tortgan sayin zabardast shoirning g'oyaviy niyati tobora qalqib yuzaga chiqqa boshlaydi. Ishq azoblari bobida Majnun navbatining o'tganligi, borliq dunyosining fano—besh kunligiga daxldor gaplar hali g'azalning yakuni emas. Aslida yakunga— matlaga ravshanlik kirituvchi maqtadagi xulosaga o'tish uchun tayyorgarlikdir: Xoja Hofizning zohiran bu

dunyodan voz kechish haqidagi gaplariga qarama, aslida uning siynasi—yuragi ma'shuqa muhabbatiga xazinadir! Qarang, qanday tagdor va teran mushohadaga da'vat etuvchi xulosa. Bunday jumboqli yakundan har kim o'ziga keragini oladi. Yana o'ylab qolasan, bu ta'kid naqshbandiya tariqatining «dil ba yor-u dast ba kor» talab—tamoyiliga amaliy javob emasmi? Garchi, Xoja Hofizning bu tariqatga aloqasi ayon bo'lmasada, o'shanday xulosalar misralar zahiridan sizilib chiqadi. Masalaning bu tomoni oyin-u tariqatlar tabiatida kuzatiladigan mushtarak jihatlarining amal qilganligi bilan izohlansa, ajab emas. Ana o'sha jihatlar uchun ham Alisher Navoiy Xoja Hofiz g'azaliyotining maftuni bo'lmadimikin? Foniyy—Navoiyning tatabbu'-g'azallarida yorqin ko'zga tashlanadigan yana fazilat—oddiy hayotiy voqealardan go'zal badiiy umumlasmalar chiqarishda namoyon bo'ladi. Aytilgan gapni tahlil qilayotganimiz g'azal misolida ham ravshan his etish mumkin. Tatabbu'-g'azalda ma'shuqa tashqi qiyofasining ayrim chizgilari beriladi. Ayniqsa, yorning labi tasviriga diqqat qilinadi. Sharq xalqlari adabiyotidagi an'anaga ko'ra, ma'shuqaning labi haqida gap ketganda, ko'pincha u la'lga nisbat beriladi. Navoiy—Foniyy ham shu shakllangan an'anaga rioya qiladi. Ko'rganimiz satrlarda ifodalanishicha, yorning la'l misol labi mayga bo'yalgan. La'l qizilcha, may esa tiniq qizil. Ikki rang birlashib to'q qizilni vujudga keltiradi. Mahbuba labining bunday jozibasi oshiqqa xush yoqadi. Shuning uchun oshiqning halovati yo'qoladi. Gap lab ta'rifida ketar ekan, yana bir nozik jihatni eslatishga to'g'ri keladi. Ulkan shoir yor labining faqatgina rangin tasvirlash bilan kifoya qilmaydi. Go'zal misraga «mayga bo'yalgan»lik ishorasini kiritish bilan satrlar o'rtasida mantiqiy zanjirni vujudga keltirgan. Ikkinchidan, shu kichik bir urinish bilan labning ko'rk-u tarovatini kuchaytirishga erishgan. Negaki, nami qochgan bo'yoqdan ko'ra, obdor rang, qaqragan labga qaraganda, namli labning joziba va dilkashligi chandon baland bo'ladi.

Navoiy-Foniyy g'azal misralaridagi tashbehli iboralarining muvozanati, mutanosibligiga jiddiy diqqat qiladi. Tahlil etilayotgan g'azaldagi mayolud lab va qonga to'lgan ko'z tasvirida shunday urinishni yaqqol ko'rish mumkin. Tahlil qilayotganimiz she'riy qatorlarda turli ishoralarda davr jarohatlarini «qistirib» o'tish hodisasi ham ko'zga tashlanadi. Mayolud labning qonga qiyoslanishi, ko'zlarning qonga to'lganligi va yosh o'rni qon tomishi lavhalar zahirida «Gahi toptim falakdin notavonliq»,—deya o'z zamonasidan zorlangan ulug' shoir, uning jafokash zamondoshlari iztiroblari yotmadimikin? Shunday qilib,

Navoiy—Foniy barcha tatabbu'-g'azallarida, ularning deyarli hamma misralarida o'rta qo'yilgan masalalarga ijodiy qarash, zakiyona munosabat mujassam. Mutafakkirona g'oyalar, teran mazmun, navoiyona mushohada o'rta qo'yilgan muammolar yechimida sobitqadamlik, insondo'stlik o'sha asarlarning mag'z-mag'ziga singdirilgandir.

Alisher Navoiyning maqtaga xotimaga kelish yo'lida Xoja Hofiz g'azalida kuzatganimiz tasvir uslubiga mayl seziladi. Navoiy —Foniyga fanoning uyqash qilinishi, xarobotga moyillik, o'sha g'aribona kulbani yoqtiradigan dilbarga xizmat qilishni sharaf bilish zahirida yashiringan mazmun g'oyat keng qamrovlidir. Masalaning bir uchi esa qanoat va qone'lik, faqirona turmush tarziga bog'lanadi. Shuningdek, dabdaba-yu sun'iylikdan xoli turish, niyat va qalbning pokligi, shuhrat va mol-u mulkka hirs bilan qarash illatiga o't ochish tuyg'usiga borib ulanadi. Bular Alisher Navoiy qalbini rom etgan, umr bo'yi uni shu yo'lda xizmat qildirgan ezgu niyatlar edi. Yuqorida qisman qiyosiy o'rganganimiz ikki g'azaldan ravshan bo'ladiki, tatabbuchilik an'anasi Alisher Navoiyning nihoyatda cheksiz badiiy salohiyati imkoniyatlarini jilovlab qo'yaqolmagan. Ulug' o'zbek shoiri loqaydona taqlid qoliplarini yorib, ijodiy kengliklarga ko'tarilgan. Ana shu hukmni Alisher Navoiy qalami hadya etgan barcha tatabbu'-g'azallar, fors-tojik adabiyoti ulkan arboblarining eng sara asarlari tavrada vujudga kelgan she'rlariga ham taalluqli desak, xato bo'lmas. Bu va shunga o'xshash qator fazilatlariga ko'ra «Devoni Foniy» Alisher Navoiy adabiy merosining eng qadrlı manbalaridan biridir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiy she'riy merosining asosini qaysi manbalar tashkil etadi?

2. Ulug' shoir devonlari, ularning tartib berilishi tarixi, janriy tarkibi haqida so'zlang.

3. Alisher Navoiy she'riyatidagi majoziy va ilohiy ishq mohiyatini nima tashkil etadi? «Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq» misrasini izohlang.

4. Ulug' shoir g'azaliyotidagi yetakchi uslubiy jilolar haqida nimalarni bilasiz?

5. Alisher Navoiy g'azalnavislikda kimlarni o'ziga ustoz deb bilgan? Shoirning nazmda shakl va ma'no mutanosibligi xususidagi adabiy-tanqidiy qarashlarini izohlang.

6. Musalsal va mustaqil baytlardan tarkib topgan gʻazallarning bir-biridan farqli jihatlari nimalarda namoyon boʻladi?

7. Shoirning «Yordin ayru koʻngil mulkedurur sultoni yoʻq» misrasi bilan boshlanuvchi gʻazalida qanday mavzular qalamga olinadi?

8. Kichik sheʼriy asarlar: qitʼa, ruboiy, tuyuq, chiston (lugʻz)larning janriy xususiyatlari haqida gapirib bering.

9. Alisher Navoiyning qaysi asarlari tarkibida qitʼalar mavjud va shoir oʻz qitʼalariga xos xususiyatlar haqida qanday mulohazalarini bayon etgan?

10. Shoir ruboiylarining yetakchi mavzui nimalarda koʻrinadi?

11. Alisher Navoiyning qitʼa, ruboiy singari janrlarga nisbatan tuyuq janrida kam asarlar ijod etganligining sababi nimada deb oʻylaysiz?

12. Shoirning chistonlarida nimalar yashiringan?

13. Alisher Navoiy turkiy va forsiy tillarda qanday qasidalar ijod etgan?

14. «Hiloliya» qasidasining yozilishi tarixi va voqeabandligini tashkil etuvchi lavhalar hamda yetakchi obrazlari haqida soʻzlang.

15. «Devoni Foni»ning qoʻlyozma nusxalari, janriy tarkibi haqida nimalar bilasiz?

16. «Devoni Foni»dagi sarlavhalar nimani anglatadi? Muxtareʼ va tatabbuʼ- gʻazal deganda nimani tushunasiz?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

«Ilk devon». «Badoyiʼ ul-bidoya». «Navodir un-nihoya». «Xazoyoin ul-maoniy». Nasriy asarlardagi sheʼriy parchalar. Gʻazal. Ruboiy. Muxammas. Mustazod. Musammat. Musaddas. Tarjeʼband. Tarkibband. Qitʼa. Lugʻz—chiston. Muammo. Fard. Masnaviy. Qasida. Musamman. Soqiynoma. Ishqi majoziy. Ishqi ilohiy. Musalsal gʻazal. Voqeaband gʻazal. Mustaqil baytlardan tarkib topgan gʻazal. «Hiloliya». «Sittai zaruriya». «Ruh ul-quds». «Ayn ul-hayot». «Tuhfat ul-afkot». Agʻyor. «Qut ul-qulub». «Minhoj ul-najot». «Nasim ul-xulid». «Fusuli arbaa» «Saraton». «Xazon». «Bahor». «Day». «Devoni Foni». Muxtareʼ- gʻazal. Tatabbuʼ- gʻazal. Tavr. Ixtiro. Mahbuba...

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiyning adabiy mahorati. Maqolalar toʻplami. Toshkent: «Fan», 1993.

2. Alisher Navoiy. Lirik (Tuzuvchi :N.Mallayev, 3-nashri). Toshkent: «Oʻqituvchi», 1992.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 1-6-tomlar. Toshkent: «Fan», 1997-2000. (Iqtiboslarda jild va sahifalar ko'rsatib borilgan).
4. Alisher Navoiy. G'azallar. Sharhlar. Toshkent: «Kamalak», 1991.
5. Abdug'afforov.A. «Xazoyin ul-maoniy» jumboqlari. «O'zbek tili va adabiyoti». 1995, 1-son, 10-18-betlar
6. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002, 85-129-betlar.
7. Vohidov R., Ne'matov H., Mahmudov M. So'z bag'ridagi ma'rifat. Toshkent: «Yozuvchi», 2001.
8. Jumaxo'ja N. Satrlar silsilasidagi sehr. Toshkent: «O'ituvchi», 1996.
9. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 380-419-betlar.
10. Shayxzoda M. Asarlar. 6 tomlik, 4-tom. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972, 195-234-betlar.
11. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 2-tom. Toshkent: «Fan», 1987, 82-201- betlar.
12. Hayitmetov.A. «Xazoyin ul-maoniy» devoni tahlili va Husayn Boyqaro. «O'zbek tili va adabiyoti», 1998. 1-son, 7-10-betlar; Yana Alisher Navoiy uslubi muammolari. «O'zbek tili va adabiyoti». 1999, 1-son, 26-28-betlar.
13. Hasan.N. XVI asr o'zbek adabiyotida Yassaviy an'analari. «O'zbek tili va adabiyoti». 2004, 2-son, 26-34-betlar.
14. Haqqul I. Kamol et kasbkim. Toshkent: «Cho'lpon», 1991.
15. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.

IX-BOB

SHARQ XALQLARI ADABIYOTIDA XAMSACHILIK AN'ANASI VA ALISHER NAVOIY "XAMSA"SI

9.1. Xamsachilik an'anasi va Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi tarixi

Sharq xalqlari adabiyoti tarixida beshlik dostonlar turkumining bunyod etilishi an'anasi Alisher Navoiy dunyoga kelgunga qadar sal kam uch yuz yillik jarayonni boshidan kechirdi. Ozar xalqining suyukli va salohiyatli farzandi Ilyos Yusuf o'g'li Nizomiy Ganjaviy (1141-1205) «Panj ganj» («Besh bebaho xazina») asarining yaratilishi musulmon olami badiiy so'z san'ati tarixida inqilobiy hodisa, mo'jizaviy voqea bo'ldi. Forsiyda dunyo yuzini ko'rgan bu besh ma'naviy xazina qalam sohiblari qalbini junbushga soldi, ular uchun chinakam ijodiy bahs va mahorat darajasini belgilashning sinashta tamal toshiga aylandi. Shunday qilib, Nizomiy Ganjaviyning mo'jizakor qalami tuhfa etgan «Panj ganj» Sharq xalqlari adabiyoti tarixidan xamsachilik an'anasiga asos bo'lgan asar sifatida o'rin oldi. Xamsa ijod etish besh doston yozish bo'libgina qolmay, bu adabiy janrga xos bo'lgan me'yorlar bevosita «Panj ganj»ning xususiyatlaridan kelib chiqib belgilandi. Bunga ko'ra, dostonlarning nomi, janri, vazni, voqealar tizimi, qahramonlari va tuzilishi bilan Nizomiy Ganjaviy beshligi talab-tamoyilariga monand bo'lishi, shuningdek, yangi ijod etilgan xamsa ulug' ozar shoiri shoh asarining takrori yoki taqlidiy nusxasi bo'lmay, balki mavzu va g'oyalari, badiiyati nuqtai nazaridan tamomila yangi asar bo'lishi talab etilardi. Bulardan tashqari, xamsa muallifi so'z san'atining ilohiy qudratini teran his qilgani holda uning ravnaqini yanada yuksak cho'qqilarga ko'tarishga o'z asari bilan xizmat qilmog'i lozim edi. Sharq adabiyotida bu nihoyatda murakkab va o'ta talabchan an'anaga aylanib qoldi. Musulmon mintaq xalqlari adabiyotida bu adabiy janrning vujudga kelishi sabablarini taniqli adabiyotshunos olim, akademik B.Valixojayev quyidagicha izohlaydi: «Xamsa deb ataluvchi asarlarning maydonga kelishigacha, ya'ni XII asrgacha bo'lgan davrda turkum qissa va dostonlardan iborat «Kalila va Dimna», «Sindbodnoma» (Ro'dakiy), «Shohnoma» (Firdavsiy), «Qutadg'u bilig» (Yusuf Xos Hojib) kabi forsiy va turkiy tillarda bitilgan turkum asarlar mavjud edi.

Eslatilgan asarlarning ayrimlari bir syujetli («Qutadg'u bilig») bo'lsa, boshqalari ko'p syujetli («Kalila va Dimna», «Shohnoma») asarlardir.

Xuddi ana shu davrda xamsa o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan

badiiy janr sifatida shakllandi. Shuning natijasida u ham bir syujetli, ham ko'p syujetli hamda syujetsiz—maqolatlardan iborat asarlardan tashkil topdi, ya'ni qurilishi jihatidan ko'p qirrali janr bo'ldi. Uning asosiy mavzusi ham insonning ko'p qirralari faoliyatini badiiy obrazlar misolida aks ettirishdan iboratdir» (Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 131–bet).

Ko'rinadiki, xamsa inson kamolotining serqirra jihatlarini o'zida to'la in'ikos etish imkonini hosil qilgan adabiy janr sifatida vujudga kelib, bir va bir necha syujetli asarlarga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zida mujassam etdi va ijodkorning yana o'sha komil inson xususidagi falsafiy, ilohiy–irfoniy, ijtimoiy–siyosiy, axloqiy–ta'limiy qarashlarini mufassal bayon etishi uchun tarkibida mavjud bo'lgan syujetsiz maqolalar bilan mukammallashdi. Ayni choqda xamsa tuzilishiga aloqador bo'lgan bunday unsurlar bir–birini taqozo qilishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, Shayx Nizomiyning «Panj ganj»i «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasini») sarlavhali dasturiy doston bilan boshlanadi. Mazkur asar tarkibidagi maqolat–u hikoyatlar uning «Panj ganj»ining barcha dostonlari uchun rejanoma vazifasini o'tashini ta'min etgan. Ana shu shoh asarda xalq maqollari kabi sayqallangan va lo'nda xulosalar tarzida teran badiiy ifodalangan dolzarb umuminsoniy mavzu—muammolar turkumning «Xusrav va Shirin», «Layli va Majnun», «Haft paykar» («Y yetti go'zal»), «Iskandarnoma» kabi masnaviylarida mantiqiy badiiy tajassumini topadi. Shuning uchun ham zohiran alohida–alohida va mustaqil dostonlar maqomida ko'zga tashlanuvchi bu asarlar uchun ana o'sha «mustaqillik» o'ta nisbiy tushunchadir. Ular, bizningcha, barcha a'zolari bir–biri bilan uzviy aloqador, yaxlit, yagona jismni eslatadi. Aslida ana shu bosh tamoyil xamsaning Sharq xalqlari adabiyoti tarixida mustaqil janr maqomida ko'rinishining tayanch omilidir.

Shayx Nizomiydan keyin undan o'rganish, uni ustoz deb bilish, ilg'or adabiy an'analarini davom ettirish adabiyot olamida asrlar osha turli shakllarda yashab keldi. Buyuk Nizomiyga izdoshlik qilish an'anasiga doir ma'lumotlarni umumlashtirgan holda uch katta yo'nalishga ajratish mumkin:

1.«Panj ganj»ga to'la javobiya yozgan shoirlar. Amir Xusrav Dehlaviy (1253–1325)—xamsa janrining yuqorida eslatganimiz nozik nuqtalarini to'g'ri ilg'agan va uni nazariy jihatdan amalda asoslagan ikkinchi xamsanavisdir. Shoir «Xamsa»sining ilk dostoni «Matla' ul-anvor» («Nurlarning boshlanishi»), «Shirin va Xusrav», «Majnun va

Layli», «Hasht behisht» («Sakkiz jannat»), «Oyinai Iskandariy» («Iskandar oynasi») singari keyingi masnaviylari uchun ma'naviy sarchashma, kengaytirilgan rejanoma vazifasini o'tadi.

Turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'targan ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyning ham qutlug' nomi «Panj ganj»ga to'la javobiya yozgan shoirlar qatoridan munosib o'rin oldi. «Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur, muayyan turk ulusi xud meningdur», -deya iftixor bilan e'tirof etgan ulug' shoir «Xamsa»si turkiy qavmlar ma'naviy ehtiyojini qondirgan yagona shoh asar bo'lganligi bilan boshqa xamsalardan tubdan farq qiladi. Turkiy tilda xamsa yozish Alisher Navoiy ko'nglida tugilgan orzulardan biri ekanligi «Hayrat ul-abror»dagi quyidagi baytlarda o'z ifodasini topgan:

**Kim bu yo'l ichraki alar soldi gom,
Bir necha gom o'lsa manga ham xirom.
Forsi o'ldi chu alarga ado,
Turki ila qilsam ani ibtido.
Forsi el topti chu xursandliq,
Turk dog'i topsa barumandliq (7, 55).**

She'riyatimiz bobokalonining shirin orzulari ushaldi. U o'z oldida qo'ygan ulkan maqsadiga erishdi. Juda qisqa muddatda, atigi ikki yil (1483 - 1484) ichida turkiy tildagi birinchi va hozirga qadar yagona «Xamsa»ni maydonga keltirdi. «Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi») «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor» («Y yetti sayyoh, musofir»), «Saddi Iskandariy» («Iskandar devori») kabi g'oyaviy-badiiy jihatdan baquvvat besh go'zal masnaviyni o'zida birlashtiruvchi turkum dunyo yuzini ko'rdi. Alisher Navoiy «Xamsa»si nihoyatda salmoqli asar - ellik bir ming ikki yuz o'ttiz misradan tashkil topgan. Shunchalik ulkan badiiy yaratmani shiddat bilan, juda qoyil qilib ijod etgan shoir xotimaviy doston — «Saddi Iskandariy»da bu ulkan beshlikni yozish uchun bevosita sarflangan vaqt olti oy ekanligini qayd etadi:

**Chehib xoma bu noma itmomig'a,
Yeturg'aysen og'ozin anjomig'a
Ki, ahli muxosib shitob aylasa,
Deyilgan zamonin hisob aylasa,
Yig'ishtursa bo'lmas bori olti oy,
Ki, bo'ldung bu ra'nog'a suratnamoy (11, 569).**

Alisher Navoiy yirik jamoat arbobi sifatida Xuroson mamlakatining buyuk davlat darajasiga ko'tarilishi, el-yurt osoyishtaligi va mulk ma'murligi yo'lida jonbozlik ko'rsatdi. Mana shunday ulug' ishlardan xoli bo'lgan

paytlarida Ustod Sadriddiy Ayniy ta'biricha, uyqu va istirohat soatlari hisobidan sevimli mashg'uloti — badiiy ijod bilan shug'ullandi. Tabiiyki, Husayn Boyqaro mamlakatidagi siyosiy jihatdan beqarorlik shoh asar ustida qizg'in ijod bilan mashg'ul bo'lgan Alisher Navoiyni ham befarq qoldirishi mumkin emas edi. Buyuk shoir ulug' xamsanavis salafлари zimmasida bunday mas'uliyatli vazifa (davlatni idora qilish ishlariga aralashish) bo'lmagani, ularda mavjud bo'lgan imkoniyat nuqtai nazaridan masalaga yondashib «Xamsa»ning ijod etilishiga sarflangan vaqtni hisob qilsak, olti oyga bormasligini e'tirof etadi. Bu ta'kid zahirida, bizningcha, umrining «shabob ayyomi»da shoirning ustozlari va otaxoni darvesh Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan maktubidagi o'z ijodiy salohiyatidan iftixor tuyib, ehtiros bilan bitilgan baytlari (bir kunda yuz, ikki yuz bayt bitish holva eyish bilan barobar...) mubolag'a emasligiga ishora mavjud.

«Panj ganj»ga to'la javobiya yozgan shoirlar qatorida fors-tojik adabiyotining ulug' namoyandasi Nuriddin Abdurahmon Jomiyning nomi ham yuksak ehtiromga sazovor. Bu buyuk so'z san'atkori «Haft avrang»ning ayrim dostonlari Alisher Navoiyning ba'zi masnaviylari bilan oldinma—keyin yozilgan bo'lib, har ikkala zamondoshning shoh asarlari xamsanavislikda yana bir yuksak pag'onaning zabt etilishiga sabab bo'ldi. Hojui Kirmoniy (1281- 1352), Mavlono Ashraf (vafoti 1450), Abdulla Xotifiy (vafoti 1521) kabi ijodkorlar ham Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»ga to'la javob aytish baxtiga muyassar bo'ldilar/ Biroq xamsachilik tarixida bu qalamkashlarning hammasi ham birday mavqega ega emas. Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy xamsalarining shuhrati ancha baland bo'ldi. Buning boisi, bizningcha, o'sha mualliflar qalami sehri, iqtidorining balandligi, fikriy teranlik, tasvir mahoratining yuksakligi, umuminsoniy g'oyalar, axloqiy—ta'limiy, ilohiy—irfoniy qarashlarning bo'liqligidadir. Bizning bu ta'kidimiz Hojui Kirmoniy, Mavlono Ashraf, Abdulla Xotifiylarning beshliklari xususida noto'g'ri taassurot uyg'otmasligi lozim. Mazkur mualliflar asarlarining shuhrat qozonishida o'sha noyob badiiy yaratmalar qo'lyozma nusxalarining kamyobligi, bugungi kunga qadar tugal hoida nashr yuzini ko'rmaganligi, yetarli darajada ommalashmayotganligi salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ajab emas.

2. «Panj ganj»ning ayrim dostonlariga javob yozgan shoirlar. Bu guruhga mansub ijodkorlar o'z oldida yaxlit «Panj ganj»ga emas, balki uning tarkibidagi u yoki bu dostonga javob aytishni maqsad qilib qo'yishdi. O'sha harakat tufayli Sharq xalqlari adabiyotida sayyor mavzu, voqea-

qahramonlar guruhi shakllanib, musulmon olami badiiy adabiyotida keng tarqaldi. Faqatgina Layli va Majnunlarning fojiaiy sevgi sarguzashtlari bilan bog'liq voqealar asosida arab, fors—tojik va turkiy tillarda yuz ellikdan ortiq nomdosh, biroq bir—birini mutlaqo aynan takrorlamaydigan dostonlarning bunyodga kelganligi Shayx Nizomiyga izdoshlik qilish ikkinchi yo'nalishining ancha faol kechganligidan yorqin nishonadir (Ageh Sirri Levend. Arap, fars va turk edebiyatlarida Leyli va Mejnun hikayesi. Ankara. 1957). Ikkinchi yo'nalish harakat maydoni va qutblarining bu qadar ko'lamdorligi ma'lum ma'noda adabiy aloqa va o'zaro ta'sir hodisasiga uzviy bog'liqdir. Mazkur yo'nalish o'z navbatida ichki bo'linishga ham ega. «Panj ganj» tarkibidagi muayyan voqealar tizmasiga murojaat qilib, doston yaratgan tab' ahliining hammasi ham bevosita Nizomiy Ganjaviy asarlaridan ilhomlangan emas. Ya'ni Nizomiy Ganjaviy dostoni ta'sirida vujudga kelgan yangi asarlardan ruhlangan (ta'sir tufayli ta'sir) boshqa zamon, makon va zabondagi ijodkorlar o'zining toza tarhdagi she'riy namunasini yaratgan. Shu tariqa, bosh xalqaga ulanuvchi halqachalar tufayli yaxlit adabiy zanjir shakllana borgan.

Demak, Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»i bag'ridagi ma'naviy—ma'rifiy, ilohiy—irfoniy, axloqiy—falsafiy ziyo nuri asrlar, zabon-u makonlar osha yashab, sayqallangan, takomillashib, barkamol inson tarbiyasi yo'lida beminnat xizmat qilgan. Yaxshi g'oya, so'z va qadriyatlarining millati, makoni va zamoni bo'lmaganidek, ular pinhon ham qolib ketmaydi. Ezgulikka tashna qalblar uni, albatta, topib oladi. Kuzatganimiz ayrim lavhalar ayni paytda adabiy aloqa va o'zaro ta'sirning nihoyatda murakkab ijodiy hodisa ekanligidan dalolatdir. Shayx Nizomiydan boshlangan badiiy mantiq zanjiri Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar ijodida davom etdi. Forsiy zabon ozar adabiyoti Shayx Nizomiy siymosida fors—tojik, o'zbek va yana bir qator xalqlar badiiy so'z san'atiga o'zining samarali ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Alisher Navoiyning Muhammad Fuzuliy (1498-1556) adabiy merosiga ko'rsatgan ijodiy ta'siri tufayli (xususan «Layli va Majnun»da) Shayx Nizomiy dahosining hayotbaxsh ma'naviy—ruhiy olami o'zbek adabiyoti vositachiligida yana o'z ona xalqi adabiyotiga g'oyaviy rahnamolik qildi.

O'sha ma'noda Shayx Nizomiy keyingi davrning aksariyat ijodkorlari (o'zbek, fors-tojik, turkman, ozar...) uchun bilvosita ustoz bo'lib qoladi...

3.«Panj ganj» dostonlarini erkin—ijodiy tarjima qilish. Nizomiy Ganjaviyga payravlik (izdoshlik) qilishning uchinchi yo'nalishi adabiy

aloqa va o'zaro ta'sirning faol shakli — tarjima san'atiga bog'liqdir. Bu toifaga mansub tab' ahli ikki tomonlama ijodiy mehnatni o'z zimmalariga olgan: Birinchidan, Shayx Nizomiy mahorat maktabidan o'rganish, unga payravlik qilish va javobiya yaratish; ikkinchidan, ulug' ozar ijodkorining sehrigar qalami va yuksak tafakkuri tuhfa etgan go'zal ma'naviy xazinadan turkiy tilda so'zlashuvchilarni bahramand etishdan iborat edi. O'zbek ijodkorlari Qutb va Haydar Xorazmiylarning (XV asrning birinchi yarmida yashashgan) ana shu yo'ldagi xayrli qadamlari g'oyat ibratlidir. Shunday qilib, tarix hukmi, davr taqazosi bilan Ozarbayjonda yaratilgan dilbar asar fors—tojik tili orqali juda katta hududdagi kitobxonlar o'rtasida shuhrat topdi, ularning ma'naviy-adabiy boyligiga aylandi.

9.2. «Hayrat ul-abror» — muqaddimaviy doston. Asarning tuzilishi, maqolat va hikoyatlar tahlili

«Hayrat ul-abror»—Alisher Navoiy «Xamsa»sining birinchi muqaddimaviy—rejanoma dostoni. Mazkur asar o'z navbatida «Xamsa» uchun g'oyaviy-mazmun nuqtai nazaridan yo'naltiruvchilik ahamiyatiga molik. Unda lo'nda xulosalar holida bayon etilgan dono fikrlar, komil insonga xos noyob fazilatlar talqini «Xamsa»ning boshqa dostonlarida mantiqiy rivojlantiriladi, takomiliga yetkaziladi. «Xamsa» dostonlarini ana shu shoh asardan ibtido topuvchi pishiq, o'ylangan tafakkur zanjiri bir-biriga bog'lab, tutashtirib turadi. Doston 63 bobdan tarkib topgan bo'lib, uning 21 faslini an'anaviy muqaddimaviy boblar, 40 bobini—20 maqolat va 20 hikoyat, qolgan ikki bobini esa—xotima va bir hikoyat tashkil etadi. Asarning o'z ichki bo'linishlariga ega bo'lgan an'anaviy — muqaddimaviy boblari, insonning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ma'naviy kamolotiga bag'ishlangan maqolat hamda ulardagi fikrlarning tasdig'i uchun keltirilgan hikoyatlari ham mohiyat e'tibori bilan butun «Xamsa»ning boshlanmasi sanaladi. Muqaddimaviy boblar bir-biri bilan mantiqan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

1. Hamd, munojot va na'tlar (1-11-boblar) Bunda ikki hamd, to'rt munojot va besh na'tga o'rin berilgan.

2. Ulug' salaflar, zamon hukmdori va so'z ta'rifi (12-16-boblar). Mazkur boblarning dastlabkisida ikki ulug' xamsanavis Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy, keyingi to'rttasida esa Nuriddin Abdurahmon Jomiy, so'z ta'rifi va Sulton Husayn Boyqaro haqida fikr yuritiladi.

3. Ko'ngil ta'rifi, uch hayrat va Bahouddin Naqshband hamda Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy vasfi (17-21-boblar).

An'anaviy boblar «Hayrat ul-abror»ning dasturiy —rejanoma doston bo'lishi uchun zamin hozirlaganini bir misol asosida izohlashga harakat qilamiz. Ma'lumki, asarning ilk misrasini «Bismillohir—rahmonir rahim» ilohiy jumlasini tashkil etadi. Jami bir yuz-u ikki misradan tarkib topuvchi ushbu bobda boshdan oxir o'sha «Mehribon va rahimli Olloh nomi bilan (boshlayman)» ilohiy jumlasiga badiiy talqin beriladi. Harf san'atiga tayangan ulug' shoir, nafaqat so'zlarda, balki o'sha so'zlarni yozuvda aks ettirishga ishtirok qiluvchi har bir harfga keng mazmunli hamda badiiy bo'yoqdor talqinlar beradi. Ulug' shoir harflarni sharhlar ekan, ilohiy jumlagi munosabat qiluvchining ko'ngil holatiga ko'ra, istiqbolga keluvchi kayfiyatini (yaxshi yoxud yomon) alohida urg'u bilan ko'rsatadi.

Musulmon dunyosida amalga oshiriladigan har bir savobli, xayrli ishning «Bismillohir—rahmonir rahim» ilohiy jumlasini bilan boshlanishi muqaddas an'anadir. Zamonasining yetuk va komil musulmoni bo'lgan Alisher Navoiy esa o'sha an'anaga rioya qilishni sharaf hisoblagan. «Hayrat ul-abror» birinchi bobining ayni muqaddas mavzuga bag'ishlanishi fikrimiz dalilidir. «Xamsa»dan o'rin olgan «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari boshida — birinchi bobida o'sha ilohiy jumla ko'zga tashlanmaydi. Shayx Nizomiy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy singari Alisher Navoiy ham «Xamsa»ni yaxlit jism, o'zaro mantiqan bog'langan dostonlar turkumi sifatida qabul qilgani uchun ham shu yo'ldan boradi. Ikkinchidan, «Hayrat ul-abror»dayoq keyingi dostonlarga taalluqli ishora-yu lavhalar singdirilib boriladi. Shundan bo'lsa kerak, har bir dostonning oxirida «Hayrat ul-abror»ga daxldor xulosa bor, ammo yakuniy xutba—duo yo'q. Butun «Xamsa»ning xotima-yu xutba—duosi «Saddi Iskandariy» dostonining oxirida beriladi. Bunday janriy belgilarni yana qatorlashtirish mumkin. Fikrimizcha, bildirilgan mulohazalarimiz ham «Xamsa»ning yaxlit asar ekanligini ko'rsata oladi. Shunday ekan, aytish mumkinki, «Hayrat ul-abror» Alisher Navoiy «Xamsa»sining muqaddimaviy—dasturiy dostoni ekan, «Saddi Iskandariy» uning xulosaviy—xotimaviy masnaviysidir.

«Hayrat ul-abror» qomusiy asar bo'lib, uning asosiy qismini tashkil etuvchi maqolat va hikoyatlarda barcha zamonlar uchun o'ta dolzarb bo'lgan barkamol avlod, komil inson haqidagi ulug' mutafakkirning teran axloqiy—ma'naviy, ijtimoiy—falsafiy mulohazalari badiiy ifodasini topgan. Turkiy adabiyot tarixida bunday asarlar ramziy—majoziy

obrazilarning turli masalalarga oid savol-javobi (Yusuf Xos Hojib «Qutadgʻu bilig») yoki asar muallifining hadislarga tayanib insonning maʼnaviy kamolatga yetkazuvchi fazilatlarini hamda uni jaholat botqogʻiga chorlovchi nuqsonlarini qiyoslash (Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq») uslubi bilan vujudga kelgan boʻlsa, Nizomiy Ganjaviy ilk dostonining erkin-ijodiy tarjimasi boʻlgan Haydar Xorazmiyning «Maxzan ul-asror»ida kuzatilgani singari «Hayrat ul-abror»da ham ijodkorning barkamol shaxs haqidagi oʻylari maqolatlarda yorqin inʼikosini topgan. Asardagi hikoyatlar esa maqolatlarda ilgari surilgan tayanch gʻoyalarni oʻquvchi shu uriga yanada teranroq taʼsir etishi, uning mavzu bilan mukammalroq tanishishiga imkon yaratadi. Dostondagi maqolatlar sarlavhalarining oʻzi asarda komil inson ulugʻlanganligidan dalolat beradi:

1-maqolat: «Iymon sharhida».

2-maqolat: «Islom bobida».

3-maqolat: «Salotin zikrida».

4-maqolat: «Riyokorlik—firibgarlik haqida».

5-maqolat: «Xayr-u ehson vasfida».

6-maqolat: «Adablilik odati haqida».

7-maqolat: «Qanoat haqida».

8-maqolat: «Vafo haqida».

9-maqolat: «Ishq oʻti taʼrifida».

10-maqolat: «Rostlik haqida».

11-maqolat: «Ilm osmonining yulduzlaridek baland martabaliligi haqida».

12-maqolat: «Qalam va qalam ahlilari haqida».

13-maqolat: «Bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida».

14-maqolat: «Osmonning tuzilishidan shikoyat».

15-maqolat: «Jaholat mayi».

16-maqolat: «Xunosasifat oliftalar».

17-maqolat: «Bahor yigitligining sofligi haqida».

18-maqolat: «Falak gʻamxonasi haqida».

19-maqolat: «Xurosonning misli yoʻq viloyati haqida».

20-maqolat: «Maqsadning oʻtalganligi haqida».

Ulugʻ shoir nuqtai nazarida iymon—komillikning tayanch belgisi. «Hayrat ul abror» birinchi maqolatining iymonning badiiy sharhiga bagʻishlanishi ham shundan dalolatdir. «Xamsa»ning tayanch masalasi insoni komilning zamonlar imtihonidan oʻtishga yaragulik ibratli timsolini yaratish ekan, ulugʻ shoirning mavzu ibtidosini iymondan boshlashi

tasodifiy emas, albatta. Iymon—islom dargohiga boshlovchi yo'l, unga olib kiruvchi eshikdir. Iymondan so'zlanganda, mantiqiy tafakkur rishtalari islomga borib taqalishi bois ham «Hayrat ul abror»ning ikkinchi maqolati islom ruknlari talqiniga bag'ishlangan. Mazkur bobda shu ulug' e'tiqodni tutib turgan besh rukn xususida birin-ketin badiiy mushohada yuritiladi. Tabiiyki o'sha qarashlarning ibtidosini «La ilaha illalloh» shahodat kalimasi tashkil etadi, ya'ni islomning birinchi tayanch ustuni kalimai shahodatdir. Bunda Allohning bir-u borligi, azaliy-u abadiyligini e'tirof qilishdan tashqari, Muhammad Mustafoning Uning rasuli, elchisi ekanligi masalasi ham bor. Ana shu mo'tabar g'oya har bir iymonli mo'min-musulmonning tilidan tushmasligi vojib. Bu hali hammasi emas. O'sha muborak tuyg'u dildan ham mustahkam o'rin olmog'i shart. Sidq-u sadoqati butun insonlarda til va dil muvozanatining tanosubi o'zak masala hisoblanadi. Salot—namoz, savmaa— ro'za, zakot, muqaddas haj tavofi singari ruknlar negizini ham insonning ruhiy-ma'naviy poklanishi bilan aloqador murakkab jarayonlar tashkil qiladi. Bular orasida ro'za ayricha sinov vazifasini o'tashi bilan ahamiyatlidir. Ulug' shoir bu haqda quyidagicha fikr yuritadi:

**Soyiri a'zoga xalal etmamak,
Shar' xilofiga shuru' etmamak.
Har biri o'z shug'lig'a zohid bo'lub,
Man'i xilof ichra mujohid o'lub.
Bormag'a-yu ko'rmag'a-yu tutmag'ay,
Aytmag'ay, eshitmag'a-yu yutmag'ay (7, 115).**

Keltirilgan iqtibosdan uch muhim xulosaga kelish mumkin. Birinchidan, har qanday toat-u ibodat shu amallarni bajaruvchi insonning salomatligiga ziyon yetkazmasligi, aksincha, uning jismoniy-ma'naviy balog'atiga hissa bo'lib qo'shilmog'i shart. Ikkinchidan, har bir sa'y-u harakat shariati islomning talab taqazolari doirasida ijro etilmog'i lozim. Uchinchidan, har bir islomiy rukn ijrosida iymoniy mukammalliksiz kutilgan natijaga yetib bo'lmaydi. Ana shu tamoyil ro'zaga ham tegishlidir. Islomiy ibodatning bu rukni ijrosi uchun tongdan oqshomga qadar (quyoshning chiqishidan sal oldinroq va uning botishidan keyin bo'lgan muddat ichida) yeyish hamda ichishdan tiyilishgina kamlik qiladi. Alisher Navoiyning qat'iy ta'kidlariga binoan ro'za tutishdan kuzatiladigan maqsadni to'la yuzaga chiqarmoq uchun insonning jismidagi barcha a'zolar bahamjihat harakat qilmoqlari lozim. Ya'ni qo'l harom narsa-yu ishlarga

cho'zilmasligi, oyoq noravo joylarga olib bormasligi, ko'z noloyiq narsalarni ko'rmasligi, burun biror noxush hidni sezmasligi, yurakdan ikkilantiruvchi holatlarning kechmasligi... Ko'rinadiki, o'rta qo'yilgan barcha axloqiy-ma'naviy tamoyil-talablar bir nuqtaga — inson tabiatida mavjud bo'lgan nomaqbul xatti-harakatlarga qarshi qaratilgan. Alisher Navoiy o'zining shar'iy axloqiy mulohazalarini ibratli hayotiy lavhalar bilan dalillash maqsadida musulmon dunyosida dovrugli mutasavvif Ibrohim Adham haqidagi she'riy hikoyatini keltiradi. Mazkur lavhalarda yana bir taniqli ma'naviy-ruhiy arbob Robiai Adviya ham ishtirok etadi. Ibrohim Adham o'n to'rt yil sahra kezib Makkai mukarramaga yetib keladi. Ammo Ka'batulloh o'z o'rnida yo'q ekan. O'sha muqaddas makonda hozir bo'lganlar muborak sajdagohning Robiai Adviya istiqboliga chiqqanligini ma'lum qilishadi. Tabiiyki, bunday kutilmagan hodisa Ibrohim Adham fig'onini falakka ko'taradi. Shunday qilib, Ibrohim va Robianing uchrashuvi hamda muloqotlari voqe' bo'ladi. Ibrohim Adhamning fig'onli savollarini tinglagan bokira-yu zakovatli ayol Robia quyidagicha javob qaytaradi:

**Robia dedi anga: «Ogoh bo'l,
Kim necha yil bodiyada borcha yo'l.
Bo'ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.
Sanga samar berdi namoz-u riyo,
Bizga bu bar berdi niyoz-u fano» (7, 120).**

Ka'batullohning Robiai Adviyaga bir qadar ehtirom-u Ibrohim Adhamga tamomila teskari munosabatda bo'lishining sababi nima? Axir, Ibrohim Adham ham umrini Alloh va uning vasliga muyassar bo'lishdek ulug' orzuga baxsh etganligi ma'lum-ku? Masalaga zohiran nazar tashlaganda, go'yo Ibrohim Adham faoliyatidagi hamma narsa o'z o'rnida turganday namoyon bo'ladi. Aslida uning e'tiqodi yo'lida, zohir va botini o'rtasidagi tanosubi oz bo'lsa-da ozor topgan. Alloh nazarida faqat toat-u ibodatgina emas, inson shar'iy ahkomlarni ijro qilish bilan birga, o'zini atrofdagilar, dindoshlariga ezgu ishlar qilishga ham bag'ishlamog'i lozim. Robiai Adviyada ana shu nuqta ham mujassam edi. Ibrohim Adham faoliyatida esa, ayni masalada norasoliklar nazarga tashlanadi. Hamma narsani ko'ruvchi, biluvchi, sezuvchi, baholovchi Parvardigorga o'sha bo'shliq ayon bo'lgan edi. Shuning uchun Alloh ana shu qaltis nuqtani suyuqli bandasi Robia ko'ngliga solib uning tili orqali oshkor ayladi. Bu ikki mutasavvif o'rtasidagi yuzma-yuz muloqot

jarayonidagi holatning badiiy tasviri esa ilohiy karomatdan kichik bir lavhadir, xolos. She'riy parchada ramziylik ham nazarga tashlanadi. Bodiyaning ma'nosi arablarning bepoyon va qaqragan sahrosini anglatadi. Ko'chirilgan iqtibosda bodiya Ibrohim Adhamning ibodat-u tariqat yo'lida sarflangan umri ma'nosini ham ifodalagan. Yuqorida ta'kid qilganimizdek, sidq-u sadoqat, e'tiqod-u ibodat jabhasida faqat rostlik yarashadi. Unda qilcha bo'lsa-da nazarga tashlanadigan bo'shliq katta o'pirilishday namoyon bo'lishi va kutilmagan salbiy oqibatlariga olib kelishi ham muqarrar. Xuddi shunday hodisa Ibrohim Adham bilan sodir bo'ldi. Fojiaga teng qo'yish mumkin bo'lgan o'sha bo'shliq Robia javobida mujassam: Uning namozida zohidlarcha riyokorlik (o'zini yomonliklardan saqlagan qilib ko'rsatish, ikki yuzlamalik) alomatlarini borligi tufayli Ibrohimning nafasi o'tmaslashib qolgan. Robiyaning islom va tariqat dargohidagi barcha sa'y-u harakatlarida «arzi niyoz» (sidqan Yaratganga yalinish, yolvorish, umid-tavakkulga ko'ngil bog'lash) mayli hukmronlik qiladi. Tavakkul—tasavvufda bir maqom, mutavakkilning ko'nglidagi manzil. U bor joyda tama' bo'lmas. Ikkinchidan, solik yoxud iymonli shaxsning turmush ikir-chikirlari haqida bosh qotirish, mol-mulk va hokazolar haqida o'ylashga tob-u toqati ham, vaqti ham bo'lmaydi. U o'zini to'la Alloh panohiga topshirgani holda, toat-u ibodatini sidq bilan amalga oshiradi. Bunday yo'lning ibratini Robiyaning qismatidir. Fikrimizcha, «Hayrat ul-abror»ning hamd, munojot, na't boblari, iymon-u islomga ulug' shayx-u tariqat peshvolariga atalgan sahifalarida ilohiy-islomiy bo'yoqning quyuqlashtirilishi zahirida ham ana o'shanday mazmun-mohiyat mujassam. Ular—ibrat, o'qilmagan hayot sabog'i, murdorlik, bulg'anishlardan hazar qilishga da'vat, ezgulik, rostlik, sidq-u sadoqat, luqmai halolga intilish, qanoat panohida ma'naviy-ruhiy olam ostonasini tavof qilishga chaqirishdir. Ayni choqda bu o'lmas mavzular «Xamsa»ning boshqa masnaviylari uchun ham tayanch omil sanaladi. Istiqol mafkurasining tayanch maqsad-muddaosi ham ana shunday komillik sadoqatiga yo'l solishdan iboratdir...

Alisher Navoiy mulk-mamlakatni malik-podshosiz tasavvur qila olmaydi. Jumladan, «Xamsa»ning bosh qon tomirini ham mamlakat va podsho mavzuining rang-barang qirralarini badiiy talqin qilish tashkil etadi, desa sira xato bo'lmaydi. Mazkur masala «Xamsa» tarkibidagi dostonlarni o'zaro tutashtiruvchi oltin zanjirni eslatadi. Uning bosh xalqasi esa «Hayrat ul-abror»dan mustahkam joy olgan. Masnaviyni uchinchi maqolati «Salotin zikri»ga bag'ishlanadi. Ayni ana shu sahifalarda

ulug' shoirning ibratli podsho (shohi g'oziy) qiyofasining yorqin chizgilariga duch kelamiz. Avvalo, aytish joiz, Alisher Navoiy nuqtai nazaridan podsholar ikkiga: shohi g'oziy (odil), shohi zolimga taqsimlanadi. Bunday tasnif shoimning qit'a-yu g'azallarida ham uchraydi. Ammo podshoga nisbatan fikrini yorqin ko'rsata olish uchun «vase'»-keng maydon deya ta'riflangan masnaviyning imkoniyatlari ancha qo'l keladi. Doston muallifi shoh qiyofasi manzaralarini chizishga jazm etar ekan, «Hayrat ul-abror»ning uchinchi maqolatida uning qismatida kuzatilishi muqarrar bo'lgan bir-biriga zid har ikkala nuqtani yonma-yon tasvirlashni ma'qul ko'radi.

Hotami adlingg'a sipehri baland,

«Rosti-yu rusti» bilan naqshband (7, 122).

Podsholik tojining kimgadir muyassar bo'lishi—Allohnig o'sha insonga ko'rsatgan behad marhamatidir. Ikki olam sarvari taxtni ravo ko'rgan bandasiga Hotam niginli (muhrli) uzuk taqishni ham ravo ko'radi. Shu bilan barobar uning muhriga «rosti-yu rusti»ni naqsh etadi. Ya'ni Allohning hifz-u panohida bo'lishni istagan podsho davlatni adl-u amniyat bilan idora qilmog'i lozim. Shuningdek, muhrida o'yib yozilgan «rosti-yu rusti» — kuch adolatdadir, rostlik—halollik, rostlik—iymonlilik, insofga tayanishdir kabi dasturiy bitiklar odil podsho kunlik faoliyatining negizini tashkil etmog'i lozim. Ikkinchi misra oxirida kelgan «naqshband» so'zining qo'llanishida iyhom—so'zning yaqin va uzoq ma'nolarini nazarda tutish san'ati mavjud. Ushbu so'zning birinchi talqinini «rosti-yu rusti» naqsh, zeb-u ziynat misol uzugingga o'yib yozildi, tarzida yakunlash mumkin. Alisher hazratlari komil naqshband edi. Buyuk mutafakkir shu tariqat soliki ekanligi bilan faxrlangan. Ikkinchidan, naqshbandiya tariqati ta'limotining ham podsho elkasiga yuklaydigan mas'uliyati «rosti-yu rusti»dir. Alisher Navoiy ana shu haqiqatga ishora qilmoqda. Bobda shohlik tojini kiyib, bosar-tusarini yo'qota boshlagan, ma'rifat-u ma'naviyati past podsholar bilan qizg'in bahsga kirishiladi:

Bil munikim, sen dag'i bir bandasen,

Ko'pragidin ojiz-u afgandasen (7, 122).

Ulug' shoir ming marta haq. Podsho ham yer farzandi. Uning jismida ham to'rt unsur muttahir. Ba'zan o'shalar jazaba qilib bosar-tusarini ham bilmay qolishi mumkin. Shuning uchun mutafakkir adib uni ogohlantiradi. Butun bob davomida mamlakat boshlig'ining fazilat-u nuqsonlarini badiiy tasvirlash mayli hukmronlik qiladi. Maqolatda o'rta qo'yilgan mulohazalarning tasdig'i sifatida o'quvchiga «Shohi G'oziy va

tilla kampir» haqidagi she'riy hikoyat taqdim etiladi. Unda naql qilinishicha, Shohi G'oziyning yurishlaridan birida mamlakatda yashayotgan bir kampirning yakka-yu yagona o'g'li shahid bo'ladi. Taxt egallangandan keyin, podsho shahid bo'lgan yigit va uning onasini unutadi. Boquvchisini yo'qotgan kampir moddiy jihatdan ancha qiynaladi, kunining o'tishi og'irlashib qoladi. Kunlardan birida podshoning mushtipar ona yashayotgan yurtga kelishi haqidagi xabar kampirga yetadi va u ham hukmron istiqboliga chiqadi. Munkillagan, asosiga tayangan kampir Shohi G'oziyning yo'lini to'sadi va uni zolimlikda ayblaydi. O'tmish voqealarini to'g'ri eslay olmagan hukmdor shariat qozisiga murojaat qilib, masalani yetarli o'rganish lozimligini aytadi. Taftishlardan keyin, kampir haq bo'lib chiqadi. Bunday vaziyatdan noqulay ahvolga tushgan tojdor otdan tushadi, bir qo'lida yalang'och qilich, ikkinchi qo'lida esa oltin to'la hamyonni tutgan holda kampirga qarata aytadi: Ey ona, o'g'lingiz xunini istang, xun bilan, istasangiz pul bilan oling!. Podsho bilan sodir bo'lgan bunday hayratomuz manzara kampirga qattiq ta'sir qiladi. U shohga murojaat etarkan, aytadi: Sen odil inson ekansan. Agar men o'z tirikchiligimni o'zim tashkil qila olganimda edi, o'g'limning xunidan jo'mardlik va adolating uchun kechgan bo'lardim. Biroq, bugun mening iqtisodiy ahvolim tang bo'lgani uchun hamyonni tanlashdan boshqa choram yo'q. Hikoyatga shunday xotima yasaladi:

Zolni anjum kibi siymi ravon,

Zoli falakdek qilibon navjuvon.

Siym kuchidin bo'lubon siymbar,

Xalq laqab aylab anga «Zoli zar» (7, 132).

Shohning otdan tushib, asoga suyangan kampir yoniga kelishi, uning arz-u dodini tinglashi, bir qo'lida qinidan sug'irilgan qilich va ikkinchi qo'lida tilla to'la xaltachani tutib turishi—bularning barchasi ulug' shoiming kitoblar sahifasida qolib ketgan shirin orzularidir. Alisher Navoiy ana shunday shohning saltanat surishini o'zining maktabdoshi, do'sti Husayn Boyqaro misolida real hayotda ko'rishni juda-juda istar edi. Biroq istak va hayotning, badiiy adabiyot sahifalari va saroy muhitining mutlaqo boshqa-boshqa narsalar ekanligi, ularni murosaga keltirish, yagona yo'ldan yurgizish noimkonligini yetuk ijodkor achchiq tajribalari qiyosida ko'p marta ko'rdi. Lekin orzu-orzuligini qildi. Ulug' Alisher Navoiy qalbi orqali kitoblarning nurli sahifalariga ko'chib, insoniyat avlodiga ibrat bo'lish, zarra qadar bo'lsa-da, unga ta'sir ko'rsatishda davom etayotir.

Alisher Navoiyning shoh va shohlikka doir bunday mulohazalari «Hayrat ul-abror»dan o'lmas «Xamsa» tarkibidagi boshqa dostonlarga ko'chdigina emas, yangi-yangi talqinlarini topdi.

«Hayrat ul-abror»ning beshinchi maqolati karam ta'rifiga bag'ishlangan bo'lib, 108 baytdan tashkil topgan. Karam—komil inson qiyofasida, umuman, inson umri va uning taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga molik fazilatdir. Karam—saxovat, himmat, ehson, marhamat, olijanoblik, yaxshilik, ochiq qo'llilik, javonmardlik singari xilma-xil qirralarga ega. Tarix qavatlarida jo'mardlik, javonmardlik nomlari bilan tildan tushmay kelgan bu atama komillikka, ma'naviy-ruhiy balog'atga olib borishi lozim bo'lgan yo'llardan (tariqatlardan) biri sifatida ma'lum. Uning bosqich-zinalari esa karam talqinlarida mujassam. Shundan bo'lsa kerak, Alisher Navoiy ana o'sha qirralarning har birini ayri-ayri ixlos-u urg'u bilan bo'yoqdor yoritish yo'lidan boradi. Maqolat ibtidosidayoq zamin-u samovotning alohida e'tibor qilishga arzigulik voqea-hodisa, harakat-holatlari ulug' shoir muddaolarini yuzaga chiqarish, ularning ko'p sonli kitobxonlarga bekam-u ko'st yetkazilishi yo'lida beminnat xizmatga shay turadi. Aytilganlar nuqtai nazaridan, quyidagi baytlarni tahlilga tortib ko'raylik:

Ey tushub egningga karam kisvati,

Qolmayin ilgingda diram qiymati.

Panjang o'lub siym fishonliqqa fosh,

Mashriq-u Mag'ribda nechukkim quyosh (7, 143-144).

Maqolatning birinchi satridayoq ulug' shoirning g'oyaviy niyati o'zini ko'rsatib qo'yadi. Saxovatpeshalik—olijanoblik. Maqolat markazida ijobiy fazilatlar bilan salobat to'kib turgan qahramon, eng avvalo, ayni ana o'sha jihati bilan ulug' shoirga manzur va uning mehru oqibatini qozongan. Himmat va yaxshilikni nomigagina yuzaga chiqarib bo'lmaydi. Bu boradagi sun'iylik va soxtalik darrov o'zini ko'rsatib qo'yadi. Shundan bo'lsa kerak, Alisher Navoiy ta'sirni o'zak masaladan boshlashdan tashqari, yana bir haqiqatni qat'iyat bilan o'rtaga qo'yadi. Jo'mard yoxud olijanob inson bo'lib tug'ilish lozim. Tabiatan va sidqan moyillik bo'lmas ekan, bu jabhadagi barcha sa'y-u harakatlar bekorga ketaveradi. Fikrimzcha, birinchi satrda «Kisvat»ni qo'llash zahirida ana o'sha maqsad yotadi. Kiyim, ust-bosh ma'nosidagi o'sha so'z mantiqiy urg'u vazifasini o'taydi. Saxovatpeshalik shu yo'lni qismat qilgan insonning zohir-u botinidan anglashilib turishi lozim. Shunday bo'lsagina u pul «jinni»ligidan xalos bo'ladi, eng mayda chaqani ham mushtumiga

mahkam tutib, uni «tug‘dirish» ilinjida tunlarni tongga ulamaydi. Ochiq va himmatli panjalar sifatida shuhrat qozonadi. Bunday manzaralardan sarxush shoir himmat ko‘rsatadi, o‘sha panjalarni quyosh bilan yonmayon qo‘yadi. Shams–yaxshilik, himmat-u saxovat izmida bo‘lganlarning sarxayli. Bu borada tanlov uning uchun begona, Sharqdan G‘arbgacha bo‘lgan bepoyon hududda birday nur sochaveradi. Himmat va saxovatni hayot dasturiga aylantirgan inson ham quyoshdan ibrat olishi va «siymfishonlikka» (siym–kumush, tanga, aqcha, yorning badaniga nisbatan rangni: oq, oppoq va silliq; fishon-sochuvchi) uning yo‘lini davom ettirishi lozim. Saxovat–tama’dan yiroq. Oluvchi olganini qaytara oladimi (o‘zini yoxud ortig‘i bilan), yo‘qmi, beruvchi uchun masalaning bu jihati ahamiyatsiz bo‘lmog‘i lozim. Shuning uchun satrda quyosh va saxiy odam yonma-yon turibdi, hatto quyosh ibrat darajasiga ko‘tarilgan. Ulug‘ shoir kitobxon e‘tiborini yana muhim bir masalaga jalb qilishni ham unutib qo‘ymaydi. Barcha sohada hudud va me‘yor bo‘lgani kabi saxovatning ham chegaralari bor. Alisher Navoiy mavzuning shu jihati ustida jiddiy bahs yuritadi. Shuningdek, baxil–baxillik, qurumsoqlik, xasislik bilan bog‘liq masalalar ham qalamga olinadi:

Aqlki ta‘rif etar avsofni,

Buxl bila teng tutar isrofni (7, 145).

Maqtoʻv, shon-shuhrat uchun sochilgan mol-mulk saxiylik emas. Hamisha va hamma yerda inson aql-u farosat doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Isrof–illat. Hatto behuda isrofgarchilik xasislik bilan barobardir. Ulug‘ shoirning takror va takror ta‘kidiga ko‘ra, aql-u farosat tamoyillariga zid har qanday harakatning oqibati yaxshilikka olib kelmaydi. Alisher Navoiy nazdidagi saxovatli inson quyidagi baytlarda o‘z ifodasini topgan ezgu fazilatlar sohibidir:

Oni saxiy anglag‘il, ey xushmand,

Kim ani davlat qilibon sarbaland.

Holi agar yaxshi durur, gar taboh,

Kimsadin etmas tama‘i mol-u joh.

Ham neki haq bersa qanoat qilur,

Ham neki amr etmish itoat qilur (7, 148).

Alisher Navoiy «Hayrat ul-abron»ning beshinchi maqolatida vujud-vujudi bilan saxovatni targ‘ib qiladi. Uning xayolga keltirish dushvor bo‘lgan ochilmagan qirralarini kashf etishga erishadi. Biroq o‘sha qarashlarning tasdiq muhri sifatida «Hotami Toyi va o‘tinchi chol» hikoyatini taqdim qiladiki, uning ayni lavhalarining mazmuni

boshqacha... Hotam—musulmon dunyosida saxovat timsoli. Uning haqida behisob asarlar yaratilgan. Ulug' o'zbek shoiri she'riy hikoyatining qahramoni ham o'sha Hotami Toyidir. Kunlardan birida Hotamning suhbatdoshlaridan biri «dunyoda o'zingdan ham himmatliroq odamni ko'rdingmi?» -deb so'raganda, u javob beradi:

**Dediki: «Bir kun qilibon jashni om,
Indab edim bodiya ahlin tamom.
Matbax aro yuz teva qurbon edi,
Qo'y-u qo'zi behad-u poyon edi.
Bazm ichidin dasht sori bir nafas,
Kashi havo aylamak ettim havas.
Sayrda ko'rdum bir asiri mihan,
Bir quchoq orqasig'a yuklab tikan (7, 152).**

Shakllangan an'anaga ko'ra haftaning muayyan kunlaridan birida nochor-u nokom, beva-yu bechoralar Hotamning hovlisida yig'ilishib, «yuz tuya va behad qo'y-u qo'zilar»ni so'yib xayriya taomlari pishirib yeb ketishar ekan. Ana shunday kunlardan birida, bazm avjiga chiqqan paytda Hotam tanholikni qo'rsab qoladi va hovlisining orqasida joylashgan katta sahroga chiqadi. Sahro sayri paytida uning ko'ziga uzoqdan bir qora ko'rinib qoladi. Dastlab o'sha namoyon bo'lgan qora to'rt oyoqli bir jonzotday ko'zga tashlanadi. O'rtadagi masofa yaqinlashgach, Hotam munkillagan, aftoda, asoga suyanib qadam tashlaydigan bir cholga ro'baro' keladi. Fartud chol bir orqa yontoqni ko'tarib olgan, aso yordamida bir qadam qo'yadi va nafasini rostlab olib, yana harakatini davom qiladi. Alisher Navoiy o'sha manzarani quyidagicha badiiy aks ettirgan:

**Jismi uyin aylabon ul yuk nigun,
Tirkabon ul uyga asodin sutun.
Har qadam olg'uncha tinib muddate,
Har nafas urg'uncha o'tub muddate (7, 152).**

Ulug' shoir yantoqfurush cholning davron va yillar azobidan zada bo'lgan, bujmaygan jismini tom yuki bosib qolgan uyga o'xshatadi. Badiiy topqirlik va qiyosni davom ettirgan muallif hayotiy lavhalarni satrga olib kirish san'atiga zo'r beradi. Fatorat uyning tomi bosib qolmasin uchun unga yordamchi ustun va tirgaklar qo'yish turmushdagi odat. O'tinchi cholning jism uyi ham shunday yordamga muhtoj. Shuning uchun u aso ushlagan va har qadamda unga tayanmay iloji yo'q. Ammo shunday bo'lishiga qaramay, uning hayot tashvishlari oldida taslim bo'lgisi, kimningdir minnatli taomi bilan kun ko'rgisi kelmaydi. Oxirgi

nafasigacha mehnat noni lazzatini his etib yashashni afzai ko'radi...
Hotami Toyi unga murojaat qilib aytmoqda:

**Ki—ey qadin emgak yuki past aylagan,
Jismida g'am xori nishast aylagan.
Dasht aro go'yoki xabar bilmading,
Hotam uyi sori guzar qilmading?
Da'vat etib asr-u farovon bukun,
Qildi yomon-yaxshini mehmon bukun.
Tashla tikan, gulshani izzatqa yet,
Chekma mashaqqat, ko'p-u da'vatqa yet (7, 153).**

Yantoqfurush chol Hotami Toyini tanimaydi. Yelkasiga ko'tarib olgan yantog'i bilan uning so'zlarini tinglaydi. Asoga tayanib, orqalab olgan yukini yerga qo'yadi va peshonasidagi marjon-marjon terlarini sidirib tashlab, Hotami Toyiga nigohini qadab javob beradi:

**«K-ey solibon hirs ayog'ingg'a band,
Ozu tama' bo'ynug'a bog'lab kamand.
Vodiyi gayratga qadam urmag'on,
Kunguri himmatg'a alam urmag'on.
Sen dog'i chekkil bu tikan mehnatin,
Tortmag'il Hotami Toy minnatin.
Bir diram olmoq chekibon dast ranj,
Yaxshiroq andinki birov bersa ganj (7, 153).**

Alisher Navoiy talqinidagi Hotami Toyi karam — himmat, saxovat timsoli bo'lish bilan bir qatorda, adolatli, xolis va rostgo'y inson qiyofasida ham namoyon bo'ladi. U o'tinchi cholning dadil va asosli javoblari oldida lol qoladi, uning qat'iyatini mardona tan oladi. Himmat masalasida savol bergan suhbatdoshiga quyidagicha yakuniy javob qaytaradi:

**Ulki bu yanglig' so'zi mavzun edi,
Mendin aning himmati afzun edi (7, 153).**

Bu aslida Alisher Navoiyning ham «yuz o'lchab, bir kesilgan» xulosasi. Naqshbandiya tariqat-u ta'limoti, umuman, inson tabiatidagi barcha ezguliklarning oshuftasi bo'lgan ulug' shoirning boshqacha xulosa payidan bo'lishi aslo mumkin emas edi. She'riy hikoyatdagi Alisher Navoiyning o'z xulosasi tajassumini topgan mana bu satrlari ham bizning mulohazalarimizni quvvatlaydi:

**Himmat agar bo'lsa Navoiy sanga,
Banda durur Hotami Toyi sanga.**

**Soqiy, ayoq tut, karam izhor qil,
Bazlni Hotamg'a namudor qil (7, 153).**

Hotami Toyi himmat bobida o'tinchi cholni o'zidan ustun qo'yan ekan, bu o'z navbatida ulug' shoirning ham hukmidan aks-sado beradi. Darvoqe, ixchamgina she'riy hikoyatda o'tinchi chol mehnat kishisining timsoli sifatida ishtirok etadi. U o'zining xislat-xususiyatlari, dunyoqarashi, insonning yashashdan maqsadi, hayot va uning voqea-hodisalariga teran va o'ychan nazari bilan diqqatni tortadi. Hikoyat mitti bo'lgani kabi o'tinchi chol ishtiroki ham unda bir lahzalikdir. Biroq anashu «lip etib» ko'rinib, so'ng bedarak bo'lishiga qaramay, bu nuroniy va zahmatkash mo'ysafid o'zining mag'zli hamda mardona javoblari bilan o'quvchi nigohida saxovat, himmat, qanoat, halollik, poklik ramzi sifatida muhrlanib qoladi. Alisher Navoiy o'tinchi choldagi olijanoblikdan zavq olar ekan, uning yo'lini «Xamsa» tarkibidagi dostonlarda harakat qiluvchi juda ko'plab qahramonlar faoliyatida rivojlantiradi, xilma-xil qirralarini oshkor eta boradi. Albatta, bunday pandnomalar, dilkash manzaralar faqat kitob sahifalarining bezagi uchungina yaratilgan emas. Ular ulug' shoirning avlodlarga vasiyati—ezgulikka, poklik—poklanish, halol mehnat noni bilan umr yo'lini bezashga shirin da'vatidir.

«Hayrat ul-abror»dagi maqolatlarda insonni ezgu amallar sohibi bo'lib, noqisliklardan mosuvo bo'lishga da'vat etilar ekan, fikr tasdig'iga xizmat qildirilgan hikoyatlar qahramoni sifatida turli ijtimoiy tabaqa vakillari tanlanadi. Shohi G'oziy (Sulton Husayn Boyqaro), Anushirvoni odil, Sulton Muhammad Xorazmshoh, Iskandar, Bahrom singari hukmdorlar, Boyazid Bistomiy, Ibrohim Adham, Robia Adviya, Xoja Abdulloh Ansoriy, Shayx Iroqiy, Imom Faxr Roziy, Abdulloh Muborak, Hasan Robi', Muhammad Porso, Xoja Abu Nasr kabi tasavvuf ahli namoyandalari, shuningdek, darvesh va mehnatkash inson timsoli bo'lgan o'tinchi chol, oddiy xalq vakili hisoblangan ikki vafoli yor, yuksak insoniy fazilatarni o'zida mujassamlashtirgan «qoni» javonmard va boylikka hirs qo'yan «tomi» jahongard» kabi obrazlar ishtirokida maydonga kelgan g'oyatda sermazmun badiiy lavhalarida insonni komillik rutbasida ko'rish g'oyasi hayotiy tamsillar bilan boyitiladi. Ko'rinadiki, ulug' shoir dunyoqarashicha, inson qaysi tabaqa vakili bo'lishidan qat'iy nazar, ma'naviy kamolot pillapoyalaridan odimlab bashariyatning komili darajasini egallashga haqli. Dostonda insonni ana shunday yetuklik sari yetaklovchi ma'naviy-ma'rifiy omillardan yana biri odob va hayo (oltinchi

maqolat) xususida juda ibratli mulohazalar bayon etiladi. Ulug' shoirning fikricha, insonga sharaf uning nasl-u nasabi yoki amal martabasidan emas, balki hayo-yu odobi tufayli keladi. Shu bois hayoning qatrasi tuproqni oltinga aylantiruvchi kimyoga qiyoslanadi:

Elga sharaf bo'lmadi joh-u nasab,
Lek sharaf keldi hayo-yu adab.
Chunki yog'in manhai o'ldi hayo,
Qatrasi tuprog'ni qilur kimyo.
Bo'lmas adabsiz kishilar arjumand,
Past etar ul xaylni charxi baland (7, 155).

Maqolatda behuda kulgu adabsizlikning belgisi deya talqin qilinadi. Adabning eng yaxshi sifati-tavoze'dir. Biroq ulug' shoir bu borada ham me'yorga rioya qilish tarafdori. Chunonchi, gado oldida sajda qilish karamning belgisi bo'lmay, unga bir diram in'om etish saxovat namunasi sanaladi. Shuningdek, adib bola tarbiyasiga e'tiborni qaratib, avvalo, unga munosib nom qo'yish, yaxshi muallimga berib ilm o'rgatish ota-onas mas'uliyati ekanligini ta'kidlaydi. Ayni choqda ota-onaga hurmat ko'rsatish ham maqolatdagi o'zak masalalar qatoridan o'rin olgan:

Biri erur makrumati volidayn,
Bilki munung qilmog'idur farzi ayn.
Bu ikining xizmatini bir bil,
Har necha ifrot esa, taqdir bil.
Boshni fido ayla, ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.
Ikki jahonimg'a tilarsen fazo,
Hosil et ushbu ikisidin rizo.
Tun-kunungg'a aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.
So'zlaridin chekma qalam tashqari,
Xatlaridin qo'yma qadam tashqari.
Bo'lsun adab birla bori xizmatining,
Ham qil adab «dol»i kibi qomating.
So'ngra rahmning silasin qarz bil,
Rahm o'shul toifag'a farz bil (7, 160).

Maqolat so'ngida odob va hayosi bilan podshohlik darajasiga ko'tarilgan Anushirvon haqidagi kichik bir hikoyat keltiriladi. Anushirvon shoh bo'lmasidan avval bir go'zalning ishq bilan beqaror bo'lib qolgandi. G'uncha kabi ko'ngli to'la qon bo'lgan oshiq

sirlarini pinhon tutar, toki mahvashning visoliga yetguniga qadar hisobsiz g'am-u anduhlar iskanjasida yashar edi. Nihoyat, bir gulzor ichidagi ovloq joyda ma'shuqasi bilan suhbat qurish baxtiga muyassar bo'lgan komgor (baxtli) oshiq yoriga tomon intiladi. Gul yuzli sevgilisi ham butun ixtiyorini Anushirvonga taslim qilgandi. Oshiq dilbarni quchish niyatida qo'l cho'zganida, ko'zlari banogoh nargis guliga tushadi. Odob va hayo bobida yakto bo'lgan Anushirvon holatida ajib bir o'zgarish sodir bo'ladi. Qo'llari o'z-o'zidan mahbuba tomon intilishdan voz kechib, orqaga qaytadi. Bundan hayratlangan go'zal yor oshiqiga savol murojaat qiladi:

«Kim bu ne qo'l sunmog'u chekmak edi?»

Posuxini shohi muaddab dedi

«Kim: bu visol ichraki voqe' durur—

Nargisi shahlo ko'zi mone' durur» (7, 164).

Keltirilgan iqtibosdan anglashiladiki, Anushirvon holatining o'zgarishiga nargis gulining qarab turganligi sabab bo'ladi. Nargis — oq yoxud sariq rangdagi ko'zga monand shaklda ochiladigan gul turidir. Uning gulchalaridagi ko'zga shaklan uyg'unlik oshiq tasavvurida nargis nigohlarining bu voqeaga qadalganini eslatadi. Tabiiyki, muaddab shoh bundan xijolat chekadi. Ayni choqda ulug' shoir tanlagan nargis timsoli o'quvchiga odob va hayo haqidagi ijodkor tushunchalarini yanada teran idrok etish uchun imkoniyat yaratadi. Ulug' shoir insondagi bunday yuksak fazilat e'tiqodiy qarashlari samarasi o'laroq vujudga kelishini e'tirof etib, juda ibratli xulosani she'rxon hukmiga havola etadi:

Ayni hayo birla futuvvat anga,

Bermadi ul amrda quvvat anga.

Nargisini to'ldurubon yoshidin,

Qo'pti dog'i kechti ul ish boshidin.

To ani oxir bu arig' niyati,

Buyla hayo shevasi xosiyati.

Jumlai olam aro shoh ayladi,

Adlini olamg'a panoh ayladi.

Aysh, Navoiy, necha dilkash durur

Lek adab birla hayo xush durur (7, 164).

Anushirvonning parichehra mahbubi visoliga erishgunga qadar behisob g'am-tashvishlar iskanjasida qolganligi, ammo shunday bo'lishiga qaramay, komgor sevishganlarning bir muddat visol lazzatidan bahramand bo'lishlaridan «voqif» bo'lsa-da, uni idrok etolmaydigan, elga oshkor qilish

imkoniyatiga ega bo'lmagan, tilsiz va dilsiz, faqatgina suratida ko'zga monandlik zuhur qilib turgan kichkina guldun uyalib bir oniylik nasib etgan visoldan voz kechishini izohlash mushkul. Alisher Navoiy buning sababini hayo va futuvvatdan deb biladi. Futuvvat XV asrda ancha ommalashgan javonmardlik tariqatidir. «Istilo (termin) sifatida futuvvat deb omma orasida yaxshi sifatlar va namunali axloq bilan mashhur bo'lishni aytadilar, bu vajdankim, bunday odam hamisha axloqi bilan o'z kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida doimo mumtoz bo'ladi. Xos ta'rif yuzasidan esa futuvvat insoniy fitrat nuri zuhurining nafsoniy belgilar zulmatiga qarshi qo'yilishi, (shu zulmatni) yorib o'tishdan iboratdir» (Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniy yoxud javonmardlik tariqati. Toshkent, 1994, 7-bet). Futuvvat kishidagi hamida va najib axloqni targ'ib qilar ekan, tabiiyki, shar'iy nikohsiz yaqinlashishni man' etadi. Anushirvon shu bois ko'zlariga yosh olib niyatidan qaytadi. Undagi yangi niyat, odob va hayo jumla olamaro adolatli shoh bo'lishiga sabab bo'ladi. Ulug' shoir esa aysh qanchalik dilkash bo'lmasin, odob bilan hayo xush ekanini uqtiradi. Bu ulug' falsafa insonni ezgu amallar sari chorlashi, jaholat va tubanlik botqoqlaridan asrash, jamiyatni axloqsizliklardan forig' etishi bilan nihoyatda yuksak ahamiyatga molikdir. Tabiiyki, bu o'lmas g'oya «Xamsa»ning boshqa masnaviylaridagi Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Bahrom va Dilorom kabi pok sevgi sohiblari sarguzashtlari tasvirida yanada sayqallashdi, mukammallik kasb etadi.

«Hayrat ul-abror» ulug' shoirning insoni komil xususidagi falsafiy mushohadalari mahsuli sifatida vujudga kelgan asar bo'lib, uning o'ziga xos qurilmasi «Xamsa»dagi keyingi dostonlarga nur baxshida etib turgan quyoshni eslatadi. Dostonda haq, olam, odam munosabatlari, iymon—e'tiqod, bashariyat taraqqiyoti, uning o'tmishi, buguni, kelajagi singari inson aqlining asrlar davomida fikrlashga undovchi muammolari xususida ulug' shoirning mutafakkirona qarashlariga badiiy zeb berilishi, asarning kishini tafakkur olamiga undovchi g'oyatda sermazmun hayotiy tamsillar bilan mukammallashtirilishi quyoshdan ayrilgan zarralarga xos munavvarlik namunalari bo'lsa, keyingi masnaviylarda o'sha o'lmas g'oyalarning yanada sayqal topishi ezgulik nuridan nabotot olamining jonlanishi, fusunkorlik kasb etishini yodga soladi.

9.3. «Farhod va Shirin» — ishqiy sarguzasht doston. Asarning tuzilishi, mavzu va g'oyalar olami, yetakchi qahramonlari

«Farhod va Shirin»—Alisher Navoiy «Xamsa»sining ilk masnaviysi «Hayrat ul-abror»dagi umumbashariy fikr-mulohazalardan nur olib

Sharq she'riyati ixlosmandlarining qalbida yolqin o't paydo qilgan buyuk beshlik tarkibidagi syujetli dastlabki dostonidir. Farhod, Xusrav va Shirin muhabbati mojarolari musulmon xalqlari og'zaki va yozma ijodiyotida keng tarqalgan sayyor syujet sanaladi. Ulug' shoir «Xamsa»sining ikkinchi dostoni «Farhod va Shirin» uchun ham, an'anaga ko'ra, mana shu sayyor syujetga murojaat etiladi. Turkiy «Xamsa» ijodkori mazkur asarni yozishga kirisharkan, nihoyatda topqirlik bilan keltirilgan hayotiy haqiqatga o'quvchi e'tiborini qaratadi. Adibning fikricha, nozik va nafis naqshlar solib to'qilgan ipak mato bilan uyni bezash uchun, avvalo, o'sha uyning tarhi (loyihasi) ham did bilan ziynatlangan, puxta o'ylangan bo'lishi lozim. Doston muallifi she'rxon hukmiga havola etgan tamsil negizida o'zi qalamga olgan ko'chuvchi voqealar tizimini nazarda tutadi. Buning boisi shuki, mazkur mavzu bilan aloqador dildash nazm namunalari ijod etilgan bo'lib, uning afsonasi ham eshitguvchining tab'iga g'oyatda muvofiqdir. Masalaning nozik nuqtalarini teran anglagan shoir «Farhod va Shirin»da o'ziga murojaat etib quyidagi baytlarni bitadi:

Burun jam' et nekim bo'lg'ay tavorix,
 Borida ista bu farxunda tarix.
 Topilg'ay shoyad andog' bir necha so'z,
 So'z aytur elga ul yon tushmagan ko'z.
 Ani nazm etki tarhing toza bo'lg'ay,
 Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay.
 Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq
 Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.
 Xush ermas el so'ngincha raxsh surmak,
 Yo'likim, el yugurmishtur yugurmak.
 Biravkim bir chamanda soyir erdi,
 Nechakim gul ochilg'on ko'rdi, terdi.
 Hamul yerda emas gul istamak xo'b,
 Bu bo'ston sahnida gul ko'p, chaman ko'p (8, 44).

Alisher Navoiy mazkur baytlarda ko'chib yuruvchi voqealar tizimi asosida doston bunyod etishdagi o'ziga xos ijodiy uslubidan o'quvchini voqif etadi. Shoir o'ziga murojaat etib, dastlab shu mavzuda yozilgan asarlarni jamlash, ularni o'rganish lozimligini ta'kidlaydi. Ijod—yangi, o'to'kilmagan so'z aytish, aytganda ham nihoyatda nazokat bilan his-tuyg'ularini junbushga keltiradigan darajada aytishdir. Ulug' shoir asariga ana shu tayanch tamoyil nuqtai nazaridan asar muallifi Farhod, Xusrav va Shirin muhabbati

mojarolari mavzuida badiiyat namunalarini ijod etgan shoirlarning sohir qalami hali bu o'tli ishqning barcha sir-u asrorini oxirgi nuqtasiga qadar yoritishga muyassar bo'lmaganliklarini va hali bu borada aytilmagan so'zlar topilishidan umidvorligini bayon etadi. Mana shu aytilmagan so'z bilan asar toza tarhda nazm qilinsa, u yangi va bir xil qolipdagi andozalardan xoli bo'ladi. Shuningdek, shoir o'zidan oldin bunyod etilgan badiiy yaratmalarni taqlidan qayta takrorlashni el oti ortidan ot choptirish yoki birov bir chamanda sayr qilib, ochilgan gullarni tergan-u yana o'shanday dilkash gullarni izlashga vaqt sarflashday behuda harakatga qiyoslaydi. Bunday chekilgan «zahmat»ni «xush ermas»-deya qoralaydi. «Bu bo'ston sahnida gul ko'p, chaman ko'p» misrasida ijod maydonining sarhadsizligi-yu nihoyatsizligini nazarda tutadi.

Musulmon xalqlari adabiyotida mashhur bo'lgan bu ishq mavzui qahramonlaridan biri Xusrav haqida fikr yuritgan ko'pgina sharqshunos olimlar uning tarixiy shaxs ekanligini e'tirof etishadi. Ularning fikricha, Xusrav mashhur sasoniy podshohlaridan bo'lgan Anushervonning nabirasi Xusrav Parvez binni Hurmuzdir. Ma'lumotlarga ko'ra, u 590-628-yillarda hukmronlik qiladi va o'g'li Sheruya buyrug'i bilan qatl etiladi. X asr arab tarixchilari Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning «Tarixi rasul val-muluk», Ibn al-Faqih Hamadoniyning «Kitob ul-buldon», Mis ar-Muhilhil abu Dalafning «Risolai soniya», XII asrda yashagan mashhur muarrix Abu Abdulloh Yoqutning «Mu'jam ul-buldon» kabi asarlarida ham shunday qaydlar uchraydi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, jumladan, Muhammad at-Tabariy asarida arman qizi yoki oromiylardan bo'lgan Shirin ham tarixiy shaxs bo'lib, u Xusravning sevikli xotini bo'lganligi e'tirof etiladi. Xusrav Parvezning shaxsi va davlat arbobi sifatidagi fazilatlar haqida zamondoshlari bo'lmish misrlik Feofikat Simokattaning «Tarix» kitobi va arman tarixchisi Sebeosning «Yepiskop Sebeosning tarixi» asarlarida ham hikoya qilinadi. Bulardan tashqari, XV asr tarixchilari Mirxond va Xondamir asarlarida hamda Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam» asari sahifalaridan ham Xusrav Parvezga oid ma'lumotlar o'rin olgan. Mana shu tarixiy voqealar zaminida xalq og'zaki badiiy ijodida turli-tuman afsona, rivoyat va qissalar vujudga kela boshlaganki, keyinchalik o'shalar asosida badiiy yozma adabiyotda nomlari keltirilgan tarixiy shaxslarni xotirga keltiruvchi, ammo ulardan farqlanuvchi qahramonlar vujudga kelgan.

Xusrav va Shirin muhabbati yozma badiiy adabiyotda ilk bor Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sida uchraydi. Unda mazkur obrazlar

tasvirida tarixiylik nuqtai nazaridan yondashilganligi, muallif sevishganlarning tarixiy shaxs sifatidagi faoliyatini yoritishga harakat qilganligi diqqatni tortadi. Firdavsiy asaridagi Farhod obrazi Xusravning sarkardasi bo'lib, ishq bobida uning Shiringa yaqinligi nazarga tashlanmaydi. Nizomiy Ganjaviy «Xusrav va Shirin» dostonida esa asar qahramonlari tarixiy shaxsdan badiiy obraz darajasiga ko'tariladi. Undagi Farhod toshyo'nar hunarmand bo'lib, Shiringa muhabbat qo'ygan oshiq sifatida namoyon bo'ladi. Biroq pok muhabbat sohibi bo'lgan Farhod dostonida qalamga olingan voqelikning ibtidosidan intixosiga qadar ishtirok etuvchi obraz sifatida qalamga olingan emas. U sut arig'i qazish lavhalari tasvirida asar voqeligiga jalb etiladi. Shu asnda u Shiringa ko'ngil qo'yadi, ma'shuqasi visoliga erishish uchun Xusravning og'ir shartlarini bajaradi, ammo Xusrav uyushtirgan makkor kampirning hiylasiga ishonib fojiali o'lim topadi. Nizomiy Ganjaviydan so'ng xamsanavislikda dong taratgan Amir Xusrav Dehlaviyning «Shirin va Xusrav» dostonida Farhod obrazi yana-da takomillashtiriladi. U endi Chin xoqonining o'g'li, shahzoda tarzida tasvir etiladi. Shuningdek, Farhod va Shirin muhabbati ikki taraflama sevgi ekanligi bilan dostonning g'oyaviy-badiiy qimmatining oshishiga sabab bo'ladi. «Shirin va Xusrav»da Farhod asar voqeligiga yetakchi badiiy obrazlar singari birmuncha faol ishtirok etadi. Mazkur sayyor syujetning badiiy talqinlari bilan yaqindan tanishgan taniqli shoir Alisher Navoiy «Farhod va Shirin»da Xusrav Dehlaviy dostoni ko'ngliga ancha ma'qul tushganini bayon qiladi:

**Chu Xusrav surdi bu rangin fasona,
Dedi so'z avvalidin ham nishona.
Manga ham chun bu pok insho ko'rundi,
Bidoyatdin demak avlo ko'rundi (8, 49).**

Ulug' shoir o'z asarida ushbu mavzu badiiy talqini haqidagi elga u qadar ma'lum bo'lmagan fikrlarini davom ettirar ekan, uning o'tli nigohi yana ikki ijodkor dostoniga qaratiladi:

**Bu maydong'a chu Ashraf surdi markab,
Bu so'zni o'zga nav' yetti murattab.
Yana bo'lg'on ekan bu noma marqum,
Vale roqim emastur yaxshi ma'lum (8, 49).**

Farhod, Xusrav va Shirin ishq mojarolaridan bahs etuvchi asar mualliflaridan biri XV asrda yashab ijod etgan xamsanavis, «Shirin va Xusrav» dostoni muallifi Ashraf Marog'aviydir. Keltirilgan iqtibosdan Ashraf Marog'aviyning bu ko'hna mavzuni yangicha talqin etgani ma'lum bo'ladi.

Ozar adabiyotshunosi akademik H.Orasli «Orif Ardabiliy va uning «Farhodnoma poemasi» tadqiqotida ulug' shoir muallifi noma'lumligini ta'kid etgan asar ijodkori XIV asr o'rtalarida Shimoliy Ozarbayonning Ardabil viloyatida yashab, badiiy ijod bilan shug'ullangan shoir Orif Ardabiliy bo'lishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi. «Farhodnoma» dostoni 717 hijriy (1369) yilda fors tilida bitilgan. Asar muallifi ushbu mavzuda qalam tebratayotgan shoirlar orasida birinchi bo'lib, Farhod obrazini dostonning bosh qahramoni darajasiga ko'taradi. Orif Ardabiliy «Farhodnoma»sining bosh qahramonini Xusrav Dehlaviy dostonida kuzatilgani kabi Chin xoqonining o'g'li, shahzodadir. Akademik B.Valixojayev «Farhodnoma»ning qisqacha mazmunini quyidagicha bayon etadi: «...dostonning birinchi qismi Nizomiy va Xusrav Dehlaviylarda bo'lmagan voqea bilan, Farhodning Abxaziyalik mashhur toshyo'nar ustaning qizi Gulistonga oshiq bo'lishi bilan boshlanadi. Voqea davom yetib, Farhod Abxaziyaga kelib, Gulistonga uylanadi, uch farzand ko'radi. Guliston vafot etadi. Shundan so'ng dostonning ikkinchi qismi, ya'ni Farhodning Abxaziya hokimi qizi Shirin bilan bog'liq qissasi boshlanib, Farhodning vafoti bilan nihoyasiga yetadi» (Valixojayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 151-bet). Ko'rinadiki, «Farhodnoma»ning umumiy syujeti Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidan farqlidir.

Ulug' shoir «Xamsa»sining ikkinchi dostonini ijod etishda mazkur sayyor syujetning xalq og'zaki ijodidagi badiiy talqinlari bilan ham yaqindan tanish bo'lgan ko'rinadi. O'zbek va qardosh xalqlar folklorlarida Farhod va Shirin muhabbatini vasf etuvchi rivoyatlar X-XI asrlardan vujudga kela boshladi. Jumladan, Xorazmdagi Dev qal'a yodgorligi bilan bog'liq rivoyatda Farhod odamzot bajara olmaydigan ishlarni yolg'iz uddalovchi dev sifatida tasvirlanadi. Bunday tasvirlar xalq og'zaki ijodining qissa, afsona, rivoyat kabi janrlarida turli-tuman ko'rinishlarda ko'plab uchraydi. O'tmish tarixnavisligida bunday folklor namunalaridan unumli foydalanilganligi ma'lum. Ulug' shoir doston muqaddimasida: «Qilib ko'nglimni bu andesha shaydo, Tavorix ayladim har sori paydo», - satrlarini bitganida, tarixiy manbalar bilan bir qatorda Sharq xalqlari og'zaki badiiy ijodidagi mavzuga oid turli janrlarda yaratilgan asarlarni ham nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Shunday qilib, ulug' shoir bu ko'chib yuruvchi syujetning badiiy talqinlari bilan yaqindan tanishib, uning yangi namunasini ijod qilishga kirishadi va 54 bob (5782 bayt)dan tarkib topgan «Farhod va Shirin»ni 1484 (hijriy 889) yilda bunyodga keltiradi.

Doston an'anaga muvofiq hamd va na'tlar (1-5- boblar) bilan ibtido

topadi. Ijodkor qalami ta'rifi ulug' salafilar: Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy (6-bob) va Abdurahmon Jomiy (7-bob) maqtovidan so'ng, dostonning yozishga nimalar sabab bo'lgani (8-bob) hamda asar rejasini tuzib olgani, tarixiy manbalarni ko'rib chiqqani, shu mavzuda yozilgan dostonlarda yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatib, o'z g'oyalarini qay tarzda ifoda etmoqni niyat qilgani bayoni (9-bob) keltiriladi. Shundan so'ng zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro (10-bob) va shahzoda Badiuzzamon Mirzo madhi (11-bob)ga o'rin beriladi. Dostonning muqaddimaviy boblari mundariyasi ana shulardan tashkil topgan bo'lib, asosiy voqealar bayoni (12-52- boblar) Chin xoqoni ta'rifi, uning farzandsizligi va Farhodning tug'ilishi bayoni bilan boshlanadi. «Farhod va Shirin» dostoni Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li Shoh G'arib Mirzo madhi va shoirning unga nasihatlar (53-bob) hamda asar xotimasi (54-bob) bilan yakunlanadi.

Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin»i ilgari shu mavzuda ijod etilgan dostonlar, xususan, ulug' salafilar Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy asarlaridan tubdan farq qiladi. Bu farq, avvalo, shoir dostonining badiiy qimmat, turkiy tilda bunyod qilingani hamda Farhodning bosh qahramon darajasiga ko'tarilganligida namoyon bo'ladi. Ulug' shoir Xusravni Shirinning muhabbatiga noloyiq deb biladi. Biroq Alisher Navoiy asarlaridagi yangicha talqinni yuqorida aytilgan fikrlardangina iborat deya tushunish buyuk so'z san'atkori dostonining javharini yo'qqa chiqarib qo'yish bilan barobardir. Ta'kid etilganidek, ozar shoiri Orif Ardabiliy «Farhodnoma» dostonini yozib, Farhodni bosh qahramonlik shohsupasiga olib chiqqan edi. Bulardan tashqari, asar nomining o'zgartirilishi ham doston ruhini tubdan o'zgartirishga olib kelmasligi tayin. Jumladan, Alisher Navoiy talqinidagi Farhod ham shahzoda, Chin mamlakati xoqonining yakka-yu yagona va tilab olingan farzandi edi. Zarrin taxt, behisob mulk, davlat-u saltanat unga muntazir. Masalaning bu jihati uni Xusravga yaqinlashtirib qo'yadi. Ammo Alisher Navoiyni o'ylatgan, qalam ushlatgan mavzuning bu kabi shakliy jihatlari emas edi. Barhayot ishq mojaralaridan «Mavzun bir libos» sifatida foydalangan muallif sayyor an'anaviy mavzu mohiyatini yangi o'zanga burib yuborish orqali kuzatilgan maqsadini naqshbandiya tariqati ma'naviy-axloqiy talablariga muvofiq keladigan komil inson hamda shahzoda timsolini yaratishdan iborat bo'lgan. Ulug' shoir bunday ezgu niyatni «Hayrat ul-abror» dostonining 21-bobidayoq muxlislariga ma'lum qilib qo'ygan edi. Mazkur bob Bahouddin Naqshband va Xoja Ahrori Valiy madhiga bag'ishlangan

ekan, muallif o'zining shu ta'limot muridi ekanligi bilan faxr etadi. Ana shu ulug' ta'limot mas'uliyati Alisher Navoiy badiiy tafakkuri va shoir qalamini mohiyatan yangicha jilodagi doston yozishga undadi. Shuning uchun ham «Farhod va Shirin»da muayyan shaxsdan umum manfaati, shohdan ulus ehtiyoji, aysh-u ishratdan ishq dardi, hijron azoblari ustun qo'yiladi. Shuning uchun ustozlari sha'nini daxlsiz bilgan Alisher Navoiy sharqona va tariqat odobi doirasida ularning ayrim g'oyalari qo'shilmasligini ma'lum qiladi. Ulug' shoiming quyidagi misralarini xuddi shu ma'noda qabul qilmoq o'rinlidir:

Vale chekkanlar ushbu jomdin roh,
Sarosar bo'ldilar Xusravga maddoh.
Ki, mulki andoq-u oyini mundoq
Sipohi andoq-u tamkini mundoq...
Topib gah Maryam og'ushida orom,
Shakar halvosidin gohi olib kom.
Yaqindurkim bu shohi noz parvard,
Erur dard-u balo oyinidin fard (8, 45-46).

«Rosti-yu rusti» niginida naqshlangan va unga amal qilishga hamisha tayyor turgan shohgina raiyat g'amida bo'ladi. Bunday shoh behisob mol-mulk va go'zallar og'ushida farog'at topish ilinji bilan nafas olmaydi. Ishq — ilohiy javhar, uni muqaddas bilgan oshiqning ma'shuqani ishrat manbaiga aylantirishi noravo. Ishq — dard-u balolar olovida toblanib, poklanishi mumkin. Ishq — mehnat, bunyodkorlik, fidoyilik, jasorat bilan nurli. Ana shular Xusravda yo'q. Shuning uchun ustozlar qalamida sayqallangan Xusrav Alisher Navoiy tabiatiga mos kelmaydi. Shuning uchun ulug' Navoiy barcha ibratli fazilatlariga ko'ra Xusravning ziddi bo'lgan Farhod timsolini yaratish ishtiyoqi bilan qalam surdi. XV asrning ikkinchi yarmi Xurosonda murshidi komili hazrat Jomiy bo'lgan naqshbandiya tariqatiga sidqan ixlos qilish bilan qanoatlanmaydi, inson manfaati va poklikdan o'zga iddaosi bo'lmagan o'sha o'lmas g'oyalarni badiiy ijod olamida keng targ'ib qilgan Alisher Navoiy «Farhod va Shirin»da ham ayni g'oyaviy uslubiga sodiq qoladi, «Dil ba yor-u dast ba kor»ni farzona Farhodning ham harakat dasturiga aylantiradi. Muallifning bunday urinishi dostonning boshlanish boblarida kelgan mana shu satrlardayoq namoyon bo'ladi:

Zaruratkim solib bir o'zgacha tarh,
Bu mehnatnomani qilgimdurur sharh (8, 46).

Ana shu ishoradan ravshanki, dostonda ifodalangan sevgi sarguzashtlari

mehnat, hunar, qahramonlik, jasorat, sadoqat, yuksak insoniy birodarlik singari qator olijanob g'oyalarni yuzaga chiqarish uchun xizmat qilgan. Shu bois Alisher Navoiy tasviridagi Farhodni yuz baloga giriftor qilgan yagona dard — bu uning Shiringa bo'lgan samimiy va beg'ubor muhabbati bo'ladi. Aslida bu javonmardning, ya'ni Farhodning fe'l-atvori va tabiatiga ishq o'ti endi ta'sir qilayotgani yo'q. U dunyoga ko'z ochgan kundanoq uning qismatida ishqiy mojarolar bitilgan edi. Shahzoda va taqdiri toj-u taxt qurshovida bo'ladigan Farhodni nimalar kutmoqda edi, degan savolga shoir uning ismi birinchi sharhi munosabati bilan yozadi:

**Jamoliddin ko'rungach farri shohi,
Bu fardin yorudi moh to bamohi.
Quyub yuz himmat-u iqbol-u davlat,
Hamul far soyasidin topdi ziynat.
Bu javharlarga chu isnod topti,
Murakkab aylagach Farhod topti (8, 67).**

Muammo qoidalariga amal qilgan ulug' shoir shu olti satrda shahzoda Farhod nasibasiga nimalar bitilganligi, aniqrog'i, shu muborak ismning birinchi sharhini berayotir. «Farri shohiy»dan (shohlik savlati, izzati, qadr-u qimmat) «Far»ni (porloqlik, hashamat, shukuh, bezak) olib, unga «Himmat», «Iqbol» (arab yozuvida alif bilan yozilishi nazarda tutilgan) va «Davlat» so'zlarining bosh harflarini ilova qilish orqali (Far — h — o — d) yasalishi ko'rsatilmoqda. Boshqacha aytganda, toj kiyib, taxtda o'tirganida Farhodga o'sha fazilatlarining hamdam bo'lishi tayin edi. Odam Ato singari zuvalasi ishq sharobi-la qorilgan bu farxunda shahzoda nomining ikkinchi talqini esa quyidagicha beriladi. Bu o'rinda ham ulug' shoir muammo qonun-qoidalariga ko'ra ish ko'radi:

**Bu nav' ermas ato qo'ymadi otin
Ki, ko'rgach ishq aning pokiza zotin.
Anga farzona Farhod ism qo'ydi,
Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.
Firoq-u rashk-u hajr-u oh ila dard,
Biror harf ibtidodin aylabon fard.
Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o'ldi murattab (8, 67).**

Parchadan ikki jiddiy xulosa o'rta chiqadi. Birinchidan, tug'ilgan yosh chaqaloqqa bu ismni otasi qo'ygani yo'q. Azal kotiblari uning peshonasiga ishqiy qismatni katta qilib yozib qo'ygani uchun ham «Ustodi ishq» unga Farhod nomini ravo ko'rdi. Ikkinchidan, ushbu nom shunchaki qo'yilgan

emas. U «tarakkub» (bir necha moddaning birikishidan hosil qilish) talaboti asosida yuzaga kelgan sirli nomdir. Chinakam ishq yo‘lini tanlab olgan va uni yuksak ilohiy ne‘mat maqomida qabul qilgan oshiq hech qachon arzonigina visol nashidasi payida bo‘lmaydi. «Otdan o‘g‘il»-degarlariday Odam Atoning zurriyodi bo‘lgani uchun ham Farhod pokiza ishqning kuyish, kuydirish orqali poklanishga olib boruvchi tanti yo‘liga munosib ko‘nildi. Bunday sharafni uning nasibasiga «Ustodi ishq»-Alloh munosib ko‘rgani uchun ham «firoq», «rashk», «dard», «oh», «hajr» so‘zlari birinchi harflarini tarakkub etishni loyiq topdi. Aksariyat hollarda arab yozuvida «a» harfi ifodasini topmay qoladi. Shu qoidaga asosan Farhodan ikkinchi harf «fard» bo‘lgani, ajralib chiqqani (yozilmasligi) uchun nom so‘zning arab alifbosidagi imlosida uning ko‘rilmasligi lutf san‘ati orqali shama’ qilinadi.

Alisher Navoiy Farhodning ma’naviy-jismoniy kamolotini uning bolalik yillaridan boshlaydi:

**Uchunchi oy ravon bo‘ldi savodi,
Burung‘i yilda Qur‘on bo‘ldi yodi.
Agar bir qatla ko‘rdi har sabaqni,
Yana ochmoq yo‘q erdi ul varaqni...
O‘qub o‘tmak, uqub o‘tmak shiori,
Qolib yodida safha-safha bori (8, 70).**

Farhodning hunarga bo‘lgan ishtiyoqi yilning to‘rt fasliga moslab uning uchun bunyod etilayotgan hashamdor qasrlar qurilishi jarayonida yanada yorqinroq ko‘zga tashlanadi. Shu o‘rinda Alisher Navoiyning naqshbandiya tariqatining sidqiy muridi ekanligini yana bir karra his qilish qiyin emas. Asarning faqatgina XV bobida naqqosh, naqshin, naqshpayvand, naqshband kabi so‘z-u birikmalar 15 martaga yaqin ifoda etiladi. Shuningdek, Farhodning qurilish jarayonida qo‘l keladigan hunarlarni, ayniqsa, teshaga suv berib toblash, tosh kesish, naqsh solishni mohirlik bilan o‘rganishida ham o‘sha mayl seziladi. Aslida asarning 12-bobidan Farhodni Shaxs, Oshiq, ma’naviy-ma’rifiy olami shakllangan Inson pag‘onasiga ko‘tarish uchun tayyorlash jarayoni boshlanadi, «Tabiiy, riyoziy, ilohiy» fanlarni mukammal o‘zlashtirgan Farhod qiyosida «Arastu kichik bir shogirdi»ga aylanib qoladi. Farhod—shahzoda, uning istiqbolida taxt turibdi. Toj-u taxt esa qo‘shin bilan himoya qilinadi. Uni sarkarda boshqarishi, ehtiyoj tug‘ilganda oldinda shohning o‘zi ot surishi va birinchi qilichni uning o‘zi chopishi lozim. Shuning uchun Xoqon suyukli Farhodini jismoniy jihatdan shakllantirishga alohida e’tibor qiladi. Muallifning o‘z e’tirofi bilan

aytganda: «Bo‘lub o‘n yoshqa umrining mururi, yigirma yoshcha qadd-u jism-u zo‘ri» bo‘lib qoladi. Pahlavonsifat Farhod harbiy ilm-u mashqlarni ham maromiga yetkazib o‘rganadi. Natijada «Qilichi zarbasi olinda har marz, Shigof andoqki suvdin yer aro darz» darajasiga ko‘tariladi. Bunday qudrat-u shiddat faqat harb maydoni uchun emas, balki ishq-u hunar olami uchun ham zarur edi. Shundan bo‘lsa kerak, dostonning 14-bobida Mulkoro sarkorligida yilning to‘rt fasliga mo‘ljallangan to‘rt qasrning bunyod etilishi tashvish-taraddudlari boshlanadi. Keyingi boblarda esa (14-15-boblar) Farhodning toshyo‘nuvchi Qoran, musavvir-naqqosh Moniy bilan tanishuv jarayonlari kechadi. Farhod—Alloh marhamatiga muyassar inson. Uning kuch-quvvatiga munosib fahm-u farosati, aql-u zakovati, zehn-u idroki bor. Alisher Navoiy ana shu tarzda uni komillikning ibratli maqomiga ko‘tarish uchun tayyorlay boradi. Farhod Qoranning po‘lat teshaga suv berishi sir-u asrorini o‘rganadi. Bunday tesha xoroni—tog‘ning eng qattiq toshini pichoq suvni yoxud yog‘ni kesganday kesadi. Alisher Navoiy ijodiy uslubining tarkibiy qismi bo‘lgan dalillash, ishontirish san‘atlariga «Farhod va Shirin»da ayricha urg‘u beriladi. Shundan bo‘lsa kerak, asarda vazifasiz, muallaq turuvchi lavhani topib bo‘lmaydi. Ana shu ma‘noda muallif Farhodning kasb o‘rganishini asoslash barobarida uni hunarli, iymon — e‘tiqodi but, Alisher Navoiyning o‘z so‘zlari bilan aytganda «Demonkim ko‘ngli pok-u ham o‘zi pok, tili pok-u so‘zi pok-u o‘zi pok» naqshbandiya soliki maqomiga ko‘tarib qo‘yadi. Alisher Navoiy talqinicha, Farhod o‘n to‘rt yoshida balog‘atga yetdi, uning qalbida ishq o‘ti paydo bo‘ldi. Aslida Farhod qismatida ishqdan dardnoklik u dunyoga kelgan kundan mavjud edi. Biroq shahzoda va uning atrofida-gilar bu hazinlikning sababini idrok etolmasdi. Xoqon buyrug‘i bilan qurdirilgan yilning to‘rt fasliga mos hashamatli qasrlar ham Farhod qalbidagi tushkun kayfiyatni dunyo go‘zalliklari bilan forig‘ etish yo‘lidagi bir urinish bo‘ldi. Chin hukmdori farzandi ko‘nglini g‘ashlik g‘uboridan ozod qilish maqsadida bir yil davomida to‘rt qasrda bazm uyushtirdi. Biroq bunday tadbirlar bilan shahzoda holida hech qanday o‘zgarish paydo bo‘lmadi. Xoqon dilbandining ruhiyatidagi o‘sha tushkun kayfiyatni siquv ostiga olish orzusi bilan yashar, ammo o‘zining barcha sa’y-harakatlari besamar ketishidan ajablanardi. U mamlakat taxtini shahzodaga topshirish vaqti keldi, deb o‘ylaydi. Xoqon Farhodning bu ishga har jihatdan mos ekanligini yurak-yurakdan his etardi. Toj-u taxt o‘g‘lini anduhlar girdobidan xalos etishiga ishonardi.

U saroy ahlini chaqirib ulkan yig'in o'tkazadi. Farhodga taxti oldidan joy berib dilidagilarni tiliga keltira boshlaydi. Shoh Alloh bergan toj-u taxtdan minnatdorligini, buning ustiga Tangri unga Farhoddek solih farzand in'om etganidan mamnunligini bayon etadi. Keyinchalik muddaoga o'tib, yagona tilagi o'zining farzandi arjumandini taxt uzra ko'rish ekanligini Farhodga quyidagicha ma'lum qiladi:

**Ki, o'lmasdin burun ochib ko'zumni,
Sarir uzra yigit ko'rsam o'zumni.
Ki, ya'ni toj-u taxt-u saltanat ham,
Sipoh-u mulk-u mol-u mamlakat ham.
Bori bo'lsa sening birla muzayyan,
Seni o'z o'rnuma qilsam muayyan.
Sanga tutsam musallam podsholiq,
Xaloyiq ustida kishvarxudoliq.
Manga shahlikda qulluq ham qil emdi,
Atoliq ham, o'g'ulluq ham qil emdi (8, 114).**

Farhod qalbini xufton qilgan g'am-anduh bulutlarini quyosh yanglig' kuydiruvchi cho'g', uni oyinafom etib, shahzoda ko'ngliga ma'shuqi Mutlaq jamolini jilvalantiruvchi o't dunyo zeb-u ziynatlari-yu amal martabasi bo'lmay, balki azal kotiblari uning peshonasiga bitgan ishq edi. Shu bois u juda ko'p hayotiy dalillar keltirib Xoqon taklifini rad etadi. Biroq Chin hukmdori qarorida sobit turgani uchun yosh shahzoda otasining ko'ngil istaklariga qarshilik ko'rsatishga botinolmaydi. Vaziyat undan bir oz chekinishni talab etmoqda edi. Vujudga kelgan siyosiy holatni to'g'ri baholay olgan Farhod taklif etilgan ishning ulug'ligi-yu o'zining hali yosh va tajribasizligini, shu choqqacha barcha ishlardan g'ofil bo'lib, faqat aysh-ishrat bilan band bulganligini, shu sababli podshoh inoyat etsa, bir-ikki yil kichik xizmat bilan boshqaruv sirlarini o'zlashtirishi lozimligini bayon etadi. Xoqonga uning fikri ma'qul bo'ladi. Alisher Navoiy asardagi ushbu badiiy lavhalar vositasida Farhodni temuriy shahzodalarga ibrat qilib ko'rsatish bilan bir qatorda doston qahramonining qalban mol-dunyoga qiziqmasligi va darvesh tabiatligini namoyon qiladi. Shuningdek, shoir yana o'sha fikrini dalillash ijodiy uslubiga sodiq qolib, Xoqon xazinasidan o'rin olgan sandiqda pinhon tutiluvchi Iskandar oynasiga e'tiborni qaratadi. Bu bilan ijodkor asar tugunini voqealar rivojiga ulash imkonini yaratadi. Sandiqda yashirin saqlanuvchi tilsimlangan oyna har biri Aflotunga teng to'rt yuz nafar dono olimlar tomonidan yaratilgan bo'lib, uning tilsimi

yechilsa, oyna g'ayb sirlarini oshkor qila boshlashi lozim. Biroq bu ishini amalga oshirish g'oyatda murakkab edi.

Iskandar oynasini ko'rishni istagan kishi Yunonistonga safar qilib, Suqrot yashaydigan qorong'u g'orga yetib borishi lozim bo'lgan. Bu yo'lda uch manzil bo'lib, ularning har birida bir ofat bor edi. Birinchisida — Ajdarho, ikkinchisida—Axriman dev, uchinchisida bulardan ham mudhishroq balo kishiga ro'baro' keladi. Mana shu ofatlardan g'olib kelgan insongina so'nggi — to'rtinchi manzil—Suqrot yashaydigan qorong'u g'orga yetadi. Agar Suqrot tirik bo'lsa, uni izlab kelgan kishini mushkullardan xalos etadi. Biroq u hayot qaydida bo'lmasa, uning ruhiga tavajjuh (chuqur tafakkurga berilib o'zi istagan odamni huzuriga olib kelish va u bilan yuzlashish) qilishi lozim bo'lgan. Shundagina Suqrot ruhi keluvchiga uning kelajagini aytib berarkan.

Iskandar oynasi tilsimining yechimi nimada ekanligini anglagan shahzoda yunon safariga chiqishni ixtiyor etadi va bu qaroridan atobegi Mulkoroni voqif qiladi. Xoqon vaziri bilan ayni masala xususida uzoq bahslashgandan so'ng, Farhod bilan birga borishni, ya'ni yunon mulki tomon lashkar tortishni ma'qul ko'radi. Taniqli adabiyotshunos N.Komilov Farhodning yunon safarini suluk yo'liga kirib, ma'rifat manzillarini (maqomotni) bosib o'tish deb biladi. Chin shahzodasi zo'r qobiliyat bilan zohiriy bilimlarni o'zlashtirgan, ammo ular tilsimotlar, ya'ni ilohiy sir-asrorni ochishga kifoya qilmaydi. Olimning fikricha: «Irfoniy-botiniy bilimlarni egallab, ilm ul-yaqin darajasidan haq ul-yaqin darajasiga ko'tarilish ko'ngil oynasida g'ayb jamolini aks ettira olish uchun esa u (Farhod)—piri komil ta'limini olishi kerak edi. Farhodning xazinadagi ko'zguni billur sandiq ichidan ololmay (chunki u tilsimlangan) Yunonistonga safari, Suqrot huzuriga o'tlanishiga zarurat shundan kelib chiqadi» (Komilov N. Tasavvuf. Bitinchi kitob. Tokent: «Yozuvchi», 1996, 204-bet). N.Komilovning mazkur tadqiqotida dostonidagi obraz va timsollarning ramziy-majoziy xususiyatlari ham juda to'g'ri tahlil qilingan. Jumladan, Farhodning Yunonistonda hakim Suhayloga uchrashi — shahzodaning tariqat yo'lidagi birinchi piridan saboq olishidir. Hakim Suhaylo besh yuz yil hayot qaydida bo'lib, Farhodning kelishini ilhaqlik bilan kutadi. U qadimgi Eron afsonaviy donishmandi va munajjimi Jomospning bashoratida Chin shahzodasi Iskandar tilsimini echadi, -deya fikr bildirilganligini aytadi hamda Farhod yengib o'tishi kerak bo'lgan to'siqlar: ajdaho va devdan xabar beradi. Shuningdek, shahzoda Axriman devni yengib juda katta boylikka ega bo'lishi,

biroq bularning hammasi Xoqonga tuhfa qilinishi lozimligi, o'zi uchun esa Suqrot bilan uchrashish va Iskandar tilsimiga nazar solish kifoya ekanligi Jomosp bashoratida qayd etilganligini bayon etadi. Hakim Suhaylo Farhodning tariqat yo'lidagi ilk piri bo'lganligi bois unga ilohiy ishq sirlarini o'rgatadi. Avvalo, ta'kidlash o'rinliki, dostonda keltirilgan bu obraz bilan aloqador badiiy timsollarning ma'no-mohiyati majozda o'z ifodasini topgan. Jumladan, Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun bir necha otashgohlardan yurib yiqqan samandar yog'ini tuhfa etadi. Samandar — afsonaga ko'ra, o'tda kuymaydigan qush bo'lib, u — ishq, ajdarho esa — nafs timsoli. Demak, Farhodning piri unga ishq bilan ko'ngilni oyinafom etish, nafsni mag'lub qilish sirlarini o'rgatadi. Shahzoda Suhayloning so'zlariga amal qilib, Axriman devni o'ldiradi. Uning bo'ynidagi lavhani olib o'sha yordamida Jamshid jomini qo'lga kiritadi. Jom aylanasi esa Suqrot huzuriga olib boruvchi yo'l haqidagi yozuv mavjud edi. Ayni choqda, dostonda ifodalangan dev saltanat—hokimlik ramzi bo'lib, jom—Farhodning ishq o'ti bilan shaffoflanayotgan qalbidir. Shahzodaning ishqqa tashna qalbi ulug' pirga tomon intilishda davom etadi. Zero, tasavvuf ta'limotiga ko'ra, shayxlar o'z muridlarini ma'lum muddat tarbiya qilgandan so'ng, salohiyati o'zlaridan yuqori bo'lgan boshqa pirlardan ta'lim olishni tavsiya etganlar. Farhod ham Suhaylo yordamida komillik sari ildamlayotgan bo'lsa-da, hali u tilsimni yechish imkoniyatiga ega emasdi. Shahzodaning irfoniy bilimlarining oshganligi esa Xizr alayhis-salomga duch kelishida namoyon bo'ladi:

**Padid o'ldi falakdek marg'zore,
 Quyosh yanglig' ichinda chashmasore.
 Zuloliy chashmai hayvon masallik.
 Bo'lub har qatra andin jon masallik.
 Qirog'inda daraxti ko'kka hambar,
 Bu hayvon suyi ul Xizri payambar.
 Yetib Farhod anda bo'ldi xurram,
 Yig'ochqa bog'labon raxshini mahkam.
 Hamul suv ichra g'usli ayladi pok,
 Yubon g'am chirkini bo'ldi tarabnok.
 Sujud y etti tilab maqsudig'a yo'l.
 Tazarru' aylabon ma'budig'a ul.
 Ko'targach boshni ko'rdi sabzpo'she,
 Yuzi nuroni andoqkim surushe.
 Chu ko'rdi oni, holi topti tag'yir,**

**Buyurdi lutf-u shafqat ko'rguzub pir
Ki, ey farzand, g'amdin bargaron bo'l,
Bu ishkim koming o'lmish, komron bo'l.
Meni Xizr anglakim, tuttum yo'lungni,
Ki, to bu yo'lda tutqoymen qo'lungni (8, 163).**

Farhodning istiqbolida osmondek keng ko'lamli ko'kalamzor, uni qarshisida obi hayot chiqarib turgan buloq hozir bo'ladi. Buloq suvining har qatrasi jondek shirin va yoqimli, qalblarga huzur baxsh etadi. Obi hayot bulog'ining qirg'og'ida ko'kka bo'y cho'zgan bir daraxt mavjud bo'lib ayni ashyolar ramziy mohiyat kasb etadi: obi hayot manbai buloqni — tiriklik, osmon bilan bo'ylashuvchi daraxtni esa Xizr payg'ambar timsoli deyish mumkin. Shahzoda xursand bo'lib otini daraxtga bog'laydi va buloq suvi bilan g'usl qilib poklanadi. U Allohga tazarru' qilarkan, maqsadiga erishmoq uchun Yaratgandan inoyat so'rab ibodat qiladi. Farhod sajdadan boshini ko'targanida, uning nigohi yashil kiyimli Surush (Jabroil alayhis-salom) yanglig' bir nuroniy cholg'a ko'zi tushadi. Bunday kutilmagan manzaradan Farhodning ruhiy holatida o'zgarish paydo bo'ladi. G'aybdan yetgan ulug' pir shahzodaga lutf-u shafqatini namoyon etib, unga «farzand», -deya murojaat qiladi. Nuroniy mo'ysafid shahzodaning tanlagan yo'li uning baxti ekanligini va bu yo'lda unga baxtiyor bo'lishlikni tilarkan, o'zining Xizr ekanligini aytadi. Xizr Farhodga hamisha madadkor bo'lishini bildiradi. Ko'rinadiki, Farhod ishq sirlaridan voqif bo'la boshlagani bois g'aybdan kelgan madad timsoli Xizr payg'ambar maslahati bilan jomga qaraydi, unda Suqrot maskan tutgan tog' va qorong'u g'orni ko'radi. Farhod bu ulug' zot oldiga borish uchun eng mudhish manzil hisoblangan sher va «temir paykar» odamlar— robotlar maskaniga duch keladi. Sher — g'azab, temir paykarlar esa—dunyo mo'jizalari ramzi. Farhod Axriman devdan tortib olgani saltanat timsoli—Sulaymon xotami bilan sherni daf etadi. Temir paykar bilan jangda Xizrdan olgan tasbihiga tayanib g'olib chiqadi va qorong'u g'orni jomi Jamshid — ko'ngli shu'lasi bilan yoritib Suqrot huzuriga yetadi.

Alisher Navoiy Suqrotni nihoyatda ehtiros bilan ta'riflaydi. Shoir nazdida u burjlar orasidagi quyosh bo'lib, olam allomalari uning oldida shogirdidirlar. Tog' o'rnidan tebranmaganidek, u dunyoviy ne'matlardan tog'dek etak uzgan donishmanddir. Uning ko'ngli shu qadar kengki, unda olamning avvalidan oxirigacha bo'lgan davr zuhurlangan. Yuzy - ilohiy nur ko'zgusi, o'zi g'aybiy sirlarni mukammal anglagan zotdir.

Farhod, Chin xoqoni, Mulkoroni Suqrot ochiq yuz bilan kutib oladi. Dastlab Xoqonga yuzlanib, uning bu yerga juda ko'p ranj chekib kelganining, evaziga Sulaymon uzugi-yu Jamshid jomiga, yana bir qancha dur-u javohirlarga ega bo'lganini so'zlaydi. Suqrot Xoqonni yana ikki xushxabar bilan xushnud etadi. Biri — uning umri juda uzoq bo'lishi haqida ulug' hakimning bashorati bo'lsa, ikkinchisi har qanday kasallikni daf etuvchi yumaloq toshning tuhfa qilinishidir. Xoqon keksayganida uni og'ziga solib, bir oz tutib turgandan so'ng, suvini yutsa qayta yasharadi. Ayni vositalar tufayli uning umri uzayib ajdodlari ichida u qadar uzoq hukmronlik qilgan boshqa bir zot topilmaydi. Suqrot Mulkoroga qarata shoh tirik ekan, vazirlik unga hamisha nasib etishini bashorat qiladi. Mulkoro keksayganida kasalliklardan forig' qiluvchi tosh yordamida shoh uni ham yashartirishini bayon qiladi. Suqrot yana shoh va uning vaziri taqdirida to'rt unsuming ikkitasi: yer va suvdan xatar bo'lishi, Alloh xoxishi bilan bu xatarlar bartaraf qilinsa, ular besh yuz yil umr ko'rishlarini ta'kidlaydi.

Xoqon va Mulkoro Suqrot oldidan chiqib ketganlaridan so'ng, donishmand Farhodni yoniga chorlaydi. Chin shahzodasining kelishini u intizorlik bilan kutganini so'zlab, murodi hosil bo'lgani uchun Allohga shukronalar qiladi. Vaqt qisqaligi uchun tezda maqsadga o'tib, Farhodga abadiylik haqidagi mulohazalarini bildiradi. U shahzodaga dunyoning foniyligi, umrning o'tkinchiligi, Iskandar mulki-yu Nuh hayoti nasib etsa ham, hayotning bir kun intiho topishini bayon etadi. Alloh vaslini umid qilgan kishigina abadiy yashashini ma'lum qiladi. Buning uchun o'sha yo'lni ixtiyor qilgan inson o'zligidan kechib, mahbubi Mutlaqni topishi lozim. Dengiz tubiga sho'ng'imagay, tengsiz durni topib bo'lmagani singari kishi o'zligidan kechmay Uni topolmaydi. Majoziy ishqni haqiqiy ishq maqomiga ko'tarilishi o'zlikdan kechishning nishonasidir. Tong paytida nurlar sochilib quyosh paydo bo'lganidek, majoziy ishq ham hijron-u iztiroblar olovida toblanib, sayqal topadi. Shoir majoziy ishq haqiqiy ishqqa eltuvchi yo'l ekanligini nihoyatda go'zal tasvirlaydi:

Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,

Haqiqiy ishq anga xurshidi xovar (8, 181).

Ko'rinadiki, ulug' shoir talqinicha, ishq majoziy-yorug' tong bo'lsa, ishq haqiqiy—Sharq quyoshidir. Abadiy ishqning chaqmog'i chaqnaganida, uning bir alangasi majoziy ishqni kulga aylantiradi. Suqrot Farhodga ham majoziy, ham haqiqiy ishq nasib etishini, uning dovrug'i butun olamga mashhur bo'lishini, otasidek yuzlab xoqon-u podshohlar

unutilsa ham, shahzodaning yaxshi sifatлари jahon ichra abadiy qolishini soʻzlab, Suhaylo singari u ham foniyl olamdan oʻtadi. Xoqon, Mulkoro va Farhod Suqrotning dafn marosimini oʻtkazadilar. Donishmand yashagan togʻ va uning atrofida ulkan shahar barpo etib, vatanga qaytadilar.

Chin shahzodasi Iskandar oynasining tilsimini yechishga muvaffaq boʻladi. Bu tilsim — kornil inson Suqrotning qalbi edi. Unda Farhod Shirinni, oʻzini va oʻz boshidan kechirishi lozim boʻlgan voqealarni koʻradi. Suqrot taʼkidlaganidek, Farhodni maqsad sari eltuvchi yoʻl—ishqi majozii boʻlib, unda oshiqning jismi yonib erishi —oʻzligidan foniyl boʻlishi talab etiladi. Buning uchun bir mazhar— ilohii jamol siymosida aks etgan kishi lozim edi. Shunday vazifani Shirin oʻtaydi. Shahzoda koʻzguda goʻzal mahbubasini koʻrib, hushidan ketadi. Tabiblar dengiz safariga chiqishni tavsiya etadilar. Dengizda kuchli toʻfon sodir boʻlib, Farhodni xoqon va Mulkorodan ajratib qoʻyadi. Xoʻtandan Yaman tomon yoʻl olgan savdogarlar kemasi ulkan dengizda bir taxta ustida hushsiz yotgan Farhodni koʻrib, uning hayotini saqlab qolishadi. Kemaga qaroqchilarning hujum qilishi va Farhodning mislsiz qahramonlik namunalarini koʻrsatib savdogarlarni ofatdan asrashii, Shopur bilan tanishib, Arman mamlakati tomon yoʻl olishii, bu yerda mashaqqatlar girdobiga qolgan xalqning holiga achinib, «Nahr ul-hayot» arigʻii, «Bahr ul-najot» hovuzining barpo etishga kirishi dostonidagi Farhod obrazining har tomonlama yetuklik sari intilishini badiii ifoda etgan jozibali lavhalardir. Shuningdek, Shirinni ilk bor koʻrgan shahzodaning behush boʻlib yiqilishi, Xusravning Shiringa oʻylanish orzusi bilan unga sovchi yuborishi, murodi hosil boʻlmagach, Arman mamlakatini qamal qilishi, yana Farhodning jasorati oldida dushmanning ojizligii-yu hiyla bilan uni tuzoqqa ildirishi singari badiii lavhalarning barchasi Farhodning majozii ishq yoʻlida chekkan hijron iztiroblarining asardagi inʼikosidir. Ayni choqda, dostonida Shirinning Chin shahzodasi ishqiga boʻlgan mayli yolqinlanib namoyon boʻlganligii nihoyatda joziba bilan tasvirlangan. Ikki sevishtan qalbning bir-biriga nisbatan pok muhabbatiga Xusrav Parvezning rahna solishga urinishii dostonidagi qahramonlararo zidiyatning kuchayishiga sabab boʻlgan. Ana shunday ruhi holatlarni boshidan kechirayotgan Shirin Mehtinbonudan Xusrav sovchilarining soʻzini eshtiganida, oʻzining bu zolim shohga nisbatan nafratini quyidagicha bayon etadi:

**Manga ne yor-u ne oshiq havasdur,
Agar men odam oʻlsam, ushbu basdur!
Agar Bonu iloj bilsa, qilsun,**

O'zumni o'tururmen yo'qsa, bilsun! (8. 293-bet).

Alisher Navoiy tasviridagi Farhodning ishqqa va o'z sevgilisiga munosabatini oydinlashtirishda uning Xusrav Parvez bilan qilgan munozarasi katta ahamiyat kasb etadi:

...Dedi: nedur sanga olamda pesha?

Dedi: ishq ichra majnunluq hamisha...

Dedikim: ishq o'tidin de fasona!

Dedi: kuymay kishi topmas nishona.

Dedikim: kuymagingni ayla ma'lum!

Dedi: andin erur joh ahli mahrum!

Dedi: qay chog'din o'ldung ishq aro mast?

Dedi: ruh ermas erdi tang'a paypast...

Dedi: bu ishq tarki yaxshiroqdur!

Dedi: bu sheva oshiqdin yiroqdur!

Dedi: ol ganj-u qo'y mehrin nihoniy,

Dedi: tufroqqa bermon kimyon!

Dedikim: shahg'a bo'lma shirkat andesh!

Dedi: Ishq ichra tengdur shoh-u darvesh!...

Dedi: kishvar beray kech bu havasdin!

Dedi: bechora kech bu multamasdin!

Dedi: ishq ichra qatling hukm etgum!

Dedi: ishqida maqsudumg'a etgum! (8, 323-325).

Mazkur parcha bir necha jihatdan e'tiborni tortadi. Ishq va junun – oshiq qismatida markaziy halqa. Chunki bu o'rinda majnunlik jismoniy-ruhiy xastalik emas. Jazba yoxud junun – ishqning maqomlaridan biri. Bunday bosqichdagi ishq majoziy yoxud haqiqiy bo'lsin, uning vatani dildir va u boshqa har qanday tuyg'udan ustun turadi. Junun holatiga yetgan oshiqni ma'shuqadan keladigan hijron, g'am, anduh, jabr-u jafo qilcha bezovta qilmaydi. Ishqning kuydirishini oshiq o'zi uchun sharaf deb biladi va uni quvonch bilan peshvoz oladi. Negaki, ana shu sinovlarsiz poklanish baxti muyassar bo'lmaydi. Shuning uchun ham Farhod muhabbatni shahvoniy hirsni qondirishning vositasi deb biluvchi Xusravga pisanda qilayotir. Kuyishni so'z bilan yetkazib bo'lmaydi, uni jisman va qalban tuymoq lozim.

Munozarada o'rtaga qo'yilgan masalalardan yana biri ishq va uning tarki (undan voz kechish) muammosidir. Sadoqat shevasini shior aylagan oshiqlar uchun ishqdan kechmoq – o'zidan kechmoq, o'lim bilan barobardir. Insonning olijanob fazilatlaridan biri so'zining ustidan

chiqish, lafzini himoya qila olishi hisoblanadi. Oshiqalar ahli bu borada ibratdir. Xuddi shunday dadil munosabat ishq va ganj, ishq va zar (boylik) xususida ham namoyon bo'ladi. Fidoyi oshiq nigohida ishq-muhabbat daxlsiz dargoh hisoblanadi. U sotilmaydi va sotib olinmaydi. Farhodning Xusravga bergan javobida buni yorqin sezishimiz mumkin. Ishq ruhiy-ma'naviy xazina. Javohirot xazinasini esa uning qiyosida tuproq bilan teng. Ishq-kimyo. Kimyoni faqatgina kimyo bilan yonma-yon qo'yish mumkin. Kimyo yoxud kimiyo Sharq mumtoz adabiyotida qo'llanadigan va serjilo so'z, istilohlardan biridir. Kimyo fanning nomi. Yana bir tushuncha ham mumtoz adabiyotda keng tarqalgan bo'lib, asarlardan asarga ko'chib yashaydi. O'sha aqidaga ko'ra, shu fan vositasida mis, qalayi kabi ma'danlarni (hatto tuproqni) oltinga aylantirish mumkin ekan...

Kimyo—ajoyib, noyob, nodir narsa. Har qanday ortiqchaliklardan arigan, pokiza sohadir. Farhod lafzida ana shu ma'noda istifoda etilgan ishq pok ruhiy-ma'naviy tuyg'u. Xazina esa bu sharafdan benasibdir. Bunday qochirim o'z mantiqiy zaminiga ham ega. Negaki, biror-bir ma'dan tabiatda kimyoviy nuqtai nazardan sof holida emas, balki qotishma, qorishiq tarzida uchraydi. Ulug' shoir shu qonuniyatni nazarda tutadi va ishq kimyosini xazina bilan bir safga qo'yish uchun rozilik bermaydi. Ilmiy-adabiy asarlarda «kimyoyi vujud» atamasi ham uchraydi. Mazkur ibora vujudni poklovchi, vujudni saralovchi iksir ma'nolarida keladi. Odam vujudi uchun iksir vazifasini komillik maqomiga ko'tarilgan ulug' zot — pir, shayxning nazari yoxud favqulotda ta'sir qilish kuchiga ega bo'lgan narsa, tuyg'ular o'tashi mumkin. Tabiiyki, ikkinchi omil ishq-u oshiqlikdir.

Ulug' shoir she'rlarida «ishq ichra shoh-u gado tengdur, balki gado fuzun»,—degan g'oya yashaydi. Farhod tilida o'sha mazmun yana bir karra aks-sado bermoqda. Ishq iksir ekan, u poklanishga moyil barcha qalblardan makon topishi muqarrar. Ayonki, o'sha safda shoh ham, gado ham tura oladi. Alisher Navoiyning gadoga urg'u berishi o'z tag ma'nosiga ega. Shohning suyangani toji, taxt-u baxti, joh-u davlati bor. Gadoda esa yolg'iz ishq iksiri mujassam. Uning gadoligiga esa o'sha ishq boisdir. Chunki oshiqning ko'ngil xazinasini ana o'sha boylikdan o'zgasini qabul qila olmagan tufayli gadolik holatiga tushgan. Shundan ishq iksiri tufayli Farhod toj va mamlakatdan «tozalanib», oshiqlik shevasini shior aylagan edi. Xusravning qatl haqidagi do'g'-u dabdabalarini ham Farhod nihoyatda sovuqqonlik bilan, seskanmay qabul qiladi. Bahouddin Naqshband hazratlari nuqtai nazaridan «o'lim do'stning do'st huzuriga (Alloh dargohiga) tashrifi ekan, bundan xafa bo'lmoq ne hojat?»

Darvoqe, odamning dunyoga kelishi Uning xoxish—irodasi ekan, qaytishi—o'limi ham bandasini o'z huzuriga da'vati emasmi? Komil musulmon rutbasidagi Alisher Navoiy uchun bunday islomiy qarashlar kunday ravshan edi. Shundan bo'lsa kerak, uning qalamidan sayqal ko'rgan Farhod pinagini buzmay, «ishq yo'lida qurbon bo'lish mening maqsadimdir»,—deya turaveradi.

Dostondagi ilohiy ishqdan mahrumlik, dunyoviy zulmning timsoli bo'lgan Xusrav Parvez Farhodning javoblaridan nihoyatda ta'sirlanadi. Uni dorga osmoqchi bo'ladi, biroq vaziri Buzrug Ummidning taklifi bilan Chin shahzodasi Salosil (Zanjirlar) g'orida bandilikda saqlanadi. Shunday qilib, ma'rifat martabalaridan odimlab, ruhiy-ma'naviy yuksaklikka tomon harakatlanayotgan oshiq bilan jaholat, makr-hiyla, beburdlik, g'ofillik botqoqlarida botib borayotgan zolim orasidagi to'qnashuv asar sahifalarini g'oyat ziddiyatli lavhalar bilan boyitadi. Suqrot ta'kid etgan: «Haqiqat ahli zindoniyydur asru»,—degan hukm shahzoda qismatida ham mavjudligi namoyon bo'ladi. Farhod Suqrot dan olgan ta'limi asosida tutqunlikdan xolos bo'lish imkoniyatiga ega edi. U shunday qudrat sohibi ekanligini namoyon ham qiladi. G'or yo'lida qum va olmos tashlanganligi-yu, besh yuz qorovul tayinlanganiga qaramay, bemalol temir darvozani ochib chiqib ketaveradi. Biroq nigohbonlar Xusrav tomonidan o'linga hukm etilishini istamay, yana zanjirlar g'origa kelishni ixtiyor etadi. Shopur bu xabardan voqif bo'lib, hushsiz yotgan Shiringa Farhodning tirik ekanligini aytadi. U oshiq va ma'shuqalarning ishq haroratidan jo'shib bir-birlariga intiqlik bilan yozgan maktublarini ularga yetkazib turadi. Biroq ezgulik jaholat qurboniga aylanadi. Xusrav yana makr-hiyla yo'lga o'tadi. Hiyla-nayrangi falaknikiga o'xshash, qaddi ikki bukilgan qari kampirmi Farhod huzuriga yo'llaydi. Firibgar zol Xusrav Arman mamlakatini bosib oladi, Mehinbonu u bilan yarashadi. Shirinni unga berishga rozi bo'ladi, ammo Shirin bunga chidolmay o'zini halok etadi, deb Farhodni ishontiradi. Bu makkora kampir afsonasidan Farhod ichida yuz minglab tig' tushib, u faryod ko'taradi:

**G'iryoivi tortibon Farhodi mazlum,
Dedi: Bas qilki, bo'ldi qissa ma'lum.
G'araz gar jon edi, olding ana hoy,
O'luk tandin ne istarsen yana voy.
Ko'ngul qonin ichardin to'yg'il emdi,
Meni o'z mehnatimg'a qo'yg'il emdi.
Debon qo'pti jahondin silkibon qo'l,**

**Adam dashtig'a hijron aylabon yo'l.
Yoshidin tog'da solib sel rezi,
Demakim sel rezi rustaxezi.
Bu seli jismining qasrin qo'ngorib,
Hayoti xayli ham ul suvg'a borib (8, 402).**

Alisher Navoiy Farhodning keyingi ayanchli ahvolini tasvirlarkan, uning butun vujudi sekin-asta parokanda bo'layotganiga e'tiborni qaratadi. U — g'oyatda ta'sirli ko'ngil g'ashlarini bag'riga olgan hajr dashtining oviga aylanadi. Hajr esa o'tkir qilichdan ham og'ir jarohat yetkazib, uning bag'rini ikki pora qiladi. Farhod fig'on tortib o'midan turishga har qancha harakat qilmasin, holsizlanib yiqiladi. Ajal buzg'inchisi jismandan quvvatini oladi, natijada uning ko'zi oldida olam qorong'u go'r bo'lib ko'rinadi. Qorong'ulikda toshlar tomon talpinganida, jismidagi suyaklar sina boshlaydi. Shunda u boshini toshlarga urib yig'laydi. Farhod charxga, g'am tig'i, anduh toshi, ajal, qiynoq, azob, hijron g'ami, tog', metinday qattiq tog' toshi, hayvonlarga nolalar qila boshlaydi. Uning o'limi oldidagi bu afg'onlarida hayotga tashnalik tuyg'usi nihoyatda bo'rtib ko'rinadi. Shundan so'ng u bodi saboga iltijo qilib, Chin-u Xito mulkiga yo'l olishini, Xoqonga uchrab ota yuzini ko'rolmay armon bilan o'lgan farzandidan unga xabar yetkazishini o'tinadi. Shuningdek, bu o'tinch zamirida Farhodning salomi mushtipar onasi, Mulkoro va Bahrom, ustozlari Moniy va Qoranga ham yo'llanganligini ifodalaydi. Do'sti Shopurdan qabrining toshidan hamisha voqif bo'lishini iltimos qilib jon taslim etadi:

**Buzulg'on joni jononig'a tushti,
Balo o'ti buzuq jonig'a tushti.
Ul o't bir nav' kuydirdi vujudin,
Ki, kul qildi vujudi tor-u pudin.
Qilib jononi otin tilga ta'lim,
Tutub jonon otin, jon yetti taslim (8, 419).**

Farhodning o'limi yirtqich hayvonlarga ta'sir qilib, ular makkora kampirmi burda-burda qilib tashlashadi.

Chin shahzodasining halok bo'lganligi haqidagi xabar tezda el orasida tarqaladi. Uning dushmani bo'lgan Xusrav Shirin visoliga yetish orzusidan shodlansa-da, Allohning g'azabiga uchrashidan qo'rqardi. Nima bo'lganda ham Mehinbonu qasriga kordonlari-ishbilarmon kishilarini yuboradi. Mehinbonu Farhodning o'limiga bir onadek aza tutgan bo'lsa-da, avvalo, qamalda qolgan xalqning ayanchli ahvoli va arkoni davlatning mulohazalariga tayanib, Xusravning taklifini qabul qiladi. Shirin esa bir

necha bor o'z joniga qasd qilishga urinadi, biroq atrofdagilar bunga mone'lik qilishadi. U juda ham beqaror, betob bo'lib qoladi. Mehinbonu Xusravdan ruxsat olib, Shirinni istirohat uchun Farhod keltirgan suv va qurdirgan qasr tomon yuboradi. Bu orada Shiringa oshiq bo'lib qolgan Xusravning o'g'li Sheruya o'z otasini o'ldiradi. Voqealar rivojida Shopur tutqunlikdan ozod bo'ladi. Shirin Farhodning jasadida qo'yilgan uy eshigini ichkaridan mahkamlab, oshig'i bag'rida mangu uyquga ketadi:

**Bu yanglig' uyqu ko'rgach sarvi cholak,
Anga ham xobaliq qildi havasnok.
Qo'yubon ro'y-barro', do'sh—bardo'sh,
Bo'lub o'z bedili birla hamog'ush.
Ko'nguldin shu'laliq ohe chiqordi,
Ko'zi hamxobadek uyqug'a bordi.
Ne uyqu, kimsa andin qonmas uyqu,
Qiyomatqa degil uyg'onmas uyqu (8, 446).**

Shirin husn-u malohatda yakto bo'lgan, Farhodning mahbubi Mutlaq visoliga erishish yo'lidagi mazhar bo'lish bilan bir qatorda, oshig'i singari ulug' niyatni ko'nglida tukkan oshiq edi. Uning ham jismi hajr qiynoqlaridan afgor bo'lib borar, ko'ngli g'ashlik saltanati hukmronligiga tobe' bo'lib qolgandi. Farhodning mangu orom olayotganini ko'rib unga havas qiladi. Xayolan sevgilisining yuziga-yuz, taniga-tanini qo'yib, o'zini uning og'ushida ko'radi. Ko'nglidan o'tli bir oh chiqib, ko'zi Farhodniki singari mangu uyquga ketadi. Ko'rinadiki, Farhod va Shirinning o'limi ular qalbidan o'rigan o'tli oh natijasida sodir bo'ladi. Bu Suqrot bashorat etgan chaqin bo'lib, uning shu'lasidan ishq majoziy harorat olib, ishq haqiqiyga aylanadi. Bu sevishtanlar ruhining jism zindonidan ozod bo'lib, abadiylik olamiga ravona bo'lishidir. Ayni choqda ranj-u mashaqqatlar natijasida poklangan ko'ngil hijron iskanjalaridan jonini o'tli bir oh bilan xalos etadi. Shunday o'lim Mehinbonu qismatida ham uchraydi. Ulug' shoir Shirinning jonsiz tanini ko'rgan Mehinbonuning foni dunyoni tark etishini quyidagicha tasvirlaydi:

**Chu Bonu ko'rdi mundoq turfa holat,
Anga xud bor edi jondin malolat;
Chiqib gardun sori afg'oni oning,
Fig'oni birla chiqti joni oning.
Chu Shirin joni erdi onsiz o'ldi,
Damekim o'ldi onsiz, jonsiz o'ldi (8, 447-448).**

Dostonning asosiy voqealari qirqqa yaqin fazl egalari bo'lgan

donishmandlarning bir xil tush ko'rish hamda Farhodning ko'kaldoshi Bahromning Arman o'lkasiga lashkar tortib Sheruyani mag'lub etishi va yurtda adolat o'rnatilishi bilan nihoyalanadi. Asardagi tush lavhasi undagi yetakchi g'oyani teran tahlil etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Unda tasvirlanishicha, benihoa go'zal jannat bog'ida Farhod va Shirin bir qasr ichra nurdan yasalgan taxt uzra barqaror turadilar. Mehinbonu ham shu yerda, sevishtganlarning ota-onalari ham bu zavq-u shavqdan bahramand emishlar. Shoirning xulosasiga ko'ra, ishq o'tida poklanganlar va ularning yaqinlari Farhod-u Shirinning

Vujudin o'rta ul so'z-u gudozi,

Hqiqatqa badal bo'ldi majozi (8, 449)- tufayli bu saodatga loyiq ko'rildilar.

Dostonda idrok etilishi nihoyatda murakkab bir mavzudan bahs etiladi. Jumladan, Xoqon, Mulkoro, Bahrom, Qoran, Moniy, Mehinbonu, Shopur singari obrazlar ham zohirbin kishilar vakili bo'lsalar-da, ular ilohiy fayzdan bahramand bo'lib, komillik sari intiluvchi Farhod va Shiringa zulm qilishmaydi, ularga madadkor bo'lishga tayyor turishadi. Xusrav, Buzrug Ummid, Sheruya, makkora zol esa nafs bandalari, ularning qalbi zulm va qabohat, makr-hiyla maskanidir. Alisher Navoiy Farhod va Shirin singari komil insonlarni komil jamiyat vujudga keltirishi va avaylab asrashi lozimligidan o'quvchilarga saboq beradi. Bahromning g'alabasi, Arman o'lkasida adolatning tantana qilishi buning yorqin namunasidir. Asardagi Suhaylo, Xizr, Suqrot obrazlari orqali haqsevarlik, insonsevarlik g'oyalari ilgari suriladi. Shuningdek, ular vositasida inson olamning gultoji ekan, uning tafakkur doirasi kengligi, ma'rifati, hamida axloq-u najib fazilatlar bilan o'zini komillik rutbasida ko'rishga qodirligiga ishora etiladi. Doston so'ngidan Shoh G'arib Mirzoga nasihatlarining o'rin olishi zahirida esa ulug' shoirning adolatli jamiyat qurish orzusi o'z ifodasini topgan.

9.4. «Layli va Majnun» — ishqiy, fojiiy doston. Asarning tuzilishi, yetakchi obrazlari va badiiyati

Alisher Navoiy «Xamsa»sining uchinchi dostoni musulmon mintaqa xalqlari adabiyotida keng shuhrat qozongan Layli va Majnun dardchil ishqiy sarguzashtlariga bag'ishlangan. Bu sayyor mavzu nihoyatda qadimiy bo'lib, manbalarda e'tirof etilishicha, uning badiiy talqini namunalari VII asrning ikkinchi yarmidan arab adabiyotida vujudga kela boshlaydi.

Dastlab qadimgi ko'chmanchi arab qabilalari orasida paydo bo'lgan mazkur mahzun qissaning tarixi va tadrijiy takomiliga doir ilmiy tadqiqotlarda Majnunning tarixiy shaxsligi masalasi munozarali ekanligi qayd etiladi. Jumladan, arab manbalarining ayrimlarida el orasida Bani Omir qabilasiga mansub bo'lib, Majnun nomi bilan tanilgan shaxsning haqiqiy nomi Qays ibn Mulavvah yoki Qays ibn Muod bo'lganligi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, ba'zi manbalarda Majnunning haqiqiy nomi Mahdiy ibn Muod yoki al-Buxturiy ibn al-Ja'd tarzida ham uchraydi. Qays o'z qabiladoshi Laylini sevgan va shu muhabbatning hijron iztiroblariga doir mungli she'rlar ijod etgan. Shunday qaydlar IX asrda yashagan Ibn Qutaybaning (vafoti 889) «Kitob ush-she'r va shuaro» asarida ham mavjud. VIII asr va IX asrning boshlarida yashagan ba'zi arab tarixchilari, jumladan, Avon ibn Hakim al-Qalbiy (vafoti 764) hamda Hishom al-Qalbiy (vafoti 819)lar esa Majnunning tarixiy shaxsligini inkor etishadi. Ularning fikricha, Majnun tarixiy shaxs emas, uning nomi majoziydir, uning nomi bilan bog'liq she'rlar esa, o'z yaqin qarindoshlaridan birining qiziga oshiq bo'lgan ummaviylar xonadoniga mansub bir yigitning g'azallari bo'lib, u o'z nomini oshkor etmaslik uchun Majnun taxallusini qo'llagan. Y yetti yildan ziyodroq davr ichida musulmon davlatlarida sayohatda bo'lgan fors-tojik adibi Nosir Xusrav esa o'zining «Safarnoma» asarida Arabistonda unga Layli hamda Majnun nomi bilan bog'liq joylarning xarobalarini ko'rsatishgani haqida ma'lumot beradi. Ko'rinadiki, Majnunning tarixiy shaxsligi qanchalik bahsli bo'lsa, uning to'qimaligi va unga nisbat berilgan she'rlarning muallifi masalasi ham shunchalik munozaralidir. Shunday qilib, mavzu tarixiga oid aksariyat ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, dastlab Majnunga nisbat berilgan mungli she'rlar zahirida VIII asrda arab adabiyotida uning sevgisiga oid rivoyatlar paydo bo'la boshlagan. IX asrdan boshlab esa bunday to'qima voqealar miqdor jihatidan ancha ko'payib keng xalq ommasi orasida shuhrat qozongan, uning yangi-yangi tahrirlari paydo bo'lgan. X asrga kelib Majnun nomi, unga nisbat beriluvchi she'rlar hamda uning Layliga bo'lgan yoniq muhabbati haqidagi voqealar tizmasi Arabiston sarhadlaridan oshib, sayyor syujet sifatida musulmon xalqlari orasida keng tarqala boshlaydi.

Layli va Majnun haqidagi dardchil ishqiy sarguzashtlar va bu mahzun voqealar tizimining to'laqonli badiiy asar sifatida shakllanib, yozma adabiyotdan mustahkam o'rin olishida taniqli ozar shoiri Nizomiy Ganjaviyning «Layli va Majnun» (1188) dostoni asos bo'ldi. Albatta,

bizning bu ta'kidimizning shu mavzuda yaratilgan barcha mustaqil asarlarga tegishli ekanligi, yangi manbalarda kashf qilinib, ayni yo'nalishning o'q ildizlari VIII-IX asrlarga (hatto undan oldinroqqa ham) daxldor bo'lib qolishi mumkinligini ham esdan chiqarmaslik lozim. Shuningdek, yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, she'riy satrlarda Layli va Majnunlar nomining tilga olinib, ularning nomurod muhabbatiga doir armonli layhalariga ishora qilish johiliyat davridan boshlanib, hozirga qadar davom etayotganligi adabiy haqiqatdir. Shayx Nizomiyning asari esa nomlari qayd etilgan maxsus badiiy yaratmalar ijod qilinishining debochasi hisoblanadi. Turk adabiyotshunosi Agah Sirri Levend «Arap, fors va turk adabiyotlarida Layli va Majnun hikoyasi» (Anqara, 1957) nomli tadqiqotida ayni mavzu bilan bog'liq voqealar asosida yuqorida sanalgan tillarda yuz ellikdan ortiq nomdosh, biroq bir-birini mutlaqo aynan takrorlamaydigan dostonlar bunyodga kelganligini e'tirof etgan edi. Salohiyatli olim mazkur kitobida o'zi qo'lga kiritishga erishgan asarlar haqida mulohaza yuritadi, mavjud ma'lumotlarni umumlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Asar oxirida Layli va Majnun mavzuidagi dostonlar va ularning muallifi to'g'risida ixcham ma'lumotnomadan iborat ro'yxatni ilova qiladi. Biroq Agah Sirri Levendning bu qaydlarini ham hali tugal deb bo'lmaydi. Chunki o'sha mavzuda juda katta jug'rofiy hududlarda yozilgan barcha asarlar ro'yxatini bir muallifning tugal to'plashi qiyin, albatta. Masalan, Shamsuddin Shohin (1859-1893) 1888-yilda Buxoroda tojik tilida «Layli va Majnun» dostonini yozdiki, bu asar, hatto shu muborak zaminda istiqomat qilayotgan ko'pchilik mutaxassislarga ham tanish emas. Bunday dalillarning yana ko'plab topilishi muqarrardir.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Xamsa»ning uchinchi dostonini ijod etayotganida, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Ashraf Marog'aviy, Shayxim Suhayliylarning shu mavzuda yozilgan asarlari bilan yaqindan tanish edi. Buyuk salaf va tengdoshlarining ushbu mavzuga oid masnaviylariga yuksak ehtirom bilan baho bergan ulug' shoir «Layli va Majnun» dostonini yozishdan ko'zlagan maqsadi bu sayyor syujetni yanada takomillashtirish, unga sayqal berib, yangicha jilo baxsh etish ekanligini quyidagi misralarida aks ettiradi:

Avvalda ko'p ayladim taamul,
 To ko'ngluma kirdi bu taxayyul.
 Kim, Ganjada ganjlar yoshurg'on,
 Har ganjigakim yasadi qo'rg'on.
 Yo hind najodi hinduviyzod,

**Kim, qasrlarini qildi obod.
Ham qal'a uchun kerakdurur shahr,
Ham qasrg'a bog'-u sabzadin bahr.
Bo'lsa manga fursat ul qadar chog'
Kim, shahr ila tarh solibon bog'.
Bog'ini riyoz xurram etsam,
Shahrini savodi a'zam etsam (9, 43-44).**

Shoir ko'chirilgan iqtibosning dastlabki baytida ko'ngliga mana shu o'y kelguniga qadar juda teran mulohaza yuritganini ifoda etadi. Shubhasizki, bu taxayyul «Layli va Majnun» dostonining loyihasi (dastlabki chizgilari) umumiy rejasi edi. Bunday ishoralar parchaning keyingi misralarida yanada tepanroq badiiy in'ikosini topgan. Jumladan, «Ganjada ganjlar yoshurg'on», - deganda, ulug' shoir Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»ini nazarda tutadi. Har ganjdan yasalgan «qo'rg'onlar» esa o'sha ganjina tarkibidagi dostonlardir. Ayni masnaviylari bilan Nizomiy Ganjaviy Sharq xalqlari orasida mashhur bo'lgan sayyor syujetlarni bir joyga to'pladi, ularga badiiyat libosini kiygizib, har birini ulkan bir qo'rg'on monand to'laqonli badiiy asar holida yozma adabiyot olamiga olib kirdi.

Amir Xusrav Dehlaviy ham o'z navbatida o'sha «qo'rg'onlar»ni yangi go'zal qasrlar bilan obod qildi. Alisher Navoiy mantiqiy-badiiy tafakkurini tadrijiy rivojlantirar ekan, qasrni ko'zni qamashtiruvchi bog'-u bo'stonlar bilan bezash lozimligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiy nigohida, Layli va Majnun dardchil ishqiy sarguzashtiga bag'ishlangan Nizomiy Ganjaviy dostoni bir qo'rg'on bo'lsa, Xusrav Dehlaviy masnaviysi unga yanada ko'rkamlik baxsh etgan qasrdir. Ulug' shoir o'zining turkiyda bunyod qilingan dostoni haqida ham badiiy mushohada yuritishni unutmaydi. Alisher Navoiyning talqinicha, o'z qalami tuhfa qilgan doston o'sha «qal'a»lar ichra «savodi a'zam» — ulkan shahar hamda qasrlar husniga husn qo'shuvchi «riyoz xurram» — gullab-yashnagan bog'dir. Baytlarda keltirilgan bunday ajoyib tamsillar vositasida Alisher Navoiy salaflar yaratgan asarlardan yuksak badiiy zavq olib, ta'sirlanganini, ular istiqbolida turib, o'sha masnaviylar «panjasiga panja urishga» yaroqli doston yozishday g'oyat murakkab vazifani bo'yniga olganligini o'quvchilardan sir tutmaydi.

Alisher Navoiy «Layli va Majnun» dostonining xotimasida ham salaflari ijodi hamda o'z asarining fazilatlarini xususida qiyosiy badiiy mushohada yuritadi:

Men xastaki, bu raqamni chektim,

Tahriri uchun qalamni chektim.
 Yozmoqta bu ishq jovidona,
 Maqsudum emas edi fasona.
 Mazmunig'a bo'ldi ruh mayli,
 Afsona edi aning tufayli
Lekin chu raqamga keldi mazmun,
 Afsona anga libosi mavzun.
 Bu erdi g'arazkim ul guruhe
 Kim, so'zda ayon qilib shukuhe,
 Bu nomd uchun bo'lub raqamkash,
 Safha yuzin ettilar munaqqash.
 Gar nuktalari jahonni tutti,
 G'avg'olari ins-u jonni tutti.
 Chun forsi erdi nukta shavqi,
 Ozroq erdi anda turk zavqi,
 Ul til bila nazm bo'ldi malfuz.
 Kim, forsi anglar o'ldi mahzuz.
 Men turkcha boshlabon rivoyat,
 Qildim bu afsonani hikoyat
 Kim, shuhrati chun jahong'a to'lg'ay,
 Turk eliga dog'i bahra bo'lg'ay (9, 310-311).

Keltirilgan mazkur iqtibosda ulug' shoir ushbu sayyor mavzuning badiiy talqini xususidagi ikki muhim jihatga o'quvchi e'tiborini qaratadi. Dastlab asar muallifining bu «jovidona» — abadiy ishq haqida doston yozishdan muddaosi shunchaki afsona so'zlash bo'lmay, balki bag'rida turk xalqi «zavqi»ni yashirgan davrning ulug' dardlarini badiiy umumlashtiruvchi bir doston yozishdan iboratligini yoniq satrlarda ifodalashga erishadi. «Afsona anga libosi mavzun» misrasi orqali turkiy dostonida qadimiy mavzu har jihatdan yangicha badiiy jilo topganligiga ishora qilinadi. Bu holat, ayniqsa, qahramonlar ichki kechinmalari tasvirida yaqqol namoyon bo'ladi. Asardagi tabiat manzaralari ham doston ishtirokchilarining murakkab ruhiy holati badiiy ifodasiga xizmat qildiriladi.

«Layli va Majnun» dostoni «Xamsa» tarkibidagi nisbatan ixcham masnaviylardan biri bo'lib, aruzning hazaji musaddasi ahrabi maqbuzi mahzuf (maf'ulu mafo'ilun faulun —v v-v- v—) bahrida bitilgan. Doston 38 bobdan iborat. Asarning dastlabki to'qqiz bobi an'anaviy muqaddima (hamd, na't, ustozlar, Sulton Husayn Boyqaro, Badiuzzamon Mirzo madhi va «Ul tun mahobati ta'rifi») bo'lib, 10-bobdan asar asosiy

voqealarining badiiy ifodasi boshlanadi. Masnaviyda qalamga olingan Layli va Majnun fojiaiy ishqiy sarguzashtlari tasviri sevishganlarning vafoti bilan intiho topadi. Dostonning so'ngi uch bobi uning xotimasidir. Unda «Ishq ta'rifidakim...», shahzoda Sulton Uvays Bahodir madhi hamda ulug' shoir «dard navhasi» («dard nolasi»), deya e'tirof etgan «Layli va Majnun» voqealari yakuniga bag'ishlangan boblarga ham o'rin berilgan.

Asarning «Ul tun mahobati ta'rifi» nomli 9-bobini o'ziga xos boshlanma tarzida talqin etish mumkin. Ulug' san'atkor bu bo'limda navoiyona bir uslub bilan buyuk ustozlari asarlariga bo'lgan o'zining cheksiz ehtiromini go'zal badiiy ifoda etadi hamda tun va hotif (g'aybdan ovoz beruvchi) obrazlari vositasida «Ma'nisi daqiqu lafzi shirin», «dard-u so'zi ko'prak» bo'lishi nazarda tutilgan dostonining asosiy voqealari tasviriga kirishadi. Tun, chaqin, yomg'ir timsollari va ishqqa berilgan ta'rif-u tavsiflar orqali ulug' shoirning tayanch muddaosi asar qahramonlari ruhiy holati va ichki kechinmalarining jozibador tasvirini yaratish ekanligi anglashilib turadi. Ulug' shoimning vujudi qorong'u zulmat asiri bo'lganda, u taxayyul otiga erk beradi. Xayol tavsani (chopqir oti) Arabistonga yetishi bilan ishq hidini tuygani bois chopishdan to'xtaydi. Axir, u ishq vodiysiga yetgan edi-da! Bu vodiyan o'tish esa nihoyatda mushkul. Boz ustiga otning oyog'i ham oqsoqlanib qoladi. Bu ham yetmaganidek, bulut ko'z yummay yosh to'ka boshlaydi. Tungi shamolning dahshat solib esishi yomg'ir shiddatini kuchaytiradi. Ba'zan-ba'zan Tur tog'i uzra chaqnagan chaqin quyosh Sharqni yoritganidek tog'ni shu'lalantiradi. Mana shunday vahimali tun bag'ridagi chaqin yog'dusida Hay qabilasi ko'zga tashlanadi. Xayolot olamiga g'arq shoir bunday hayratli manzaradan ko'z ocholmay qoladi. U (shoir - satrlarda harakatlanuvchi qahramon) tong yeli tun kulini supurganidagina, bir lahza orom oladi. U yana aql-u hushini egallagan tun tafsilotlari haqida o'z-o'ziga savol bilan murojaat qiladi: «Bu tunmi yoki balo dashtidan nishona — qorong'u kunmi?! Har tomondan ofat yog'iladi, nahotki, jahonda shunchalik ko'p jaholat bor bo'lsa?! Bu qanday zulmatli vodiy ekanki, hatto, nafas yo'lini qorong'ulik tutadi?!» Ulug' shoir—she'r qahramoni poyonsiz savollariga javob topishga ulgurolmay g'oyibdan nido keladi:

Kim: «Keldi bu dasht—ishq dashti,

Jon ofati keldi sarguzashti.

Har barqki ko'rdung ozari ishq,

Har lam'asi barqi xanjari ishq.

Har tiyra sahob zulmat andud,

**Gardun uza ishq o'tidin dud.
Yomg'ur dema, qatrai bahoron,
Ishq aylabon anda tiyrboron.
Darranda sibo'kim solib sho'r,
Bu dashtda har taraf ushog' mo'r (9, 53).**

Shu tariqa hotif – g'oyibdan kelgan sado ulug' shoirga Layli va Majnunning jonso'z ishq haqida hikoya qiladi. Ayni mavzuda o'ziga qadar qalam tebratgan ulug' salafir hamda unga shunday noyob asarni bunyod etish uchun to'g'ri yo'l ko'rsatgan hotifga tasannolar aytiladi:

**Ul nav'ki hotif yetti irshod,
Men ham qildim fasona bunyod (9, 57).**

«Layli va Majnun» dostonida ishq talqini «Xamsa» tarkibidagi boshqa masnaviylarga nisbatan batamom ayricha yo'sinda hal etiladi. Dostonda naql qilinishicha, Qays Hay qabilasida joylashgan maktabga o'qish uchun beriladi. U o'qishga kelgan kuni Layli xasta bo'lgani sababli mashg'ulotda yo'q edi. Layli sog'ayadi va maktabga keladi. Qays Laylini va u Qaysni ko'radi, nigoh-nigohga tushishi bilan qalblarga ishq otashi tutashadi. Firoq va hijron azoblari o'sha kundan boshlanadi. Ushbu dostonida qahramonlar holatida sukr (mastlik, sarxushlik, o'zidan ketish) alomatlarini bag'oyat baland. Layli va Majnun visol onlaridagi qarashlar to'qnashuviga dosh berolmaydilar va ular tabiatida mastlik, behushlik kayfiyati yuz beradi. Ilk uchrashuv manzarasi Laylining tuzalganidan shodlangan ustodning hamma shogirdlarini darsdan ozod qilgandan so'ng, Layli va qizlar gulshan sayriga chiqqanlarida sodir bo'ladi. 5-6 yoshlardagi bu norasida go'daklar bir-birlariga ro'baro' kelganlarida, Qays bexosdan ishq haqida so'zlaydi. Uning ruhiy holatida jiddiy o'zgarishlar paydo bo'ladi. Qaysning hushidan ketishi Laylini sarosimaga soladi. Ikki kanizak kelib qizni bu tashvishdan xalos etishadi. Majnundagi junun - ishq tufayli. U o'ta yuksak harorat bilan Laylini (uning timsolida Allohni ham) sevadi. Biroq bu muhabbatga Laylining otasi rozi emas. Chunki Qays mansub bo'lgan Bani Omir qabilasi mavqe-e'tibor jihatidan Hay qabilasidan birmuncha past. Shunday gapni davlat-u sarvat xususida ham aytish o'rinlidir. Barcha to'siqlar ana o'sha nuqtadan boshlanadi. o'rtaga Ibn Salom qo'shiladi. U arablarning Bani Asad qabilasidan. Dostonning 18-bobida Ibn Salom xususida shunday satrlar bor:

**Ham xayli Bani Asadg'a voli,
Yuz xayli Bani Asadcha moli (9, 128).**

Laylining otasiga ma'qul kelgan jihat ham Ibn Salomning ana o'sha

nufuzi, molidir. Doston voqealarining keskin tus olishi Ibn Salom sovchilarining katta sovg'a-salom bilan Layli mansub xonadonga kelishidan boshlanadi.

Qaysdagi ishq jununi kun sayin emas, hatto, soat sayin ortar edi. Qabila oqsoqollarining maslahati bilan Qays islom olamining muqaddas sajdagohi—Ka'baga olib boriladi. Muborak va muallaq mo'jizaviy tosh—«hajar ul-asvad» qarshisida Qays Yaratganga munojot qilib, o'z «dardi»ga shifo tilashi lozim edi. Qarang, Qays Egamdan nimalarni iltijo bilan so'raydi:

**Ko'nglumba fazo harimi ishq et,
Jonimg'a g'izo nasimi ishq et!
Ishq isidin et damimni mushkin.
Ishq o'tidin et yuzumni rangin!..
Jonimg'a sol ul sharorani ham,
Boshimg'a ur ushbu xorani ham.
Ko'nglum g'am ila to'q ayla, yo rab!
Ishq ichra meni yo'q ayla, yo rab!
Derlar manga: «Ishqni unutm'il,
Layli g'amidin kanora tutg'il».
Alloh, Alloh bu ne so'z o'lg'ay,
Ul qavmg'a Tengri uzr qo'lg'ay...
Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil.
Dardini najotim et, Ilohi,
Yodini hayotim et, Ilohi! (9, 145-146).**

Majnunning ushbu munojoti g'oyaviy mazmuni, ishqqa bo'lgan baland mas'uliyati jihatidan Farhodning Xusrav bilan qilgan munozarasiga juda yaqin turadi. Alisher Navoiy qalami bilan nash'-u namo topgan bu yuksak e'tiqodli oshiqlarning ma'naviy-ma'rifiy olami boy. Ular shunchaki bulhavas oshiq emas, balki xudoboxar, sabr-u bardoshli, hayo va iboni, shar'iy axloq talablariga rioya qilishni bir lahza ham unutmaydigan, iymon-e'tiqodi butun insonlardir. Ulug' shoir kitobxon qalbida shubha uyg'otmaslik maqsadida ularni tanho qoldiradi, dil rozini aytish uchun shart-sharoit hozirlab beradi. Biroq sevishganlarning barcha sa'y-u harakatlari ruhiy-ma'naviy muloqot doirasidagina qolib ketadi. Na Farhod va na Majnun faoliyatida odobsizlik, jismoniy yaqinlashishga mayl alomatlari, shariati islomiya ahkomlariga xilof harakatlar ko'zga tashlanmaydi. Aniqrog'i, shar'iy axloqiy talablar

ularni ma'lum nuqtaga tortib turadi. Shuningdek, qanoat va qone'lik tamoyillari ham borki, Farhod-u Majnunlar unga qat'iy rioya qiladilar. «Layli va Majnun» dostonida «Farhod va Shirin»dagi Shopurni xotirga keltiruvchi bir timsol mavjud. To'g'ri, ularning mavqe va ijtimoiy hayotdagi o'rnini birday emas. Shopur – Eron farzandi, u jahongashta tijoratchi, dunyo kezgan, yurt ko'rgan «base achchiq-chuchuklarni» boshidan kechirgan inson. Muhimi, u faqat pul topish, uni sanash va mo'laymay foyda izidan quvuvchi, ma'naviy olami qashshoq kimsa emas. Shopur—ma'rifatli, fahm-u farosati joyida bo'lgan shaxs. U o'z va o'zgaralar qalbi ila sirlasha oladi. Shuning uchun u Farhodni o'zi uchun kashf qiladi, uning qalbi tubida pinhon darddan ogoh bo'la oladi. Shunday jasur, hozirjavob, hunarli insonga madad qo'lini cho'zishni o'zi uchun sharaf hisoblaydi. Farhod va Shopurdagi ma'naviy-ma'rifiy uyg'unlik ularni shu qadar yaqinlashtiradiki, natijada bu ikki birodar yagona maqsad yo'lida birday xizmat qiladi. Shopur tabiatida Axiy («Sab'ay sayyor»dagi birinchi hikoyat qahramoni)ga xos fazilatlar namoyon bo'ladi. «Layli va Majnun»da Navfal shunday qiyofada ko'zga tashlanadi. Avvalo, mushohada qilib ko'raylik, Shopur, Navfal, Axiylarning voqealar to'qimasiga olib kirilishi hayot haqiqatiga rost keladimi? Ular sun'iy ravishda o'ylab topilgan to'qima timsollar emasmi? Dadil javob berish mumkinki, ushbu qahramonlar o'zlari mansub asarlarda faoliyat ko'rsatmasa, o'sha dostonlarda norasolik, kemtiklik yuz berardi va o'sha badiiy yaratmalarning adabiy-ma'rifiy qadri bu qadar yuksakda bo'lmas edi. Xalqiyatda «ahli dard» degan ibora mavjud. Uning paydo bo'lishi esa tasodifiy emas. Dard bor joyda uni his etuvchi, himmat qo'lini cho'zuvchi insonlarning bo'lishi shak-shubhadan xolidir. Fikrimizcha, o'shanday zaminda «ahli dard» iborasi tug'ilgan. Navfal ana shunday ahli dardlardan biri edi. U tasodif bilan sahroda jonivorlar bilan sirlashib, qalbiga taskin berib yurgan Majnun bilan uchrashib qoladi. Navfal – o'z ma'naviy olamiga ega sarkarda. U faqat nayzabozlik qilish, qilich chopishni emas, insonlar qalbiga quloq tutishni ham biladi. Qaysning tashqi ko'rinishi uni hayratga soladi. Biroq u bilan muloqot jarayonida Navfal uchun juda ko'p sohalarga oydinlik kiritiladi. Sarkardaning Qaysga doir tasavvuri ijobiy tomonga o'zgaradi. Ayniqsa, Qaysdagi boy ma'naviy-ma'rifiy olam Navfalni hayratga soladi va unda shunday dardmand (ishq dardiga giriftor), bama'ni yigitga madad berish istagi tug'iladi. Navfal Laylining otasiga murojaat qiladi, uni yo'lga solmoqchi, murosaga keltirmoqchi bo'ladi. Biroq sarkardaning bunday savobli

urinishlari hayf ketadi. Tabiiyki, muloqotda mag'lubiyatga uchragan shijoatli Navfal jismoniy kuchga tayanmoqchi bo'ladi. Sarbozlari bilan Laylining otasiga qarshi jangga hozirlik ko'radi. U Layli mansub qabilani, uning sardorini kuch bilan taslim qilish maqsadida qurol ishlatish payiga tushadi. Ishqday daxlsiz insoniy tuyg'uning zo'ravonlik qurshovida qolishi va uning shu yo'l bilan hal etilishi Alisher Navoiyga ma'qul emas edi. Biroq asarga o'sha voqealar tasvirini kiritmaslik ham tabiiylikka xilof bo'lardi. Shuning uchun ulug' shoir ana shunday tang vaziyatdan chiqishning xolisona va tinch yo'llarini izlaydi. Dostonga kiritilgan tush manzarasi tasviri ana o'sha ijodiy izlanishlarning samarasidir.

Asardagi tasvirga ko'ra, Majnun tushida Laylini ko'radi. Layli o'z sevgilisiga xabar beradi: «Agar Navfal qabilamiz (Hay qabilasi) ustiga qo'shin tortsa, otam meni o'ldirmoqchi». Bu shum xabar Majnunga yashinday ta'sir qiladi va u Navfal huzuriga boradi. Majnunning iltijolari tufayli sarkarda jang qilish fikridan qaytadi. Lekin u Majnun bilan mutlaqo xayrlashib ham ketmaydi. Sarkarda Navfal jo'mardlarcha yo'l tanlaydi. O'zining bo'yga yetgan qizini Majnunga nikoh qilib bermoqchi bo'ladi. Shunday qilib, bir kechada bir yoqda Layli va Ibn Salomning, ikkinchi tarafda esa Navfalning qizi va Majnunning nikoh to'ylari bo'lib o'tadi. Muhimi, har qanday vaziyatda ham Alisher Navoiy o'z qahramonlarini himoya qiladi, ular pokligiga ozor yetkazadigan barcha urinishlar oldini olish, bartaraf qilishning tabiiy, ishonarli omillarini topadi. Nikoh to'ylari bo'lib o'tadi, biroq Alisher Navoiy talqinidagi qahramonlarning pokligiga qilcha bo'lsin, xalal yetmaydi. Navfalning qizi bilan Majnun tanho qoladilar. Kelin Qaysga iltijoli nazar tashlab, o'z sevgilisi borligi va otasi irodasiga qarshi borolmay, to'yga rozi bo'lganligini ma'lum qiladi. Ayonki, o'zi ishq o'tida yonayotgan Qays Navfal qizining irodasiga zid borolmas edi. U o'sha lahzadayoq kelinga taloq-rozilik berib, o'zi Najd tog'iga qarab yo'l oladi. Ibn Salom va Laylilarning mushkuli ham ana shunday ishonarli darajada hal etiladi. Kuyovning xafaqon xastaligi bor edi. Orzusining ushalishi va to'y shodiyonalaridan ko'proq ichib qo'rganligi sababli Ibn Salomning o'sha kasali jazaba qiladi. U hushsizlanib yotib qoladi. Fursatdan foydalangan Layli kelin libosida uni tark etadi. Shu tariqa Layli va Majnunlarning pokizaligi saqlab qolinadi. Asar xotimasida jisman birlashish baxtiga muyassar bo'lmagan oshiq-u ma'shuqalar ruhan shunday baxtga erishadilar.

Alisher Navoiy ikki sevishgan qalb sohiblarini yana o'sha qorong'u tun qo'ynida uchrashtiradi. Layli Ibn Salomning notoblighi tufayli dashtga

yo'l olgan bo'lsa, Majnun ham taqdir taqazosi bilan kitobxonga tanish ishq vodiysiga ravona bo'lmoqda edi. Tasvir va tamsillar o'zgaradi. Kitobxon ko'z o'ngida dahshatli bir manzara emas, aksincha, sokin ruhiyat hukmron bo'lgan ishq vodiysida sevishganlar dardlashadilar. Oshiq — ma'shuqlar bir-birlarining vasliga etishganidan butun borliq xushnud tin olmoqda: hayvonlar, o'simliklar—barcha-barcha mavjudot sukut saqlaydi. Pok muhabbat sohiblari ruhan birlashadilar. Ikkilik o'rmini birlikka—tavhidga bo'shatib beradi:

Majnun sog'inib o'zini Layli,
Aylar edi noz-u ishva mayli.
Layli o'zini sog'indi Majnun,
Shukr ettiki, yori erdi maqrun.
Ul bu bo'ldi-yu lek bu ul,
Topmadi aroda ikkilik yo'l.
Har ishki o'tub haloklikdin,
Ayrulmas erdi poklikdin.
Ishq ahli bu nav' o'lsalar pok,
Gar vasi muabbad o'lsa nebok?
Oshiqki murodi kom bo'lg'ay,
Oshqlik anga harm bo'lg'ay.
Alqissa ul ikki yori dilband,
Chun qildilar o'yla vasi payvand.
Payvandi sipehrning uzuldi,
Ohangi jafu yana tuzuldi.
Yolg'on kunlariga bo'ldi rog'ib,
Kim, qildi tulu' subhi kozib (9, 250).

Layli va Majnun o'rtasidagi pok muhabbat sevishganlarni Ruhi Mutlaqqa yaqinlashtiradi. Ular bir-biriga mazhar bo'lganligi bois pok ishq bilan shunday ma'naviy yuksaklikka ko'tariladilarki, natijada qalblari ilohiy fayzdan bahra oladi. Tong otishi bilan hajr iztiroblari yana qalbida o'sha haroratli muhabbat tug'yon urganlarni o'z iskanjasiga ola boshlaydi. Majnun Najd tog'idan makon topadi. U vahshiy hayvonlar va qushlar bilan unslashib, Layli qabilasini kuzatardi. Tabiat Qaysni o'z bag'riga chorlaydi, unga tasalli beradi, mehr ko'rsatadi. o'g'illarining Navfal uyidan ketganini eshitgan ota-ona ham g'am-anduhlarga bardosh berolmay dunyodan o'tishadi. Majnun tushida ularning vafotidan voqif bo'ladi. U qabristonga kelib ham ota-onasi, ham sevgilisidan ayrilgani uchun zor-zor yig'laydi, nihoyatda ko'p iztirob chekadi. Farhodning

Shirinining o'lgani haqidagi xabarni eshitganidan so'ng jismi parokandalikka yuz tuta boshlagani singari Majnunning tanasi ham zaiflasha boshlaydi. Ayni choqda Qaysning boshiga tushgan bu kulfatlarga o'zini sababkor bilgan Laylining ruhiy holatida ham shunday o'zgarishlar kuzatiladi. Qattiq iztirobdan Layli tanasida kuchli harorat paydo bo'ladi. Tabiblar bu kasallik oldida ojiz edilar. Shu tariqa Layli ahvoli borgan sari og'irlashadi. U onasiga so'nggi armonlarini so'zlarkan, Majnunning kelishini, unga o'z farzandlariga qilgan munosabatlari yanglig' mehr ko'rsatishlarini o'tinib so'raydi. Qays ayni paytda g'oyat xastahol yotardi. Tasodifan quloqlariga bir nido kelib, Laylining o'lim oldida ekanligidan xabar beradi. Majnun jismida zaiflik sodir bo'lgan bo'lsa-da, qoplon yoinki tog' kiyigi singari Hay qabilasi tomon yo'l oladi. Layli endi onasiga aytadigan vasiyatlarini tugatish arafasida edi:

**Layli qilibon safarg'a niyat,
Aylardi anosig'a vasiyat.
Har nuktaki aylabon guzorish,
Majnunni qilur edi suporish.
Kim, kirdi uy ichra yori joni,
Yo'q, yo'qki rafiqi jovidoni,
Bir-birga nazar kushod topti,
Ham bu va ham ul murod topti.
Jononig'a ul fido qilib jon,
Bu jon beribon nechukki jonon (9, 290)**

Shunday qilib, Layli va Majnunning dardchil ishqiy sarguzashtlari ikki sevishganlarning vafoti bilan yakunlanadi. Ulug' shoir «Xamsa»ning ikkinchi dostoni «Farhod va Shirin»da pok ishq insonni ruhiy-ma'naviy yuksaklikka ko'tarishi asar qahramonlari sarguzashti asosida tasvir etilgan edi. «Layli va Majnun»da ayni g'oyaning yangicha jilodagi badiiy ifodasi ko'zga tashlanadi. Farhodning ma'rifat martabalaridan odimlashida Suhaylo, Xizr, Suqrot singari donish ahli qo'l bergan bo'lsa, Majnunga Navfal madadkor bo'ladi. Biroq ishq falsafasini teran anglash bobida Navfal Farhodga madadkor bo'lgan ulug'larga tenglasha olmaydi. U jismoniy kuchga ishonadi. Hay qabilasi boshlig'i, Ibn Salom singari obrazlar timsolida ilohiy fayzdan bebahra kishilarning qiyofasi namoyon bo'ladi. «Layli va Majnun»dagi jozibadorlik qahramonlarning ruhiy holati tasviri, tabiat manzaralarining ramziy-majoziy mohiyat kasb etishi, tush lavhalarining kelajakdan xabar berishida yaqqol ko'zga tashlanadi.

9.5. «Sab'ai sayyor» — Navoiy nazmining y yetti sobir tuhfasi

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» (Y yetti musofir, sayyoq) dostoni ulug' shoir «Xamsa»si tarkibidagi masnaviylardan tuzilishiga ko'ra tubdan farq qiladi. Dostonning tuzilishi «Ming bir kecha», «To'tinoma» asarlari singari bo'lib, uning boblari voqea ichida voqea tarzida joylashtirilgan. 1484 yilda ulug' shoiming o'z e'tirofiga ko'ra bor-yo'g'i to'rt oyda yakunlangan dostonning hajmi besh ming bayt atrofidadir. Bahrom Go'r va uning ma'shuqasi Diloromning sevgi sarguzashtlari asarning qoliplovchi, y yetti iqlim yo'lidan keltirilgan y yetti musofirning y yetti rangdagi qasrda ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy muammolardan bahs etuvchi voqealari qoli planuvchi hikoyatlardir.

Asarning bosh qahramoni Bahrom Sharq xalqlari adabiyotida juda ko'p murojaat etilgan an'anaviy obrazlar sirasiga mansub. Uning zamiri qadimiy mifologiyaga borib taqalishi bilan bir qatorda, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Sosoniy hukmdorlardan Varaxran V (hukmronligi 418-438) bilan ham bog'liqdir. Alisher Navoiy «Tarixi muluki Ajam» asarida Bahromning go'r (xachir) oviga mayli ko'proq bo'lgani uchun xalq orasida «Bahrom Go'r» laqabi bilan tanilganligini e'tirof etadi. Shuningdek, muallif Bahromning shijoatliligi, jasurligi bilan aloqador tarixiy ma'lumotlarni ham keltiradi. Unga ko'ra, Sosoniy hukmdor Yazdijurd vafot etgach, undan zulm ko'rgan arkoni davlat mamlakatni uning o'g'li Bahromga topshirishni istashmaydi. Ardasher naslidan Kisro nomli kishini taxtga o'tqazadilar. Bundan xabar topgan Bahrom No'mon bilan Yazdijurd saltanatini egallashga harakat qiladi. Arkoni davlatga uning uchun toj-u taxt ota meros ekanligini ta'kidlaydi. Bahrom va Kisro o'rtasida talosh bo'lgan saltanat tojini ikki och arslon orasiga qo'yishga va bu ochofatlarni mahv etgan qahramon mamlakat podshohi bo'lishiga qaror qilinadi. Kisro bosh salomatligini g'animat bilib bu ishdan voz kechadi. Bahrom esa arslonlarni halok qilib mamlakat tojini boshiga kiyadi va adolatli siyosat yurgizadi (Alisher Navoiy. Asarlar. O'n besh tomlik. 14-tom, Toshkent, 1967, 218-bet).

Bahrom Go'r haqidagi rivoyat va afsonalar hamda tarixiy manbalardagi ma'lumotlardan ijodiy foydalangan taniqli fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy yozma adabiyotda ilk bor shu mavzuga bag'ishlangan doston ijod etdi. Shoir «Shohnoma»si tarkibidan o'rin olgan ushbu asarda Bahromning shohligi tarixi va u bilan bog'liq juda ko'plab afsona hamda rivoyatlar o'zining badiiy talqinini topgan. Doston muallifi asarda Bahromni nihoyatda shavkatli va adolatli podshoh, vatanparvar bahodir, pahlavon va mohir ovchi sifatida tasvirlash bilan birga uning aysh-

ishratga mayli yuksakligi hamda qahr-g'azabi quyushqonidan chiquvchi dahshatli shaxs ekanligini ham badiiy ifoda etadi. Dostondagi shoir qalamida badiiy sayqallashtirilgan eng mashhur lavha – Bahromning Munzir tomonidan unga hadya etilgan kanizak xushovoz xonanda Ozoda bilan ovga chiqishidir. Shoh Bahrom o'zining kiyik ovlashdagi san'atini ko'z-ko'z etish maqsadida Ozodadan qarshisidagi jonivorlarni qanday otishni so'raydi. Ozoda tomonidan qo'yilgan shartga ko'ra, u ota kiyikning ikki shoxini o'q bilan kesib tashlab uni ona kiyikka, ona kiyikni esa o'q otib ota kiyikka aylantirmog'i, shuningdek, keyingi kiyikning oyog'ini o'q bilan uning qulog'iga bog'lamog'i lozim edi. Shoh Bahrom Ozodaning shartlarini qoyil maqom qilib bajaradi. Biroq kanizak uning mohirligini olqishlamagani uchun uni ot bilan toptab o'ldiradi.

Ulug' ozar shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»ning to'rtinchi dostoni «Haft paykar» («Y yetti go'zal»)da ham Firdavsiy asaridagi singari ov lavhasi qalamga olinadi. Bundagi kanizakning nomi Fitna bo'lib, u Bahromga faqat kiyikning oyog'ini uning qulog'iga bog'lashni shart qilib qo'yadi. Amir Xusrav Dehlaviy «Xamsa»sidagi «Hasht behisht» («Sakkiz jannat») dostonida esa Bahromning kanizagi sifatida tanitilgan Dilorom ov chog'ida ota kiyikni ona kiyikka, ona kiyikni esa ota kiyikka aylantirishni talab etadi. Har ikkala ijodkor asaridagi kanizak obrazi mag'rurligi bois jazolansa-da, o'limga hukm etilmaydi. Oradan ancha vaqt o'tgach, ular Bahrom bilan qayta topishadi. Nizomiy Ganjaviy dostonining asosiy qismi Bahromning tug'ilishi bilan boshlanadi. Shoir zolim ota Yazdijurddan yaxshi farzand tug'ilishi mumkinligi, buning hammasi tarbiyaga borib taqalishiga e'tiborni qaratadi. Dastlab No'mon, keyinchalik uning o'g'li Munzir tarbiyasini ko'rgan Bahrom adolatli hukmdor bo'lib yetishadi. Xusrav Dehlaviy «Hasht behisht» dostonining asosiy voqealarini Bahromning taxtga chiqishi lavhasi bilan boshlaydi. Shoir Bahrom Go'r haqida sakkizta hikoya so'zlashni muhim deb biladi. Hikoyalar hind folklori namunalarini asosida ijod etilgan bo'lib, ulardagi ko'tarinki ruh, baytlarning badiiy san'atlar bilan mohirona ziynatlanganligi o'quvchiga estetik zavq bag'ishlaydi. Alisher Navoiy zamondoshlaridan Ashraf Marog'aviy «Xamsa»si tarkibida ham Bahrom Go'r sarguzashtlariga bag'ishlangan «Haft avrang» («Y yetti taxt») nomli doston mavjud. Asarni qiyosiy o'rgangan taniqli adabiyotshunos S.Hasanov quyidagi umumlashma-xulosalarini bayon etadi: «Ashrafning «Haft avrang» asari alohida syujet va kompozitsion tuzilishga ega bo'lib, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiy dostonlaridan

keskin farq qiladi. Ko'plab shoirlarning tatabbu'si uchun asos bo'lgan Bahrom va Ozoda haqidagi afsona esa asarda o'z aksini topmagan. Buning asosiy sababi, yuqorida aytganimizdek, Ashraf ana shu afsona asosida Bahromning o'z kanizagiga bo'lgan muhabbati haqida asar yaratishni o'z oldida maqsad qilib qo'ymaydi. U odil shoh Bahrom haqida doston yaratmoqchi. Shuning uchun ham Bahromning kanizagi bilan ovda bo'lib o'tgan voqealarga Ashraf to'xtamay, Bahrom tarixiga e'tibor beradi» (Hasanov S. Navoiyning y yetti tuhfası. Toshkent: G'. G'ulom nomidagi Nashriyot matbaa birlashmasi, 1991, 39-bet).

Alisher Navoiy ulug' salafıları asarlarını teran o'rganib o'zining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy qarashlarını dostonda ifodalash niyatida an'anaga sodiq qolgan holda, yangicha ruhdagi doston yozishga intiladi. Ulug' shoırmıng bu sa'y-harakatları dostonning nomlanishidanoq ko'zga tashlanadi:

**Lutf bu nazm aro bag'oyatdur,
G'araz ammo yeti hikoyatdur.
Chunki qoyil yeti musofir edi
Ki, alar sayr ishiga mohir edi.
Bo'ldi chun bu raqam ishi tayyor,
Qo'y dum otini «Sab'ai sayyor» (10, 409).**

Buyuk so'z san'atkorining asar xotimasidagi e'tirofiga ko'ra, ushbu doston ko'p qirrali ma'no va mazmun bilan boyitilgan bo'lib, undagi asosiy maqsad y yetti hikoyatda o'z ifodasini topgan. Buning sababi ijodkor tanlagan hikoyat so'zlovchilar sayr-u sayohat ishiga mohir bo'lgan, dunyo ko'rgan musofir-darveshlardir. Shu bois doston ijod etilgach, shoir uni «Sab'ai sayyor» - y yetti kezuvchi, sayr qiluvchi deb nomlaydi.

Alisher Navoiy «Sab'ai sayyor»ining yana bir o'ziga xos muhim jihati qoliplovchi hikoya sanalgan Bahrom va Dilorom ishqiy sarguzashtlarining y yetti hikoya bilan san'atkorona bir butunlik hosil qilishida namoyon bo'ladi. Unga ko'ra, aysh-ishrat, mayxo'rlik va ovga berilgan shoh Bahrom dashtda musavvir Moniyni uchratib qoladi. Moniy Xojasi chang chalishda mashhur bo'lgan parichehra Diloromni Xitoy davlatining bir yillik xiroji evaziga sotmoqchi ekanligini aytib, shohga kanizakning suratini ko'rsatadi. Bahrom suratni ko'rib qizga g'oyibona oshiq bo'lib qoladi va Xitoy mulkiga odamlarini yuborib bir yillik xiroj evaziga Diloromning vasliga erishadi. Bahrom mahvasi bilan birga ov qilar, uning qo'lıdan boda ichar, changda yoqimli

nag'malar chalgan suyuklisining san'atidan zavq-shavqqa to'lar, Xullas, vaqtini xushnudlik va baxtiyorlik bilan o'tkazar edi. Shu tariqa shoh Bahrom mamlakat, sipoh ishini unutadi, el-ulus unga malomat qila boshlaydi. Yaqinlari shohni bu ko'ngilsizliklardan voqif qilishadi. Hukmdor Dilorom singari parichehralar vasliga erishish uchun podshohlik vosita ekanligini o'ylab «tarki ishq etgali» bahona qidira boshlaydi. Mahvashi bilan ovga chiqqan shirakayf shoh qarshisida hozir bo'lgan kiyikni qanday otishni undan so'raydi. Dilorom kiyikning ikki oyog'ini band etib, keyin uni bo'g'izlashni taklif qiladi. Bahrom otgan dastlabki o'q kiyikning bir oyog'idan o'tib ikkinchisiga qadalishi natijasida o'ljaga tuzoq qo'yiladi. Keyingi o'q bilan shirakayf hukmdor kiyikni bo'g'izlaydi. Bahrom sevgilisidan maqto'v kutadi, biroq Dilorom bir ish bilan muntazam shug'ullanishning natijasi shunday bo'lishini bildiradi. Shoh g'azablanadi. Uning holatidagi o'zgarishni ko'rgan Dilorom misol tariqasida o'zi chang chalganida, barchaning hushi og'ib qolishini aytadi. Hukmdorning qahr-g'azabi yanada alangalanadi va sevgilisining boshini kesishni buyurmoqchi bo'ladi. Biroq atrofida gilarlarning ayol kishiga tig' ko'tarish mumkin emasligini ma'lum qilishi Diloromning joniga oro kiradi. Bahromning bo'yrug'i bilan Diloromni o'z sochlariga bog'lab dashtga tashlab ketadilar. Saroyga qaytib tong ottirgan shoh ma'shuqasini so'raydi. Bo'lib o'tgan voqealardan xabar topgach, qilmishidan iztirobga tushadi, hatto, o'zini o'ldirmoqchi bo'ladi, biroq shohlik g'ururi yo'l qo'ymaydi. Bahrom o'zini idora etolmay ikki kun hushsiz yotadi. O'ziga kelgach, Diloromni izlashga tushadi. Shoh sahro dan sevgilisining na o'ligini va na tirigini topa oladi. Chodir qurib o'sha yerda tunashga to'g'ri keladi. Bahrom dahshatli tunni Diloromning siymosini ko'z oldiga keltirgan holda cheksiz sahro va uzun tun bag'ridagi chodirda o'tkazadi. Hukmdor sevgilisini qo'msaydi, vijdon azobida qiynaladi, o'zini-o'zi urib ingraydi, nihoyat, tongga yaqin hushidan ketadi. Bahromga tobe shohlar va beklar sarosimaga tushib ulug' hukmdorni shahardagi bir boqqa olib keladilar. Uning muhlik- halok qiluvchi ishq, zolim firoq azobidan jismu aqli omon qolmaydi:

**Gah-gahi cheksa erdi nolai zor,
Jismi zori topar erdi ozor.
So'zi ichra yo'q erdi hush asari
Yo'q edi o'z degonidin xabari.
Xaylida kimda-kim bor erdi bilik,**

Borcha yig'lab yuvdilar ondin ilik (10, 129).

Arkoni davlat to'rt yuz tabibni chaqirib Bahromni davolash lozimligini aytadilar. Hakimlar shoh ishq dardiga muhtalo bo'lganini ma'lum qilishadi. Ularning fikricha, ishq dardi — o't, tabib muolajasi esa — xasdir. Bas shunday ekan, o'tni xas bilan daf etib bo'lmaydi. Shunday bo'lsa-da, jidd-u jahd bilan Bahrom jismiga sihat kirishi ilinjida hukamo sa'y-harakatda bo'ladilar. «Ikki yil tarki xo'rd-u tob aylab, Ish saranjomig'a shitob aylab» qilingan tabiblar muolajasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shoh Bahromning savdoyiligi ancha barham topadi. Hukmdorni bu darddan yanada xalos etish uchun hakimlar taklifi bilan y yetti iqlim podshohi y yetti qasr bunyod etishga kirishadi. Shoh Bahromning o'zini avvalgidan ham sog'lom his qila boshlaydi. Ulkan imoratlar qurib bitkazilgandan so'ng, tabiblar maslahati bilan Moniy ularni y yetti rangda nihoyatda maftunkor qilib bezaydi. Shoh Bahrom ulardan zavqlanib kundan-kun dardini unuta boshlaydi. Uning tamomila sog'ayishi uchun qasrlarni bezash ishlari nihoyalangach, y yetti iqlim shohi o'zlari qurdirgan y yetti qasrda qizlarini joylashtirishlari, shoh Bahrom haftaning har kunini bir qasrda xursandchilik bilan o'tkazib, y yetti go'zalni o'z nikohiga olishi maqsadga muvofiq deb topiladi.

«Sab'ai sayyor» dostonidagi qoliplovchi hikoyaning so'nggi bobi mana shu o'rinda nihoyalaniib, asarning asosiy qismini tashkil etuvchi y yetti musofir hikoyatlariga o'rin beriladi. Shanba kuni qora qasrda hinduvash go'zal harir kiyimlarda shoh Bahromni qarshi olib, hukmdorga e'zoz ko'rsatadi. Tabiblar boshqa iltifotni ta'qiqlashgan edi. Buni mahvash bilardi. Kech bo'lgach, u o'z pardasiga nihon bo'ladi. Podshoh uyqusizlikdan aziyat chekadi. Duch kelgan musofirni keltirishni mulozimlariga buyuradi. Birinchi iqlim yo'lidan kelgan musofir insoniyat baxt-saodati uchun muhim hisoblangan birodarlik, insonparvarlik va baynalmilallik g'oyalari ilgari surilgan Farrux bilan Axiy haqidagi hikoyatni so'zlaydi. Yakshanba. Sariq qasr. Zarbob kiyimlar kiygan Bahrom sariq libos kiygan rumlik go'zal bilan oltin qadahda sariq may ichib, zo'rg'a kunni kech qiladi. Rumdan tashrif buyurgan musofir Zayd zahhob (Zayd zargar) sarguzashtlarini hikoya qiladi. Shu tariqa dushanba kecha yashil qasrda shahrisabzlik musofir «Sa'd», seshanba kecha gulgun qasrda tarozlik musofir «Jo'na va Mas'ud», chorshanba kecha moviy qasrda shoh Bahrom huzuriga kelgan musofir «Mehr va Suhayl», payshanba kecha sandal (qoramtir-sarg'ish) rangli qasrda tashrif buyurgan musofir «Muqbil va Mudbir», nihoyat, juma kecha kofuriy

(oq) qasrda Xorazmlik musofir «Dilorom» hikoyasini soʻzlab beradi. Shunday qilib, shoh Bahrom firoqida oʻrtanayotgan sevgilisi Diloromning taqdiri bilan bogʻliq maʼlumotlarni Xorazmlik sayyoh hikoyasidan bilib oladi. Ulugʻ shoir bunday yoʻl tutish bilan qoliplovchi hikoyat va ichki hikoyatlar orasidagi yaxlitlikni taʼminlagan boʻladi. Natijada Bahrom va Diloromning ishqiy sarguzashtlari bilan ijodkorning oʻquvchiga taqdim etmoqchi boʻlgan tayanch gʻoyaviy niyatlarini oʻzida mujassamlashtirgan y yetti hikoyat oʻzaro butunlik hosil qiladi. Xamsanavislikda dong taratgan Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy dostonlarida esa asarning qoliplovchi qismi bilan hikoyatlar oʻrtasidagi bogʻliqlik mavjud boʻlmay, ular mustaqil voqealar tizimidan tashkil topgan alohida asarlarga oʻxshab qolgandi.

Alisher Navoiy «Sabʼai sayyor»da ulugʻ salafarlari asarlarini yuqori baholab, shu bilan birga ularning dostonlaridagi haqiqatdan yiroq boʻlgan baʼzi lavhalarga ham oʻzining munosabatini bildirdi. Avvallo, ustozlar badiiy tafakkurining mahsuli boʻlgan Bahromda «moyai dard»-insonga xos boʻlgan haqiqiy sevgi mavjud boʻlmasa-da, uni ishqaro tengsiz deya eʼtirof etilishi shoir eʼtiroziga sabab boʻladi:

**Biri bukim yoʻq anda moyai dard,
Qildilar ishq soʻzidin ani fard (10, 54).**

Ulugʻ shoirning ikkinchi eʼtirozi «Haft avrang» va «Hasht behisht»da qalamga olingan baʼzi lavhalarining hayotiy emasligi bilan bogʻliq:

**Yana biri buki anda baʼzi ish,
Zobiran nomunosabat tutmish (10, 54).**

Nizomiy Ganjaviy dostonida toʻrt yil Noʻmon qoʻlida Yamanda tarbiyalangan Bahrom ustozining tavsiyasiga koʻra, Eronda Munzir bilan bahavo tepalikda qasr qurish uchun joy izlaydilar. Buyuk binokor Simnor «Havarnaq» («Ichkilik ichadigan joy») qasrini bunyod etadi. Bu ulkan imoratni tomoshasiga kelgan Bahrom ilgari umuman kirmagan xonada boʻlib, y yetti goʻzal qizning suratini koʻradi. Keyinchalik Bahrom mana shu y yetti iqlim shohining qizlari uchun y yetti qasr qurdiradi. Amir Xusrav Dehlaviy dostonida esa haddan tashqari ovga berilib ketgan Bahrom Goʻrni poytaxtga qaytarish uchun y yetti qasr bunyod etib, ularning har birida y yetti goʻzal joylashtiriladi. Alisher Navoiy har ikkala asardagi qasrlar qurilishi lavhasi shoh Bahromning aysh-ishrati tasviri uchun keltirilganligi, shuningdek, y yetti malikaning Bahromni uxlatish uchun afsona soʻzlashlari tabiiy emasligini qayd etadi. Shoir salafarlari talqinidagi odat-u sifati gʻaflatda boʻlgan Bahromning uxlashi

uchun afsonaga hojat bormi, deya o'rinli ta'kidlaydi:

**Anga xud g'afflat o'ldi da'b-u sifat,
Uyqusig'a fasona ne hojat?(10, 55)**

«Sab'ai sayyor» dostonidagi qasrlar qurilishi, ularning Moniy tomonidan y yetti rangda bezatilishi, shuningdek, ularda y yetti iqlim shohlari qizlarining joylashtirilishi hamda y yetti musofir hikoyati Bahromning ishq dardi — savdoyilikdan xoli bo'lishi va Diloromning keyingi taqdiridan voqif etilishiga xizmat qildiriladi. Demak, Alisher Navoiy talqinidagi Bahrom ustoz xamsanavislar dostonidagi bosh qahramondan farqli o'laroq ishq-muhabbat nuqtai nazaridan Diloromga befarq bo'lolmaydi. Undagi «moyai dard», shohni savdoyilikka duchor etuvchi sevgi maishatparast va xudbin hukmdomi chinakam oshiq maqomiga ko'taradi. «Haft paykar» va «Hasht behisht» dostonida tasvirlangan nodon Bahrom vasfiga ortiqcha berilgan ijodkorlar Alisher Navoiyning yana bir e'tiroziga sabab bo'ladi:

**Kim munungdek iki vahidi zamon,
Har bir o'z vaqtida faridi zamon.
Buyla nodon uchun yozib avsof,
Anga qilg'aylar o'zlarin vassof.
Madhini behisob yozg'aylar,
Balki mavzun kitob yozg'aylar.
Har bir ul nazmida ko'rub ko'p ranj,
Qilg'ay o'z «Panj ganj»idin bir ganj.
Oллоh, Oллоh, ne ganj bo'lg'ay bu!
Sarbasar elga ranj bo'lg'ay bu!
Bo'la olmas bu ish magar bu tavr
Ki, desang ul iki yagona davr.
Baski, ustod edilaru komil,
Bo'ldilar g'arralig' bila g'ofil (10, 55-56).**

Alisher Navoiy «Xamsa»sining o'zagini insoni komilning jismoniy-ma'naviy balog'atiday hamma zamon-u makonlar uchun birday qadrlil bo'lgan mavzu tashkil etar ekan, muallif har biri hajman, mazmun-u mohiyatan bir dostoniga teng keluvchi «Sab'ai sayyor» tarkibidagi she'riy qissalarda o'sha mavzuning muayyan olmos qirralarini yoritishni niyat qiladi. Shoir dostonida o'sha qissalar hayot atalmish doshqozonda obdon pishgan, har birining ibratli sarguzashtlari mavjud bo'lgan musofir darveshlar tilidan keltiriladi. Shanba kunini zohiriy va botiniy g'alayonlar og'ushida o'tkazgan Bahromning tun zulmati

yaqinlashganidan dilxunligi ortib boradi va u mulozimlarga jahongashta bir qissaxon topishni buyuradi:

Kim yo'luqsa, manga keltursunlar,

Baytul-axzonima etursunlar.

Kim, necha nukta oshkor desun,

Sarguzashtin fasonavor desun (10, 140-141).

Shoh Bahromning bu farmoni oliysi ijro etildi va dunyo ko'rgan, olam bo'ylab takror safar-u sayohatlarda bo'lgan jahongashta musofir uning huzuriga keltiriladi. Ana shu musofir Bahromga Axiy va Farruxlarning ibratli hayot sarguzashtlari haqidagi qissani so'zlab beradi. Sarandib poytaxti bo'lgan, Hind-u Xitoy va Kashmirga qadar hukmi o'tadigan davlat podshohi Jasratxon qirq yildan ziyodroq hukmronlik qilgan, yoshi saksondan oshgan, adl-u amniyat yo'lini tutib saltanat surgan inson. Shohning behisob boyligi, farovon mulki, havas qilgudek, taxt-u baxti bor. Ammo ko'nglidagi yagona armoni—taxt vorisligini ta'min etuvchi farzandi yo'q. Jasratxonning munojot-u iltijolari ijobat bo'lib, keksaygan chog'larida Farrux ismli o'g'il ko'radi. Shahzodalarga xos tarbiya ko'rib kamolga etgan Farruxga keksa va donishmand otasi mamlakat taxtini ishonib topshirishni ixtiyor etgani asarda quyidagicha tasvir etilgan:

Yoshi seksong'a tegru yetmish edi,

Ko'nglidin umr zavqi ketmish edi.

Istar erdi tirikligida o'zi,

Yorumoq o'z charog'i birla ko'zi,

O'g'lig'a mulk-u taxt-u tojin ham,

Hind molin, Xito xirojin ham,

Beribon yuz tafoxxur aylar edi.

Lek Farrux tanaffur aylar edi (10, 142-143).

Doston muallifining mayli Farrux tarafida. Shuning uchun uni himoya qiladi. Farruxning qalbi saltanatni xushlamay turibdi. Uning faqrga moyilligi baland. Faqr-saltanatning ziddi. Xoksorona turmush, jismoniy-botiniy tahorat, ma'rifat zinapoyalari orqali haqiqatning nurli olamiga kirib borish—faqr yo'lining bekatlaridir. Farrux tabiatida shunday ishtiyoq makon tutdi. Faqr — tariqat ostonasi. Tariqat esa ishqning kuydiruvchi olovlarida jizg'anak bo'lib, poklanish, ma'rifat sharobidan sarxushlik orqali qalban-ruhan asliyatga qaytishdir. Ana shu jarayon badiiy asarlarda turfa ramziy-majoziy manbalarda namoyon bo'ladi. Ma'shuqa vasli qo'l ostidagi buyum, do'kondagi mato emas. Shundan-da, kimdir unga yetadi, kimgadir u mutlaqo nasib qilmaydi. Alisher Navoiy Farruxni

ana shunday murakkab, g'oyat ziddiyatli bir olam bilan yuzlashtirib qo'yadi. Tunlardan birida Farrux tush ko'radi. U olamon oqimida suzib yuribdi. Katta tuya, uning ustida to'rt tomondan qora parda bilan o'ralgan taxtiravon. Osmon gumbazini eslatuvchi taxtiravon to'rt tarafga mushku anbarning muattar hidlarini anqitib o'tmoqda. Bexosdan ko'tarilgan shamol tufayli qora parda ko'tarilib, quyoshday shu'la sochuvchi sohibjamolning qiyofasi ko'rindi. Ayni manzara Farruxning sabr-u qarorini oldi. Noz uyqu quchog'idagi quloqlariga «Bu yer Quddusdur»-so'zlari kiradi. Uyg'onib ketgan Farrux ruhiyatidagi inqilobiy o'zgarishlar ana shu nuqtadan boshlanadi. Ulug' shoir o'z suyukli qahramonini saroy doirasidan, toj-u taxt tashvishlaridan «yulib olib» katta va oddiy insonlar hayoti qo'riga otadi. Albatta, Farrux uchun bu azobi alim. Biroq ulug' shoir uni oldindan shunday tirikchilik tarziga tayyorlaydi. Bunday jarayonning ibtidosi faqr yo'lining intihobida ko'ringan edi. Faqr-ozga qanoat, dabdaba-yu hasham, kibr-u havo, birovlar mehnatidan foydalanish kabi holat-hodisalardan saqlanishdir. Farrux dunyo ko'rish bahonasi bilan otasidan ruxsat oladi. Biroq u tanho emas. Atrofida mulozimlar, sarbozlar, xizmatkorlar... Ayni jihatlar ishq yo'lga ziddir, chunki ishq mardlikni, mayl-xoxishni, tarafayn intilishni xush ko'radi Zar va zo'r aralashadigan nuqta uchun musaffo ishq begona. Ulug' shoir Farruxni ana o'sha qurshovdan tabiiy va ishontirarli tarzda qutqazish uchun vosita izlaydi. Asarda berilgan ikkinchi tush tasviri ana shu vazifani ado etadi. Farruxning ikkinchi tushida u borishi lozim bo'lgan makon ta'kidlanadi: «Muroding taxtiravonda ko'rganing sohibjamol bo'lsa, bu yerlarda yurma, Halabga bor», -degan ovoz uning quloqlari ostida aks-sado beradi. Halab — katta, serodam shahar. Biroq unda ichimlik suvi tanqis. Ehtimol, jug'rofiy jihatdan shundaydir. Ammo Alisher Navoiy uchun Farruxni o'z qurshoviga olgan odamlardan xalos qilish shart. Shuning uchun ulug' shoir kitobxonni ikkilantirmaydigan chora izlaydi. Vaziyatni hisobga olgan Farrux kunning tun pardasi ortiga o'tishini kutadi. Hamma uyquga ketgach, qog'oz-qalam olib, sheriklariga maktub yozadi. U endi boshiga ishq savdosi tushganligini ham yashirmaydi. Hamrohlik qilganlari uchun ularga minnatdorchilik bildirib xayrlashadi. Farrux shu yerdan shohona liboslariga vido aytadi. Qora namatdan tikilgan kiyimda shahar ko'chalari bo'ylab sayohatini davom etadi. Farruxning sheriklari uyg'ongach, uning maktubi orqali bo'lgan voqeadan xabar topishadi. Uni izlashning befoyda ekanini his etgan qo'shin va mulozimlar Sarandibga qaytib ketishadi. Bir necha kunlik

ochlik, tashnalik va ruhiy iztiroblar o'zini ko'rsatib qo'yadi. Farrux madorsizlikdan Halab shahridagi musofirxonalardan birida yotib qoladi:

**Shahr aro po'ya urdi ko'y-bako'y
Telba yanglig' yugurdi so'y-baso'y.
Oqibat kunji gulxani topti,
Yotib o'zga palosini yopti.
Garchi gulxan kuli makoni aning,
Lek do'zax o'tida joni aning.
Anga bu hol soldi kofir ishq,
To ne qilg'ay ishini oxir ishq (10, 151).**

Halabda Axiy ismli boy-badavlat kishi yashaydi. To'g'ri, bu gavjum shaharda sarvat-u hashamatli insonlar va saxovatpeshalar ko'p, ammo ular Axiy emas. Uning o'zgalardan butkul farq qiladigan fazilati — oliy darajadagi javonmardligidadir. Akademik A.P.Qayumov ta'biri bilan aytganda: «Axiyda muruvvat va futuvvat mujassam» («Ishq vodiysi chechaklari», 194-bet). Shundan bo'lsa kerak, u har kuni erinmay shahar musofirxonalari bir-bir aylanadi, muhtojlarga himmat qo'lini cho'zadi. Axiy uchun bunday odat- qalb ehtiyoji. Ana shunday «sayr»lardan birida taqdir Farrux bilan Axiyni uchrashtirib qo'yadi:

**Xojae bor edi Halabda g'aniy,
Mehmondorliq shior-u fani...
Ko'ngli behad rahim-u tab'i saxiy,
Shahr xalqi ichinda oti Axiy...
Go'yi ul kun Axiyi sohib xayr,
Shahr atrofini qilur edi sayr.
Kim, buzug'ni vatan qilib Farrux,
Qo'ydi idbor tufrog'l uza ruh...(10, 154-155)**

Shunday qilib, Axiy behol Farruxni odamlari bilan uyiga olib keladi, hammomda cho'miltirib, toza kiyimlar kiyintiradi. Kechki ovqat va suhbatlar jarayonida musofir yigitning yuragida o'tli bir dard borligi, u o'sha azobda qovjirayotgani seziladi. Biroq Farruxdan biror gapni aniqlashning imkoni bo'lmaydi. Tajribali Xoja yo'l izlaydi va nihoyat, uning xayoliga bir reja keladi. Axiy Farruxni gapirtirish uchun sharobdan foydalanadi. Maydan sarxush bo'lib qolgan musofir yigit sevgi dostonini boshlaydi. Muloqot jarayonida aytilgan belgilarni o'z xonimida ko'rgan Axiy ruhiy iztirobga tushadi, ammo bunday holatini mehmoniga bildirmaslikka harakat qiladi. Farrux bilan muloqotini tugatib, mehmoni uyquga ketganidan so'ng, o'z xonasiga kirgan Axiy jufti haloli bilan suhbat quradi. O'z Axiysini joni

dilidan sevgan sohibjamol erining so'zlaridan hayratga tushadi:

Chekdi gulrux nafir ila faryod,

Ki: « Nedin mundog' aylading bedod,

Ne ko'rub manga bu sitam qilding?

Qismatim to abad alam qilding!» (10, 165).

Axiy xotini bilan muomala-munosabatini davom ettirar ekan, uning to'la roziligini kutmasdan umr yo'ldoshiga taloq beradi. She'riy qissa qahramonining bunday raftori har qanday kitobxonni ham hayratga solishi tabiiy. Chunki Sharq xalqlari uchun ayol mo'tabar xilqatdir. Chindan ham eri ishtirokida ayolning husn-u jamolini maqtash, unga nisbatan ortiqcha harakatlar qilish ayanchli fojialarga yo'l ochib berishi turgan gap. Axiy ham mo'min, unga ham bu talablar begona emas. Ulug' shoir bizning dilimizda kechayotgan tub holatlarni takror va takror aql-u farosat mezonida tortib, zaruriy toshlarni qo'yishga ulgurgan.

Asarda Axiyning ichki ruhiy kechinmalari va xotini bilan bog'liq holatlarga doir nozik ishoralar bor. Biroq ushbu javonmardning tutgan yo'li oddiy insoniy munosabatlar doirasiga sig'maydi:

Jazm qildi Axiyi daryo dil,

Qaydin o'lg'onni xasta shaydo dil.

Dedi, fikr aylabon muruvvat ila,

Topti bu nuqtani futuvvat ila.

Kim: bu yanglig' g'arib-u ham oshiq,

Ishq tavrada bu sifat sodiq...

Menki oning g'amig'a qolurmen,

Dardi chora aylay olurmen.

Qilmasam, o'lsa, ul muruvvat emas,

Oni yaxshi muruvvat ahli demas (10, 162) .

Keltirilgan iqtibos bir qator savollarga dadil javob bera oladi. Axiy uchun tasavvuf — qismat. U shunchaki boy-badavlat, himmat-u karamni yashash dasturiga aylantirgan emas. Axiy ma'rifati baland, dunyo ko'rgan, hayotdagi har qanday hodisa (xoh yaxshi, xoh yomon) atrofida sovuqqonlik ila mushohada yuritish qobiliyatiga ega shaxs. Shuning uchun xotini bilan aloqador muammolardan u hayrat-u dahshatga tushmadi, esankirab qolmadi, chora izladi. Axiy tasavvuf olami talab-u tamoyillarini pishiq biladigan solikkina emas, o'sha nazariy ko'rsatmalarni o'z badanida sinovdan o'tkazishga qodir va shunday imtihonlardan dadil o'ta oladigan «daryo dil» inson. Birovga pichoq sanchishga qasd qilgan banda o'z jismiga hech bo'lmaganda, nina suqib ko'rishi lozim. Axiy — tariqatning ikki

katta jilg'asini bir o'zanga oqiza olgan solik. Futuvvat (borini bermoq) va muruvvat (boridan bermoq) uning ikki kaftida turgan. Muayyan sharoit shulardan qaysini talab qilsa, Axiy o'shasini qo'llagan. Farruxning dilidagi o'sha ruhiy holat borini ayamay berishni talab qilardiki, Axiy vaziyatni to'g'ri baholashdan tashqari, juda o'rinli qaror ham qabul qildi. She'riy qissa voqealari shu yo'sinda tabiiy, jonli davom etadi. Axiy o'z xotinini Farruxga shar'iy nikoh qilib beradi. Yetarli mol-mulk va yo'l anjomlarini hozirlab, kelin-kuyovlarni Sarandibga kuzatib qo'yadi. Farrux yodgor sifatida uning namat liboslarinigina olib qoladi. Yo'lda kuyov kelinning yuragiga qo'l solib ko'radi. Uning ko'zlaridan yosh o'rni qon oqayotganligini ko'rgan Farruxning taajjubi oshadi va kelin bilan jiddiy suhbatlashadi. Ana shu muloqot jarayoni anchagina jumboqlarni yechib beradi. Farrux bor haqiqatdan xabar topdi va uning Axiy va axiylikka bo'lgan sidq-u sadoqati yuz chandon oshdi. Farrux o'sha lahzada sadoqat shevasiga sodiq bu sohibjamolni o'ziga singil deb e'lon qildi va shunday munosabat boshlandi. Axiyning «omonati xiyonatsiz» muhofazaga olindi.

Farrux vataniga yetib bordi. Vorisiylik me'rosi — taxt unga nasib bo'ldi. Musofiratni boshidan kechirgan, dunyo g'alvalari-yu oddiy insonlar turmushidan ogoh bo'lgani uchun ham u davlatni adl-u amniyat, iymon-u insof, din-u diyonat talablari asosida shunday boshqarishni afzal ko'rdi. Farrux shoh tutingan singilni ham unutmadi, uning uchun maxsus qasr qurdirib, o'sha yerda farovon yashash tarzining barcha shart-sharoitlarini hozirlab berdi. Bularning hamma-hammasi shoirga ma'qul, ammo Farrux yo'lga qo'ygan boshqa bir fazilat mavjudki, doston muallifining bosh murodi ham shu edi:

**Axiy ishin shior aylab edi,
Tavrini ixtiyor aylab edi.
Mehmonxonai yasab oliy,
G'urabo andin o'lmayin xoli.
Goh o'lur erdi otlanib soyir,
Shahrning davrig'a bo'lub doyr (10, 172).**

Farrux tufayli Axiylik — muruvvapeshalik harakati Shom-u Halabdan to Hindiston-u Xitoyga qadar bo'lgan katta hududda shuhrat tutdi. O'z izdoshlarini topdi. «Sab'ai sayyor»dagi Farrux Alisher Navoiyning ma'naviy-ruhiy farzandi ekan, uning tomirlaridan navoiyona falsafa yo'g'rilgan qonning oqqanligi shak-shubhasizdir. Farrux axiyona sayrlaridan birida kutilmagan mo'jizaviy holat ustidan chiqdi:

„, Ushbu kunkim Axiyg'a erdi bu hol
 Sayr aro erdi shohi farruxfol.
 Ul buzuq sori chunki soldi nazar,
 Qildi o'z holi xotirig'a guzar.
 So'rdi ul yonki: «Ne g'arib erkin
 Ki, bu mehnat anga nasib erkin?»
 O'z palosini oshno ko'rdi,
 Notavone palos aro ko'rdi.
 Dedi: "Qo'p, ey g'aribi tiyra maosh!"
 Axiy uyg'ondi-yu ko'tardi bosh.
 Shahni ul tanidi-yu oni shoh,
 Otidin tushti shoh tortib oh.
 Shoh tushgan zamon Axiy qo'pti,
 Ul muni quchti-yu bu yer o'pti (10, 172).

O'z xotinini Farruxga nikoh qilib bergan, mol-u sarvat bilan yo'lga kuzatgan Axiy shahzodaning oshiqlik libosini (palosini), qora namatdan tikilgan kiyimlarini olib qolgan edi. Oradan bir muncha vaqt o'tdi, ancha suvlar oqib bo'ldi. Baxt qarshisida badbaxtlik hamisha shay turarkan. Omadsizlik omad payini qirqish ilinjida uni hamisha ta'qib qilarkan. Axiy bilan ham shunday bo'ldi. Shum raqiblarning qo'li baland keldi. Axiy fitna va g'urbatning qurboni bo'ldi. Halab podshosi uning mol-mulkini musodara qilib, o'zini o'limga mahkum etdi. Axiy sadoqatli do'stlari yordamida Halabdan jonini olib chiqishga ulgurdi. Axiy tomonidan o'z xotinining Farruxga nikoh qilib berilishi, iltifot va e'tibor bilan kuzatib qo'yilishi raqiblariga omad keltirdi. Yurt podshosi hech qanday taftishsiz fitnachilar gapini ma'qulladi va yuqoridagidek hukmni e'lon qildi.

Umrini inson ma'rifati yo'lida baxsh etgan Axiyni ham ulug' shoir balolar domiga tashlab qo'ymaydi va uni o'z muhofazasiga oladi. Farrux Axiyni ko'rishi bilan darrov uni taniydi va o'z og'ushiga oladi. U (Farrux) zamon podshosi edi. Uning Axiy bilan o'rtasiga tushgan ayriqliklardan bir necha yil o'tgan edi. Shularga qaramay, Farrux aslligini ko'rsatdi va Axiyga iltifot qildi.

Ishq dardiga chalilib, uning g'amidan tatiy boshlagan oshiq, albatta, qora libos (aksariyat oshiqlar pashmina) kiyadi. Maxsus g'amxonalarda o'sha iztiroblar "nashidasini suradi". Yana bir mumtoz manbalarda ommaviy holat ham yashab keladi. Dardmandning darddoshi, sirdosh-u homiysi timsoli vazifasida og'zaki hamda yozma badiiy adabiyotimizning

“sinashta va tanish” timsollari harakat qiladi. O’sha belgilar birinchi musofir hikoyati qahramonlari taqdirida ham namoyon bo’ladi. “Oyning o’n beshi qorong’u, o’n beshi yog’du bilan”, - deydi dono xalqimiz. Farrux esa o’sha zulmatni nurafshon etgan oy misol Axiy uni o’z panohiga oldi. Xotinini hech qanday xiyonatsiz, yangidan nikoh bilan unga qaytardi. Saroyidan nufuzli lavozim berdi. Sarandibda o’zini Halabdagidek his etmog’i uchun barcha shart-sharoitlarni muhayyo ayladi. Biroq Axiy egnidan qora libosini tashlamadi, sababi:

Qora rang elga toj-u torakdur,

Kim bu rang ichradur, muborakdur (10, 176).

“Sab’ai sayyor”dagi Zayd zahhob sarguzashtlariga bag’ishlangan ikkinchi she’riy qissada ulug’ shoir yurt hukmdorlarini nihoyatda sergak va hushyor, zukko va tadbirkor bo’lishga chaqiradi. Mamlakatni idora etishda ilm-u hunar ahlining madadidan foydalanishning afzalliklari, ayni choqda, podshohning e’tiborsizligi bilan shu ijtimoiy tabaqa vakillarining ba’zi nopok harakatlariga yo’l ochilishi natijasida saroy fisq-u fujur, adovat, qalloblik makoniga aylanishi haqida fikr yuritiladi. Zayd tabiblikda tengi yo’q shifokor. Falsafa bobida tengsiz faylasuf. Xullas, u har jihatdan usta va uddaburon inson. Uning yagona nuqsoni—hiylagarlik va firibgarlik bilan boylik orttirishga intilishidir. Ilm-u hunari bilan podshohning eng yaqin kishisiga aylangan Zayd hukmdordan ikki ming botmon oltin talab etib, ulkan taxt barpo etishga kirishadi. Zargar tabiatidagi nuqsonli illatlar g’olib kelib, bunyod etilayotgan oltin taxtning juda katta ichki qismi kumush bilan “bezatiladi”. Keyinchalik saroy a’yonlari Zaydning bu qilmishini fosh etishga tushishadi. Hukmdor taxtining yuqori qismidan o’rin olgan to’rt tovus qanotlarini yoyib, Humo qushi misol unga baxt-iqbol tilagandek soyabon bo’lardi. Taxtning pastki minoralarida joylashgan to’tilar esa: “Shohg’a kom o’lsun, Anga bu taxt mustadom o’lsun” deyishardi. Saroy ahli ikki to’tni almashtirib, ulardan biriga: “Taxt ro’kashdur”, ikkinchisiga esa: “Musannifi g’ashdur”, -so’zlarini o’rgatishadi. Shu tariqa Zaydning qallobligi fosh bo’lib, u zindonband etiladi. Ilm-u hunarini namoyish etgan va nafsini tiya olishi bilan tutqunlikdan ozod bo’lgan Zayd butparastlar vatani bo’lgan Qustantaniyaga yo’l oladi. Bu yerda butparastlikning rasm-u qoidalarini yaxshi o’zlashtiradi, buyuk diniy arbobga aylanadi. Ammo shu yerda ham u qallobligidan voz kechmaydi. Oltindan yaratilgan butlarni o’zi yaratgan temir butlar bilan almashtirib, ularni olib yurtiga qaytadi. Mamlakat hukmdori xastalanib yotgan edi. U Zaydni ko’rishni

istaydi. Zargar podshohi xazinasini o'g'irlangan oltin butlar bilan boyitib, uni kasallikdan forig' etadi va yana hukmdorning yaqin kishisiga aylanadi...

Uchinchi iqlimdan kelgan musofir "eshigi hojat ahlining vatani" bo'lgan Misrdagi badavlat bir kishining o'g'li Sa'dning ishqiy sarguzashtlari haqidagi qissani hikoya qiladi. Sa'd yashil kiyimli ikki musofirni o'z uyiga mehmon qiladi. Suhbat asnosida ulardan biri Kesh yoki Shahrisabz deb ataluvchi shahardagi bir ibodatxonada bir kecha tunagan kishiga ikki qush kelajagidan xabar berishini bildiradi. Ikkinchisi esa ko'rilgan tushdan so'ng nima qilishini bilmagan kishiga bir g'orda yashayotgan donishmand Faylaqus yordam berishini aytadi. Sa'd otasining fотиhasini olib yo'lga tushadi. Ibodatxonada tunaydi. Tongga yaqin uyquga ketgan Sa'dning tushida bir qush: "Kim nasibing pariy bo'lmish, Ki, yuzi mehri xovariy bo'lmish", -desa, sherigi: "Kim seni dev qilg'usidur asir, Solib ikki oyog'ingga zanjir", -deya ma'lumot beradi. Shundan so'ng, Sa'dni Shahrisabzga boshlagan musofirlar Faylaqus yashaydigan g'orga olib borishadi. Donishmand yigitning nomini, bu yurtlarga nima sababdan kelganligi, ko'rgan tushini Sa'ddan hech narsa so'ramay so'zlab beradi. Faylaqus o'z tarixini ham hikoya qiladi va yigitning taqdirida Shahrisabz shohining go'zal qiziga uylanishi uchun uch shartni bajarishi bitilganligini bildiradi. Faylaqusdan o'rgangan ilmlari asosida Sa'd Qatron nomli qora devni engadi, donishmandning savollariga javob beradi va o'ziga ro'ba-ro' kelgan sehgardan g'olib keladi. Shundan so'ng yigit yashil qasrda shahrisabzlik malikaga uylanib, baxtli hayot kechiradi. Hikoyatda ezgulikka da'vat, inson tafakkur olamini ma'rifat nurlari bilan yoritib, ko'ngil ozodaligini ta'minlash saodat asosi ekanligi, bunday ma'naviy kamolotga erishgan ustoz tadbirlarining afzalliklari kabilar badiiy ifodasini topgan.

"Sab'ai sayyor"dagi to'rtinchi hikoyat shoh Juna va cheksiz saxovat sohibi bo'lgan Mas'ud sarguzashtlariga bag'ishlangan. Dehli podshohi Junaning boyligi nihoyatsiz bo'lib, u huzuriga kelgan kishilarga saxovat ko'rsatishi, adolatli siyosati bilan mashhur edi. Qissada tasvirlanishicha, tog'-u toshlardan oshib podshohga meva olib kelgan bir muhtoj bog'bon Junaning unga bo'lgan munosabatidan ranjiydi, bundan xabardor bo'lgan hukmdor bog'bonga himmat ko'rsatadi. Bir kun shohning huzuriga kelgan mehmon unga g'ayri tabiiy bir ko'zguni tortiq qiladi. Uning g'aroyibli shundaki, kimki yolg'on gapirsa, ko'zguda uning yuzi qora bo'lib aks etadi. Mehmon oliyhimmatlik va saxovatda Junani tengi yo'q, deya ta'rif etadi.

Biroq mehmon podshohning talabi bilan oynaga yuzlanganida, uning yuzi qora rangda akslanadi. Shunda mehmon saxovatda Hotami toyni ortda qoldiruvchi Mas'ud haqida ma'lumot beradi. Juna Mas'udning uyiga mehmon bo'ladi. Uning oliyhimmatligi va mehmondo'stligiga qoyil qoladi.

Taroz viloyatining valiyi Jaypur zolim va pastkash inson edi. Juna tezda Jayurning o'rniga Mas'udni hokim qilib tayinlaydi. Alamzada Jaypur o'z noyibi Mallu bilan Mas'uddan o'ch olish payiga tushadi. Mas'udning uyida uyushtirilgan ziyofatdan so'ng, uyquga ketgan xonadon sohibini Mallu arqon bilan bog'lab shahar chetidagi bir chohga olib borib tashlaydi. Malluning go'zal, oy yuzli qizi Gulrux Mas'udni sevib qoladi. U sevgilisini chohdan ozod etadi. Voqealar rivojida Mas'ud Juna saroyiga borib qoladi. Hukmdor Jaypur bilan Malluni qatl etadi.

Hikoyatda oliyhimmatlilik va pastkashlik, insof va insofsizlik, adolat va zulm, to'g'rilik va munofqlik o'rtasidagi ayovsiz kurash qalamga olingan. Ulug' shoir mamlakat hukmdorlariga Junani, viloyat hokimlariga esa Mas'udni ibrat namunasi qilib ko'ratishga harakat qiladi. Asardagi g'ayri tabiiy ko'zgu timsoli hikoyatda ilgari surilgan yetakchi g'oyani o'quvchiga muayyan tarzda yetkazishda imkon yaratgan bo'lsa; Mas'ud Junaga tortiq qilgan jom, oy yuzli qiz va Gulgun laqabli oti saxovatpeshalikni ulug'lash hamda voqealar tizimining yaxlitlashuviga xizmat qildirilgan.

Beshinchi iqlimdan kelgan musofir mehr-oqibat, vafo-sadoqat, shijoat va qahramonlik g'oyalari ilgari surilgan Mehr va Suhaylning ishqiy sarguzashtlariga bag'ishlangan qissani hikoya qiladi. Adan mamlakatida Jobir ismli bir qaroqchi bo'lib, u dengiz sayohatiga chiqqanlarga zo'ravonlik ko'rsatish yo'li bilan katta mol-mulk sohibi bo'lishni odat qilgan edi. Kunlardan bir kun dengiz sayohatini ixtiyor qilgan Bihishti shahrining hokimi Navdarning sohibjamol qizi Jobirning tuzog'iga tushadi. Zolimning hujumidan omon qolgan Mehrning yaqinlari Jobir qarorgohiga keltiriladi. Kemadagilar orasida Zuhra (yulduz) misol go'zal qiz ham asir tushganini eshitgan Jobir Mehrni ko'rishni istaydi. Qiz uning huzuriga keltirilgach, qaroqchilar boshlig'i hushidan ketadi. Bu holat bir necha marotaba takrorlangach, Mehr qasrga eltib qo'yiladi, uning odamlariga esa vataniga qaytishga ijozat beriladi. Mehr Yaman shohi No'monning o'g'li Suhaylga unashtirilgan edi. No'mon Suhaylni dengiz yo'li bilan ko'p sovg'a-salomlar ortilgan kemada to'y kunini belgilash maqsadida Navdarning oldiga jo'natadi. Kema dengizda bo'ronga uchraydi. Keyinchalik Jobir boshliq qaroqchilar qarshiligiga duch keladi. Suhayl Jobirga qarshi mardonavor kurashadi, biroq Jobir hiyla yo'liga o'tib Suhaylni asir oladi

va uni birorta asir hali omon chiqmagan chohga tashlaydi. Farzandlarini zolim Jobirning asiri bo'lganini eshitgan Navdar quruqlikdan, No'mon esa dengizdan qaroqchilarga qarshi jangga kirishadi. Navdar o'rmonda bir go'zal kiyikni uchratib, uning ortidan quvib ketadi. Oqibatda shoh lashkaridan ayrilib, dushman qo'lga asir tushadi. Ulug' shoir shu lavhadan so'ng, "Sab'ai sayyor"ning bosh qahramoni, ovga mayli juda yuksak bo'lgan Bahrom va barcha shohlarga o'git bo'larli quyidagi satrlarni bitgan:

Shah tilar bo'lsa shohlik, qilmoq,
Sipahidin kerakmas ayrilmoq.
Shahni derlar sipoh birla shoh,
Shoh emasdur yo'q ersa anda sipoh.
Shahg'a xayl o'lsa fath aning ishidur,
Bir kishi Rustam o'lsa, bir kishidur,
Shahlig' oyinin aylabon zanbo'r,
Aylamas besipah sukunu murur.
Uchsa yolg'uz ko'rarga oq-u qaro,
Ne tafovut ulu yana bir aro.
Borsa shatranj shohining sipahi,
Ko'rki, bormu hisob ichinda shahi.
Chunki Navdar adug'a bo'ldi asir,
So'yдилar har ne kiyganin bir-bir (10,295-296).

No'moning kemalari ham dengizda to'fonga uchraydi. Bu tabiiy falokat No'monning kemalarini va sanoqsiz askarlarini dengiz tubiga olib ketadi. O'zining omon qolishiga ham ishonmagan No'mon Jobirga asir tushadi. Mehrning tadbiri bilan chohdan ozod bo'lgan Suhayl Jobir oldiga peshvoz chiqib: "Sen agar zohir etting itlikni, Men sanga ko'rguzay yigitliki", -deya dushmanini halok etadi. Shu tariqa adolat tantana qilib sevishtganlar visolga erishadilar. Navdar va No'mon mamlakatlari birlashtirilib uning taxti Suhaylga i'ro' topshiriladi.

Oltinchi iqlimdan kelgan musofir cho'l-u biyobonda ko'p yurib tajriba o'rttirgan, dili pok, ko'ngli ochiq, sabr-toqatli Muqbil, dengiz sayrida ustasi farang, biroq o'zining yolg'onchiligi, yaramas odatlari bilan kishilarga ziyon yetkazuvchi Mudbir haqidagi qissani so'zlab beradi. Baxtar nomli mamlakatdan Xovar yurtiga o'tlangan bu ikki yo'lovchi tabiati tamomila bir-biriga qarama-qarshi. Bu ziddik "Vodiy hamim" ("Qaynoq vodiy")dan o'tish jarayonida yorqin namoyon bo'ladi. Muqbil taqdiriga tan berib, sabr-toqat bilan Tangriga shukronalar qilib, toat-u ibodatni kanda qilmay manzil tomon davom etsa, Mudbir taqdiriga tan berish o'rniga falakdan

shikoyatlar qiladi, Tangriga shak keltiradi. Ular dengiz safarida to'fonga uchrab bir orolchaga borib qoladilar. Sandal daraxti ostidagi chashmaga cho'milish jarayonida Muqbilga Allohning inoyatidan bahramand bo'lish nasib etadi. U chashmada cho'milganda, pari misol bir qizni sevib qoladi. *Mudbirning tani esa chashma suvi haroratining yuqoriligidan kuya boshlaydi.* U yolg'onchilik qilmaslikka so'z berib, buloqdan suv ichgan edi. Yana yolg'onchilik qilsa, yorilib o'lishini bilardi. Biroq Mudbir eski odatidan voz kecha olmaydi. Ikki yo'lovchi dengizda sandal daraxtlari ortilgan ulkan kemaga duch kelishadi. Kemandagi odamlar ochlikdan halok bo'lishgan edi. Kema Xovar yurtiga yo'l oladi. Mamlakat podshohi oldida yolg'on gapirgan Mudbir yorilib o'ladi. Muqbil esa o'sha chashmada ko'rgani Xovar podshohining qiziga uylanadi. Hikoyatda kishilarni sabr-qanoatga undash g'oyalari ustuvorlik qiladi.

Yettinchi iqlimdan kelgan musofir shoh Bahromga bir tomondan, o'zi Xorazm o'lkasining mashhur sozandasi bo'la turib, taqdir taqozosi bilan bu yurtga kelib qolishining tafsilotlari, ikkinchi tomondan esa Diloromning sarguzashtlaridan bahs etuvchi qissani hikoya qiladi. She'riy qissadan ma'lum bo'lishicha, Xorazmga Xitoy savdogari chang chalishda mashhur bo'lgan kanizagi bilan kelganida, uning ovozi butun o'lkaga tezda tarqaladi. Xojaning mol-u dunyosi behisob, osmondagi oyga o'xshash go'zal, samodagi Zuhra misoli mashhur sozanda bo'lgan kanizagining ta'rifi so'z o'z. U chang chalib musiqaga jo'r bo'lganida, eshituvchilar jon berishga ham tayyor edi. Xorazm shohi ham bu qizning ta'rifi eshitib, uning kuyi va husn-u jamoliga mahliyo bo'ladi. Kanizakni sevib qolgan shoh oraga so'vchilar qo'yadi. Biroq qizning tarbiyachisi Xoja Haq uni davrning yagonasi va dunyodan toq o'tadigan qilib yaratganini ma'lum qiladi. Shoh esa qizning visoliga zo'rlik bilan erishishga harakat qiladi. Uni majburan haramiga olib keladi. Shunda qiz qo'lga changgini olib, shunday mungli bir kuy chaladikidiki, saroy a'yonlari va shoh uyquga ketadi. Bu hol bir necha bor takrorlanadi. Shoh oppoq kiyimli kanizak visoliga zo'rlik bilan erishish mumkin emasligini anglagach, Xojani ota, qizni esa singil sifatida qabul qiladi. Yettinchi iqlim yo'lidani kelgan musofir mashhur sozanda bo'lib, kanizakning san'atini eshitgan xalq Xorazm mashshog'iga bo'lgan iltifotini o'zgartiradi. Xorazm xalqi bazmlarining dostonnavozi bo'lgan mashhur sozandaning ishi kasodga uchraydi va u arz qilib Xoja hamda uning kanizagining oldiga boradi. Boshqa hunari yo'qligi, lozim topishsa, shu kanizakka shogird tushishini aytadi. Shunday qilib, o'zaro

ahdlashuvlardan so'ng, Xorazm mashshog'i kanizakdan musiqa sirlarini o'rgana boshdaydi. Kanizakning kuyida qandaydir dard, alam bor. U sozandadan tunlari afsona so'zlashni iltimos qilar, so'z firoq, hajar haqida ketganida o'ksib-o'ksib yig'lardi. Xorazm sozandasi kanizakning ko'nglidagi sirlarini bilishga harakat qiladi. Qiz esa, avvalo, taftishni bas qilishni taklif qiladi. Agar ko'nglida pinhon saqlangan siridan voqif bo'lishni juda istasa, bu o'lkadan bosh olib ketishga so'z berishini mashshoqdan talab qiladi. Shunday qilib, Diloromning Bahromga turmushga chiqqani, o'jarligi bois sahroda o'z sochlariga bog'lab tashlab ketilgani, uni ko'rishga kelayotgan Xojasi kanizakni sahroda hushsiz va holsiz bir ahvolda uchratgani, hushiga kelgach, Bahromdan uzr so'rash uchun uning oldiga borishni qanchalik talab qilmasin, Xojasi Xorazmga olib kelganini so'zlab beradi.

Shoh Bahrom yettinchi iqlim yo'lidani olib kelingan musofirdan Diloromning hayot ekanligi haqidagi xabarni eshitgach, shohligini ham unutib, afsona so'zlovchini quchoqlab oladi. Hukmdor tong otishi bilan Xorazmga borishga ahd qiladi. Biroq arkoni davlatining maslahati bilan Xoja va Diloromga maktub bitib har ikkalasini saroyga chorlashni ma'qul ko'radi. Shunday qilib, sevishtganlar qayta topishadi. Ular y yetti qasrda bazm uyushtirishadi lekin, y yetti darvesh hikoyasidan tegishli xulosa chiqarmagan shoh Bahrom yana ovga beriladi. U ovlagan jayronlarning terisi yer yuzini qoplaydi. Qonlari ariq bo'lib oqadi. Ko'k yuzini qoplagan bulutlardan tomayotgan yomg'ir selga aylanadi. Ov maydoni yumshoq, usti o'tlar bilan qoplangan botqoqlik edi. Jonivorlarning behad ko'p oqizilgan qoni bilan aralashgan yomg'ir suvlari botqoqlik yuzini ishg'ol qiladi va shoh Bahrom hamda uning hamrohlarini yer yutadi. Alisher Navoiy doston so'ngida shoh Bahromni tushida ko'rganligini o'quvchilariga so'zlaydi. Hukmdor shoirga nihoyatda yuksak ehtirom bilan munosabatda bo'ladi. Husayn Boyqaroni o'ziga o'xshashligini aytib, uning davlatiga xayr-saodat tilaydi. Bu bilan ulug' shoir shoh Bahrom qissasidan barcha podshohlar xulosa chiqarishi lozimligini ta'kidlaydi.

"Sab'ai sayyor" dostoni uchun asos bo'lgan hafta kunlari, ularga homiylik qiluvchi, qadimdan muqaddaslashtirilgan y yetti sayyora xos ranglar bilan qasrlarning bezatilishida o'ziga xos ramziy-majoziy ma'no "yuklangan". Taniqli adabiyotshunos S.Hasanovning "Navoiyning y yetti tuhfası"(Toshkent, 1991) asarida bu masalaga alohida e'tibor beriladi. Jumladan, shanba kuni Zuhul (Kayvon, Saturn) sayyorasi bilan bog'liq bo'lib, qasrning rangi Bahromning yurish-turishi-

barcha-barchasi shu rangda tasvirlanadi. Bu rang, avvalo, sevgilisidan ayrilgan shoh Bahromning musibatli kunlarini anglatga, dastlabki hikoya qahramonlari Axiy va Farruxlar uchun muruvvat, yaxshilik va saodatli hayot ramzidir. Bu bilan shoir inson axloqi, yurish-turishi uning taqdirini belgilaydi, degan g'oyani ilgari suradi. Shuningdek, qora rang yoshlik va baxt ramzi deya ham talqin qilinadi. Bunday xulosaga kelishda Axiy va Farrux sarguzashtlarining dostonidagi tasviri imkon beradi. Demak, shoir har bir rangning o'ziga xos ramziy-majoziy ma'no qirralariga alohida e'tibor qaratadi. Shoir qahramonlar ruhiy holatini yanada yorqinroq tasvirlashda, ranglarning ramziy-majoziy ma'no qirralaridan san'atkorona foydalanishda davom etarkan, bu uslubiga dostonning asosiy voqealar tizimining yakuniga qadar sodiq qoladi.

Yakshanba kuni Quyosh sayyorasi homiyligi bilan bog'liq bo'lib, shoir talqinida oltin rang tiniqlik, xursandchilik-olijanoblik ramzidir. Shuningdek, bu rangga xos bir oz o'zgaruvchanlik, tovlanish unga sharmandalik va nafrat uyg'otish ma'nolarining ramziy ifodasini ham beradi. Natijada dostonidagi oltin rang Diloromidan ajralgan hukmdorning ishq dardiga chalinib xastalanganligini anglatish bilan bir qatorda, ilm-u hunar ahlining ba'zi nuqsonlaridan bahs etuvchi Zayd zahhobning qallobligi, firibgarligini ifodalaydi. Dushanba kuni Oy sayyorasi bilan bog'lanib, shoh Bahrom yashil qasrda afsona tinglaydi. Yashil – tasavvufiy ta'limotga ko'ra, hayot ramzi sanaladi. Uchinchi iqlim musofiri tomonidan so'zlangan qissa qahramoni Sa'd ulug' piri Faylaqus o'gitlari asosida baxtli hayotga erishadi. Ayni choqda, bu rang samoviy mavjudotlar bilan bog'lanishni anglatadi. Shu bois Sa'd ikki musofir va uzlatda chekingan Faylaqusdan madad oladi. Shuningdek, bu hikoyat bilan shoir shoh Bahromni baxtli hayot uchun kurashga undaydi. Seshanba kuni Mirrix (Mars, Bahrom) sayyorasi homiyligida o'tadi. Shu bois shoh Bahrom shu sayyora rangi bilan bog'liq qizil qasrda kunni o'tkazadi. Bu rang qoliplovchi hikoyat qahramoni xastaligining avj nuqtasini ifodalaydi. Keyingi qasrlar bilan aloqador ko'k, sandal va oq rang hukmdor tanasidan kasallikning asta-sekin barham topa boshlaganini bildiradi. Shuningdek, ranglarning asta-sekin so'na boshlashi Bahrom hayotining so'nggi damlari yaqinlashganidan darak beradi. Ulug' shoir dostonida qizil rang ezgulik kuchlarining yovuz kuchlar ustidan qonli kurash bilan g'olib kelib, baxtga erishish ramzi sifatada qo'llanadi. Hikoyatdagi ezgulik kuchlari: Juna, Mas'ud, yovuzlik kuchlari bo'lgan Jaypur, Malluni hayot uchun kurashda mag'lub etadi. Chorshanba kuni Utorid (Merkuriy)

sayyorasi homiyligida o'tadi. Shoh Bahrom shu sayyora rangiga uyg'un bunyod etilgan moviy qasrda bazm uyushtiradi. Dostonda ko'k yoki moviy rang qandaydir bezovtalik va g'amgin holatni eslatadi. Bu shoh Bahrom ruhiy holatining beshinchi iqlimdan kelgan musofir qissasi qahramonlari zolim Jobir qo'lida tutqunlikda qolgan sevishtganlar Mehr va Suhayl iztiroblari bilan mushtarakligini bildiradi. Hikoyat davomida hukmdorlar juda ko'p lashkarlarining vafot etishi esa moviy rangning motam ramzi ekanligini dalillaydi. Mushtariy (Yupiter) sayyorasining homiyligida o'tadigan payshanba kuni shu samo yoritqichi rangi bilan aloqador sandal rangli qasrda shoh Bahrom uchun bazm uyushtiriladi. Sandal shifobaxshlik va xotirjamlik ramzi. Hovar mamlakati podshohi qizining sandal daraxtidan shifo topishida bunga ishora bor. Muqbilning har qanday holatda ham qanoat bilan xotirjam harakati uni baxtga eltadi. Mudbir esa fojiali o'lim topadi. Shoh Bahrom ruhiy kasallikdan asta-sekin tuzala boshlaydi, biroq uning axloqiy tuzalishi, aytilganlardan xulosa chiqarishi uning irodasiga bog'liq. Nihoyat, juma kuni sodir bo'ladigan voqealar Zuhra (Venera) sayyorasining hukmiga bog'liqligi bois uning rangi bilan aloqador kofuriy (oq) qasrda shoh Bahrom qissasi davom ettiriladi. Oq rang poklik va sofdillik ramzi bo'lganligi bois Bahrom uzoq ayriliqdan so'ng, Diloromning vasliga qayta etishidan darak beradi. Shuningdek, bu rang keksalik, inson hayotining poyoniga etishidan nishona tarzida ham talqin qilinadi. Shu bois o'zini axloqiy jihatdan tuzatishga iroda topa olmagan Bahromning hayoti fojiali yakun topadi.

Ko'rinadiki, ulug' shoir "Sab'ai sayyor" dostonida shoh Bahrom va Diloromning ishqiy sarguzashtlaridan bahs etuvchi qoli plovchi qissa hamda inson ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi y yetti hikoyatni yagona voqealar tizimiga ega bo'lgan yaxlit doston holida yuksak san'atkorona mahorat bilan ijod etgan. "Xamsa" ichidagi xamsa deya nomlash mumkin bo'lgan bu doston XVIII asrda yozma va og'zaki adabiyotimizda Bahrom va Gulandom turkumining paydo bo'lishi, XIX asrda qashg'arlik G'aribiy tomonidan «Shoh Bahrom va Dilorom», Umar Boqiy qalamiga mansub «Qissai haft manzari Bahrom» singari ko'plab asarlarning vujudga kelishiga zamin hozirladi.

9.6. "Saddi Iskandariy" – "Xamsa"ning xotimaviy dostoni. Asarning mavzu va g'oyalar olami, hikoyat va masallar tahlili

"Saddi Iskandariy" ("Iskandar devori")—Alisher Navoiyning adolatli va ma'rifatli hukmdor rahnamoligida markazlashgan davlat barpo etish,

xalq osoyishtaligi va yurt ma'murligini ta'minlash, o'zaro toj-taxt kurashlari, ixtilof-u nifoqlarga barham berish singari umumbashariy g'oyalari o'zida badiiy ifoda etgan dostonidir. Ulug' shoir "Xamsa" tarkibidagi boshqa asarlarida bu masalaga alohida e'tibor berib, Anushervoni odil, Sulton Muhammad Xorazmshoh, Shohi G'oziy, Chin xoqoni, Xusrav Parvez, Bani Omir va Hay qabilasi boshliqlari, Ibn Salom, Bahrom singari katta-kichik hukmdorlar obrazini ijod etdi. Mazkur asarlarda o'sha hukmdorlarning yaxshi a'mollari yuksak san'atkorlik bilan vasf etilgan bo'lsa, ularning tabiatidagi noqisliklar tanqid ostiga olindi. "Hayrat ul-abror" dostonida "Iskandarning y yetti iqlim mamolikini panjai tasarrufig'a kiyurg'oni va xoli ilik bila olamdin rixlat markabin surgoni" (14- maqolatdan so'ng keltirilgan hikoyat)ni ibrat namunasi qilib ko'rsatgan buyuk mutafakkir "Saddi Iskandariy"da odil va ma'rifatli, ma'naviy yetuk shoh obrazini Iskandar timsolida mujassamlashtirdi. Bu bilan shoir "Xamsa" tarkibidagi boshqa dostonlarida ilgari surilgan ijtimoiy-siyosiy qarashlarini "Saddi Iskandariy" dostonida yanada takomillashtirib, o'zi orzu qilgan hukmdorning mukammal obrazini asar qahramoni misolida badiiy tasvirladi.

Iskandar tarixiy shaxs bo'lib, u eramizdan oldingi IV asrda (356-323) yashagan buyuk jahongir Aleksandr Makedonskiyning Sharqdagi nomidir. Sharq xalqlari orasida bu ulug' sarkarda Iskandar Zulqarnayn, Iskandari Rumiy, Iskandar Maqdon nomlari bilan atalgan. Aleksandr nomi shu so'zga talaffuz jihatidan uyg'un "Iskandar" so'zi bilan ifodalangan bo'lsa, "Rumiy" va "Maqdon" uning vatanini anglatgan. "Zulqarnayn" Iskandarning ilohiylashtirish zaminida unga nisbatan berilgan sifat bo'lib, ikki shoxli degan ma'noni bildiradi. Manbalarda ma'lumot berilishicha, shoh juda qadim zamonlarda Yaqin Sharqda ilohiy qudratning timsoli sanalib, xudolar singari shoxli tarzda tasavvur qilingan. Aleksandr Makedonskiyning tarbiyasi bilan uning ustози Aristotel (Arastu er. av. 384-322) shug'ullangan. Eramizdan avvalgi 336-yilda otasi Filipp o'ldirilgach, Aleksandr Makedonskiy taxtga chiqadi. 26 yoshida Doro III ni yengib, Eronni egallaydi. Keyinchalik u Movarounnahr va Hindistonni zabt etadi. Dunaydan Hind daryosigacha bo'lgan katta hududda ulkan mamlakat barpo etadi, nihoyat, eramizdan avvalgi 323-yilda, 33 yoshida vafot etadi.

Aleksandr Makedonskiyning harbiy yurishlari haqida antik davr tarixchilaridan Arrian Flaviy va Plutarx asarlarida ma'lumot beriladi. Yunon tarixchisi Arrian Flaviy Iskandar haqidagi rivoyat-u afsonalarning vujudga

kelishi sababini uning jahongirlik yurishlarida ishtirok etgan askarlar faoliyati bilan bog'laydi. Unga ko'ra, Iskandar jangdan vataniga qaytayotgan askarlariga forslar va midiyonlarni, baqtriyaliklar va shaklarni, Kaspiy dengizga qadar cho'zilgan hududda yashovchi parfiyonlarni, xorazmiylarni va girknlarni qanday bo'ysundirgani haqida hikoya qilib berishni aytgan ekan. Hikoyachilar tarixiy ma'lumotlarga nisbatan taxayyul va uydirmaga ko'proq berilishlari natijasida bir qancha afsona va rivoyatlar vujudga kelgan. Keyinchalik XI-XII asrlarda Ovrupoda Iskandar haqidagi ritsarlik romanlari ijod etilgan.

Sharq yozma badiiy adabiyotida atoqli fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy ilk bor Iskandar haqida doston ijod etdi. Asarning bosh qahramoni «Shohnoma» tarkibidagi bir qator sosoniy hukmdorlarga bag'ishlangan dostonlardagi yetakchi obrazlardan keskin farq qilmaydi. Shoir buyuk jahongirga bag'ishlangan ushbu masnaviysida uning Doroga qarshi janggi, insonlarni ya'juj-ma'jujlardan xalos etish uchun g'ov qurishi singari lavhalar bilan Iskandarni adolatli va najotkor hukmdor qiyofasida tasvirlasada, sarkardaning ko'plab jangovor yurishlarining sababi, mohiyati va oqibatini ochib bermaydi. 1203-1211-yillarda ulug' ozar shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»i tarkibidan o'rin olgan «Iskandarnoma» dostonini ijod etib, xamsachilikda Iskandarning jahongirlik yurishlari va hukmronligiga bag'ishlangan alohida doston yozish an'anasini boshlab berdi. 1300-1301-yillarda Amir Xusrav Dehlaviy «Xamsa»sining so'nggi dostoni «Oyinai Iskandariy» ijod etildi. Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonini 1484-yilning sentabr-oktabr oylarida nihoyasiga yetkazdi. Bu ma'lumot taniqli adabiyotshunos B.Valixojayevning «Mumtoz siymolar» (Toshkent, 2002, 179-bet) kitobida bir necha dalillarga tayanilgan holda qayd etiladi. O'sha yilning 28-dekabrida Abdurahmon Jomiy «Xiradnomai Iskandariy» dostonini yozib tugatdi.

Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostoni uchun Iskandar Zulqarnaynning jahongirlik yurishlari tarixini asos qilib olsa-da, ulug' shoir asarida tarixiy Iskandar-Aleksandr Makedonskiydan tubdan farq qiluvchi yangi bosh qahramon obrazini yaratdi. Buyuk mutafakkir o'z davriga qadar yozma va og'zaki badiiy adabiyotning turli janrlarida sayqallashib, takomillashib borgan Iskandar obrazi va uning hukmronligi, jangovor yurishlarining badiiy lavhalaridan ijodiy foydalandi. Shuningdek, bu asar «Xamsa» tarkibidagi boshqa masnaviylarda ilgari surilgan yetakchi g'oyani takomillashtiruvchi, yaxlit janr hisoblangan «Xamsa»ning yakunlovchi dostoni bo'lgani uchun uning tuzilishi navoiyona badiiy

tafakkur bilan alohida mohiyat kasb etdi. «Saddi Iskandariy»da nazariy-axloqiy doston sanalgan «Hayrat ul-abror» va yaxlit voqealar tizimiga ega dostonlar «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab' ai sayyor» asarlariga xos tuzilishning o'zaro yaxlitlashuvi ko'zga tashlanadi. Dostonning asosiy voqealari Iskandarning tug'ilishi, Faylaqus uni valiahd deb e'lon qilishi, tarbiyalagan otasi (Faylaqus) vafotidan so'ng, Iskandarning taxtga chiqishi lavhalarini o'zida mujassamlashtirgan XV bobdan boshlanadi. Bu bob asar asosiy voqealari tizimining muqaddimasi sanaladi. Keyingi tartibda keluvchi har to'rt bob mazmunan bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, asarning alohida bir qismini tashkil etadi. Unda Iskandarning sarguzashtlariga oid biror bir lavhani tasvirlashdan oldin hukmdorning to'g'ri yo'l tutganini nazariy jihatdan asoslash uchun avvalgi uch bobda ma'lum bir masala xususidagi shoirning mulohazalari (maqolat, chunonchi, himmat, adolat avf xususida), uni tasdiqlovchi biror hikoya yoki masal va Arastuning ayni masalaga oid qarashlari keltiriladi. Asardagi har to'rt bobning dostonning bir qismini tashkil etishi Iskandar sarguzashtidan bahs etuvchi boblarning so'ngida keltirilgan lavhaga yakun yasovchi soqiy, mug'anniy va shoirning o'ziga murojaati o'rin olganligida ham ko'riladi.

Sakson to'qqiz bobdan tashkil topgan dostonning muqaddimasi sanalgan (asosiy voqealar badiiy tafsilotining boshlanishi nuqtai nazaridan) XV bobda Alisher Navoiy talqinidagi Iskandar tarixiy Iskandar-Aleksandr Makedonskiydan tamomila farqli ekanligiga ishora qilinadi. Ma'lumki, tarixiy manbalarda Iskandar Zulqarnaynning nasl-nasabi xususida turlicha ma'lumotlar uchraydi. Ba'zilar uni Eron shohi Doro II ning o'g'li desa, boshqa asar mualliflari jahongirning shajarasini Misr fir'avnlari borib taqalishini qayd etadi. Alisher Navoiy dostonidagi Iskandar esa asrab olingan farzand, uning nasl-nasabi ma'lum emas. Asarda tasvirlanishicha, shikordan qaytayotgan Rum-u Rus podshosi Faylaqus otining sarkashligi tufayli endigina tug'ilgan, yordam bo'lmagani uchun madorsizlanib chalajon holiga kelgan chaqaloqni qo'liga oladi. Unga Iskandar nomini berib, o'g'il va valiahd deb e'lon qiladi. "Hayrat ul-abror"ning "Adab dab'i"dagi bobida o'rta qo'yilgan talablarning amaldagi ijrosini Iskandarning jismoniy-ma'naviy shakllanish jarayonida ham his qilish mumkin. Iskandarga ta'lim va tarbiya berish uchun zamonasining eng zo'r donishmandlari jalb qilinadi.

Naqumohis olinda dastur edi,

Ki hikmatqa olamda mashhur edi (11,90).

Iskandar bilan Arastu hamsabiq edi. Uning ma'naviy-ma'rifiy shakllanish yillari ana o'shanday muhitda kechdi. U zamonasining yaktolari-allomai davronlaridan insonshunoslikni, Insonni qadrlash ilmini o'zlashtirdi. Tarafayn (ikki taraflama) sa'y-u harakatlar tufayli zamon Iskandari:

Bori ilm aro, o'yla, sobib kamol,

Ki, komil aningdek topilmoq mahol (11, 91)-

martabasiga ko'tariladi. Ulug' shoir asarlarining asosiy voqealari to'qimasiga talay hikmat va hikoyatlarni kiritganki, bu ayni badiiy yaratmalarning mantiqiy bo'liqligi, g'oyaviy mazmuni nuqtai nazaridan ta'sirchan bo'lishini ta'min etgan. Aytilganlar jihatidan «Iskandar va gadolikni ixtiyor etgan shahzoda muloqoti» tarzida nomlash mumkin bo'lgan she'riy hikoyat ahamiyatli. Mag'rib davlatlaridan birini o'z tasarrufiga olgan jahongir odatiga ko'ra o'sha yurt shohlaridan (yoxud o'sha hukmdorning avlodlaridan) biriga taxtni topshirishi kerak edi. Mulozimlari munosib nomzod topmay qaytishadi. Iskandarning takroran talablari oqibatida go'ristondan go'sha topgan, aftodahol kiyingan, hamma yog'i kir shahzodani uning huzuriga olib kelishadi. Iskandarning podshoning taxtni unga topshirish bobidagi urinishlari befoyda ketadi. Chunki shahzoda faqirlikni shohlikka almashtirishni istamaydi. Iskandar o'z qarorida turib olgach, shahzoda uning oldida quyidagi to'rt shartni ko'ndalang qo'yadi:

...Biri andin o'ldi hayoti abad,

Ki, yo'qdir aning intihosig'a had:

Yana bir: yigitlikka topmay xalal,

Qariliq bila bo'lmag'ay ul badal,

Yana bir g'inoyi muabbaddurur,

Ki, olinda iflosqa raddurur.

Yana: shodlig'kim, yo'q aning g'ami,

Adam bo'lg'ay ul surning motami (11, 102).

Tabiiyki, ushbu shartlarning ijrosi bir emas, minglab Iskandarlarining ham qo'lidan kelmaydi. Garchi Alisher Navoiy o'z Iskandariga jahongirlik bobida mag'lubiyatni ravo ko'rmasa-da, ammo ma'naviy-irfoniy olamda uni qo'llab-quvvatlash buyuk mutafakkirning ham qo'lidan kelmaydi. Gadolik — faqr yo'lini tanlagan shahzoda oldida ma'rifiy-ruhiy mag'lubiyatga duch kelgan Iskandarning tilidan quyidagilarni shoir tan oldiradi:

«...Ki bu dayr aro topsang ogohlik,

Sanga faqr berdi, manga shohlik.

Agarchi meni ayladi arjumand,

Sanga berdi himmatni mendin baland» (11, 103).

Alisher Navoiyning o'las "Xamsa"si uning yakuniy dostoni "Saddi Iskandariy"da hamon yechimini topmagan bunday jumboqlar benihoya ko'pdir. Tahlil etayotganimiz hikoyatdagi dastlabki savol Iskandarni dovdiratib qo'ygan edi. Iskandar huzuriga kelayotgan shahzoda ikki qo'lida ikki kalla suyagini ham ushlab kelgan edi. U qarshisida shohona salobat bilan o'tirgan Iskandarga ma'noli nigoh tashlar ekan, birinchi savolini o'rta qo'yadi: Kalla suyaklaridan qay biri shohniki-yu, qaysinisi gadoniki? Javob — sukut. Darvesh mantiqiy-ma'rifiy shiddatga zarb berar ekan, so'raydi:

«...Chu o'lganda birdur bu ikki mato',

Tiriklikda nevchun qilurlar nizo'» (11, 102).

Insoniyat avlodi qachon bu jumboqni ijobiy hal qiladi, yolg'iz Parvardigorgagina ayon, xolos. Alisher Navoiy Iskandar taqdiridagi ikki qutb — jismoniy (jahongirlik da'vosidagi janglar) va ma'naviy-ma'rifiy munozarani yonma-yon qo'yib badiiy ifodalashda davom etadi. Yurtda iymon-u adolat bilan hukmronlik qiladigan shohning bo'lishi shart. Ikkinchidan, badiiy adabiyotda yashab kelayotgan markazlashgan davlat g'oyasi borki, Alisher Navoiy ham unga xayrixohlik qiladi. Biroq bu boradagi kurashlar jangsiz kechmaydi. Jang — vayronalik, begunoh odamlar qonining to'kilishiga boisdur. Bunisi Alisher Navoiyga ma'qul emas. Asar davomida bir-biriga zid ana shunday tuyg'ular muallifni o'z iskanjasiga oladi. «Saddi Iskandariy»da o'shanday tang vaziyatdan nozik chiqib ketilgan o'rinlar bilan birga, ikkilanishlar, chalkashliklar ham ko'zga tashlanib qoladi. Mana, bir misol. Faylaqus saltanati zamonida Rum-u Rus davlati Eronga, Doroga ming tovuq tuxmi kattaligidagi olmos hajmida boj to'lar edi. Taxt Iskandarga o'tgach, u o'sha xirojni to'lamay qo'yadi. Doroning elchilariga u tuxum tug'adigan o'sha tovuqlarning o'lgani, endi yo'q, ular tarzida javob qaytaradi. Bundan darg'azab bo'lgan Eron tojdori bir chavgon shari, tayog'i va bir xalta kunjut berib, takror elchilarini yuboradi. Bu bilan Doro aytmoqchi: Sen hali bolasan, toj-taxt da'vosini qo'ya turib, chavgon o'ynab yur. Mening kunjut donalariday behisob qo'shinim borki, sen uning zarbiga tob berolmaysan. Elchilarni ramziy ashyolari bilan qabul qilgan Iskandar hushyorlik ko'rsatadi. U mulozimlariga bir to'da och tovuqlarni haydab kelishni buyuradi. Elchilar ko'z oldida xaltadagi kunjut tovuqlarga beriladi va bir necha daqiqada uning nom-nishoni ham qolmaydi. Chavgon tayog'i

va shar (koptok)ni Iskandar o'zicha talqin qiladi: Dunyo koptok (shar) singari aylana va yumaloq. Doro uning ixtiyorini menga qo'yib beribdi... Elchilar ko'rgan va eshitganlarini Doroga aytib berishadi. G'azab otiga mingan Eron podshohi Iskandar davlati ustiga qo'shin tortadi. Jang muqarrar, chiqmaslikning iloji yo'q. Iskandar ham mudofaaga otlanadi. O'rtada tog' tizmalari. Urushning boshlanishiga hali muayyan fursat bor. Iskandar xos yigitlari bilan tog' qullalaridan biriga chiqib, Doro qo'shinini kuzatadi. Ular mo'r-u malax singari behisob, keti ko'rinmaydi. Hayratga tushgan Iskandarni xayol o'z og'ushiga oladi. Shunday bir kayfiyatda uning ko'zi ikkinchi bir qulla ustida o'zaro urushayotgan kakliklarga tushadi. Biri – semiz, ikkinchisi – ozg'in. Kutilmagan hodisa yuz beradi, havoda bir burgut paydo bo'ladi va chang urib semiz kaklikni olib ketadi. Iskandar o'zicha fol ochadi: Semiz kaklik – Doro, ozg'ini – men. Uni burgut olib ketdi, g'alaba esa menda qoldi... Navqiron jahongir o'z qarorgohiga qaytadi, unga Eron tarafidan elchilar borligini ma'lum qilishadi. Iskandarning muloqotidan ma'lum bo'ladiki, Eron qo'shini sarkardalari shohga qarshi isyon ko'tarishgan va unga suiqasd qilingan. Iskandar elchi libosida Doro huziriga kirib boradi. (Keyinchalik ana shu lavha asosidagi hikoyat «Lison ut-tayr»ga kiritiladi). Eron shohi chindan ham tiriklikning oxirgi daqiqalarini boshidan kechirayotgan ekan. Iskandar o'zini tanishtiradi. Shu o'rinda ulug' shoir Doroning uch vasiyati badiiy talqiniga urg'u beradi: Menga qasd qilib, qonimni oqizgan sarkardalarni jazola. Chunki, men ularni bolaligidan tarbiyalab shu darajaga olib kelgan edim. Menga xiyonat qilgan bu nonko'rlar seni ham, albatta, aldaydi. Mening avlod-ajdodlarimga ozor berma, qizim Ravshanakka uylangin. E'tibor qiling, Alisher Navoiy juda katta nazokat ko'rsatadi. Har bir ishora-yu lavhaning hayotiy-shar'iy jihatlarini hisobga oladi. Bulardan eng asosiysi – kitobxonni ishontirish muammosiki, asarda uning yechimi ham yaxshi taassurot qoldiradi. Ana shu to'qimalarning barchasi sodir bo'lishi tayin bo'lgan katta xunrezlikka chap berishga qaratilgandir. Shunga yaqin manzara Kashmiring olinishida ham ko'zga tashlanadi. Badiiy adabiyotda Kashmir sehr-u jod-u vatani sifatida ham ma'lum.

Iskandar va uning qo'shini Kashmirda ajib bir to'siqqa duch keladilar. Shahar qal'asi shunday silliqki, uni hech narsa qilishning iloji yo'q. Alisher Navoiy tasviridagi Iskandar sarkarda, davlat arbobi, donishmand va valiy maqomiga etgan shaxs. U qo'lga kiritayotgan g'alabalarning tayanch omili ham bor. U tanho emas. Iskandar zabardast

olimlar qurshovida harakat qiladi, ularning maslahatlariga quloq tutadi. Kashmirning zabt etilishida ham shu manzara namoyon bo'ladi. Sehrli devorni ko'rgan olimlar Iskandardan uch kunlik muhlat so'rab, sabr qilishni maslahat ko'rishadi. Aytilgan muddatda katta miqdordagi toshni balandga va uzoqqa ota oladigan qurolni yasab berishadi. Uning yordamida Iskandar Kashmir tilsimini ochadi va bu shaharni qo'lga kiritadi. Shu yurt podshosi Malluning qizi Mehrinozga uylanadi. Qarang, bu o'rinda ham asar muallifi o'z Iskandarini himoya qila oladi. «Saddi Iskandariy» dostonining markazida turgan bosh masala Ya'juj va Ma'jujlarning insoniyat boshiga soladigan qironining oldini olishga xizmat qiladigan sad (to'siq) – devorni bunyod etishdir. Aslida bu mavzu sayyorligining teran tomirlari Qur'oni karimdan boshlanadi. Ayniqsa, ilohiy kitob «Qahf» surasining 83-98-oyati karimalari ayni mavzu uchun g'oyaviy asos vazifasini ado etgan. Shu gapni Alisher Navoiy dostoni haqida ham aytish mumkin. Mulohazalarimizni dalillash uchun «Qahf» surasi 94-96-oyati karimalarini nazardan o'tkazaylik: «Ular: «Ey Zulqarnayn, shak-shubhasiz, (shu tog'lar ortidagi) Ya'juj va Ma'juj (qabilalari) yer yuzida buzg'unchilik qiluvchilardir. Bizlar senga bir (miqdor) to'lov to'lasak, biz bilan ularning o'rtasiga bir sad chekib (bir to'g'on qurib) berurmisan?-dedilar. U «Zulqarnayn aytdi: «Parvardigorim menga ato etgan (saltanat) sizlar beradigan (mol-dunyodan) yaxshiroqdir. Bas, sizlar menga (mol-dunyo bilan emas, balki) kuch-quvvat bilan yordam beringlar, men sizlar bilan ularning o'rtasida bir devor bino qilay. Sizlar menga temir parchalarni keltiringlar. To (temir parchalari) ikkala tog' bilan barobar bo'lgach, (Zulqarnayn: «Bosqonlar bilan) dam uringlar»,-dedim. Bas, qachon u (temir-tersaklarni qizdirib) o't qilgach (eritgach) dedi: «Menga eritilgan mis ham keltiringlar, uni (temir parchalarning) ustidan quyurman» (Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima. 213-bet). Sharq xalqlari adabiyoti tarixida yaratilgan deyarli barcha Iskandarnomalarda Ilohiy kitobdagi shu lavhalar asos vazifasida keladi. Jumladan, «Saddi Iskandariy»da ham ikki tog' oralig'ida Ya'juj va Ma'jujlar yuradigan yo'l ustida haybatli yoysimon (qilichsimon) devor barpo etiladi. Turli metall qotishmalaridan qad rostlagan devorning o'sha maxluqlarga qaragan yuzasi oqish-kulrang ma'danlar bilan silliq qilib pardozlanadi. Bular – ramz. Insoniyat tafakkurining yovuzlik yo'lini to'sish bobidagi chorasi, kashfiyotidir. Qay zamonlar uchun bunday sadlar – to'siq-u to'g'onlar o'zining ramziy «burchi»ni bajarib, insoniyat qalbiga dalda berib kelgandir.

Alisher Navoiy o'z Iskandari uchun XV asr sharoitida inson aql-u zakovati qodir bo'lgan barcha mo'jiza-yu ezguliklarni ravo ko'radi, biroq uni haddan ziyod taltaytirib ham qo'ymaydi. Dunyoning baqosizligi, foniyligini unga har daqiqada eslatib turadi. Arastu bilan qilgan muloqotlari orqali ana shu tuyg'uni uning shuuriga singdira boradi. Ayni balog'at yoshida (o'ttiz uchda) uni o'lim bilan ro'baro' qilib qo'yadi. Ulug' shoir Iskandarning achchiq qismati orqali insoniyatga dahshatli haqiqatni yana bir karra ravshan ko'rsatadi.

Azal kotiblari belgilagan lahzalar yetsa, na mol-dunyo, na mansab-u saltanat, na suyangan tog'laring joningga oro kirolmaydi. Sen dunyodan to'ymagan ko'zlaringni jovdiratib ketasan, ular esa (mol-dun-yo va hokazolar) chapak chalib qola beradi! Iskandari Maqduniy bilan ham shunday bo'ldi, qazosi yetganini his qilgach, uning ko'zi ochildi, ammo endi kech edi. Jahongir shundagina afsus qildi:

Ne qilg'on xayolim bori xom emish,

Havas jomi ko'nglumga osxom emish (11, 522).

O'shanday lahzada onasini (tutingan onasi Bonuni) esladi. O'sha mushti par nazdida farzandlik burchini ado eta olmaganidan nadomat chekdi. Undan rozi-rizolik tiladi, gustohliklarini afv etishini o'tindi:

Demon qilsam erdi o'g'ulluq sanga,

Qabul aylasam erdi qulluq sanga (11, 523).

Bunday holat-hodisalar inson avlodi peshonasida naqsh topgan bitikka o'xshaydi. To'rt muchasi sog', ishi avjida, kuch-quvvati to'lib-toshib yurgan paytlarida inson xudbinlik, hirs-u havas etagida yuradi. Boshi yostiqa yetgach, afsus tortadi. Iskandar bilan ham shunday bo'ldi. Ulug' shoir tili bilan aytganda: «Necha sarvari baxti farxundasan, Alar bandadur, sen dog'i bandasan», ha, ba'zan ma'naviy-ma'rifiy dunyosi boy odam ham bandaligini unutib qo'yar ekan, chunki o'rtadagi (Alloh bilan orif o'rtasidagi) hijob yo'qolgan emas, ma'naviy-ma'rifiy shakllanish jarayoni maromiga yetmagan. Iskandar ham qalbida shunday bo'shliq borligini tuydi... Dostonda ular jahongirning onasiga (tug'gan emas, tarbiyalagan enagasi) yozgan maktubida alam va dard bilan ifodalanadi. O'sha jonso'z maktub oxirida esa Iskandarning vasiyatlari beriladi. «Hayrat ul-abror»da ular ayrim lavhalar shaklida keltirilgan bo'lsa, «Saddi Iskandariy»da uning bafurja tasvirini ko'ramiz.

Iskandarning ancha keng shuhrat tutgan bu vasiyati uch banddan iborat. U onasiga murojaat qilar ekan, ta'kidlaydi: «Boshim uzra ko'p iztirob aylamang, Jahonni azodan xarob aylamang». Masalaning bu

qabilda qo'yilishi shar'iy talablarga to'la mos keladi. Negaki, islomiy ta'limotga ko'ra, odamning tug'ilishi Xudoning berishi, uning o'limi Yaratganning bandasini o'z huzuriga da'vat etishi, olishidir. Falsafiy-mantiqiy jihatdan tug'ilish muqarrar ekan, o'lim ham haqdir. Iskandarning ikkinchi vasiyati mulozimlariga qaratilgan va she'rdagi ifodasi quyidagicha:

Qiling naql jahd-u jidd aylab bori,

Skandarni Iskandariya sori.

Tiriklikda ul yer edi ma'manim,

O'lum vaqti ham aylangiz madfanim (11, 526).

Ostona, kindik qoni tomgan zamin parchasi –Vatanning boshlanishidir. Odamiyligi bor, o'zini qadrlay oladigan inson uchun o'sha go'sha mo'tabar sajdagohdir. Iskandarning vasiyatida ana o'sha muborak tuyg'u ustuvor. U–ibrat maktabi. Iskandarning uchinchi vasiyati – falsafiy-mantiqiy teran. Uning zamirida Alisher Navoiyning yurak nidosi ham yashirin. U zamon, zabon, makon nuqtai nazaridan sarhad bilmaydi. Iskandarona–navoiyona bu ibratnoma–pandnoma butun insoniyat avlodiga qaratilganligi, umumbashariyligi bilan ham ahamiyatlidir.

«...Chiqoring bir ilgimni tobutdin,

Hamul nav'kim rishta yoqutdin.

Ki el solib ul sori hayrat ko'zi,

Ne hayrat ko'zi, balki ibrat ko'zi:

«Bu panjaki, barmoqlari chekti saf,

Jahonni jahon ahlidin urdi kaf.

Kafi ichra oldi jahon kishvarin,

Bar-u bahrning la'l ila gavharin.

Chu urdi ajal ilgi tabli rahil,

Baqo bo'ynig'a soldi habli rahil.

Jahondin shal ilgi misoli borur,

Nechukkim, chinor ilgi xoli borur.

Angakim, madadkor bo'lg'ay bilik,

Jahon shug'lidin bori chekkay ilik» (11,526-527).

Hikmat maqomidagi bu gaplar Iskandarning tilidan aytilayotir. U oddiygina podshoh emas, deyarli butun jahonni o'z tasarrufiga olgan hukmron. U mol-u dunyosi, dur-u javohirotnining son-sanog'i, hisob-u kitobini bilmaydi. Uning diydalari yer-u suv osti-usti ajoyibotlariga to'yib-to'yib boqdi. Uch yurtning uch sanamini og'ushiga olib, aysh-

ishrat ham surdi. Tobutdan qo'lni, ochiq panjalari bilan chiqarib qo'yish xalqimizda qasam bilan barobardir. Qaysidir jiddiy orzusi ushalmagan insongina bu fano dunyosidan ochiq ko'z yoxud qo'l bilan armonli ketadi. Ulug' shoir ularni biladi. Kitobxon yuragida shunday shubha kechmasin uchun vasiyat so'ngidagi bayt ilova qilingan. Darvoqe, aytilganlar Iskandarning armoni emas, o'ttiz uch yillik umr sabog'ining qaymog'idir. U—chaqiriq, u—da'vat, u— ibrat, u—jahongirdan qolgan yodgorlik. Zero, hech bir boylik ma'naviy-ma'rifiy zahiraday bardavom emas. Alisher Navoiy «Xamsa»si ana shunday umumbashariy g'oyalarni badiiy ifoda etganligi bilan qimmatlidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Xamsa ijod etish uchun «Panj ganj»ning qanday xususiyatlari bu adabiy janrga xos bo'lgan me'yor sifatida belgilandi?

2. Sharq xalqlari adabiyoti tarixida Shayx Nizomiya izdoshlik qilish an'anasi qanday yo'nalishlarda davom etdi?

3. Alisher Navoiy «Xamsa»si va uning yaratilishi tarixiga doir nimalarni bilasiz?

4. «Hayrat ul-abror»dan keltirilgan maqolat va hikoyatlarning mazmun-mohiyati, g'oyasi nimalardan iborat?

5. Ulug' shoir «Farhod va Shirin» dotonini ijod etarkan, uni yangicha tarhda yaratish niyatini qanday tamsillar vositasida badiiy ifoda etgan? Xuddi shu holat «Layli va Majnun»da qanday bayon etiladi?

6. Alisher Navoiy «Farhod va Shirin» dostonida ulug' salaflarining ijodiy tajribasiga qanday munosabat bildiradi? Ularning Xusrav, Shirin va Farhod muhabbati mojarolaridan bahs etuvchi dostonlari xususidagi turkiy xamsa ijodkorining e'tirozlari nimalardan iborat?

7. «Farhod va Shirin» dostonidagi yetakchi obrazlarning ramziy-majoziy xususiyatlarini izohlang.

8. Layli va Majnun dardchil ishqiy-sarguzasht mavzuining tarixiy asosi va tadrijiy takomili xususida nimalarni bilasiz?

9. Dostondagi («Layli va Majnun»dagi) tun va tush lavhalarining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlang.

10. Layli va Majnunlarning pok sevgisi haqidagi mushohadalarinigzni bayon eting. Majnunning Ka'ba ziyorati tafsilotlari lavhasini sharhlashga harakat qiling.

11. Shoh Bahromning ishqiy sarguzashtlari mavzuining tarixi va tadrijiy takomili haqida gapirib bering.

12. «Sab'ai sayyor» dostonining Shoh Bahrom ishqiy sarguzashtlariga

bag'ishlangan shu mavzudagi boshqa asarlardan jiddiy farqlanuvchi jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

13. Dostondagi ("Sab'ai sayyor"dagi) hukmdorlar obraziga oid fikrlaringizni bayon eting.

14. Dostondagi hikoyatlar, qasrlarning ranglari bilan qoliplovchi hikoyatning qanday bog'liqlik jihatlari mavjud?

15. Shoh Bahrom obrazi «Xamsa» tarkibidagi Farhod va Majnun obrazlaridan qaysi jihatlarga ko'ra farqlanadi? Shoir "Sab'ai sayyor"da oshiqlik va shohlik haqidagi qanday falsafiy qarashlarini bayon etadi?

16. "Sab'ai sayyor" dostonidagi tush lavhasining ijtimoiy ahamiyati nimalardan iborat?

17. Iskandar haqidagi afsona va rivoyatlarning keng tarqalishini qadimgi tarixchilar qanday izohlashadi?

18. "Saddiy Iskandariy"ning nomlanishida qanday majoziy ma'no mujassam? Uni boshqa dostonlar nomlari bilan qiyosiy izohlashga harakat qiling.

19. "Iskandar va gadolikni ixtiyor etgan shahzoda muloqoti"da qanday umumbashariy muammolar xususida fikr yuritiladi?

20. Iskandarning adolatli shoh ekanligi dostonidagi qaysi lavhalarda o'z ifodasini topgan? Ulug' jahongir vasiyatining mohiyati nimalardan iborat?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

«Panj ganj»ga to'la javobiya yozgan shoirlar. «Panj ganj»ning ayrim dostonlariga javob yozgan shoirlar. «Panj ganj» dostonlarini erkin—ijodiy tarjima qilgan shoirlar. Ibrohim Adham va Robiai Adviya. Shoh G'oziy va zoli zar. Hotami Toyi va o'tinchi chol. No'shiravoni odil. Farhod. Shirin. Chin xoqoni. Mulkoro. Moniy, Boniy, Qoran. Ajdarho, Axriman dev, «temir paykar». Suhaylo. Xizr alayhis-salom. Suqrot. Mehinbonu. Xusrav Parvez. Buzrug Ummid. Makkora zol. Sheruya. Bahrom. Layli. Majnun. Hay va Bani Omir qabilasi boshliqlari. Ibn Salom. Navfal. Zaydi zahhob. Shoh Bahrom. Dilorom. Jasratxon. Farrux. Axiy. Sa'd. Juna. Mas'ud. Mallu. Jaypur Mehr. Suhayl. Navdar. No'mon. Jobir. Muqbil. Mudbir. Faylaqus. Iskandar. Arastu. Doro. Bonu. Ravshanak. Mehrinoz. Lo'baynti chin. Manjaniq. Usturlub.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 7-11-tomlar. Toshkent: «Fan» 1991-1993. (Izoh: Ushbu manbalarga murojaat

etilganda, qavs ichida jildi va sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanildi).

2. Abduqodirov A. Tasavvuf istilohlarining qisqacha izohli lug'ati. Xo'jand-1997, 96-bet.

3. Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. Maqolalar to'plami. Toshkent: «Fan», 1993.

4. Alisher Navoiy «Xamsa»si (maqolalar to'plami). Tadqiqotlar. Toshkent: «Fan», 1986, 144-bet.

5. Axmedov T. Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni. Toshkent: «Fan», 1970.

6. Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003, 129-185 betlar.

7. Vohidov R., Mahmudov M. Ma'naviyat — komillik saodati. Toshkent: «Ma'naviyat», 1997.

8. Vohidov R., Mahmudov M. Iymon — qalb gavhari. Toshkent: «Ma'naviyat», 1999.

9. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. G'.G'ulom nomidagi ASN. Toshkent 1974.

10. Erkinov S. Navoiy «Farhod va Shirin» va uning qiyosiy tahlili. Toshkent: «Fan», 1971. Yana «Farhod»ning vorislari va «Shirinning» izdoshlari. «Fan va turmush», 1976, 8-son, 10-11-betlar.

11. Polyakova E. Bir sevgi fojiasi. «Guliston». 1976, 7-son, 28-bet.

12. Qayumova A. «Hayrat ul-abror» talqini. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi ASN., 1977; Yana «Farhod va Shirin» sirlari. Toshkent-1979; Yana «Ishq vodiysi chechaklari» Toshkent: G'.G'ulom nomidagi ASN., 1985, 256-bet.

13. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent: «Fan», 1996.

14. Hasanov S. Navoiyning y yetti tuhfasi. Toshkent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot—matbaa birlashmasi, 1991.

X - BOB “LISON UT-TAYR” FALSAFIY MASAL DOSTON

“Lisonut tayr”(“Qush tili”) Alisher Navoiy hayotining so‘nggi yillarida ijod etilgan falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta’limiy doston bo‘lib, unda Haq, Borliq va Inson munosabatlariga doir ulug‘ mutafakkirning teran mushohadalari badiiy in’ikosini topgan. Shoir asarning hamd bobida Tangri taoloning buyuk yaratuvchanlik xususiyatlarini vasf qilar ekan, Allohning butun olamni vujudga keltirishdan ko‘zlagan maqsadi Inson ekanligini quyidagi satrlarida badiylashtiradi:

**Ofarinishdin qilib inson g‘araz
Oni aylab xalq ichinda beavaz
Ko‘nglin oning maxzani irfon qilib,
Ul tilism ichra o‘zin pinhon qilib (12, 9).**

Ulug‘ shoir dunyoqarashiga ko‘ra, Allohning olamni yaratishdan maqsadi inson bo‘lgani bois uni butun yaratilqlar orasida beevaz, ya’ni tengsiz qilib vujudga keltirdi. Odamning ko‘nglini irfon-tafakkur bilan olamni anglash xazinasiga aylantirgan buyuk Tangri o‘zini mana shu ko‘ngil tilsimi ichra yashirdi. Demak, inson ulug‘ Yaratuvchini o‘z ko‘nglidan izlamog‘i, ishq o‘ti, dard kuli bilan poklanib shaffof holga kelgan ko‘ngil ko‘zgusida jilvalangan Alloh jamolini ko‘rish baxtiga muyassar bo‘lmog‘i lozim. Buning uchun riyozat bosqichlaridan sabot va matonat bilan o‘tib, ma’naviy komillik rutbasiga ko‘tarilish talab etiladi. Yuksak badiiy salohiyat sohibi bo‘lgan Alisher Navoiy olamdagi eng oliy mavjudot sanalgan insonga ilohiy ne’mat sifatida in’om etilgan ong, shuur va fikrlash qobiliyati ilm bilan uning ko‘nglini yanada ma’nan boyitishni, natijada Alloh sifatlarini o‘zida mujassam qila boshlagan ko‘ngil bilan Yaratuvchi orasida ruhan birlik hosil bo‘lishini qushlar tilidan majoziy tasvirlaydi. Sharq xalqlari adabiyotida mavjud bo‘lgan bunday adabiy tajriba Alisher Navoiyni maktab ostonasiga endi qadam qo‘ygan davrlaridanoq o‘ziga oshufta qilgan edi. Ulug‘ shoir hijriy qamariy hisob bilan 60 yoshga to‘lganida, ana shu ruhda yozilgan Shayx Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonini bolalik davridayoq yod olganini e’tirof etadi (12, 293–297).

Fors-tojik adabiyotining yirik namoyandasi Fariduddin Attor 1148-1151- yillar orasida Nishopur yaqinidagi Kadkana qishlog‘ida tavallud

topgan. Uning asl nomi Muhammad bo'lib, shoir otasi Abubakr binni Ibrohimdan meros qolgan attorlik do'konida faoliyat ko'rsatgan va tabiblik bilan shug'ullangan. Fariduddin Attor juda ko'plab ilohiy –irfoniy mohiyat kasb etuvchi asarlar hamda bir qator g'azal va qasidalar muallifidir. Manbalarda shoirning 1219-1221-yillarda vafot etganligi qayd etiladi.

Alisher Navoiy "Lisonut tayr"da Fariduddin Attorning vahdat (Alloh bilan birlashish) sirlari tavsiriga bag'ishlangan nazm va nasrda ijod etilgan adabiy merosini juda yuksak baholaydi. Shoir olamdagi dengiz va konlarda bor narsalar Attor do'konida (ijodida) ham yuzlab mavjudligini e'tirof etadi. Eng muhimi, "Mantiq ut-tayr" muallifi asarlarida insonni tubanlik botqog'idan poklovchi g'oyalar o'zining badiiy ifodasini topgan:

**Odami tab'ini jahl aylab zalil,
Har yamon axloqdin qilsa alii.
Bo'lg'oli zoyil har andoq illati,
Bu do'kon ichra muhayyo sharbati (12, 28).**

Alisher Navoiy dostonidagi ulug' salafiga bag'ishlangan bobda Fariduddin Attorning "Musibatnoma"si ko'ngilga tushgan musibatga taskin berishi, "Ilohiynoma"si ilohiy sirlarning tugal sharhi ekanligi, "Ushturnoma" ("Tuyanoma")sida har xil nozik ma'nolar go'yo nortuyalar kabi tizib qo'yilganligi, "Lujjai hiloj" ("Umr bulog'i") asaridagi ma'no durlarining har birining qiymati butun bir mamlakat xirojiga tengligini bayon etadi. Shuningdek, shoirning qasida, g'azal va ruboiylariga yuksak baho beradi hamda "Nasr ila chun tazkira mavjud etib, Avliyo arvohini xushnud etib" baytida Fariduddin Attorning "Tazkirat ul –avliyo" asarini nazarda tutadi. Alisher Navoiy shoirning nomlari keltirilgan asarlari qanchalik tahsinga sazovor bo'lsa, uning "Mantiq ut -tayr" dostoni ham shunchalik e'zozga arzigulik ekanligini ta'kidlaydi va Shayx ruhidan madad olib shu yo'sinda asar yozish niyatini bayon qiladi.

"Lison ut-tayr" dostonining xos xususiyatlari haqida ko'pgina olimlar, jumladan, E.E.Bertels, V.Zohidov, N.Mallayev, B.Valixojayev, A.Hayitmetov, Sh.Sharipov, N.Komilov, R.Vohidov, H.Ne'matov, M.Mahmudov, I.Haqqul, S.Olim kabilar ilmiy tadqiqotlarida o'z munosabatlarini bildirishgan. Asarni eski o'zbek yozuvidagi dastlabki tanqidiy matn holidagi nashri (Toshkent:"Fan,"1965) Sharofiddin

Eshonxo'jayev tomonidan amalga oshirildi. Kril yozuvimizdagi nashri (Alisher Navoiy. Asarlar. 15-tomlik, 11-tom, T:"Fan,"1965) ham Sh.Eshonxo'jayev sa'y-harakatlari bilan chop etildi. O'lkamizda milliy istiqlol shabadalari esa boshlagan davrlarda "Lisonut tayr"ga munosabat ancha o'zgardi. Adabiyotshunos V.Rahmonov asarning asl matnini (ilmiy tanqidiy nashr asosida) "O'zbek adabiyoti bo'stoni" rukni ostida keng o'quvchilar ommasiga taqdim etdi. Unda olim "Ko'ngillar hamrozi"nomli so'zboshisi bilan ishtirok etib, dostonning nashri, o'rganilishi tarixi haqida teran mulohazalarini bayon etdi. Alisher Navoiy "Mukammal asarlar to'plami"(20-tomlik)ning 12-jildi "Lisonut tayr"ga bag'ishlangan bo'lib, uni ham sharh-u izohlar bilan Sh.Eshonxo'jayev nashrga tayyorladi (Toshkent:"Fan,"1996).

"Lisonut tayr" 193 kichik bobdan tarkib topgan bo'lib, dostonning 13 bobi an'anaviy muqaddimani tashkil etadi. Unda hamd, munojot, na't, chahoryorlar: Abu Bakr Siddiq , Umari Foruq, Usmon Zunnurayn, Hazrati Aliga bag'ishlov va hikoyatlar hamda Shayx Fariduddin Attor madhiga o'rin berilgan. Asarning asosiy voqealar tizimi 14-bobdan boshlanadi. Kunlarning birida guliston, dengiz, o'rmon va sahro qushlari o'z guruhlari bilan bir yerga jam bo'lib majlis qiladilar. Ular muhabbat bilan kuy kuylab, yana osmonga parvoz qilmoqchi edilar. Chunki bu bazmda ularning o'rinlari belgilangan emasdi-da. Shu bois qushlar orasida nizo chiqdi. Bu kelishmovchilikning sababi tojidorlar poygohda qolib, tojsiz qushlar to'rga chiqib o'mashgani, hunarlilar o'rnini hunarsizlar egallab olgani va to'rdagilar quyida joylashgan qushlarga nopisandona munosabat ko'rsatganlari bo'ldi. Ular sodir bo'lgan bunday mojaroni qizg'in muhokama qildilar hamda insof-u diyonatli, yaxshi tartib o'rnatiladigan va adolatli podshoga muhtoj ekanliklarini ma'lum qildilar. Qushlar orasidagi g'avg'o-to'polon va uning muhokamasi ishtirokchisi bo'lgan Hudhud (Popishak) aql nuridan bahramand, boshini to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi toj bezab turgan, sharaf-u izzati yuksak qush edi. U shoh izlab, uni topa olmay, hayron bo'lib turgan qanotli jonivorlar davrasiga devonavor kirib Qof tog'ida yashovchi Anqo, butun olamda Simurg' nomi bilan shuhrat topgan zoti oliy qush haqida so'zlaydi:

**Borcha olam qushlarig'a shoh ul,
Holingizdin mo'-bamo' ogoh ul.
Ul yoqin sizga-u siz ondin yiroq,**

Vasl anga oyin, vale sizga- firoq.
Har parida yuz tuman rangi ajib,
Lek har rangida yuz naqshi g'arib,
Naqsh-u rangidin xirad ogoh yo'q,
G'ofil erkonga xirad ikroh yo'q.
Kim xirad idrokidin afzundur ul,
Mundin idrokig'a topmas aql yo'l.
Siz tushub ul shohdin behad baid,
Ul yoqinroq sizga min hablil varid.
Har kishi bo'lsa tirik ondin yiroq,
Ul tiriklikdin o'lum ko'p yaxshiroq (12, 33).

Qushlar Hudhudning so'zlaridan shodlanib, Simurg' haqida surishtira boshlaydilar. Shunda Hudhud Simurg'dan ba'zi nishonalar so'zlaydi. Keyin uning tunda Chin shahri uzra parvoz etgani, Simurg' parvozidan butun shahar yorishib, xalq beshuur bo'lib qolgani, podshoh qush qanot qoqqanida, bir pari yerga tushib bu par butun Chin mamlakatini hasham-bezakka o'rab yuborganini bayon qiladi. Simurg' haqida afsona eshitgan qushlar tabiatida shavq o'ti alangalana boshlaydi va ular bunday shohdan ayri yashash mumkin emasligini tushunib yetishadi. Hudhud qushlarni Simurg'ni izlashga targ'ib etadi va To'ti, Tovus, Bulbul, Qumri, Kaklik, Tazarv (Tustovuq), Durroj (Qirg'ovul), Shohboz (Lochin), Shunqorga alohida-alohida murojaat qilib, ularni Simurg' vasliga erishishga chorlaydi.

Hudhud qushlarni ishq sirlaridan voqif qildi. U vasl va hijron haqida so'zladi. Qushlarga o'zlarining hijronda qolganliklari malol kelib, ular vasl haqida shirin xayolga berildilar. Qanotli jonivorlar bu yo'lda qanchalik mashaqqat-u azob bo'lmasin, barchasiga bardosh berib shoh oldiga borishga qaror qilishdi. Qushlar keng samo uzra parvoz qilib ulug' maqsad yo'lida qanot qoqa boshlaydilar. Bir necha kun ko'kda katta jamoani tashkil etib, ko'ngildagi ezgu niyatga yetish ilinji bilan harakatlanayotgan qushlar bir sahrodan uchib o'tishadi. Yo'lda juda ko'p qiyinchiliklar, ranj-u alamlar ularga yuzlanadi. Odatiy hayot tarzining o'zgarishi qushlarni toliqtiradi. Ular o'zlari nochor ahvolda ekanliklarini Hudhudga bildiradilar. Hudhud qushlarni to'plab bir vodiya qo'nadi va ularning arz-dodlarini tinglaydi. Qushlar birin-ketin maqsadning ulug'ligi, yo'lning sermashaqqatligi-yu, o'zlarining ojiz-u notavonliklarini vaj qilib o'z uzrlarini bayon qiladilar. Ba'zilari o'zlarini shoh bilib boshqa

shoh izlashga ehtiyoj yo'qligini ham ro'kach qilishadi. Shunda Hudhud To'tiga hiylagarlikni kasb qilgan yashil chakmon kiygan kishi, Tovusga masxaraboz hindu, Bulbulga shohga oshiq bo'lgan gado, Qumriga uquvsiz bog'bon, Kabutarga ishyoqmas, tanbal kishi, Tog' kakligiga tolei past qallob kishi, Tazarvga Muqbil va Mudbir, Qarchig'ayga bir tog'lik odamning sayyoh yurgan ayiqni qo'lga o'rgatishi, Shunqorga bir podsho bazmida o'zini bo'yra shohi deb e'lon qilgan masqaraboz; Burgutga hunarsizlikda yagona bo'lgan zo'r pahlavon qismati, Kuf (Boyo'g'li)ga ganj umidida jonidan ayrilgan telba, Humoyga savdogarning arzimas besh-o'n dirhami evaziga dengiz tubidan sadaf izlovchi g'avvos, O'rdakka Makka atrofini suvda bir necha bor aylanib pulga hirs qo'ygani bois haj farzini ado etmay dengizga g'arq bo'lgan savdogar haqidagi hikoyatlarni so'zlaydi. Bu hikoyatlar uzrini bayon etgan qushlarning tabiatidagi noqisliklar bilan uyg'unligi, ayni choqda ularda inson tabiatidagi illatlar keskin tanqid ostiga olinganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Hudhud majlis nihoyasida Tovuqning uzrini tinglaydi. U Yaratuvchi tomonidan Toquqqa bir yerda muqim yashash hukm qilinganligini bahona qiladi. Dostonda shu o'rinda Hudhud tilidan quyidagi ibratomuz fikrlar baytlar bag'riga singdiriladi:

**Bor oningdek qushki ochmay bol-u par,
 Sidra shohi ustida aylar maqar .
 Keldi xilvatgohi oning anjuman,
 Sayr etar lekin yeri doim vatan.
 Arsh parvoz o'ldi-yu sidranishin,
 Elga zohir aylamay parvoz ishin.
 Ermas ul Simurg'din ayru dame,
 Vaslidin ko'ngliga o'zga olame.
 Yetmayin jonig'a hajridin gazand,
 Surati vaslida har dam naqshband (12, 87).**

“Lison ut-tayr” qahramonlari orasida ko'kda parvoz etish bobida o'n to'rt qushning eng ojizi Tovuqdir. Bu borada O'rdak ham Tovuqqa o'xshab ko'rinsa-da, uning suvda bemalol suza olishi sayr-u sayohatdagi imkoniyatini ancha kengaytirgan. Har ikkala jonivorning ham ucha olish imkoniyatini asardagi boshqa obrazlar bilan qiyoslaydigan bo'lsak, ularning qushligi, albatta, o'ta shartlidir. Alisher Navoiy ana shu ikki obrazni shartli ravishda qushlar safiga qo'shish bilan insonni komillik rutbasida ko'rish, haq vasliga yetish xususidagi o'zi e'tiqod qo'ygan

naqshbandiya tariqati g'oyalari badiiylashtiradi. Buni Tovuq uzriga javoban Hudhud tilidan aytilgan yuqoridagi misralar misolida yaqqol ko'rish mumkin. Asarda Tovuq umumiy nom sifatida Xo'rozga nisbatan qo'llanilgan. Shu bois bu jonivor Tangri taqdir etgan qismatidan so'zlarkan, Yaratganning o'zi unga subhi shomda elni toatga-namozga chorlashni va bir joyda sokin yashashni hukm qilganligi, erlik bobida esa unga o'mad berib, bir necha chiroyli kelinlarni (tovuqlarni) in'om etganini ta'kidlaydi. Xullas, Tovuq Qof tog'iga borib Simurg'ning vasliga yetishni o'zi uchun ushalmaydigan orzu deb biladi. Tabiiyki, uning ojiz-u notavonligi fikrlarining ancha o'rinli ekanligini dalillaydi. Biroq Hudhud osmonning yettinchi qavatida o'sadigan sidra daraxti shohida maqom tutib, qimirlamay turadigan qush Simurg'dan bir nafas ham ayri emasligini misol keltirib Tovuqning uzrini inkor etadi. Naqshbandiya tariqatidagi shiorlarni kasb etgan qush "Xilvat dar anjuman" aqidasiiga amal qiladi. Botinda Allohni zikr qilib, u haqda mushohada yuritadi. Shuningdek, bir joyda muqim turuvchi bu qush "Safar dar vatan" aqidasiini ham amalda tadbiiq etadi. U botinan parvoz etib, uni elga oshkor qilmaydi. Shu bois u Simurg' vaslidan bir nafas ayri emas. Tabiiyki, asarda Tovuq va sidra shohini maqom etgan qush bir yerda muqim yashovchi avom va orifning majoziy timsollaridir. Orif insonga in'om etilgan ulug' ne'mat taxayyul, tafakkur qilish va muroqabadan bahra olib, ko'nglini Allohning jilvagohiga aylantiradi, avom esa buni xayoliga ham keltirgan emas.

Hudhud har bir qushning uzrini tinglab, ularga munosib javob qaytargandan so'ng, qushlar o'zlarining Simurg'ga bo'lgan nisbatlarini so'raydilar. Hudhud Simurg' zuhuridan so'z ochib, uning butun olam go'zalligini o'zida saqlovchi zoti avval bir maxfiy xazina ekanligini, keyinchalik u ko'zguda jilvalana boshlaganini so'zlaydi. Olamdagi barcha qushlarning shakli uning hikmatga to'la soyasidan iboratligini ma'lum qiladi. Asarda Hudhud tilidan ifodalangan fikrlarning dalili sifatida "Ul shoh hikoyatikim, husnini zohir qilurg'a ko'zguni vasila qildi" va "Iskandarning elchilikka borg'on hikoyati"ga o'rin beriladi. Qushlar Hudhuddan bu yo'lning ahvolini surishtira boshlaydilar. U bu yo'ldagi kishining eng oliy sifati ishq bo'lmog'i lozimligini bayon qiladi. Qushlar dostonidagi eng yirik hikoyat, ta'bir joiz bo'lsa, she'riy qissa deb nomlash mumkin bo'lgan Shayx San'onning ishqiy sarguzashtlarini tinglagach, Simurg' vasliga erishishga qat'iy qaror qilishadi. Endi ularning horib charchaganlari tamoman unut bo'lib, ixtiyorlarini ishq qo'llaridan olib

qolgan, barchalari shavq o'tidan beqaror edilar. Ko'ngildagi niyatni amalga oshirish qat'iyati mashaqqatli yo'ldagi to'siqlardan mardonavor o'tishni talab qilardi. Biroq qushlar to'dasida zor-u zaif, ojizlar ham bor. Butun jamoani ezgu maqsad sari boshlovchi bir rahbarga ehtiyoj seziladi. Qushlar shunday rahbar sifatida Hudhudni tanlaydilar, biroq u bu ishni o'z zimmasiga olmaydi. Qushlar nomiga qur'a tashlanadi. Qur'a tashlash natijasiga ko'ra, Hudhud qushlar to'dasini Simurg'ning manzili tomon boshlovchi rahbar bo'ladi. Qanotli jonivorlar rahbarlari rahnamoligida bir necha kun parvoz yetib benihoya cheksiz kulfat va hajr shomiga qiyos qilgulik bir vodiya kelib qolishadi. Qushlardan biri bu yo'l nima sababdan bo'm-bo'shligini so'raganda, Hudhud ularga Boyazid Bistomiyni bir tunda maxluq jinsidan asar bo'lmagan vodiyni kezishi haqidagi hikoyatni so'zlab beradi. Qushlar ko'nglida vahima, qo'rquv hukmronlik qila boshlaydi. Ammo ular ortga qayta olmas edilar. Shu bois olis manzilga yetish uchun ko'ngilda xotirjamlik paydo qilish maqsadida bir yerga to'planadilar va yana Hudhudni savolga tuta boshlaydilar. Hudhudning javoblari ularni ezgu maqsad sari sabot bilan harakat qilishga chorlaydi. Ayniqsa, qushlarning rahbari o'z mulohazalarini dalillovchi payg'ambar-u ulug' shayxlar, darvesh-u zolim shohlar hamda oddiy xalq vakillari sarguzashtlari bilan bog'liq ibratli hikoyatlarni so'zlashi ularni yanada ruhlantiradi. Dostondagi Shayx Najmiddin Kubroning so'zi va itga tushgan ko'zi, Shayx Abu Sayid Abulxayr, Odam Safiy alayhis-salom, Shayx Abu Turob Naxshabiy, zolim podshoh va ikki darvesh, Shayx Xaraqoniy, Basra shahridagi bir ochko'z kishining choponiga tikilgan boyligi bilan suvga g'arq bo'lishi, o'zini darvesh qiyofasida ko'rsatgan bangi, Arastu va uning kofirlar ibodatxonasidan chiqqan go'zalga oshiq bo'lgan shogirdi, Sulaymon va Azroil, Misrdagi bir oliyhimmat kishi, Odamga sajda qilmagan Azozil, Shoh Ibrohim Adham, qiyomat kuni Jom Shayxi mast Zinda Pilning Tangriga murojaati, Xoja Muhammad Porso, Majnun anal-haq, Boyazid Bistomiyni tushda ko'rgan murid, Shayx Abu Bakr Nishopuriy, Xoja Abdulla Ansoriy, Abu Said Xarroz, shahzoda va uning oshiqlari singari hikoyatlarda insonning nafsoniyat iskanjasidan xalos bo'lib, komillik rutbasini qozonishi g'oyasi o'zining badiiy ifodasini topgan.

Hudhud asl manzilga yetish uchun y yetti vodi: talab, ishq, ma'rifat, istig'no (ehtijojsizlik), tavhid (birlik), hayrat va faqr-u fano (faqirlik va yo'qlik)ni bosib o'tish lozimligini bayon etadi. Har bir

vodiy haqidagi Hudhudning mulohazalari hamda ularni quvvatlantirish uchun keltirgan ibratli hikoyatlar qushlarni doimo ruhlantirib turadi. Oqibatda ulardan o'ttiztasi y yetti vodiydan o'tib Simurg' manziliga etadi. Qushlar Simurg' jamolini ko'rsatib o'zlarini foniylkdan boqiylikka erishtiradi, degan xayol bilan yo'lga chiqishgan edilar, biroq ular yetib kelganda, manzillarining qay tomoniga boqishmasin, unda o'zlarining akslarini ko'ra boshladilar:

**Ko'rdilar o'zni qayonkim tushti ko'z,
Olloh-Olloh ne ajoyib dur bu so'z.
Kim qilib Simurg'ni o'ttuz qush havas,
O'zlarin ko'rdilar ul si murg'u bas (12, 268).**

Ulug' shoir keltirilgan iqtibosda tajnis badiiy san'atiga murojaat etib, qushlar sayridan ko'zlangan maqsad mohiyatini kitobxon shuuriga kutilmagan tarzda singdiradi. Bu Simurg' jamolini ko'rish orzusida ne-ne dengizu quruqliklardan o'tgan o'ttiz qush si murg' (fors-tojikcha, o'ttiz qush) sifatida o'zlarini ko'rishlarida namoyon bo'ladi. Shoir riyozat, azob-uqubat chekish poklanish asosi ekanligini nafsoniyatni yenggan insonda ruhoniyyat-ma'naviyatdan boshqa narsa qolmasligini qushlar tili va qushlar timsollarida ifodalaydi. Shuningdek, Alisher Navoiy Alloh, olam va odam birligi falsafasidan kelib chiqib quyidagi xulosani bayon etadi:

**O'z vujuding'a tafakkur aylagil,
Har ne istarseng o'zungdin istag'il (12, 270).**

"Lisonut tayr"da o'z odatiy hayot tarzidan uzilib, ezgu maqsad sari yo'l olgan qushlarning dastlabki sinovlarga bardosh berolmay uzrxohlik qilishlarida, ularning tabiatida haddan ziyod kibr-havoga berilish mayli ustuvorligi sezilib turadi. Jumladan, Shunqor Hudhudga uzrini bayon qilarkan, o'zining qushlar shohi ekanligini e'tirof etadi. Hatto, mening barcha ahvolimni: qushlar orasidagi zotimni ham, otimni ham yaxshi bilasan, deya Hudhudga sha'ma qiladi. "Xo'b emas bir shah qo'yub boshig'a toj, O'zga shahg'a zohir etmak ehtiyoj",- derkan o'zidagi menlikdan iftixor tuyayotganligi sezilib turadi. Hudhudning javobida esa o'zini podsho deb bilgan bu kibrli qush ayovsiz tanqid qilinadi:

**Har kishi ermen debon ermu bo'lur,
Kelmas ishni ilkidin dermu bo'lur.
Qavmi nodonkim degaylar seni shoh,
Butni yo o'tni degondektur iloh (12, 76).**

Hudhud tilidan soʻzlangan hikoyat ham gʻoyatda ibratli. Unda koʻngil yozish niyatida butun mamlakatga katta toʻy bergan ulkan hukmdor bazmida bir behayo razil kishi oʻzini boʻyra shohi deb eʼlon qilganligi bayon etiladi. Hikoyatdan anglashilishicha, bir necha nokas masxaraboz doʻstlarini ham oʻziga oʻxshash yasantirgan boʻyra shohining kiyimi, oʻq-yoy soladigan xaltasi, qalqon va bayrogʻi ham boʻyradan edi. Masxarabozlar guruhi turli buzuq, bidʼat oʻyinlar namoyish eta boshlaydi. Ularning boshligʻi oʻzini mamlakat shohi kabi tutib, koʻrsatayotgan hazillarini chin deb biladi. Bazm nihoyasiga yetgandan soʻng, bu ablah oʻzicha taʼziya tutdi. Uni ushlab olib, soyaboni va tojini boshiga urdilar, boʻyra toʻnini esa buzib, kuydirib yubordilar. Alisher Navoiy hikoyani quyidagi bayt bilan yakunlaydi:

Boʻldi bu hangomadin ogohligʻi,

Kim tamashur ermish oning shahligʻi (12, 77).

Koʻrinadiki, boʻyra shohi boʻlib oʻtgan voqealardan soʻng, oʻzining shohligi masxara boʻlishdan boshqa narsa emasligini angelaydi. Asardagi qushlar ana shunday oʻgit-u hikoyatlar taʼsirida tabiatlarida mahkam oʻrnashgan takabburlikdan xalos boʻla boshlaydilar. Hudhud Simurgʻ vasliga eltuvchi yoʻlni tanlaganlar uchun eng oliy sifat ishq ekanligini eʼtirof etarkan, ishq ahlidan maslahat yiroqligi-yu jonon uchun jon-u jahonidan kechish hech gap emasligini soʻzlaydi. Uning fikricha, oshiq tan-u jondan ham, aql-u hush-u kufr-u iymondan ham, or-u nomus, mazhab-u islomdan ham fard boʻlmogʻi lozim. Ishqqa faqat shavq, yonish va dard munosibdir. Shayx Sanʼon rivoyati asosida vujudga kelgan asardagi eng jozibali sheʼriy qissa qushlar koʻnglini bu yoʻldagi kulli sifat boʻlgan ishq bilan ziynatlaydi.

Alisher Navoiy talqinidagi Shayx Sanʼon — koʻngli gʻayb sirlaridan ogoh, Kaʼbada shayxul-mashoyih maqomiga erishgan ulugʻ zot. Shohlar uning ostonasida gadolik, ogoh kishilar unga qulluq qilishdan iftixor tuyadilar. U biror gʻamgin kishi haqida duo qilsa, malaklar toʻdasi qoʻl koʻtarib "omin"deydi. Har biri Junayd Bogʻdodiy, Boyazid Bistomiy maqomidagi toʻrt yuz ashob-u muridi uning atrofida. Duolari doimo ijobat boʻlguvchi bu shayx tushida biror narsa koʻrsa, shubhasiz, bu voqea uning oʻngida ham roʻy beradi. Shayx Sanʼon bir necha tun bir xil tush koʻradi:

Kim matofi erdi bir begona bum,

Aylasa maʼlum, ul bum erdi Rum.

Onda bir dayr ichra erdi zor-u mast,

Mastligʻdin dayr elidek butparast (12, 97).

Shayx tushida begona bir yerni tavof qilar edi. Keyin ma'tum bo'lishicha, bu yer — Rum ekan. U yerdagi bir butxona ichida zor-u mast holda turgan Shayx mastlikdan o'sha ibodatxona ahli kabi butparastlikka yuz tutgan edi. Bu balodan saqlanib bo'lmasligiga ishonch hosil qilgani bois irshod maqomidagi ulug' murshid tushda ko'rgan mamlakatiga safar qiladi. Tariqat piriga to'rt yuz murid ham bu yo'lda hamroh bo'ladilar. Ular Rumga yetib borgach, Shayx San'on ko'nglida yuz xil to'palonlar tug'yon ura boshlaydi. U hamrohlari bilan qayerga bormasin, banogoh, oldlarida g'alati butxona paydo bo'lardi. Dunyo dunyo bo'lib bu xil butxonani sira ko'rmagan, uning toqi osmon gumbaziga yetar, juft-u toqida esa ko'pgina sirlar yashirin edi. Dostonda uning tasviri o'ziga xos mubolag'ali tarzda ifoda etilgan:

**Kunguridin rahnalar imon sari,
Ishq shaynining namudori bari.
Ta'biya har kungurida toshlar,
Ishq tig'idin kesilgan boshlar.
Ahli din boshig'a parron qilg'ali,
Olam uzra sangboron qilg'ali.
Fitna xaylig'a mamar darvozasi,
Fitnagar toqi sipehr andozasi (12, 98-99).**

Bu ajib butxona tasviriga bag'ishlangan baytlardagi mazmunda islom dini peshvosi boshiga tushuvchi ishq savdosining nihoyatda og'ir sinovlariga ishoralar borligini sezish mumkin. Barchasi ishq dog'ini oshkor etuvchi butxona kungiralarini imonga rahna soladi. Kungiralarida saf tortgan toshlar ishq tig'idan kesilgan boshlarni eslatadi. Go'yo bu toshlar din ahlining boshini uchirib yuborish, olam uzra ularni toshbo'ron qilishga mo'ljallangandek. Darvozasi fitna to'dasi yurib o'tadigan joy, fitnagar toqi esa bu hunarda falakdan andoza olgan. Bularni ko'rgan Shayxning tanasida harorat ko'tarila boshlaydi. Xastahol, parishon xotir bir holatda har tarafga qarab turganida, uning qarshisida yuziga parda tortilgan bir go'zal paydo bo'ladi. Shu payt shamol kelib, uning yuzidagi pardani ko'tarib yuboradi va quyosh yanglig' ma'shuqa jamolining nuri har tarafga yoyilib ketadi. Tarso qizining husn-u jamoli Shayx San'on ko'ngliga chaqnagan chaqin bo'lib, uning es-hushini o'zidan begonalashtiradi:

**Qasr uza bu shakl ila tarso qizi,
Bal quyosh ayvonida Iso qizi.**

**Shayx ko'ngliga choqilg'och o'yla barq,
Shu'la daryosig'a joni bo'ldi g'arq (12, 102).**

Shayx San'on nihoyatda ezilgan va zaif holda butxona tuprog'ida xor-u zor holda yotadi. U o'zining bunday ayanchli ahvoliga yig'lab, o'tkazgan tunining nihoyatda uqubatli, do'zax o'tining tuniga o'xshash vahimali ekanligini bayon qiladi. As'hob-u murid nasihatlarini inobatga olmaydi. Ularning o'gitlariga rioya qilmoq uchun kishi o'zligini yo'qotmagan bo'lishi lozimligini bayon qiladi. Erta tongda ibodatga kelgan butxona ahli Shayxning bu holidan juda mamnun bo'ladi. Nihoyat, nomusga chiday olmagan muridlar Shayxni yolg'iz tashlab ketishga ahd qilishadi. Shayx bir oy davomida tahqirlangan holda yotadi. Tarso qizi bu holning sababchisi o'zi ekanini bilsa-da, bilmaslikka oladi. Kunlarning birida bexud yotgan Shayxning oldiga nozli husni bilan butun olamga o't soluvchi tarso qizi kelib, u bilan hamsuhbat bo'ladi. Shayx butxona ichida bu xil xor, ishq bandiga giriftor bo'lishi va joniga yuz xil balolarning yuzlanishiga sabab - tarso qizining yuzini ko'rgani ekanligini aytadi. Shunda qiz yoshi to'qson bilan yuzga borib qolgan, eng oliy sifat egasi bo'lgan murshiddan bunday so'zlarni eshitganiga hayratlanib, unga ta'na qiladi. Shayxni beqarorlikda, tili bilan ko'ngli bir emaslikda ayblaydi. Shayx o'zining haqiqiy oshiq ekanligini bayon qilgandan so'ng, tarso qiz o'zining quyidagi shart va jurmona (jarima)larini oshig'iga taklif etadi:

**Kim mening vaslim tamanno aylamish,
Ixtiyor etmak kerakdur to'rt ish:
May ichib, zunnor olib, bo'lg'onda mast,
Kuydurub Mus'hafni, bo'lmoq butparast.
Ishqning bu to'rt erur shukronasi,
Yona ikki ish erur jurmonasi.
Kim erur bu to'rt takbiri fano,
Ul iki bu to'rt ifnosi yano.
Xo'kbonlig' keldi bir yil yonasi,
Bo'lmoq otashgoh o'ti devonasi.
Shayx agar bu dayr aro oshiq esa,
Ishqining da'vosida sodiq esa.
Bu edi shukrona ham, jurmona ham,
Ko'p balolar bormu mundin yona ham.
Gar mening vaslim sanga matlub erur,**

Hamnishin bo'lmog'lig'im marg'ub erur.

Bu deganlarni qabul etmak kerak,

Vasl ko'yida nuzul etmak kerak (12, 115-116).

Shayx San'on tarso qizining vasliga yetish uchun barcha shartlarni bajaradi: may ichib, zunnor bog'laydi, butparastlikni qabul qilib, Qur'onni o'tda kuydiradi. Bir yil davomida kunduzlari cho'chqa boqadi, tunlari otashgohda o't yoqish bilan mashg'ul bo'ladi. Uning ixtiyoridagi to'rt yuz as'hob-u murid Shayxnin bu ahvoldan xalos qilishga hech imkon topa olmagach, har yoqqa tarqalib ketishadi. Shayxning fano maqomiga erishgan bir muridi bo'lib, u hayotda ishq savdosi bilan juda ko'p to'qnashgan kishi edi. Murshid Rum safarini ixtiyor etganda, uning doimiy hamrohiga aylangan bu sodiq izdoshi taqdir taqozosi bilan boshqa mamlakatni maskan tutgandi. Murid Ka'baga qaytadi. Shayxdan panoh istab xonaqoh tomon yuzlanadi, biroq u yerdan biror kishini topa olmaydi. Shayx muridlarining xalfasi bo'lgan bu kishini bo'lib o'tgan voqeadan xabardor qiladilar. Barcha as'hob-u muridlarni bir yerda to'plab, Shayx ahvolini diqqat bilan o'rgangan "sohib dardi rindi boxabar" faqraro muridlik shartini buzganlarni qattiq qoralab, jumladan, shunday deydi:

Shayxkim pir erdi-yu sizlar murid,

Borchag'a irshodidin behbud umid.

Faqr aro sharti irodat keldi bu,

Kimni qilsa murshidi farxunda xo'.

Xayl-u as'hobi tashabbuh aylamak,

Tangriga lekin tavajjuh aylamak.

Gar taalluq bo'lsa, gar tajrid anga,

Har ne qilsa aylamak taqlid anga.

Siz vafosizlarga faqr atvori hayf,

Ahli taqvo hirq-u dastori hayf (12, 124).

Dard sohibi bo'lgan murid so'zlaridan anglashiladiki, Shayx San'onni Rumda yolg'iz qoldirgan izdoshlar faqrlik shartiga vafosizlik qilganlar. Faqrlikdagi murid-u murshidlik munosabatlari buzilgan. Unga ko'ra, kimki qutlug' tabiatli bo'lib murshidlik qilsa, muridlari ham unga o'xshash bo'lishlari lozim. Bunday asosiy talab tangriga tavajjuh qilish—Allohg'a yuzlanmoqdir. Shunday ekan, pining qilgan amallaridan murod—"tangriga tavajjuh"dan boshqa narsa emas. Shu bois Shayx yaxshiyomon kunlarida nima ish qilgan bo'lsa, muridlar ham unga taqlid

etishlari lozim edi. Biroq ular "faqr ahli atvori"—faqrga taalluqlilar sifatiga amal qilmadilar. Dard sohibi bo'lgan murid haligi jamoa bilan birgalikda Rumga yo'l oladi. Shayx esa butun inon-ixtiyorini tarso qizga topshirgan edi. U telba oshiq bo'lib, maydan mast holda bexudlik dardiga muhtalo bo'lgan, unda imon-u islom, aql, zuhd-u taqvodan asar qolmagan edi. O'zligini tamoman unutgan oshiq oldiga kelgan as'hob-u muridni tanimaydi, ulardan yuz o'girib, cho'chqalar to'dasi tomon qaraydi. Shayxning ko'zi ishq g'avg'osidan xiralashib qolganini e'tirof etgan sodiq murid safdoshlariga Allohga hamd-u sanolar aytib, Ka'baga qaytishni maslahat beradi. O'zi esa shaharga borib, otashparastlar boshlig'iga maqsadini ayon qiladi. Ko'nglida Shayxning bu darddan xalos bo'lishini niyat qilib xudoga munojot qilish, duo o'qish bilan vaqtini o'tkazadi. Tangri uning iltijolarini qabul qiladi. Sodik murid tushida Muhammad payg'ambarni ko'radi. Alloh rasuli muridning sidq ila qilgan iltijolari ijobat bo'lganini ayon qilib, jumladan, shunday deydi:

Sidq ila tuz niyatingg'a ofarin!
Sa'y-u oliy himmatingg'a ofarin!
Oncha zohir aylading ajz-u niyoz,
Kim tarahhum birla hayyi korsoz.
Ayladi ajz-u niyozingni qabul,
Nola-u so'z-u gudozingni qabul.
Tengri maxfiy hikmati izhorida,
Sayr dashtida, suluk atvorida.
Solik ollida qo'yuptur voridot,
Kim o'zin qutqarmay ondin yo'q najot.
Shayxingizg'a voride erdi qavi,
Ko'rmagan ondoq bu paydo rahravi.
Haq najot yetti karomat, shod bo'l,
Shukr aylab qayg'udin ozod bo'l.
Chun sanga yuzlandi ko'p ranj-u taab,
Haq bu lutf aylarga sen bo'ldung sabab
Sharh qildi chun rasululloh bu roz,
Shodlig' ashkin to'kub sohib niyoz (12, 127-128).

Alloh rasuli sodiq murshidning sadoqatiga tahsinlar aytib, Tangri o'z maxfiy hikmati namoyishida bu yo'lga kirganlarga voridot-olami g'ayb narsa-hodisalarini suluk ahliga zohir qilishini bayon etadi. Payg'ambar alayhis-salomning e'tiroficha, kishi o'zini bulardan

qutqarmay najot topa olmaydi. Shayx San'on shunday bir sinovga yo'liqqanki, bu ahvolga hech bir yo'lovchi tushmagan edi. Alloh rasuli Shayxga sodiq muridning sa'y-harakatlari haq lutfiga sabab bo'lganini ayon qiladi. Erta tongda barcha as'hobi muridlar xalifa boshchiligida Shayx makon tutgan manzilga yo'l oladilar. Tarso qizi oshig'iga g'oyibdan ogohlik yetgan edi. U kofirlar kiyimini tashlab, yana hirqa kiyadi va butun jamoa Ka'ba sari ravona bo'lishadi.

Tarso qizining tushiga Iso payg'ambar kirib Shayx San'on orqasidan Ka'baga borishini, Shayxdan kechirim so'rab, uning jufti haloli bo'lishi lozimligi haqida xabar beradi. Nasroniy qizi Shayx oyog'ining izi bo'lishni istab Ka'ba tavofi uchun yo'lga tushadi. Azim biyobonda qizni vahima, qo'rquv, hayrat bosib kela boshlaydi. Azob-uqubatlar shiddati uni holsizlantiradi:

«Chun yiqildi hushi zoyil bo'ldi pok,

Y yetti tufrog' uzra xor-u dardnok» (12, 131).

Oliy darajali Shayx va "muridi rahravi ogohga" bu hodisa ayon bo'ladi. Ular butun jamoa bilan voqea yuz bergan joyga yetib kelishadi. Tarso qiz Shayxga juda ko'p urzxohlik qilib, islom dinini qabul qiladi va bir oh chekib oshig'i qo'ynida jon beradi. Shayx San'on Ka'ba ziyoratiga borgandan so'ng, qazo uning yoriga qo'shganligi she'riy qissaga yakun yasovchi quyidagi baytlarda o'z ifodasini topgan:

Shayxqa alqissa y yetti chun farog',

Dayr ishidin Ka'bag'a aylab yarog'.

Yorni dafn yetti ishq ayvonida,

Din-u iymon ahli go'ristonida.

Ka'badin andoqki qildi azmi dayr,

Dayrdin ham Ka'bag'a ko'rguzdi sayr.

Tengriga arz yetti uzri momazo,

To ani ham yorig'a qo'shti qazo (12, 135).

Alisher Navoiy talqinidagi Shayx San'on hikoyati o'zining nihoyatda jozibadorligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Sulukni ixtiyor etgan solik kulli sifat bo'lgan ishq bilan ziynatlanarkan, Tangrining maxfiy hikmatlari ko'z oldida namoyon bo'lishi uchun juda mushkul sinovlarga bardosh berishi, "Tangriga tavajjuh"gina solikni oliy maqomga ko'tarishi she'riy qissada o'z ifodasini topgan. Shoir Rumdagi butxona, tarso qizi tavsifini bayon etishda nihoyatda yuksak badiiy salohiyat sohibi ekanligini namoyish etadi. As'hob-u muridlarning Shayx San'onga nasihatlari,

ayni choqda o'zligini unutgan murshidning ularning o'gitlarini keskin rad etishi, tarso qizining dashnomlariga javoban keksha oshiqning ishq mayidan sarxushligini ifodalovchi so'zlari asar bosh qahramoni qiyofasini shunday ochib beradiki, oqibatda Shayx San'onning ishqiy kechinmalari, dard-u alamlari o'quvchi ko'z oldida aniq gavdalanadi.

“Lison ut-tayr” dostonida insonning ma'naviy kamolot pillapoyalaridan odimlashishiga to'siq bo'lib, uni tubanlik, razillik botqoqlariga eltuvchi eng katta dushmani bo'lgan nafsqa qarshi kurashda murosasiz bo'lishga da'vat etiladi. Ko'ngil istaklari nafs tizginiga o'tsa, uning oqibati halokat bilan yakunlanadi. Jumladan, O'rdak uzriga javoban aytilgan hikoyatda “moyai savdo dimog'iga tushib”, bir yurtida o'n kun turmay dengiz orqali savdo-sotiq bilan shug'ullanib yurgan savdogar suvga g'arq bo'lib, katta bir baliqqa yem bo'lishi o'z ifodasini topgan. Savdogar Makka atrofini necha bor suvda kezib chiqqan bo'lsa-da, ko'ngil istaklarini o'z izmiga olgan nafs uning Alloh oldidagi farzini ado etishiga imkon bermaydi. Shuningdek, bir qush “Bir nafas gar bo'lmasa ilkimda siym, Hajridin jonimg'a bor o'lmakka biym”, -deya o'z nuqsonini so'zlab shikoyat qilganida, Hudhud basralik bir xasis kishining halokati haqida hikoya qiladi. Unda tasvirlanishicha, o'sha tuban tabiatli kishi juda katta xazina to'plab ularni yerga ko'madi. Kunduzlari ham osmonda yaraqlagan yulduzlar kabi ko'zni oluvchi oltinlarining bir qismini tanimga quvvat, jonimga sihat bo'ladi, deb o'ylab to'niga tikib oladi. Baxil kishi bir kun savdo-sotiq qilish uchun daryo sohiliga keladi. U yerda savdo qilgan molidan tushgan harom pullariga ovqatlanadi. Shundan so'ng, daryo qirg'og'iga borib qo'llarini yuvayotganda, to'ni og'irlik qilib suvga g'arq bo'ladi.

Ko'rinadiki, “Lison ut-tayr” da qalamga olingan turli hikoya, masal va qissalar uning yaxlit bir doston holida shakllanishida hamda asardagi asosiy mavzu insonni komillik rutbasida ko'rishni har tomonlama to'laqonli tasvirlashda imkon yaratgan. Dostonda Simurg' — haq vasliga vosil bo'lish niyatida harakatlanayotgan kibrli qushlarga turli toifa vakillari bo'lgan kishilar, shuningdek, avliyo va nabilar, haq oshiqlarining yashash tarzi, orzu-intilishlari, maqsadlari ibrat namunasi sifatida keltiriladi. Alisher Navoiy dostonida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini turli majoziy, tarixiy va to'qima obrazlar vositasida tasvirlarkan, inson ko'nglini ma'rifat nurlariga oshno qilishni eng muhim muddao deb biladi. Ulug' shoir “Lison ut-tayr” asari bilan dostonlar

turkumidan tashkil topuvchi xamsachilikda qanchalik shuhrat qozongan bo'lsa, alohida doston ijodkori sifatida ham shunday maqom sohibi bo'ldi. Alisher Navoiy dostonlari faqatgina turkiy adabiyot tarixida emas, balki Sharq xalqlari mumtoz badiiy ijodiyotida muhim hodisa bo'lganligi ko'plab ijodkor va olimlar tomonidan e'tirof etildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarining yozilishi tarixi haqida gapirib bering.
2. Shoir ulug' salafi Fariduddin Attorning qaysi asarlari haqida ma'lumot beradi?
3. Dostonning qisqacha mazmunini hikoya qiling.
4. Asardagi Simurg', Hudhud va boshqa qushlar timsollarining ramziy-majoziy xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Hudhudning Tovuqqa qilgan nasihatlarida qanday ma'no mujassam?
6. Shayx San'on she'riy qissasining umumiy mazmunini hikoya qiling. Shayxning as'hob-u muridlar nasihatini rad etishi, tarso qizining oqibatda islom dinini qabul qilishini izohlang.
7. Alisher Navoiy talqinidagi «sohibi dard-u rindi boxabar» muridning boshqa muridlardan farqi nimada? Nega u boshqalarni faqr aro muridlik shartini buzganlikda ayblaydi?
8. Dostonda nafsga berilishning ayanchli oqibatlari haqida qanday hikoyatlar keltirilgan?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Farididdin Attor. "Musibatnoma". "Ushturnoma". "Lujjai hiloj". "Tazkirat ul-avliyo". "Mantiq ut-tayr". Hudhud, Simurg' va o'n to'rt qush. Shayx San'on. Tarso qiz. Fano maqomiga erishgan murshid. Talab. Ishq. Ma'rifat. Istig'no. Tavhid. Hayrat. Faqr-u fano.

XI - BOB

ALISHER NAVOIYNING NASRIY ASARLARI

Alisher Navoiy XV asr nasr an'analarini yangicha ruhda davom ettirib, turkiy nasrni ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi juda nodir asarlari bilan boyitdi. Ulug' mutafakkirning nasriy asarlarini quyidagi tasnif asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir:

11.1. I. Ilmiy-filologik tadqiqotlar

«Majolis un-nafois», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mezon ul-avzon», «Risolai muammo»

«Majolis un-nafois» («Nafosat ahlining majlislari») – XV asrda Movarounnahr va Xurosonda yashagan 459 ijodkor hamda adabiy hayot bilan aloqador voqealardan bahs etuvchi noyob tazkiradir. Asarning birinchi tahriri 1491 yilda vujudga kelgan bo'lib, u 1498 yilda muallif tomonidan qayta tahrir qilingan va to'ldirilgan. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»ning kirish qismida tazkirada Sulton Husayn Boyqaro tavalludi(1438)dan asar yozilgan davrgacha faoliyat ko'rsatgan shoir va she'riyatga aloqador siymolar haqida ma'lumot berilganligini qayd etadi. Ayonlashadiki, «Majolis un-nafois»da muallif o'zi bilan bir davrda yashab qalam tebratgan shoirlarning badiiy ijodiga oid adabiy-tanqidiy qarashlarini ifoda etgan, shuningdek, zamondosh tab' ahli hayoti va faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlarni yozib qoldirgan.

«Majolis un-nafois» muqaddima, sakkiz majlis va xotimadan iborat. Muqaddimada asarning yozilishi sabablari bayon etiladi.

Tazkiraning tuzilish tamoyillariga ko'ra sakkiz majlisini uchga bo'lib tasnif etish mumkin:

1. I-III majlislar. Bunda nomlari keltirilgan shoirlar bilan Alisher Navoiyning uchrashgan-uchrashmagani, ular bilan muloqotda bo'lgan-bo'lmagani asos qilib olingan. Jumladan, tazkira muallifi uch-to'rt yoshlarida mashhur mutasavvif shoir va faylasuf Qosim Anvor (vafoti h. 735, M. 1432)ning g'azallarini sevib yod olgani va adabiyot muhiblari davrasida ulardan namunalar o'qib, suhbatdoshlarini xushhol qilganini xotirlab, «tayammun (biror ishni o'ngdan boshlash) jihatidin bu muxtasarni (tazkirani ma'nosida) alarning sharif ismi bila ibtido qil»ganini uqtiradi hamda «tabarruk bo'lgani uchun» bu ulug' shoir g'azallaridan ikki matla' keltiradi. Alisher Navoiy bolalik chog'laridanoq

Qosim Anvor she'riyatining ixlosmandi bo'lgan va umrining oxirigacha bu ulug' Shayxga bo'lgan e'tiqodi sho'irni hech qachon tark etmagan: «...Va ul hazratning muborak marqadi (qabri) Jom viloyatida Harjut qasabasidadur. Va faqir hamul ostona joro'bkashlaridinmen», -deya e'tirof etadi tazkira muallifi. Alisher Navoiy Qosim Anvorni o'zi ko'rmagan bo'lsa-da, nihoyatda hurmat qiladi. Shu bois asar muallifi «Majolis un-nafois»ning o'zi shaxsan uchratish sharafiga musharraf bo'lmagan ijodkorlarga bag'ishlangan «avvalg'i majlisi»ni Amir Qosim Anvor nomi bilan boshlashni ulug' saodat deb biladi va sho'ir haqida ancha mufassal ma'lumot beradi.

2.IV–VI majlislar. Bu fasllarda she'riyatga daxldor shaxslar – fozillar, mirzozodalar hamda Xurosondan tashqari hududlarda yashovchi fozil va donishmand kishilar haqida ma'lumot beradi.

3. VII–VIII majlislar. Yettinchi majlisda she'r hamda nazmga mayli yuksak bo'lgan Amir Temur va temuriy shahzodalar xususidagi mulohazalarga o'rin berilgan bo'lsa; sakkizinchi majlis to'laligicha Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan.

Arab va fors-tojik adabiyotida tazkirachilik an'anasi Alisher Navoiy davriga qadar juda katta tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tadi. Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr...», Muhammad Avfiyning «Lubob ul-albob», Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratkirat ush-shuaro» asarlari tazkirachilik ravnaqiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. «Majolis un-nafois», avvalo, turkiy tilda yaratilganligi bilan yuqorida nomlari keltirilgan tazkiralardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, unda XV asrda yashab, turkiy va fors-tojik tilida ijod etgan zullisonayn shoirlar haqida ma'lumot beradi. Asarning XVI –XVIII asrlarda to'rt marta Faxriy Hirotiy, Muhammad Qazvinii, Shoh Ali, Abulboqi Sharif Razaviylar tomonidan fors-tojik tiliga tarjima qilinishi tazkirada davr adabiy muhiti har tomonlama mufassal yoritilganligidan dalolat beradi.

XV asrdagi zullisonaynlik an'anasi haqida Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» asari nodir ma'lumotlar beradi. Mana, o'shalardan ayrimlari: Alisher Navoiy turkigo'y sho'ir Yusuf Amiriy xususida fikr yuritarkan, yozadi: «Mavlono Amiriy turk erdi va turkcha she'ri yaxshi voqe' bo'lubdur, ammo shuhrat tutmabdur. Va bu bayt aning «Dahnoma»sidindur:

Ne emakdin, ne uyqudin solib so'z,

Yemakdin to'yub uyqudin yumub ko'z.

Va forsiyda Shayx Kamol tatabbu'i qilibdur. Bu matla' avningdurkim:

**Ro'zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,
G'ayri zohid k-o' riyozatho kashidu xushk mond.**

Aning qabri Badaxshon sari Arhang saroydadir (Alisher Navoiy Asarlar. 12-tom, 23-24-betlar. Bundan keyin jild va sahifa ko'rsatib boriladi. R.V., H.T.)». Ko'rinadiki, Alisher Navoiy Yusuf Amiriyga samimiyat bilan munosabatda bo'ladi, uni o'z davrining iste'dodli ijodkori tarzida hurmat bilan eslaydi. Yusuf Amiriyning hayot yo'li va adabiy merosiga doir amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar ulug' o'zbek shoiri ko'rsatmalarining hayotiy va ilmiy xulosalar ekanligini tasdiqlaydi. Davlatshoh Samarqandiy o'z tazkirasida Yusuf Amiriy haqida ma'lumot berar ekan, uning Shohruh Mirzo saltanati zamonida shuhrat qozonganligini ma'lum qiladi. Yusuf Amiriydan bizgacha yetib kelgan va ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lgan kichik she'riy shakldagi asarlardan tarkib topgan devoni, «Dahnoma», «Chog'ir va bang» munozarasi kabi ma'naviy merosi zamondoshlari tomonidan aytilgan samimiy mulohazalarning to'g'riligini ko'rsatadi. Yusuf Amiriy o'z zamonasining zullisonayn shoiridir.

«Majolis un-nafois»da yana bir shoir haqida quyidagilar qayd etilgan: «Mavlono Hoji Abulhasan—turkdur, ammo tolibi ilmlikka mashg'ul bo'lib, biror nima modda hosil qilibdur, chun tab'i xo'b erdi, she'r ayturg'a mashg'ul bo'ldi. Bu turkcha matla' aningdurkim:

Kelibtur ul gul-u bir hafta turub boradur,

Bu o't ko'ngulga tushub jonni kuydurub boradur.

Muammo fanida dag'i yaxshi erdi. «Boyazid» ismig'a bu latif muammo aningdurkim:

Har ki binad sarvi man boloi zebai turo,

Bar kanori dida ravshan kunad choi turo» (12-27).

Alisher Navoiy tomonidan fors-tojik tilida yozilgan muammosi latif asar sifatida e'tirof etilgan Mavlono Hoji Abulhasanning ham har ikki: turk-o'zbek hamda fors-tojik tillarida nafis she'rlar yaratuvchi zullisonayn ijodkor bo'lganligiga shak-shubha qolmaydi.

Adabiy dalillar XV asrning birinchi yarmida o'zbek adabiyotida katta jonlanish yuz berganligini ko'rsatadi. Bu holatni shu adabiyotda rang-barang she'riy shakllarda yaratilgan sara asarlarda, salohiyatli ijodkorlar safining ko'pligi misolida ko'rish mumkin. Yana bir muhim tomoni shundaki, adabiyot maydoniga shiddat bilan kirib kelgan iqtidorli qalam sohiblari bir xalqning ma'naviy merosidan bahra olish, uni boyitish bilan kifoyalanmay, ikki xalq ma'naviy chashmalaridan nur emib,

ular zavqi, armoni, orzu-istagini hisobga olgan holda dilbar asarlar yozishgan. Ana shu tariqa turkiy xalqlarga mansub qalam ahli o'z ona tili bilan bir qatorda fors-tojik tilida ham g'oyaviy-badiiy barkamol asarlar ijod eta boshladi. Bunday xayrli urinishlar tufayli zullisonayn ijodkorlar safi to'lishib bordi. «Mavlono Qutbiy,-deydi Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasida,-Sulton Mas'ud Mirzo mulozimi erdi. Sho'x tab' kishi erdi. Turkiy va forsiy she'rda jald erdi. Bu turkcha matlai mashhurdurkim:

G'uncha gar nisbat qilur o'ziga dildor og'zini.

Ey sabo eli, to'laqon ayla zinhor og'zini» (12. 27).

Shu tariqa, «Majolis un-nafois»da turkiygo'y va zullisonaynligi bilan shuhrat qozongan Mavlono Naimiy, Harimiy Qalandar, Mavlono Tarxoniy, Darvesh Nozukiy, Mavlono Lutfiy, Mavlono Yaqiniy, Mavlono Muqimiy, Mavlono Kamoliy, Mavlono Latifiy, Mavlono Shavqiy, Mavlono Ziyo, Mavlono Gadoiy, Abulqosim Bobur Mirzo, Mavlono Bilol kabi tab' ahli haqida ham g'oyat samimiy fikr-u mulohazalar bildirilib, ularning har ikki tildagi ajoyib baytlaridan namunalar keltiriladi. Ana shu ro'yxatning o'ziyoq XV asrning birinchi yarmida adabiy muhit g'oyat gavjum bo'lganligidan darak beradi. Masalaning yana bir muhim tomoni sifatida o'sha adabiy hayotda ikki tillilikka bo'lgan ishtiyoqning tobora balandlashib borganini ko'rsatadi.

«Majolis un-nafois»ga xos bo'lgan xususiyatlardan yana biri shuki, unda Xuroson va Movarounnahrda adabiy va madaniy hayotning ravnaqiga muhim hissa qo'shgan temuriy hukmdor va shahzodalar haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Tazkiraning yettinchi majlisi ulug' sohibqiron Amir Temur shaxsining badiiy adabiyotga munosabatini oydinlashtirish bilan ibtido topadi. Muallif buyuk hukmdorni «muluk shajarasining bo'stoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron»,- deya ta'riflaydi va quyidagi ma'lumotlarni bayon etadi: «Temur Ko'ragon, agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo'b mahal va mavqe'da o'qubdurlarkim, aningdek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor» (12. 163). Ayonlashadiki, Amir Temur garchi badiiy ijod bilan shug'ullanmagan bo'lsa-da, juda ko'plab nazmiy va nasriy asarlardan xabardor bo'lgan, ulardan namunalar yod bilgan va adabiy davralarda faol ishtirok etgan.

Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»da temuriy shahzodalardan Shohg'arib Mirzo ijodi xususida kengroq to'xtaladi, shuningdek, uning turk va fors-tojik tilidagi asarlaridan nisbatan ko'p namunalar tanlab, tazkirasiga kiritadi: «Shohg'arib Mirzo—sho'x tab'lig' va mutasarraf zehnlilik

va nozik taxayyulluq va daqiq taaqqulluq yigitdur. Nazm va nasrda naziri ma'dum va mutahayyila va hofizada adili noma'lum. Ov va qush xotirig'a marg'ub va qurro va o'qush ko'ngliga mahbub. Bu matla' aningdurkim:

Qaysi bir gulchehra ul gulbargi xandonimcha bor,

Qaysi bir shamshod qad sarvi xiromonimcha bor.

Bu matlai ham yaxshi voqe' bo'lubturkim:

Tarki mehr aylab agarchi bo'ldi jonon o'zgacha,

To tirikman qilmag'umdur ahdi paymon o'zgacha.

Bu matlai xos xayol va g'arib ado topibdurkim:

Porso yoring'a may ichmak shior o'lmish yana,

Baski tortarman sabu, egnim figor o'lmish yana.

Bu forsiy matlai ham bag'oyat oshiqona tushubturkim:

Bozam baloi jon g'ami on mohpora shud,

Ey voy, on mariz ki dardash du bora shud.

Bu matlai ham bag'oyat oshiqona va muxlisona va muassirona voqe' bo'lubturkim:

Do'ston, hargah guzar so'i mazori man kuned,

Joi takbiram duoi joni yori man kuned

Devon ham jam' qilibdur. Yaxshi matla'lari bu muxtasarg'a sig'mas, magar yana bir kitob bitilg'ay» (12. 170). Alisher Navoiy bu ijodkorga samimiy munosabatda bo'ladi. Bu bejiz emas, albatta. Tazkira muallifining o'zi mazkur sahifada bir ishoradayoq o'sha samimiyatni qo'zg'atgan omilning manbai borasida gapiradi. Shohg'arib Mirzo—shahzoda. U—Husayn Boyqaroning farzandi. Ammo Shohg'arib Mirzo tabiatan boshqa shahzodalardan, shuningdek, o'z aka-ukalaridan farq qiladi. Uning mayli ov, qush janglari singari ko'ngil ochish o'yinlaridan anchagina uzoqda. Bularning teskarisi o'laroq, uning o'qish, o'rganish, ijod bilan band bo'lishga rjui baland. Zotan, Shohg'arib Mirzo tabiatidagi bu tomonlar Alisher Navoiyga ma'qul. Shuning uchun ham ulug' o'zbek shoiri Shohg'arib Mirzoni ayricha ehtirom ila xotirlaydi. Manbalarning guvohligidan ayonki, Shohg'arib Mirzo shunchaki ermak yoki shuhrat uchun onda-sonda badiiy ijodga murojaat qilgan shahzodalardan emas. Aksincha, ijod dardi uning asosiy mashg'uloti, qalb zarurati sifatida doimiy hamdami bo'lgan.

«Majolis un-nafois»ning sakkizinchi majlisi Sulton Husayn Boyqaro ijodiga bag'ishlangan. Alisher Navoiy tazkirada maktabdosh do'stini madh etar ekan, uni saltanat sohibi sifatida emas, balki nazm bog'ining bog'boni, so'z gulshanining sohibqironi, hakami tarzida sharaflashni o'z oldida bosh maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun tazkira sohibi

Sulton Husayn Boyqaro faoliyatidan ana shu maqsadga xizmat qila oluvchi dalillar tanlab, o'shalar sharhi bilan shug'ullangan. Alisher Navoiyning ta'kidicha, «ul hazratning (Sulton Husayn Boyqaroning) xo'b ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'ptur va devon ham murattab bo'lubtur» (12. 174). «Majolis un-nafois» muallifining guvohligiga ko'ra, mazkur devon asosini g'azal janrida bunyod etilgan she'rlar tashkil qiladi. Shuningdek, uning tuzilishi ham an'anaviy shaklda bo'lib, to'plamga she'rlar arab alifbosi sirasida joylashtirilgan. Alisher Navoiy o'sha devondan e'tiborga arzigulik matlallarni tanlaydi, ularni ixcham, biroq mazmundor sharh va baholar bilan to'ldirib, tazkirasiga kiritadi. Shu ma'noda, «Majolis un-nafois»ning sakkizinchi majlisi Husayn Boyqaro ijodiy faoliyati ustida yaxlitgina tasavvur paydo qila oluvchi ixchamgina tadqiqotni xotirga keltiradi. Tazkira muallifi nazarida Sulton Husayn Boyqaro baytlarida qo'llanilgan she'riy san'atlar ham chetda qolmaydi. Alisher Navoiy asar tabiati ko'tara olishi mumkin bo'lgan darajada maktabdosh do'sti misralarining g'oyaviy mazmuni, shakl va mundarijasi muvozanatini taminlashdagi mahorati ustida ancha jonli, his-hayajondan xoli bo'lmagan fikrlarni o'rta tashlaydi. Masalan, «be» harfi bilan intiho topuvchi g'azallardan biri xususida «Majolis un-nafois»da o'qiymiz: «Bedillig'idin telba ko'nglin tilay borg'onin bu g'azalda oxirigacha musalsal aytilibdur va zebo deyilibdur:

Telbarab itgan ko'ngilni istadim har yon borib,

Tog'-u daryo-vu biyobonlarni bir-bir axtarib...(12. 175).

Firoq zulmidin jong'a o't va ko'nglida tobin o'tqa tushgan qil pechu tobig'a tashbih qilibdur va g'arib tashbih voqe' bo'lubtur:

Ey firoqning zulmidin jonimda o't, ko'nglumda tob,

O'tqa tushgan qil kabi jismim aro ham pechu tob» (12. 176).

Ta'kidlash o'rinliki, Alisher Navoiyning Husayn Boyqaro she'riy merosi xususidagi mulohazalari ayrim nuqsonlardan ham xoli emas. Xususan, o'sha davr tasvir uslubi ta'sirida aytilgan jimjimador, mubolag'ali jumlarlar, baho me'yorining buzilishi hollari, his-hayajon bilan aytilgan iboralar ham uchrab turadi. Ana shunday holat qator harflar bilan tugallanuvchi baytlardan oldin yoxud keyin kelgan tazkiranavis izohlarida ko'zga tashlanadi. Jumladan, «zol» harfi sarlavhasidan keyin shunday jumlaning o'qiymiz: «Bu harfda dag'i muqaddam turkigo'y shuarodin, xoh Mavlono Lutfiy va xoh Mavlono Sakkokiykim Movoraunnahrda malikul-kalom erdilar, nazarg'a kelmaydur, hamono yo'qtur

Qildi ruhafzo labing kulmak bila jonimni ahz,

Yig'latib kofir ko'zung ham naqdi iymonimni ahz» (12. 178).

Ana shu qabildagi ta'kidlar "ha", "he", "se", "sod", "zod" singari o'nlab harflar bilan yakunlanuvchi baytlardan oldin keltirilgan izohlovchi jumalalarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Fikrimizcha, bunday o'rinlarda Alisher Navoiy aqidalarida Husayn Boyqaro salohiyatini boridan orttirib ko'rsatish, uni ma'lum darajada ilohiylashtirish mayli borday ko'rinadi.

Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"ning sakkizinchi majlisida Husayn Boyqaroni nuktasanj va hofizasi o'tkir shaxs sifatida ham ko'rsatishga urinadi. Muallifning bunday harakati, ayniqsa, o'sha majlisning ikki o'mida yaqqol namoyon bo'ladi. Bularidan biri Mavlono Luffiy va Alisher Navoiylar o'rtasida Amir Xusrav Dehlaviy bayti munosabati bilan bo'lgan suhbat bayonida bo'lsa (12. 207–208), ulardan ikkinchisi tazkira muallifi va Mavlono Qabuliylarning hamkorlik munosabatlariga tegishlidir. Unda hikoya qilinishicha, Mavlono Qabuliyning "tab'i turkiy va forsiy nazmg'a muloyim" bo'lib, u Hirot shahri uchun musofir hisoblanadi (12. 208–209-betlar). Qunduz va Hisor tarafidan kelib qolgan bu yosh yigit Sulton Husayn Boyqaro dargohiga yo'l topish uchun o'sha zamonning an'anasiga ko'ra nazmiy vositadan foydalanmoqchi bo'ladi. Shu maqsad bilan Mavlono Qabuliy bir g'azal yaratib, uni Alisher Navoiy imtihonidan o'tkazadi. Buyuk shoir g'azalning matlaidan keyingi baytini quyidagicha tuzatib beradi:

Sarv moyil bo'ldikim, uygay ayog'ing tufrog'in,

Yo'qsa har soat sabo tahrikidin xam bo'lmadi.

Mavlono Qabuliy saroy mulozimlaridan biri orqali mazkur g'azalni zamon hukmroniga yetkazishga muvaffaq bo'ladi. Tortiq etilgan g'azalni ko'zdan kechirgan Sulton Husayn Boyqaro o'sha she'r ikkinchi baytining Alisher Navoiy qalamiga daxldorligini his etadi va masalani oydinlashtirish muddaosida Mavlono Qabuliyni saroyga chaqirtiradi. Shuningdek, o'sha maqsadni o'zida mujassam etgan savol bilan Alisher Navoiyga ham murojaat qiladi. Xullas, o'z aqidasi qat'iy ishonch paydo qilgan shoh, Alisher Navoiy va Mavlono Qabuliylar obro'yiga futur yetkazmaslikni ko'zlab masalani jamoat oldida oshkora hal etishdan saqlanadi. Shu kichkina bir lavhaning o'zidayoq Alisher Navoiy Sulton Husayn Boyqaro faoliyatidagi uslubshunoslik, ziyraklik va andeshaning baland ekanligini ko'rsatishga erishadi.

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida Sharq

adabiyotshunosligida shakllangan ikki an'ana: tazkirachilik va biror shoir she'rlariga sharh bitish uslubi ko'zga tashlanadi. Asar muallifi "Majolis un-nafois" tazkirası vositasida XV asrda Xuroson va Muvarounnahrda yashab ijod etgan tab' ahlıga aloqador muhim ma'lumotlarnı manguga muhrladi, shuningdek, yuqorida ta'kidlangan ikki uslubni turkiy adabiyotshunoslikka olib kirdi va uning ravnaqıga muhim hissasini qo'shdi.

«**Muhokamat ul-lug'atayn**» («**Ikki til muhokamasi**»). Alisher Navoiy o'zining ulkan dengizga qiyos etishga arzigulik badiiy ijodi bilan turkiy adabiyotni jahoniy mavqega ko'tardi, ayni choqda, bu til imkoniyatlarini o'sha davrda mashhur bo'lgan arab, fors-tojik, hind tillaridan qolishmasligini amalda isbotladi. Ulug' shoir turkiy til yetukligini nazariy jihatdan ham asoslash niyatida 1499-yilning dekabrda "Muhokamat ul-lug'atayn" risolasini yozib tugatdi.

"Muhokamat ul-lug'atayn"da so'z durga qiyoslanadi, uning daryosi ko'ngil sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, so'zning durdan tafovut etiladigan jihatlarining benihoya ko'pligi, uning "sharafidin o'lgan badang'a ruhi pok et"ishi, "kasifidin (qo'polligi, nojo'ya aytilishidan) hayotlig' tang'a zahri halok xosiyati zuhur et"ishi bayon qilinadi. Shu tariqa insonga in'om etilgan ilohiy ne'mat so'z so'zlashdan muddao ma'no ekanligi asarda o'z ifodasini topadi: «Ammo chun alfoz va iboratdin murod ma'nidur va mazkur maxluqotdin maqsud insondur va ul mazhari maoniy va bayon, so'z aning so'zindadur va takallum aning kalomida borur"(16. 9).

Alisher Navoiy turkiy tilning "fasohat-u diqqati" (ravon, yoqimli, qoidaga muvofiq-u nozikligi) va "balog'at-u vus'ati"(badiiy ifoda-yu keng imkoniyatlari) haqidagi rad etib bo'lmas fikrlarini risolada bayon qilish uchun uni o'zi mukammal bilgan fors-tojik tili bilan chog'ishtirishni ma'qul topadi. Bu uslub muallifning risola yozishdan ko'zlangan maqsad-muddaosini amalga oshirish uchun eng to'g'ri imkoniyat edi. Alisher Navoiy turkiy til haqidagi umumlashmaxulosalarini boshqa bir til imkoniyatlari bilan qiyoslamay bayon qilsa, uning nazariy mulohazalari shunchaki o'z ona tilini madhidangina iborat bo'lib qolishi mumkin edi. Shu bois risola muallifi har ikkala tilning zukko bilimdoni, bu tillarda o'lmas badiiy asariar ijod etgan taniqli shoir sifatida asardagi turkiy tilning fazilatlariga oid mulohazalarini juda asosli dalillar bilan quvvatlantiradi. "Muhokamat ul-lug'atayn"da turkiy-o'zbek va fors-tojik tillari imkoniyatlarini taqqoslashdan yana bir muddao: o'sha davrda fors-tojik tilida ijod qilishga mayli ko'proq bo'lgan

o'zbek shoirlarini turkiy tilning "fasohat-u diqqati, balog'at-u vus'ati"dan xabardor qilish edi. Alisher Navoiy risolada fors-tojik tilida jahoniy mavqega ega bo'lgan badiiy asarlar ijod etilgan bo'lib, turkiy tilda bu jarayonning rivoji ancha sust borayotganligiga e'tiborni qaratadi. Shuningdek, buning sabablarini izohlashga harakat qiladi. Muallifning fikricha, shoirlar turkiy tildagi ko'p ma'noli so'z va ifodalarni yetarlicha anglab, ularni she'riyatda mahorat bilan qo'llash mehnatidan qo'rqadilar, mushkullardan zadalanib, osonlikka mayl qiladilar. Ikkinchi sabab: ba'zi idrokli so'z san'atkorlari o'z zamonasidagi hukmron an'ana doirasida qolishni ma'qul ko'radilar. Uchinchi sabab: yosh ijodkorlar o'zlariga ma'qul bo'lgan asarlarini tajribali shoirlarga ko'rsatib e'tirofga sazovor bo'lishni istaydilar. Biroq o'sha taniqli so'z san'atkorlari forsiygo'ylardir. Ular turkiy tildan bahramand emaslar. Shu bois endi ijod yo'liga kirib kelayotgan shoirlar turkiyga emas, forsiyga mayl ko'rsatadilar. Alisher Navoiy turk shoirlarini nihoyatda latofatli bo'lgan o'z ona tillarida ijod qilishga da'vat etadi va zamon hukmdori Sulton Husayn Boyqaro tomonidan bu haqda maxsus farmonlar qabul qilinganligini eslatadi: "...Va iltifot va ehtimom yuzidin ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'limlar ham izhori bo'ldi"(16. 38). Turkiy til va adabiyot ravnaqini niyat qilib risola yozishga kirishgan muallif o'z ona tilining fors tiliga xos bo'lmagan, muhimi, badiiy ijod uchun juda qo'l keladigan ba'zi xususiyatlarini "Muhokamat ul-lug'atayn"da bayon qiladi.

Ma'nodoshlik—badiiy uslub ziynatidir. Alisher Navoiy masalaga mana shu nuqtai nazardan yondashib, turkiy tildagi bir sinonimik qatorni tashkil qiluvchi so'zlarning barchasini fors-tojik tilida uchratib bo'lmazligiga diqqatni jalb etadi. Buning isboti sifatida "Muhokamat ul-lug'atayn"da fors tilida «muodidi bo'lmagan» yuzta fe'lning ro'yxati keltiriladi. Jumladan, "sipqarmoq" va "tomshimoq" so'zlari haqida bildirilgan mulohazalar turkiy til nafosatini yaqqol namoyon etishi bilan ahamiyatlidir:

"Shuaro akobiridinki, ba'zi "may" ta'rifida mubolag'a qilibdurlar va bu mo'taddun bih amredurki, may ichmoq qavoidida so'z ko'p surup, zarofat nihoyatsiz zohir qilurlar. Biri sipqarmoq lafzidurki, mubolag'a mundin o'tmas. Turkcha nazmda bu matla' bordurkim. Bayt:

Soqiyo, tut bodakim, bir lahza o'zumdin boray,

Shart bukim, har necha tutsang labo-lab sipqaray.

Oyo! Bu sipqaray lafzi mazmunig'a yetganda, forsiy she'rda ne iloj

qilg'aylar? Va tomshimoqki, g'oyat zavqdin bot ichmas va lazzat topa-topa, oz-oz ichar. Bu g'arib ma'ni adosida turkchada bu matla' bordurki. Bayt:

Soqiy chu ichib, menga tutar qo'sh:

Tomshiy-tomshiy ani qilay no'sh" (16. 13-14).

"Muhokamat ul-lug'atayn"ning muhim xususiyatlaridan yana biri shuki, unda turkiy tilda shakldosh so'zlarning juda ko'plab uchrashiga alohida e'tibor qaratiladi. Bu tajnis va iyhom badiiy san'atlari bilan ziynatlangan baytlar, she'rxon tuyg'ularini junbushga keltiruvchi tuyuqlar ijod etish uchun qo'l keluvchi til imkoniyatidir. Alisher Navoiy risolada ot (ism), ot (hayvon), ot (otmoq) va it (ko'pak), it (yo'qol), it (itar) shakldosh so'zlarining she'riyatda qo'llanishiga misol tariqasida ikki tuyuq keltiriladi va bir necha jinsdosh so'zlarning ma'nosini izohlaydi (16. 18-19).

"Muhokamat ul-lug'atayn" adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ham o'ziga xos mavqega ega bo'lgan mo'tabar manba sanaladi. Unda muallif o'zining devonlari, "Xamsa" tarkibidagi dostonlari, "hiqiqat asrorin majoz suratida ko'rguz"gan "Lison ut-tayr" va boshqa asarlari ro'yxatini ularning nihoyatda ixcham tavsifini keltiradi. Shuningdek, risolada fors-tojik adabiyotining yirik darg'alari Xoqoniy, Anvari, Nizomiy, Sa'diy, Xusrav Dehlaviy, Salmon Sovajiy, Hoiy Kirmoniy, Ashraf, Abdurahmon Jomiy kabilarning turli janr taraqqiyotida qo'shgan hissalarini, adabiy ta'sir masalalari muhtasar tarzda bayon etiladi. Asarda Amir Xusrav Dehlaviyning ijodiga yuksak baho beriladi, jumladan, shoirning "Daryoi abror" qasidasi haqida iftixor bilan aytgan o'z fikrlari risolada qayd etiladi: "Yuz ming baytdin ortug' devonlarim g'azaliyoti va qasoyid va masnaviyalarim ab'yoti agar olam sahifasidin yulsa va davron sahifasidan mahv bo'lsa va bu qasida qolsaki, anda ma'ni istiyfosi vofiydur, bu fan ahlig'a mening fazoyilim daliliga kofiydur" (16.28). Ishq mavzuini nihoyatda yuksak ehtiros bilan she'rlari bag'riga singdirgan bu ulkan so'z san'atkorining mo'jizakor badiiy uslubi Alisher Navoiy va boshqa ko'plab tab' ahliga manzur bo'lgandi. "Muhokamat ul-lug'atayn"da Abdurahmon Jomiy "Daryoi abror"ga tatabbu' qilib, "Lujjat ul-asror" nomli qasida yozganligi, bu badiiyat durdonalari ta'sirida Alisher Navoiyning "Tuhfat ul-afkor"i vujudga kelgani haqidagi qimmatli ma'lumotlarga o'rin beriladi. Risolada muallifning Amir Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy singari buyuk so'z san'atkorlarining ijodiga katta qiziqish va ehtirom bilan munosabatda bo'linganligi yaqqol namoyon

bo'ladi. Ayni choqda, Alisher Navoiy turkigo'y shoirlardan Mavlono Lutfiy ijodini ham ana shunday yuksak maqomga munosib deb biladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy tilning badiiy ijod uchun muhim bo'lgan fazilatlarini forsiy tilni kamsitmagan holda qiyoslash usuli bilan nazariy va amaliy jihatdan asoslanadi. Muallif til va adabiyot masalalarini bir-biriga bog'liq holda tahlil qilib turkiy til va badiiy ijod ravnaqi uchun muhim umumlashma-xulosalarini bayon etadi. Risolada Sulton Husayn Boyqaroning o'zbek tili va adabiyotiga munosabatini yorituvchi, shuningdek, ulug' shoirning o'z hayoti, ilmiy-badiiy ijodi, adabiy ta'sir masalalari bilan aloqador ma'lumotlarning keltirilishi mumtoz adabiyotimiz tarixini o'rganish uchun nihoyatda muhimdir.

Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid ikki risola ham yozdi. Ulardan biri adabiyotshunoslik tarixida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan "Mezon ul-avzon" ("Vaznlar o'lchovi") asaridir. Risolada aruz nazariyasiga aloqador umumiy ma'lumotlar keltirilishi bilan bir qatorda, muallif tomonidan unga qo'shimcha va yangiliklar ham kiritiladi. Jumladan, "Mezon ul-avg'on"da aruz istilohining kelib chiqishi, ruknlar, asllar, bahrlar va bahrlar doirasi, taqti' (paragdigma) va boshqa masalalar tushunarli tilda izohlanadi. Arab, fors-tojik va turkiy she'riyatning o'ziga xos vazni asarda deyarli har doim chog'ishtiriladi, ular o'rtasidagi umumiylik, yaqinlik va farqli jihatlar misollar bilan oydinlashtiriladi. "Mezon ul-avzon"da har uchala xalq badiiy ijodida qo'llanib kelingan aruzning o'n to'qqiz shajarasidan tavl, madid, basit, vofir va komil bahrlarida turkiy tilda juda oz ijod etilgani ta'kidlanadi.

Alisher Navoiyning aruz nazariyasiga qo'shimcha va yangiliklar kiritgani, aruz bahrlari yuzasidan tuzilgan doiralarni to'ldirishi va yangi doiralar yaratishida namoyon bo'ladi. Masalan, u arab she'riyatiga xos tavl, madid va basit bahrlari asosida tuzilgan, keyingi davrlarda fors-tojik tilida asarlar yaratilmagan "Doirai mushtabiha"ni "Mezon ul-avzon"ga kiritadi. Shuningdek, asar muallifi o'zi ixtiro qilgan "Doirai mujtamia" hamda "Doirai muxtalita" haqida ma'lumot beradi.

Alisher Navoiy tomonidan Sharq poetikasining tarkibiy qismi bo'lgan aruz ilmini turkiy she'riyat qonun-qoidalari asosida yoritishi, o'z davri va keyingi asrlarda yashagan ijodkorlar uchun asosiy qo'llanma vazifasini o'tadi. Shuningdek, olimning muammo janri va uning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlab fors-tojik tilida yozgan "Mufradot" asari ham adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan muhim ahamiyat kasb etdi.

11.2. Ustozlarga bag'ishlangan yodnomalar

XV asr 80-yillarining oxiri 90-yillarning ibtidosi Alisher Navoiy uchun katta yo'qotishlar davri bo'ldi. 1489-yilda 14-15 yoshlarida tanishib "iltifoti zotiysi (shaxsiy iltifoti) bu faqir bila bor erdi va farzand der edilar", -deya keyinchalik o'kinch bilan xotiralar bitgan shoir ota maqomidagi aziz kishisi Sayyid Hasan Ardasherdan bir umrga ajraldi. "Alar tariq va ravishi bu faqirni andoq shefta qildikim, bir kun alar mulozamatig'a yetmasam erdi, sabr-u toqatim qolmas erdi va alar ham kelib ahvol so'rarlar erdi: "Tashvishe bo'lmamish bo'lg'aykim, bukun sendin xabar topa olmaduk", -tazida ma'naviy-ruhiy jihatdan nihoyatda bir-biri bilan yaqinlik tuygan bu ikki nozik qalb sohiblarining manguga qadar o'zaro vidolashishlari, shubhasiz, katta yo'qotish bo'ldi. 1492-yil 8-noyabrda shoirning mehribon ustози va hamdardi, samimiy maslahatchisi Abdurahmon Jomiy, 1493-yilda qirq yillik qadrdoni Pahlavon Muhammad ham bu foni duniyoni manguga tark etishdi. Alisher Navoiy XV asr Xuroson mamlakatining adabiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida juda yuksak mavqega ega bo'lgan bu ulug' zotlarning nomlarini abadiylikka muhrlash, ularning yuksak insoniy fazilatlarini ibrat namunasi sifatida ko'rsatish maqsadida «Xamsat ul-muttahayyirin» (1493-1494), «Holoti Pahlavon Muhammad» (1493-1494) va «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» singari yodnomalarni ijod etdi. Ushbu asarlar Navoiy davri nasriy uslubining qonun-qoidalari asosida yozilgan bo'lib, ularda o'rni bilan she'riy parchalar, hikoyat va rivoyatlar keltiriladi. Yodnomalardagi ijodkor mushohadalari, asar qahramonlari bilan bog'liq badiiy lavhalar axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etishi bilan qimmatlidir. Nuriddin Abdurahmon Jomiy vafoti munosabati bilan yozilgan «Xamsat ul-muttahayyirin» asari asosida aytilgan fikrlarni quvvatlantirishga harakat qilamiz.

Abdurahmon Jomiyning vafoti Alisher Navoiy uchun katta yo'qotish, behad judolik edi. Uning ruhiyatida qo'zg'algan to'fon, ayriliq, soya solgan iztirob asarning debochasidayoq seziladi. «Agarchi ahli olamg'a motam yuzlandi, ammo sohib motam bu nomurodi so'gvor erdim va soyir avlodi odamg'a azo voqe' bo'ldi va lekin sohib azo bu noshodi ta'ziyat shior erdim» (15. 8). Asar nomidagi xamsa — besh raqami uning tarkibiga, tuzilishiga tegishli. Ya'ni yodnoma muqaddima, uch maqolot va xotima—besh qismdan tashkil topgan. Muallif bu haqda quyidagilarni yozadi: «...chun bu risola xayolg'a keldi, binosin bir

muqaddima va uch maqola va bir xotimag'a qo'yuldi va besh da'fa so'zg'akim, o'quvchilarg'a ko'p mujibi tahayyur erdi», Xamsat ul-mutahayyirin» tasmiya qilindi» (15, 8). Ayonlashadiki, asarning «Besh hayrat» tarzida nomlanishi uning tuzilishiga ishoradir.

Asarning muqaddimasida Abdurahmon Jomiyning tarjimai holi, shajarasi, tahsil yillari, yashash manzillari haqida fikr yuritiladi. Alisher Navoiy o'rtaga qo'yilgan mazkur masalalarni yoritishda aniq hujjatlarga, Abdurahmon Jomiyning o'z asarlariga tayanadi. Ma'lumki, fors-tojik adabiyotining buyuk allomasi o'z vafotidan besh yil oldin «Rashx ul-bol» («Yurak tomchilari») sarlavhali holiya qasidasini yaratgan edi. Muqaddimada ana shu manzumaga tez-tez murojaat qilinadi.

Yodnoma muallifi ustozining inson, olim, shoir va jamoat arbobi sifatida shakllanish jarayoniga, mudarris va madrasalar qurshovida o'tgan yillari tafsilotiga jiddiy e'tibor qiladi. Muqaddimadagi ayrim ishoralar Abdurahmon Jomiy Allohning xos bandalariga ko'rsatayotgan inoyatlaridan bebahra bo'lmagan, degan xulosaga kelishga imkon beradi.

«Alar to'rt yo besh yoshlarida, -yozadi Alisher Navoiy asar muqaddimasida, -emdi maktabg'a borur vaqtlari emish, hazrati Mavlono (Faxriddin Lo'ristoniy) alarni o'z qoshlarida o'lturtub, barmoq ishorati bila havoga mashhur otlarni: «Umar» yo «Ali»dek bitir ermish va alar taammul bila o'qir ermishlar va hazrati Mavlono alarning tufuliyatda bu nav' zehn-u va zakosidin mutabassim, mutaajib bo'lur ermishlar» (15, 10). Abdurahmon Jomiy tahsil yillaridayoq naqshbandiya xojalari ta'sirida tarbiya ko'radi. Shayx Bahouddin Umar, Boyazid Puroniy, Muhammad Asad ta'limotlari bilan voyaga yetadi. «Qutbi tariqat va g'avsi haqiqat» Mavlono Sa'diddin Koshg'ariyga katta ixlos qo'ydi, uni o'zining ma'naviy piri sifatida tanidi. Muhammad binni Hasan binni Abdulloh binni Tovus binni Hurmuz binni Shayboniy Nuriddin Abdurahmon Jomiyning o'zi ham keyinchalik naqshbandiya xojalari silsilasiga qo'shildi.

«Xamsat ul-mutahayyirin»ning avvalgi maqoloti ikki hikmat sohibi o'rtasida kechgan g'aroyib voqealar, hayratli holatlar, latif sarguzashtlarni o'zida mujassam etgan hikoyatlardan tuzilgan. Bunday lavhalarining Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar taqdirida ko'plab sodir bo'lganligi tabiiydir. Asar muallifi ulardan o'n yettitasini tanlab o'quvchilariga taqdim etadi. Aytish joiz, mazkur lavhalar turmush ikir-chikirlari, shaxsiy xudparastlik doirasida o'ralashib qolgan emas. Ularda katta axloqiy, tarbiyaviy, adabiy mavzularga daxl qilinadi, latif tabassum, nozik mutoyiba, lutf va

muloyim qochirimlarni qo'llash orqali hayotda kuzatiladigan illatlar ustidan kulinadi. Ayrim hikoyatlarda topqirlik, zakovat, badihago'ylik qadrlanadi. Shuningdek, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy o'rtasida qizg'in ijodiy musobaqalar, o'zaro ruhlantirish, aql va zehnni charxlashga xizmat qiluvchi sinovlar bo'lib turganligi anglashiladi.

Jomiy va Navoiyning o'ttiz yildan ziyodroq muddatga cho'zilgan hamkorlik tarixida turli sahifalar, ibrat olsa, ergashsa arzigulik an'analar nihoyatda ko'p. Ayni zamonda poklik, halollik, imon va diyonatgina hukm surishi mumkin bo'lgan ijod olamida kuzatilmagan yoxud kamyob hodisalar bu ikki alloma tajribasida namoyon bo'ladi. Aytilgan muddao tasdig'i uchun avvalgi maqolotning hikoyatlariga murojaat qilaylik. Sulton Muzaffar Husayn Mirzoning boshiga musibat tushadi. Uning o'g'li Ahmad Husayn vafot etadi. Ta'ziya izhor etmoq uchun Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar «Bog'i safed»ga borishadi. Alisher Navoiy shu musibat munosabati bilan yozgan marsiyasining mana bu satrlarini o'sha davrada astagina Abdurahmon Jomiy qulog'iga o'qib beradi:

Gar sham' murd, mehri falakro mador bod,

Gar qatra rext, obi baqoro qaror bod.

Ulug' o'zbek shoirining mazkur bayti Jomiy ijodiy imkoniyatlarini ilhomlantirgan va u qog'oz hamda qalam so'rab olib, quyidagi misralarni o'sha azo dasturxonni atrofida yozib, Alisher Navoiyga o'qib bergan.

Farzand mevayest zi shohi daraxti umr,

Gar z-on ki meva rext, shajar poydor bod (16.20).

Mo'jizani qarang, mushoira udumiga qat'iy rioya qilingan va Alisher Navoiy matlaiga munosib javob bayti vujudga kelgan. Har ikki bayt satrlaridagi mazmun va hatto tashbehlar ham g'oyat uyg'un. Alisher Navoiy matlaida tazod she'riy san'atining chiroyli namunasi qo'llangan. Birinchi satrda olamni tark etgan o'g'il — o'chgan shamga, ota esa falakda kezuvchi va manguликka daxldor Quyoshga qiyoslanadi. Albatta, bu bilan o'zbek shoiri Muzaffar Husaynni o'lmas zot darajasiga ko'tarmoqchi emas. Balki uning hayoti ham tabiatda amal qiladigan qonuniyatga asoslangan. Quyosh—yog'du va nur manbai. Farzandning bunyodkori esa ota va onadir. Ular bardam-baquvvat bo'lishsa, yana farzandlarning paydo bo'lishi tabiiydir. Ikkinchi satrda ham o'sha san'at va mantiq rishtasi izchil amal qiladi. Farzand —ota jismining qatrasi. Ota vujudida o'sha qatralar boqiy bo'lsa bo'lgani, to'kilganlar—o'lganlar o'rnining qoplanishi muqarrardir. Matla' zamirida donishmand xalqimizning insonparvarlikka asoslangan urflari, taskin-tasalliysi yotadi. Chunki ta'ziya

izhor etishdan murod, marhum xotirasini shod qilish bilan birga, tiriklarga ruhiy madad, dalda berish, hamdardlik bildirishdir. Zotan, manguga ketganlar qaytib kelmaydi. Yangi tug'ilganlar esa o'z nom-u nasibasi, taqdir-u tarixi bilan yorug' dunyoga ko'z ochadi...

Abdurahmon Jomiyning bayti ham javobiya aytilayotgan satrlar yo'nalishida va ancha rangin chiqqan. Uning talqinicha, ota daraxt, farzand shu umr daraxti shohlarining mevasidir. Zero, daraxt shoxlari va samaradorligi ko'p jihatdan uning parvarishi hamda yashovchanligiga bog'liq. Umr uzoqqa cho'zilsa, bardamlik poydor bo'lsa, shox ham, hosil ham serob bo'ladi. Modomiki shunday ekan, daraxt shoxlaridan hosilning bemavrid to'kilishidan o'ksinish yaramaydi. Manba—asos omon bo'lsa, yana son-sanoqsiz mevalarning tug'ilishi tabiiydir. Tahlil etilgan she'riy misralarning yana bir jihatini aytmay iloj yo'q. Jomiy va Navoiylar qo'llagan tashbehlarning zamini mustahkam. Badiiyat hayot haqiqati talablariga rost keladi. Ko'rinadiki, bir-birini qalb-qalbdan his etmay, badiiy tafakkurda mushtaraklik tuymay turib, bunday hamohang she'riy misralarni yaratish imkondan tashqaridir. Ikkinchidan, ayni misralar har qanday o'quvchida qiziqish uyg'otadi, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar o'rtasida kechgan samimiy va sadoqatli birodarlikdan ibrat olishga undaydi.

Yodnomaning ikkinchi maqolati Jomiy va Navoiyning maktublaridan tuzilgan. Bu ikki hikmat sohibi o'rtasidagi insholar — munshaotning ko'p bo'lganligi shak-shubha tug'dirmaydi. Asar muallifi ularning barchasini keltirishdan saqlanadi. Saralaydi, bag'oyat muhim va hayratangiz hisoblanganlarinigina ikkinchi maqolatga kiritadi. Shunday qilib, yodnomadan o'n bir yo'naltirilgan va javob maktublari (jami yigirma ikki) o'rin olgan. So'nggi maqolatdagi ma'lumotlar Abdurahmon Jomiy ijodiyotini o'rganishda qanchalik ahamiyatli bo'lsa, navoiyshunoslik uchun ham shu qadar zarurdir. Chunki ushbu maqolatda Jomiy qalamidan chiqqan talay asarlarning «tarjimai holi» berilgan. Xuddi shunday gapni Alisher Navoiyning aksariyat badiiy yaratmalari xususida ham aytish joizdir. Ikki ulug' ijodkor o'rtasida kechgan beg'ubor birodarlik, xolisona ijodiy mushoiralar o'sha nodir durdonalarning doyasi bo'lib xizmat qilgan. Maqolat boshidayoq Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiyning katta-yu kichik o'ttiz olti asari ro'yxatini ilova qilar ekan, «bu faqir alar tasnifig'a sabab va ta'lifig'a bois bo'lubmen va bu ma'ni ko'prak kutub va rasoilda mazkurdir»,—deya ta'kidlaydi (15-48).

«Xamsat ul-mutahayyirin»ning xotimasi garchi hajm jihatidan

ixchamdir, ammo qamrovi nuqtai nazaridan ancha ko‘lamli. Xotima avvalida Abdurahmon Jomiy huzurida yoxud ishtirokida o‘qilgan asarlar, risolalar ro‘yxati keltiriladi. Aruz, qofiya, muammo, tasavvuf ta‘limoti va tarixi, ilohiyotga atalgan bunday risolalar soni o‘n beshga yetib qoladi. Bular o‘ttiz yildan ko‘proq davr ichida kechgan bahamjihat hayot, muhokama-munozara, bamaslahat ijod ayyomining hosilasidir. Xotimada yana besh hikoyat ham ilova qilingan. Mazkur lavhalarda Abdurahmon Jomiy tabiatida mavjud bo‘lgan karomatlar haqida fikr yuritiladi. Xotima oxirida Nuriddin Abdurahmon Jomiy vafoti, dafn marosimi tafsilotlari va Alisher Navoiyning shu munosabat bilan yozgan marsiyasi matni keltiriladi. Ustod Sadriddin Ayniy mazkur marsiyani «Eng jonso‘z chiqqan asar» sifatida qadrlagan. Darvoqe , ulug‘ shoir Alisher Navoiy qalamida sayqal topgan mazkur asarni qancha madh etsa, shuncha oz.

...Do‘ston, dar hama fan nodirai olam ku?

Afzal-u afsahi ajnosi bani odam ku?

Dar biyoboni tamannosh xaloiq murdand,

Ba davoi hama on Xizri Masiho dam ku?..

Mazmuni:

Do‘stlar, hamma fanda olam yagonasi qani?

Odam bolalari jinsini afzali va eng fosihi qani?

Orzusi biyobonida xaloyiq halok bo‘ldi,

Hammaning da‘vosi bo‘lgan Isinafas Xizr qani?

(P. Shamsiyev tarjiması. Asarlar, 15 jildlik, 14-tom, 257-bet)

11.3. Tarix, tasavvuf va din tarixiga oid asarlar

«Tarixi muluki Ajam», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Nasoyim ul-muhabbat», «Vaqfiya».

«**Tarixi muluki Ajam**» («**Ajam shohlari tarixi**»). 1488-yilda yozib tugatilgan bu asar «Muhokamat ul-lug‘atayn»da «Zubdat ul-tavorix» («Tarixlar qaymog‘i») tarzida tilga olinadi hamda uning podshohlar tarixiga bag‘ishlanganligi ta‘kidlanadi: «... «Xamsa» shug‘lidin chun farog‘at topibmen, taxayyulim geti navardin salotin tarixi dashtig‘a chopibmen, chun noma savodi zulmatidin «Zubdat ul-tavorix» adosin tuzupmen, salotin o‘lgan otin bu hayvon suyi bila tirguzupmen» (16. 26). Ajam shohlari tarixiga bag‘ishlangan tarixiy va badiiy asarlar Alisher Navoiyga qadar ham juda ko‘plab yaratilgan edi. Ulug‘ shoirning o‘z

asarlari, jumladan, «Xamsa» tarkibidagi dostonlarida ham Anushirvoni odil, Xusrav Parvez, Bahrom, Iskandar singari shu silsilaga mansub bo'lgan hukmdorlar obrazi mavjud. Bu holat shoirning Ajam shohlari tarixidan juda yaxshi xabardor ekanligi, ular bilan aloqador tarixiy dalillar hamda afsona-yu rivoyatlarni mukammal bilganligidan dalolat beradi.

«Tarixi muluki Ajam»ni yozishda muallif Firdavsiyning «Shohnoma», Jaloliyning «Jome' ut-tavorix», G'azzoliyning «Nasihati ul mulk», Hamidulloh al-Mustavfiyning «Guzida» asarlari, shuningdek, «Tarixi Tabariy», «Tarixi Banokatiy», «Qozi Baydoziy» kabi tarixiy manbalarga tayanadi. Jumladan, asarda Bahrom binni Shopur nomli zolim podshoh haqida: «Banokatiy debturkim, aning zulmidin el anga g'avg'o qildilar va ul g'avg'oda halok bo'ldi», -deya qayd etiladi (16. 233). Shuningdek, «Tarixi muluki Ajam»da «derlarkim», «debdurlarkim» so'zlarining tez-tez uchrashi yuqoridagi fikrni quvvatlantiradi.

Alisher Navoiy Ajam shohlarining peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar singari to'rt sulolasiga mansub hukmdorlari tarixini muhtasar bayon etish bilan zamonasi uchun juda muhim bo'lgan bir necha ijtimoiy-siyosiy, ilmiy, adabiy maqsadlari, orzu-istaklarini amalga oshirishini ko'zda tutadi. Asarda to'rt sulolaga mansub podshohlarning deyarli hammasi afsonaviy hukmdor Kayumarsdan boshlab, sosoniylarning so'nggi vakili, Eronning arablar tomonidan istilo qilinishi qurboni bo'lgan Yazdi Jurdi Shahriyorgacha tavsif beriladi va ularning bashariyat tarixi uchun podshoh sifatida qilgan yaxshi-yomon ishlari muhtasar bayon etiladi. Bu bilan Alisher Navoiy Ajam shohlari hukmronligi silsilasini ma'lum tartibiga asos soladi, shuningdek, Sharq adabiyotida keng qo'llangan o'sha hukmdorlar obrazining mifik xususiyatlariga oid ma'lumotlarni umumlashtiradi. Ulug' mutafakkirning bu xizmati turkiy va fors-tojik adabiy aloqalari rivojining yuksak cho'qqisi sanalgan XV asr uchun nihoyatda muhim edi.

«Tarixi muluki Ajam» an'anaviy tarixnavislik uslubida yaratilgan bo'lib, unga turli afsona va rivoyatlarga o'rin berish bilan uning badiiy qimmatini oshirishga, qiziqarli bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratiladi. Hukmdorlar hayotidan keltirilgan bu adabiy lavhalar ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etib, o'zaro urush-taloshlarning sababkori bo'lgan temuriyzodalarni ogohlikka da'vat etishi bilan ahamiyatlidir. «Tarixi muluki Ajam»da podshohlarning yurtalablik da'vosi

bilan chiqishlaridan ko'ra ko'proq mulk ma'murligi-yu yurt osoyishtaligi yo'lida ko'rsatgan jonbozliklariga e'tibor qaratilishi, zolim podshohlarning ayanchli qismatining bayoni zahirida muallifning temuriylarning siyosiy vaziyatni to'g'ri baholashlaridan umidvorligi mujassamlashgan ko'rinadi. Alisher Navoiy Xo'shang, Jamshid, Faridun, Manuchehr, Tahmosb singari peshdodiy, Bahrom Go'r, Feruz, No'shiravon, Turon Duxt kabi sasoniy hukmdorlarni adolatli shoh sifatida tasvirlaydi. Jumladan, Firuz binni Yazdijird haqida quyidagilarni yozadi: «Firuz binni Yazdijird musulmon va oqil va kordon va odil podshoh erdi. Adolat bilan mamolikni obod qildi va riyat bila raoyoni xushnud va shod etti. Aning saltanati zamonida yeti yil qaxat voqe' bo'ldi va raoyodin xirojni soqit qildi. Bu yeti yil hech kishidin hech nima tilamadi»(16.238).

Alisher Navoiy Xo'shangni «odil va xiradmand podshoh erdi», Jamshidni esa «jamol-u husnga beshubha va benazir va kamol-u fazlda beadil erdi», -deya ta'riflaydi. Xo'shangni mamlakatni ilm va qonun bilan boshqarishga urangani, tarixda birinchi bo'lib kitob bitgani, toshdan temir chiqargani, yog'ochdan uylarga eshik yasagani, konlar topgani, otga egar yasagani va boshqa obodonchilik ishlarini e'tirof etadi. Asarda Jamshid haqidagi ma'lumotlar ham shu tariqa bayon qilinadi. Uning juda ko'p binolar qurdirgani, bu inshootlar qurilishi nihoyasiga yetgach, katta bazm uyushtirgani, o'sha qutlug' kun «Navro'z»-, deya atalgani asarda o'z ifodasini topgan. Alisher Navoiy: «Jamshid saltanatining zamoni y yetti yuz yilga etishdi», -deganda ko'proq uning mifologik qahramon ekanligini nazarda tutgan bo'lishi mumkin.

«Tarixi muluki Ajam»da ahamoniylar sulolasining so'nggi vakili Doro III zolim podshoh sifatida tasvirlanadi. Iskandarning Doro taxtini tortib olishi ijobiy hodisa sifatida talqin etiladi. Shuningdek, asar muallifi Iskandar haqidagi juda ko'p ma'lumotlardan xabardor bo'lgani holda, uni vali deya ta'riflaydi. Biroq «ba'zilar unga nubuvvat isodi qilibdurlar» tarzidagi ayrim tarixchilarning Iskandarga payg'ambarlik nisbatini berganliklariga e'tiroz bildiradi. Asarda Bahrom Go'r adolatli shoh bo'lsa-da, uning g'ururga, kayf-safoga berilishi, shaxsiy manfaatlar qurboniga aylangani bois mamlakat va xalqini yomon ahvolga solib qo'yishiga e'tibor qaratiladi. Podshohning ana shu illatlari uning saltanatini xavf ostida qoldiradi, faqat u qattiq kurashlar olib borgani uchun taxtini egallaydi.

Alisher Navoiy «Tarixi muluki Ajam»da Sulton Husayn Boyqaro tarixini ham yozish niyatida ekanligini e'tirof etadi. Ushbu istak asar

xotimasida keltirilgan masnaviyda o'z ifodasini topgan. Unda ulug' shoirning odil shoh haqidagi falsafiy qarashlari Husayn Boyqaro timsolida badiiylashtiriladi (16. 255-257.). Biroq muallifning bu orzusi amalga oshmagan ko'rinadi.

«Tarixi muluki Ajam» teran ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mazmunga ega bo'lgan asar bo'lib, u bilan muallif turkiy tilda tarixiy asar yozishning o'ziga xos uslubini namoyon etdi. Asar tilining soddaligi, uslubining ravonligi bilan keyingi davrlardagi tarixnavislik ravnaqiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Asardagi she'riy parchalar, hikoyat-u rivoyatlar o'tmishda tarixnavislik badiiy ijod bilan uyg'un uslubda olib borilganligini dalillaydi. Shuningdek, «Tarixi muluki Ajam» ulug' o'zbek shoiri dostonlarini o'rganish, Eron mifologiyasi bilan yaqindan tanishish hamda Alisher Navoiyning o'ziga xos nasriy uslubini ilmiy tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

«Tarixi anbiyo va hukamo» (Payg'ambarlar va faylasuflar tarixi). Bu asar hijriy 890-904 (melodiy 1485-1498) yillar oralig'ida yozilgan bo'lib, u bashariyatni imon-e'tiqodga da'vat etuvchi, o'zlarining hamida axloqi, yuksak insoniy fazilatlarini bilan kishilarga o'rnatib bo'luvchi, hayratomuz mo'jizalari bilan Allohning bir-u borligi, yagonaligiga imon keltirishga undovchi payg'ambarlar va ilm-u hikmat sohibi bo'lgan donishmand-faylasuflar hayotining ibratli lavhalari, hikmatli so'zlaridan tarkib topgan. Ma'lumki, payg'ambarlar tarixiga oid rivoyat-u hikoyatlarni o'zida mujassamlashtirgan asarlar Alisher Navoiy davriga qadar ham yaratilgan. Jumladan, «Tarixi Tabariy», «Tarixi Banokatiy» singari mo'tabar manbalarda ba'zi podshohlarning yurishlari bilan bir qatorda payg'ambarlar qissalari ham keltiriladi. Shuningdek, Nosiruddin Rabg'uziyning «Qisasi Rabg'uziy» asari turkiy adabiyotda ayni mavzuga bag'ishlangan eng yirik nasriy asar sifatida ma'lum va mashhurdir. Alisher Navoiy ham bu mavzuga murojaat etib, turkiy xalqlarni ulug' nabilar hayoti bilan bog'liq qissalar va hakimlarning purma'no fikrlaridan bahramand etishni ulug' saodat deb biladi.

«Tarixi anbiyo va hukamo» ikki qismdan tarkib topgan. Asarning dastlabki qismida Odam alayhis-salomdan boshlab Nuh, Ismoil, Ya'qub, Yusuf, Muso, Horun, Sulaymon, Iso, Luqmoni hakim singari ulug' payg'ambarlar hamda As'hobi qahf voqeasi haqida ma'lumot beriladi.

Asarning payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan dastlabki qismi Odamning yaratilishi voqeasi bilan boshlanadi hamda «As'hobi qahf va ba'zi mutafarriq axbor» bayoni bilan nihoyalanadi. Anbiyolar haqidagi

qissalar uslubining sodda va ravonligi, xalq og‘zaki badiiy ijodiga yaqinligi bilan ulug‘ adibning boshqa nasriy asarlaridan farq qiladi.

Asarda nomlari keltirilgan payg‘ambarlar bilan bog‘liq voqealar dastlab muayyan qahramonni tanishtirish mazmunidagi boshlanma bilan ibtido topadi. Adib ularni tanishtirish jarayonida turli manbalardagi ma‘lumotlarni o‘quvchiga yetkazishga harakat qiladi. Jumladan, Luqmoni hakim haqidagi bir-birini inkor etuvchi quyidagi fikrlar asarda o‘z ifodasini topgan: «Ta’rix ahlidin ba’zi ani hukamo silkida mazkur qilibdurlar. Va ko‘prak el ani payg‘ambar debdurlar. Va ba’zi rivoyatda mundoqdurki, tengri taolo nubuvvat va hikmat orasida muxbir qildi. Har taqdir bila «Va laqad otayno Luqmonal hikmata» aning sha’nidadur. Bo‘la olurki, bovujudi nubuvvat hikmat dag‘i anga nasib bo‘lmish bo‘lg‘ay. Rangi qaro erkandur. Dovud alayhis-salom suhbatig‘a musharraf bo‘lur erdi. Va andin ko‘p g‘aroyib vujud tutar erdi. Ba’zi debdurlarki, qul erdi va ozod bo‘lg‘onida muhtalif rivoyat bor» (16, 168). Ko‘rinadiki, muallif islom tarixiga oid manbalardagi ma‘lumotlarni umumlashtiradi, bir-birini inkor etuvchi qarashlarni asarda yondosh keltiradi va ulardan ba’zilarini Qur‘oni karim oyatlari asosida quvvatlantiradi.

Muallif Luqmoni hakimni «tengri taolo nubuvvat va hikmat orasida muxbir qil»ganiga ishonch hosil qilgani bois uning qutlug‘ nomini asarning ham anbiyolar va ham donishmandlar faslida keltiradi.

Alisher Navoiy payg‘ambarlar qissalarini imkon qadar muxtasar va sodda tilda bayon qilishni maqsad qilganligi asardagi ba’zi ishoralardan ayonlashadi. Jumladan, «Muso va Horun alayhis-salom» qissasida Muso payg‘ambarning tug‘ilishi, go‘dakning Allohning cheksiz inoyati bilan Fir‘avn zulmidan asrab qolinishi hamda Shu‘ayb alayhis-salom qo‘ylarini boqishi voqealari ixcham bayon etiladi. Shu‘ayb payg‘ambar Musoni Safura ismli qizga uylantirib, o‘n yildan so‘ng Odam Safiyulloh jannatdan chiqargan hassasini unga beradi. Muso payg‘ambar Misrga yo‘l oladi. Shu o‘rinda Alisher Navoiy Muso alayhis-salomga payg‘ambarlik a‘molining nasib etilishini quyidagicha tasvirlaydi: «Chun Muso alayhis-salom besh kun yuridi, Tursino tog‘ig‘a yetishti. Oltinchi kechakim havo sovug‘ bo‘lub, bulut olamni tiyra qildi. Safurag‘a tug‘urur dardi paydo bo‘lub, o‘tqa ehtiyoj bo‘ldi va ul tog‘ sori mutavajjih bo‘ldikim, o‘t keturgay. Ko‘p yurg‘ondin so‘ngra bir yorug‘lug‘ ko‘rundi, yetkoch, ul yorug‘lug‘ bir daraxtda erdi, Muso alayhis-salom yetkoch, daraxtqa chiqti. Va ul yorug‘lug‘ qoshida quyosh nuri tiyra ko‘rundi, ammo yig‘ochni kuydurmay, yafrog‘ va shoxlarin tozaroq qilib erdi. Muso

alayhis-salomg'a hayrat g'olib bo'lub dedi: Yo rab, bu na hol erkin? «Inni analloh» nidosi kelib, Muso alayhis-salomning davlatmand boshig'a risolat toji qo'yuldi va saodatmand egniga nubuvvat xil'ati kiyduruldi va yadi bayzo va aso mo'jizasi karomat bo'ldi. Va orada o'tkon mukolama «Toho» surasida ma'lum bo'lur» (16.136). Ayonlashadiki, muallif asarining asosiy manbasi Qur'oni karim bo'lgani bois ba'zi voqealar tafsilotlari xususida undagi muayyan suralarga ishora qilinadi. Qissada Muso alayhis salomning Fir'avn bilan muloqot qilishi va uni «tengri taolo ubudiyatiga (bandalikka) dalolat» qilishi, Fir'avn esa undan mo'jiza ko'rsatishni talab etishi lavhalari asar payg'ambarlar mo'jizalari bilan o'quvchini ko'proq tanishtirish maylida bunyod etilganidan dalolat beradi. Bu hodisa Iso alayhis-salom qissasida ham o'z ifodasini topgan. Muso alayhis-salom hassasini tashlaganida, u ajdarhoga aylanadi. Haybatidan bir necha kishi halok bo'ladi. Fir'avn hushidan ketadi, o'ziga kelib, Muso alayhis-salomdan hassani olishni iltimos qiladi. Alloh elchisi ajdarhoni «yadi bayzo»ni (oppoq qo'l; zo'r, kuch, qudratli qo'lni) ko'rsatib qo'lga olganida, u yana hassaga aylanadi.

«Tarixi anbiyo va hukamo»dagi Sulaymon alayhis-salom bilan bog'liq qissada Sulaymon payg'ambarning ulug'vorligi-yu, biroq uning bu hashamati Tangri taollo qudrati oldida zarrachalik qadrsizligi bayonidan iborat rivoyatlarga o'rin beriladi. Qissa so'ngida keltirilgan ruboiyda dunyoning o'tkinchiligi mo'r—ilon bilan aloqador hayotiy tamsil vositasida o'z ifodasini topadi. Ruboiy nafsdan g'olib kelish, ma'naviy-ruhiy kamolotga da'vat ruhida ijod etilgani bilan ahamiyatlidir: «Ruboiy:

Olamni Sulaymong'a haq etmish ma'mur,

Hukmi soldi jin-u bashar xaylig'a sho'r.

Oxir chu ajal anga maqom ayladi go'r,

Tufroq ichida qildi vatan o'ylaki mo'r (16.168).

«Tarixi anbiyo va hukamo»ning ikkinchi qismi «Hukamo zikri» deb nomlangan bo'lib, unda bashariyat tarixida katta nufuzga ega bo'lgan Luqmoni hakim, Fishog'urs, Jomosp, Buqrot, Buqrotis, Suqrot, Aflotun, Aristotilis, Balinos, Jolinus, Batlimus, Sodiq, Buzurjmehr singari olimlar haqida ixcham tavsif va ma'lumotlar beriladi, ularning hikmatli so'zlaridan namunalar keltiriladi. «Hukamo zikri»ning eng muhim fazilati shundaki, shoir o'sha faylasuflar tomonidan aytilgan purma'no fikrlarning asl mohiyatini bir bayt she'rda umumlashtiradi. Baytlar nihoyatda ta'sirchanligi va xotirada oson muhrlanishi bilan ahamiyatlidir. Umuman olganda, «Tarixi anbiyo va hukamo»ning har

ikkala faslida ham insoniyat tarixida evrilishlar paydo etgan buyuklarning hayoti, hikmatli soʻzlaridan ibrat olishga daʼvat etiladi, insonning komillik rutbasini qozonishi uchun asos boʻlgan umuminsoniy qadriyatlar haqida fikr yuritiladi. Fikr tasdigʻi sifatida «Hukamo zikri»dan tanlangan ayrim parchalarni keltirish bilan kifoyalanamiz:

Buqrot hakim. Fishogʻursning shogirdidir. Va Bahman chogʻida erdi va tibb ilmida mohir erdi va tasonifi bor. Va fusuli Buqrot ul jumladindurkim, atibbo qoshida bagʻoyat muʼtabardur. Ul debdurkim, umr qisqadur, ish uzun. Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilgʻaykim, zaruratroqdur, yaʼni oxirat maslahati va tengri taolo rizosi. Sheʼr:

Kishiki qildi amal tengrining rizosi bila,

Haq y yetti oxiratin kom-u muddaosi bila (16.191-192).

Aristotolis. Afлотunning shogirdidir. Iskandarning vaziri erdi. Aning soʻzlaridin budurkim, podshoh ulugʻ rudgʻa oʻxshar va atboi arigʻlargʻakim, ul ruddin ayrildilarkim, rud suyigʻa har hol boʻlsa, arigʻlargʻa hamul holdur. Ul chuchuk boʻlsa, bular chuchuk; ul achigʻ boʻlsa, bular achigʻ; ul sof boʻlsa, bular sof. Ul loy boʻlsa, bular loy. Bas, podshohgʻa vojibdur gʻoyat hikmat va eʼtidol bila maosh qilmoq, to xayl va hashami anga mutobaat qilgʻaylar. Sheʼr:

Shoh daryo va xalq erur anhor,

Ikkisining suyigʻa bir maza bor (16.193).

Buzurjmehr. Noʻshiravoni odilning vaziri erdi. Aning soʻzlaridindurkim, ustodimdin soʻrdimkim, yigitlikda ne qilmoq yaxshi va qariligʻda ne qilmoq yaxshi? Dedikim, — yigitlikda ilm kasb qilmoq va qariligʻda ani amalga kelturmak yaxshidir. Sheʼr:

Yigitligʻda yigʻ ilmning maxzani,

Qariligʻ chogʻi xarj qilgʻil ani (16.194).

Ayrimlari eslatilgan nodir fazilatlaridan koʻra «Tarixi anbiyo va hukamo» Alisher Navoiy badiiy nasrining goʻzal namunalaridan biridir.

«**Nasoyim ul-muhabbat**» («**Muhabbat shabbodalari**») — xalqni haq va haqiqat sari yoʻllash, bashariyatni ilohiy maʼrifatga etishtirishdek ulkan vazifani oʻz zimmasiga olgan ulugʻ ulamo va urafo, mashoyix-u avliyolar haqida bitilgan noyob manbadir. Hijriy 901 (1496) yilda vujudga kelgan oʻzbek nasri va tasavvuf adabiyotining mumtoz namunasi sanalgan bu asarning toʻliq nomini muallif «Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat» («Ulugʻlik xushboʻyliklarini taratuvchi sevgi shabbodalari»), deya eʼtirof etadi. Tazkira Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns» asari asosida vujudga kelgan. Alisher Navoiy uning yozilishi tarixini

quyidagicha bayon etadi: «Doim oshufta xotirg'a kelur erdi va parishon xayolg'a evrulur erdikim, ul kitob alfozi forsiydu, arabiyg'a payvasta va iborati ishorat ahli tiliga vobasta va ul tillar vuqufidin bahravarlar va ul iborat-u ishoratdin bexabarlar ul alfozdin o'z qobiliyatlari hurdida va ishtig'ollari muqobalasida naflar toparlar va fayz elturlar.

Ammo turk ulusidin ba'ziki, ko'ngul sidq-u safosig'a bahramanddurlar, bu kimiyo asar so'zlar ta'sirig'a Tengri inoyatidin arjumand, ul alfozg'a vuquf qillatidin ul fayzdardind mahrum va xaqoyiqning daqoyiqi ularga noma'lum. Xotirg'a kechmishkim, agar sa'y qilsam, bu kitobni turk tiliga tarjima qila olg'aymuman?-deb mutaammil erdim daqoyiq-u mushkulotni ravshanroq alfoz va ochuqroq ado bila o'tkara olg'aymuman?-deb mutaammil erdim. Va ne bu xayol-u muddaodin o'zumni o'tkara olur erdim va ne ishning azimlig'i va dushvorlig'i jihatidin shuru' qila olur erdim.

To ta'rix to'qquz yuz birdaki, ul kitobning ta'lifidin yigirma yil o'tub erdi, Tengri taolo tavfiqi birla bu ulug' ishg'a ilik urdum va bu azim amrg'a qalam surdum.» (17. 12). Ayonlashadiki, Alisher Navoiy turkiy xalqlarni «bu kimiyo asar» («Nafohat ul-uns»)da nomlari keltirilgan ulug'lar bilan yaqindan tanishtirish maqsadida uni o'zbek tiliga tarjima qiladi. Abdurahmon Jomiyning «Nafohat ul-uns min xazorat ul-quds» asari 1476-1478-yillarda yozilgan bo'lib, muallif tazkiraning bunyod etilishida Alisher Navoiy da'vatkor bo'lganligini e'tirof etadi. Demak, ana shunday asar yozish zarurati ulug' o'zbek shoiri ko'nglida yillar davomida yashab kelgan.

«Nasoyim ul-muhabbat» muallifi sharqona xokisorlik bilan «ushbu kitobni tarjima yo'sini ila bunyod ettim», -deya ta'kidlagan bo'lsa-da, tadqiqotchilar tazkira yangi ma'lumotlar bilan boyitilgani, unga juda ko'p o'zgarishlar kiritilganini e'tirof etishadi. Jumladan, «Muqaddima», «Asosiy qism» va «Xotima»dan tarkib topgan asarning «Muqaddima» qismi bevosita Alisher Navoiy qalamiga mansub. Tazkira muallifi ulug' shayxlar nomlari zikr etilgan «Nasoyim ul-muhabbat»ning asosiy qismini quyidagicha mukammallashtirganini ham bayon etgan: «Va hazrat Shayx Fariduddin Attor q.s. bitigan «Tazkirat ul-avliyo»din ba'zi kibor mashoyixkim, «Nafohat ul-uns»g'a doxil bo'lmabdur erdi—har qaysini munosib mahalda doxil qildim va hind mashoyixi sharhi ham oz mazkur erdi, mumkin bor tilab, topib hazrat Qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakarganj q.a.din so'nggi mashoyixgacha ilhoq qildim va turk mashoyixi zikri ham ozroq erdi, oni dog'i hazrat Shayx ul-mashoyix Xoja Ahmad

Yassaviy r.din bu zamong'acha ulcha mumkin bor tilab topib, zikrlarin va ba'zi holot-u so'zlarin o'z mahalida darj qildim. Va hazrat Maxdumi n.m.n.ning oti va muosir-u musohib mashoyix q.a. zikri dag'ikim, ul mutabarrak kitobda yo'q erdi, munda qo'shdum va ul kitobda dag'i avliyoulloh zikridin ba'zi so'z kim, zamon ahlig'a ko'p muhtoj unilayh ermas erdi itnoba vahmidin tarkin tutdum va bu tarjimadin o'ksuttum va chun bu valoyat riyoz i muhabbat nasimig'a muhib va futuvvat shamimig'a sabab bo'ldi» (17.12-13). Shunday qilib, Alisher Navoiy «Nafohat ul-uns»da 618 (584 erkak, 34 ayol) mutasavvif haqida berilgan ma'lumotlarni 770 taga yetkazadi, ulardan 35 tasini ayol avliyolar sha'niga bildirilgan fikrlar tashkil etadi. Bunda muallif Fariduddin Attorning «Tazkirat ul-avliyo», Shayx Farid Shakarganjning shu yo'nalishda yozilgan asaridan foydalandi hamda turk mashoyixlari, shuningdek, Abdurahmon Jomiy va o'ziga zamondosh bo'lgan ulug'lar nomlarini tarixda manguga muhrlaydi.

«Nasoyim ul-muhabbat»ning muhim fazilatlaridan biri uning «Bu toifaning a'mol-u af'ol va muomilot-u riyozatidin ba'zini zikr qilmoq» nomli muqaddima qismida avliyo va mashoyixlarning a'mol (ishlari), af'ol (fe'llari), muomalat (yashash tarzi) va riyozat (iroda ruhlarini chiniqtirish)lari bayon etiladi hamda tasavvuf ahlining tavba, halol, luqma talabi, shariat rioyati, namoz, zakot, ro'za, haj, yetuk axloq, bazli mavjud (o'zidagi narsalarni boshqalarga ravo ko'rish), hilm, rizo, sabr, sidq riyozat kabi sifat va xislatlar sharhlanadi. Bulardan tashqari, ma'lum kasb-hunar bilan halol luqma topib faoliyat ko'rsatgan Shayx Muhammad Sakkok (pichoqchi), Shayx Abu Hafz haddod (temirchi), Shayx Abulabbos Omiliy (qassob), Shayx Ibrohim Ojuriy (xisht avalabdur), Mirchai Safolfurush (doshgar), Adulhasan Muzayyin va Shayx Bannon (hammol), Shayx Abulhasan (najjor), Xoja Bahouddin Naqshband (kimho naqshini bog'lamoqqa mashhur) kabilar hayotini ibrat qilib ko'rsatadi. Alisher Navoiy ilohiy fayzdan bahra olishning eng oliy sifati luqmai halol ekanligini uqtirib quyidagilarni bayon etadi: «Va soyir mashoyixi kibordin ham ko'pi halol luqma kasbig'a muzdurluq qilibdurlar, o'tin toshibdurlar va halol luqma bu ishda kulliydurki, ondin fayz-u ma'rifat zoyanda bo'lur» (17. 15-16).

«Nasoyim ul-muhabbat» musulmon mintaqa xalqlari ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida yuksak nufuzga ega bo'lgan tasavvuf tarixi, uning tarmoqlari va ulug' mashoyix-u avliyolari haqida ma'lumot berishi, shuningdek, tasavvufning nozik jihatlari bilan turkiy xalqlarni

tanishtirish yoʻlida yozilgan ilk tazkira boʻlganligi bilan ahamiyatlidir. Bulardan tashqari, bu moʻtabar manba Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy singari oʻz davrining peshqadam ziyolilari boʻlgan ulugʻ zotlar dunyoqarashining shakllanishida bevosita taʼsir etgan shaxs va asarlar bilan yaqindan tanishishga imkon yaratadi.

Alisher Navoiyning «Vaqiya» (h.886, m.1481) asarida oʻzining davlat arbobi sifatidagi faoliyatida qanday ijtimoiy-siyosiy tamoyillarga asoslanib ish tutgani, oʻz ixtiyoridagi mulk va mablagʻlardan asosan qanday niyatlarda foydalangani, shu mablagʻlar hisobida qurdirgan bino, madrasalarda oʻrnatgan tartiblari, vaqf qildirgan yerlari, mulklari va bogʻlari haqida maʼlumot keltirilgan. Asar XV asr ijtimoiy-siyosiy, madaniy, iqtisodiy hayoti tarixini, shuningdek, ulugʻ shoir hayoti va faoliyatining koʻpgina qirralarini oʻrganishda ishonchli manba vazifasini oʻtaydi.

11.4. «Mahbub ul-qulub» («Koʻngillarning sevgani») pandnomasi

Alisher Navoiyning eng soʻnggi yirik nasriy asari boʻlib, hijriy 506 (1500) yilda yozilgan. Unda ulugʻ shoir va adib, olim va buyuk mutafakkirning barakotli umri davomida koʻrgani, kuzatgani, boshidan kechirgani, hayotiy tashvishlarining qalb qatlam-u qavatdaridan sizilib chiqqan loʻnda, umumlashma-xulosalari oʻz ifodasini topgan. Musajjaʼ sanʼatining nodir namunasi sanalgan bu noyob asarning bunyod etilishi sabablarini muallif quyidagicha izohlaydi: «Bu muqaddimotdin maqsad bukim, har koʻy va koʻchada yugurubmen va olam ahlidin har navʼ elga oʻzumni yetkurubmen va yaxshi-yamonning afʼolin bilibmen va yamon-u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmen. Xayr va sharʼdin (yomonlik, gunohlardan) noʻsh va nish koʻksunga yetibdur va laim (past, xasis, nokas) va karim zaxm va marhamin koʻnglum dark etibdur. Va zamon ahlidin bayozi asʼhob (suhbatdosh) va davron xaylidin baʼzi ahhobki (ayrim doʻstlar) bu hollardin xabarsiz va koʻngullari bu xayr va shardin asarsizdur. Qitʼa:

Ne bilgʻay ul kishikim, shahd-u mayni totmaydur

Ki, vasl-u hajr kibi ul chuchuk durur, bu achigʻ.

Bilur zalil musofirki, poʻya aylarda,

Qum-u toʻzon yumshogʻ, togʻ-u xoradur qattiq.

Bu nav asʼhob va ahhobga intiboh (tanbeh) qilmoq va alarni navʼ bu holatdin ogoh qilmoq vojib koʻrundiki, har toifa xisolidin (xulqlaridan) vuquflari (xabardorliklari) va har tabaqa ahvolidin shuurlari boʻlgʻayki, munosib el xizmatigʻa shitob qilgʻaylar va nomunosib el suhbatidin ijtinob

vojib bilg'aylar (uzoqlashgaylar) va bari el bila maxfiy rozlaridin so'z demag'aylar. Va shayotin (shaytonlar) makr-u firibidin boziy emagaylar. Har nav' el suhbat va xususiyatiki, alarg'a havas bo'lg'ay, bu faqirning tajribasi alarg'a bas bo'lg'ay» (14.10-11).

Nihoyatda katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan adibning axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-ma'rifiy mavzudagi muayyan qarashlarining teran badiiy ifodasidan tarkib topgan «Mahbub ul-qulub» pandnomasi uch qismdan iboratdir:

«Avvalg'i qism—Soir un-nosning af'ol va ahvolining kayfiyati («Xaloyiqning ahvoli va fe'l-atvori hamda so'zlarining kayfiyati»).

«Ikkinchi qism—Hamida af'ol va zamima xisol xosiyati» («Yaxshi qiliq va yomon xislatlar xususiyatida»).

«Uchinchi qism—Mutafarriqa favoid va amsol surati («Yaxshilikning natijasi va yomon xislatlarning oqibati») (14.11).

«Mahbub ul-qulub»ning birinchi qismida egallagan vazifasi, ko'rsatilajak ta'siri jihatidan jamiyat taraqqiyotida belgili mavqega ega qirq to'qqiz toifa ahlining fe'l-atvori, ahvoli xususida fikr yuritiladi. Bu safda shohdan gadogacha bo'lgan aksariyat toifa a'zolarini uchratish mumkin. Ro'yxatda zikr etilgan sohalardan ko'pchiligi bevosita ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydi. Lekin o'sha jarayonning rivoj-u ravnaqida muayyan o'rni, ta'siri bor. Yana, asar muallifi aksar toifa ahli faoliyatiga tanqidiy munosabat bildiradi. Shunday qilib, odil sultonlar, islompanoh beklar, zolim va fosiq shohlar, vazirlar, nomunosib noiblar, noqobil sadrlar, fosih bahodirlar, shayx ul-islom, qora cherik (qo'shin), qozi, mufti, mudarrislar, kotiblar, mutrib-u mug'anniylar, tijorat ahli, olib sotarlar, bozor kosiblari singari turfa toifalarga doir gohida muloyim, ba'zan nafratli qarashlar bayon etiladi. Ulug' adibning boshqa asarlarida kuzatilgani kabi odil shoh haqidagi falsafiy qarashlarini «Mahbub ul-qulub»da badiiy ifodalarkan, avvalo, adolatli podshohni yurt ma'murligi-yu xalq osoyishtaligining asosi deb biladi. Muallif bir umr o'zi orzu qilgan hukmdorning ta'rif-u tavsifini asarda nihoyatda katta ehtiros-u o'ziga xos tashbehlar voitasida badiiylashtiradi: «Odil podshoh haqdin xaloyiqqa rahmatdur va mamolikka mujibi amniyat va rafohiyat. Quyosh bila abri bahordek qora tufrog'din gullar ochar va mulk ahli boshig'a oltun bila durlar sochar. Fuqaro va notavonlar aning rifq va madorosidin osuda, zalama va avonlar aning tig'i siyosatidin farsuda. Hirosatidin qo'y-u qo'zi bo'ri xavfidin emin va siyosatidin musofir ko'ngli qaroqchi vahmidin

mutmain»(14.12). Pandnomada zolim, johil va fosiq podsho esa butun yomonlig-u razolatning sababkori sifatida talqin etiladi. Uning zulmidan obod yerlar vayronaga, kabutar toqchalari boyqush oshyoniga aylanadi, bunday shoh bazmida boda seli tug'yon qilib, u sel mulk ma'murligini vayron etadi. Alisher Navoiy saroy amaldorlarining yaxshi yoki yomon a'mol sohibi bo'lishlarini ham hukmdorga bog'liq holda talqin etadi:

«Bu yomon podshohki, bo'lg'ay vaziri ham yomon, andoqki,
Fir'avn nayobatida Homon. Bayt:

**O'ylakim shoh, morg'a bo'lg'ay mudid ham ja'fariy,
Yo vaboyi xalqqa toun ham o'lg'ay bir sari**

Tengri mundoq balolarni adam chohidin vujud taxtgohig'a kelturmasun va yo'qluq zindonidin borlig' shahristonig'a yetkurmasun» (14.15-16).

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub»da saroy amaldorlari, shoh atrofidagi mansabdorlar va boshqa nufuzli tabaqa vakillari bo'lgan: vazirlar, nomunosib noiblar, bediyonat sadrlar, riyoi mashoyixlarning kirdi-korlarini keskin qoralaydi, ulardan nafratlanishini ochiqdan-ochiq namoyon etadi va o'z istagiga ko'ra bunday toifa vakillari qanday fazilatlarga ega bo'lishi lozimligini ham bayon etadi. Jumladan, adib vuzaro haqida fikr yuritarkan, o'z zamonasida hech bir durust vazir ko'rmaganligini, qachonlardir Osaf ismli bir vazirgina insofli bo'lganligini e'tirof etadi. Majiduddin, Nizomulmulk singari Husayn Boyqaro saltanatining «ishonchli ustunlari» sanalgan vazirlar o'z manfaatlari yo'lida hamma narsani, hatto, insonni ham qurbon qilishga tayyor turganliklariga bir necha marta guvoh bo'lgan ulug' mutafakkir bunday toifa vakillarini keskin tanqid qiladi: «Bu zolimlar yurti barbod berguvchilardir va mulk ahli yig'ishturg'onlarin bitirguvchilardur. Avlo ulkim, bular zikrida kishi xoma surmag'ay... Zahr berib bemor o'lturguvchi tabib, bularning holig'a mushobehdur va qarib... Bular, jumlası chayonlar, xaloyiqqa yetkurur ziyonlar» (14.16).

Aytilganlarga qiyosiy nazar tashlanadigan bo'lsa, Alisher Navoiyning o'ttiz birinchi fasldagi jumalari o'zining samimiyati, xayrihohona ohangi bilan diqqatni jalb etadi. Chunki mazkur fasl «Dehqonlar zikriga atalgan». Fasl boshidayoq o'sha mehr, muloyimlik yarq etib ko'zga tashlanadi. «Dehqonki dona sochar, yerni yormoq ila rizq yo'lin ochar» (14.37). Ixchamgina jumla. «Sochar», «ochar» so'zlari musajja' san'atini hosil qilgan. Jarangdorlikni, qofiyadoshlikni ta'min

etgan. Dehqonning sharafi shundaki, u saraton oftobida kuygan qiyofasi, qadoqli qoʻllari bilan nazokat yaratadi, roʻzini moʻl-koʻl qiladi. Odam Atodan meros kisht-u korni kanda qilmay, takomillashtirib keladi. Ulugʻ adib mulohazalarini sayqalli davom ettiradi: «Qoʻshi ham ikki zoʻr pahlavon, yukiga boʻyun sunub olida ravon, ish qilurda hamdam va hamqadam, dehqon alarni surarda andoqki Odam. Olam maʼmurligi alardin, olam ahli masrurligi alardin. Har qayon qilsalar harakot, elga ham qut yetkarur, ham barakot.» (14.37). Matndagi «pahlavon», «ravon», «hamdam», «hamqadam», «Odam», «maʼmurligi», «masrurligi», «harakot», «barakot» soʻzlari sajʼni-qofiyadoshlikni vujudga keltirgan. Parchada talmeh sanʼati -Odam Atoning qoʻsh haydashiga ham nozik ishora bor. Soʻz tanlashda ulugʻ adibning bepoyon dalasiday bagʻri keng, tanti dehqonga ixlos-u muhabbati namoyon boʻladi. Hoʻkizlar—pahlavon, ravon va oʻz sohibiga hamdam-u hamqadam...

«Ruh ul-amin», «Surush» unvonlari bilan ham badiiy adabiyotda eslanadigan farishta Jabroyilning Odam Atoga aytgan gaplarini eslaylik: «Oʻz qoʻling bilan dehqonchilik qilib, qut-baraka topgin!» Alisher Navoiyning jumllarida oʻsha soʻzlar va ohang aks-sado beradi. Dehqonchilik Allohning inoyati bilan va farishta Surush rahnamoligida boshlangan hunar. Shuning uchun unda xayr-u baraka, himmat-u karam, halollik ustuvor. Fikrimizcha, Alisher Navoiy masalaning ana oʻsha jihatlarini ham inobatga olgan holda dehqon haqidagi madhiyani yanada chuqurlashtira boradi: «Dehqonki tuzluq bila dona sochar. Haq biriga y yetti yuz eshigini ochar. Sichqon dona koʻkarguncha, urub xirmon qilib mahsulini koʻtarguncha; qurt-u qush andin bahramand va dasht vahshi aning bila xursand. Moʻrlar uyi andin obod va goʻrlar xotiri aning bila shod. Kabutarlarga andin mastligʻ, toʻrgʻaylarga andin nishotga hamdastligʻ. Oʻroqchigʻa andin roʻziy, boshqochining yorub andin koʻzi» (14.37). Mazkur jumlar mutolaasi har qanday kitobxonni ham toʻlqinlantirishidan tashqari, uning Alisher Navoiy dahosiga zehn-u zakovati, quvvai hofizasi-yu mahoratiga ixlos-eʼtiborini chandon koʻtaradi. Bu qadar sinchkovlik, ziyraklik va dehqon mehnatining mayda-chuydasi-yu mashaqqatlarini nazardan qochirmaslik sanʼatiga tan bermay iloj yoʻq.

«Mahbub ul-qulub»ning birinchi qismida bayon etilgan fikrlar ulugʻ adibning hayotiy tajribalari umumlashmasi boʻlib, unda atrofdagi voqea-hodisalardan doimo ogoh boʻlishga daʼvat etiladi. Bu daʼvatlar yurt sarvaridan tortib, oddiy fuqarogacha taalluqlidir. Shuningdek, ushbu

bobda turli ijtimoiy tabaqa vakillarining adib nafrat bilan keskin tanqid qilgan fe'l-atvoridan mumkin qadar tezroq voz kechish, yaxshi fazilatlar sohibi bo'lib, komillikka erishishi uqtiriladi. Asarning ikkinchi qismida komillikka erishish yo'li tasavvuf tamoyillari nuqtai nazaridan asoslanadi. Ushbu qismdan yomonliklardan mosivo bo'lishning eng to'g'ri yo'li nafsni riyozat bilan mahv etib, sabr-u qanoat bilan pok yashash, ruhni chiniqtira borib, hamida axloqqa erishish xususida fikr yuritiladi. Nafsni mag'lub etib, ilohiy fayzdan bahra olishning dastlabki bekati – tavadir. Tavbadan murod haq yo'liga kirgan solikning barcha yomon ishlardan ogoh bo'lib, ulardan butkul voz kechishi, har taraflama poklanishidir. O'n fasldan tarkib topgan asarning ikkinchi qismida tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze' va adab, zikr, tavajjuh, rizo, ishq singari tasavvufiy istilohlar sharhlanadi. Shuningdek, har bir axloqiy masala nazariy jihatdan umumlashma tarzida bayon etilganidan so'ng, aytilgan fikrlarni dalillash maqsadida bir hikoyat keltiriladi. «Mahbub ul-qulub»ning ikkinchi qismi tuzilishiga ko'ra «Hayrat ul-abror» dostonidagi maqolat va hikoyatlarga o'xshab ketadi.

Pandnomaning uchinchi qismi turli foydali pand va hikmatlar, shuningdek, 127 tanbehdan tarkib topgan. Asarning mazkur bobi oldingi boblarda bayon etilgan ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarni ulug' shoirning maqollarga uyg'un hikmatli so'zlari bilan birmuncha kengaytiriladi va umumlashtiriladi. Keltirilgan tanbehlar adibning uzoq yillar davomidagi hayotiy kuzatishlari hosilasi bo'lib, o'ziga xos hukmlardan iborat. Ular saj' va boshqa badiiy san'atlar bilan ziynatlangani bois o'quvchi e'tiborini o'ziga jalb etadi. Quyida ularning ayrimlaridan namunalar keltiramiz:

Vafog'a hayo bila payvastaliq, andoqki, hayog'a vafu vobastaliq (14.82). Yana: Mazlumg'a baxshoyish ko'rguzki, zolimdin osoyish ko'rgaysen. Zerdastlarg'a naf yetkur, agar tilasangki, zabardastlardin zarar ko'rmagaysen. Xiradmand muxolifatdin qochar va muvofaqatga muloyamat eshigin ochar. Zanbur g'avg'osidin nish mutasavvardur va asal savdosidin no'sh muyassar (14.85).

Yana: Fosiq olim donishvaredur o'z nafsig'a zolim, g'aniyi baxil nodonedur o'z ziyonig'a nadim. Bu ikki kishi umr zoyi' o'tkardilar va go'rga hasrat va armon olib bordilar. Biri ulkim, ilm o'rganurg'a ranj tortti-yu amal qilmadi, biri ulkim, mol yig'arg'a emgak chekti-yu sarf qilurin bilmadi. Qit'a:

**Olimekim, ilmi erdi beamal,
Yo g'aniykim, molig'a buxl erdi yor.
O'ldilar yuz hasrat-u armon bila ,
Elga bo'ldi ishlaridin e'tibor (14.89).**

Yana: Yamonlarg'a lutf-u karam, yaxshilarg'a mujibi zarar va alam. Mushukka rioyat-kabutarig'a ofatdur. Shag'ol jonibin tutmoq – tovuq tuxnin qututmoqdur. Fard:

**Bo'rini qo'zi bila qilg'an semiz,
Kiyik jam'-u xaylig'adur rahmsiz (14.89).**

Yana: Kishi molidin nekim bahra oldi aningdekdur, har nekim asradi o'zganing. Zahmat bila topqoningni o'zungdin ayama va mehnat bila yiqqoningni do'stlar bila dushmanlar uchun asrama. Bayt:

**Mol uldurkim, el andin topsa bahr,
Dushman andin topsa tengdur no'sh-u zahr (14.90).**

Keltirilgan iqtiboslar xalq maqollari kabi ixcham, ammo qalblarda o'chmas taassurot qoldirishi bilan ahamiyatlidir. Pandnomada badiiy umumlashma mayli nihoyatda baland ekanligi seziladi. Shuningdek, unda hasbi hol ruhi ham o'zini namoyon qilib turadi. «Mahbub ul-qulub»dagi falsafiy mushohada, umumlashmalar ulug' adibning so'ngi tahriri sanaladi. Alisher Navoiyning muayyan bir masalaga doir qarashlarida yillar o'tishi bilan tafovut paydo bo'lgan bo'lishi mumkin. «Mahbub ul-qulub»da oldingi asarlarda bildirilgan mulohazalar tahrirga uchragan, badiiy jihatdan yanada sayqallashtirilgan bo'lishi tabiiy. Chunki shu asardan keyin ulug' shoirga ko'p yashash ham, yozish ham nasib etmadi.

«Xamsa» she'riyat mulkida shohlikka munosib bo'lsa, «Mahbub ul-qulub» nasr bobida shunday sharafiga muyassardir. Ulug' adibning maktublaridan tashkil topgan «Munshaot», umrining so'nggi yillarida yozilgan «Munojot» asarlari, devonlari tarkibidagi «Debocha»lar ham adib nasriy asarlari namunasi sanaladi. Alisher Navoiy turkiy nazm-u nasrning shoh asarlarini ijod etgan ulug' so'z san'atkoridir. Asrlar davomida bu buyuk daho qalamiga mansub bebaho ilmiy-adabiy meros insoniyatning ma'naviy kamolotiga munosib xizmat qilib kelmoqda. Ular ilhom manbai sifatida shoir yashagan davridanoq ijodkorlar qalbida yangi-yangi fikrlar paydo bo'lishi, o'ziga xos ehtiroslar uyg'onishiga bois bo'ldi. Asrlar davomida ulug' shoir g'azallariga muxammaslar bitilmoqda. Uning ulkan ilmiy-badiiy merosi jahonning turli nufuzli tillariga tarjima qilindi. Og'zaki va yozma adabiyotda ulug' shoirning hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan asarlar ijod etildi. Bularning barchasi Alisher Navoiy nomining manguликka daxldorligidan dalolatdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Alisher Navoiyning qaysi asarlari ilmiy-filologik tadqiqotlar sanaladi?
2. «Majolis un-nafois»ning yaratilishi tarixi, tuzilishi va asosiy xususiyatlari haqida soʻzlang.
3. «Majolis un-nafois» ilgari yozilgan tazkiralardan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
4. Tazkirada Shoh Gʻarib Mirzo va Husayn Boyqaro haqida qanday maʼlumotlar keltirilgan?
5. «Muhokamat ul-lugʻatayn»ning vujudga kelishi sabablari nimalardan iborat?
6. Risolada turkiy tilning oʻziga xos qanday fazilatlar ulugʻlanadi?
7. Alisher Navoiy forsiy tilda jahoniy mavqega ega boʻlgan badiiy asarlar yaratilgani holda turkiy tilda bu jarayonning sust borayotganligini qanday izohlaydi?
8. «Muhokamat ul-lugʻatayn»ning adabiyotshunoslik uchun muhim jihatlari nimalarda namoyon boʻladi?
9. Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid qanday asarlar yozgan?
10. Shoirning ustozlariga bagʻishlangan yodnomalari qaysilar? Ularning yaratilishi tarixi haqida nimalarni bilasiz?
11. «Xamsat ul-mutahayyirin»ning tuzilishi va asosiy mazmunini gapirib bering.
12. Ulugʻ adibning tarix, tasavvuf va din tarixiga oid asarlari qaysilar?
13. «Tarixi muluki Ajam»da qaysi sulolalar haqida maʼlumot beriladi? Asarda odil shoh va zolim shoh sifatida kimlarning nomlari tilga olingan? Ularning odil yoki zolimligini koʻrsatuvchi jihatlar nimalardan iborat?
14. «Tarixi anbiyo va hukamo» necha qismdan iborat hamda unda qaysi paygʻambarlar va olimlarning nomlari tilga olingan?
15. «Tarixi anbiyo va hukamo»dagi qissalarning bir-biriga uygʻun va farqli jihatlari nimalardan iborat?
16. «Nasoyim ul-muhabbat» tazkirasining yaratilishi tarixi haqida soʻzlang.
17. Tazkiraning «Muqaddima» qismida nimalar haqida fikr yuritiladi? Maʼlum kasb-hunar bilan rizq topib faoliyat koʻrsatgan shayxlar kimlar?
18. Alisher Navoiyning «Vaqfiya» asarida qanday maʼlumotlar keltiriladi?
19. «Mahbub ul-qulub»ning yaratilishi tarixi, uni yozishdan muallifning

ko‘zlagan asosiy maqsadlari nimalardan iboratligini so‘zlab bering.

20. Asar necha qismdan iborat? Uning har bir qismida qanday masalalar haqida fikr yuritiladi?

21. Asardagi odil shoh va zolim shoh tasvirida muallif ularning qaysi jihatlariga e‘tiborni qaratadi?

22. «Mahbub ul-qulub»dagi dehqonlar ta‘rifi boshqa ijtimoiy tabaqa vakillari, jumladan, vazirlar haqida bildirilgan mulohazalardan nimasi bilan farq qiladi?

23. «Mahbub ul-qulub»ning tarbiyaviy ahamiyati haqida so‘zlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

«Majolis un-nafois». «Muhokamat ul-lug‘atayn». «Mezon ul-avzon». «Mufradot». «Xamsat ul-mutahayyirin». «Holoti Sayyid Hasan Ardasher». «Holoti Pahlavon Muhammad». «Tarixi muluki Ajam». «Tarixi anbiyo va hukamo». «Nasoyim ul-muhabbat». «Vaqfiya». «Munojot». Devonlar tarkibidagi «Debocha»lar.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Asarlar. 13-16-tomlar. Toshkent: «Fan»-1997-2000.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 17-tom, Toshkent: «Fan», 2001.

3. Valixo‘jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002.

4. Vohidov R. Navoiyning ikki durdonasi. Toshkent: «Fan», 1992; Yana. «Majolisun-nafois» tarjimalari. Toshkent: «Fan»-1984.

5. Ramazonov N. «Nasoyim»ning o‘ziga xos xususiyatlariga doir. «Navoiyning ijod olami» kitobida. Toshkent: «Fan».2001, 152-187-betlar; Yana. «Nasoyim ul-muhabbat» va uning manbalari.

6. Hayitov Sh. «Mahbub ul-qulub»da tasavvufiy jilolar. Toshkent: «Fan», 1996.

7. Hayitov Sh. Barkamol inson timsoli. Toshkent: «Fan», 2003.

XII - BOB

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

12.1. Boburshunoslik tarixiga bir nazar

Zahiriddin Muhammad Bobur — shoir, adib, she'rshunos — adabiyotshunos, donishmand faqih (islom qonunshunosi), tilshunos, elshunos, mantiq va riyoziyot ilmlaridan puxta xabardor jamoat arbobi sifatida o'zidan bebaho ma'naviy meros qoldirdi. Boshqa odamlarnikidan deyarli farq qilmaydigan mo'jazzina ko'ksida sherning yuragi va jur'atini ko'tarib o'tgan bu mukarram zot aql bovar qilmaydigan kashfiyotlar bilan yuzma-yuz yashab o'tdi, o'zidan sara ma'naviy xazina va nom qoldirish uchun kurashdi.

Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi eng noyob ishonchli manba, shubhasizki, uning «Boburnoma»sidir. Shuningdek, bu ulug' shoir va sarkardaning qizi Gulbadanbegimning «Humoyunnoma», Muhammad Haydarning «Tarixi Rashidiy» asarlari ham «Boburnoma» maqomiga yaqin turuvchi asarlar sirasiga mansub. Buning boisi shuki, Gulbadanbegim va Muhammad Haydar Bobur Mirzo bilan yaqindan muloqotda bo'lishgani bois o'z asarlarida buyuk hukmdorning faoliyati, shaxsiyatiga aloqador qimmatli ma'lumotlarni keltirishgan. Hasano'ja Nisoriyning «Muzakkir ul-ahbob» (1566) tazkirasida ham Bobur Mirzo bilan aloqador ishonchli qaydlar o'z ifodasini topgan. Xuddi shunday fikmi Hindistonni idora qilgan boburiy hukmdorlar Akbarshoh, Jahongirshoh, Shoh Jahon zamonida vujudga kelgan tarixiy asarlar borasida ham aytish mumkin.

Hindiston inglizlar tomonidan fath etilgandan so'ng, aniqrog'i, XVIII asrdan boshlab Boburning hayoti, faoliyati, ijodi kabi masalalar Ovrupo sharqshunoslarining diqqatini o'ziga jalb etdi. Vitsen, Jon Leyden, U.Erskin, R.M.Kalenot, Pave de Kurteyl, Denison Ross, A.Beverijd xonim, Len Pul, E.Holden, V.H.Moreland va boshqa tadqiqotchilar Boburning hayoti va faoliyatini o'rganish, asarlarini nashr va tarjima qilish bilan shug'ullandilar. Bu olimlar orasida ingliz tarixchisi Uilyam Erskinning olib borgan izlanishlari mutaxassislar tomonidan juda ko'p e'tirof etilmoqda. Shotlandiyalik katta yer egasining o'g'li bo'lgan Uilyam Edinburg universitetida tahsil olgandan so'ng, 20 yil (1803-1823) Bombayda istiqomat qilgan. «Boburnoma»ning 1809-yilda Jon Leyden (1875-1911) boshlagan tarjimasini U.Erskin nihoyasiga yetkazgan. Shuningdek, U.Erskinning «Temuriylar avlodidan bo'lmish Bobur va Humoyun davridagi Hindiston

tarixi» nomli 600 sahifaga yaqin hajmdagi yirik tadqiqoti 1854-yilda, muallif vafotidan keyin nashr etilgan. Olimlarning e'tirof etishicha, U. Erskin fors tilini mukammal bilgan va temuriylar sulolasi tarixini sinchiklab o'rgangan. O'zining ular haqidagi ilmiy xulosalarini asoslashda, «Tabokati Akbariy», «Tarixi Rashidiy», «Xulosat ul-Akbar», «Xulosat ul-tavorix», «Shajarat ul-atrok» kabi ko'plab ilmiy-tarixiy qo'lyozmalardan keng foydalangan. Ingliz olimining ushbu yirik tadqiqoti qisqartirilgan holda G'ofurjon Sotimov tomonidan tarjima qilinib nashr etildi (Uilyam Erskin. Bobur Hindistonda. Toshken: «Cho'lpon», 1995).

Rus sharqshunoslaridan N.I.Ilminskiy, N.I.Pantusov, S.I.Polyakov, N.I.Veselovskiy, V.V.Vyatkin, A.Samoylovich, V.Bartold, afg'on olimlaridan Ahmad Ali Kohzod, Abdulhay Habibiy, Gulchin Maoniy, hind olimlaridan Zokir Husayn, Nurul Hasan, S.A.Sharmi, R.P.Tripatxi, P.Saron, Kanunga, turk olimlaridan Fuod Kupruluzoda, Rashid Rahmati Arad kabilar ham Bobur faoliyati va merosi bilan shug'ullandilar.

Boburning hayoti, faoliyati, ilmiy, badiiy merosini o'rganish, asarlarini nashr etish borasida o'zbek olimlari ham muayyan ishlarni amalga oshirdilar. Adibning shoh asari «Boburnoma»dan parchalar 1928 yilda Abdurauf Fitratning «O'zbek adabiyoti namunalari» majmuasida e'lon qilindi. Shundan so'ng bu asar 1948-1949- yilda 2 jildda, 1960, 1989 yillarda esa asarning to'ldirilgan nusxasi nashr etildi. Umuman, boburshunoslik ravnaqida Yahyo G'ulomov, Vohid Zohidov, Homil Yoqubov, Porso Shamsiyev, Sabohat Azimjonova, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Said Aliyev, B.Valiyxo'jayev, S.Hasanov kabilarning ilmiy tadqiqotlari muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Bobur shuhratining jahonga yoyilishida turli mamlakat yozuvchilarining ham munosib hissasi bor. Jumladan, hind adibi Muni La'ning Bobur va boburiylar haqida oltita roman yozganligi e'tirof etiladi. Shuningdek, turli manbalarda fransuz yozuvchilari Flora Anna Stilning «Boburxon», Fernand Grenandning «Bobur», Amerika adiblari Harold Lembning «Bobur - sher», Vamber Gaskonining «Bobur va uning avlodlari yoki buyuk Mo'g'ullar» romanlari mavjudligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. O'zbek yozuvchi va shoirlaridan Pirimqul Qodirov, Barot Boyqobilov, Xayriddin Sultonovlar Bobur haqida roman, esse-roman, qissa va dostonlar ijod etishdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, Bobur va uning ilmiy, adabiy merosiga milliy istiqlol g'oyasi tamoyillari nuqtai nazaridan

munosabat ko'rsatila boshlandi. Uning diniy asarlari, jumladan, «Mubayyin» nashr etildi. Mamlakatimizda Bobur xalqaro jamg'armasi tuzilib, o'zining serqirra faoliyatining amalga oshira boshlagani boburshunoslikda muhim voqea bo'ldi.

12.2. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ilmiy — adabiy merosi

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda (hijriy 888-yil muharram oyining 2-kuni) Farg'ona viloyatini idora qilayotgan temuriy hukmdor Umarshayx Mirzo xonadonida dunyoga keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, Zahiriddin Muhammad ismini yosh shahzoda uchun o'sha davrdagi Movarounnahrning atoqli ulamolaridan bo'lgan Xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror Valiy tanlagan. Keyinchalik chig'atoylar arabcha «Zahiriddin» so'zini talaffuz etishga qiynalganliklari bois otanasi uni Bobur deb ataydigan bo'lib qolishgan. Shunday qilib, rasmiy hujjatlarda ulug' shoir, adib va hukmdor nomi Zahiriddin Muhammad Bobur tarzida qo'llana boshlangan (Erskin U. Bobur Hindistonda. Toshkent, 1995, 8-9-betlar). Umarshayx Mirzo Sulton Sohibqiron Amir Temurga to'rtinchi avlod-evara sanaladi. Uning shajarasi: Umarshayx Mirzo—Abusaid Mirzo— Mironshoh Mirzo—Sohibqiron Amir Temur. Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim o'zbeklashgan mo'g'ul turklariga mansub bo'lgan Toshkent hokimi Yunusxonning qizidir.

Umarshayx Mirzo temuriy hukmdorlar orasida toj-taxt kurashlari keskinlashgan bir davrda Farg'ona viloyatini idora qildi va bu kurashda faol ishtirok etdi. Pokiza e'tiqodli, Hazrat Xoja Ubaydulloga irodati bor, ravon savodli bu temuriyzoda Boburning ma'lumotiga ko'ra: «Xamsatayn (Nizomiy va Dehlaviy «Xamsa»larini — R.V., H.E) va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi» (10-bet). Tabiatida «hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor» bo'lgan Umarshayx Mirzo yurttalablik da'vosi bilan Samarqandga bir necha bor yurish qiladi. Farg'ona viloyatining osmonida urush bulutlari qalqib yurgan damlarda fojiali vafot etadi.

Bu voqea 1494-yilda sodir bo'ldi. Umarshayx Mirzoning akasi Sulton Ahmad Mirzo va Toshkent hokimi Mahmudxon (Umarshayxning qaynog'asi va Sulton Ahmadning kuyovi) o'zaro ittifoq tuzib Farg'ona viloyatiga yurish boshlaydi. «Boburnoma»da Sulton Mahmud va Sulton

Ahmadning «Umarshayx Mirzoning badmaoshlig'idin mutazarri» (qo'polligidan zarar) ko'rganliklari bunday harakatning sababi sifatida keltiriladi. Axi qal'asi (Axsikat) Umarshayx Mirzo saltanatida Andijondan keyin ikkinchi mavqega ega bo'lgan qal'a bo'lib, podshoh ko'p vaqtini o'sha yerda o'tkazar edi. «Boburnoma»da Umarshayx Mirzoning fojiali vafoti haqida quyidagilar qayd etiladi: «... Bu asnoda g'arib voqea dast berdi, mazkur bo'lub edikim, Axi qo'rg'oni baland jar ustida voqe' bo'lubtur, imoratlar jar yoqasida erdi. Ushbu tarixda dushanba kuni ramazon oyining to'rtida Umarshayx Mirzo kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo'ldi. O'ttiz to'qquz yoshar erdi» (9-bet). Taomilga ko'ra, Farg'ona viloyatining taxti to'ng'ich o'g'il Bobur Mirzoga topshirildi. Shunday qilib, Bobur Mirzo «Tengri taolo inoyati bilan va chahoryori bosafolarning himmati bilan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuz to'qson to'qquzda Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshda podshoh bo'ldum», -deya e'tirof etadi. Yosh hukmdor mamlakatni idora eta boshlagan davr nihoyatda tahlkali edi. Unga avval otasining yaqin beklaridan Shayx Mazidbek, keyinchalik Boboquli Bobo Alibek bek atka sifatida tayinlanadi. Bobur Alloh inoyati va beklarning rahnamoligida Farg'ona viloyatida o'z idora tarzini saqlab qoladi. O'ratepa, Xo'jand, Marg'ilonni zabt etib Quvaga yaqinlashgan Sulton Ahmad qo'shinlari kutilmaganda katta talofat ko'radilar: «Biri bukim, - talofat sabablarini bayon etadi «Boburnoma» muallifi, - Quboning botqoqlik qora suyi bor, ko'prigidin o'zga yerdin kechib bo'lmas, qalin cherik kelib ko'prukda tiqilib, qalin ot va teva bu qora suvga yiqilib zoye' bo'ldi. Uch – to'rt yil mundin burunroq Chir suyining guzarida ulug' shikast topib edilar, bu voqea andin yod berib, cherik eliga vahmi g'olib bo'ldi.

Yana biri bukim, ul fursatga andoq ot o'lati bo'ldikim, tavila-tavila otlar yiqilib o'la kirishdi» (18-bet). Qo'shini to'zigan, ustiga-ustak katta talofat ko'rgan Sulton Ahmad sulh tuzib, Samarqandga qaytishga majbur bo'ladi. Quva voqeasidan so'ng xastalanib qolgan Samarqand hukmdori O'ratepada vafot etadi. Sulton Mahmudning esa Axsining qamal qilishi natija bermay, u ham orqaga qaytishga majbur bo'ladi. Bu jang yosh taxt sohibi Boburning birinchi va juda muhim g'alabasi edi.

Bobur Mirzoning mamlakatda osoyishtalikni barqaror qilish uchun juda ko'p ter to'kishiga to'g'ri keladi. U mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchalikka yuz burishlari avjiga chiqqan davrda Farg'ona viloyatini idora qilmoqda edi. Bunday boshboshdoqchilik taxt sohibi hayoti uchun

ham nihoyatda tahlika solardi. Boburning ukasi Jahongir Mirzoni shoh qilish maqsadida fitna uyushtirgan Hasan Ya'qub boshchiligidagi beklar unga qarshi suiqasd uyushtirishdi. Bobur va uning tarafdorlari sa'y-harakati bilan fitna o'z vaqtida fosh etildi, qo'lga olingan isyonchi beklar jazolandi. Yovuz niyati amalga oshmaganidan alamzada bo'lgan Hasan Ya'qub Samarqand sari yo'l oladi. Biroq qabih maqsadi yana xuruj qilib Axi tomon kelganida, Qo'qon yaqinida vafot etadi. Bobur Mirzo katta va notinch viloyatni boshqarish uchun Andijon atrofidagi shaharlarda bir necha marotaba yurishlar qilishga majbur bo'ladi.

1495-yilda Sulton Ahmad o'rnida bir muddat hukmronlik qilgan ukasi Sulton Mahmud vafotidan so'ng, uning o'g'illari Mas'ud, Boysung'ur Mirzo, Sulton Ali o'rtasida Samarqand taxti uchun o'zaro urushlar boshlanadi. Sulton Ali Samarqandni egallaganda, bu urush alangalari yanada yulqinlana boshlaydi. Bobur Mirzo ham ulug' sohibqiron Amir Temur poytaxtini qo'lga kiritish ilinjida Samarqand tomon lashkar tortadi. Bu payt Sulton Mas'ud Mirzo Shahrizabzni o'z idorasi ostiga olib, Samarqandga tahdid sola boshlagan edi. Hisor va Qunduzdan Sulton Husayn Mirzo qo'shinining xavfi ham mavjud edi. Uch-to'rt oy uch tarafdin Samarqandga qarshi hujum uyushtirilgach, Sulton Ali nomidan Xoja Yahyo kelib, ittifoq va hamjihatlikdan so'z ochadi va Bobur Mirzo bilan o'zaro kelishuvga erishadi. Biroq oradan ko'p vaqt o'tmay, Samarqand taxtini Boysung'ur Mirzo qo'lga kiritadi.

1497-yilda Bobur Mirzo mingga yaqin qo'shini bilan Samarqandni qo'lga kiritish uchun jangga o'tlanadi. Shahar y yetti oy qamal qilinadi. Boysung'ur Mirzo Shayboniixonidan madad kutadi, biroq Shayboniy qo'shinlarining yordami besamar ketadi. Natijada shahar hukmdori Qunduzga Xusravshohdan panoh izlab ketishga majbur bo'ladi. Bobur Mirzoni Samarqand shahri ulug'lari, beklar mamnuniat bilan qarshi oladilar. «Boburnoma»da muallif bu voqeani iftixor bilan quyidagicha bayon etadi: «Rabiulavval oyining avoxirida (1497-yil noyabr) kelib arkta Bo'stonsarog'a tushtum. Tengri taoloning inoyati bila Samarqand shahri va viloti muyassar va musaxxar bo'ldi» (43-bet). Sharqning eng yirik, boy va mashhur shaharlaridan biri bo'lgan Samarqandning qo'lga kiritilishi yosh hukmdorni nihoyatda sevintiradi. U keyinchalik «Boburnoma»da bu azim shaharning tabiati-yu masjid va madrasalarini, Ulug'bek Mirzo barpo etgan rasadxona-yu saroy va maqbaralarni ehtiros bilan tasvirlaydi. Afsuski, Bobur Mirzoning sevinchi uzoqqa cho'zilmaydi.

Y yetti oy qamal ichida qolgan shahar nihoyatda xarob holda edi. Ozuqa zahiralari tugagan, dehqonchilik o'zaro urushlar natijasida izdan chiqqan, shahar aholisi aftoda bo'lib qolgan edi. Yosh hukmdor bu ahvoldan qutilish choralarini qanchalik izlamasin, biror maqbul tadbirni amalga oshirish imkondan tashqari edi. Bobur Mirzo qo'shinlari Samarqanddan hech qanday o'lja qo'lga kiritmaydi. Avvalo, hukmdorning o'zi xalqni talashga mone'lik qiladi. Oqibatda oziq-ovqat tanqisligi seziladi, shuningdek, askarlar uylarini sog'ina boshlaydilar. Bitta-bitta bo'lib qochishga tushadilar. «Boburnoma»da ta'kidlanishicha, avval Xonquli Bayonquli, yana Ibrohim Bekchik, keyin esa mo'g'ullarning barchasi qochadi. Sulton Ahmad Tanbalning qochishi yosh hukmdorga qarshi yana bir fitnaning uyushtirilishiga omil bo'ladi.

«Bu fitnalarni angiz qilg'uvchi, mundin qochib borg'onlarni yomonlikka tez qilg'uchi xud Uzun Hasan haromnamak ekandur,—deya ta'kidlaydi Bobur Mirzo. —Borchasi Ahmad Tanbal borg'on bila zohir va oshkora yomonliq maqomida bo'ldilar» (49-bet). Yosh temuriyzoda Samarqandni qo'lga kiritish uchun qo'shin tortganida, Andijonni Ali Do'st tog'oyiga, Axsini esa Uzun Hasanga ishonib topshirgandi. Samarqanddek shahri azim Bobur Mirzo tasarrufiga o'tganida esa u og'ir xastalikka duchor bo'ladi. «Andoqkim, to'rt kungacha tilim tutildi, —deya xotirlaydi muallif «Boburnoma»da, —og'zim'ga paxta bila suv tomizurlar erdi. Mening bila qolg'on bek va begot va yigit yalang mening tirilmagimdin ma'yus bo'lub, har kim o'z fikrida bo'ldilar» (50-bet). Bobur Mirzo Xoja Abdullo Mavlono qozini qochoqlarning ba'zilarini jazolash, ba'zilarini esa qayta Samarqandga yuborish niyatida Uzun Hasanning oldiga jo'natadi. Biroq Uzun Hasan Bobur Mirzoga qarshi uyushtirilgan fitnaga boshchilik qilmoqda edi. Bu orada u Ahmad Tanbal bilan til biriktirib, Axi va Andijonni Jahongir Mirzoga olib berish payida bo'ladi.

To'lun Xoja Bobur Mirzoga e'tiqodli bo'lgan mo'g'ul beklaridan edi. U ham qochoq mo'g'ul askarlariga nasihat qilib, ularni hukmdorlariga itoat qilishga chaqirish vazifasi bilan Farg'ona viloyatiga yuboriladi. Biroq g'aflatda qolgan To'lun Xoja Uzun Hasan va Ahmad Tanbal tomonidan mag'lub etiladi hamda o'ldiriladi. Xoja Mavlono Abdullo qozi Xoja Ubaydulloning muridlaridan bo'lib, Bobur Mirzo oilasiga e'tiqod qo'ygan pirlardan edi. Bu ulug' zot Bobur Mirzoning davlatxohligi uchun o'z ixtiyoridagi o'n sakkiz ming bosh qo'yni shu hukmdorga hayrixoh bo'lgan yigitlarga ulashadi. Andijon taxti tobora tahluka ostiga

qola boshlagan davrda Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim va Eson Davlatbegim bilan kengashib, Samarqand hukmdoriga bir necha marta maktub yuboradilar. Natijada Samarqanddek shahri azimda yuz kun hukmdorlik qilgan Bobur Mirzo 1498-yilning fevralida Andijonga safar qilishga majbur bo'ladi. Bir hafta yo'l yurib Bobur qo'shinlari Xo'jandga kirib keladi. Bu orada bir kishi yosh hukmdor Samarqandni tashlab chiqqan kuni Ali Do'st tog'oyi Andijonni isyonchilarga topshirgani haqidagi xabarni yetkazadi. Ma'lum bo'lishicha, isyonchilar Andijonni qamal qilganda, Uzun Hasan Bobur Mirzoning betobligi, uning tili tutilib, og'ziga paxta bilan suv tomizayotganliklarini Ali Do'st tog'oyiga aytib ont ichadi. Bundan sarosimaga tushgan Ali Do'st tog'oyi isyonchilarga qal'ani ochib beradi. Bobur Mirzoning Xo'jandga yetib kelganidan xabar topgan «munofiqi namakharom mardak» (Uzun Hasan) Xoja Abdullo Mavlono qozini ark darvozasida bezzatona osib shahid qiladi. Bu voqea yosh temuriyzodaga nihoyatda qattiq ta'sir ko'rsatadi. «Boburnoma»da uning tafsilotlari quyidagi alamli jumalarda o'z ifodasini topgan: «... to podshoh bo'lub edim, to o'zumni bilib edim, bu yo'sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur edim» (51-bet).

Andijonni deb Samarqandni qo'ldan ketgazish va taqdirning alamli «hazil»lariga duchor bo'lib bir yo'la har ikkalasini boy berishdek muvaffaqiyatsizlig-u yutqazishlar metin iroda sohibi bo'lgan Bobur Mirzo belini bukolmaydi. U ota meros saltanatni tiklash niyatida tog'asi, Toshkent hokimi Mahmudxondan madad so'raydi. Birgalikda Andijonni egallash uchun olib borilgan janglar natija bermaydi. Bobur Mirzo goh Xo'jand, goh O'ratepa, goh Konibodom atrofidagi qishloqlarda bo'lib, tog'alarining ko'magi bilan ba'zan Andijonga, ba'zan esa Samarqandga tahdid solib turadi. Nihoyat, Xo'jandga yetib keladi, ammo bu yer nisbatan kichikroq qasaba bo'lgani bois Bobur tasarrufidagi ikki yuzdan ortiqroq qo'shinni zo'rg'a saqlab turishi mumkin edi. Shu sababli Bobur Mirzo O'ratepani idora qilib turgan yana bir tog'asi Muhammad Husayn Ko'ragon do'g'latdan Yor yayloq kentidagi Pashog'ar qishlog'ida qishlashga ruxsat so'raydi. Bu yer Xoja Abdullo Mavlono qoziga qarashli bo'lib, u Samarqand yo'lida joylashgani uchun Bobur Mirzoga juda ma'qul manzil edi. Sarson-sargardonlikda kun kechirayotgan yosh hukmdor ko'nglida xiralashib qolgan umid chirog'i fatilasini tozalab, unga qayta yolqinlashish baxtini hadya etgan muhim voqea ham aynan ana shu muqaddas zaminda yuz beradi. «Boburnoma»da hikoya qilinishicha, Xoja Abulmakorim ham quvg'inga

uchrab, darbadarlikda umr kechirayotgan edi. Bu ulug' zot Bobur Mirzoning ahvolidan xabar topib, unga juda achinadi va yosh hukmdor haqiga duo qiladi. Bu hol Bobur Mirzoga qattiq ta'sir etadi. Shu kuni peshin namozi vaqtida dara tarafda bir otliq paydo bo'ladi. Ma'lum bo'lishicha, u Ali Do'st tog'oyining navkari ekan. Otliq unga bir maktubni tutqazadi. Unda Bobur Mirzo gunohidan kechsa, Ali Do'st tog'oyi Marg'ilonni uning ixtiyoriga topshirishi bayon qilingan edi. Bobur Mirzo kutilmagan bu taklifni qabul qiladi va uch kun yo'l yurib, Ali Do'st tog'oyining xoinlik yo'lini tutmasligiga ishonch hosil qilishgach, ikki yuz-u qirq kishiga yaqin qo'shin bilan Marg'ilonga kirib boradi. Boburning hukmronligi Ahmad Tanbal va Uzun Hasanning zolimligidan ko'p aziyat chekkan xalq uchun nihoyatda zarur edi. Shu bois o'z hukmdoriga xoinlik qilgan bu ikki ittifoqchining Marg'ilonni qamal qilishi ularga hech qanday naf keltirmaydi. Bu orada Bobur Mirzo tomonidan Andijonning janubiga yuborilgan Qosimbek boshchiligidagi yuz kishilik qo'shin Ibrohim Sori askarlarini Axxi qal'asigacha quvib boradi. Vaziyatning bunday tus olganidan xabar topgan Uzun Hasan Marg'ilon qamaliga jalb etilgan to'dasini Axxi tomon harakatlanishga bo'yruq beradi. Uning yigitlari Sirdaryoni kesib o'tishda Boburning otliq askarlariga asir tushadi va o'limga mahkum etiladi. Uzun Hasanning Andijonga chekinishdan boshqa chorasi qolmaydi. Biroq shahar hokimining Bobur tomoniga o'tgani u va hamrohlarini juda tang ahvolda qoldiradi. Nihoyat, Uzun Hasan o'zi boshqarib turgan Axxi qo'rg'oniga, Ahmad Tanbal va unga qo'shilgan Jahongir Mirzo esa O'shga tomon yo'l oladi. Shunday qilib, ikki yillik sarson-sargardonlikdan so'ng, hijriy 904-yil zulqa'da (1499-yil iyun) oyida 16-yoshli Bobur Mirzo otameros poytaxti Andijonni qayta egallaydi. Ahmad Tanbal O'shga yetib borgach, tayoq va toshlar bilan qurollangan xalqning g'azabiga uchraydi. Bu yerda o'zining ortiqchaligini anglagach, Jahongir Mirzo bilan hamkorlikda Qashg'arga yaqin tog'lar orasidagi Yorkent tomon ketadi. Axsida Bobur Mirzoning ta'qibiga duchor bo'lgan Uzun Hasan esa mag'lubiyatini tan olib, mol-mulki, oilasi va hamrohlari bilan birgalikda Qorategin orqali Hisorga yo'l oladi.

Bobur Mirzoning mo'g'ul askarlariga javob berib yuborishi, o'zining mardona tan olishicha, «bemulohaza hukm qilg'oni» edi. Bunga yosh hukmdor atrofidagi beklarning qo'lga kiritilgan mol-mulkni Uzun Hasandan qolgan mo'g'ul askarlari bilan baham ko'rishni istamaganliklari sabab bo'ldi. Askarlari soni oz bo'lgan Bobur Mirzoning

ehtiyotsizlik bilan chiqargan bu hukmi to'rt mingga yaqin mo'g'ul askarlarining Ahmad Tanbal tomon o'tishiga imkon yaratdi. Shuningdek, Toshkent hokimi Mahmudxonning o'g'li Sulton Muhammad Xonikaning besh-olti ming kishilik qo'shini ham Ahmad Tanbalning iltimosiga ko'ra unga ko'makka keldi. Shunday bo'lishiga qaramay, Bobur Mirzoning bek va askarlari dushmanga qarshi mardonavor kurash olib borishdi. O'sh, O'zgand, Andijon, Xo'tan, Koson qal'asi, Axxi, Beshharan qal'asida Bobur Mirzo qo'shinlari goh dushman bilan yuzma-yuz keldi, goh turli tadbirlarni amalga oshirdi. Ahmad Tanbal Beshharan qal'asida yashiringanda, natijasiz urushlardan bezgan Ali Do'st, Qambar Ali singari sarbozlar Boburni sulh tuzishga ko'ndirishga harakat qildilar. 1500-yil fevral oyi oxirida tuzilgan sulhga ko'ra, Axxi, Koson va ular atrofidagi mulk Jahongir Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Sirdaryo Bobur va Jahongir Mirzo saltanati o'rtasida chegara sifatida belgilanadi. Andijon va boshqa qasabalar Bobur Mirzo tasarrufida qoladi. Shuningdek, shahzodalar mamlakat ishlarini yo'lga qo'ygach, birgalikda Samarqandga yurish qilishi, Samarqand qo'lga kiritilsa, uning taxti Bobur Mirzoga, Andijon esa Jahongir Mirzoga berilishiga ham kelishiladi.

Movarounnahrda shahzodalar o'rtasidagi ziddiyatlar tobora keskinlashib bormoqda edi. Bunday muxolifat Sulton Ali Mirzo va Muhammad Majid Tarxon o'rtasida ham paydo bo'ladi. Bu shahzodalar hamkorligidan hech ish chiqmasligi aniq edi. Sulton Ali Mirzo mo'g'ullardan Abdulvahob degan kishini Bobur Mirzo huzuriga yuborib, uni Samarqandga kelishga da'vat etdi. Bobur Mirzo Jahongir Mirzoga kishi yuborib, zudlik bilan Samarqandga yurish qilishini xabar qiladi. Axsida tuzilgan sulh Jahongir Mirzo tomonidan Bobur Mirzo saltanati hududiga daxl qilish imkonini bermasdi. Biroq Bobur qo'shinlari Quvaga yetib kelganda, Ahmad Tanbalning ukasi Xalil O'shga hujum qilgani ma'lum bo'ladi. Bobur Mirzo bo'lib o'tgan voqeadan qanchalik ranjimasin, Samarqand tomon yurishni yana davom ettiraveradi. Yosh hukmdor Ali Do'st va Qambar Ali singari ulug' beklarning keyingi harakatlaridan ularga tayanish har doim ham yaxshilikka olib kelmasligini sezib qoladi. Shuningdek, Muhammad Majid Tarxon boshliq beklar ham Mir Mo'g'ulni yuborib, Andijon hukmdorining Samarqandga kelishiga ko'z tikib turishgandi. Shunday qilib, Bobur Mirzo; «Samarqanddek poytaxt turg'uncha, ne kiroyi ul qilg'aykim, Andijondek yer uchun kishi avqot zo'ye' qilg'ay» (70-bet), —degan fikr bilan yo'lda davom etadi.

Bobur Mirzo qo'shinlari O'ratepaga yetib kelganda, Shayboniyxon Dabusiya qal'asida Boqi tarxonni mag'lubiyatga uchratib, Buxoroga yurish qilgani haqida xabar keladi. Xon yurti deb nomlangan manzilda Majid tarxon boshliq Samarqand beklari Bobur Mirzoni iliq kutib olishadi. Beklar bilan birgalikda o'tkazilgan mashvaratdan Samarqandning yirik din peshvolaridan biri Xoja Yahyoning nufuzidan foydalanib Amir Temur poytaxtini jangsiz qo'lga kiritish mumkinligi ma'lum bo'ladi. Biroq Xoja Yahyoga yuborilgan vakil tayinli javob keltirmaydi. Bobur Mirzo va unga hamroh bo'lgan beklar Shahrisabzga yetib kelishadi. Bu yerda bir-ikki hafta bo'lganlarida, Sulton Ali Mirzo Samarqandni Shayboniyxon ixtiyoriga topshirganligi ayonlashadi. Voqea tafsilotlarini hikoya qilgan «Boburnoma» muallifi uning sababini Sulton Ali Mirzoning onasi Zuhrabegimning «bilmaslig'idin va beaqlig'idin» ekanligini ta'kidlaydi. Zuhrabegim o'zining oshiqona maktubida Shayboniyxonga turmushga chiqsa, o'g'li unga Samarqandni jangsiz topshirishini bayon qiladi. Bundan ustalik bilan foydalangan Shayboniyxon shaharni qo'lga kiritgach, Sulton Ali Mirzoni qatl ettiradi. Zuhrabegimni navkarlaridan biriga in'om qiladi. Xoja Yahyoga Xurosonga ketishga ruxsat beradi va ketidan kishi qo'yib, uni ham o'ldirtiradi. Shunday qilib, 1500-yilda temuriylarning ko'hna poytaxti Muhammad Shayboniyxon tasarrufiga o'tadi.

Bir muddat Shahrisabz — Hisor hududlarida sarson-sargardon kezgan Bobur Mirzo Samarqand xalqining ko'magiga ishonib, ikki yuz qirq kishilik navkari bilan shaharga hujum qiladi. Yetmish-sakson chog'li Bobur yigitlari tunda qal'aga norvon qo'yib, Feruza darvozasini egallaydilar. Tong otishiga yaqin Bobur Mirzo Samarqandga kirib keladi. Bo'lib o'tgan voqeadan shahar ahli hali to'la xabardor emas edi. Temuriy hukmdorni tanib qolgan do'kondorlar u haqda duo qilishardi. Ko'p o'tmay shahar xalqi voqeadan xabar topadi. Qo'llariga tosh va tayoq ko'targan kishilar to'rt yuz-besh yuz chamasi Shayboniy tarafdorlarini o'ldirishadi. Nihoyat, y yetti ming askariy quvvatga ega bo'lgan tajribali hukmdor Shayboniyxondan juda oz miqdordagi qo'shin bilan 19 yoshli temuriyzoda Samarqandni tortib oladi. Xalq Bobur Mirzoni qo'llab-quvvatlashda davom etadi. Shovdor, Sug'd va atrofdagi qo'rg'onlar uning idorasi ostiga o'ta boshlaydi. Shayboniyxon Buxoroga chekinadi. Bu orada Boqi tarxon Qarshi, G'uzorni, Abulmuhsin Mirzo Qorako'lni qo'lga kiritadi. Shayboniy qo'shinlari har tarafdan quvilib, Buxoro atrofida to'planishga majbur bo'lishadi.

Yosh temuriy hukmdorning qadimiy poytaxtni nihoyatda xavfli va tajribali dushmandan tortib olishi xabari Xuroson poytaxti Hirotga ham yetib boradi. Bobur Mirzo ulug' shoir va davlat arbobi Alisher Navoiydan maktub oladi. Ayni choqda xatga javob yozib, unga turkiy bayt ham bitganligini e'tirof etgan «Boburnoma» muallifi o'zining «kitobati»ga ulug' shoirming javobi yetib kelguniga qadar «tafriqa va g'avg'o» bo'lganligini bayon qiladi. Bobur Mirzo endigina badiiy ijod bilan shug'ullanib she'r mashq qila boshlaganini inobatga olsak, ulug' shoir Alisher Navoiyning maktubi siyosiy mavzuga, aniqrog'i, Shayboniixonni mag'lub etgan Bobur Mirzoning ulkan g'alabasiga bag'ishlangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Bobur Mirzo Andijondan chiqqandan so'ng, uning oila a'zolari yuz tashvish va mashaqqatlar bilan O'ratepaga yetib kelishgandi. Samarqand fahtidan nihoyatda shodlangan yosh hukmdor oilasini bu azim shaharga olib keladi. U amakisi Sulton Ahmad Mirzoning qizi Oyisha Sultonbegimni o'z nikohiga olgan edi. Ko'p o'tmay Samarqandda to'ng'ich farzandi Faxruniso dunyoga keladi. Biroq bu shodlik uzoq davom etmaydi. Faxruniso chillasidan chiqmay vafot etadi.

Bobur Mirzo o'zini buyuk poytaxt taxtida ko'rib qanchalik quvonsa, har zamon tahdid solish xavfi kuchli bo'lgan Shayboniixonning ulkan qo'shinidan ham shunchalik tashvishlanardi. Bu tashvish yosh hukmdordan juda ko'p ulkan vazifalarni bajarishni talab etardi. Buni teran idrok etgan shahzoda Samarqand mudofaasini mustahkamlash maqsadida yon atrofdagi temuriylar saltanati hukmdorlariga elchilar yuborib, ulardan yordam so'raydi. Toshkent hokimi Sulton Mahmuddan to'rt – besh yuz, Jahongir Mirzodan Ahmad Tanbalning inisi Xalil boshchiligida yuz-ikki yuz kishilik qo'shin ko'makka keladi. Biroq: «Sulton Husayn Mirzodek sohib tajribalik podshohdinkim, Shaboqxonning af'ol va atvorini Mirzodin yaxshiroq kishi bilmas edi, hech kishi ko'makka kelmadi. Badiuzzamon Mirzodin ham kishi kelmadi. Xusravshoh xud o'zining tavahhumidin kishi yubormadi» (79-bet). Temuriy hukmdorlar orasidagi bunday parokandalik o'zining bahodirona ruhi, mustahkam irodasi va uzoqni ko'ra bilish qobiliyati bilan shuhrat qozongan Bobur Mirzoning yakkalanib qolishiga sabab bo'ldi. Bundan foydalangan Shayboniixon 1501-yilning bahorida yana qo'shin to'play boshlaydi. Qorako'l, Dabusiyan qayta qo'lga kiritib, Samarqandga tahdid soladi. Shu yili may oyining boshlarida Shayboniixon o'z xatti-harakatlari

bilan raqibini jang maydoniga jiddiy hozirlik ko'rishga majbur etadi. Ora-sira kichik to'qnashuvlar bo'lib turadi. Boqi tarxon ming-ikki ming kishilik qo'shini bilan Keshga kirib borgan edi va ikki kun orasida Bobur Mirzoga kelib qo'shilishi taxmin qilinardi. Toshkent hokimi Sulton Mahmud tomonidan yuborilgan Sayid Muhammad Mirzo do'g'lat tongga yaqin ming-bir yarim ming kishilik lashkari bilan ko'makka kelishi kutilardi. Munajjimplarning yanglish ma'lumotlari Bobur Mirzoni madadga chiqqan kuchlar yetib kelmasdan jangga kirishga undadi. Qo'shin to'rtga ajraladi. Ko'hak daryosi bo'yida raqib bilan ro'baro' bo'linadi. Natijada Bobur Mirzo qo'shini juda katta talofatga uchradi. Ibrohim tarxon, Ibrohim Soru, Ahmad Tanbalning ukasi Xalil hamda ularning eng yaxshi yigitlari jang maydonida halok bo'lishadi. Shayboniyxon qo'shiniga qarshi chiqish halokatga olib keladi, deb o'ylagan Mazid tarxon, Qambar Ali singari ulug' beklar Xusravshoh tomoniga qochishadi. Erta tongda Xoja Abulmakorim, Qosimbek va boshqa beklar bilan mashvarat o'tkazib, Samarqand qo'rg'onini berkitishga qaror qilinadi. Yosh hukmdor shahar markazidagi Ulug'bek madrasasining tomi ustida oq uy o'rnatib, Qosimbek bilan mudofaani boshqarib turadi.

Og'ir kunlar boshlanadi. Keyingi yillarda Samarqand tez-tez yuz berib turgan o'zaro urush va isyonlar tufayli boyliklari talangan, ancha kuchsizlanib qolgan edi. Shayboniyxonning besh oylik qamaliga qarshi Bobur Mirzoning o'ziga yaqin beklar va sarbozlari hamda xalq ommasi jasorat ko'rsatishlariga qaramay, ochlik, suvsizlik shahar aholisining tinka madorini quritadi. «Elga bisyor tanqislik bo'ldi, —deya xotirlaydi «Boburnoma» muallifi. — Anga yettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini yiya kirishtilar. Otqa bo'g'uz kam yoft bo'ldi. Daraxtlarning bargini otqa berurlar edi. Anda tajriba bo'ldikim, bori yafroqlardan tut yafrog'i va qora yig'och yafrog'i otqa sozvorroq emish. Ba'zi quruq yig'ochlarni randa qilib, taroshasini suvg'a ivitib otg'a berurlar edi» (83-bet). Oziq zahiralari tugab, atrofdan biror bir madad kutishga umid qolmagach, sarbozlar bir-ikki kishi bo'lib qocha boshlaydi. Bu orada Shayboniyxon sulh taklif qiladi. Hech qanday umidi qolmagan Bobur Mirzo sulhga rozilik beradi. Parokandalikka yuz burgan temuriy hukmdorlarning noahilligi tufayli ulkan g'alabasini mudofaa qila olmagan yosh shahzoda azim shahar Samarqandning Shayxzoda darvozasidan ichkilari bilan chiqib ketadi. Biroq Bobur Mirzoning opasi Xonzodabegim vujudga kelgan tang vaziyat taqozosiga ko'ra Shayboniyxonga turmushga chiqishga majbur bo'ladi.

1501-1502-yillar Bobur Mirzo hayotida sarson-sargardonchilikning achchiq alamlari bilan qarshilashish davri bo'ldi. O'lim tahlikasidan zo'rg'a qutilgan yosh shahzoda va uning hamrohlari Jizzaxda ochlik shiddatidan ham bir muncha xalos bo'ladilar. Ular O'ratepaga yetganlarida, Bobur Mirzoning xolasi Xo'b Nigorxonim olamdan o'tganligi haqida xabar keladi. Qon-qarindoshlari bilan ko'rishmaganiga 13-14 yil bo'lgan Qutlug' Nigorxonim Toshkentga yo'l oladi. Bobur Mirzo esa O'ratepa hukmdori Muhammad Husayn Mirzo Do'g'latdan Dehkat qishlog'ida qishlashga ruxsat oladi. Bir necha kun o'tgach, Bobur Mirzo ham Toshkentga, tog'asi Sulton Mahmudxon huzuriga boradi. Xon O'ratepani Bobur Mirzoga berishini ma'lum qiladi. Biroq Muhammad Husayn Mirzo bu ishni amalga oshirmaydi. Bobur Mirzo yigitlaridan ayrimlari u bilan Dehkatda birga qolishni istamay, Andijonga ketish uchun ruxsat so'raydi. Qosimbek bu kishilar bilan shahzodaning kiyimlaridan birini ukasi Jahongir Mirzoga yuborishni maslahat beradi. Bobur Mirzo ukasiga bo'rkini in'om qilishni lozim topadi. Qosimbek Ahmad Tanbalga ham biror sovg'a yuborishni so'raganda, shahzoda garchi istamasa-da, o'zi uchun No'yon Ko'kaldosh Samarqandda tayyorlagan katta qilichini jo'natadi. Keyingi janglarning birida Ahmad Tanbal ixtiyoriga o'tgan shu qilich Bobur Mirzoning boshini nishonga oladi. Dubulg'aning mustahkamligi uning salomatligini saqlab qoladi...

Samarqandda mustahkam o'mashib olgan Shayboniyxon Toshkent xoniga qarashli Shohruhiya va Beshkentga hujum uyushtirganda, Bobur Mirzo tog'asiga yordamga o'tlanadi. Sovuqning shiddatidan kunda ikki-uch kishi halok bo'lardi. Yosh shahzoda suvning tez oqishidan faqat o'rtasi muzdan bir oz xoli bo'lgan arig'da 16 marta sho'ng'ib atrofdagilarni ko'rsatgan jasorati bilan katta dushmaniga qarshi kurashga da'vat etadi. Shayboniyxon bahor kelishi bilan O'ratepani talab ketganida, Bobur Mirzo Maschoda edi. U bu yerda uysiz, vatansiz tog'lar orasida sarson-sargardon yurishidan naf yo'qligini o'ylab yana Sulton Mahmudxon oldiga borishga qaror qiladi. Xuddi shu payt Ahmad Tanbal o'z qo'shinlari bilan xonga qarshi yo'lga chiqqandi. Bu urush Sulton Mahmudni ancha cho'chitib qo'yadi. Bobur Mirzo Toshkent xoniga kichik tog'asi Sulton Ahmad—Olachaxon bilan birgalikda Shayboniyxonga qarshi kurashish rejasini aytmoqchi bo'lib turgan paytda, Olachaxon bir yarim mingga yaqin navkar va Bobur Mirzoga mo'g'ulcha sovg'a-salomlar bilan kirib keladi. O'zaro kelishuvga ko'ra Ahmad Tanbalga qarshi kurashda Bobur Mirzoga omad

kulib boqadi. U osonlik bilan O'shni qo'lga kiritadi. O'zgand aholisi kishi yuborib shaharni yosh temuriyzoda ixtiyoriga topshirishadi. Marg'ilon xalqi shahar dorug'asini urib, quvlab yuboradilar. Shunday qilib, Andijonni hisobga olmaganda, Sirdaryo janubidagi Farg'ona viloyatining katta qismi Bobur Mirzoni o'z hukmdorlari sifatida tan oladi. Andijon qal'asini zabt etish uchun olib borilgan kurashda Ahmad Tanbalning Andijondagi hukmronligiga chek qo'yadi. Sulton Mahmudxon Andijon va daryoning quyi qismidagi yerlarni Sulton Ahmad Olachaxonga berishga qaror qilganini e'lon qiladi. Bobur Mirzoga esa Axi beriladi. Shayboniyxonga qarshi kurashda Samarqand qo'lga kiritilgach, u yosh temuriyzodaga, Axi esa Olachaxonga topshirilishiga kelishib olinadi. Shu orada Ahmad Tanbal Shayboniyxonga kishi yuborib, unga itoat qilishini va birgalikda mo'g'ul xonlariga qarshi kurashish istagini bildiradi. Shayboniyxonning Farg'ona viloyatiga yurish qilish haqidagi xabaridan sarosimaga tushgan mo'g'ul xonlari orqaga chekinadilar. Ular. ing O'sh va Marg'ilonda qo'ygan ishonchli kishilarini xalq haydab chiqaradi. Bobur Mirzo bo'lib o'tgan voqealarga qanday baho berishga hayron qoladi. Vaziyatning o'z foydasiga hal bo'lganiga ko'zi yetgan Ahmad Tanbal bir kuni tongda uch ming qurolli qo'shini bilan yakkalanib Axi qo'rg'onida qolgan Bobur Mirzoga qarshi tasodifan hujum qiladi. Ayovsiz va tengsiz jangda Bobur Mirzo qal'adan zo'rg'a qochib qutiladi. Axi yaqinidagi Sang degan manzilga yetganlarida, u hamrohlari bilan 8 kishini tashkil qilardi, xolos. Fidoyi beklar yosh hukmdorni yolg'iz qochib ketishiga imkon berishadi. Bobur Mirzo nihoyatda mustahkam irodasi, g'ayrat-shijoati bilan keyinchalik yana Andijonda, tog'alari huzurida to'rt oy turadi. Movarounnahrda markazlashgan davlat barpo etishga ko'zi yetmagach: «... tokay bu Farg'ona viloyatida sargardon bo'lub turmoq kerak, bir tarafga talab qiloyin», (108-bet) — degan fikr bilan Xuroson sari yo'l oladi.

Xuroson mamlakati o'z davrining eng kuchli hukmdorlaridan bo'lgan Sulton Husayn Boyqaro tomonidan idora etilardi. Bobur Mirzo ikki ukasi, jiyani Mirzoxon va jami ikki yuz-uch yuz kishilik hamrohlari bilan safarga otlanadi. Hisor vodiysi va Qunduz hukmdori Xusravshohga yuborilgan elchi undan «ko'ngulga yoqqudek so'z keltirmadi». Bu temuriyzodadan zulm ko'rgan ko'plab sarboz va lashkarboshilar Bobur Mirzoga kelib qo'shila boshlaydi. Qobadiyonga yetib kelganida esa akasi Xusravshoh bilan arazlashib qolgan Boqi Chag'aniyoni Bobur Mirzoga kishi yuborib uni o'z hukmdori sifatida tan oladi. Shayboniyxon Andijonni

qo'lga kiritib, Hisor va Xurosonga hujum qilish xavfi tobora kuchayib borayotgan bir paytda, unga qarshi mardonavor kurasha oladigan Bobur Mirzoning shuhrati orta boshlaydi. Husayn Boyqaroning Shayboniyxon hujumiga qarshi mudofaani mustahkamlash haqidagi Bobur Mirzoga yo'llagan xati ko'plab jang-u jadallar shohidi bo'lgan yosh shahzodani qanoatlantirmaydi. U kuchli g'anim ustiga birgalikda hujum qilish tarafdori edi. Shayboniy qo'shinlari shitob bilan Qunduz tomon yo'llanganini eshitgan Xusravshoh mudofaani ta'minlay olishiga ko'zi yetmay, shaharni tashlab chiqadi va Bobur Mirzoga odam yuborib, o'zining taslim bo'lganini ma'lum qiladi. Xusravshohdan yuz o'g'irgan askar va qabilalar hisobiga son jihatidan ancha ko'paygan, shuningdek, undan qolgan qurol, sovut, ot anjomlari bilan o'zini tiklab olgan Bobur Mirzo uchun o'zaro urushlardan kuchsizlanib qolgan Kobul taxtini egallash nihoyatda muhim edi. 1504-yilning oktabrida hududi ancha kichik bo'lgan Farg'ona viloyatini tashlab, sarson-sargardonlikni boshidan kechirgan Bobur Mirzo Kobul va G'aznani jangsiz qo'lga kiritib, ulkan davlat taxtini egallaydi.

1505-yilning iyun oyida Bobur Mirzoning onasi Qutlug' Nigorxonim vafot etadi. Bu davrda Hisor va Qunduzni bo'ysundirgan Shayboniyxon Samarqandga borib yangi yurishlarga hozirlik ko'rmoqda edi. U Xorazmni bosib oladi, Balxni qamal qiladi. Xuroson hukmdori Sulton Husayn Boyqaro Shayboniyxonga qarshi kurashda Bobur Mirzoni ham taklif qiladi. Uning: «... Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o'rnig'a o'lturg'on ulug' podshoh yig'noq qilib, atrof va javonibdin o'g'lonlari va beklarini tilatib, Shayboniyxondek g'animning ustiga ozim bo'lg'onda el oyoq bila borg'onda, biz bosh ila borg'aymiz, el tayoq bila borg'onda — biz tosh ila borg'aymiz» (146-bet), —degan fikrlari bu taklif unga nihoyatda ma'qul bo'lganidan dalolat beradi. Biroq o'z davrining yirik hukmdori bo'lgan ikki temuriyzoda ko'risha olmaydilar. 1506-yilning may oyida Sulton Husayn Boyqaro vafot etadi. Uning taxti ikki o'g'li: Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzolar tomonidan boshqarila boshlanadi. Shayboniy qo'shinlari Balxni bosib olib, Badaxshonga tahdid sola boshlaydi.

tayin qildilar. Hiriyan chiqquncha Alisherbekning uylarida edim» (170-bet). Alisher Navoiy istiqomat qilgan uy Unsiya deb nomlangan. Ulugʻ shoir vafot etgan boʻlsa-da, Unsiyadagi avvalgi tartib hali oʻzini saqlab turardi. Yigirma kun davomida Hirotda yashagan Bobur Mirzoning siyosiy harakatlar bilan bir qatorda, adabiy faoliyatga boʻlgan mayli ham orta boshlaydi. Unga Hirotda qishlash taklif qilinadi, biroq u yetarli mulozamat koʻrsatilmaganligi hamda toj-u taxtdan xavotiri ortib borgan boʻis Kobulga yoʻl oladi. Qosimbekning taklifi bilan Qandahor yoʻli yiroq boʻlganligidan togʻ yoʻlidan borishga qaror qilinadi. Qor yogʻa boshlagan, bu yerlarda, hatto, yozda yurish ham mashaqqat edi. Chahcharon degan manzilga yetganlarida, qor otning uzangisiga yetadi, aksar yerlarda otning oyogʻi yerga tegmas edi. Boz ustiga, yoʻl boshlovchiga ehtiyoj tugʻiladi. Mahalliy aholidan biror kishini boshlab kelishga yuborilgan yigitlar uch-toʻrt kun oʻtib, yoʻlni puxta biladigan kishini topolmay qaytadilar. Umrida bunday mashaqqatga kamroq duch kelgan Bobur Mirzoning koʻnglida kechgan fikrlarini badiiy jilolantirgan quyidagi matlasi tiliga kela boshlaydi:

1507-yilda Bobur Mirzo temuriylar sulolasining ikkinchi poytaxti Hirot qo'ldan ketgandan so'ng o'g'li Humoyun tug'ilgan shu yilda o'zini podshoh deb e'lon qiladi. Bu bilan Bobur Mirzo temuriylar sulolasi inqirozga uchragan bo'lsa, u yangi sulola boburiylarga asos solganini ma'lum qilgan bo'ldi. Shoh Ismoil Shayboniyxonga hujum uyushtirib turgan bir paytda Bobur Mirzo ham azaliy dushmaniga qarshi kurashdi. 1512-yilda u Amudaryodan kechib, Hisorga tomon yo'l oladi. Hisor, Ko'lob, Qunduz va Badaxshonni qo'lga kiritgan Bobur Mirzo Movarounnahrda o'z hokimiyatini qayta barpo etishga intilardi. U Qunduzda bo'lganida, Shoh Ismoilidan sovg'a-salom keltirgan elchilar Bobur Mirzo uchun sira kutilmagan voqeaning sodir bo'lishiga sabab bo'ladilar. Shoh Ismoil Bobur Mirzoning opasi Xonzodabegim va uning o'g'li Xurrambekni hurmat-ehtirom bilan elchilar hamrohligida ukasi oldiga jo'natgan edi. Bobur Mirzo bu davrda 28 yoshda edi. O'n yillik ayriqliqdan so'ng, opa-uka bir-birlariga qanday murojaat qilishlarini bilmas edilar. Xurramshohga Balx hokimligi beriladi, biroq ikki yil o'tgach, u vafot etadi. Xonzodabegim qolgan umrini Kobulda, podshoh ukasi huzurida hurmat-ehtiromda o'tkazadi.

Bu voqea Shoh Ismoilning Bobur Mirzo bilan o'zaro ittifoq tuzishiga zamin hozirlaydi. Xonmirzo o'z hukmdori nomidan Shoh Ismoilni ulkan g'alaba bilan tabriklab, Movarounnahrdaagi avvalgi saltanatini tiklash haqidagi Bobur Mirzoning iltimosini unga yetkazadi. Shayboniyxon mag'lubiyatga uchragan bo'lsa-da, uning qarindoshlari mamlakatning kuchli markazlarini o'z qo'llarida saqlab turar edi. Uning o'g'li Temur Sulton Samarqandda, jiyani Ubaydulloxon Buxoroda, amakisining o'g'li Jonibek Sulton Andijonda, Abulxayrning o'g'li Ko'chimxon Turkistonda, uning o'g'li Suyunbek esa Toshkentda hukmronlik qilar edi. Bobur Mirzo Shoh Ismoilidan madadga kelgan o'qchi askarlar, yaqin atrofdagi qabilalardan qo'shilgan otlig'-u piyodalar — jami oltmish mingga yetib qolgan qo'shin bilan Qarshiga hujum qiladi. Ubaydulloxon Qarshini tashlab Buxoroga yo'l oladi. Buxoro qo'lga kiritilsa, Qarshi o'z-o'zidan taslim bo'lishini anglagan Bobur Mirzo Ubaydulloxondan oldin Buxoroga yetib boradi. Keyinchalik 1512- yilda Sohirqiron Amir Temurning poytaxti Samarqand uchinchi marta Bobur Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Bobur Mirzo tomonidan Shoh Ismoilning qizilboshlar qo'shiniga hurmat-ehtirom ko'rsatishi sunniy va shia mazhabi o'rtasida ixtilof chiqishiga sabab bo'ladi. Bulardan tashqari, Samarqand

hukmdori qizilboshlar qo'shiniga qaytib ketish uchun ruxsat berishga bir oz shoshiladi. Shoh Ismoilning Iroqqa ketganidan xabar topgan Shayboniixon avlodlaridan bir qismi Toshkentga, Ubaydulloxon boshchiligidagi bir guruh esa Buxoroga otlanadi. Shiddatli janglardan so'ng Bobur Mirzo Buxorodan Samarqandga chekinishga majbur bo'ladi. Shahar qamal qilinadi. Qishdan endigina chiqqan shahar aholisi qamalga bardosh bera olmas edi. Qarshilik ko'rsatishning foydasiz ekanligini anglagan Bobur Mirzo poytaxtni tashlab, Hisor tomon yo'l oladi.

Dushman Hisorni qamal qilganda, Bobur Mirzo qo'l ostidagi askarlarini to'plab, zudlik bilan mudofaani tashkil qiladi va Shoh Ismoilning Balxdagi qo'shinlari qo'mondoni Bayramxondan yordam so'raydi. Yordamchi kuchlar yetib kelishi bilan shayboniylar chekina boshlaydi. Shu orada shoh Ismoil Amir Najim boshchiligidagi katta qo'shinni Bobur Mirzo huzuriga yuboradi. Amir Najim, Bayramxon kelib qo'shilishi bilan Bobur Mirzo qo'shinlari oltmish mingga yetadi. Bunday katta kuchga qarshilik ko'rsatishga ojiz bo'lgan shayboniylar mudofaaga o'tishga majbur bo'lishadi. Qarshi qamal qilinganida, shahar qal'asi Ubaydulloxon boshchiligidagi qattiq himoya qilinadi. Amir Najimning o'n besh ming kishilik shahar aholisining yoshi, jinsidan qat'iy nazar barchasini qilichdan o'tkazish haqidagi buyrug'ini Bobur Mirzo to'xtatib turishga urinadi. Biroq temuriyzoda bu jangda ikkinchi shaxs edi. Amir Najimning xunrezliklari mahalliy aholining g'azabini qo'zg'atdi. U G'ijduvonni qo'lga kiritish uchun hujumga o'tganda, muvaffaqiyatsizlikka duch keladi. Ubaydulloxonga Temur Sulton qo'shini kelib qo'shib, qo'qisdan Eron qo'shiniga qattiq zarba beradi. Yaxshi qurollangan shayboniylar qizilboshlarni mag'lub etadi. Jangda Amir Najim o'ldiriladi. G'ijduvondagi ornadsizlik eroniy qo'shinining tarqab ketishiga sabab bo'ladi. Shayboniylar qo'shinining ko'payishi va Movarounnahrda mustahkam o'mashib olganliklari Bobur Mirzoning qayta Buxoro va Samarqandni qo'lga kiritishiga umid qoldirmadi. Shoh Ismoil va Bobur Mirzo o'rtasidagi aloqa shu tariqa xotima topadi. Movarounnahrda temuriylar hukmronligini tiklab, yirik va markazlashgan davlat tuzish uchun olib borilgan keyingi urinishlar ham natijasiz yakunlanadi. Bobur Mirzo yana Kobulga qaytadi.

Temuriylarning ikkinchi poytaxti Hirotning Shayboniixon tomonidan istilo qilinishi Boburshohning Hindistonga bo'lgan ishtiyoqini yanada orttirgan edi. Shunday bo'lishiga qaramay, u Hindistondagi ulkan mamlakatni 1526-yilda o'z idorasi ostida birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Boburshoh 1519-1525- yillarda Hindistonni egallash uchun hal qiluvchi keng miqyosli beshta jangni amalga oshiradi. Bu ulkan mamlakatni bo'ysundirish nihoyatda og'ir kechadi. «Boburnoma»da muallif ilgari Hindistonni fath etgan Sulton Mahmud G'aznaviy va afg'onistonlik Shahobiddin Muhammad G'uriylarning harbiy qudrati o'zining imkoniyatlaridan nihoyatda yuqori bo'lganini ta'kidlaydi. Unda qayd etilishicha, Sulton Mahmud G'aznaviy Hindistonga yurish qilganida, Xurosonday ulkan mamlakat, Xorazm vohasi va Samarqand unga tobe' edi. Son jihatidan nihoyatda katta bo'lgan qo'shini yuz ming—ikki yuz ming kishiga yetar edi. Sulton Shahobiddin G'o'riy bu mamlakatga hujum qilganda, uning akasi Xuroson mamlakatining podshosi edi. U bir yuz yigirma minglik qo'shin bilan bu o'lkaga kirib keladi. Har ikkala hukmdorga qarshilik ko'rsatgan kuch Hindiston rojalari bo'lib, bepoyon bu mamlakat yagona boshqaruv ostida birlashmagan edi. Boburshoh sarson — sargardonchilikning alamli kunlarini boshidan kechirib, vaqti-vaqti bilan ko'plab talofatlar ko'rib yurt va saltanat ishtiyoqi bilan Hindistonga yuzlandi. Uning idorasi ostida bo'lgan Badaxshon, Qunduz, Kobul va Qandahor viloyatlari zo'rg'a o'zini tutib turar, bu viloyatlar yuz ming kishilik qo'shinga ega bo'lgan shayboniylarga yaqin bo'lganligi uchun ularga madad kuchlarini yuborib turish zarurati mavjud edi. Boburshoh 1525-yilda beshinchi marta hal qiluvchi hujum uyushtirganda Hindiston mamlakati Behradan Bahorgacha Sulton Ibrohim Lo'diy nomli afg'on tasarrufida edi. Boburshohning o'n ikki ming kishilik lashkariga uning yuz ming kishiga yaqin azamat qo'shini va mingta jangovor fili qarshi turardi.

Panjob viloyati zabt etilgandan so'ng, Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyga qarshi kurashda Boburshohning kuchli harbiy salohiyati unga omad keltirdi. U «to'lg'ama» deb nomlangan harbiy tadbirini amalga oshirib, Ibrohim Lo'diyga qattiq shikast yetkazadi. Ikki-uch oy vatanidan yiroqda bo'lgan yigitlarining sustligini ko'rib, Boburshoh ular oldida otashin nutq so'zladi. Barchaning ruhini ko'tarib, ularni jangga safarbar qiladi. Zambaraklarni ishga soladi va otliqlardan mohirlikbilan foydalanib, Panipatda Ibrohim Lo'diyni mag'lubiyatga uchratadi. 1526-yil 25-aprelda Dehlida Boburshoh nomiga xutba o'qiladi. Shu bilan u yangi sulola boburiylar sulolasining ulkan mamlakatiga asos soladi. Biroq xavf-xatar tamomila bartaraf etilgan emas edi. Hind va afg'on mulkdorlari o'zaro ittifoq tuzib, Chitora hokimi Rano Sango boshchiligidagi Boburshohga qarshi bosh ko'taradi. Bo'lib o'tgan shiddatli janglar 1527-yilning 16-martida Boburshohning g'alabasi bilan

yakunlanadi. Bu g'alaba Hindistonday ulkan mamlakatda turli din va millat vakillaridan tashkil topgan xalqlarning yagona markazlashgan davlat boshqaruvi ostida uzil-kesil birlashtiradi. Boburshoh va uning avlodlari Hindistonning xo'jalik hayoti, madaniyati va obodonchiligiga katta e'tibor bilan qarashdi. Uning saroyida ko'pgina olimlar va shoirlar to'planishdi. Mahalliy xalq vakillarining urf-odatlariga nihoyatda katta ehtirom bilan munosabatda bo'lgan Boburshoh farzandlariga ham bu masalaning muhim jihatlarini teran o'rgatdi. Natijada ulug' bobosi faoliyatining davomchisi bo'lgan Akbarshoh hindlardan olinadigan g'ayridinlik solig'i — juz'yani bekor qildi, ayrim qabilalarning vafot etgan erkak bilan tirik beva xotinini birga kuydirish odatini man' qildi, boshqa turdagi mahalliy din urf-odatlariga xolis munosabatda bo'ldi. Shu va boshqa faoliyatlariga ko'ra yirik davlat va jamoat arbobi Javoharl'l Neru Boburshoh va boburiylar haqidagi o'zining yuksak bahosini samimiy muhabbat bilan asarlarida bayon etdi.

Sarson-sargardonlikda kechgan umr, bir necha bor hayotiga suiqasd uyushtirilishi (jumladan, Hindistonda uning ovqatiga zahar solib beriladi), vatandan yiroqlik Boburshoh sog'ligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. U «Boburnoma»da keltirilgan ruboiylarning birida kasallikning tobora xuruj qila boshlaganini bayon etadi:

**Jismimda isitma kunda mahkam bo'latur,
Ko'zdan o'chadur uyqu, chu oqshom bo'latur.
Har ikkisi g'amim birla sabrimdek,
Borg'on sayi bu ortadur, ul kam bo'latur.**

Yigirma besh — yigirma olti kun davom etgan bu kasallik dori-darmon bilan o'nglanmaydi. Uyqusizlik va tashnalik Boburshohni holdan toydiradi. U hayotning achchiq-chuchugini ko'rgan tajribali podshoh sifatida yaqinlariga vasiyatini ma'lum qiladi. Humoyunga adolatli siyosat yuritishni, ukalari bilan oralarida bo'lgan gina-kudratlarni unutishni ta'kidlaydi. Umrini jang-u jadallarda o'tkazgan Boburshoh 1530-yilning 26-dekabrida Agrada vafot etadi. Keyinchalik uning xoki vasiyatiga ko'ra Kobulga ko'chiriladi.

Bobur Mirzoning umri to's-to'polon, urush-yurishlarda o'tgan bo'lsa ham, o'z davrining ilg'or fani yutuqlarini juda o'tkir va betakror aql-zakovati bilan puxta egalladi. Atigi qirq y yetti yil umr ko'rgan olijanob inson va ulug' shoh avlodlarga o'zining bebaho adabiy, ilmiy merosini qoldirdi. U yigirma yoshida (1503-yilda) «Xatti Boburiy»ni kashf qildi. Sharq mumtoz adabiyotining turli janrlarida ajoyib she'rlar yozib, devon tartib berdi. «Boburnoma»day ulkan hajmli tarixiy-badiiy asarini yaratib,

turkiy nasr imkoniyatlarining beqiyos ekanligini amalda isbotladi. Adabiyotshunoslik borasida turkiy aruzning xususiyatlariga oid «Muxtasar» asarini yozdi. Din asoslariga bag'ishlangan she'riy risolasi «Mubayyin»ni yaratdi. Shuningdek, naqshbandiy tariqatining peshvosi Xoja Ahrori Valiyning «Volidiya» asarini she'riy usulda turkiy tilga tarjima qildi. Bulardan tashqari, Bobur Mirzoning musiqa va harbiy bilimlarga oid risolalar yozgani ham manbalarda bayon etiladi, biroq bu asarlarning taqdiri hamon noma'lumligicha qolmoqda.

12.3. Bobur Mirzo she'riyati. G'azallarining mavzulari va badiiyati

Bobur Mirzo she'riyati uning ko'nglida nihon saqlangan tuyg'ularining salohiyatli shoir qalamida sayqallashtirilgan badiiy in'ikosidir. Bu she'riyat Sharq mumtoz adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy singari yetuk shoirlari nazmiy an'analarining o'ziga xos davomi hamda boburona uslubdagi takomili bo'lishi bilan nihoyatda qimmatlidir. Bu ulug' so'z san'atkorining nazmiy yaratmalari XVI asrning yirik muarrixlari Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy» asari hamda shu davrda yashab ijod etgan adabiyotshunos Hasanxo'ja Nisoriyning «Muzakkirul ahhob» tazkirasida nihoyatda yuksak bahoga munosib ko'riladi. Zamondoshlari turkiy she'riyatda Alisher Navoiydan so'ng biror shoir Bobur Mirzochalik go'zal badiiy durdonalar ijod etolmaganligini e'tirof etishadi. Bizningcha, ulug' shoirning she'riy merosi quyida keltirilgan faxriya baytidagi fikrga uzukka ko'z qo'ygandek mosdir:

**Iroq-u forsga gar etsa sening bu she'ring, ey Bobur,
Oni hlfz etkusi Hofiz, musallam tutqusi Salmon.**

Bobur Mirzoning manzum asarlari lirik turning turli janrlarida ijod etilgan devoni, shuningdek, «Mubayyin», «Volidiya» singari masnaviylaridan iboratdir. Manbalarda qayd etilishicha, shoirning she'riy merosi jamlanib, ikki devon holida tartib berilgan. Ularning biri 1519-yilda Kobulda tuzilib, o'sha vaqtning o'zida Samarqandga yuborilgan Kobul devoni, ikkinchisi esa 1528-1529-yillarda tartib berilgan Hindiston devonidir. Bu ikki devon keyinchalik bir devon holiga keltirilgan bo'lishi mumkin. «Boburnoma»ga ilova yozgan noma'lum kotibning quyidagi qaydlari shunday xulosaga kelishga imkon hosil qiladi: «... nazm va nasr va turkiy va forsiyni bebadal aytur erdi. Alalxusus turkiy devoni bordurkim, anda toza mazmunlar

topib aytibtur...» (460-bet). Bobur Mirzo devonlarining qo'lyozma nusxalari Parij Milliy kutubxonasida, Hindistonning Rampur shahridagi «Rizo» kutubxonasida, Haydaroboddagi «Salarjang» muzeyi xazinasida, Erondagi «Saltanat» kutubxonasida va Turkiyada mavjud. Mazkur qo'lyozma nusxalar asosida ingliz olimi Renison Ros (1910 yil), turk olimi Fuot Ko'pruluzoda (1912-1913-yillar), rus sharqshunosi A.N.Samoylovich (1917-yil), o'zbek olimlari S.Azimjonova va A.Qayumov (1958, 1965-yil), Saidbek Hasanov (1982-yil) A.Abdug'afurov(1994-yil)lar shoiming she'riy merosini nashr etishdi. 1993-yilda S.Hasanov Bobur Mirzoning Parij devoni nusxasini «Mahrami asror topmadim...» nomi bilan chop etdi. Olimning ta'kidlashicha, ushbu devon nusxasida shoir hayotining O'rta Osiyo davrida ijod etilgan she'rlari o'rin olgan. Shuningdek, 1983-yilda afg'onistonlik olima Shafiqa Yorqin tashabbusi bilan ulug' shoirning she'rlari Kobulda «Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur» nomi bilan ham nashr etildi. Keyinchalik adabiyotshunos A.Abdug'afurov ana shu nashr asosida «Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon» (Toshkent: «Fan», 1994) asarini e'lon qildi.

Bobur Mirzo devonida Sharq she'riyatining g'azal, ruboiy, tuyuq, masnaviy, qit'a, fard, muammo kabi janrlarida ijod etilgan she'rlar jamlangan. Ular orasida g'azal, ruboiy, tuyuq janrida ijod etilgan she'rlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shoiming nazmiy asarlari, jumladan, g'azallarida an'anaviy ishq mavzui yetakchilik qiladi. Ijodkorning ma'shuqa ta'rif-tavsifi, hijron iztiroblari, visol umidi, she'r qahramonining turli ruhiy holatlari tasviriga bag'ishlangan oshiqona g'azallarida muallif sohir musavvir yanglig' she'rxon ko'z o'ngida turli manzaralarni namoyon eta oladi. Undagi so'z sehri, misralarning quyma va ravonligi, uslubning soddaligi, o'quvchiga badiiy zavq bag'ishlaydi. Jumladan, Bobur Mirzo ishq balosining har dam jaf o'ldirishini ta'kidlagani holda, undan ayri tusholmasligini quyidagicha badiiylashtiradi:

Baloi ishqki, har dam manga jafoyedur,

Bu ishqdin kecha olmon ajab baloyedur.

«Ajab baloye» tarzida ta'riflangan ishq she'r qahramonining taqdirida bitilgani bois uni hijron iztiroblari bilan qarshilantiradi. Bu iztiroblarning nihoyatda mubolag'ali tasviri ma'shuqa ishqida o'rtanayotgan oshiqning ruhiy holatini yanada teranroq idrok etishga imkon yaratadi:

Hajr o'lturdi meni, anglasam erdi muncha,

Do'stlar, yordin ayrilmas edim o'lguncha.

**Zohido, do'zax o'tindin meni ne qo'rqutasen,
 Hajr o'ti qoshinda ko'rmasmen ani uchquncha,
 Ul Quyosh mehrini bir zarra manga ko'rguzmas,
 Kavkabi ashk to'kub bo'lsam garduncha.
 Husnda ortuq agar bo'lsa yuzi Laylidin,
 Men taqi bormen aning ishqida yuz Majnuncha.
 Rindlar olida hayvon suyini ko'p o'kasen,
 Ey Xizr, bormu ekin ul su mayi gulguncha.
 Boburo, she'ringga gar solsa quloq, ul shohing,
 Bo'lg'usidur so'zungga qadr duri maknuncha.**

Bobur Mirzo she'riyatida yorqin namoyon bo'lib turuvchi fazilatlaridan biri shundaki, shoir so'zlarning turli ma'no qirralaridan mahorat bilan foydalanadi. Yuqoridagi g'azalning matlaidayoq shunday holat ko'zga tashlanadi. Ijodkor «Hajr o'ti o'lturdi meni» deganda, she'r qahramonining ayriliq azobidan afgor bo'lishi, tanining majruhlanib tamomila holdan toyishini nazarda tutadi. Zero, o'lgan odamning o'z qotili hajr ekanligini «anglashi» mantiqqa zid, shuningdek, hajr o'tidan nolib do'stlariga «o'limi» sababini bayon qilishi ham o'sha hayotiy tamoyilga mos emas. Aksincha, ikkinchi baytda hajr va do'zax o'tining o'zaro muqoyasasi asosida oshiq ruhiy holatidagi aftodalik tasvirining she'rxon ko'z o'ngida yorqin gavdalanishiga erishish shoir mahoratining yana bir olmos qirrasidir. Mazkur baytda zohidga murojaat etilishidan ayonlashadiki, Bobur Mirzo she'riyatidagi asosiy qahramon hisoblangan oshiqning himmati baland. Uning nazarida hajr o'ti oldida do'zax o'ti bir uchquncha ham emas. Zohid do'zax azobidan qo'rqqani bois jannat tamaida toat-ibodat bilan mashg'ul bo'lsa, she'r qahramoni hajr azobidan zaiflashib nochor bir ahvolga tushgan bo'lsa ham, ma'shuqa diydoridan bahra olishdan umidini uzmaydi. Shu bois uchinchi baytda tasvirlanganidek, oshiq Quyoshdan ayri tushgan gardunday ko'z yosh yulduzlarini to'kib o'rtansa ham, uning ma'shuqasi-Quyosh esa zarracha bo'lsin mehr ko'rsatishni istamaydi. Baytda qo'llangan Quyosh, kavkab, gardun timsollari insonga xos ma'naviy hamda tabiiy hodisalar orasida ijodkor tomonidan ajib bir mutanosiblik kashf etilganidan dalolat beradi. Gardun ma'shuqasi Quyoshning mehrini (jamolini) ko'ra olmagan bois tunda kavkabmisol yoshlarini to'ksa, oshiq shunday iztirobni ma'shuqasi hajrida boshidan kechiradi. Quyoshni ma'shuqa ma'nosida qo'llash shoirga istiora asosida hayotiy tamsilni she'r qahramoni holatiga tashbeh qilish

imkonini yaratadi. Natijada baytda hosil qilingan hajmning mubolag'ali tasviri she'rxon tuyg'ularini jumbushga keltiradi. To'rtinchi baytda yor go'zalligi Laylidan ortiq darajada ko'rsatilsa, uning ishqida yongan oshig'i ham yuz Majnun bilan raqobat qila olishga qodir timsol maqomida ishqda sobit bo'la olishi badiiylashtirilgan. Keltirilgan talmeh ishq yo'lida Majnun bilan hammaslak bo'lgan she'r qahramonining o'rni kelganda hajr iztiroblarini nazarga ilmay maslakdoshini ham ortga qoldira olish fazilatiga ega ekanligini badiiy ifodalashga xizmat qildirilgan. Beshinchi baytda qo'llanilgan Rind va Xizr timsollari ishqning muqaddasligini she'rxonga yanada teranroq anglatishga imkon paydo qiladi. Undagi «mayi gulgun» majozan — ishq, Xizr alayhis-salom rindlarga maqtagan «hayvon suyi» esa mangulik, abadiy hayot ramzidir. Yashirin inkor ma'nosini ifodalovchi ikkinchi misradagi savolning o'zidan ayonki, mangulik suvining qadr-qimmatini ishqdagi shavq-u zavqqa teng bo'lolmaydi. Mumtoz badiiy adabiyotning faol timsollaridan biri bo'lgan rindda ishq iztiroblaridan zavqlanish hissi baland. Uning tabiatidagi o'sha ko'tarinkilik ishqni may timsolida qo'llash bilan ifoda etiladi. G'azalning maqtai Bobur Mirzoning o'ziga xos faxriya baytidir. Shoir bu she'rni eshitgan shoh — ma'shuqa uning qadrini yashiringan durga loyiq ko'rishini ishonch bilan e'tirof etadi. Sharq mumtoz adabiyoti an'analari uslubida ijod etilgan mazkur g'azalda shoir zohid, rind, Xizr singari badiiy timsollardan sohir so'z san'atkori sifatida foydalanib, hajr iztiroblaridan o'rtanayotgan, ayni choqda, ma'shuqa visolidan noumid bo'lmagan she'r qahramonining ruhiy holatini katta mahorat bilan tasvirlay olgan.

Bobur Mirzo oshiqona g'azallarining aksariyati ta'rif-tavsif tarzidagi g'azallardir. Ularda ma'shuqaning qiyossiz go'zalligi o'ziga xos badiiy timsollar vositasida tasvirlanadi:

Ko'ngulga bo'ldi ajoyib qaro soching,

Shikasta ko'ngluma ermish qaro balo soching.

Ushbu matla' bilan boshlanuvchi Bobur Mirzo qalamiga mansub bo'lgan g'azal o'zaro adabiy ta'sir mahsulidir. Ulug' shoir Alisher Navoiyning «Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur, Kim jonga qaro balo bo'lubtur» (MAT. 1-tom, 141-142-betlar) matlali mashhur g'azali bor. Taniqli adabiyotshunos, akademik B.Valiyxo'jayevning ma'lumotiga ko'ra, ushbu matla' Alisher Navoiyning do'sti Mirzobekka tegishli bo'lib, ulug' shoir shu matla' asosida tazmin g'azal ijod etgan (Qarang: Valiyxo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 283-284-betlar).

Alisher Navoiy g'azalida ma'shuqaning ko'zi, yuzi tilga olinib, vasf etilsa, Bobur Mirzo tasvir nuqtalarini ma'shuqaning sochiga qaratadi. She'r qahramoni ko'ngliga «balo» bo'lgan «qora soch» o'zining «ajoyib»ligi bilan ajralib turadi. Agar unga shunday sifat bo'lmasa edi, «balo» so'zi o'zida ijobiy ma'no mujassamlashtirmasdi. Natijada siniq, majruh holda bo'lgan ko'ngulda «qaro» bo'lgan «balo soch» ma'shuqaning jafakorligini she'rxon ko'z o'ngida gavdalantirgan bo'lardi. Holbuki, she'r qahramoni har ikkala misrada ham ma'shuqaga tushgan ishqining sababkori sifatida uning qop-qora sochlarini nazarda tutadi. Baytda qo'llangan tardi aks badiiy san'ati unga o'zgacha joziba baxsh etgan. Birinchi misradagi «balo, qaro» so'zlari keyingi satrda «qaro balo» tarzida takrorlanib, ishq iztiroblarining ma'shuqa sochlari yanglig' «balo» va «qaro» ekanligi o'z ifodasini topgan. Sochning qoraligi uning maftunkorligiga ishora bo'lsa, ishq iztiroblarining qoraligi oshiqning qismatida ulardan jabr ko'rish bitilganligidan darak beradi. Baytda dastlab ishq iztiroblarining istiorasi bo'lib kelgan «balo» so'zi oshiq ko'ngliga qanchalik ozor yetkazmasin, undan ayri tushishning o'zi falokat bo'lganligi bois undagi «ajoyib»likka urg'u berilgan. Keyingi misradagi «balo» esa «qoyil qolarli» ma'nosini o'zida mujassamlashtirib turibdi. Zero, ko'ngli qattiq ozor ko'rgan kishining qalbida ishq iztiroblarini sola olgan maftunkor sochga qoyil qolmasdan iloj yo'q. Bobur Mirzo g'azaliyotida tez-tez murojaat etilgan badiiy timsollardan biri—sochdir. Shoir ko'pincha she'r qahramonining ruhiy holati bilan sochning sifatлари orasida uyg'unlik topishga intiladi:

Sochining savdosi tushti boshima boshdin yana,

Tiyra bo'ldi ro'zg'orim ul qaro qoshdin yana.

Baytda ko'p ma'noli so'zlarning turli ma'no qirralaridan mahorat bilan foydalanilganligi «sochining savdosi», «boshima boshdin» birikmalarida yaqqol namoyon bo'lgan. «Sochining savdosi», shubhasizki, ma'shuqaning ishqidir. «Boshima» so'zida sevikli ishqining oshiq taqdirida uchragani nazarda tutilgan bo'lsa, «boshdin» so'zida esa «qaytadan, takror» ma'nosi o'z ifodasini topgan. Ishtiyoq badiiy san'ati vositasida qo'llaniladigan o'zakdosh so'zlarning matnda alohida-alohida yangi ma'no anglatishi, «sochining savdosi» birikmasining ko'chma ma'noda qo'llanishi she'rxonga o'zgacha zavq bag'ishlaydi. O'sha ma'shuqasining ishq oshiq ko'nglida qayta alangalanganligi bois she'r qahramonining hayoti «ul qaro qoshdin yana» tiyra bo'ladi. Ma'shuqaning «soch»i va «qosh»idagi

maftunkorlik ularning qoraligida namoyon bo'lgan bo'lsa, oshiq hayotining tiyraligi uning boshiga tushgan musibatlarda o'z aksini topgan. Ko'rinadiki, shoir qora rangni ham go'zallik, ham musibat ma'nosida qo'llab baytda tazod badiiy san'atining o'ziga xos namunasini vujudga keltirgan.

Bobur Mirzo oshiqona g'azaliyotida tabiiy va insoniy go'zallikdan zavqlanish, ularni bir butun holatda tushunib, har ikkalasi orasida mavjud bo'lgan go'zal mutanosibliklarni yuksak ehtiros bilan tasvirlash holati ko'proq namoyon bo'ladi. Shoirning «Yog'lig'ingkim, jon bila men xastadurmen zor anga» misrasi bilan boshlanuvchi g'azali fikrimizning yorqin dalilidir. Bu g'azal taniqli adabiyotshunos B.Valiyxo'jayevning diqqatini ham o'ziga jalb etgan. Olim Bobur Mirzo g'azaliyoti haqida fikr yuritgan tadqiqotlarida mazkur asarni tahlil jarayoniga tortib qimmatli mulohazalarini bayon etgan (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom, Toshkent: «Fan», 1978, 55-56-betlar. Valiyxo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 282-283-betlar). Shoirning aksariyat g'azallari singari y yetti baytdan tarkib topgan ushbu g'azalda ijodkor ma'shuqa va uning go'zalligini yorning yog'lig'i – boshga o'raydigan ro'molchasi timsolidan mahorat bilan foydalanib badiiylashtiradi:

**Yog'lig'ingkim, jon bila men xastadurmen zor anga,
Xasta jonlar rishtasidindur magar har tor anga.
Evrulur boshingg'a-vu goho yuzungga yuz qo'yar,
Bu jihatdin ot emish gulpech-u gah gulzor anga.
Bir chamandur sahnikim, bo'lg'ay binafsha sarbasar,
Tegrasi gulzordurkim, bo'lmag'ay bir xor anga.
Yog'lig'ing tokim, yuz-u ko'zungga tegmish bordurur,
Yuz maningdek zor-u yuz ming men kibi bemor anga.
Ey ko'ngul, yuz pora qilsa yor tiyg'i, g'am yema,
Lutf etib gar bog'lar o'lsa yog'lig'ini yor anga.
Ko'nglum istar yog'lig'ingni, balki andin bir nasim,
Yetsa Boburg'a erur jon birla minnatdor anga.**

Shoir g'azalining matlasidanoq Sharq, jumladan, o'zbek ayollarining nafosat-u nazokati timsoli bo'lgan yog'lig' – ro'molcha tavsifini unga maftun bo'lgan she'r qahramonining holati bilan yondosh tasvirlaydi. Ro'molcha – qiyiq xasta jonlarning toridan to'qilgani bois she'r qahramoni uning bemori-yu zoriga aylangan. Ijodkor bir-biriga daxli bo'lmagan voqeiylik o'rtasida aloqadorlik borligiga o'quvchini ishontiradi. Shu tariqa, ma'shuqa boshidagi yog'lig' oddiylikdan xalos bo'lib, muqaddaslik kasb etadi. Uning

bu sifati jon iplari uni to'qishda tor bo'lganligida namoyon bo'ladi. Shunday mavzu va mazmundagi g'azal Alisher Navoiyning «Favoyid ul-kibar» devonida 373-raqami ostida berilgan. «Yog'lig'in, eykim, tilarsen, igna mujgonimni qil, Naqsh etarda tori oning rishtai jonimni qil» matlai bilan ibtido topuvchi bu g'azal bilan Bobur Mirzo she'ri o'rtasida talay mushtarakliklar ko'zga tashlanadi (Bu haqda yana qarang: Vohidov R. Qiyiqcha bir bahona. «Buxoro universiteti ilmiy axborotlari». 2004, 4-son, 2-4-betlar). Yog'liqqa jon baxsh etilgani uchun (uning torlari-jon nishtalari) u ma'shuqa boshida tinim bilmay evriladi. Ba'zan seviklining boshiga, ba'zan esa go'zal yuziga yuz qo'yadi. Shu bois uning nomi goh «gulpech», goh «gulzor»dir. Shoir yog'lig'ning turli rangdagi gullar bilan nafis bezatilganligini uning ma'shuqa yuziga yuz qo'yishi, yorning visoliga erishishi bilan aloqadorlikda tasvir etadi. Natijada ma'shuqa va uning ro'molchasi go'zalligining bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi tasviri she'rxon ko'ngliga o'zgacha zavq-u shavq olib kiradi. Ijodkor yana yog'lig' tavsifiga urg'u berib, o'sha zavq-u shavqning yanada yulqinlashib borishiga zamin hozirlaydi. Uning sahnini bir chaman, boshdan-oyoq binafshazor, chekkalari gulzor bo'lsa ham, unda biron bir tikan ko'rinmaydi. Ana shunday beqiyos nafislik namunasi bo'lgan yog'lig'ning go'zal ma'shuqaning yuz-u ko'ziga tegib turishi she'r qahramoniga o'xshash yuz oshiqni zor-u, yuz-ming oshiqni bemor qiladi. Bobur Mirzo she'riyatiga xos bo'lgan yetakchi uslubiy jilolardan biri kutilmaganda tajnis badiiy san'ati vositasida so'z o'yini hosil qilish g'azalning tahlil jarayoniga tortilgan mazkur beshinchi baytida ham qo'llangan. Baytning dastlabki misrasida shoir «yuz» so'zini ma'shuqa uzvi ma'nosida qo'llagan bo'lsa, ikkinchi satrda esa uning raqam ma'nosidan foydalanilgan. O'rinda qo'llanilgan badiiy san'at jozibasini she'rxon ehtirosini yanada ko'tarilishiga sabab bo'lgan. Keyingi baytda she'r qahramoni ko'ngliga murojaat qilinadi: «Yorning jaf o'zi seni yuz pora qilsa ham g'am yema, vaqti kelib, yor lutf ko'rsatsa, o'sha jarohatlarni go'zal yog'lig'i bilan bog'lasa, hammasi unut bo'ladi». Go'zallikka oshufta ko'ngilning uning visoliga yetish umidi bir lahza bo'lsin so'nmaydi. Maqtadagi xulosa shunday mulohaza yuritishga imkon beradi. Unda tasvirlanishicha, ko'ngil yog'lig'ni istaydi, Bobur uchun undan esgan bir nasim ham kifoya, u shunga munosib ko'rilsa, joni bilan minnatdor bo'lardi.

G'azalda yor va yog'lig' go'zalligi, oshiqning iztirob-u xursandchiligi, uning orzu-niyatlari shu qadar nafis-u nozik did bilan ifodalanganki, she'rxon ko'z ko'ngida ham mahbuba go'zalligi gavdalanadi, ham oshiqning

ichki tug'yonlarini qalbdan his etish imkoniyati hosil bo'ladi. She'ring ravon uslubda, turkiy g'azaliyotda keng qo'llangan vazn (ramali musammani mahzuf– foilotun foilotun foilotun foilun)da bitilganligi (Alisher Navoiyning yuqorida eslatilgan g'azali ham aynan shu vazndadir) uni qayta-qayta o'qishga undaydi. Shoirning oshiqona g'azallariga xos bo'lgan bu fazilat uning muallifining yuksak salohiyat sohibi ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, Bobur Mirzo Alisher Navoiyning «Koshki» radifli g'azaliga yozgan tazmin-g'azali («Ko'rmagay erdim jamoli olam aro koshki» misrasi bilan boshlanuvchi) va boshqa adabiy ta'sir asosida vujudga kelgan she'rlari haqida ham shunday fikrni aytish mumkin.

Bobur Mirzo she'riyatida hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan hukmdor shoirning taassurotlari: g'alabadan masrurlik, qarindoshlarning pand berib qo'yishidan shikoyat, borliq go'zalligidan zavqlanish, ona-vatandan judolik va uni qo'msash tuyg'ulari bilan bitilgan, shuningdek, pand-nasihat ruhida yozilgan g'azallar ko'plab uchraydi. Shoir ijodining ilk bosqichlarida yaratilgan g'azallarida ham yuqorida e'tirof etilgan mavzulardan bahs etiladi. Jumladan, Amir Temurning poytaxti bo'lgan Samarqanddek azim shaharni ikki marotaba qo'lga kiritib, ikki marotaba Shayboniixondek kuchli g'anim ixtiyoriga topshirish iztirobi, atrofdagi temuriy hukmdorlar, shuningdek, mo'g'ul tog'alarining layoqatsizligidan yakkalanib qolish azobi hamda Andijon taxtidan ham ajralib sarsonlikda kechgan kunlar alami shoirning «Topmadim» radifli g'azalida o'z ifodasini topgan. Yosh qalamkash va hukmdor taqdirning bunday achchiq «hazili» ko'ngliga juda qattiq ta'sir etganligini g'azal matlasidayoq ayon qiladi:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,

Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

Shoir ko'nglida tug'yon urgan yolg'izlik hissi alamlari, «dahri dunparvar»ning ko'rsatgan jafolaridan aftoda hol bo'lib qolgani, qalbi «bu olamning safo»si borligiga shubha bilan qaraganini «Qoldimu?» radifli hasbi hol ruhida yozilgan mashhur g'azalida badiiy ifoda etadi. Bobur Mirzoning oshiqona g'azallarida ham ruhiga qattiq ta'sir ko'rsatgan qismat «o'yin»laridan nolib, o'z holini bayon etish holatlari kuzatiladi. Bu — tabiiy. Ayni mavzu boshqa ijodkorlarning oshiqona g'azallarida ham qaysidir ma'noda o'z ifodasini topganligini kuzatish mumkin. Biroq Bobur Mirzoning oshiqona g'azallarida hayotiy voqelikdan ko'p jabr ko'rgan hukmdor-shoir siymosi shu qadar yorqin

gavdalanadiki, she'rxon beixtiyor uning qiyofasini ro'parasida ko'rgandek bo'ladi:

**Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i ne imkondur.**

Agar ul qoshi yosiz bog' gashtin orzu qilsam,

Ko'zumga o'qturur sarv-u ko'ngulga g'uncha paykondur.

Shoir ko'nglini g'unchaga tashbeh etarkan, uni yashil pardalarni yorib, endi jamolini ko'z-ko'z qilishga hozirlik ko'rayotgan «tah-batah» qizil yaproqlari bilan qonga evrilgan qalbi orasida o'xshashlik borligiga diqqatni jalb etadi. Baytda g'unchadagi go'zallik bilan jabr-sitamlardan qon yutgan ko'ngul o'rtasida o'zaro zidlik hosil qilingan. Bu qarama-qarshilikning paydo bo'lishida har ikkala o'xshashlikdagi qizil rang asos bo'lib xizmat qilgan. Keyingi misrada tazod yanada tadriijiy rivojlantirilgan. G'unchaning bahor kelishi bilan sekin-asta ochilib gulga aylanishi tabiiy, biroq she'r qahramonining ko'ngli yuz-ming bahor kelsa ham ochilishi—shodlanishi imkonsizdir. Keyingi bayt oshiqona mohiyat kasb etib, unda yigitning ma'shuqasiga bo'lgan sadoqati «o'q»-«sarv», «g'uncha»-«paykon» tashbehi vositasida badiiy ifoda etilgan.

Bobur Mirzo g'azaliyotida borliq go'zalligidan zavqlanish, o'lchab berilgan umri behuda sarflamaslikka da'vat ruhida yozilgan g'azallar ham uchraydi:

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatlari,

She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.

Yoz faslida chog'ir ichmakning o'zga holi bor,

Kimga bu nash'a muyassar bo'lsa, bordur davlati.

Ishq dardini chekib, har kimki topsa vasli yor,

Ul zamon o'lg'ay unut yuz yilg'i hijron shiddati.

Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r,

To bilingay har kishining tab'i birla holati.

Gar bu ishni muvofiq topsang uch vaqt ila,

Mundin ortuq bo'lmag'ay, Bobur, jahonning ishrati.

Laff-u nashr badiiy san'atidan mahorat bilan foydalanish Bobur Mirzo she'riyatidagi yetakchi uslubiy jilolardan biridir. Yuqoridagi g'azalning matlaida laff-u nashri nomurattab qo'llanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Undagi tartibning o'zgarganligi birinchi misrada keltirilgan tushunchalarga ikkinchi misrada o'rni almashgan holda hukm chiqarilganligidir. «Yor vasli» bilan «ishq dardi» orasida mutanosiblik mavjud bo'lsa, «yoz fasli»ga «she'r

bahsi»dan ko‘ra «bodaning kayfiyati» uyg‘unroqdir. Zero, yoz yigitlik ramzi bo‘lsa, «bodaning kayfiyati» undan masrurlik, shodlanishni ifodalaydi. «Do‘stlarning suhbatı» esa «she‘r bahsi» bilan qiziydi. Shoir g‘azalning beshinchi baytida ayni fikrga urg‘u berganligi ham mulohazalarimizni quvvatlaydi. Eng muhim xulosa g‘azal maqtaida o‘z ifodasini topgan: Aytilgan uch ish uch vaqtda muvofiq topilsa, jahonning ishrati bundan ortiq bo‘lmaydi. Ko‘rinadiki, g‘azalda hayotsevarlik, insonparvarlik g‘oyalari yetakchilik qiladi. Borliq go‘zalligidan bahra olish, umrning takrorlanmas qimmatli onlarini shod-u xurramlik bilan do‘stlar davrasida o‘tkazish g‘azaldagi uch tayanch fikr sifatida namoyon bo‘ladi. Do‘stlar davrasi bilimdonlik maydoni hisoblangan she‘r bahsi bilan yanada farahli ekanligi, ishq dardida o‘rtanib mahbuba vasliga vosil bo‘lish oliy saodat sanalishi baytlar bag‘riga singgan olijanob g‘oyalardir.

Bobur Mirzo g‘azaliyoti rang-barang mavzularda ijod etilganligi, unda muallifning samimiy hislari va taassurotlari ravon uslubda badiiy ifodalanganligi bilan nihoyatda qimmatlidir. G‘azallardagi boburona uslub unda tasvir etilgan mavzuni she‘rxon ko‘z o‘ngida aniq gavdalanishiga imkon yaratadi. Eng muhimi, ularning badiiy jihatdan mukammalligidir. Bobur Mirzo badiiy jihatdan barkamol g‘azallari bilan Alisher Navoiydan keyin o‘zbek g‘azalchiligi taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdi.

12.4. Shoirning ruboiy va tuyuqlari tahlili

Bobur Mirzo she‘riyatida ruboiy janrida bitilgan asarlar ham alohida ahamiyatga molik. Sharq mumtoz adabiyotida asosan ilohiy-irfoniy, ijtimoiy-siyosiy mohiyat kasb etgan ruboiy janrining mavzu doirasi keyinchalik ancha kengayib bordi. Turkiy adabiyotda Alisher Navoiy o‘zining ruboiylari bilan bu janrda rang-barang mavzuda ijod qilish mumkinligini amalda isbotlagan bo‘lsa, Bobur Mirzo shu an‘anani yanada ravnaq topishida o‘z hissasini qo‘shdi. Shoirning ruboiylari g‘azallarida kuzatilgani kabi sodda va ravon uslubda ijod etilgan. Ijodkor g‘azallarining aksariyati oshiqona mavzuda bitilgan va ularda o‘rni bilan shoirning hasbi holiga murojaat etilgan bo‘lsa, ruboiylarida shoirning ko‘rgan-kechirganlari, tarjimai holi, vatan sog‘inchi va hijron iztiroblari mavzui yetakchilik qiladi. Shuningdek, shoir orifona, oshiqona, axloqiy-talimiy mohiyat kasb etuvchi ruboiylarning ham muallifidir.

Bobur Mirzo she‘riyatida Allohga solih banda bo‘lish umidi balqib

turgan, uning rizoligiga erishishdek ulug' saodatga musharraf bo'lish orzusi ufurgan hamda ulug' Tangrining buyukligini vasf etuvchi ruboiylar mavjud. Jumladan, quyidagi ruboiy Bobur Mirzoning hayot sinovlaridan o'tgan bukilmas irodasi Allohning rizoligiga erishish yo'lida ham benazir ekanligini dalillaydi:

**Yo qahr-u g'azab birla meni tufroq qil,
Yo bahri inoyatingda mustag'raq qil.
Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh oq qil,
Har nav'e sening rizong erur, andoq qil.**

Shoir Allohga murojaat qilib, Yaratgan istagiga ko'ra, uning qahr-u g'azabiga uchrab tuproq, ya'ni xor-u zor bo'lishga ham yoki Uning lutf-u karamidan bahra olib, inoyat dengizida cho'mishga ham tayyor ekanligini e'tirof etadi. She'r qahramoni bir banda sifatida Tangri oldida gunohkor ekanligini «sengadur yuzum qaro» jumlasida badiiylashtiradi. So'nggi misrada esa Allohning rizoligiga erishish istagida har narsaga tayyor turganligi o'z aksini topgan. XV asrda Movarounnahr-u Xurosonni idora qilayotgan temuriy hukmdorlar orasida naqshbandiya tariqatining ulug' peshvolariga e'tiqod qo'yish odat tusini olgan edi. Temuriy shahzodalar ulug' shayxlarga yuksak hurmat ko'rsatish ruhida tarbiyalanib, ularning komil inson haqidagi yuksak axloqiy-ta'limiy qarashlaridan juda erta bahra olishga ulgurardilar. Bobur Mirzo ham Farg'ona viloyatida dong taratgan naqshbandiya tariqatining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Xoja Abdullo Mavlono qoziy hamda Movarounnahr-u Xurosonda buyuk ma'naviy arbob sifatida tanilgan Xoja Ahror Valiyga ulkan ixlos qo'ygan edi. «Boburnoma»da bu ikki ulug' zotdan birining sharofatli duolari, birining esa ruhiy madadi bois yosh shahzoda tang ahvoldan omon qolganligiga dalolat beruvchi lavhalar keltirilgan. Ulardan ba'zilarini yuqorida ko'rib o'tdik. Bobur Mirzo she'riyatida naqshbandiya tariqatining o'lmas g'oyalari badiiy ifodasini topganligiga shubha yo'q. Shoir ruboiylarida ilohiy va majoziy ishqni bir o'zanga solingan holda ravon uslubda vasf etilishining sababi ham uning qalbi botiniy ma'rifat nurlari bilan yoritilganidir. Mana bu ruboiylarga e'tibor qiling:

**Ey yor sening vaslingga yetmak mushkil,
Farxunda hadisingni eshitmak mushkil.
Ishqingni dag'i bartaraf etmak mushkil,
Boshni olibon har sari ketmak mushkil.**

Yoki:

**Keldim sanga yuz umid bila, ey moh,
Lekin yondim yuzingni ko'rmay, yuz oh.
Hamsuhbat-u hamrohni netay u yo'lda,
Darding manga hamsuhbat-u ishqing hamroh.**

Zakovatli shoirning mazkur she'rlaridagi mazmunni istang samoga ulang, xohlang yerga olib tushing. Har ikki holatda ham bosh mohiyat—ishq va sidq, ishq va dard, ishq va sadoqat, ishq va ishonch kabi tuyg'ularning ohori saqlanadi. Oshiqning ma'shuqa dardi va vasliga yetmoq ilinjidan o'zga tashvish va taraddudi yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Bobur Mirzoning qalbida yongan ishq alangasi uni sira tark etmagan. To'g'ri, u komil muslim bo'lgani holda shariatning barcha talablariga rioya qila olmadi. Sharobga ruju qo'ygan paytlari, ma'jun kayfi bilan diliga taskin bergan damlari bo'ldi. Lekin shu bilan bir qatorda u o'sha gunohlaridan komil sadoqat bilan tavba ham qildi.

Bobur Mirzo yuksak nazokatli inson sifatida ko'ngilchan, mehr-shafqatli shaxs edi. Qizi Gulbadanbegimning «Humoyunnoma» asaridagi juda ko'p lavhalar shunday xulosaga kelish uchun asos beradi. Aytilganlarga qanoat hosil qilish uchun asardan bir lavha ko'chirish foydadan xoli emas: «Rano Sango bilan jang bo'ldi. Xudoning inoyati bilan podsho g'alaba qozondilar va g'oziy bo'ldilar. Rano Sangoning fathidan bir yil o'tgach, onam—Mohimbegim (Humoyun Mirzoning onasi) Kobuldan Hindistonga jo'nadilar. Men ham podsho dadamni ko'rgani u kishi bilan birga bordim. Onam ko'lga yetganlarida podsho hazratlari uch otliq mahofa yubordilar... Podsho dadam hazratlari to'ot kelturgunlaricha sabr qilmay, piyoda yo'lga tushib, Nincha Mohim uylari oldida biz bilan uchrashdilar. Onam otdan tushmoqchi bo'ldilar, lekin podsho dadam qo'ymasdan o'zlari onamning otlari jilovidan ushlab, o'z uylariga yetguncha piyoda ketdilar...» (Humoyunnoma. Toshkent: «Fan», 1959, 35-b.) Bobur Mirzo ruboiylaridan birida ifodalangan lavhani xotirga keltiradi:

**Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lasen-u men ul shu'lag'a quldurmen.
Nisbat yo'qtur deb ijtinob aylamakim,
Shahmen elga, vale sanga quldurmen, -**

deb yozgan edi. Ruboiydagi Gul-u Bulbul, Shu'la-yu Parvona, Shoh-u Gadolarga yuzaki qarab, hayotiy oshiq-u ma'shuqalarning o'xshatilmishlari sifatida sharhlash mumkin. Aslida mazkur majoziy timsollar tasavvuf mulkidir. Masalaning zaminiy jilosini inobatga oladigan

bo'lsak, Bobur Mirzo faqat yozmagan, balki naqshbandiyaning ilm va amal, ishq va amal xususidagi qat'iy talablarini ado etishga ham harakat qilgan.

Bobur Mirzo she'riyatida, jumladan, ruboiylarida Vatan sog'inchi va hijron iztiroblari eng ko'p nazarga tashlanadigan tuyg'ulardir. Shundan bo'lsa kerak ayrim tadqiqotchilar «Hajriy» Boburning ikkinchi taxallusi degan fikrga urg'u berdilar. Vatanni unda turib ardoqlash bilan uni yo'qotib sevisish o'rtasida yer-u osmoncha tafovut borligi ayon. Bobur Mirzo qalb nidolari mag'zini teranroq chaqmoq uchun ikkinchi holatni loaqal tasavvur qilib ko'rmoq lozim bo'ladi. Bobur Mirzo jisman Vatandan uzilgan bo'lsa-da, u ruhan Vatan bilan yashab o'tdi. Qachonlardir ona yurtga qaytish uchquni uning qalbida so'nish bilgan emas. Fikrimizga daho shoirning mana bu satrlari guvohdir:

**Beqaydmen-u xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig'ishtirur laim ermasmen.
Kobulda iqomat yetti Bobur, dersiz,
Andoq demangizlarki, muqim ermasmen.**

Fikrimizcha, ushbu ruboiy Bobur Mirzo ijodining 1512-yilga qadar bo'lgan davriga taalluqli. Chunki u hali bu yillarda Movarounnahrda butkul ko'ngul uzmagani edi. Uchinchi yurishning muvaffaqiyatsizligi uning shirin orzularini chil-parchin qildi. Shundan keyin uning yuragida o'z sarhadlarini Hindistonga qarab kengaytirish orzusi makon tutdi. Ba'zan shoir misralarida umidsizlikning ko'zga tashlanishi ham o'sha murakkab ruhiy isyonlarning mevasidir.

**Tuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.
Sarrishtayi ayshdin ko'ngulni zinhor
Uz, oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.**

Barcha urinishlari zoye ketgan shoir o'lim to'shagidagi so'nggi nafasida ham yurtining bir tilim qovunini qo'msab, ochiq ko'z bilan foni dunyo bilan vidolashgan. Yurt va yurtdoshlari diydori bu jahongashta Vatan fidoyisi uchun hamon qiyomat qarzdır.

Istiqlol sharofati tufayli Bobur Mirzo shaxsi va ma'naviy olami qasrida ham xush havolar esdi. Zug'um va zo'ravonlik chekindi. Ulug' shoir va sarkarda haqida erkin gapirish bizga nasib qildi. Bu boradagi armonlar ushala boshladi. Buyuk davlat va ma'naviyat arbobi tavalludining 510 yillik to'yi tantanalari bu yo'ldagi ulkan umidli qadamdir. Shu munosabat

bilan Andijonda uning mahobatli haykali o'rnatildi. Yuksakda, ot ustida o'tirgan bu zoti mukarram ona yurt jamoliga suqlanib, to'yib-to'yib boqish sharafiga erishdi. Yurtdoshlari azim bir bog' barpo qilib, uning bir go'shasida Bobur Mirzoning ramziy qabrini o'rnatdilar. Asliga qaytgan (tuproqdan bunyod bo'lib, tuproqqa aylangan) shoir muqaddas Vatan bag'rida erkalanib orom olmoqda. Suronli hayotini ezgulikka baxshida etgan insonga uning nashidasi ikki chandon bo'lib qaytdi.

Bobur Mirzo she'riyatidagi muallifning yuksak badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilib turuvchi janrlardan biri tuyuqdir. Shoir an'anaviy tuyuq janrida ijod qilish bilan cheklanib qolmay, uning to'rt misrasi ham tajnisli qofiyadan tarkib topgan, tajnis radif o'rnida qo'llangan, tajnisdan oldin hojib mavjud bo'lgan, shuningdek, qit'a shaklidagi tuyuqlarni yaratdi. O'shalardan birini tahlil jarayoniga tortishga harakat qilamiz:

**Vasldin so'z derga yo'q, yoro manga,
Hajr aro rahm aylagil, yoro manga.
O'qung yetti ko'p yomon yoro manga,
Mahrami lutfung bila yoro manga.**

Bobur Mirzoning boshqa tuyuqlari singari ushbu she'ri ham oshiqona mavzuda ijod etilgan. Uning an'anaviy tuyuqlardan (odatda, tuyuq a-a-b-a tarzida qofiyalanadi) farqi har to'rtala misrasining ham o'zaro tajnisli qofiyalanganligidadir. Tuyuqda oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topgan bo'lib, shaklan bir xil bo'lgan to'rt so'z uning she'rxon ko'z o'ngida yanada aniq gavdalanishiga bois bo'lgan. Qofiyalanuvchi «yoro» so'zi ilk misrada «majol, quvvat», ikkinchi misrada «ey yor», uchinchi misrada «yara, jarohat» so'nggi satrda esa «yara, yordam ber» ma'nosida qo'llangan. She'r qahramoni vasldan so'z aytishga majoli yo'qligini «yoro» so'ziga urg'u berish bilan badiiy ifoda etadi. Keyingi misrada hajming iztirobli qiynoqlariga dosh berolmasligiga amin bo'lgan oshiq yoridan rahm aylashni o'tinadi. Uchinchi misrada esa oshiqning ma'shuqa o'qidan yomon yaralanganligi o'z ifodasini topgan. Yorning o'qi—uning nigohlari, oshiqning yaralangan uzvi esa — shubhasizki, uning qalbidir. Qalbdagi jarohatni bartaraf etish uchun yorning oshiqqa yaqinlik va lutf ko'rsatishi yordam bo'la oladi. Ko'rinadiki, shoir oshiqning hajr iztiroblaridan ozurda bo'lgan ko'ngil kechinmalarini tuyuqning janriy xususiyatlaridan mahorat bilan foydalanib badiiy ifoda etgan. Tuyuqning bu turi birmuncha murakkab bo'lib, u shoirdan to'rt misrasi ham tajnisli so'z qo'llashni talab etadi. Buning uchun ijodkor tildagi shakldosh so'zlarning turli ma'nolarini

teran tushinmog'i lozim. Bobur Mirzo ana shu talablarga javob beradigan shoirgina emas, balki undan ham ancha yuqori turadigan ijodkor edi. Bu hol uning qalami mahsuli bo'lgan ruboiy va tuyuqlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shoir ruboiylari o'zining purma'noligi hamda taxallusning turli satrlarda qo'llanganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, shoir o'zbek mumtoz adabiyotida har ikkala kichik janrning ravnaq topishiga munosib hissa qo'shdi.

12.5. «Boburnoma»-qomusiy asar

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrining katta bilimdoni sifatida asrida mavjud bo'lgan barcha bilimlarni puxta o'rgandi va o'zlashtirdi. Undagi ana shu donishmandlik zarrama-zarra asarlariga ko'chib bordi. Xususan, o'lmas «Boburnoma»ga kelib muallifdagi keng qamrovli bilim zahirasi o'zining butun tajassumini topdi. Natijada qomusiy asar — «Boburnoma» vujudga keldi. Ushbu javohir xazinasi paydo bo'lgan zamonidayoq, o'zi va muallifiga beqiyos shuhrat keltirgan ediki, bu an'ana hozirga qadar davom etmoqda. «Boburnoma» va uning muallifi bu sha'n-u shavkatga to'la sazovor. Chunki «Boburnoma» badiiy, tarixiy, yodnoma asar sifatida adabiyotshunos va tarixchi, tilshunos va urfshunos, tabiyot va jug'rofiya sohasi, shuningdek, yana bir qator mutaxassislarga qimmatli ma'lumotlar bera oluvchi bebaho ganjinadir. Shuning uchun ham bu asar turli davrlarda yashab, turfa tillarda so'zlashgan sharqshunoslar diqqatini jalb etdi, dunyo kengliklarida aks-sado berib keldi.

«Boburnoma»—Zahiriddin Muhammad Boburning goh ixtiyoriy, goh majburiy tarzda janggohlarda kechgan sarguzashtlarining aql va ko'ngil mezonlarida o'lchangan esdaliklaridir. Bu tarixiy-badiiy asar 1494—1530-yillardagi, Bobur Mirzoning Farg'ona viloyatining hokimi bo'lganidan boshlab Kobulda o'zini podshoh deb e'lon qilgani va nihoyat, Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solishi bilan bog'liq voqealarni o'z ichiga qamrab oladi. Asar dastlab «Vaqoye» nomi bilan atalganligini muallifning o'zi ruboiylaridan birida eslatib o'tadi:

**Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum.
Har kim bu «Vaqoye»ni o'qur, bilg'aykim,
Ne ranj-u ne mehnat-u ne g'amlar ko'rdum.**

Bobur Mirzo esdaliklari keyinchalik «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki

Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya» tarzda atalib, nihoyat, «Boburnoma» nomi bilan shuhrat qozondi. Jahondagi eng nodir memuar namunasi sifatida e'tirof etilgan bu noyob durdonaning yozilishi tarixi haqida turli xil fikrlar bildirilgan. Ko'pchilik tadqiqotchilar Bobur Mirzo dastlabki yillardan boshlab o'z sarguzashtlari va turli xil tarixiy voqealarni xotira daftarlarida aks ettirib borgan va keyinchalik hayotining Hindiston davrida «Boburnoma»ni yozgan, degan fikrni ilgari suradilar. Taniqli adabiyotshunos, akademik B. Valiyxo'jayev «Boburnoma»ning yozilish sanasi 925-hijriy – 1518-1519-yildan boshlanib, keyingi yillarda sodir bo'lgan voqealar tarixiylik tamoyiliga ko'ra ketma-ket yozib borilganligini keltirilgan asosli dalillarga tayanib e'tirof etadi. Shuningdek, olim «Boburnoma»da hijriy 910, 915-924, 927-931-yillardagi, ya'ni 16 yillik voqealar bayonining uchramasligini mavjud qo'lyozmalardagi kamchiliklar sifatida emas, balki muallifning o'ziga xos uslubi sifatida baholaydi. Shu bois tadqiqotchi «Boburnoma»dagi 16 yilga tegishli bo'lgan voqealar bayonining uchramasligini asarning yaxlitligiga katta ta'sir ko'rsatmaydi, deya ta'kidlaydi (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 2-tom, Toshkent: «Fan», 1978, 64-77-betlar. Valiyxo'jayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 290-297-betlar).

«Boburnoma» o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan nasr namunasi. Unda ma'lum bir sanaga oid muhim bir voqea hikoya qilinadi, so'ng voqea sodir bo'lgan joy (viloyat, shahar)ga tavsif beriladi. Uning geografik o'rni, o'simlik va hayvonot dunyosi, xalqining urf-odatlar, yirik inshootlari o'quvchiga tanishtiriladi. Bo'lib o'tgan voqeaning asosiy ishtirokchilari xususida asarda mufassal ma'lumot keltiriladi. Chunonchi, muallif ularning tug'ilgan yili, nasl-nasabi, shakl-u shamoyili, xulq-atvori, urushlari, viloyati, avlodi, xotinlari, umarosi haqida bilganlarini bayon qiladi. Shu tariqa o'quvchi asarning bosh qahramonlari boshidan kechirgan jang-u jadallarni ko'z o'ngidan o'tkara boshlaydi. Asarning sodda va ravon uslubda yozilganligi kitobxonni voqealar girdobiga chorlaydi. U XV – XVI asrdagi Muvarounnahr-u Xuroson, Afg'oniston-u Hindistondagi ko'plab tarixiy shaxslar, bu mamlakatlardagi turli viloyatlarning tabiati, shaharlari va ulardagi memoriy yodgorliklar, asar muallifining jang-u jadallardagi ruhiy holati bilan bir qatorda, uning bunyodkorlik faoliyati, ilm-u ijodi bilan yaqindan tanishadi. Shunday qilib, «Boburnoma»da, eng avvalo, ancha muallifning hayotiga doir mufassal tarzdagi qaydlar hamda Husayn Boyqaro, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmudxon, Shayboniyxon, Xusravshoh, Badiuzzamon Mirzo,

Muzaffar Mirzo , Mo'min Mirzo singari katta-kichik toj-u taxt egalari, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va san'at arboblari haqida atroflicha hikoya qilinadi.

«Boburnoma» madaniy hayotga doir keltirilgan dalillarning mohiyati va ilmiy qimmatini nuqtai nazaridan g'oyat muhim bo'lib, bevosita shu vazifani zimmasiga olgan tazkiralari bilan bimalol raqobat qila olishga qodir asarlardandir. Mazkur asar, eng avvalo, o'z muallifining qamrovli faoliyati va ijodiyoti haqida mukammal tasavvur hosil qila olishi bilan qadrlidir. Asarda tarixiy shaxs, sarkarda, davlat va jamoat arbobi Bobur Mirzo bilan bir safda yetuk olim, donishmand adabiyotshunos, zukko tanqidchi va zabardast shoir qiyofasidagi Bobur Mirzo ham harakat qiladi, qadam tashlaydi. Bobur Mirzoda tajassumini topgan badiiyatga ixlos va ishtiyoq, baland iqtidor va she'riy salohiyat asarning umumiy ruhiga o'z ta'sirini o'tkazib, muhrini bosgan. Uning mutolaasi bilan mashg'ul bo'lgan kitobxon sahifalardagi har bir lavha tasvirida buni yorqin his etadi.

Fikrimizcha, asar ta'sir kuchini baland ko'targan, uning serzavq va o'qishlilikini ta'min etgan omillardan biri ham ana shu fikriy teranlik, yuksak hissiyot va shoirona zavqdir. Bobur Mirzo qonida jo'shib turgan she'riyatga bo'lgan baland mehr uni, hatto mag'lubiyat va ruhiy tushkunlik chulg'agan damlarda ham tark etmaydi. Aksincha, unga madad va dalda beradi, so'lg'in kayfiyatini ko'taradi, umid va ishonch sari boshlaydi. Zabardast adibdagi mana shu ikki qarama-qarshi qutb talvasasi «Boburnoma»da o'chmas iz qoldirgan.

Asarning 1501 –1502-yillar voqealari bayoni qismidan o'sha tushkunlik, ruhiy qiynalish azob-iztiroblari aks etgan mana bu mo'jaz parchani olib ko'raylik:

«Bizga qurbon iydi Shohruhiyada bo'ldi. Betavaqquf o'tub, xon qoshig'a Toshkantga bordim. Bu ruboiyni aytib edim. Ma'lum qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she'r mustalahotig'a muncha tatabbu' qilmaydur edim. Xon xushta'b kishi edi, she'r aytur edi, agarchi sar-u somonlik g'azali kamroq edi, bu ruboiyni xonga o'tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko'ngul tingudek shofiy javob topmadim... Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,

Shod etmas emish ko'ngulni g'urbatda kishi.

Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi hech,

G'urbatda sevinmas emish, albatta, kishi» (156-bet).

Bobur Mirzoning mana bu matlaida ham shu ruhiy holat hukmron:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,

Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim. (157-bet).

Ko'rinadiki, ham Farg'ona, ham Samarqandni qo'ldan chiqargan Zahiriddin Muhammad Bobur she'riy sehrga suyangan, dil rozini unga to'kib solgan va shu bilan oshufta qalbiga tasalli bergan. Yana muhimi shundaki, Bobur Mirzoga xos adabiy odat—dalillar, voqealar, shaxslarga xolisona qarash xususiyati shu parchadan ham zohir bo'ladi. Garchi Toshkent hokimi unga arzigulik javob qilmagan bo'lsa-da, ulug' adib uning fazilati—tab'i nazmi borligi va xushfe'lligini, shuningdek, nuqsoni—tuzukkina iste'dodi bo'la turib, yaxshi asarlar yarata olmaganini ro'yi rost ko'rsatib o'tadi.

«Boburnoma»dagi mana shu parchalar ham g'oyat muhimdir. «Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur edim. Vale g'azal tugatmaydur edim. Birgina turki ruboiy aytib yibordim. Ruboiy:

Ishlar bori ko'nglungdag'idek bo'lg'usidur,

In'om-u vazifa bori buyrulg'usidur.

Ul g'alla-u muhmalki deb erding, berdim,

Muhmalg'a bo'y-u g'alladin uy to'lg'usidur.

Mullo Binoiy bu ruboiyning ilk misrasi qofiyasini radif qilib, o'zga qofiya bilan bir ruboiy aytib o'tkardi:

Mirzomki shohi bahr-u bar bo'lg'usidur,

Olamda hunar birla sar bo'lg'usidur.

Bir muhmal uchun muncha inoyat bo'ldi,

Musta'mal agar desam, nelar bo'lg'usidur.

Ul fursatda Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrisabzdin Samarqandga kelib edi. Dedimkim, o'shul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi. Ruboiy:

Bu javrki qildi davr surulg'usidur,

Sulton-u karam ul uzmi qilg'usidur.

To'kulg'an agarchi to'lmas, ey soqiy,

To'kulg'onimiz bu davrda to'lg'usidur» (143-bet).

Ko'chirilgan parcha bir necha fikrni o'rtaga tashlash imkonini beradi. Bulardan birinchisi, yuqorida ta'kidlanganidek, she'riyatning Bobur Mirzo uchun oshufta ko'ngilga tasalli berish vositasi vazifasini o'tagani, ayni choqda, ijodkor to'liqinli ruhiy olamining asarga singib borishidir. Ikkinchidan, ko'zdan kechirilgan lavhalar Bobur Mirzo ijodiy takomil

yo'lini tiklashda, muallif asarlarining paydo bo'lish tarixi, shu bilan bog'liq ravishda u yoki bu asar maydonga kelgan paytdagi uning shaxsiy kayfiyatini (albatta, ulug' shoir hamma she'riy asarlarining ham emas) aniqlashda «Boburnoma»ning zaruriy manba ekanligini ko'rsatadi. Yana, shu kichik bir manzaraning o'zi Zahiriddin Muhammad Boburning ijod ahliga xayrixohlik bilan qaraganidan, ularga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatib turganidan dalolat beradi. Bobur Mirzo ruboiysi va unga Kamoliddin Binoiyning javobiya she'ri buning yorqin dalilidir. Kamoliddin Binoiyning bu ruboiysi ikkinchi bir jihatdan ham g'oyat muhim. Ya'ni, uning o'zbek tilini yaxshigina bilganligi va ba'zan bu tilda qalam tebratib, shiringina she'rlar bitib turganligidan nishonadir.

Bobur Mirzoning sertashvish va mashaqqatli hayotidan yana bir lavha. Muallif yozadi: «Ushbu chashmadin yuqori Mascho doxilidur. Quyi Palg'arg'a taalluqdur. Ushbu chashma boshida, chashma yoqasidag'i toshida qazib, bu uch baytni sabt ettim:

**Shunidamki, Jamshedi farrux sirisht,
Ba sarchashmae bar sange navisht:
Barin chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm barham zadand:
Giriftem olam ba mardi-yu zo'r,
Valekin naburdem bo xud ba go'r.**

Ul Ko'histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib, abyot va nimalar bitirlar.» Bu she'riy parcha nashrga tayyorlovchilar tomonidan quyidagicha izohlangan: «Eshittimki, qutlug' tabiatli Jamshid bir buloq boshida tosh ustiga shunday deb yozgan ekan: «Bu buloq tepasida bizlar singari ko'p kishilar kelib o'lturdilar, ketdilar va yo'q bo'ldilar. Olamni mardlik va zo'rlik bilan oldik, lekin o'zimiz bilan go'rga eltmadik» («Boburnoma : «Fan», 1960, 155-bet).

Keltirilgan iqtibos Bobur Mirzo hayotining 1501–1502-yillaridan bir lavhadir. Movarounnahrda hujum boshlagan Shayboniynixon zarbasiga qarshilik ko'rsata olmagan Bobur Mirzo Dahkatga va undan Obburdanga, u yerdan esa Maschoga o'tadi. Eslatilgan chashma Obburdandan sal quyiroqda joylashgan ekan. Ammo bu misolni keltirishdan murod bular emas. Balki Bobur Mirzoning ijodiy faoliyatidagi muhim bir nuqtani — adabiy san'at ma'nosidagi zullisonaynlik va fors-tojik adabiyotiga bo'lgan ehtiromining nihoyat balandligini ta'kidlashdir. Uning har bir jumlasida olam-olam mazmun tashiydi. Bu o'z-o'zidan qo'lga kelmaydi,

albatta. Bunda muallif zakovati va til bilishdagi donishmandligi namoyondir. Bobur Mirzo o'zidagi ana o'sha ilohiy inoyatni chuqur tushungan va unga doimiy amal qilgan. Shu vajdan duch kelgan voqeani, qo'lga tushgan ma'lumotni «Boburnoma»ga kiritmaydi, balki ularni tanlaydi, saralaydi, zarur, yangi va o'quvchi uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lganlarini bu nodir kitobiga kiritadi.

Mascholiklarning toshga nimadir bitish odati ana shunday nozik, muhim va shu joy ahli uchun xos hodisa ediki, Bobur Mirzo uni ilg'ab oldi, «Boburnoma»ga kiritdi va o'zi ham amal qildi. Bobur Mirzoning bu juz'iy harakatida shirin bir orzu, umidbaxsh ramz yashirinday tuyuladi. Yoki ulug' sarkarda va shoir toshdagi bitiklar umri yashovchanligining o'z asariga ko'chishini nihoniy orzu qilib ko'rgan bo'lsa, ajab emas. Mashaqqatlarga to'la qisqa umri davomida badiiy ijod bilan mashg'ul bo'lgan, o'zbek va fors-tojik tillarida ba'zan o'ynoqi she'riy asarlar bunyod etgan, necha ilmiy risolalar meros qoldirgan va nihoyat, «Boburnoma»day yuksak ma'naviy xazinani yaratgan Bobur Mirzoning o'sha ezgu istagi rost bo'lib chiqdi. Uning tabarruk nomi va latif satrlari jonsiz va sovuq toshdan vorislarining qaynoq qalbiga ko'chdi va asrlar osha ular bilan birga yashab, nafis bir zavq hadya etib, sinchkov muxlislari tilida aks-sado berib kelayotir.

Yuqorida ko'rib o'tilgan lavhalar Bobur Mirzo hayotining fojialarga to'la davrlariga to'g'ri keladi. Ikki karra Samarqandni qo'ldan chiqargan buyuk sarkardaga Andijon taxti ham buyurmadi. Ahmad Tanbal xiyonat yo'lini tutdi va Bobur Mirzoni shaharga kiritmadi. Yigitlari to'rt tomonga tarqalib ketdilar. Ahmad Tanbal ta'qibini susaytirmadi. Bu yetmaganidek, uning muborak boshi uchun katta boylik ham va'da qildi. Ana shu yo'sin taqdir shamoli Bobur Mirzoni Badaxshon kentlariga uloqtirdi. Yusuf dorug'a kabi yigitlari ham xiyonat yo'liga o'tib oldilar. Ikki kundir taxt sohibi tuz tatigan emas. Bunday g'arib holatlar unga kuchli ta'sir ko'rsatdi va o'z iboralari bilan aytganda «o'zumni o'lumga qaror berdim» (175-bet). Bobur Mirzo tang vaziyat bilan yuzma-yuz keldi. Boz ustiga, Yusuf dorug'a «yana bir mardak» bilan birga o'ljani olishga shoshilmoqda.

Dunyodan umidini uzgan Bobur Mirzo oxirat yo'lini tanladi. Musulmonligi g'olib keldi. Ariqda oqayotgan suvdan tahorat olib, vidolashuv namoziga cho'kka tushdi. Ikki rak'atlik namoz munajoti uchun peshonasini yerga qo'ygan Bobur Mirzoni lahzalik g'aflat uyqusi elitdi. Tush ko'radi. Xoja Ahromning o'g'li Xoja Yahyoning farzandi Xoja Ya'qub

qashqa ot mingan bir dasta yigitlari bilan ro'parasida turibdilar. Aytдилar, bizni sizga Xoja Ahror yubordilar va dedilarkim «Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazarig'a kelturub yod etsun, biz anda hozir bo'lurmiz» (175-bet). Xushxabar kayfiyati bilan boshini ko'targan Bobur Mirzo yana o'lim tahlikasiga duch keldi. Yusuf o'z sherigi bilan uni bandi qilishga shoshilmoqda edi. Tarvuz qo'ltiqdan tushdi, xayol o'z holicha qoldi. Yo'q, mo'jiza ro'y berdi. Otlar dupuri quloqqa chalinadi. Bobur Mirzoning 10-15 chog'lik sadoqatli yigitlari uni izlab kelgan edilar. Ularni ham uning (Bobur Mirzoning) Karnon kentida nochor ahvolda ekanligidan tushlarida Xoja Ahror Valiy xabardor qilganlar. Bugina emas, ulug' Xoja uning istiqbolli kelajagi haqida ham bashorat qilgan ekanlar (175-176-betlar).

Aytilganlar afsona emas, rostgo'y Bobur Mirzoning o'z iqrori. Muhimi, o'sha lavhalar rost bo'lib chiqdi va hayot qiyosida o'zini oqladi. Ko'ziga tik boqqan o'limlardan xalos topib, yangidan dunyoga kelgan Bobur Mirzo «tokay bu Farg'ona viloyatiga sargardon bo'lib turmoq kerak, bir tarafga talab qiloyin» (176-bet) tarzida qat'iy hukm chiqardi va mulki afg'on tomon yo'l oldi. Ana shu tariqa ilohiy inoyat ila yo'g'rilgan bu ulug' zot umr yo'lida naqshbandiya arbobi Xoja Ahror zulmat bag'rini chok etuvchi mash'ala vazifasini o'tagan.

Yuqorida ko'zdan kechirilgan juda ko'p sonli dalilllar, manzaralardan ayonki, Zahiriddin Muhammad Bobur tabiatidagi san'at va adabiyotga bo'lgan g'oyat baland muhabbat, yurakdan shaydolik faqatgina uning she'riy asarlari doirasida qolib ketmagan, balki adib va adabiyotshunosning adabiy-tanqidiy qarashlariga ham ko'chgan. Muallif tabiatidagi ko'lamli qarashlar ijod ahli va adabiy muhit manzaralarini baholashda ravshan ko'rinadi.

Bobur Mirzo «Boburnoma»da o'nlab qalam sohiblari xususida qimmatli ma'lumotlarga joy berib, g'oyat sharaflari va muhim savob ishni bajarib ketdi. Uning bu sharofatli ishi, birinchidan, XV asrning ikkinchi yarmidagi Xuroson-u Movarounnahrning gavjum adabiy muhiti haqida boy taassurot bersa, ikkinchidan, Bobur Mirzoning aruz nazariyasiga oid chuqur ilmiy, rang-barang ma'lumotlarga boy «Muxtasar» asarining tug'ilishiga doya bo'lgani shak-shubha qoldirmaydi. Buni «Muxtasar» - «Risolai aruz»da keltirilgan badiiy parchalar juda ko'pchilik qismining shu davr adabiy muhitiga taalluqli ekanligi, unda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Badriddin Hiloliy, Muhammad Solih, Amir Shayxim Suhayliy, Mavlono Osafiy, Kamoliddin Binoiy, Bihishtiy, Hisomiy,

Sayfiy Buxoriy kabi shoirlar she'rlarining misol sifatida tez-tez keltirilishi ham quvvatlaydi. Ikkinchidan, «Boburnoma»da Hirot adabiy maktabida tarbiya topgan, unda balog'atga yetib, shuhrat taratgan tab' ahlining nomi bot-bot ko'zga tashlanadiki, bu ham Bobur Mirzoning o'sha shahar madaniy hayotiga katta qiziqish bilan boqqanligini ko'rsatadi.

Bizning ushbu xulosamizni «Boburnoma»da keltirilgan mana bu jumlar ham quvvatlaydi: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg'ullug'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurg'ay» (239-240-betlar). Ko'zdan kechirilgan parchaning yana bir fazilati shundaki, o'sha jumlar asar muallifining Sulton Husayn Boyqaro saltanati davrida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar homiysi, sarkori bo'lgan Hirot adabiy muhiti haqida o'rta tashlanadigan mulohazalarining debochasi vazifasini o'taydi. Bobur Mirzo ana shu yakunlovchi hukm, xulosaning isboti uchun davr madaniy hayotidan xilma-xil dalillar keltirib, kitobxonlarni qanoatlantiradi.

Bobur Mirzo tomonidan «Boburnoma»ga kiritilgan nodir ma'lumotlar faqat adabiy hayotga tegishli bo'lmay, balki keng qirralidir. Unda shoirlar bilan bir qatorda taniqli xattotlar, musiqa olamining donishmandlari, zamona zukkolari tomonidan e'tirof etilgan mudarrislar, naqqosh-u musavvirlar, tarix sohasining bilimdonlari va hokazolar haqida ham ixcham, aniq va odilona fikrlar o'rta tashlanadi.

O'shalardan ayrimlarini ko'rib o'taylik. «Boburnoma»da Mavlono Shayx Husayn, Mullozodai Mullo Usmon, Mir Jaloliddin kabi olimlar nomi zikr etilgan. Bobur Mirzoning hassosligi shundaki, ular haqida kichkina bir jumlada katta haqiqatni ifodalashga erishgan: «Yana Mavlono Shayx Husayn edi... Hikamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo'b bilur» (240-bet). «Yana biri Murtoz edi, Hakamiyot va ma'qulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo'lubturkim, bisyor ro'za tutar erkandur» (240-bet). «Yana bir Mir Jaloliddin muhaddis edi. Hadis ilmini Xurosonda oncha bilur kishi yo'q edi, xeyli muammardur» (240-bet). Muhimi shundaki, Bobur Mirzo har bir tarixiy shaxsning o'ziga xos xislatiga, ajralib turuvchi fazilatiga alohida e'tibor bilan qaragan.

«Boburnoma»da madaniy hayot talqini haqida gap ketar ekan, unda yetakchi qaydlarni adabiyot ahliga doir mulohazalar tashkil etishini zo'r qoniqish bilan ta'kidlash joizdir. «Boburnoma»ning bu sohadagi

ma'lumotlarini, eng avvalo, ikki qismga ajratish mumkin. Birinchisini turli ijtimoiy tabaqalardan chiqqan va shu sohaning fidoyilari sifatida tanilgan ijodkorlar borasidagi gaplar tashkil etadi. Ikkinchi guruhga arkoni davlat vakillaridan tab'i nazmi bo'lganlari kiradi. Bobur Mirzoning ijodkorlar haqidagi ma'lumotlari tarixiylik nuqtai nazaridan haqqoniy va ishonchli bo'lganligi bilan ayrica e'tiborga loyiq. To'g'ri, uning fikrlari ba'zan bir yoqlamalikdan, shaxsiy mayl aralashuvidan ham xoli emas. Ulkan adib qarashlaridagi bunday juz'iy nuqsonlar o'z vaqtida o'zbek adabiyotshunosligiga paydo bo'lgan ishlarda qayd qilingan va munosib baho berilgan edi. Taniqli olim B. Valiyxo'jayev o'zining «XV – XIX asrlar o'zbek adabiy-tanqidiy qarashlari tarixidan» nomli tadqiqotida Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy-tanqidiy qarashlari ustida ham batafsil to'xtaladi va Shayboniyxon – Bobur, Muhammad Solih – Bobur munosabatlari misolida uning qarashlarida shaxsiy raqobat ta'siri, tarafkashlik alomatlari borligini ko'rsatadi (SamDU. Asarlar, 138-nashr, 104-bet). Lekin Boburning dunyoqarashida chegaralangan aqidalar emas, balki mavjud turmushga, hayotga va uning go'zalligiga, inson va uning fazilatlariga qiziqish, ularni qo'llash asosiy o'rinni egallar edi. Uning she'riyati ham, «Boburnoma»si ham va shularda ifoda etilgan adabiy-tanqidiy qarashlari ham shunday dunyoqarashga asoslanadi. Shuning uchun Bobur Mirzoning adabiy-tanqidiy qarashlari bugungi adabiyotshunoslik talablariga to'la mos keladi va XV - XVI asrlar adabiyotini o'rganishda ishonchli manba bo'la oladi.

Bobur Mirzoning Sulton Husayn Boyqaro saltanati davridagi shuaro xususidagi ma'lumotlari Alisher Navoiyning tabarruk nomi bilan ibtido topadi. «Boburnoma» muallifi Alisher Navoiy haqida nisbatan mufassalroq to'xtalgan va aytish mumkinki, ulug' o'zbek shoirining hayot yo'li, ijodiyoti bobidagi asosiy nuqtalarni qamrab olishga erishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyqaroga tegishliligi, Xuroson davlati tizimida tutgan mavqei, tabiati, san'at ahliga g'amxo'rligi, oilaviy hayoti va vafoti singari masalalar uning yozuvlarida aksini topadi. Jumladan, Bobur Mirzo yozadi: «Yana Alisherbek edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar... Samarqandga bordi... Alisherbekning mijozi nozuk bila mashhurdir. El nazokatini davlatining g'ururidin tasavvur qilur edilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozuk mijoz ekandur... Ahli fazl va ahli hunarga Alisherbekcha murabbiy va

muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay... O'g'ul va qiz va ahli ayol yo'q, olamni tavra fard va jariyda o'tkardi... Mirzo (Sulton Husayn Boyqaro) bilan ko'rishib qo'pquncha bir holat bo'ldi, qo'polmadi, ko'tarib eltdilar. Bir bayti hasbi hol voqi' bo'lubtur.

Bu dard ilaki o'larmen, maraz chu zohir emas,

Tabiblar bu balog'a ne chora qilg'aylar» (233-b.).

Biz bu yerda Bobur Mirzo bergan ma'lumotlarning Alisher Navoiy shaxsiyati va ijtimoiy faoliyatiga taalluqli o'rinlarini ko'chirdik. Aytish kerakki, Bobur Mirzoning bu mushohadalari ixcham xulosalar bo'lib, ularga buyuk shoirning yuzlab olijanob ishlari asos bo'lgan. Bobur Mirzo Alisher Navoiyning kichik zamondoshi sifatida o'sha xayrli ishlarning aksariyatini eshitgan, Hirotida uning uyida yashagan paytida ko'rgan va yuqoridagi xulosalarga kelgan. Bu parchada Bobur Mirzo zukkoligini tasdiq etuvchi kichkina bir lavha diqqatni o'ziga tortadi. U ham bo'lsa, Alisher Navoiy tabiatidagi nozik mijozlik bilan bog'liqdir. Garchi Alisher Navoiy haqida ma'lumot beruvchi manbalarning aksariyati masalaning bu tomoniga ishora qilsa-da, Bobur Mirzochalik ravshan va chuqur tavsif bermaydi.

Bobur Mirzoning donishmandligi shundaki, Alisher Navoiy tabiati, fe'l-u atvoridagi o'sha jihatni qayd etadi, el orasida yurgan gaplarga ham ishora qiladi, ularning barchasini to'plab aql va adolat mezonidan o'tkazgach, qat'iy hukmini o'rtaga tashlaydi. O'zining o'rtaga tashlagan lo'nda mushohadasi tasdig'i uchun Bobur Mirzo Alisher Navoiy faoliyatining Hirot davriga emas, balki Samarqanddagi yillariga ishora qiladi. Zotan, mantiq va odillik ham shuni taqozo etardi.

Alisher Navoiy Samarqandda oddiygina tolibi ilm bo'lgan chog'larida, hatto o'z tirikchiligini zo'rg'a tebratgan bo'lsa-da, tabiatida o'sha noziklik mavjud edi. Modomiki shunday ekan, bu holat na munosabat va na boylik, mol-u dunyo bilan bog'liq bo'lmay, balki uning qoni va joniga ona suti bilan singgan xususiyatdir.

Bobur Mirzo Alisher Navoiy ijodi haqida batafsil ma'lumotlar keltirar ekan, faqat ro'yxatni berish bilan kifoyalanmay, ularga o'z munosabati, nuqtai nazarini ham bildirishga harakat qiladi: «Alisherbek naziri yo'q kishi edi, turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas... yana ba'zi musannafoti borkim, bu mazkur bo'lg'onlarga boqa pastroq va sustroq voqi' bo'lubtur. Ul jumladin insholarini Mavlono Abdurahmon Jomiya taqlid qilibtur» (233-b.).

Biz bu o'rinda ataylab Bobur Mirzoning tanqidiy fikrlarini

ko'chirdik. Bobur Mirzo Alisher Navoiyning «Xamsa», «Xazoyin ul-maoniy» va «Lison ut-tayr» asarlarini e'tirof etadi hamda ularning katta mahorat mevasi ekanligini tan oladi. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», «Xamsat ul-mutahayyirin», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Majolis un-nafois» kabi bir qator asarlari Zahiriddin Muhammad Boburga «pastroq» va «sustroq» bo'lib ko'rinadi.

Nazarimizda, masalaning bu tomoniga qo'shilish qiyin. Alisher Navoiy qalami ostidan chiqqan asarlarning badiiy mahorati va g'oyaviy yo'nalishi jihatidan bir xil mezonda o'lchash va teng qo'yish da'vosini mustasno qilgan holda keyingi asarlarining ham kamsitilishiga norozimiz. Shu o'rinda yana bir nozik jihatni ham hisobga olishga to'g'ri keladi. Alisher Navoiy yaratib qoldirgan ma'naviy meros chinakamiga katta xazina. Undagi duru javohirlar miqdori va qimmatini aniqlash bir kishining qo'lidan keladigan ish emasligi o'z-o'zidan ayondir. Shu ma'noda Bobur Mirzo ma'lumotlariga tanqidiy qarash lozim. Bobur Mirzo bitta shaxs bo'lgani uchun ham u Alisher Navoiyning barcha asarlarini tahlil etish va xolisona baholashga qodir emasligi hech kimga sir emas.

Bu ishning murakkabligini bugungi navoiyshunoslik misolida ham ko'rish mumkin. Hozirga qadar Alisher Navoiy adabiy merosini tadqiq qilishga bag'ishlangan o'nlab doktorlik va yuzlab nomzodlik tadqiqotlari yozilgani, o'nlab ilmiy to'plamlar, elliklab turli hajmdagi kitoblarning bosilib chiqqanligiga qaramay, hali ham buyuk mutafakkir ijodida o'rganilmagan, tadqiqotchisini kutayotgan sohalar juda ko'p.

Masalaning bu jihati Bobur Mirzo oldida turgan mushkilotni hisobga olib, uni to'g'ri tushunish zarurligini ko'rsatadi. Yana Alisher Navoiy o'z maktublarini yig'ishtirib, to'plam («Munshaot») tuzganligi Bobur Mirzo uchun Abdurahmon Jomiyga taqlidday tuyuladi. Adabiy jarayonda, daho san'atkorlar faoliyatida ko'zga tashlanadigan yaxshi, ijobiy an'analarni o'rganish, davom ettirish sharaflı ish. Bobur Mirzo ham taqlidni salbiy ma'noda qo'llamagan bo'lishi mumkin.

Bobur Mirzo Alisher Navoiyning adabiy faoliyati xususidagi gaplarini davom ettirar ekan, uning «Mezon ul-avzon»i haqida yozadi: «Yana «Mezon ul-avzon» otliq aruz bitibtur, bisyor madhuldur. Yigirma to'rt ruboiy vaznida to'rt vaznida g'alat qilibtur. Ba'zi bahurning avzonida yangilibtur, aruzga mutavajjih bo'lg'on kishiga ma'lum bo'lg'usidur» (233-b.). Bobur Mirzo «Boburnoma»da «Mezon ul-avzon»dagi nuqsonlarni qayd qilgani holda, «Muxtasar» - «Risoi ai aruz» asarida

bu haqda hech narsa demaydi. Mazkur asar ustida maxsus ilmiy kuzatishlar olib borgan va uni nashrga tayyorlagan Saidbek Hasan «Boburnoma»dagi ma'lumotlarga qaytib, u haqda o'z fikrini bayon etadi: «Fikrimizcha, - deydi Saidbek Hasan «Muxtasar»ga yozgan so'zboshisida, - Bobur «Mezon ul-avzon»ning xattot tomonidan yanglish ko'chirilgan nusxasidan foydalanib, keyinchalik esa mazkur ruboiy vaznlarida nuqsonlar yo'qligini aniqlagach, bu haqda gapirishni lozim topmagan bo'lishi kerak» (10-b.).

Saidbek Hasanining bu fikriga qo'shilsa bo'ladi. Chunki shunday holat yuz bermaganida, Bobur Mirzo bu masalaga qaytgan va yo ishora qilgan bo'lardi. Alisher Navoiy va Bobur Mirzo munosabatlari haqidagi bahsimizning yana bir e'tirozli parchasini keltirish bilan yakunlaymiz. «Boburnoma» sohibi Alisher Navoiyning zullisonayn ijodkor ekanligini inobatga olib, uning fors-tojik tilidagi merosi haqida yozadi: «Forsiy devon ham tartib qilibtur. Forsiy nazmda «Foniy» taxallus qilibtur, vale aksar sust va furudtur» (233-b.).

Zahiriddin Muhammadning bu fikrlariga munosabat bildirishdan avval shu masalaga taalluqli ayrim parchalarni ko'zdan kechiraylik. Alisher Navoiyning o'zi yozadi: «Yana forsiy g'azaliyot devoni Xoja Hofiz tavidakim, jami' suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va matbu'dur tartib beribmenkim, olti mingdin ab'yoti adadi ko'prakdur...» (Alisher Navoiy. Asarlar. 15 jildlik, 14-jild. Toshkent, 1967, 125-b.). Fors-tojik adabiyotining tenggi yo'q san'atkori Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiyning «Tuhfat ul-afkor» qasidasini mutolaa qilar ekan, undan olgan zavq va taassurotlarini nazmga ko'chiradi (Qarang: Jomiy va Navoiy. Toshkent: «Fan», 1966, 39-b.). Alisher Navoiyning o'zi olti ming baytdan ziyodroq fors-tojik tilidagi asarlarining zamon donishmandlariga manzur bo'lib, ular tahsiniga sazovorligini qayd etadi. Uning «Tuhfat ul-afkor» falsafiy qasidasi buyuk Jomiyning yuksak bahosini olganligi, hatto, ramziy sovg'alar (bo'rk va ro'mol) bilan taqdirlangani ma'lum. Abdurahmon Jomiy qalb daftarida Alisher Navoiy merosiga doir bunday samimiy gaplarni ko'plab uchratish mumkin.

Fors-tojik adabiyotining zukko donishmandi akademik A.M.Mirzoyev Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi merosi bilan uzoq yillar shug'ullandi va qimmatli xulosalarga keldi. Olim Alisher Navoiyning o'sha tildagi merosiga tayanib, uni XV asr adabiyotining Abdurahmon Jomiydan keyingi buyuk siymosi tarzida qadrlaydi (Bu haqda murojaat

etilsin: Mirzoyev A.M. Navoiy va Hofiz. «Navoiy va adabiy ta'sir masalalari» to'plamida. Toshkent: «Fan», 1968, 62-b.). Fikrimizcha, aksariyat asarlari «sust va furud» bo'lsa, Alisher Navoiy bu qadar taqdirga sazovor bo'lmagan bo'lar edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Abdurahmon Jomiyga baland e'tiqod, ixlos va hurmat bilan munosabatda bo'ladi. Uni Hirot shoirlarining «saromad va sardaftari» tarzida qayd qilar ekan, samimiyat ruhi ufurib turgan qalb so'zlarini izhor etadi: «Ul jumladin biri Mavlono Abdurahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo'q edi. She'ri xud ma'lumdir. Mulloning janobi andin oliyroqdurkim, ta'rifqa ehtiyoji bo'lg'ay...» (240-b.).

Bobur Mirzoning Abdurahmon Jomiy haqidagi aqidalari shular bilan xotimalanmaydi. Balki asarining boshqa o'rinlarida ham ustoz ijodkorning tabarruk nomini tilga oladi, undan cheksiz hurmatini darig' tutmaydi. Jumladan, fors-tojik adabiyotining ko'zga ko'ringan arboblardan biri Abdullo Hotifiyni yodga olganda, uning Abdurahmon Jomiyga yaqin qarindoshligi borligini ta'kidlab o'tadi: «Yana Abdullohi masnaviyo'y edi, Jomdindur. Mulloning xoxarxodasi bo'lur, taxallusi «Hotifiy» edi. «Xamsa» muqobalasida masnaviylar aytibdur. «Haft paykar» muqobalasida aytqon masnaviysiga «Haft manzar» ot qo'yubdur. «Iskandarnoma» muqobalasida «Temurnoma» aytibdur. Bu masnaviylardin «Layli va Majnun» mashhurroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur» (243-b.).

Ko'rinadiki, Zahiriddin Bobur Hotifiy ijodiyotining yetakchi qirralarini qamrab olishga intilgan. Lekin xotimada yana boburona uslub g'olib keladi, Hotifiydagi katta ijodiy qobiliyatdan ko'z yummagani holda, uning shaxsiyatidagi latofatsizlikni tanqid qiladi. Muhimi, Bobur Mirzo ma'lumotlari Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois»idagi qaydlariga rost keladi. Alisher Navoiy ham Abdullo Hotifiydagi balandparvozona yurishni ma'qul ko'rmaydi. «Agarchi zohir yuzidin, - deb yozadi Alisher Navoiy, - Hazrati Maxdumi Nuranga o'zin qarobat tutar, ammo ma'ni yuzidin bag'oyat yiroqdur» (Alisher Navoiy. Asarlar. 12-jild. Toshkent: «Fan», 1966, 76-bet). Umuman, Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur ma'lumotlari deyarli bir-biriga monand. Faqat birgina masnaviy nomida tafovut bor. Alisher Navoiy: «Iskandarnoma» mubog'alasida «Zafarnoma» nazmiga mashg'ul erdi», -deb yozadi. Bobur Mirzo esa uni «Temurnoma» tarzida keltiradi. Alisher Navoiy u haqda

ma'lumot berganda, Abdullo Hotifiy asarini endi yozishga kirishgan edi. Zahiriddin Bobur esa bu shoir masnaviysini nihoyasiga yetkazgandan keyin uni ko'rgan bo'lishi mumkin. Muallif esa o'z masnaviysini dastlab «Zafarnoma» deb atagan va ijodiy ish intihosida uning nomini o'zgartirgan bo'lsa, ajab emas. Shunday qilib, ijodkor shaxsi, uning xatti-harakatiga munosabat masalasida Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur qarashlarining bir-biriga hamohangligi Abdullo Hotifiyga berilgan ma'lumotnoma misolida yana bir karra yorqin namoyon bo'ladi.

«Boburnoma»da tab'i nazmi bo'lgan bir qator temuriy shoh va shahzodalar, vazir-u vuzarolarning nomlari ham zikr etilgan. Yuqorida ko'rganimiz singari bu o'rinda ham Zahiriddin Bobur jiddiy va imkon qadar odillik bilan mavjud adabiy dalillarni ko'zdan kechiradi, ularga shaxsiy munosabatini bildiradi. Chunonchi, Umarshayx Mirzo, Hasan Ya'qubbek, Kichik Mirzolar haqida Bobur Mirzo mulohaza yuritarkan, ularning fe'l-u atvoridagi o'ziga xos jihatlarni ko'rsatishga intiladi. Masalan, Hasan Ya'qubbekning «kichik ko'ngulluk, yaxshi tab'liq, chust va chaspon»ligini e'tirof etarkan (70-71-b.), Umarshayx Mirzoning «tab'i nazmi bor»ligi, «vale she'rga parvo qilmas»ligini ko'rsatadi (64-b.). Bobur Mirzoning shahzodalardan Muhammad Husayn Mirzo va Shohg'arib Mirzolar haqidagi fikrlari ham alohida e'tiborga molikdir. «Boburnoma» sohibi Muhammad Husaynning tab'i nazmi borligini aytib, undan bir bayt keltirsa (225-b.), Shohg'arib Mirzo haqida nisbatan kengroq to'xtaladi: «Yana Shohg'arib Mirzo edi, - deb yozadi Bobur Mirzo o'sha asarida, - bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. «G'aribiy» taxallus qilur edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy va forsiy she'r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

Dar guzar didam pari-ro'e shudam devonaash,

Chist nomi o', kujo boshad nadonam xonaash.

(Mazmuni: Guzarda bir pariyuzni ko'rib, devona bo'ldim. Uning ismi nima, uyi qaerdaligini bilmadim).

... Otasining zamonida o'q naql qildi. Andin o'g'ul, qiz qolmadi» (224-b.). Bu parchaning qimmati shundaki, qayta-qayta ta'kidlanganidek, Bobur Mirzo uchun na joy, na mavqe, na husn-u chiroy, balki shaxsning u yoki bu soha uchun qilgan xizmati, o'ziga xos fazilat-u belgilari, ma'lum sohada qo'shgan yangiligi birinchi o'rinda turadi. Muallif ana shu talablar doirasida u yoki bu san'atkor, shoir va

tarixiy shaxsga baho beradi. Gʻaribiy garchi bukri boʻlsa-da, «kalomi margʻub», Bobur Mirzo uchun oʻsha fazilat muhim va shuning uchun u haqda samimiyat bilan mulohaza yuritadi.

«Boburnoma»ning qator sahifalarida Sulton Husayn Boyqaroga alohida ixlos va muhabbat bilan muomalada boʻlinadi. Muallif u haqda bilganlarini kitobxon bilan baham koʻradi. Zahiriddin Boburning Sulton Husayn Boyqaro saltanati, yurishlari, arkoni davlati, nasl-nasabi, shajarasi haqidagi ishonchli maʼlumotlari XV asr tarixini oʻrganishda muhim manbadir. «Boburnoma» muallifi Sulton Husayn Boyqaroning shoirlik salohiyatini keng sharhlaydi: «... Tabʼi nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi «Husayniy» edi. Baʼzi baytlari yomon emastur. Vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur, bovujudkim, ham yosh, ham saltanat bila ulugʻ podshoh edi, kichiklardek qoʻchqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar oʻynar edi, tovuq ham urushqa solur edi» (222-223-b.). Keltirilgan parchadan koʻrinadiki, «Boburnoma» sohibi Husayn Boyqaro faoliyatiga har tomonlama baho berishga erishgan.

Tahlil jarayoniga tortilgan iqtiboslardan ayonlashadiki, «Boburnoma» oʻz muallifi adabiy-tanqidiy qarashlarini oʻrganishda bebaho dalillar bera oladi. Shuningdek, unda oʻnlab fors-tojik, oʻzbek tilida hamda har ikki tilda ijod qilib, oʻlmas asarlar yaratib qoldirgan shoirlar haqida gʻoyat aniq va zarur maʼlumotlarni keltirgan. Masalarning bu jihati «Boburnoma»ning oʻzbek va tojik adabiyotshunosligi uchun XV–XVI asr birinchi yarmi adabiyoti tarixini oʻrganishda muhim manba sifatidagi qimmatini oshiradi. Ikkinchidan, bir qavm, bir qardosh maqomidagi oʻzbek va tojik xalqlari adabiy birodarligi nurli sahifalari sifatida xizmat qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Bobur Mirzo hayoti va faoliyati haqida maʼlumot beruvchi moʻtabar manbalardan qaysilarini bilasiz?
2. Ulugʻ hukmdor va ijodkorning hayoti va faoliyati borasida ilmiy izlanishlar olib borgan sharqshunos olimlardan kimlarni bilasiz?
3. Bobur Mirzo nomining jahonga tanilishida ijod ahlidan kimlarning xizmatlari singgan?
4. «Boburnoma» muallifi otasi Umarshayx Mirzo haqida qanday maʼlumotlar keltiradi?
5. Bobur Mirzoning Fargʻona viloyati taxtiga oʻtirishi tarixi haqida soʻzlang.

6. Yosh hukmdorning Samarqandni egallab, keyinchalik bira to'la bu azim shahar va Andijon taxtini qo'ldan berib qo'yishiga sabab nima?

7. Bobur Mirzoning : «Samarqanddek poytaxt turg'uncha, ne kiroyi ul qilg'aykim, Andijondek yer uchun kishi avqot zoe' qilg'ay», -degan fikrlarini izohlashga harakat qiling.

8. Y yetti ming askariy quvvatga ega bo'lgan tajribali hukmdor Shayboniixonidan juda oz sonli qo'shin bilan o'n to'qqiz yoshli temuriyzoda Samarqandni tortib olib, nima sababdan uni yana qo'ldan chiqaradi?

9. Bobur Mirzoning sarson-sargardonlikda o'tkazgan yillari haqida ma'lumot bering.

10. Kobul va G'azna Bobur Mirzo ixtiyoriga qachon o'tdi?

11. Husayn Boyqaroning Shayboniixoniga qarshi birgalikda kurashda Bobur Mirzoni ham taklif etganini yosh temuriyzoda qanday qabul qildi?

12. Bobur Mirzoning Hirotda o'tkazgan kunlari haqida nimalar bilasiz?

13. Xonmirzoning isyoni haqida gapirib bering.

14. Muqammad Shayboniixonning taqdiri nima bilan yakun topadi?

15. Bobur Mirzo o'zini podshoh deb e'lon qilishining boisi nima?

16. Shoh Ismoil tomonidan kelgan elchilar Bobur Mirzo uchun qanday kutilmagan voqeaning sodir bo'lishiga sababchi bo'ldilar?

17. Bobur Mirzo Samarqandni uchinchi marta qo'lga kiritganida, yana qanday xatolari tufayli uni tashlab ketishga majbur bo'ldi?

18. Boburshohning Hindistonni egallashi tarixi haqida nimalarni bilasiz?

19. Bobur Mirzo qanday adabiy, ilmiy asarlar muallifi sanaladi?

20. Shoirning manzum asarlari deganda qaysi manbalar nazarda tutiladi?

21. Bobur Mirzo she'riyatidagi yetakchi janrlar qaysilar? Ularning mavzulari, o'ziga xos xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?

22. Shoir tuyuq janrini uning qanday ko'rinishlariga murojaat etish bilan yanada boyitdi?

23. «Boburnoma»ning yozilishi tarixi, tuzilishi va o'ziga xos xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?

24. «Boburnoma»da muallifning o'z asarlari yozilishi tarixi xususida qanday lavhalar keltirilgan? Asar asosida Bobur Mirzoning adabiyot

va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati haqida soʻzlang.

25. Asarda Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaroning ijodiy faoliyatiga qanday munosabat bildiriladi?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Gulbadanbegim «Humoyunnoma». Mirzo Haydar «Tarixi Rashidiy». Hasanxoʻja Nisoriy «Muzakkirul ahbob». Vitsen. Jon Leyden. U.Erskin. R.M.Kalenot. Pave de Kurteyl. Denison Ross. A.Beverijd xonim. Len Pul. E.Holden. V.H.Moreland. N.I.Ilminskiy. N.I.Pantusov. S.I.Polyakov. N.I.Vaselovskiy. V.V.Vyatkin. A.Samoylovich. V.Bartold. Ahmad Ali Kohzod. Abdulhay Habibiy. Gulchin Maoniy. Zokir Husayn. Nurul Hasan.S.A.Sharmi.R.P.Tripaxi.P.Saron.Kanunga.Fuod Kupruluzoda. Rashid Rahmati Arad. Abdurauf Fitrat. Yahyo Gʻulomov. Vohid Zohidov. Homil Yoqubov. Porso Shamsiyev Sabohat Azimjonova. Aziz Qayumov. Hamid Sulaymon. Said Aliyev, B.Valiyxoʻjayev S.Hasanov. Muni Laʼl. Flora Anna Stil «Boburxon». Fernand Grenand «Bobur». Harold Lemb «Bobur - sher». Vamber Gaskoni «Bobur va uning avlodlari yoki buyuk Moʻgʻullar». Pirimqul Qodirov. Barot Boyqobilov. Xayriddin Sultonov. Umarshayx Mirzo. Sulton Ahmad Mirzo. Sulton Mahmudxon. Ali Doʻst togʻoyi. Uzun Hasan. Jahongir Mirzo. Xoja Yahyo. Xoja Mavlono Abdullo qozi. Oysha Sultonbegim. Shayboniyxon. Boysungʻur Mirzo Sulton Ali Mirzo. Xusravshoh. Xonmirzo. Shoh Ismoil. Ibrohim Loʻdiy. Rano Sango. «Kobul devoni». «Hindiston devoni». «Xatti Boburiy». «Boburnoma», «Muxtasar». «Mubayyin». «Volidiya».

Adabiyotlar

1. Valixoʻjayev B. Mumtoz siymolar. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002, 260-302-betlar.

2. Vohidov R. Biz bilgan va bilmagan Bobur. Toshkent: «Maʼnaviyat», 1999; Yana: “Boburnoma”da Shayx Saʼdiy nafasi. Buxoro universiteti ilmiy axborotlari. 2002, 2-son, 17-21-betlar; Yana: Bobur Mirzoning masnuʼ sheʼrlari. Buxoro universiteti ilmiy axborotlari. 2003, 2-son, 5-9-betlar.

3. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. Toshkent: «Fan», 1959.

4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, 1960.

5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2002. 336-bet.

6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mahrami asror topmadim. Toshkent: «Yozuvchi», 1993, 80 bet. Zahiriddin Muhammad Bobur. Nazm durdonalari. «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati. Toshkent, 1995, 202 bet; Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon. Toshkent: «Fan»-1994, 244 bet.

7. Zahiriddin Muhammad Bobur. Mubayyin. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent-2000, 182 bet.

8. Ibrohim Aksoriddin. Boburiylar merosi. Toshkent: «Mehnat», 1993, 64 bet.

9. Komron Mirzo. Devon. Toshkent: «Yozuvchi», 1993, 80 bet.

10. Стаблева И.В. Захириддин Муҳаммад Бабур поет, прозаик, учений. Тошкент: «Фан», 1983, 30 стр.

11. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 568-608-betlar.

12. Nuritdinov M. Boburiylar sulolasi. Toshkent: «Fan», 1994, 48 bet.

13. Uilyam Erskin. Bobur Hindistonda. Toshken: «Cho'lpon», 1995.

14. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 42-88-betlar.

15. Hasanov S. Boburning «Aruz risolasi» asari. Toshkent: «Fan», 1981, 96 bet.

XIII – BOB

MUHAMMAD SOLIH VA UNING “SHAYBONIYNOMA” DOSTONI

13.1. Muhammad Solih hayoti va ijodining o‘rganilishi tarixi

Muhammad Solih-o‘zbek mumtoz adabiyotining taniqli namoyandalaridan biridir. XV asrning ikkinchi yarmi XVI asrning 30-yillarida yashab ijod etgan bu iste’dodli shoir haqida Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma», Zayniddin Vosifiyning «Badoye’ ul-vaqoye’», Xondamirning «Habib us-siyar», Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkir ul-ashob», Som Mirzo Somiyning «Tuhfai Somiy», Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy», Lutf Alibek Ozarning «Otashkada» kabi qator manbalarda so‘z yuritiladi va turli bayozlarda uning ijodidan namunalar keltiriladi. Shuningdek, shoir qalamiga mansub «Shayboniynoma» dostonidagi muallif tarjimai holiga oid qaydlar ijodkor haqida ma’lum tasavvurlarni hosil qilishda imkon beradi.

Muhammad Solih–zullisonayn shoir. U turkiy va fors-tojik tillarida ijod qildi. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» da shoirming «Tab’ida xeyli diqqat birla choshni bor»ligini, xattotlik bobida ham qobiliyatli ekanligini e’tirof etadi va uning quyidagi matlaini namuna sifatida keltiradi:

Nayam oshufta, gar po’shid kokul mohi tobonash,

Chi g’am az tiragii shab, chu boshad subh poyonash (146).

(Mazmuni: Yorning kokili yorqin oydek yuzini yopib turgan ekan, undan parishon emasman. Oxirida yana tong otishi ma’lum ekan, tunning qorong‘uligidan ne g’am?)

Alisher Navoiy nazariga tushgan ushbu bayt ijodkorining yetuk shoir ekanligidan dalolat beradi. Unda oshiqning ma’shuqa visoliga vosil bo‘lishiga ishonchi keltirilgan tamsil asosida yorqin namoyon bo‘lgan. Shoir yorning qop-qora kokilini – tunga, uning yorqin oydek yuzini tongga o‘xshatadi. Tundan so‘ng tong otishi yor jamoli yuzidan sochlarini olishi bilan uyg‘undir.

Ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiyning tazkirasida Muhammad Solihning «Shayboniynoma» dostoniga munosabat bildirilmaydi. «Majolis un-nafois»dagi qaydlar Muhammad Solih ijodining dastlabki bosqichiga taalluqlidir. «Shayboniynoma» esa shoir ijodining ikkinchi bosqichi, uning Shayboniyxon xizmatiga kirganidan keyingi davriga tegishli bo‘lib,

doston ijod etilgan vaqtda Alisher Navoiy bu foniy dunyo bilan vidolashgan edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da Muhammad Solihning gʻazaliyotini qoniqish bilan eʼtirof etgan holda, Shayboniylarga bagʻishlangan turkiy masnaviysini «bisyor sust va furudtur» - deya baholash bilan kifoyalanib qolmaydi. «Boburnoma» muallifi «ani oʻqugʻon kishi Muhammad Solih sheʼridin beʼtiqod boʻlur» (163-b.), - deya taʼkidlaydi.

Muhammad Solih sohib devon shoir sifatida goʻzal nazmiy durdonalar yaratgan boʻlsa-da, undan ayrim namunalargina bizgacha yetib kelgan, xolos. Adabiyotshunos Akromjon Ibrohimov yuqorida nomlari tilga olingan mumtoz manbalar asosida Muhammad Solih sheʼriy merosi haqida maʼlum tasavvur hosil qilish uchun ulardan namunalar keltiradi (Qarang: Oʻzbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 92-94-betlar). Tadqiqotchi diqqatini oʻziga jalb etgan shoirning quyidagi bayti ijodkor salohiyati haqida yaxshigina taassurot qoldirishi bilan ahamiyatlidir:

Asiri olami surat mabosh Solehi nodon,

Biyo ba olami maʼni, ki olami digar ast in.

(Mazmuni: Surat olamining asiri boʻlma, ey nodon Solih, Maʼno olamiga kelki, bu olam boshqa olamdir) (Oʻsha kitob. 92-b.).

Taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetov «Hayotbaxsh chashma» kitobida (Toshkent, 1974, 136-b.) shoirning 2 ta, E.Shodiyev esa «Oʻzbekiston madaniyati» gazetasida (1972 yil 11 iyul) 10 ta gʻazalini turli bayoz va majmualardan aniqlab eʼlon qilishdi. Biroq shoirning devoni haligacha ilm ahliga maʼlum emas. Shu bois Muhammad Solihning ijodiy salohiyatini, adabiyotimiz tarixida tutgan mavqeini hozirgacha toʻla holatda saqlanib qolgan «Shayboniynoma» dostoni asosida baholash mumkin.

Dostonning qoʻlyozma nusxalari juda oz boʻlib, uning 1510-yilda, shoir hayotligi davrida koʻchirilgan nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bu noyob nusxa Avstriya poytaxti Vena kutubxonasida saqlanadi. Mazkur qoʻlyozma taniqli sharqshunos olim Herman Vamberining diqqatini oʻziga jalb etgan. Olim 1885- yilda shu nusxa asosida asarning nemischa tarjimasini bilan Venada nashr ettirdi. Shu tariqa «Shayboniynoma» XIX asrning oxirlaridan qayta ilm ahli nazariga tushib qoldi. 1908-yilda rus sharqshunos olimi P.M.Melioranskiy oʻsha qoʻlyozmaning fotonusxasi

va H.Vamberi nashri asosida Sankt-Petburgda asarning ikkinchi nashrini amalga oshirdi. Keyinchalik dostonidan parchalar turli majmualardan o'rin ola boshladi. O'zbekistonda «Shayboniynoma»ning to'la nashrini 1961-yilda Nasrulla Davron chop ettirdi. 1989-yilda taniqli olim Ergashali Shodiyev dostonni qayta nashr ettirdi. Har ikkala nashr uchun ham rus olimi P.M.Melioranskiy e'lon qilgan nusxa asos bo'lib xizmat qilgan. E.Shodiyev «Shayboniynoma»ni qayta nashr etish jarayonida N.Davron nashridagi ayrim matniiy nuqsonlarni bartaraf etishga jiddiy e'tibor qaratadi (Qarang: Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent: G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, 9-10-b.). Muhammad Solihning hayoti va ijodi haqida nomzodlik dissertatsiyasini (1950 yil) yozgan A.Ibrohimov shoir haqida atroflicha ma'lumot beradi va «Shayboniynoma»ni teran tahlil qilishga harakat qiladi (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 88-104-b.). Ayni holat taniqli adabiyotshunos N.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi» (Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 609-633-b.) kitobida ham kuzatiladi.

13.2. Hayoti va faoliyati

Muhammad Solih 1455-yilda Xorazmda dunyoga keldi. Uning otasi Amir Nur Saidbek temuriy hukmdorlardan Ulug'bek va Jo'gi Mirzo saroyidagi e'tiborli kishilardan biri bo'lib, keyinchalik Abu Said Mirzo idorasi ostida bo'lgan Xorazm viloyatida ancha vaqt hokimlik qilgan. Bobosi Amir Shoh Malik esa Ulug'bek Mirzoning vasiysi va tarbiyachisi, shuningdek, Amir Temur va Ulug'bek Mirzo saroylarida katta nufuzga ega bo'lgan amirlardan edi. Muhammad Solih onasining nomi ma'lum emas. «Shayboniynoma»da uning Buxorodan ekanligini dalillovchi bir bayt uchraydi:

**Men bu so'z birla Buxoro keldim,
O'z onam uyini manzil qildim.**

(Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent, 1989, 274-b. Izoh: Bundan keyin ushbu manbaga murojaat etilganda, qavs ichida sahifasini ko'rsatish bilan kifoyalanamiz—R.V., H.E.).

Abu Said Mirzo Hirot poytaxt Xuroson mamlakatini o'z tasarrufiga o'tkazgandan keyin, Husayn Boyqaro harbiy salohiyatini tiklash niyatida mamlakatning turli viloyatlarini qo'lga kiritish uchun harakat qila boshlaydi.

1467- yilda Husayn Boyqaroning shunday jangovor harakatlaridan biri Xorazmni qo'lga kiritishga qaratilgan edi. Manbalarda ma'lumot berilishicha, mudofaa choralari yaxshi tashkil etolmagan Xorazm amirlari Husayn Boyqaroning hujumiga bardosh berolmay qochib ketadilar. Bundan g'azablangan Abu Said Mirzo hamma amirlarini Xorazmga jo'natib gunohi ayon bo'lgan har bir kishiga jazo berish haqida farmon beradi. Xorazm himoyasiga beparvo munosabatda bo'lganlikda ayblangan Amir Nur Saidbek zudlik bilan Hirotga olib kelinadi. Abu Said Mirzo uning butun mol-mulkini talon-taroj ettiradi, o'zini esa Ixtiyoriddin qal'asiga qamattiradi. Keyinchalik Nuriddin Abdurahmon Jomiyning iltimosiga ko'ra Amir Nur Saidbek avf etiladi. Bu voqeadan so'ng bir oz muhtojlik azobiga giriftor bo'lgan Amir Nur Saidbek keyinchalik o'z mavqeini qayta tiklashga erishadi. U yana katta amirlar qatoridan joy olishga muvaffaq bo'ladi. Biroq bu nufuzini saqlab qolish unga nasib qilmaydi. 1469-yilda Hirot taxti Husayn Boyqaro idorasi ostiga o'tgandan so'ng, Abu Said Mirzoning ko'plab yaqin amir va beklari jazoga tortiladi. Ayni paytda Marv shahrida bo'lgan Nur Saidbek ham qatl qilinadi.

Muhammad Solih «Shayboniynoma»da yoshlik yillarida bo'lib o'tgan bu voqealarni quyidagicha xotirlaydi:

Laqabi Solih-u o'zi tolih,
 Nur Said o'g'li Muhammad Solih.
 Mundoq ayturki, xudodin taqdir,
 Chun otam ishiga berdi tag'yir –
 Chiqdi Xorazm diyori qo'lidan,
 Xivaqu Kot hisori qo'lidan.
 Tushti andin guzori Marv sori,
 Anda sovrildi ev-u eli bari.
 Ayladi no'sh shahodat jomi,
 Anga no'sh o'ldi saolat jomi.
 Mani gardun sitami qildi yetim,
 Ayladi kishvari g'am ichra muqim.
 Xorliqlar bila o'stum bisyor,
 Zorlig'lar bila ko'rdum ozor.
 Har falokatki bo'lur dunyoda,
 Hech qaysidin eman ozoda (32-33 b.).

Muhammad Solih mana shunday kulfatlar bilan qarshilashganiga qaramay, yoshlik chog'larida qunt va havas bilan o'qiydi. Zamonasining

ulug' donishmandi va shoiri, naqshbandiya tariqatining yirik peshvosi Abdurahmon Jomiydan tahsil oladi. U arab va fors-tojik tilini mukammal o'rganishga harakat qiladi. Shu tillarda bitilgan adabiy asarlar bilan yaqindan tanishadi. Shuningdek, tarix, falsafaga oid asarlarni sevib mutolaa qiladi. Xattotlik sirlarini puxta o'rganib, bu sohada ancha muvaffaqiyat qozonadi. Shoirning o'z e'tirofiga ko'ra, u goh Xurosonda, goh Samarqandda temuriy hukmdorlar saroyida xizmat qiladi. Jumladan, u Sulton Husayn Boyqaro saroyida mulozimlik bilan mashg'ul bo'ladi. Biroq bu faoliyat uzoqqa cho'zilmaydi. Muhammad Solih otasi mol-mulkining talon-taroj bo'lishi hamda fojiali vafot etishiga temuriylar sababchi bo'lganidan nafratlanganligi bois Shayboniyxon xizmatiga o'tganligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiy esa «Majolis un-nafois»da uning saroydan ketishini quyidagicha izohlaydi: «Anga ham g'arib sahv (xato — R.V., H.E) tushtikim, Sulton Sohibqiron (Husayn Boyqaro) qullig'idin g'aybat (ko'zga ko'rinmaslik, yashirinish) ixtiyor qildi. Ba'zi derlarki, bexudlig' (aqlsizlik) olamida yamon musohiblar (do'stlar) ani bu yamon yo'lg'a tutubturlar» (Asarlar. 13. 146-b.). Shunday qilib, Muhammad Solih Alisher Navoiy e'tirof etgan «yamon muhosiblar»idan biri Mullo Abdurahimning taklifi bilan 1499-yilda Shayboniyxon xizmatiga o'tadi.

Bu davrda Movarounnahrni tarqoqlik va boshboshdoqlik bilan idora etayotgan temuriy hukmdorlarga qarshi mulktalablik iddaosi bilan ketma-ket hujum uyushtirib turgan Shayboniyxon Muhammad Solihning taklifini mamnuniyat bilan qabul qiladi. U shoirga «amir ul-umaro» («ulamolar amiri»), «malik ush-shuaro» («shoirlar sultoni») unvonlarini beradi. Shayboniyxonning bunday iltifoti o'ziga xos siyosiy ahamiyatga molik edi. Bu bilan u temuriylardan norozi bo'lgan yirik amaldorlar, olim-u shoirlarni o'ziga og'dirib olishga intilardi. Shayboniyxon «samimiyat»iga ishongan Muhammad Solih singari mulkni idora etishga qodir, harbiy salohiyatga ega bo'lgan kishilar unga sadoqat bilan xizmat qila boshladilar. Bunday xizmatning har qanday mukofotga loyiqligini teran idrok etgan Shayboniyxon, manbalarda ma'lumot berilishicha, Buxoroni egallab, Samarqand tomon otlanganida, Muhammad Solihni o'z o'mida Buxoroda dorug'a vazifasida qoldiradi.

Muhammmad Solih Shayboniyxonning juda ko'plab yurishlarida u bilan birga ishtirok etadi. Bir oz muddat Qunduzda bo'ladi. 1504-yilda

Shayboniyxonning ukasi Sulton Mahmud vafot etgach, hukmdorining ruxsati bilan Buxoroga keladi. 1504-1505-yillarda Xorazmning qamal qilinishida qatnashadi. Shayboniy qo'shinlari Xorazmga o'tlanib Qorako'lga kelganda, Chorjo'y hokimi Amir Yorali uni sovg'a-salomlar bilan qarshi olib, o'zining taslim bo'lganini ma'lum qiladi. Shayboniyxon Muhammad Solihni Chorjo'y hokimi qilib qoldiradi. Viloyatda tartib-intizomni o'rnatgan Muhammad Solih yana hukmdori ortidan Xorazmga yo'l oladi. Bu orada qamalda qolgan Xorazm hokimi Chin So'fi Xuroson hukmdori Husayn Boyqarodan madad so'raydi. Husayn Boyqaro Shayboniyxonni chalgitish maqsadida goh Qunduz, goh Chorjo'y va Movarounnahrning boshqa viloyatlariga hujumlar uyushtira boshlaydi. Muhammad Solih yana Chorjo'ygga qaytadi. Shahar qal'asini mustahkamlaydi, askarlarni jangga tayyorlaydi. «Shayboniynoma»dan ma'lum bo'lishicha, temuriy hukmdorlar Muhammad Solihni o'zlariga og'dirib olish niyatida unga elchi yuboradilar. Elchi Chorjo'y hokimining asli chig'atoy ulusidan ekanligini eslatib, uning tilidan quyidagilarni bayon qiladi:

**Dedilar: «Sen chig'atoy elisen,
Ushbu yerda Chig'atoy xayli sen.
Na deb o'zbek bila yovar bo'ldung?
Xong'a bu yanglig' chokar bo'ldung?» (298-b.).**

Muhammad Solihning temuriylardan nafratlanganligi, ularga nisbatan ko'nglida kek saqlab turgani muallifning dostonida bitilgan quyidagi javoblarida ham yanada yorqinroq namoyon bo'ladi:

**Men dedim: «Senga javobim o'qtur,
Mundin o'zga base so'zum yo'qtur.
Javringizdin otam o'ldi netoyin,
Boshima qayg'u o'kuldi netoyin?
Men otam qoni bila qotlonomen,
Men o'zum jonim uchun qotlonomen» (298-b.).**

Muhammad Solih yana qaytib Xorazmga, Shayboniyxon huzuriga boradi. Xurosonning chegara viloyatini qo'lga kiritgunlariga qadar o'sha yerda qoladi. Shoirning 1506-yildan keyingi hayoti haqida ma'lumotlar juda oz saqlanib qolgan. Manbalarda e'tirof etilishicha, u Ashxobod yaqinidagi Niso shahriga dorug'a etib tayinlanadi. Bu yerda u Shayboniyxon vafot etgunga qadar, 1510-1511-yillargacha faoliyat ko'rsatganligi taxmin qilinadi. Keyinchalik u Buxoroga qaytib, umrining

oxiriga qadar shu yerda istiqomat qilgan. Ilmiy manbalarda shoirning vafot etgan sanasi Lutf Alibek Ozarning «Otashkada» asaridagi qaydga asoslanib hijriy 941, melodiy 1535-yil ekanligi ma'lum qilinadi.

13.3. «Shayboniynoma» - tarixiy-jangnoma doston

XVI asrning boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy voqelik, temuriylar sulolasining tarix sahnasidan chiqib ketishi va shayboniylar avlodi hukmronligiga asos solinishi tarixnavislik hamda badiiy ijodda o'z ifodasini topa boshladi. Bundan manfaatdor bo'lgan Muhammad Shayboniynon temuriylardan arazlab uning xizmatiga bel bog'lagan shoir-u olimlar, shuningdek, o'z saroyida faoliyat ko'rsatayotgan ijodkorlarni yuqoridagi voqelik tarixiga oid adabiy, tarixiy asarlar yozishga da'vat etardi. Natijada Mullo Shodiyning 76 bobdan iborat «Fathnomai xoniy» («Xonning g'alabasi») nomli manzumasi, Kamoliddin Binoiyning «Shayboniynoma» va «Futuhoti xoniy» («Xonning g'alabasi») nomli tarixiy asarlari, Ro'zbexonning «Mehmonnomai Buxoro» asari vujudga keldi. Bulardan tashqari, noma'lum muallif tomonidan «Tavorixi guzida - nusratnoma» deb ataluvchi nasr namunasi hamda Muhammad Solihning «Shayboniynoma» dostoni o'zbek tilida ijod etildi.

«Shayboniynoma» - Muhammad Shayboniynon bag'ishlangan doston bo'lib, uning temuriylarga qarshi yurishlari asarda o'z ifodasini topgan. Doston 76 bob, 8902 misradan iborat. Dostonning 16 bobi an'anaviy muqaddimadan tarkib topgan. Unda Alloh hamdi, munojot, Muhammad payg'ambarga bag'ishlangan na't (1-3-boblar), so'z ta'rifi (4-bob), Shayboniynon aqlining, ilmining, faqri va sulukining, hilmining, Qur'on o'qurining, tab'ining, qilichining, jibasining, karamining, hunarining ta'rif-u tavsifi (5-14-boblar), kitob nazmining sababi (15-bob) va Mullo Abdurahimning ta'rifi (16-bob) kabilar o'rin olgan. Asarning asosiy voqealari 17-bobdan boshlanadi. Bu boblarda 1499-1500-yillarda Shayboniynonning Turkistondan Samarqandga qo'shin tortib kelishi, Samarqandni bosib olish uchun dastlabki urinishlarining barbod bo'lishi va chekinishi, Buxoro viloyatining hokimi Boqi Tarxon va uning qo'shinini Dabusiya qo'rg'onida (hozirgi Ziyovuddin yaqinida) qamal qilib Buxoroni bosib olishi voqealaridan boshlab, 1506-yilda Xorazmni bosib olib g'alaba bilan Buxoroga qaytishigacha bo'lgan voqeylik tarixiylik tamoyili asosida badiiy ifoda etiladi.

Dostonning yozilgan sanasi asarda ko'rsatilgan emas. Shayboniyxonning Hirotni egallashi va o'z nomiga xutba o'qitganligi voqeasi «Shayboniynoma»da ifoda etilmaganligiga ko'ra, uni 1506-1507-yillarda yozilgan, deyish mumkin.

Muhammad Solih asarning bosh qahramoni Shayboniyxonni ilohiy siymo sifatida haddan ortiq madh etadi. Dostonning to'rtinchi bobida ilohiy ne'mat sanalgan so'z ta'rifiga o'rin berilganidan so'ng, so'zi «ishqi jahoni»-yu «g'ayb lisoni» bo'lgan, o'zi «oshiq»-u «orif», «Tangrining soyasi» Shayboniyxon madhiga o'tiladi. «G'aybdan oti Muhammad bo'lgan Shayboniyxon, shoirning fikricha, har jihatdan yakto. U nafi ustidan g'olib kelgan zot. Dini iymon yo'lida g'azot qiluvchi bu ulug' xonning niyati shariatga ziynat, ahli islomga quvvat berishdan iboratdir. Tangri amrini jon qulog'i bilan eshituvchi bu xon adolatini ehson bilan namoyon qiladi. Shuningdek, muallif Shayboniyxonning Qur'on tilovat qilishi, ilmi-yu hilm haqida quyidagi ehtirosli baytlarni bitadi:

Suyubon asrag'oni qur'ondur,
Yugurub quvlag'oni shaytondur.
Nafsini o'ziga dushman bildi,
Dushman o'lturmokini fan bildi.
Nuktasi nuktai qur'oniyydur,
Majlisi — majlisi ruhoniyydur.
Dardmandona chekibon ovoz,
Qilsa qur'on o'qimoqni og'oz.
Yig'latur tengrisevar qullarni,
Bog'latur dev kelur yo'llarni.
Ilm ahlini ajoyib istar,
Jahl qilg'onni bag'oyat qistar.
Ishi-yu kuchi bori hilm bila,
So'zi-yu uni bori ilm bila (25-26-b.).

Muhammad Solih o'z hukmdori ta'rif-u tavsifini yuqoridagi ehtirosli baytlarda ifodalash bilan cheklanib qolmaydi. U «Hazrati imom uz-zamon, xalifat ul-rahmon Shayboniyxonning aqlining ta'rifidur», «Ul hazratning tengri inoyat qilg'on ilmining tavsifi», «Ul hazratning faqrining bayoni va sulukining dostonidur», «Ul hazratning hilmning hikoyatidur», «Ul hazratning qur'on o'qurining rivoyatidur», «Ul hazrat tab'ining maddohligi», «Ul hazratning qilichining madhguzorligi»,

«Jibasining sifati», «Hunarlarining vasfi» singari qator boblarda Shayboniynonni ko'klarga ko'tarib maqtaydi. Bu ham etmagandek dostonning asosiy qismida ham bosh qahramon ta'rifiga tez-tez murojaat etiladi. Uning Shayboniynon haqida: «Podshoh uldur-u andin o'zga, Koinot ichra ko'runmas ko'zga» (27-b.) mazmunidagi balandparvoz fikrlari muallifning niyati bosh qahramon shaxsiyatini benazir, o'ta ulug' qahramon darajasiga ko'tarishdan iboratligini yaqqol namoyon qiladi. Shu bois Muhammad Solih Shayboniynon shaxsini ulug'lash maqsadida uni ko'proq din-u iymondan so'zlatishga harakat qiladi. Jumladan, Xonikaxon va Alachaxonni mag'lub etgan Shayboniynon ularga pand-nasihatlar qiladi. Nafsi ammoraning yetti boshli ilonga o'xshatib, ular: «shavkat», «hasad», «jahl», «badxo'y»-yomon odat, «g'azab», «tuli amal» -dunyoga hirs qo'yish, «o'lmoqi xalq ila dag'al»-xalqqa qo'pol munosabatda bo'lish ekanligini anglatadi. Shuningdek, Shayboniynon mo'g'ul xonlariga inson tanasida mavjud bo'lgan bu ilon-nafsi ammoraning yo'qotish uchun ko'p riyozat chekish kerakligi haqida va'z o'qiydi. Ayni holat Muhammad Solih orzusidagi hukmdorni tasvirlash imkonini hosil qiladi. Shoir Shayboniynonning juda ko'plab xunrezliklar qilganiga guvoh bo'lsa-da, uni darveshtabiat podshoh sifatida tasvirlaydi:

**Bordur ul podshohi nekandesh,
Toshtdin xon-u ichidin darvesh.
Ichida bo'lmasa erdi bu hol,
Qoydin o'lg'oy edi zohir bu maqol.
Ko'p karomate ko'rubmen xondin,
Ko'p maqolat eshitibmen xondin (207-b).**

«Toshidin xon-u ichidin darvesh» - o'rta asr ijodkorlari orzusidagi hukmdor tasviri. Muhammad Solih Shayboniynon siymosida shunday podshohni ko'rishni orzu qiladi. To'g'ri, uning hukmdori haqida bitgan balandparvoz baytlarida taxayyulga erk berganligi, mubolag'aviy tasvirlar vositasida Shayboniynonni tarixiy shaxsdan adabiy qahramon darajasiga ko'targanligi anglashilib turadi. Biroq ayni holat shoirning dostonnavislikdagi bir usuli sifatida namoyon bo'lganligini unutmaslik lozim. Muallif «Shayboniynoma»da qanchalik taxayyulga erk bermasin, u hayotiylikdan tamomila uzilib qolmaydi. Zero, ijodkorning tarixiy voqealar tasvirida imkon qadar xolislikka rioya qilishga intilganligi seziladi. Doston tarafkashlik va biryoqlamalikdan xoli bo'lmasa-da, uning

ko'pgina o'rinlarida hayotiy haqiqat balqib ko'zga tashlanadi. Bu holat shoirning adabiy niyatlaridan biri ko'rgan-kechirganlarini nazmga solishdan iboratligida namoyon bo'ladi. Shoir Shayboniyxonni vasf etarkan, bir o'rinda o'sha maqsadini o'quvchiga ayon qiladi:

**Har neki ko'rdum cherikida bir-bir,
Borchasin nazm ila qildim tahrir (39-b.).**

Muhammad Solih temuriy hukmdorlar haqida fikr yuritganda, ularni tahqirlash, mazah qilishga intiladi. Bu bilan shoir dilidagi alamini yumshatishga harakat qiladi. Uning Shayboniyxonni ko'klarga ko'tarib, temuriylarni qattiq tanqid qilishi tarixiy haqiqatga nisbatan biryozqama, tarafkashlik bilan munosabatda bo'lganligini dalillaydi. Biroq temuriylar inqirozi sabablari bayon etilgan ba'zi o'rinlardagi shoirning fikrlarini xolisona qabul qilmaslikning iloji yo'q:

**Bul jamoatki, ko'rarsen holo,
Tana — tirno bilan boshlab g'avg'o.
Ichadurlar kecha — kunduz boda,
Din-u iymon soridin ozoda.
Bir — biri bila muxolif borcha,
Bir — biridin taqi xoyif borcha.
Atodin bordur o'g'ul noxushnud,
Atoni o'g'ul etay der nobud.
Ato ham bordur o'g'uldin bezor,
O'lturur o'g'lini yig'latib zor (34-b.).**

Temuriy hukmdorlar orasidagi boshbodoqchilik Zahiriddin Muhammad Boburning Movarounnahrda markazlashgan davlat barpo etish orzusi bilan olib borgan harakatlarini chippakka chiqardi, uning yakkalanib qolishiga sababchi bo'ldi. Ota—o'g'il va aka—uka orasidagi bunday tarqoq harakatlar toj—taxt kurashlari Shayboniyxonga ancha qo'l keldi.

Muhammad Solihning dostonnavislikdagi ikkinchi uslubi — ko'rgan-kechirganlarini bayon qilishi asar bosh qahramonining juda ko'plab kirdikorlarini fosh etishga sabab bo'ldi. Ijodkor Shayboniy va uning tarafdorlarini ijobiy, temuriylarni esa salbiy qahramon holida tasvirlashga harakat qilsa-da, ba'zan o'zi bilib-bilmay tarafdorining haqiqiy basharasini ham ochib tashlaydi. Bu holat goh xalq ommasining tilidan bayon etilsa, ba'zan Shayboniyxonning turli shahar va qo'rg'onlarni qamal qilishida, shuningdek, g'alaba nashidasini surib qilgan pastkashliklari tasvirlangan lavhalarda namoyon bo'ladi. Shayboniyxon

dostondagi dastlabki voqealar tasviridanoq o'quvchida yomon taassurot qoldira boshlaydi. Jumladan, u Buxoroni zabt etgach, Boqi Tarxonning mol-mulkini talon-taroj qilish bilan cheklanib qolmay, uning o'n ikki yoshli nabirasiga ham uylanadi. Dostondagi norasida bir qizchaga nisbatan Shayboniyxonning «oshiqona» munosabati tasviri uning sha'niga dostonda bitilgan balandparvoz baytlarning maishiy buzuq bu hukmdor bilan hech qanday aloqadorligi mavjud emasligidan dalolat berganday bo'ladi:

**Keldi ulug' onasi xidmatg'a,
Bir nabira chekibon hazratg'a.
Ul nabira o'n ikki yoshida,
Lek yuz fitna oning boshida.
Aqd etib oni qo'lig'a oldi,
Naqdi ishqini ko'ngulga soldi.
Ul nabiraning atosi - Barlos,
Bo'ldi Barlosg'a xon qarindosh.
Bo'ldi xon ko'ngli base moyil ango,
Ko'ksi uzra yosodi manzil ango (44-45-b.).**

Dostonda Shayboniyxon tabiatidagi bunday pastkashlik Samarqandni olish arafasida Sulton Alining onasi Zuhra begimning unga elchi yuborib, farosatsizlarcha oshiqlik taklifini bayon etishi va unga javoban o'zini g'oyibona «oshiq» sifatida ko'rsatgan. Shayboniyxon shaharni qo'lga kiritgach, Zuhra begimni birovga in'om qilishida, Sulton Alini esa qatl etishida ham namoyon bo'ladi. Shuningdek, uning Boburning opasi Xonzodabegimga «oshiqi beqaror» bo'lib, Samarqandni uning visoliga erishish uchun zabt qilganini pesh qilishi ham o'quvchida yomon taassurot qoldiradi. Bu ham yetmagandek Shayboniyxon qayerni qo'lga kiritisa, o'sha yerning hukmdorini tahqirlash, mazax qilishda davom etadi. Jumladan, u Toshkent hokimi Sulton Mahmudxonni asir olib, uning oila a'zolaridan yosh qizchani o'z nikohiga oladi. Muhammad Solih hukmdorining bu nomunosib qiliqlarini ham xursand bir kayfiyatda, katta ehtiros bilan vasf etadi. Shoir yosh qizchaning Shayboniyxon oldiga kelishini Sulaymon oldiga kelgan Bilqisga qiyoslaydi. Boshqalarning fojiasidan lazzatlanish kayfiyatida bitilgan bu doston kitobxon ko'nglida noxush bir manzara, kuchli nafrat ham paydo qiladi.

Shoir Shayboniyxonni benazir, o'zi orzu qilgan hukmdor sifatida tasvirlashga qanchalik harakat qilmasin, uning ko'rgan-kechirganlari tasviri ezgu adabiy niyatini amalga oshirishida mone'lik qiladi. Shu bois, dostonda

taxayyulga erk berish (xayolotga tayanish) uslubidan haqqoniy tasvir tarzi yetakchilik qila boshlaydi. Dostonda tarixiy voqelikni boricha tasvirlash, unga va tarixiy shaxslarga muallifi munosabatidan qat'iy nazar, «Shayboynoma»ni o'zbek mumtoz adabiyotidagi dastlabki tarixiy – jangnoma masnaviy bo'lishini ta'min etgan. Dostondagi ana shu yetakchi uslubiy jilo Shayboniyning xalq boshiga solgan og'ir kunlarini fosh etishga ham imkon yaratgan. U qaysi bir shaharni, qo'rg'onni ololmasa, uni uzoq muddat qamal qiladi. Qamalda qolganlarning tinkasini quritib, ochlik azobiga giriftor etadi. Buni dostondagi juda ko'plab lavhalar misolida aytish mumkin. Avvalo, shuni ta'kidlash o'rinliki, muallif Shayboniynonning harbiy salohiyatini ko'rsatish uchun shahar va qo'rg'on qal'alarini nihoyatda baquvvat, uni muhofaza qiluvchilarni esa o'ta tajribali ekanligiga e'tiborni qaratadi. Jumladan, dostonda Dabusiya qal'asi quyidagicha tasvirlanadi:

**Voqean qal'alari mahkam edi,
Kinavar xalqi taqi hamdam edi.
Qal'asi qal'ai Haybar yanglig',
Haybari ellari kofar yanglig'.
Qal'aning avji Surayyo erdi,
Tubida xandaqi daryo erdi.
Yana atrofida jarlar behad,
O'tmoq andin qututub musta'bad.
Qush ucha olmas edi jarlaridin,
Uchsa kechgay edi parlaridin (69-b.).**

Bunda shoir o'sha davrdagi qal'alarning ancha mustahkam bo'lganligiga diqqatni qaratadi. Shunday bo'lsa-da, Shayboniynon bu qal'ani zabt etadi. Oqibatda esa:

**Bir tuman xalq qirildi bori,
Bo'ldi zohir sifati qahhori.
Kim yog'iqla shahi Shayboniyg'a,
Ushbu kun kelgusidur jonig'a (73-b.).**

Muhammad Solih minglab odamlarning halok bo'lishini o'zining yagona «adolat mezon» – Ishaqi Shayboniynonga qarshi chiqqanligining oqibati, deya baholaydi. Unga bo'ysunmaganlar fojialar girdobida qolib, ayanchli ahvolda vafot etadi. Masalan, Shayboniynon Sulton Ali qo'lidan Samarqandni tortib olgach, Qorako'l, Qarshi, G'uzor va Kesh kabi shaharlar aholisi xonga qarshi isyon ko'taradi. Shayboniynon bu isyonlarni bartaraf etish uchun shahar qal'alarini qamal qilish uslubidan foydalanadi. Ikki oy davom etgan

Qarshi qamali aholi o'rtasida o'lat kelib chiqishi bilan yakunlanadi:

Tashqari elga g'animat tushti,
Ichkari elga o'lat yopushti.
Goh yuz kishi o'ldi bir kun,
Goh o'n kent eli bo'ldi bir kun.
Bo'ldi andoq o'latikim davron,
Ul o'latni ko'rub o'ldi hayron.
Iki oykim qabal erdi anda,
Oz kishi qoldi o'shul qo'rg'onda.
Qolg'ani ham bori bemor edilar,
G'ussa-yu g'am qo'lida zor edilar (67-b.).

Bu holat Samarqand, Andijon, Urganch va boshqa shaharlarning aholisi boshiga ham tushadi.

«Shayboniynoma»dagi Samarqandni Bobur Mirzo qo'lidan tortib olish uchun qamal qilinishi voqealari alohida ahamiyatga molik. Unda muallif tarixiy voqealarga xolislik tamoyillari nuqtai nazaridan baho berishdan tamomila chekingani ko'zga tashlandi. Ijodkor Bobur Mirzo va uning tarafdorlarini qora bo'yoqlarda tasvirlash uchun atayin taxayyul uslubiga (shoirona erkin fantaziyaga) murojaat etadi. U o'zi shohidi bo'lmagan o'ta ayanchli tarixiy voqea-hodisalarni aynan ana o'sha badiiy uslubga tayanib shaxsiy aqidalariga uyg'un manzaralar yaratishga muyassar bo'ladi. Natijada dostonida badiiy ifodasini topgan Samarqand shayxulislomi Abulmakorim hamda Bobur Mirzoning shahar aholisiga murojaati shoirning adabiy niyatini yorqin namoyon qilish maqsadida biryozlamalik bilan tasvirlanadi. Avaliga Abulmakorim qamalda qolgan shahar aholisini Bobur Mirzodek sulton borligi hamda qal'a devorlarining mustahkamligi bilan tinchlantirishga harakat qiladi. Uning tilidan badiiy ifodalangan parchalarda esa Muhammad Solih fikrlari vositasida Shayboniynonning zulm va zo'ravonlikka asoslangan hukmdor ekanligi fosh bo'lib qoladi:

Dedi : «Ey xalq, bilinglar tahqiq,
Kim budur xon Shayboniyg'a tariq.
Kim bu qo'rg'onni qo'lig'a olsa,
Fathining ko'sini munda cbolsa,
Bo'lur o'g'lonlaringiz barcha asir,
Ag'niyo dog'i bo'lur barcha faqir.
Qo'lungizdin chiqor ayvon-u saroy,
Foqay-u faqr qilur sizni gadoy.

**Bir labi nong'a bo'lursiz muhtoj,
Borcha ul xong'a bo'lursiz muhtoj» (78-b.).**

Bunday tasvirlar kitobxon ko'z o'ngida muallifning sodir bo'lgan voqea-hodisaga haqqoniy nigoh bilan nazar solganini namoyon qilgandek bo'ladi. Biroq shoir keyingi lavhalarda Abulmakorim so'zlaridan ta'sirlangan xalqning shahar mudofaasini tashkil etishga astoydil bel bog'laganliklarini ularning tilidan masxaraomuz va istehzo bilan tasvirlaydi:

**Olishib qal'ani biz soqlag'ali,
Solishib qal'ani biz soqlag'ali.
Itlarimizgacha hosil so'yoli,
It eti yoyirgo ko'ngul qo'yoli.
Angocha soqlag'oli qo'rg'onni,
Jonig'a yetkuroli ul xonni (80-b.).**

Samarqand ayni pishiqchilik paytida qamal qilinadi. Ona-yer saxovatidan tamomila uzilib qolgan shahar aholisi bu davrda katta oziq-ovqat zahirasiga ega emasdi. Dostonda tasvirlanishicha, o'sha yili qovun va uzum juda mo'l bo'lgan. Shoir uzumning surxak, la'li yakdona, bedana kabi navlari tasviriga e'tiborni qaratadi. Anorlar qizarib kelganda, qo'rg'ondagi aholining holi ancha yomonlashib qoladi. Ayni holat Muhammad Solih va uning hukmdoriga xush yoqadi. Shu bois shoir tasviridagi tabiat go'zalliklari kitobxonga zavq uyg'otmaydi, aksincha, Shayboniyxon tilidan badiiy ifoda etilgan quyidagi baytlar uning g'azabini qo'zg'aydi:

**Bizga yo'q hech tarafdin tashvish,
Qabomoqdin base yo'q yaxshiroq ish.
Toshqori meva-yu oshliq bisyor,
Harna lashkarga kerak bor tayyor (88-b.).**

Shayboniy qo'shinlari Samarqand qal'asini ishg'ol etish uchun bog'-rog'larga qiron keltiradi. Mevalari pishib turgan daraxtlar tomiriga bolta urilib, ulardan norvonlar yasaladi. Bunday mudhish manzaralarning guvohi bo'lgan shoir ba'zan tutaqib ketadi. Uning shoirona qalbi larzaga keladi, nochor ahvoldagi el-ulusga achinganday bir kayfiyat girdobida qoladi. Shahar aholisining xor-u zor, talon-taroj bo'lgani va ochlik azobiga giriftor etilganiga achinadi. Shunday bo'lsa-da, ijodkor o'z hukmdori va uning lashkarini qoralay olmagani uchun ham bunday mudhish voqealarning sababkori shu bog'-rog'larning egalari ekanligini ta'kidlashga majbur bo'ladi. Uning fikricha, bu yerlarning sohiblari

o'ta xasis odamlar. Chunonchi, ular yerga tushib yotgan olmani qullariga olishini ta'qiqlaydilar. Hatto, bir bemor o'z ehtiyoji uchun bir anor olishni xohlasa, unga qo'pol muomalada bo'ladilar. Oqibatda nafs ularga hujum qiladi. Bog' egalari Tangrining bunday shirn ne'matlaridan mahrum etiladi. Ko'rinadiki, Muhammad Solih sodir bo'lgan tarixiy voqealarga o'z munosabatini bildirib, kitobxonni o'z fikrlariga ishonitirishga harakat qiladi. Biroq shoirning olti oy davom etgan azob-uqubatlar, qahraton qishda jon saqlash imkoniyatiga ega bo'lmagan minglab muhtoj-u himoyasiz kishilarning halok bo'lishini ehtiros bilan tasvirlashi kitobxonni uning bunday fikrlariga alam va anduh bilan munosabatda bo'lishga majbur qiladi:

**Chun Samarqand bu nav' o'ldi xarob,
Bo'ldi ko'p qaht bo'lurg'a asbob.
Kuz bu nav' erdi ulusning holi,
Yozg'a shahr o'ldi ulusdan xoli.
Qish qotig' kedi-yu ko'p yog'di qor,
O'ldi och-u yalong'och el bisyor.
Ko'chalar bo'ldi o'lukdin mamlu,
Shahar bo'ldi yigrudek usru (121-b.).**

Muhammad Solih shahar ko'chalari o'likdan to'lib ketgani, ularga na kafan, na tobut, na tuproq topilganini, jonsiz tanlar e'zoz qilinmagani-yu, ularga janoza o'qilmaganini ham yuqorida kuzatilganidek tantanavor uslubda badiiy ifoda etadi. Bunday mudhish voqeaning guvohi bo'lgan osmon ko'z yosh to'kib, ko'cha-ko'yda yotgan murdalarni yuvadi. Keyinchalik yoqqan qor esa ularni kafanga o'ragan bo'ladi:

**Avvalo bir necha yog'di yomg'ur,
Tomdi ko'kning yoshi muldur-muldur.
Yuvdi ul qaht oro o'lg'onlarni,
Shahr aro ev-eli bo'lg'onlarni.
Yog'di yomg'ur so'ngidin muncha qor,
Kim, o'luklarga qilib mehr izhor.
Borchasin ko'mdi-yu qildi pinhon,
El ko'zidin kim erur endi yomon (124-b.).**

Muhammad Solih faqat Samarqand shahri qamali tasvirida emas, boshqa shahar va qo'rg'onlarning qal'alari Shayboniyxon tomonidan o'rab olinishi lavhalarida ham o'sha badiiy uslubiga sodiq qoladi. Masalan, u

Shayboniyxon Urganchni qamal qilganda Husayn Boyqaro kengash chaqirgani, o'z holini bayon qilib aytgan so'zlari va temuriyzodalarning xatti-harakatlari tasvirida xayolot olamiga beriladi. Qamalda qolgan shahar aholisining fojiali qismatini ehtiros bilan tasvirlaydi. Ochlik azobidan jon saqlash ilinjida qolgan kishilar it va eshak etini eyishga majbur bo'lishadi:

O'zga qo'rg'onda o'la boshladi el,

It etiga o'luka boshladi el.

Eshak-u it eti doru bo'ldi,

Davr qo'rg'onda bu tavr evruldi (309-b.).

Bunday o'ta dahshatli voqealarga ko'p guvoh bo'lgan shoir loqaydlik va beparvolik bilan ko'rgan-kechirganlari tasvirini davom ettiradi. Shahar aholisining hatto o'lgan odamning go'shtini yeyishga majbur bo'lgani ijodkorga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi. Muhammad Solih bu hodisani shunchaki ochlikdan qutilish yo'li, deya baholaydi:

Yedilar yoshg'ina o'g'lonlarni,

Ju'din qutqaribon jonlarni (313-b.).

Shayboniyxon va uning tarafdorlari qamal va xalqni o'ldirish bilan cheklanib qolmaydi. Ular zabt etgan yerlarini talon-taroj qiladi, xotin-qizlarni tahqirlaydi, ularning sha'niga isnod keltiradi. Muhammad Solih hukmdorining bu xatti-harakatlarini qanchalik oqlashga urinmasin, dostonning juda ko'p o'rinlarida uning zolimligini fosh etib qo'yadi. «Maqtash» bahonasida Shayboniyxonning haqiqiy basharasini badiiy aks ettirish yo'lidan boradi. Adolat bilan aytganda, Muhammad Solihning bundan boshqa chorasi ham yo'q edi. Dostonning mana shu xususiyatlari uning mumtoz adabiyotdagi mavqeini belgilashda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

«Shayboniynorma» biryoqlamalik va tarafkashlik mahsuli sifatida vujudga kelgani bois doston tanqidiy nuqtai nazardan o'rganishga loyiqdir. Unda o'nlab shayboniyzodalar va temuriylarning nomlari keltiriladi. Hayoti ma'lum yillarining jang-u jadallarda kechishi shoir ijodining g'oyaviy-badiiyatiga ham o'z nuqsini urgan ko'rinadi. Buni birgina ikki sulolaga oid hukmdorlar nomlarining dostonda ro'yxatsimon qaydlar holida keltirilishida ham ko'rishimiz mumkin. Asarda tasvirdan ko'ra bayonchilikning ustun qo'yilishi, uning ishtirokchilari badiiy siymosini kitobxon ko'z o'ngida yetarli gavdalantirish imkonini bermaydi. Biroq ayrimlari aytilgan mulohazalar shoir badiiyat qoidalariga yetarlicha

e'tibor qilmagan, deya xulosa chiqarishga asos bo'lolmaydi. Dostondagi qal'alar, Samarqand atrofidagi bog'-rog'lar tasvirida shoir tashbeh, tashxis, talmeh, sifatlashlardan mahorat bilan foydalanadi. Dostonning ayrim o'rinlarida shoirning badiiy salohiyatini ko'z-ko'z etuvchi baytlar mavjud bo'lsa-da, undagi mazmun, chin insoniylikka xos bo'lmagan g'oyalar tasviri o'quvchining nafratiga sazovor bo'ladi. Jumladan, Toshkent hokimi Sulton Mahmud Xonikaxon mag'lub etilganda, uning eng kichik qizi Shayboniyxonga tortiq etiladi. Muhammad Solih dostonning mana shu lavhalarida o'sha norasida pok qizchaning mubolag'aviy tasvirini keltiradi:

**Dedilar: «Borchasidin zeboroq,
Husn ichra borchasidin ra'noroq.
Yosh bila dog'i kichikroq boridin,
Baxt ila bori biyikroq boridin.
Bor emish xong'a munosib mohi,
Ul sanamlar arosida shohi.
Sarv oning qomatidin sharmanda,
Zulfiga anbari sor banda.
Munfail ko'zlaridin ohuyi chin,
Ichi qon bog'ladin g'amdin miskin.
Chin mo'g'ulchin ul erur olamda,
Yo'qtur ul tavr bani odamda.
Na Xito mulkida andoq topilur,
Na Xo'tan shahrida ul nav kelur.
Lo'bbati chin degonning o'zidur,
Surati chin degonning o'zidur» (219-220 b.).**

Shoirning tasvir jarayonida mubolag'a badiiy san'atiga ko'proq murojaat etganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayni choqda o'sha qizchaning husn va «baxt»da yaktoligi «kichikroq» va «biyikroq» so'zlarini qarshilantirish bilan muayyanlashtirilgan. Keyingi baytlarda shoir muddaosini amalga oshirishda husni ta'lilga murojaat etiladi. Sanamlar orasida shoh bo'lgan bu qizning qomatidan sarvning qomati uyaladi. Uning shahlo ko'zlari oldida Chin ohusining ko'zlari xijolat chekadi. Ko'rinadiki, shoir yuksak badiiy salohiyat sohibi sifatida qahramonlar siymosini kitobxon ko'z o'ngida yorqin gavalantirishga harakat qiladi. Biroq bu holat dostonning ba'zi lavhalaridagina kuzatilgani, shunda ham o'quvchi

ko'z oldida ta'riflanayotgan qahramon siymosidan ko'ra Shayboniynonning maishiy buzuqligi ko'proq namoyon bo'lishi bois undagi badiiyat o'z kuchini yo'qotganday tuyuladi. Biroq yuqorida ta'kid etganimizday bunday g'ayri insoniy harakatlar Muhammad Solihning ham qalbiga u qadar xush yoqmagan. U ham «aytsam tilim kuyadi, aytmasam dilim» qabilida ish tutib, o'sha ayanchli manzaralarning mubolag'aviy tasvirini berish bilan qalbiga taskin-tasalli bergan ko'rinadi. Ayni holatni ijodkor juda ko'p murojaat etgan qarshilantirish san'atiga murojaat misolida ham kuzatish mumkin:

**Toshqori chu meva bisyor o'ldi,
Ichkori xalq dilafkor bo'ldi.
Toshqori meva sarosar pishti,
Ichkori ochlig'idin el shishti.
Oqibat qolmadi nomus elga,
Bo'ldi g'avg'o-yu g'alomus elga.
(Samarqand qamali, 92-b.).**

Umuman olganda, «Shayboniynoma» o'zining sodda va ravon uslubda yozilganligi, o'ziga xos badiiyati bilan XVI asr o'zbek mumtoz adabiyotida yaratilgan adabiy asarlardan ajralib turadi. U o'z davri o'zbek adabiy tilining muhim yodgorligi bo'lishi bilan ham ahamiyatlidir. Asar ijodkori dunyoqarashining murakkabligi, tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar tasvirida tarafkashlik, biryoqlamalik unsurlarining ko'pligidan qat'iy nazar, uning juda ko'plab lavhalari tarixiy haqiqatni tiklashga imkon yaratadi. Dostonning ayni jihatlari uning adabiy-tarixiy qimmatini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, «Shayboniynoma» - tarixiy-jangnomaning mumtoz adabiyotimizdagi ilk namunasi bo'lishi bilan ham katta ma'naviy-badiiy ahamiyatga molikdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Muhammad Solih hayoti va ijodi haqida ma'lumot beruvchi manbalar qaysilar? Ularda tilga olingan qayday ma'lumotlar shoir hayoti va ijodini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi?
2. «Shayboniynoma» dostonining nashrlari haqida so'zlang.
3. Shoiming otasi Amir Nur Saidbek taqdiri haqida nimalarni bilasiz?
4. Muhammad Solihning yoshlik yillari haqida gapirib bering.
5. Uning Shayboniynon xizmatini ixtiyor etgandan keyingi hayoti

haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?

6. Muhammad Shayboniyxonga bag'ishlab yozilgan adabiy, tarixiy asarlarni sanab bering.

7. «Shayboniynoma»ning tuzilishi, yozilishi tarixi haqida nimalar bilasiz?

8. Dostonda Shayboniyxon obrazi qanday tasvirlangan? Fikrlaringizni dalillarga tayanib isbotlashga harakat qiling.

9. Shoir temuriy shahzodalarning badiiy tavsifida nimalarga ko'proq e'tibor beradi?

10. Shoirning «Shayboniynoma»ni ijod etishdagi ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi badiiy uslubi haqida gapirib bering.

11. Shayboniyxon Sulton Ali Mirzo ixtiyoridagi Samarqandni o'z tasarrufiga o'tkazganda, Movarounnahr-u Xurosonning qaysi shaharlarida xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tdi?

12. Dostonda tasvirlangan shahar va qo'rg'onlarning qamal qilinishi lavhalari haqidagi mulohazalaringizni bayon qiling.

13. Asarning badiiyati, o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida tutgan o'rnini haqida nimalar deya olasiz?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Alisher Navoiy «Majolis un-nafois». Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma». Zayniddin Mahmud Vosifiy «Badoye' ul-vaqoye'». Xondamir «Habib us-siyar». Hasanxoja Nisoriy «Muzakkir ul-ashob». Somiy «Tuhfai Somiy». Mirzo Haydar «Tarixi Rashidiy». Lutf Alibek Ozar «Otashkada». Herman Vamberi. P.M. Melioranskiy. Nasrullo Davron. Ergashali Shodiyev. Amir Nur Saidbek. Abu Said Mirzo. Husayn Boyqaro. Abdurahmon Jomiy. Muhammad Shayboniyxon. Mullo Shodiy «Fathnomai xoniy». Kamoliddin Binoiy «Shayboniynoma», «Futuhoti xoniy». Ro'zbxon «Mehmonnomai Buxora». «Tavorihi guzida - nusratnoma». Xonikaxon. Alachaxon Abulmakorim. Chin So'fi.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 13-jild. Toshkent: «Fan», 1996.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: «Fan»-1960.

3. Ibrohimov A. XVI asr o'zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari. Toshkent: «Fan», 1976.

4. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 609-633-betlar.

5. Nisoriy Hasanxoja. Muzakkiri ahhob. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

6. Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.

7. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 88-104-betlar.

8. O'zbek adabiyoti. Ko'p tomlik. 3-tom. O'zDBAN. Toshkent, 1959, 803 bet.

XIV – BOB

XOJA – HIKOYANAVIS ADIB

14.1. Xoja va uning adabiy merosining o'rganilishi tarixi

Xoja taxallusi bilan ijod qilgan ulug' mutafakkir adib va shoir Ibodulla Sayyid Podshoxoja ibn Abdulvahobxoja o'zining muhim ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy mazmunda bitilgan kichik nasriy hikoyalari bilan shuhrat qozongan yirik ijodkordir. Adibning hayoti va ijodiy faoliyati haqida uning o'z asarlari «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» hamda XVI asr adabiy hayot oynasi bo'lgan Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkirul-as'hob» tazkirasida ma'lumot keltiriladi.

Kichik nasriy hikoyalardan tashkil topgan «Miftoh ul-adl» («Adolat kaliti»), «Gulzor» singari asarlar hamda «Maqsad ul-atvor» nomli pand-nasihat mazmunidagi doston ijod etgan bu ulug' so'z san'atkorining hayoti va ijodiy faoliyati asosan XX asrning birinchi yarmidan o'rganila boshlandi. Bu boradagi dastlabki izlanishlarni taniqli adib va adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat boshlab berdi. Xojaning hayoti va ijodiy faoliyati haqida nomzodlik dissertatsiyasini yozgan olim Marg'uba Mirzaaxmedova bu haqda quyidagi mulohazalarini bayon etadi: «Fitrat tomonidan «Miftoh ul-adl» hikoyalarining nashr etilishi Xoja ijodini o'rganish va unga dastlabki qiziqish boshlanishidan darak beradi» (Mirzaaxmedova M. Xoja. Toshkent: «Fan, 1975, 5-b.). Tadqiqotchi A. Fitrat, N.Mallayev, V.Zohidov, S. Qosimov singari adabiyotshunoslarning bu boradagi izlanishlarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. A.Fitrat «O'zbek adabiyoti namunalari» (Toshkent – Samarqand, 1928) majmuasida «Miftoh ul-adl»dan sakkizta hikoyaga o'rin beradi. Biroq olim asar noma'lum qalamkash tomonidan ijod etilganligini e'tirof etadi. Shuningdek, u «Miftoh ul-adl»ning yozilgan davrini XIV asr sifatida ko'rsatadi. Bu fikr keyingi yillarda nashr etilgan majmualarda, hatto taniqli sharqshunos olim E.E.Bertels tadqiqotlarida ham o'z hukmronligini saqlab qoladi (Qarang: O'sha kitob. 3-12-b.). Adabiyotshunos V.Zohidov Xoja va uning asarlari haqidagi maqolalarida «Miftoh ul-adl» XVI asrning taniqli adibi Xoja tomonidan Shayboniyxonning o'g'li Muhammad Temur Sultonga bag'ishlab yozilganligini ma'lum qiladi (Zohidov V. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» haqida. «O'zbek adabiyoti tarixidan (mualliflarning maqolalar to'plami).

Toshkent, 1961). Shuningdek, olim S.G'aniyeva bilan hamkorlikda har ikkala asardan namunalarni nashr ettirdi (Poshshoxo'ja. «Miftohi ul-adli» va «Gulzor»dan. Toshkent, 1962.). Adibning hayoti va faoliyatiga oid mavjud fikrlarga aniqlik kiritish adabiyotshunos A.Ibrohimovning ilmiy izlanishlarida ham ko'zga tashlanadi. Tadqiqotchi «Xoja hayoti va ijodi haqida ba'zi ma'lumotlar» («O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1965 yil, 4-son)nomli maqolasida Hasanxoja Nisoriy adibning o'g'li ekanligini keltirilgan asosli dalillar bilan isbotlaydi. Xojaning hayotiga doir birmuncha muvaffaqiyatli ma'lumotlar Ismoil Bekjonning «Shoir va davlat arbobi» («O'zbekiston adabiyoti va san'ati» haftanomasi. 1991 yil 15 mart) nomli maqolasida uchraydi.

Ulug' adib va shoir, zamonasining yirik davlat arbobi bo'lgan Xojaning hayoti, ijodiy merosining o'rganilishi tarixidan ayon bo'ladiki, bu borada adabiyotshunosligimiz oldida yechimini kutib turgan muammolar hali juda ko'p. Avvalo, adib asarlarini to'la holda qayta nashr etish davrimizning kechiktirib bo'lmaydigan vazifalaridandir. Shuningdek, adibning ijodiy merosi yuqorida nomlari keltirilgan qator maqolalar va M.Mirzaaxmedovanning risolasida ham adib hikoyalari davr mafkurasi nuqtai nazaridan tahlil jarayoniga tortilganligini unutmaslik lozim. Bulardan tashqari, ularda ilohiy-irfoniy mazmunda bitilgan hikoyalarni tahlil etishdan ochiq-oydin voz kechilganligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Aytilganlarni inobatga olib, biz ham mavjud manbalar asosida ijodkorning hayoti va ijodi haqida fikr yuritishga harakat qildik.

14.2. Adibning hayoti va faoliyati

Podshohxoja 1480-yilda Xurosonning Niso viloyatida zamonasining yetuk ziyolilaridan bo'lgan, turkiy va fors-tojik tillarida dilbar she'rlar hamda nasr namunalari ijod etgan Abdulvahobxoja binni Sulaymonxoja oilasida dunyoga keladi. Manbalarda ma'lumot berilishicha, bu kishining shajarasi turk mashoyixlaridan Zangi otaga, undan esa Ahmad Yassaviyning ustozlari Arslonbobga borib taqalgan. Abdulvahobxoja Bug'raxonning qizi Anbar onaga uylangan va Niso viloyatida istiqomat qilgan. Uning «Orif» taxallusi bilan ijod qilganligi ilohiy va irfoniy ilmlardan yaxshi xabardor bo'lganligidan dalolat beradi.

Oila muhiti Podshohxojani ilmga havasini juda erta uyg'otgan ko'rinadi. Ma'lumotlarga ko'ra, u dastlab otasi qo'lida, keyinchalik Niso va Marv

madrasalarida tahsil oladi. Fozil kishilar xonadonida tarbiya topgan Podshoxoja adabiyot bilan birga fiqh, tasavvuf, riyoziyot va handasani puxta o'rganadi. Uning yoshlik yillari Husayn Boyqaro saltanatining tobora inqirozga yuz tuta boshlagan davriga to'g'ri keladi. Tarixdan ma'lumki, Badiuzzamon Mirzoning o'g'li qatl etilgandan so'ng (1497 yil oktabr) ota-o'g'il, aka-ukalar o'rtasidagi adovat yanada alangalanadi. Badiuzzamon Mirzo va uning tarafdorlari bo'lgan temuriy shahzodalar otalariga qarshi qilich qayrab jang maydoniga o'tlanadilar. Bu davrlarda, aniqrog'i, 1496-yildan Podshoxoja rasmiy lavozimlarda faoliyat ko'rsata boshlaydi. U Niso va Obivard hokimi Kepak Mirzo (asli ismi Muhammad Muhsin Mirzo) tomonidan vaqf mulki hisob-kitoblarini yurgizuvchi – sadrlik lavozimiga tayinlanadi. Podshoxojaning bu muhim vazifaning necha yil davomida ado etib kelgani haqida ma'lumotlarga ega emasmiz. Biroq tarixiy voqealarga tayanib shuni aytish mumkinki, yosh shoir bu faoliyatini uzoq yillar davom ettirgan emas. Shayboniyxon 1507-yilda Hirotni o'z tasarrufiga o'tkazgach, Kepak Mirzo hamda Abumuhsin Mirzo Mashhad yaqinidagi mavzelardan birida Shayboniyxonning o'g'li Temur Sulton va Ubaydulloxon tomonidan asir olinib qatl etiladi. Shuningdek, bu ikki shahzodaning yaqinlari ham shu davrda yo asir olingan, yo o'ldirib yuborilgan. Xoja 1500-yildanoq temuriylarga xizmat qilishni to'xtatgan ko'rinadi. 1508-yilning aprel oyida Shayboniyxon Movarounnahrga qaytayotib, Nisoda to'xtaydi va Hirotdan Muhammad Solihni chaqirtirib, uni shu viloyatning hokimi etib tayinlaydi. Bu davrda Podshoxoja yetuk shoir va adib sifatida ancha tanilgan edi. Shayboniyxon unga Durun nohiyasining hokimligini ishonib topshiradi. 1508-1510-yillarda adib Valiahd Temur Sultonga bag'ishlangan «Miftoh ul-adl» nomli asarini yozadi.

1510-yilda Muhammad Shayboniyxon Hirotni Ismoil Safaviy qo'shinlariga jangsiz topshirib, mustahkam istehkom sifatida Marvga chekinadi. U yaqin atrofdagi hokimlar, jumladan, Xojani o'z oldiga chaqiradi. Shu yilning 10-dekabrida esa u qurshovda qolib, fojiali o'lim topadi. Ubaydulloxonning o'z vaqtida yetib kelishi Xoja, Shayboniyxonning boshqa a'yonlari va ichkilarini o'limdan qutulib qolinishiga sabab bo'ladi.

Bu mudhish voqealardan keyin, Xoja bir muddat Samarqandda, 1513-yilning oxiridan Buxoroga kelib yashay boshlaydi. 1514-yilgacha u

Temur Sulton, keyinroq Ko'chkunchixon xizmatida bo'ladi. 1515-1516-yillardan e'tiboran esa u Karmana hokimi Jonibek Sulton xizmatida sadrlik lavozimida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Jonibek Sulton Xojaning halol va pok insonligiga amin bo'lgach, unga sadrlikka qo'shib eshik og'oligi lavozimini ham beradi. Adibning bu davrdagi hayoti birmuncha osoyishta kechadi. Shu bois u Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»ga javoban Jonibek Sultonga bag'ishlangan «Maqsad ul-atvor» dostonini yozadi. Ma'lumotlarga ko'ra, shoir Karmanadagi siyosiy barqarorlikka ishonib xamsa yozish fikrida ham bo'lgan. Biroq davlat ishlari, harbiy safarlar ijodkorning bu orzusini amalga oshirishga imkon bermagan.

1529-yilda Jonibek Sulton vafot etadi. Shu yilning yozida Ubaydulloxon Xojani sadrlikka ishga oladi. Kuzda esa u Hirotni qamal qiladi. Shahar aholisi bilan har ikkala tomonning manfaatlarini ko'zlab sulh tuzishga erishgani uchun Ubaydulloxon adibni shahar shayxulislomligi va Abdulla Ansoriy mozori shayxligiga tayinlaydi. 1533-yilda Ubaydulloxon bosh xonlikni qabul qilgandan so'ng, Xoja Buxoroga kelib, sadri a'zamlik mansabiga ko'tariladi. 1534-yilda Ubaydulloxon Xurosonga navbatdagi zafarli yurishini amalga oshiradi. U Nishopurga kelganida, katta harbiy yig'in o'tkazadi. Mashvaratda 1526-yildan beri Balx viloyatini idora etayotgan Kistan Qaro ibn Jonibek ham ishtirok etadi. U otasi Jonibek Sulton huzurida ko'p yillar faoliyat ko'rsatib, davlatni idora etish borasida katta tajribaga ega bo'lgan Podshoxojani Balxga yuborishni Ubaydulloxondan iltimos qiladi. Shundan so'ng Xoja Balxda avval sadrlik, ko'p o'tmay shayxulislomlik vazifasini bajaradi. U bu shaharda o'ziga xos adabiy muhit tashkil etishga harakat qiladi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1539-yili Kistan Qaroi Odilga bag'ishlab «Layli va Majnun» dostonini, «Gulzor» asarini yozadi. 1543-yilda Balx hokimi Kistan Qaro ruhiy kasallikka chalinganidan keyin, Xoja o'z vazifasidan kechib, ijod bilan mashg'ul bo'ladi. Adib 1566-1567-yillarda Buxoroda vafot etadi va Bahouddin Naqshband maqbarasi yoniga dafn qilinadi.

14.3. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dagi hikoyalar tahlili

Xojaning «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlari XI asrdan o'ziga xos an'ana tusini olgan pand-nasihat ruhida yozilgan badiiyat namunalari turkumiga mansubdir. Turkiy yozma nazm namunalarida bu hodisa (ya'ni

pandnoma asarlar yaratish an'anasi) ilk bor Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida qahramonlarning o'zaro suhbatiga tayanish uslubida o'z ifodasini topgan. Ahmad Yugnakiy ayni yo'nalishni muayyan voqealar tizimiga ega bo'lmagan «Hibat ul-haqoyiq» dostonida hadislar asosida badiiylashtiradi. Alisher Navoiyning «Hayrat ul-abron» dostonida o'quvchiga pand-nasihati berish maqolat va she'riy hikoyalar, «Lison ut-tayr»da esa Hudhud hamda masnaviyda ishtirok etadigan boshqa qushlar tilidan so'zlangan hikoya va masallar tarzida amalga oshiriladi. Xojaning kichik nasriy hikoyalardan tarkib topgan «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlari ko'proq fors-tojik adabiyotining taniqli namoyandalari Kaykovusning «Qobusnoma», Shayx Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo'ston», turkiy mumtoz adabiyotning eng yirik vakili, ulug' mutafakkir adib Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarlariga o'xshab ketadi. Sa'diy Sheroziyning «Guliston» asari XIV asr ijodkori Sayfi Saroyi tarafidan «Gulistoni bit-turkiy» nomi bilan erkin-ijodiy tarjima qilinishi uning musulmon mintaqasi xalqlari orasida ancha shuhrat topganligidan dalolat beradi. Bunday kichik nasriy hikoyalar ijod etish an'anasi Xoja davriga qadar Nosiruddin Rabg'aziyning «Qisasi Rabg'uziy» asarida ham ma'lum ma'noda uchrashi kuzatiladi. Ko'rinadiki, Xoja o'ziga qadar vujudga kelgan boy adabiy an'anadan ilhomlanib, ixcham hikoyalarni ijod etishga kirishadi. Ayni holat adib hikoyalari qahramonlari sifatida tanlangan Iskandar, Doro, No'shiravon, Sulton Mahmud, Sulton Malikshoh, Bahrom Go'r kabilarning XVI asrga qadar badiiy adabiyotda tarixiy shaxslikdan allaqachon badiiy timsol darajasiga ko'tarilganligi, ular haqidagi xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lgan turli hikoya va rivoyatlar mumtoz ijodkorlar qalamida sayqallanib, voqealar tizimga aylanib qolganligini ham tasdiqlaydi. Shuningdek, Xoja o'sha kichik nasriy yaratmalarida turli ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan kishilar: shohlar, vazirlar, amaldorlar, ruhoniylar, olimlar, hunarmandlar, dehqonlar, cho'ponlar, darveshlar, o'g'rilar, bezorilar qiyofasini yaratadi-ki, bu holat ham an'ana tusini olishga ulgurishga ayon haqiqatdir.

«Miftoh ul-adl», «Gulzor» asarlarining ko'plab qo'lyozma nusxalari bir kitob holatida muqovalangan shaklda bizgacha yetib kelgan. Shu bois «Miftoh ul-adl» «Gulzor»ning tarkibi sifatida talqin qilinib kelinadi. Ulardagi mazmun va uslubning uyg'unligi shunday xulosaga kelishga

asos bo'lgan. Biz «Gulzor» hamda «Miftoh ul-adl» asarlarining o'ziga xos xususiyatlarini M.Mirzaaxmedovaning fikrlariga tayanib yoritishga harakat qilamiz (Bu haqda mufasssal ma'lumot uchun qaralsin – Mirzaaxmedova M. Xoja. Hayoti va ijodi. Toshkent: «Fan», 1975, 35-59-betlar).

«Gulzor» kichik muqaddima, kitobning tasnifi va ta'lifi bobi hamda davlatni boshqarishda insof va adolat bilan ish ko'rish, raiyatga munosabat, axloq-odob masalalariga bag'ishlangan qirqqa yaqin hikoya to'plamlaridan tashkil topgan. Asar yagona voqealar tizimiga ega emas. Asarda hikoyalardan tashqari bir qancha qit'a, ruboiy, masnaviy, g'azal va boshqa janrdagi kichik she'riy parchalar mavjud. Kitob so'ngida she'riy xotima berilgan.

«Gulzor» asaridan o'rin olgan nazmiy parchalar Xoja hikoyalari ilgari surilgan g'oyaviy mazmunni muayyanlashtirish, qissadan hissa chiqarishga xizmat qildirish maqsadida bitilgan.

«Miftoh ul-adl» o'n besh bobdan iborat bo'lib, unda olimlar, odil sultonlar, zolim podshohlar va diyonatsiz beklar, hukmdorlarga mute' bo'lmoqlik, shohlarning beklar va vazirlar bilan mashvarat qilmoqlari, hukm chiqarmoq bayoni singari mavzulardagi ijodkoming mulohazalari hadislarga tayanilgan holda keltiriladi, ana o'sha fikrlar tasdig'i uchun turli hikoyalarga o'rin beriladi (1-7-boblar). Bular orasida «Iskandar va Mag'rib sulton», «Iskandar va Doro», «Sulton Mahmud, vazir va ikki boyqush», «Sulton Mahmud G'aznaviy va Ayozi Xos», «Bahrom Go'r, uning vaziri Rostiravshan va cho'pon», «Mahmud G'aznaviy va tolibul ilm», «No'shiravon va Ozarbayjon begi», «Mo'min podshoh va tundagi o'g'rilar» singari asar tadqiqotchilari tomonidan shartli nomlangan hikoyalar muhimdir. To'plamning 8-15- boblarida da'vo qilmoq, ont ichmoq, o'g'rilik, zino haddi, quzb haddi, ta'zir haddi, g'azot haddi, sayd qilmoqning bayoni kabi xilma-xil masalalar haqida adibning mulohazalari keltiriladi.

«Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dagi ko'plab hikoyalarning bosh qahramonlari hukmdorlardir. Xoja o'z davrining yirik jamoat arbobi, peshqadam din peshvosi sifatida diniy qadriyatlardan nur olgan, Qur'oni karim hamda hadisi sharif g'oyalari badiiy ifoda etilgan kichik nasriy durdonalari bilan zamon hukmdori, shayboniy shahzodalarga pand-nasihat qilishni nazarda tutadi. Shu bois uning hikoyalari podshoh, vazir va beklar timsoliga tez-tez murojaat qilinadi. Ayniqsa, adib Iskandar va No'shiravonning ibratli siymosini adolat timsoli darajasiga ko'tarishga

harakat qiladi. Hikoyalaridan birida tasvirlanishicha, bir viloyat hokimining odilligi va yurtining ma'murligi Iskandarni hayratga soladi.

Unda hikoya qilinishicha, Iskandar Zulqamayn bir viloyatga boribdi. U yerda suruv-suruv qo'ylar bo'lib, cho'poni yo'q ekan, mevalari pishib yotgan bog'lar bor-u, bog'boni yo'q ekan, mol-matolarga to'la do'konlar bor-u, sotuvchi hamda qorovuli yo'q ekan. Iskandar bu viloyatning tartib-qoidalaridan nihoyatda taajjublanibdi. Shunda u viloyatning podshohi: «Bizning oramizda biror kishi muflis (qashshoq) bo'lsa, barimiz yig'ilib, mol jam qilib, ul kishini mol va amvol bilan hamda jamiyatda o'zlarimiz birlan teng qilurmiz...», -debdi. Iskandar bu viloyatning tartib-qoidalaridan g'oyat shod va mamnun bo'libdi.

Iskandan Zulqamayn adolati bilan dong taratgan hukmdor bo'lsa-da, viloyat hokimi bu borada undan yanada tajribaliroq bo'lib chiqadi. Adib mulkning ma'murligi-yu, xalqning saodati hukmdorga bog'liqligini keltirilgan ixcham hikoyada badiiy tasvir etadi. Hukmdor va xalqning birbirini yaxshi anglashi, ularning o'zaro jipsligi nurli kelajakka asos bo'lsa, noahillik esa mamlakatni vayron etib, ulus boshiga qonli musibatlar keltirishi tarixiy haqiqatdir. Adib zamonasining yirik mutafakkiri sifatida ayni mavzuda juda ko'plab hikoyalar ijod etgan. Bular orasida «No'shiravon va Hakim» tarzida shartli nomlangan quyidagi hikoya nihoyatda ibratlidir:

No'shiravon beklari va hakimlarini yig'ib, xalq bilan qanday munosabatda bo'lish haqida kengashganida, beklar xalqdan olinadigan soliqni ko'paytirib, qo'shinni mustahkamlash kerak, deyдилar. Donishmand Abuzarjumhur esa, bu xato yo'ldir, bu yo'l el-yurtни ham, davlatni ham xonavayronlikka olib boradi, deydi. Uning taklifi bilan beklar bir joyga, uning o'zi boshqa bir joyga ovga chiqadilar va shikorlarini (ovdan olingan o'ljalarini) podshoga keltirib beradilar. Beklar birinchi kuni ko'p ov ovlaydilar, biroq ikkinchi kuni o'ljasiz qaytadilar. Chunki birinchi kundagi dahshatli ov hayvonlar va qushlarni to'zg'itib, qo'rqitib qo'ygan ediki, tum-taraqay qochib, g'oyib bo'lishadi. Donishmand esa oz bo'lsa ham, har kuni ma'lum o'lja bilan qaytadi. Podsho uning oliq-soliqni ko'paytirishga qarshi e'tirozi to'g'ri ekanini e'tirof qilib adolat bilan ish ko'radi.

Raiyatni tadbir ila rom qil,

Adolat saririda orom qil.

Raiyatga adl ila qilsang maosh,

**Kam o'lmas saho sufrasi ichra osh.
Chiqorg'il raiyatni g'am chohidin —
Yonmog'oyseen oning dudi ohidin.
Sitamkash agar oh cheksa sahar,
Kuyar ohuning o'tidin bahr-u bar.
Eshik yopma mazlumning yuziga,
Ko'zung och, quloq sol, oning so'zig'a...**

Ko'rinadiki, No'shiravon atrofidagi zolim bek va hokimlar podsho hamda xalq orasida ziddiyat chiqarishga harakat qilishadi. Hukmdorning kengash o'tkazishi ana shunday nizoning oldini olishga xizmat qiladi. O'zaro fikr almashinish asosida No'shiravon bek va hokimlariga o'z bahosini bera olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Abuzarjumhurning tadbirkorligi va nihoyatda donoligi esa xalqni kulfatlardan asraydi. Hikoyada halol va tadbirli donishmandlarni saroyga chorlash, ular bilan kengashib el-ulus manfaatiga muvofiq farmonlar chiqarishga undash g'oyasi o'z ifodasini topgan. Unda qissadan hissa chiqarish maqsadida bitilgan masnaviyning keltirilishi ham g'oyatda ibratlidir. Masnaviyda sitamkashning tong saharda chekkan ohidan bar-u bar (quruqlik-suvlik) — butun olam kuyishi nihoyatda ta'sirchan ifoda etilgan. She'riy parcha so'ngida mazlumlarga mushfiq bo'lish, butun vujud bilan ularning arz-u dodini tinglashga da'vat etiladi. G'am-tashvishli kishilarning musibatiga sherik bo'lish hadislarida o'z ifodasini topgan eng olijanob fazilatlardandir. Adib yoshligidan ilohiy-irfoniy ilmlardan puxta xabardor bo'lgani bois o'z asarlarida ularga juda ko'plab murojaat etganligi kuzatiladi.

«Miftoh ul-adl» va «Gulzor»da zolim podshohlarni to'g'ri yo'lga soluvchi donishmand vazirlar obrazi tez-tez ko'zga tashlanuvchi hikoyalar ham o'rin olgan. Ularning donoligi ba'zan taklif etgan tadbirlarida namoyon bo'lsa, ba'zan voqea-hodisalardan ibratli xulosa chiqarishlarida ko'zga tashlanadi. Sulton Mahmudning vaziri boyqushlar suhbatini hukmdoriga to'g'ri talqin qilib yetkazishi bilan uni adolat yo'lga boshlaydi:

Sulton Mahmud G'aznaviy zolim, uning vaziri Xo'ja Hasan dono va odil ekan. Ular kunlardan bir kun ovga chiqishibdi. Vazir shaharning chetida sayrayotgan ikki boyqushni ko'rib oh tortibdi. Yig'labdi. Bundan taajjublangan Sultonga u : «Ul bir boyqush bul boyqushga aytaturkim, ikkimiz quda bo'laylik, qizingni maning o'g'lumg'a bergil, taqi qolin

ne tilar bo'lsang berayin, der. Ul aytaturur: maning qizimning qolinig'a o'n ming buzug' uy kerakdur. U aytaturur: agar Sulton Mahmud tirik bo'lsa, bir yildan so'ng yuz ming uy desang ham berayin, dedi. Man shul so'zg'a yig'ladim», - deydi, Sulton: «Man shuningdek zolimturumankim, maning zulmimdin bir yilda yuz ming uy xarob bo'lur?! -deganda, vazir: «andoq ermish» deydi. Shunda Sulton: «ne qilmoq kerak?», deb so'rasa, vazir: «adl qilmoq kerak va taqi zulm qilmoqdin tavba qilmoq kerak...», -deb javob beradi. Sulton Mahmud qilgan ishlariga tavba qiladi, adolat bilan davlatni boshqaradi, «kechalar darveshlarning libosin kiyib, eshikdin eshikka yurur erdi: qayda bir tul xotun yo bir miskin bo'lsa, anga ehson qilur erdi.»

Hikoyada zolim hukmdor pand-nasihat bilan to'g'ri yo'lni ixtiyor etishi mumkin, degan g'oyaga badiiy libos kiydirilgan. Dono va oqil vazir Xo'ja Hasan podshoning zulmkorligini ro'yi rost, betgachoparlik qabilida emas, balki majoziy ma'no tashuvchi tamsilni sharhlash yo'li bilan ayon qiladi. Bu kichik nasr namunasi o'ziga xos uslubda, taxayyul mahsuli sifatida vujudga kelgan. Xoja ijodida bunday hikoya namunalari ancha topiladi. Avvalo, ijodkor boyqushlar xalq nazarida, baxtsizlik va xarobalik ramzi ekanligidan mahorat bilan foydalanganligini ta'kidlash lozim. Hikoya o'ziga xos nasr namunasi bo'lib, unda adib janr talablaridan chekinganligi kuzatilmaydi. Unda ortiqcha ashyo timsolining uchramasligi, o'zaro muloqot usulidan mahorat bilan foydalanilganligi o'sha «mitti» asarlar ijodkori badiiy salohiyatining yuksakligidan dalolat beradi. Adibning boshqa hikoyalari ham xuddi ana shunday fazilatlarni o'zida mujassamlashtirganligi bilan ahamiyatlidir.

Xoja hikoyalari orasida axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi, insonni ma'naviy komillikka da'vat etuvchi hikoyalar ham mavjud. Ma'naviy komillikning asosi - nafsni mag'lub etmoqdir. «Shayx va murid» hikoyasida buning uchun kishidan nimalar talab qilinishi haqida bahs yuritiladi:

Bir murid Shayxning oldiga kelib, o'zining ko'p gunoh qilganini aytadi va Shayxdan tavba va inobat berishni so'raydi. Shayx, sening ko'ngling bir hovuzdir, unga besh arig'dan suv kiradi, sen loyqa suv bilan hovuzni iflos qilasan, shu arig'lar suvi yo'lini bog'lasang, hovuz toza bo'ladi, «bir arig' - ko'zingning yo'lidirkim, musulmonlarning ahli - ayoliga xiyonat birlan boqmag'aysan. Yana bir arig' - og'zingning

yo'lidirkim, andin yomon, harom nimalarni emag'aysan. Yana bir arig' - ilik - qo'llaringdurkim, kishini nohaq urub, mollarini olmag'aysan. Yana bir arig' - oyoqlarningning yo'lidurkim, aning birlan nomashru' yo'llarg'a bormag'aysan, misli bo'zaxona va sharobxona va mafsqa. Yana bir arig' - quloqlaring yo'lidurkim, g'iybat so'zlarni eshitmagaysan», deydi. Murid bularni qabul qiladi, ko'ngil hovuzi pok bo'ladi.

Halollik va poklik — insonni komillik rutbasiga eltuvchi yo'ldir. Hikoyadagi shayx timsoli irshod maqomiga yetgan ulug' zot. Shu bois u tasavvufning olijanob g'oyalaridan o'z muridini xabardor qiladi. Ko'ngil pokligiga faqatgina so'zda tavba qilish bilan erishib bo'lmaydi. Buning uchun insonning xatti-harakatlaridan poklik balqib turishi, u ezgu xulq sohibiga aylanishi bilan erishiladi. Shayxning so'zlari — adibning fikrlaridir. Insonni razillik olamidan tamomila xoli holda komillik maqomida ko'rish Xojaning ezgu orzularidan biri ekanligi hikoyadan anglashilib turadi. Shuningdek, adib o'z asarlarida xudbinlikni qattiq qoralaydi. «Sulaymon va obi hayot» hikoyasi buning yorqin namunasidir:

Bir kishi Sulaymonga obi hayot keltiribdi. Sulaymon kishilarni, hayvonlarni, qushlarni yig'ib suvni ichish-ichmaslik haqida kengashibdi. Kengashga faqat Butimor degan qush kelmagan ekan. Butimorni chorlash uchun Sulaymon ot yuboribdi. Butimor kelibdi. Sulaymonning taajjubiga Butimor: «Ot vafo dashtida o'tlog'on ermasdur va it vafo dargohidin ketkon ermas», debdi. Obi hayot masalasida esa u agar bu suv barcha yor-do'stlaringga, qarindoshlaringga yetsa, ichsang bo'ladi, bo'lmasa befoyda. Chunki hamma o'lib ketaveradi, yolg'iz o'zing qolasan. Bunday hayotning ma'nisi bormi debdi. Bu gap Sulaymonga ma'qul tushibdi, u obi hayotdan voz kechibdi.

**Tiriklik yor-u dildor ila xushtur,
Tiriklikni netarsan bo'lmasa yor?!
O'luk sonida ko'r, tema tiriktur —
Kishikim, yo'q anga yori vafodor.
Kishi yolg'uz jahonda bo'lmadi shod,
Nechakim bo'lsa olamda namudor...**

Ko'rinadiki, Xoja hikoyalarida doimo olijanob g'oyalar ulug'lanadi. Insonni baxtli va saodatli ko'rish orzusi uning barcha asarlarida qaysidir jihati bilan aks etgan. U kichik hikoyalar ustasi sifatida ularga insoniyat uchun nihoyatda muhim bo'lgan umuminsoniy qadriyatlar, o'lmas

g'oyalarni singdira olgan. Hikoyalar sodda va ravon uslubda yozilganligi, o'ziga xos tuzilishi, g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammalligi va til xususiyatlari nuqtai nazaridan nihoyatda qimmatlidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Xojaning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi mo'tabar manbalar hamda uning o'rganilishi tarixi haqida ma'lumot bering.

2. Adibning oila muhiti haqida nimalar bilasiz?

3. Xoja sadrlilik faoliyatini qachondan boshlagan, u shayboniylar xizmatiga o'tib qanday lavozimlarda faoliyat ko'rsatdi?

4. «Miftoh ul-adl» qachon yozilgan va kimga bag'ishlangan?

5. «Maqsad ul-atvor» dostonining yozilishi tarixi haqida gapirib bering.

6. Adibning Balxdagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy faoliyati haqida so'zlang.

7. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlari uslubi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko'ra mumtoz adabiyotimizdagi qaysi asarlarga o'xshaydi?

8. «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» asarlarining bir-biridan farqli, o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

9. Xoja hikoyalarining mavzu rang-barangligi, qahramonlari haqida gapirib bering.

10. Hukmdorlar hamda axloqiy-ta'limiy mavzuda bitilgan hikoyalarni g'oyaviy-badiiy jihatdan tahlil qiling.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Hasanxoja Nisoriy «Muzakkir ul-ashob». A. Fitrat. V. Zohidov. N. Mallayev. S. Qosimov. M. Mirzaaxmedova. A. Ibrohimov. I. Bekjon. Muhammad Temur Sulton. Abdulvahobxoja binni Sulaymonxoja. Husayn Boyqaro. Abu Said Mirzo. Badiuzzamon Mirzo. Mo'min Mirzo. Kepak Mirzo. Shayboniyxon. Ubaydulloxon. Muhammad Solih. Ko'chkunchixon. Jonibek Sulton. «Gulzor». «Miftoh ul-adl», «Maqsad ul-atvor». Iskandar. No'shiravon. Abuzarjumhur. Sulton Mahmud. Xoja Hasan. Shayx va murid. Sulaymon va obi hayot.

Adabiyotlar

1. Ibrohimov A. XVI asr adabiyotining xos xususiyatlari. Toshkent: «Fan», 1976.

2. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 645-669-betlar.
3. Mirzaaxmedova M. Xoja Toshkent: «Fan», 1975,
4. Poshshoho'ja. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dan. Toshkent: O'zdamnashr, 1962.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 3-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 117-133-betlar.
6. O'zbek adabiyoti (*Badiiy matn namunalari*). Ko'p jildlik. 3-jild. Toshkent, 1959, 230-273-betlar.
7. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkirul ashob. Toshkent, 1993.

XOTIMA O'RNIDA

Muhtaram kitobxon! Qo'llanma sahifalarida biz Siz bilan imkoniyatimiz doirasida muloqot qilishga, uzoq va boy ma'naviy xazinamiz xususida mulohaza yuritishga harakat qildik. Buning uchun bizga mumtoz badiiyatimiz namunalari, Istiqlol mafkurasi bergan g'oyaviy asos, ustoz, kasbdosh, tengdosh, safdosh-u maslakdosh tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida o'rta tashlangan bo'liq fikr-u mulohazalar manba vazifasini o'tadi. Qo'llanmaning mag'iz-mag'zida turadigan va uning sahifalarida ko'zga «yarq» etib tashlanadigan tayanch masala huquqiy va demokratik taraqqiyot tamoyillari yo'lidan dadil olg'a borayotgan Ona-O'zbekistonning umidli istiqboli uchun xizmat qilishga qodir-«**Barkamol avlod (shaxs) orzusi**»dir. Tahlilga tortilgan barcha asarlarning o'rganilishi jarayonida ana o'sha ulug' g'oyaga asosiy e'tibor qaratildi. Buning uchun bizga yurt sarvarining (Prezident I.A.Karimovning) dono mushohada va ko'rsatmalari, ayniqsa, «**Mutelik falsafasidan xoli bo'lgan shaxs**» tarbiyasiga doir qat'iy ta'kidlari bizning diqqat markazimizda turdi va ilhom baxsh etdi. Yurtboshimizning ulug' Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodiga doir mehr-u ixloslari, amalga oshirayotgan betakror ibrat hamda bildirayotgan bo'liq fikrlari, Respublika Vazirlar Mahkamasining maxsus qarorida **2005-yilning «Navoiyxonlik yili»** tarzida ta'kid etilishi Davlatimizda mumtoz adabiyot, ma'naviy qadriyatlarimizning muhim axloqiy-ma'rifiy dastur maqomida ekanligi har qanday kitobxonning qalblarini ham iftixor tuyg'ulariga to'ldirishi, shak-shubhasizdir. Biz ham ana o'sha hayotbaxsh ne'matdan zo'r qoniqish hosil qilib, qo'llanmada Hazrat Amir Nizomiddin Alisher Navoiy hayot va ijodlariga nisbatan kengroq o'rin ajratishni ma'qul ko'rdik...

Qo'llanma bizning ayni yo'nalishdagi dastlabki jiddiy ijodiy ishimizdir. Shu ma'noda uning sahifalarida nuqsonlarning, munozarabop o'rinlarning borligi tabiiy. Takror bo'lsa-da, Sizning xolisona fikr-u mulohazalaringizdan umidvor ekanligimizni yana bir karra aytishni lozim sanadik...

Ulug'larimizning munavvar ruhi poklari hammamizni ma'naviy poklanish-hidoyat yo'liga boshlasin!

MUNDARIJA

MUQADDIMA O'RNIDA	3
I-BOB "O'ZBEK MYMTOZ ADABIYOTI TARIXI" FANIGA	
KIRISH	5
1.1. O'zbek mumtoz adabiyoti fan sifatida	5
1.2. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari	5
1.4. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li, davrlashtirish tamoyillari va u haqdagi bahs-u munozaralar	10
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	11
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	11
Adabiyotlar	12
II-BOB. ENG QADIMGI ADABIY YODGORLIKLAR	13
2.1. Qadimgi madaniyat. Turon - qadimiy adabiy-madaniy markazlardan biri	13
2.2. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari	17
2.2.1. Mif va afsonalar	19
2.2.2. Qo'shiqlar va lirik she'rlar	25
2.2.3. Qahramonlik eposi	30
2.3. Yozma yodgorliklar	42
2.3.1. «Avesto» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi	42
2.3.2. O'rxun-Enasoy yodgorliklari	46
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	50
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	51
Adabiyotlar	51
III-BOB. X-XII ASRLAR O'ZBEK ADABIYOTI	52
3.1. X-XII asrlardagi madaniy hayot	52
3.2. X-XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqich	56
3.3. Mahmud Qoshg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari	61
3.4. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostoni – turkiy «Shohnoma»	67
3.5. Ahmad Yugnakiy va uning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni	83
3.6. Ahmad Yassaviyning hayoti va ijodi. «Devoni hikmat» asari, uning axloqiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy mohiyati	93
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	99
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	100
Adabiyotlar	100

IV-BOB. XIII ASR VA XIV ASR BOSHLARIDAGI O‘ZBEK ADABIYOTI.....	102
4.1. XIII asr va XIV asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayot	102
4.2. Nosiruddin Rabg‘uziy va uning «Qisasi Rabg‘uziy» asari	106
4.3. Pahlavon Mahmud ruboiylarining axloqiy-ma’naviy ahamiyati	114
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	118
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	119
Adabiyotlar	119
V-BOB. XIV ASR O‘RTALARIDAN XVII ASRGACHA BO‘LGAN DAVR O‘ZBEK ADABIYOTI	120
5.1. Temur va temuriylar davlatining asoslanishi. Davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayoti	120
5.2. Adabiy aloqalar. Tarjima adabiyoti va adabiyotshunoslik asarlari	126
5.3. Xorazmiyning «Muhabbatnoma»asari, uning badiiyati	130
5.4. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni – erkin-ijodiy tarjimaning nodir namunasi.....	140
5.5. Sayfi Saroyi—lirik shoir. Uning «Suhayl va Guldursun» dostoni	149
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	158
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	158
Adabiyotlar	159
VI-BOB. XV ASRNING BIRINCHI YARMIDA YASHAB IJOD ETGAN O‘ZBEK SHOIRLARI	160
6.1. Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni hamda bu haqdagi bahsu munozaralar.....	160
6.2. Haydar Xorazmiy va uning «Maxzanul-asror» dostoni badiiyati	167
6.3. Atoiy she’riyati mundarijasi, janrlari va badiiyati	172
6.4. Sakkokiyning hayoti va ijodi. Shoir qasidalarining g‘oyaviy-badiiy tahlili	178
6.5. Lutfiy—malikul-kalom. AhmadTaroziy Mavlono Lutfiy haqida. «Gul va Navro‘z» haqida bahslar	185
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	195
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	196
Adabiyotlar	196
VII-BOB. ALISHER NAVOIY–ADABIYOTIMIZNING MILLIY IFTIXORI	197
7.1. Alisher Navoiy hayoti va ijodining o‘rganilishi tarixi	197

7.2. Ulug' shoirning bolalik va yoshlik yillari	208
7.3. Alisher Navoiy hayotining Samarqand davri	217
7.4. Alisher Navoiy davlat va jamoat arbobi	225
7.5. Shoir hayotining so'nggi yillari	238
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	244
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	245
Adabiyotlar	246
VIII-BOB. ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI	247
8.1. Alisher Navoiy devonlari, ularning tartib berilishi tarixi, janriy tarkibi va mavzulari	248
8.2. Alisher Navoiy g'azaliyotining shakli, g'oyaviy xususiyatlari, yetakchi qahramonlari va badiiyati	258
8.3. Kichik she'riy asarlari: qit'a, ruboiy, tuyuq va lug'z (chiston)lar	271
8.4. Alisher Navoiy-qasidanavis	283
8.5. «Devoni Foni»ning tuzilishi, janriy tarkibi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	291
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	302
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	303
Adabiyotlar	303
IX-BOB. SHARQ XALQLARI ADABIYOTIDA XAMSACHILIK AN'ANASI VA ALISHER NAVOIY "XAMSA"SI.....	305
9.1. Xamsachilik an'anasi va Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi tarixi	305
9.2. «Hayrat ul-abror» — muqaddimaviy doston. Asarning tuzilishi, maqolat va hikoyatlar tahlili	310
9.3. «Farhod va Shirin» — ishqiy sarguzasht doston. Asarning tuzilishi, mavzu va g'oyalar olami, yetakchi qahramonlari	325
9.4. «Layli va Majnun» — ishqiy, fojiaiy doston. Asarning tuzilishi, yetakchi obrazlari va badiiyati	346
9.5. «Sab'ai sayyor» — Navoiy nazmining yetti sohir tuhfasi	358
9.6. «Saddi Iskandariy» — «Xamsa»ning xotimaviy dostoni. Asarning mavzu va g'oyalar olami, hikoyat va masallar tahlili	378
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	388
Mavzuga oid tayanch tushunchalar	389
Adabiyotlar	389
X-BOB. "LISON UT-TAYR" FALSAFIY MASAL DOSTON...	391
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	406

Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	406
XI-BOB. ALISHER NAVOIYNING NASRIY ASARLARI	407
11.1. I. Ilmiy-filologik tadqiqotlar	407
11.2. Ustozlarga bag'ishlangan yodnomalar	418
11.3. Tarix, tasavvuf va din tarixiga oid asarlar	422
11.4. «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») pandnomasi.....	431
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	437
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	438
Adabiyotlar	438
XII - BOB. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR	439
12.1. Boburshunoslik tarixiga bir nazar	439
12.2. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ilmiy – adabiy merosi.....	441
12.3. Bobur Mirzo she'riyati. G'azallarining mavzulari va badiiyati.....	459
12.4. Shoirning ruboiy va tuyuqlari tahlili	468
12.5. «Boburnoma»-qomusiy asar	473
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar.....	487
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	489
Adabiyotlar	489
XIII – BOB. MUHAMMAD SOLIH VA UNING “SHAYBONIYNOMA” DOSTONI	491
13.1. Muhammad Solih hayoti va ijodining o'rganilishi tarixi	491
13.2. Hayoti va faoliyati	493
13.3. «Shayboniynoma» - tarixiy-jangnoma doston	497
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	508
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	509
Adabiyotlar	509
XIV – BOB. XOJA – HIKOYANAVIS ADIB	511
14.1. Xoja va uning adabiy merosining o'rganilishi tarixi	511
14.2. Adibning hayoti va faoliyati	512
14.3. «Miftoh ul-adl» va «Gulzor»dagi hikoyalar tahlili	514
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar	521
Mavzuga oid tayanch tushunchalar.....	521
Adabiyotlar	521
XOTIMA O'RNIDA.....	523

RAHIM VOHIDOV
HUSNIDDIN ESHONQULOV

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI

(Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha)

O'quv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi

Adabiyot jang'armasi direktori

Qurbonmurod Jumayev

Muharrir:

Nodir Ramazonov

Musavvir va texnik muharrir:

Nodir Ortiqov

Dilshod Jumayev

Terishga berildi 04.07.2006 y. Bosishga ruxsat

etildi 20.07.2006 y. Qog'oz formati 60x84 1/16

Ofset bosma usulida bosildi. Hajmi 33.0 bosma

toboq. Nuxsasi 1000.

Buyurtma № 37

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot

jang'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,

J-Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi

bosmaxonasida chop qilindi.

700005, Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.